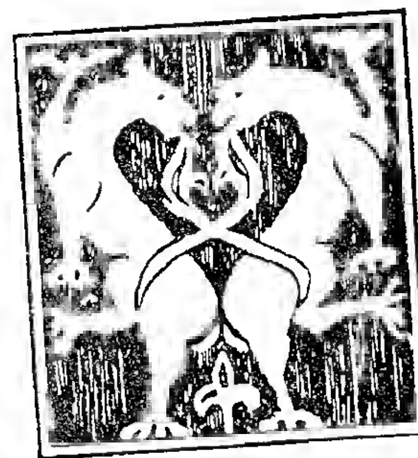
Ἐπετηρὶς

Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΤΟΜΟΣ ΜΑ΄

ΑΘΗΝΑΙ 1979-80

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς Ν ι κ ό λ α ο ς Β. Τ ω μ α δ ά κ η ς
(ὁδὸς Ἀσκληπιοῦ 67, Ἀθῆναι 144)
Directeur : Prof. Dr. N. B. T o m a d a k i s (Rue Asklipiou 67, Athènes 144)

Ἐ π ε μ ε λ ή θ η σ α ν τ ῆ ς ἐ κ δ ό σ ε ω ς:

Τῶν τόμων Α' - ΙΒ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' - ΙΗ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ.Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ' : Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' - ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' - ΛϚ' : Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΛΖ', ΛΗ', ΜΑ' - ΜΔ' : Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Ἰ. Κουρούσης
» ΛΘ' - Μ' (= Λειμῶνος) : Σ. Ἰ. Κουρούσης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' - Ι' συντάκτης : Ἐ. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ' - Λ' συντάκτης : Ν. Μ. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος, Ἀθῆναι 122
Bureau : Rue Aristidou 8/8, Athènes 122 - Grèce
Τηλ. 32 39 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, εἰς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.
Ἡ διεύθυνσις δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ περιοδικοῦ.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΠΗΓΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ὁ Κρὴς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος ὁ Πηγᾶς (1550-1601) ἐσπούδασε τὴν μὲν ἐγκύκλιον παιδείαν εἰς τὴν γενέτειράν του τὸν Χάνδακα, εἶτα δ' εἰς Ἰταλίαν, εἰς τὸ Πατάβιον, Ἰατρικὴν καὶ Φιλολογίαν, κατὰ τὰ τότε εἰωθότα συνδεδεμένας. Χωρὶς νὰ λάβῃ τὸ δίπλωμα ἰατροῦ ἐπανῆλθεν εἰς Κρήτην ὅπου ἐμόνασεν, εἶτα ἔζησεν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Σινᾶ ἀσκούμενος καὶ ἐκμανθάνων τὴν ἀραβικήν. Γενόμενος πρωτοσύγκελλος τοῦ συγγενοῦς του καὶ συμπατριώτου του πατριάρχου Σιλβέστρου, ἐγκατεστάθη, μὲ μικρὰς ἢ μεγαλυτέρας διακοπάς, ἀπὸ τοῦ 1580 εἰς Ἀλεξάνδρειαν, τῆς ὁποίας διῴκησε τὸν θρόνον εἴτε ἐπιτροπικῶς εἴτε ἀπὸ τοῦ 1590 ὡς πατριάρχης. Μεγαλύτεραι διακοπαὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ὑπερεικοσαετοῦς αὐτοῦ ὑπηρεσίας ἦσαν: α') Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Ἱερεμίου Β', ὅτε ἀνεκόπη τὸ πρὸς Ρωσίαν σχεδιασθὲν ταξίδιόν του (1586-1589), ὅτε καὶ ἔζησε τὴν τεταραγμένην τῆς Μ. Ἐκκλησίας ζωήν. β) Ἡ ἐπιτηρητεία τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου χηρεύοντος, μετὰ τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου Θεοφάνους Καρύκη (1597-1598).

Κατὰ τὴν πρώτην διαμονήν του εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ δὴ εἰς τὴν μονὴν Χρυσοπηγῆς τοῦ Γαλατᾶ, ὁ Πηγᾶς ἱερουργῶν ἐκεῖ καὶ κηρύττων εὐθαρσῶς, συρροῇ πολλοῦ ἐκκλησιάσματος, ἐπὶ μίαν διετίαν, ἐξεφώνησε σειρὰν ὁμιλιῶν εἰς Κυριακὰς καὶ ἀγομένας ἑορτὰς εἰς δημωδέστερον λόγον—ἀνάμεικτον μὲ πολλοὺς κρητικοὺς ἰδιωματισμοὺς καὶ λόγια στοιχεῖα —, τὰς ὁποίας κατόπιν συγκεντρώσας ἐπέγραψεν «Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας περίοδος», διότι πάντοτε ἀφωρμᾶτο ἐκ τῶν Εὐαγγελικῶν περικοπῶν τῶν ἑορτῶν. Εἰς τὰς ὁμιλίας αὐτὰς προσέθηκε καὶ ἄλλας, ἀλλαχοῦ ἐκφωνηθείσας, καὶ δὴ κατὰ τὰ ταξίδιά του. Τοῦ ἔργου τούτου, ποὺ ἔμεινεν ἀνέκδοτον, παρὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1583 πρόθεσιν τοῦ Πηγᾶ νὰ τὸ τυπώσῃ εἰς τὴν Γερμανίαν διὰ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, σώζονται διάφοροι κώδικες, ἔκ τινος δ' Ἀθηναϊκοῦ ἐξεδόθησαν τὸ 1958 ὁμιλίαι τινὲς ὁλόκληροι ἢ μόνον ἀποσπασματικῶς. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἀπαυγάσματα ἐξαιρέτου ψυχικῆς δυνάμεως, πίστεως καὶ ἱκανωτάτης πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς στηρίξεως τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων — Ρωμαίους, δηλαδὴ Βυζαντινοὺς τοὺς λέγει ὁ Πηγᾶς — ἐνθαρρύνσεως. Ἀπὸ δὲ λογοτεχνικῆς, γλωσσικῆς καὶ θεολογικῆς ἐπόψεως σπουδαιότατα. Δυστυχῶς μέχρι σήμερον δὲν ἔχει ἐπιχειρηθῆ οὐδὲ τούτου τοῦ Πηγᾶ τοῦ ἔργου κριτικὴ ἔκδοσις, μολονότι πέρα τῆς ρητορικῆς καὶ ἰδιαίτατα λογοτεχνικῆς

του ἀξίας μᾶς ἐκφράζει τὰς ἰδέας καὶ θέσεις τοῦ μεγάλου πατριάρχου περὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς καταστάσεως καὶ συμπεριφορᾶς τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων, παρέχει πληθὺν πληροφοριῶν διὰ τὰ ἤθη, τὰς προλήψεις, τὰς διασκεδάσεις, τὴν ἔκλυσιν τῶν κατοίκων τῆς Βασιλευούσης, διὰ τὴν προσφυγὴν εἰς μάντεις διαφόρων εἰδῶν, διὰ τὰς πανηγύρεις, διασκεδάσεις, ὀρχήσεις, τὰς παρεκτροπὰς τῶν νέων, διὰ τὴν ἀσπλαγχνίαν τῶν πλουσίων, διὰ τὰ ἤθη τῶν κληρικῶν, διὰ τὴν σιμωνίαν δι᾽ ἧς πολλοὶ ἠγόραζον θρόνους καὶ ἐνορίας καὶ διὰ πολυποίκιλα ἄλλα θέματα. Ἐκ τῶν πρωτοτύπων αὐτῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Πηγᾶ, εἰς ἃς ἀναφέρεται οὗτος εἰς ἀρχαίους φιλοσόφους, εἰς συγγραφεῖς, εἰς Πατέρας, ἢ παραδειγματίζεται ἀπὸ τὴν προσφιλῆ του ἰατρικὴν ἢ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, γίνεται φανερὸν ὅτι κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 16ου αἰῶνος ὑπῆρχον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄνθρωποι ἱκανῆς παιδείας, ὥστε νὰ δύνανται νὰ παρακολουθοῦν τὸν ῥήτορα, τὰς κατασκευάς του, τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ τὴν ἀναγωγήν του εἰς τὸν Ἀριστοτέλη π.χ. ἢ τοὺς ἀστρονόμους.

Διὰ τῶν ὁμιλιῶν του ὁ Πηγᾶς ἀπέβλεπεν εἰς στερέωσιν τῆς πίστεως, εἰς παρόρμησιν πρὸς ἔντιμον καὶ εὔσπλαγχνον βίον, εἰς ἀποτροπὴν ἀπὸ μιμήσεις τῶν βαρβάρων ἠθῶν τῶν κατακτητῶν. Εἰς ἔλεγχον τοῦ παραπαίοντος ἀνωτάτου κλήρου, εἰς ἀνατροπὴν τῆς ἀποθαρρύνσεως ἡ ὁποία ὑπῆρχεν ἀπότοκος τῆς δουλείας καὶ ἀπωλείας τῆς βασιλείας, δηλαδὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καὶ εἰς ἐνθάρρυνσιν τῶν πιστῶν. Μετανοεῖτε! Εἴσθε τὸ ἔνδοξον καὶ περιούσιον Γένος τὸ ὁποῖον ἦρξε τῆς οἰκουμένης καὶ τὴν ἐφώτισε, εἶσθε τὰ λείψανα τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἂν ζήσετε βίον καθαρόν, ὁ Θεὸς ταχέως θὰ ἀφανίσῃ τὸν ἀσεβῆ τύραννον ὁ ὁποῖος σᾶς ἐπέβαλε τὴν δουλείαν. Πόσον θάρρος ἐχρειάζετο, ὁ 33ετὴς ἱερομόναχος Μελέτιος, εἰς τὸ στόμα τοῦ λύκου εὑρισκόμενος, νὰ καταφέρεται κατὰ τοῦ Σουλτάνου, τῶν Τούρκων, νὰ ὁμιλῇ ῥητῶς περὶ δουλείας καὶ τυραννίας, καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸ Γένος, καταστὰν παίγνιον τῶν ἐθνῶν (Εὐρωπαίων καὶ Ἀσιατῶν) διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ κράτους του, εὐαγγελιζόμενος προσεχῆ αὐτοῦ ἀπολύτρωσιν.

Βασικὴ ὅμως προϋπόθεσις ἦτο ἡ μετάνοια, ἡ ἐπιστροφὴ εἰς καθαρὸν βίον, ἡ ὁποία θὰ διέκρινε τοὺς ραγιᾶδες ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν ὁποίαν ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκφράζει, κληρονομήσασα ἀπὸ τὸ πεσὸν Βυζάντιον.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αἱ ὁμιλίαι, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν τὸν ἀγωνιστὴν καὶ τὸν λόγιον. Ὁ Πηγᾶς εἶναι πολύπλευρος προσωπικότης. Μᾶς ἐνθυμίζει μακρόθεν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Θεολόγοι καὶ ποιηταὶ ἀμφότεροι, διότι ὁ Πηγᾶς ἔγραψε στίχους εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικήν, λατινικὴν καὶ ἰταλικήν, δίγλωσσον ἐπιστολάριον, διεσκορπισμένον, εἰς λογίαν ἰδίᾳ ἑλληνικήν, ἀπὸ ἑκατοντάδας ἐπιστολῶν. Ἔγραψε μικρὸν θεατρικὸν ἔργον. Τὰ ποιήματά του, ὡς τοῦ Γρηγορίου, μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰς ψυχικάς του διαθέσεις καὶ μεταπτώσεις. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν του, ἀναγομένην ἰδίᾳ εἰς τὴν ποιμαντικήν του δρᾶσιν καὶ τὴν μεγάλην του ἱεραποστολικὴν προσπάθειαν ἀπὸ τῆς Ρωσίας καὶ τῶν Βαλτικῶν χωρῶν μέχρι τῆς Ἀραβίας καὶ τῆς Ἀβησσυνίας. Ἀπευθύνεται πρὸς λογίους ἡμετέρους καὶ ξένους, κληρικοὺς ὁμοδόξους, Λατίνους, Προτεστάντας, Ἕλληνας, Σλάβους, Δυτικούς. Ἀναζητεῖ βιβλία καὶ χειρόγραφα, νουθετεῖ διισταμένους, στηρίζει, μεσολαβεῖ, συμβουλεύει, εἰς μίαν τεταραγμένην διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐποχὴν ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων καὶ φιλοπρωτίας. Ἐπεμβαίνει εἰς τὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀντιοχείας, τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Κύπρου, τοῦ Σινᾶ, τῆς Μεσσήνης, τῆς Κρήτης, τῆς Πελοποννήσου. Ἀσθενικὸς ὡς ἄνθρωπος ἀλλὰ δραστηριώτατος, ἀφιλοκερδὴς καὶ ἀπροσωπόληπτος, συνετός, ἀσκητικός, βιώνων τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας, φιλόπτωχος, ἀποφεύγων τὸν πολυτάραχον οἰκουμενικὸν θρόνον καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ κινδύνους, διασώζων τὴν ὀρθόδοξον παροικίαν Αἰγύπτου, δυναστευομένην ὑπὸ βαρβάρων μουσουλμάνων, διὰ τῶν πραγματειῶν καὶ τῆς ἀλληλογραφίας του ἔφερεν ἐνώπιόν μας κόσμον ὁλόκληρον ἀνθρώπων ἀνωνύμων (ὡς εἰς τὰς ὁμιλίας) καὶ ἐπωνύμων τοῦ πολυκυμάντου β΄ ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος, εἰς τὸ ὁποῖον συμπίπτουν ἡ Τριδεντινὴ Σύνοδος, ἡ πτῶσις τῆς Κύπρου, ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου καὶ ἡ κατάληψις τῆς Παμμακαρίστου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πολλαὶ δεκάδες ἰδίᾳ λογίων ἀνδρῶν, τῆς ἐν λόγῳ 50ετίας ἐγνώσθησαν διὰ τῶν ἐπιστολῶν του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰατροί, κληρικοί, ὀφφικιάλιοι, διδάσκαλοι, μεγαλέμποροι, φεουδάρχαι, καὶ τὰ προβλήματά των, μεταξὺ τῶν ὁποίων θέματα λατρείας, παιδείας, δόγματος, καλενδαρίου, δικαίου, συγγραφῶν καὶ ἐκδόσεών των, ἀντιρρητικῶν καὶ μαχητικῶν ἐκδηλώσεων κατὰ τοῦ πνεύματος τοῦ παπισμοῦ καὶ τῆς οὐνίας, ὑπὲρ τῆς διασώσεως τοῦ ὀρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ, τῆς γλώσσης, τοῦ χαρακτῆρός του, ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῶν ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων, χωρὶς νὰ σαλευθῇ ὅ,τι δι᾽ αὐτὸν ἦτο ὑγιὴς παράδοσις. Καὶ κάπου κάπου καὶ αἰσθητικαὶ καὶ ἀξιολογικαὶ κρίσεις τοῦ πατριάρχου διὰ κείμενα καὶ ἔργα συγχρόνων του.

Εἰς τὸν Μελέτιον Πηγᾶν ὀφείλεται ἡ στήριξις καὶ διάσωσις τοῦ ἐπικινδύνως ῥηξικελεύθων ἰδεῶν Μαξίμου Μαργουνίου καὶ ἡ διαμόρφωσις μιᾶς τῶν μεγαλυτέρων μορφῶν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, τοῦ καὶ διαδόχου του. Ἔτι δὲ ἡ μόρφωσις πλειάδος λογίων πανταχόθεν τοῦ Ἑλληνικοῦ.

Ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης ἐπεδίωξε νὰ φωτίσῃ μορφὰς οἷαι τοῦ Μαργουνίου καὶ τοῦ Πηγᾶ, διὰ διδακτορικῶν διατριβῶν τῶν νεαρῶν Κρητῶν τροφίμων της Νινολάκη καὶ Χαραλαμπάκη. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὰ σημερινὰ ἱδρύματα δὲν ἀντελήφθησαν ὅσον ἔπρεπε τὴν σημασίαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκδόσεως τοῦ συγκεντρουμένου ἐπὶ

τούτῳ ἔργου τῶν ἐν λόγῳ ἱεραρχῶν καὶ τῆς εἰς βάθος διερευνήσεως αὐτῶν. Ὄχι διότι ἔλειψαν αἱ δυνάμεις καὶ οἱ μελετηταί, ἀλλ' ἐπειδὴ ἴσως ὑπερετιμήθη ὁ ἐπακολουθήσας διαφωτισμὸς τῆς μεγάλης ἐκείνης περιόδου τὴν ὁποίαν περικλείει τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Πηγᾶ καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Λουκάρεως (1550-1638). Μὲ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀσχολοῦμαι ἀπό τινος, ἑτοιμάζων ἀφ' ἑνὸς βιογραφίας τῶν μεγάλων μορφῶν καὶ ἐξ ἄλλου ἐξιστόρησιν τῶν κατὰ τὴν Παιδείαν τῆς ἐν λόγῳ περιόδου. Ἡ περὶ τὸν Πηγᾶν ἔρευνα μὲ ἤγαγεν εἰς πολλὰ θέματα καὶ εἰς περισσοτέρας ἀναζητήσεις.

Μικρὰν πτυχὴν θ' ἀνασύρω σήμερον, διὰ νὰ ἴδωμεν τὴν στάσιν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ζωγραφικῆς, τῶν ἱερῶν εἰκόνων δηλονότι. Καὶ τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς ἀγνώστου — ἀνεκδότου — ἐπιστολῆς τοῦ ἀειμνήστου πατριάρχου.

Ἐφηβικὴ κλίσις πρὸς τὴν ζωγραφικὴν ἐπηύξησε μετὰ ταῦτα τὸ διαφέρον μου διὰ τὴν ἐν λόγῳ Τέχνην. Ὅσα ὅμως ἀκολουθοῦν εἶναι συνάρτησις θεολογικῆς—δογματικῆς εἰδικώτερον—ἐξετάσεως τοῦ θέματος καὶ φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν διαπιστώσεων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν καὶ σήμερον διαφέρον. Ὁσάκις παρακολουθῶ τὴν θείαν Λειτουργίαν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἐνορίας μου π.χ., ἀντικρύζω εἰς τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ὡς Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἑπομένως δὲν εἶναι μόνον δι' ἐμὲ θέμα βιβλιογραφίας.

Α'. ΑΙ ΠΕΡΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

α') Ἡ ἐν Τρούλλῳ ἕκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος.

Κανὼν ΠΒ' : Ἔν τισι τῶν σεπτῶν εἰκόνων γραφαῖς, ἀμνὸς δακτύλῳ τοῦ Προδρόμου δεικνύμενος ἐγχαράττεται, ὃς εἰς τύπον παρελήφθη τῆς χάριτος, τὸν ἀληθινὸν ἡμῖν διὰ νόμου προϋποφαίνων ἀμνόν, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν.

Τοὺς οὖν παλαιοὺς τύπους καὶ τὰς σκιάς, ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολά τε καὶ προχαράγματα τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδεδομένους, κατασπαζόμενοι τὴν χάριν προτιμῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς πλήρωμα νόμου ταύτην ὑποδεξάμενοι. Ὡς ἂν οὖν τὸ τέλειον κἂν ταῖς χρωματουργίαις ἐν ταῖς ἁπάντων ὄψεσιν ὑπογράφηται, τὸν τοῦ αἴροντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου ἀμνοῦ, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα καὶ ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἀμνοῦ, ἀναστηλοῦσθαι ὁρίζομεν· δι' αὐτοῦ τὸ τῆς ταπεινώσεως ὕψος τοῦ Θεοῦ Λόγου κατανοοῦντες, καὶ πρὸς μνήμην τῆς ἐν σαρκὶ πολιτείας τοῦ τε πάθους αὐτοῦ καὶ τοῦ σωτηρίου θανάτου χειραγωγούμενοι καὶ τῆς ἐντεῦθεν γενομένης τῷ κόσμῳ ἀπολυτρώσεως[1].

Ματθαῖος δ' ὁ Βλάσταρης εἰς τὸ Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον Ε ἔγραψεν: *Ἡ σεβασμία εἰκὼν πρὸς τὸ βδελυκτὸν εἴδωλον ταύτην ἔχει τὴν διαφοράν, ὅτι τῶν μὲν εἰδώλων τὰ πρωτότυπα ψευδῆ τυγχάνει· θεῶν γὰρ ἐκτυπώματα εἶναι λεγόμενα, οὐ θεῶν ἀλλὰ δαιμόνων εἰσίν, ὥς φησιν ὁ προφήτης «ὅτι πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια». Τῶν δὲ τιμίων εἰκόνων ἀληθῆ τὰ ἀρχέτυπα πάντα· τῆς μὲν γὰρ ὁ Χριστός, τῆς δὲ ἡ Θεομήτωρ, τῆς δὲ ὁ Πρόδρομος, καὶ ἑκάστης ἕκαστος τῶν ἄλλων ἁγίων· ὧν δὲ τὰ πρωτότυπα ψευδῆ, τούτων οὐδὲ εἰκόνες, οὐδὲ εἴδωλα λέγοιντ' ἂν δικαίως, ἀλλ' ἁπλῶς ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων μάταια καὶ ἄχρηστα καὶ γῆς ὕλη κωφή. Καὶ ταῖς μὲν εἰκόσιν αἱ μορφαὶ τῶν πρωτοτύπων ἐμφαίνονται, τοῖς εἰδώλοις δὲ οὐδαμῶς... Τὰ μὲν οὖν εἴδωλα τούτων πάντων ἀνθρωπόμορφα· τὰ δὲ λεγόμενα πρωτότυπα τῶν τοιούτων εἰδώλων, τὰ μὲν ἑτερόμορφα, λέγω δὴ τὰ στοιχεῖα, τὰ δὲ παντελῶς ἄμορφα, φημὶ δὴ τὰ πάθη* (θυμός, μέθη, λαγνεία κτὅ.), *πάντα δὲ ἄζωα καὶ ἀναίσθητα*[2].

Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν διαφορὰ εἰκόνων καὶ εἰδώλων συνίσταται ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ εἴδωλα αἱ εἰκόνες ἀποδίδουν ἀνθρωπίνας ὑπάρξεις ζησάσας, τὰ δὲ σύμβολα τῆς σκιᾶς τοῦ νόμου, τὰ προειδοποιήσαντα καὶ προοδοποιήσαντα τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας, ἁπλῶς ἐξακολουθοῦμεν τιμῶντες.

β') Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἡ Ζ' Οἰκ. Σύνοδος καὶ οἱ μετὰ ταῦτα.

Εἰς ὑποστήριξιν τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων ὁ δογματικὸς τῆς Ὀρθοδοξίας πατὴρ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἔγραψε τρεῖς λόγους περὶ εἰκόνων.

---

1. Ράλλη-Ποτλῆ, ΣΘΙΚ Β', 1852, σσ. 492-493. Αὐτόθι τὸ σχόλιον τοῦ Ζωναρᾶ, καθ' ὃ *ἐγράφετο ἐν εἰκόσιν ἀμνὸς καὶ ὁ Πρόδρομος τῷ δακτύλῳ δεικνύων αὐτόν. Τοῦτο δὲ μὴ γίνεσθαι ἡ σύνοδος αὕτη θεσμοθετεῖ.* Καὶ τοῦ Βαλσαμῶνος (σ. 494). *Τινὲς ἐν ἁγίαις εἰκόσι τὸν ἅγιον Πρόδρομον ἀναστηλοῦντες, ἀμνὸν ἄντικρυς αὐτοῦ ἐνεχάραττον, ὑπὸ τοῦ Προδρόμου δακτυλοδεικτούμενον. Τοῦτο τοίνυν ἡ ἁγία Σύνοδος ἀποτρέπουσα ὥρισεν ὡς, ἐπεὶ ὁ ἀμνὸς εἰς τύπον τῆς ἀληθείας παρελήφθη, αἱ σκιαὶ δὲ καὶ οἱ τύποι καὶ τὰ σύμβολα παρῆλθον, ὡς τῆς ἀληθείας παρρησιασθείσης· κατασπαζόμεθα μὲν καὶ τοὺς τύπους καὶ τὰς σκιάς, ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολα, προτιμώμεθα δὲ τὴν ἀλήθειαν· διὸ καὶ ὥρισαν τὰ μὲν τοῦ τύπου σχολάσαι· ἀντὶ δὲ ἀμνοῦ ἐν ταῖς ἁγίαις εἰκόσιν ἀναστηλοῦσθαι αὐτὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα.*
   Εἰ δὲ ταῦτα οὕτως ἔχουσι, νομίζω ὅτι κακῶς ποιοῦσιν οἱ ἐπ' ἐκκλησίας περιστερὰς ἀπολύοντες ἀντὶ Πνεύματος ἁγίου ἐπιδημίας καὶ ἀντὶ τοῦ ἀστέρος ἐκείνου τοῦ ὑπερφυοῦς καὶ καινοφανοῦς κηρία ἀνάπτοντες· καὶ τὴν ἀπόρρητον καὶ σωτήριον ἐν σπηλαίῳ Γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ παιδὸς καὶ στρωμνῆς ὑποτυποῦντες, καὶ τὰ ὑπὲρ λόγον καὶ ἔννοιαν ἀνθρωπίνοις ἐπιτηδεύμασι διαγράφοντες.
2. Ράλλη-Ποτλῆ, ΣΘΙΚ Ϛ', 1859, σσ. 248 - 249.

Τὰ ἐπιχειρήματά του στηριζόμενα εἰς τὰ παραδιδόμενα ἰδίᾳ ὑπὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, οἱ ὁποῖοι πολλάκις ἐπανέφερον χωρία ἐκ τῶν λόγων του, διὰ νὰ στηρίξουν τὰς θέσεις των. Ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς ἐξήγησε πῶς οἱ θνητοὶ οὔτε τὴν οὐσίαν οὔτε τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ γνωρίζοντες, ὅμως ἐγνώρισαν χαρισματικῶς τὴν εἰκόνα τοῦ μετ' αὐτοὺς ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ, Θεοῦ Λόγου. Λέγει π.χ.: *καὶ Δανιὴλ ὁμοίωμα ἀνθρώπου εἶδε, ὡς υἱὸν ἀνθρώπου ἐλθόντα ἐπὶ τὸν παλαιὸν τῶν ἡμερῶν. Καὶ οὐ φύσιν Θεοῦ εἶδέ τις, ἀλλὰ τὸν τύπον καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι*[1].

Εἰς τὸν «Ὅρον Πίστεως» τῆς ἐν Νικαίᾳ Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐθεσπίσθη: *... ὁρίζομεν... παραπλησίως τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ ἀνατίθεσθαι τὰς σεπτὰς καὶ ἁγίας εἰκόνας, τὰς ἐκ χρωμάτων καὶ ψηφῖδος καὶ ἑτέρας ὕλης ἐπιτηδείως ἐχούσης, ἐν ταῖς ἁγίαις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις* (=ναοῖς) *ἐν ἱεροῖς σκεύεσι καὶ ἐσθῆσι, τοίχοις τε καὶ σανίσιν, οἴκοις τε καὶ ὁδοῖς· τῆς τε τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰκόνος καὶ τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας Θεοτόκου, τιμίων τε ἀγγέλων καὶ πάντων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν...*[2]. Ὡρίσθη δηλονότι ἡ ὕλη τῶν εἰκόνων ἀποτυπουμένων, κεντητῶν, τοιχογραφουμένων καὶ ἐπὶ ξύλου χρωματουργουμένων, καὶ οἱ τόποι εἰς οὓς αὗται ἀνιδρύοντο, ναοί, οἶκοι, ὁδοί, καθὼς καὶ τί δι' αὐτῶν εἰκονίζεται: Χριστός, Θεοτόκος, ἄγγελοι, ἅγιοι, ὅσιοι, ὅ,τι δηλονότι αἰσθητῶς περιῆλθεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν, ἀλλ' οὐχὶ ὁ ἀόρατος Θεός, πλὴν ἐνανθρωπήσεως: *Εἴ τις Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν περιγραπτὸν οὐχ ὁμολογεῖ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ἀνάθεμα ἔστω*[3].

Δὲν εἶναι τῆς παρούσης μελέτης ἡ παρακολούθησις τῆς ὑποθέσεως διὰ παραθέσεως τῶν ὅσων ἔγραψαν οἱ Ὀρθόδοξοι ἱεράρχαι καὶ Πατέρες περὶ εἰκόνων. Δείγματος χάριν μόνον: Ὑπάρχει ἐπιστολὴ τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα «Νικολάῳ ἀσικρήτις τῷ τοῦ Γαβριήλ, πρὸς Εἰκονομάχους»[4], ὅπου καταρρίπτονται τὰ ἐπιχειρήματα τῶν εἰκονομάχων καὶ δὴ τὰ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ ὅραμα τοῦ Δανιήλ: *πῶς δ' ἄν τις καὶ τοῦτον παρέλθοι ὃς τὸν παλαιὸν τῶν ἡμερῶν σωματοποιῶν μετὰ τοῦ ὡς υἱοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν νεφελῶν ἄχρι τοῦ παλαιοῦ διαγράφει ἀφικνουμένου,*

---

1. Migne, PG 94, 1345.
2. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Α', 1953, σ. 204.
3. Αὐτόθ, σ. 205.
4. Arethae Scripta Minora, edidit L. G. Westerink, vol. I, 1968, σσ. 75-81. Τὸ πρῶτον ἀνελύθη ὑπὸ Βασιλείου Λαούρδα, Ὁ Ἀρέθας περὶ εἰκονομαχίας, περ. «Θεολογία» 25, 1954, σσ. 614-622. Ἡ ἐπιστολὴ ἐκ τοῦ cod. Mosqu. 315, γραφέντος ὑπὸ Μαξίμου Μαργουνίου. Ὁ Λαούρδας ἀνατρέχει καὶ εἰς τὸν Φώτιον.

πρὸς ὃν καὶ τὰ τῆς τιμῆς μεταρρεῖται καὶ τὰ τῆς ἐξουσίας; Δανιὴλ δὲ καὶ οὗτος ὁ τῇ τοῦ ῥέοντος τοῦδε τοῦ χρόνου ὑποστάσει τὴν ἑαυτοῦ παραμετρῶν προφητείαν, ὃν οὔπω καὶ τήμερον οἱ κενοὶ λογολέσχαι τῷ τῆς ἀπονοίας αὐτῶν ζημιώματι κατεχρήσαντο[1].

Διὰ τοὺς εἰκονομάχους λέγει: *ἀθέων οἱ λόγοι καὶ μὴ εἰδότων ὅσιον διαστέλλειν καὶ βέβηλον, καὶ τί μὲν εἴδωλον, τί δὲ εἰκών· τὸ μὲν γὰρ ἐνυποστάτου πράγματος μίμημα* (ἡ εἰκών ἐστι), *εἴδωλον δὲ ψιλῆς ἐπινοίας ἐνέργημα*[2]. Εἰς τὸν Ἀρέθαν εὑρίσκομεν ἐπίσης τὴν διάκρισιν τοῦ λόγου καὶ τῆς ὁράσεως: *ὃ γὰρ διὰ τῶν ὤτων ὁ διδάσκαλος διῳκήσατο λόγος, τοῦτο διὰ τῆς ὁράσεως, ἥτινι σχημάτων τε καὶ χρωμάτων ἀντιλαμβάνεσθαι περιγίνεται, καὶ τῶν κατ' αὐτὴν ἐξανύεται ἐπαισθημάτων*[3]. Ὡς πρὸς τὴν ποικιλίαν τῆς Τέχνης, τὴν διάφορον, κατὰ λαούς, παράστασιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ὁ Ἀρέθας λέγει: *...οὕτω πιστὸν ἅπασιν ἔδοξεν ἔθνεσιν ἡ τοῦ Κυρίου θεάνθρωπος παρουσία, ὡς ὅμοιον ἑαυτοῖς ἕκαστον ἀναγράφειν τὸ πρόσλημμα γνησίως τε καὶ οἰκείως αὐτοῖς ἐνηθρωπηκότι...*[4].

γ') Ὁ ἱερὸς Φώτιος (θ' αἰ.).

Ὁ ἱερὸς Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ἔγραψε μὲν ἴδιον αὐτοῦ σύγγραμμα «Κατὰ εἰκονομάχων» μὴ σωθέν, ἀλλὰ τὰς περὶ τῶν θείων ἀπεικασμάτων ἀντιλήψεις αὐτοῦ διετύπωσεν εἴς τε τὰ Ἀμφιλόχια[5] καὶ εἰς τὰς Ἐπιστολὰς αὐτοῦ, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐνθρονιστικῆς ὅπου λέγει: (τὸν Χριστὸν πιστεύω) *παθητὸν καὶ ἀπαθῆ, φθαρτὸν καὶ ἄφθαρτον, γραπτόν τε καὶ ἄγραφον, τὰ μὲν οἰκειούμενος τῇ θεότητι, τὰ δὲ προσάπτων τῇ ἀνθρωπότητι*[6].

---

1. Ἔνθ' ἀνωτ. I, σσ. 76, 27 - 77,3.
2. Αὐτόθι I, σ. 78, 17-20.
3. Αὐτόθι I, σ. 79, 11-13.
4. Αὐτόθι I, σ. 79, 25-28.
5. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν Σοφ. Οἰκονόμου (Ἀθήνησι 1858):
ΛϚ' (σσ. 63-66): Τὸ «κατ' εἰκόνα ἡμετέραν».
ΣΒ' (σσ. 279-280): Περὶ διαμορφώσεως καὶ χαρακτῆρος τῶν ἁγίων εἰκόνων (=ἐπιστολὴ ξδ').
ΣΙΔ' (σσ. 290-291): Περὶ διαφορᾶς εἰκόνων (ἐπιστολὴ ρλδ').
ΣΝ' (σσ. 316-317): Τί ἐστι τὸ κατ' εἰκόνα.
6. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν Ἰω. Βαλέττα (ἐν Λονδίνῳ 1864) σ. 140. Κατὰ τὰ ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ ἡ ἐν Νικαίᾳ τὸ β' συναθροισθεῖσα Σύνοδος ἀπεσκυβάλισε τοὺς εἰκονομάχους καὶ ἁγιοκατηγόρους καὶ κατέβαλε... *τὸ γὰρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁμοούσιον ἡμῖν ἅγιον σῶμα γράφειν εἰκονικῶς ἐμυσάττοντο, τὸ ἄγραπτον καὶ ἀπερίγραπτον αὐτοῦ καταβακχεύοντες, καὶ διὰ τοῦτο μὴ εἶναι ἡμῖν ὁμοούσιον μανικῶς συμπεραίνοντες* (σ. 142).

Κατὰ τὸν Φώτιον Ἕλληνες (= εἰδωλολάτραι) *τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν εἰκονίζειν, ὅτι μηδὲ θειάζουσιν, οὐκ ἀνέχονται*, ὁμοίως οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ τοῦ Μάνεντος (ἐπιστολὴ ΝϚʹ)[1]. Ὅτι καὶ οἱ μάγοι Σίμων καὶ Καρποκρᾶς βαπτισθέντες περιέφερον μετ' ἄλλων καὶ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Χειρότεροι τῶν μάγων οἱ εἰκονομάχοι (ἐπιστολαὶ ΝΖʹ καὶ ΝΗʹ). Εἰς τὴν Ϛʹ ἐπιστολὴν (Μιχαὴλ Βουλγαρίας): *Δῆλον γὰρ ἅπασιν, ὡς ἡ τιμὴ τῶν εἰκονισμάτων τιμὴ γίνεται τῶν εἰκονιζομένων, ὥσπερ καὶ ἡ ἀτιμία εἰς αὐτὰ διαβαίνει τὰ εἰκονιζόμενα*[2], ὁμιλεῖ δὲ καὶ περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ὡς καὶ τῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ[3].

Εἰς τὴν ΜΓʹ ἐπιστολὴν Θεοδώρῳ, ἡγουμένῳ[4], τὴν ὁποίαν ἀκεραίαν δὲν δύναμαι νὰ μεταφέρω ἐνταῦθα, οὖσαν τὸ σπουδαιότερον ἐν προκειμένῳ περὶ εἰκόνων κείμενον τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, πραγματεύεται οὗτος περὶ τοῦ ποία ἡ ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ ἀπεικόνισις, ἀντικρούων τοὺς εἰκονομάχους ἰσχυριζομένους ὅτι ἄλλων ἠπείρων καὶ χωρῶν ἢ φυλῶν λαοὶ ἄλλως ἀπεικονίζουν τὴν μορφὴν τοῦ Κυρίου, καὶ ἐρωτῶντας *πότερον ἡ παρὰ Ῥωμαίοις, ἢ ἥνπερ οἱ Ἰνδοὶ γράφουσιν, ἢ ἡ παρ' Ἕλλησιν, ἢ ἡ παρ' Αἰγυπτίοις; οὐχ ὅμοιαι γὰρ ἀλλήλαις αὗται, καὶ ὁποίαν ἄν τις αὐτῶν ἀληθῆ φήσειε, δῆλον ὅτι παραγράφεται τὰς λοιπάς*. Εἰς ταῦτα ὁ πατριάρχης ἀπαντᾷ *τῇ εἰκονουργίᾳ μάχεσθε, καὶ ἄκοντες αὐτῆς πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης, ἔνθα τὸ Χριστιανικὸν γένος, τὴν ὕπαρξιν καὶ προσκύνησιν* (τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ) *ἐμαρτυρήσατε*. Δεύτερον ὅτι οἱ εἰκονομάχοι ἐντάσσουν ἑαυτοὺς εἰς τὴν τάξιν τῶν εἰδωλολατρῶν. Καὶ τὰ εὐαγγέλια ἔχουν μεταξύ των διάφορον, γλωσσικὴν διατύπωσιν καὶ γραφικὴν παράστασιν, ἀλλ' οὐδ' οἱ Ἕλληνες ἀμφισβητοῦν ὅτι, παρὰ τὰς ἐν λόγῳ διαφοράς, εἶναι γνήσια. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ σχήματος καὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ὁ σκοπὸς τῶν εἰκονομάχων εἶναι ν' ἀρνηθοῦν τὸν Χριστόν, ἀλλὰ δὲν τὸν φανερώνουν εὐθέως. *Λεγέτωσαν γάρ, ὡς ἐπειδὴ Ἕλληνες μὲν αὐτοῖς ὅμοιον ἐπὶ γῆς φανῆναι τὸν Χριστὸν νομίζουσι, Ῥωμαῖοι δὲ μᾶλλον ἑαυτοῖς ἐοικότα, Ἰνδοὶ δὲ πάλιν μορφῇ τῇ αὐτῶν, καὶ Αἰθίοπες δῆλον, ὡς ἑαυτοῖς*, διὰ νὰ καταλήξῃ ὅτι *οὐ πάντως λυμαίνεται τῶν εἰκονισμάτων τὸ*

1. Ὁμοίως ὡς ἄνω καὶ εἰς τὰς κάτωθι:
ΝϚʹ (σσ. 358-359): Περὶ εἰκόνος Χριστοῦ καὶ κατὰ εἰκονομάχων. Ἰωάννῃ σπαθαρίῳ τῷ Χρυσοχέρῃ.
ΝΖʹ (σ. 359): Τῷ αὐτῷ περὶ τοῦ αὐτοῦ.
ΝΗʹ (σσ. 359-360): Τῷ αὐτῷ περὶ τοῦ αὐτοῦ.
ΝΘʹ (σ. 360): Τῷ αὐτῷ περὶ τοῦ αὐτοῦ.
2. Ἐπιστολαί, σ. 217.
3. Αὐτόθι, σσ. 217 - 219.
4. Αὐτόθι, σσ. 338 - 341. Πλὴν τούτων βλέπε καὶ τὰ ἐν τῇ ἐκδόσει μνημονευόμενα φωτίεια κείμενα.

ἀνόμοιον τὴν τῆς εἰκόνος φύσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν· οὐ γὰρ μόνῳ σχήματι σώματος καὶ μορφῆς εἰκονίζεται χρώμασι τὸ εἰκονιζόμενον, ἀλλὰ καὶ ποιᾷ διαθέσει καὶ παρεπομένῃ πράξει καὶ παθῶν ἐμφάσει καὶ τόπων ἱερῶν ἀναθέσει καὶ ἐπιγραμμάτων ἑρμηνείᾳ καὶ συμβόλοις ἐξαιρέτοις ἄλλοις...[1].

Καὶ εἰς τὴν ΟϚʹ ἐπιστολὴν[2] Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, ὁμοίως σπουδαίαν, ὁ Φώτιος διακηρύσσει ὅτι αἱ εἰκόνες ἔχουν θειότητα ἄσχετον πρὸς τὴν ὕλην δι' ἧς κατεσκευάσθησαν καὶ δὲν εἶναι πλέον ξύλον ἢ μέταλλον: *οὐδὲ ξύλα ἢ χρώματα, ἀλλ' ὕλην μὲν ἔχει ταῦτα, ἕτερον δέ τί ἐστιν ἐκ τούτων θαυμάσιον οἷον συντετελεσμένον· οὐ μὴν οὐδ' ἔστι χειρῶν ἀνθρώπων παιζόντων περὶ τὴν ὕλην, χωρίς τε πάσης ἐνεργείας θείας τὸ παρεμπῖπτον αὐτῶν ταῖς διανοίαις ἀναπλαττόντων. Διὰ τοῦτο, τὰ μὲν* (τῶν εἰδωλολατρῶν) *οὐδὲν ἕτερόν ἐστι πλὴν αὐτὴ ἡ ὕλη περιυβρισμένη, καὶ ὁ τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν ἀνεπίσκεπτός τε καὶ ἀλόγιστος πόνος· τὰ δὲ* (τῶν Χριστιανῶν εἰκονίσματα) *μορφάζεται μὲν ἐπὶ τῇ ὕλῃ καὶ τὴν χεῖρα ὑπηρετοῦσαν ἔχει, ἀλλ' ἄνωθεν κινουμένην· ὑπηρετεῖται γὰρ ταῖς ἄνωθεν ἐπιπνοίαις καὶ λογισμοῖς ἔμφροσι, καὶ πρὸς τὴν εὐσεβῆ κρίσιν ἀνηγμένοις... Ὥσπερ δὲ τὰ ἡμέτερα σπονδεῖα καὶ οἱ κρατῆρες καὶ αἱ θυΐσκαι, καὶ οἱ τοῦ Σταυροῦ τύποι, καὶ τὰ παραπλήσια, οὐ χρυσός, οὐκ ἄργυρος, οὐδὲ ξύλων ἢ χρωμάτων ὕλη, οὐδ' ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων, οὕτως οὐδὲ τὰ ἱερὰ ἡμῶν τῶν εἰκονισμάτων ἐκτυπώματα οὐκ ἔστιν ἀργύριον, οὐδὲ χρυσίον, οὐδὲ χαλκός, οὐ μὴν οὐδὲ χρώματα, οὐδ' ἔργα (μή τι γένηται) χειρῶν ἀνθρωπίνων...* (Ἡ παράδοσις) *οὐδὲν τῆς ὑλικῆς ἀκοσμίας, ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιεργείας, ἐν αὐτοῖς ἐῶσα παρρησιάζεσθαι· ὅλον δὲ τὸ ἔργον ἑαυτῆς δεικνῦσα καὶ ἀποφαίνουσα, καθαρὰς ἡμῖν καὶ ἀκιβδήλους ἐν τοῖς σεπτοῖς εἰκονίσμασι τὰς τῶν πρωτοτύπων ἐμφάσεις ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἱεροτύπως παρέχεται*[3]. Καὶ περαιτέρω: *Τὰ δέ γε ἅγια καὶ σεπτὰ τῶν Χριστιανῶν ἱερουργικά τε σκεύη καὶ τεμένη καὶ εἰκονίσματα, καὶ τὰ ἄλλα τῆς θείας ἡμῶν θρησκείας σύμβολα, ἐπεὶ κἂν ὕλην οὐχ ἑτέραν ὑποβέβληται, ἀλλ' οὖν γε πρὸς τὸ πολλῷ ἄμεινον μετεσκεύασται (χρήσει γὰρ καὶ κλήσει καὶ μυσταγωγίᾳ καὶ τῇ τῶν παραδειγμάτων θειότητι, ὧν τοῖς χαρακτῆρσι διαμεμόρφωται, καὶ μυρίοις ἄλλοις καθαγιασθέντα τετελείωται), διὰ τοῦτο οὐκέτι ξύλα, οὐδὲ λίθος, οὐδὲ ἄργυρος, οὐδὲ χρυσός, οὐ μὴν οὐδὲ χρώματα γυμνὰ τῆς εἰδοποιούσης καὶ παρεδρευούσης δυνάμεώς τε καὶ χάριτος οὔτ' ἂν ἐννοηθείη*

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 341.
2. Αὐτόθι, σσ. 400 - 402.
3. Αὐτόθι, σ. 401.

ποτέ, οὔτε παρονομασθήσεται· ἅγια δὲ μᾶλλον καὶ τίμια καὶ δεδοξασμένα καὶ σεπτά...[1].

Κατὰ ταῦτα ὁ Φώτιος οὐ μόνον ὑπερήσπισε τὴν τῶν εἰκόνων προσκύνησιν, ἀλλ' αὐτῶν τε καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ τῶν ναῶν τήν, ἀνεξαρτήτως ὕλης κατασκευῆς αὐτῶν, ἁγιότητα ἐδίδαξεν καὶ τὴν δι' αὐτῶν ἔκφρασιν τῆς θείας εἰκόνος.

δ') Γεώργιος Σχολάριος.

Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς 'Ορθοδοξίας ἐν τῇ πρώτῃ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν[2].

...*'Αλλ' ἔδει καὶ τοῦτον ὀψὲ λυθῆναι τὸν πόλεμον, καὶ συνίσταται σύνοδος ἐν Νικαίᾳ, καθάπερ ἐν κύκλῳ τὴν αὐτὴν ἐπανακάμπτοντος πόλιν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων τοῦ τέλους, οὗ καὶ τὴν ἀρχὴν ἔσχον γίνεσθαι, καὶ τὰς εἰκόνας αὖθις ἀναστηλοῦσι καὶ τὴν δι' αὐτῶν εὐσέβειαν ἐπανάγουσιν· οὔτε γὰρ περιιδεῖν ἐχρῆν τὴν ἐντεῦθεν ὠφέλειαν, τῶν παχυτέρων διαθέσεων ἐντεῦθεν μάλιστα συνεχῶς πρὸς τὴν τοῦ θείου μνήμην ἐγειρομένων, οὔτε δέος ἦν, μὴ δόξωσιν εἰδωλοποιεῖν· ἐκεῖνα μὲν γὰρ ψευδῶν πρωτοτύπων εἴδωλα ὄντα (οἱ γὰρ θεοὶ τῶν ἐθνῶν πάντες, Δαυῒδ ἂν εἴποι, δαιμόνια,* Ψαλμ. 95 (96) 5*), μάταια χειρῶν ἀνθρωπίνων ἔργα καὶ εἰδώλου χείρω πρὸς μίμησιν· τίς γὰρ γένοιτ' ἂν εἰκασία τοῦ καθάπαξ οὐκ ὄντος; τοιοῦτοι δὲ οἱ τῶν 'Ελλήνων θεοί, τῆς ὑψηλοτάτης προσηγορίας ἐκ τοῦ μόνου Θεοῦ πρὸς τὰς ἀποστάτιδας φύσεις ἢ τὰ φαινόμενα ταυτὶ μετατεθειμένης φεῦ ὑπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ τὰς προσηγορίας τῶν τοῖς Ἕλλησι συμπεπλασμένων δυνάμεων, ἀντὶ μιᾶς τῆς πάντα ποιούσης τε καὶ σῳζούσης, τῶν πονηρῶν ὑπερχομένων δαιμόνων καὶ τὴν εἰς τὰς μηδὲν οὔσας δυνάμεις φερομένην τιμὴν ἐπὶ κακῷ τῶν διδόντων σφίσιν αὐτοῖς συμμεριζομένων. Τὰ μὲν 'Ελλήνων τοιαῦτα.*

'Ημεῖς δὲ τὰς ἀληθεῖς ὑπάρξεις ταῖς εἰκόσι τιμῶμεν, ἀρχὴν ποιούμενοι τὴν ἐν σαρκὶ τοῦ Θεοῦ φανερωθεῖσαν ὑπόστασιν, εἶθ' ὅσα δι' αὐτῆς ἡμῖν ἀφῖκται καλὰ καὶ δι' ὧν ἡ πρὸς ἐκείνην ἡμῖν ἐνιδρύνθη πίστις συνείροντες, ὧν οὐκ ἂν ἦν ἄλλως βέλτιον διαμνημονεύειν καὶ οἰκειότερον ἢ τοῖς ἱεροῖς αὐτῶν εἰκονίσμασιν...

ε') (Ψευδο)Γεώργιος ὁ Σφραντζῆς.

'Ομολογία: *Πιστεύω εἰς τὰς εἰκονικὰς ἀνατυπώσεις, ἤγουν εἰς τὸν χαρακτῆρα τὸν ἐν εἰκόνι περιγραπτὸν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς πανάγνου καὶ θεοτόκου αὐτοῦ Μητρὸς καὶ πάντων τῶν ἁ-*

---

1. Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 402.
2. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἅπαντα τὰ Εὑρισκόμενα. Oeuvres complètes, tome I, Paris 1928, σσ. 117-118.

γίων, σχετικῶς οὐ λατρευτικῶς προσκυνουμένας, οὐ θεοποιουμένας, ἀσπάζεσθαί τε καὶ τιμᾶν τὴν 'Εκκλησίαν τοῦ θεοῦ, οὐ τῇ ὕλῃ τὸ σέβας, ἀλλὰ τῷ πρωτοτύπῳ ἀπονέμουσαν· ἡ γὰρ τιμὴ τῆς εἰκόνος εἰς τὸ πρωτότυπον διαβαίνει, κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον, ὡς ἀντίτυπος οὖσα τῶν πρωτοτύπων[1].

Β'. ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἀνωτέρω ἐκ τῆς ἕκτης οἰκουμεν. Συνόδου, τοῦ 'Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν περὶ τῶν εἰκόνων διατυπωθέντων ἀτομικῶς ἢ συνοδικῶς εἴτε ἀπὸ τοῦ 1000 μέχρι καὶ τῆς τῶν Φράγκων ἁλώσεως (-1204), εἴτε κατὰ τὴν παλαιολόγειον περίοδον (1261-1453)[2]. 'Απεναντίας θὰ ἐπισημάνωμεν τὴν διδασκαλίαν περὶ εἰκόνων συγγραφέων τινῶν τῆς Τουρκοκρατίας.

α') Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης.

Δαμασκηνὸς ὑποδιάκονος ὁ Στουδίτης (εἶτα Ρεντίνης, μετὰ ταῦτα Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου † 1577) [Θησαυρὸς (1568)] εἰς τὸν κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς 'Ορθοδοξίας Λόγον ΚΕ': «Διήγησις... περὶ τῶν ἁγίων Εἰκόνων...»[3]. *Ἄλλο εἶναι τὸ εἴδωλον καὶ ἄλλη εἶναι ἡ εἰκών· διότι* εἴδωλον *μὲν εἶναι καὶ λέγεται τὸ ξύλον, ὁποὺ εἶναι γλυμμένον καὶ ἔχει ὁμοίωμα ἀνδρὸς ἢ γυναικός, ἔπειτα χωρίζουν τὰ σκέλη του·* εἰκόνα *δὲ εἶναι ἐκείνη, ὁποὺ δὲν δύναται νὰ πιάσῃ μήτε χέρι χώρια, μήτε ποδάρι καὶ ἄλλο μέλος· καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἐὰν εἶναι κανένα ὁμοίωμα τοῦ Χριστοῦ ἢ τῶν 'Αγίων καὶ χωρίζουν τὰ μέλη του, δὲν τὸ προσκυνοῦμεν, ἐπειδὴ ἔχει τύπον εἰδώλου. ἀμὴ ὁποιον εἶναι ζωγραφισμένον ἀπὸ καλὸν τεχνίτην καὶ ἔχει ὁμοίωσιν τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἄλλων 'Αγίων, ἐκεῖνο τιμοῦμεν καὶ προσκυνοῦμεν· διότι, ὡς λέγει ὁ Μέγας Βασίλειος, ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνος ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει.*

β') 'Ιερεμίας ὁ Β' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τὴν δευτέραν 'Απόκρισιν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως 'Ιερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ πρὸς τοὺς ἐν Τυβίγγῃ προτεστάντας θεολόγους πεμ-

---

1. Μέγα Χρονικὸν (Grecu), σ. 582.
2. Πρβλ. Ἀποστόλου Ἀθ. Γλαβίνα, Ἡ ἐπὶ 'Αλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σσ. 217 (+ 3) (= Κέντρον Βυζαντινῶν 'Ερευνῶν, Θεσσαλονίκη. Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 6).
3. Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως. 'Εν τῇ ἐκδόσει ἐν Βενετίᾳ 1851, σσ. 294-313.

φθεῖσαν ἔτει 1589, τὸ πέμπτον κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπίκλησιν τῶν ἁγίων παρ' Ὀρθοδόξοις[1]. Εἶναι δὲ τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς ἀποκρίσεως ἀληθὴς πραγματεία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναιροῦται μὲν τὰ κατὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων ἐπιχειρήματα, ἑρμηνεύεται δὲ παραδοσιακῶς καὶ δι' ἀναδρομῆς εἰς ἄλλους τε Πατέρας καὶ τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνὸν ἡ προσκύνησις (καὶ οὐχὶ ἡ λατρεία) τῶν εἰκόνων, συμφώνως πρὸς ὅσα παρέδωκαν αἱ Γραφαὶ περὶ εἰκονιζομένου θεοῦ καὶ ἁγίων καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν. Εἰς τοὺς ἁγίους *εἰκόνας ἐγείρομεν· ἔμψυχοι γὰρ εἰκόνες τῆς ἀρετῆς οὗτοι καὶ τὴν ἀρετὴν αὐτῶν μιμησόμεθα* (σ. 463). *Προσκυνοῦμεν... ταῖς εἰκόσιν, οὐ τῇ ὕλῃ προσφέροντες τὴν προσκύνησιν, ἀλλὰ δι' αὐτῶν τοῖς ἐν αὐταῖς εἰκονιζομένοις* (467). Δὲν λατρεύομεν τὰ ξύλα, τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν παλαιωθεισῶν καὶ ἀχρηστευθεισῶν εἰκόνων: *πολλάκις τοῦ χαρακτῆρος λειανθέντος, ὡς ξύλον λοιπὸν ἀργὸν τήν ποτε εἰκόνα κατακαίομεν* (468). *Οὐ γὰρ τὴν φύσιν τοῦ ξύλου* (προσκυνοῦμεν), *ἀλλὰ μνήμην καὶ γραφὴν τῶν τοῦ Κυρίου παθημάτων καὶ τῶν δι' αὐτὸν ἀθλησάντων...* (469). *Τὰ ὁραθέντα καὶ ψηλαφηθέντα εἰκονογραφοῦμεν καὶ προσκυνοῦμεν*, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν Συνόδων (σ. 470).

γ´) Ἡ κακοδιδασκαλία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (1630).

Διὰ λόγους πολιτικοὺς ὁ πατριάρχης Κύριλλος Α´ διεσκεύασε λατινιστὶ δοθεῖσαν αὐτῷ ὁμολογίαν Καλβινικὴν[2] καὶ ὑπέγραψεν αὐτὴν κατὰ Ἰανουάριον 1630, χωρὶς οὔτε εἰς Σύνοδον νὰ ὑποβάλῃ τὸ θέμα οὔτε νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν τῇ πράξει ὅσα ἐγράφησαν ἐν αὐτῇ, ἀλλ' οὐδὲ ν' ἀποκηρύξῃ ταύτην — γενομένην ταχέως διελκυστίνδα πολύγλωσσον μεταξὺ Λατίνων καὶ Προτεσταντῶν. Ἡ τελευταία εἰς ἐρώτησιν ἀπόκρισις τοῦ Λουκάρεως ἀθετεῖ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, ὧν ἀναγνωρίζει τὴν σπουδαίαν τέχνην (ζωγραφικὴ = *ἱστορία*) καὶ τὴν κατοχὴν ὑπὸ ἰδιωτῶν διὰ μὴ λειτουργικοὺς σκοπούς. Καὶ διὰ τοῦτο ἀνεθεματίσθη ὁ Λούκαρις ἐπανειλημμένως[3]:

(Ἐρώτ). *Περὶ τῶν εἰκόνων πῶς ὀφείλομεν φρονεῖν;*

Ἀπόκρισις: Ὡς παρὰ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Γραφῆς διδασκόμεθα λεγούσης τρανῶς, οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, οὐδὲ μὴ λατρεύσεις αὐτοῖς, ὀφειλόντων ἡμῶν οὐ τῇ κτίσει ἀλλὰ μόνῳ τῷ κτίστῃ καὶ ποιητῇ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς λατρεύειν, κἀκεῖνον μόνον προσκυνεῖν· ἐξ ὧν δῆλον,

1. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμος Β', Ἀθῆναι 1953, σσ. 462-470.
2. Αὐτόθι, σσ. 562-571. (Τὸ κείμενον ὑποσελιδίως). Κατέχω φωτοτυπίαν αὐτογράφου (;) καὶ ἐνυπογράφου τῆς Ὁμολογίας τοῦ Κ. Λουκάρεως ἑλληνιστί.
3. Αὐτόθι, σσ. 574, 681.

ὅτι τὴν ἱστορίαν ἐπίσημον οὖσαν οὐκ ἀποβάλλομεν, ἀλλὰ καὶ εἰκόνας ἔχειν καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων, τῷ βουλομένῳ παρέχομεν· τὴν δὲ λατρείαν καὶ θρησκείαν αὐτῶν, ὡς ἀπηγορευμένην παρὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἱερᾷ Γραφῇ, ἐξουθενοῦμεν (*ἐξουδενοῦμεν* Καρμίρης), *ἵνα μὴ λάθωμεν ἀντὶ τοῦ κτίστου καὶ ποιητοῦ χρώματα καὶ τέχνην καὶ κτίσματα προσκυνεῖν· καὶ τὸν ἄλλως φρονοῦντα ἄθλιον ἡγούμεθα, ὡς δεινὸν ἔχοντα σκότος ἐν ταῖς φρεσὶ καὶ πεπωρωμένην τὴν καρδίαν. Καὶ ἦν ἂν κρεῖττον τῇ τοῦ Θεοῦ ἐντολῇ ὑποτάσσεσθαι* (*ἀποτάσσεσθαι* Καρμίρης), *ἢ ἀνθρώπων πείθεσθαι ματαιολογίαις· ὅπερ ἐν φόβῳ καὶ ἀγαθῇ συνειδήσει ἐκτιθέμεθα· εἰ καὶ στῆσαι τὴν φορὰν κρεῖσσον ἢ καθ' ἡμᾶς ὁμολογοῦμεν.*

Ἄλλην διατύπωσιν ἔχει ἰταλικὴ μετάφρασις τῆς Ὁμολογίας, διαβιβασθεῖσα ὑπὸ τοῦ βαΐλου τῆς Ἑνετίας ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς τὸν Δόγην τῆς Ἑνετίας καὶ δημοσιευθεῖσα κατὰ τὰς ἡμέρας μας[1]. ... dalle quali si manifesta come l'istoria della pittura, essendo una degna e famosa et segnalata arte, non la deponiamo, ne dispregiamo, ne la prohibimo; anzi concediamo a chi vorra haver imagini di Christo e di Santi, ma l'adoration et veneration loro religiosa... dispregiamo e damniano.... Tenere et accettare i colori et adorar la creatura κλπ[2]. Ὅτι παλαιόθεν, καὶ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ 1630, ὁ Λούκαρις ἐκαινοτόμει, δεικνύει καὶ τὸ κάτωθι κείμενον αὐτοῦ[3], ἀπευθυνθὲν πρὸς ἀποστατήσαντα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀρχιεπίσκοπον Δαλματίας καὶ προσχωρήσαντα εἰς τὴν Μεταρρύθμισιν, δώδεκα ἔτη προηγουμένως, τὸν Don Marco Antonio de Dominis: De cultu imaginum, si non antea, modo autem quam evaserit perniciosus dici haud potest. Testis Deus mihi est quod deploro praesentem Orientis statum, quod non videam modum quo possit moderi huic tam deformi obscaenoque ulceri; non quod simpliciter judicem spernendas imagines, cum non adoratae per se nil possint offerre mali, sed idololatriam caecis cultoribus causatam abhorream. Et quamvis in privatis orationibus observarim aliquando menti meae subvenisse Crucifixi imaginem, cum offeret commodius speculandum actum ipsum passionis dominicae; quia tamen video jam vulgum, ut non de multis qui se sapientes esse credunt, affirmem, praecipitem ferri a

1. Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικὰ 1951, σσ. 69-75. Τὸ κείμενον διαβιβασθέν, τὸ 1634 ὑπὸ τοῦ Pietro Foscarini, ἐν σσ. 71-75. Ὁ Μέρτζιος δὲν ἐγνώριζε τὴν Λουκάρειον ἑλληνικὴν διατύπωσιν τοῦ κειμένου.
2. Αὐτόθι, σ. 75.
3. É. Legrand, BH XVII s. IV, 1896, σ. 336 (ἡ ἐπιστολὴ 329-340, διέφυγε καὶ κατὰ τοῦτο τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν τοῦ θέματος τῆς Ὁμολογίας).

vero et spirituali cultu atque latria, quae uni solo Deo optimo maximo debetur; mallem, ut omnes universe ista ansa tam periculosa abstineant, quam ignoranter legem Domini violantes in lapidem impingant offensionis et sic se atrociter in aeternum condemnent. Ἐξ Ἀλεξανδρείας 6 Σεπτεμβρίου 1618.

Κύριλλος ὁ Λούκαρις, archiepiscopo Spalatensi D(on) Marco Antonio de Dominis.

δ') Αἱ μετὰ τὸν Πηγᾶν ἀντιλήψεις τῆς Ἐκκλησίας περὶ εἰκόνων.

Ἀπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' καὶ ἑξῆς ἡ Μ. Ἐκκλησία ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ θέμα τῶν εἰκόνων ἔναντι τῆς προτεσταντικῆς ἀμφισβητήσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς προσαφθείσης κατὰ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως κατηγορίας ὅτι ἠθέτει τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων. Ὡς ἐκ τούτου ὁ εἰδικώτερος μελετητὴς δύναται ν' ἀνατρέξῃ εἰς ἐπίσημα καὶ ἀτομικὰ κείμενα ὑπὲρ τῶν εἰκόνων, γραφέντα κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν τὸ μαρτύριον τοῦ Λουκάρεως (ἢ καὶ πρὸ αὐτοῦ) ἑκατονταετίαν, ἐξ ὧν σταχυολογῶ ἐνδεικτικά τινα ἀποσπάσματα.

Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (γράφων τὸ 1625): (τοῖς Γραφικοῖς) *τούτοις παραδείγμασιν ἑπομένη ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία εἰκονίζειν ἤρξατο τὰ εἰκονιστά, τουτέστιν ὅσα σῶμα περίκειται ἢ ὅσα μὴ περίκειται μέν, ὤφθη δέ τισιν ἐν σώμασι, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι ἄλλως ὁρισθῆναι· οἷον ἄγγελοι ὤφθησάν τισι τῶν ἁγίων ἐν σχήματι καὶ εἴδεσιν ἀνδρῶν. Τῆς θείας δὲ καὶ ἀσχηματίστου οὐσίας εἰκόνα οὐδεὶς ποτ' ἐπενόησε ποιῆσαι. Οὐ γὰρ θέμις τὸν ἀπερίγραπτον Θεὸν περιγραπτῇ εἰκόνι παρεικάζειν... Ἐνίοτε δὲ καὶ ἄγγελοι εἰκονίζονται, οὐ καθ' ὃ φύσεως ἔχουσιν, ἀόρατος γὰρ ἡμῖν αὕτη, ἀλλ' ὡς ὤφθησαν ἀνθρώποις βουλήματι Θεοῦ... Τούτων οὖν εἰκόνας ἡ Ἐκκλησία ἐποίει οὐ γλυπτάς, οὐδὲ λαξευτάς, ἀλλὰ γραπτὰς μόνον, ὡς πάρεστι μαθεῖν ἔκ τε τοῦ Εὐσεβίου* (PG 20, 913) *καὶ Εἰρηναίου* (PG 7, 674 ἑξ.) *ἀνδρῶν ἀρχαιοτάτων*[1].

Ὁ αὐτὸς Μητροφάνης, περὶ προσκυνήσεως τῶν ἁγίων εἰκόνων φιλήματι μόνον, ὡς δηλοῖ τὸ ῥῆμα προσ-κυνῶ, ἔγραψε: *Προσεύχεσθαι δὲ ταῖς εἰκόσιν κωλύομεν· χρὴ γὰρ ἡμᾶς ἄνω ἔχειν τὰς καρδίας, ὅπου Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς κάθηται*[2].

1. Καρμίρης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 546.
2. Ὁ αὐτός, περ. Θεολογία 19, 1948, σσ. 81-82.

Δοσίθεος πατριάρχης Ἱεροσολύμων, κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 1672:.... *ἡμεῖς καὶ τοὺς ἁγίους καὶ τὰς ἁγίας εἰκόνας τιμῶμεν, ὃν εἴρηται τρόπον, καὶ ἱστοροῦμεν ταύτας εἰς καλλωπισμὸν τῶν ναῶν, καὶ ἵν' ὦσι βιβλία τῶν ἀμαθῶν καὶ πρὸς μίμησιν τῶν ἀρετῶν τῶν ἁγίων καὶ ἀνάμνησιν...*[1].

Ἀργότερον (1716) τὸ οἰκ. πατριαρχεῖον εἰς τὴν πρὸς Ἀγγλικανοὺς Ἀπόκρισιν ἔγραφεν:

Τὸ τοὺς ἁγίους, τὴν Θεοτόκον, καὶ αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ σωτῆρα ἡμῶν εἰκόσι καὶ χρωματουργίαις γραφικαῖς τιμᾶν ἀρχαῖόν ἐστι, καὶ παρ' ἡμῶν ὁσημέραι καὶ φυλάττεται καὶ εὐσεβῶς ἐνεργεῖται. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκείνων ἆθλα καὶ πάθη καὶ κατορθώματα γράφεσθαι καὶ ὑπὸ πάντων ὁρᾶσθαι, καὶ τοῦτο ὡς πάνυ κατὰ ψυχὴν ὠφελοῦν ἀσπαζόμεθα. Διὰ τῶν τοιούτων πᾶς θεοσεβὴς χριστιανὸς πρὸς μίμησιν ἐκείνων διεγείρεται καὶ πρὸς καρτερίαν, μάλιστα πρὸς τὸ ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου καταφρονεῖν. Ἔστι γὰρ ἡ ζωγραφικὴ σιωπῶσά τις ἱστορία, ὡς καὶ ἡ ἱστορία φθεγγομένη ζωγραφία[2]. Ὡς βλέπει τις ἡ καρτερία καὶ ἡ ἀπόφασις μέχρι θανάτου ὁμολογίας τῆς πίστεως ἀφορᾷ εἰς τὰ δεινὰ τῶν δουλευόντων ὑπὸ τοὺς Τούρκους Ὀρθοδόξων λαῶν.

Γ'. ΑΙ ΙΕΡΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΜΙΛΙΑΣ ΤΟΥ Μ. ΠΗΓΑ

Διατί ὡμίλησεν ὁ Πηγᾶς περὶ ἱερῶν εἰκόνων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας;

Πρῶτον διότι ἐμμέσως ἤθελε νὰ ἀναιρέσῃ τὰς κατηγορίας τῶν ἀνεικονικῶν Ἰουδαίων καὶ Μουσουλμάνων, οὔτε τοῦ Θεοῦ τὴν ἀπεικόνισιν, οὔτε τῶν ἁγίων παραδεχομένων, κατηγορούντων δὲ τοὺς Χριστιανοὺς (Δυτικούς τε καὶ Ἀνατολικοὺς) ὡς ὑποπίπτοντας εἰς εἰδωλολατρίαν.

Δεύτερον διότι ἤθελε, πάλιν ἐμμέσως, ν' ἀναιρέσῃ τὰς θέσεις τῶν ἀνεικονικῶν Προτεσταντῶν, μὴ παραδεχομένων τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων.

Ἑπόμενον ἦτο ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ν' ἀποδέχεται τὰς θέσεις τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (843) καὶ τοῦ τότε συνταχθέντος καὶ μετέπειτα συμπληρωθέντος Συνοδικοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκλείσθη μὲν ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων, δι' ἣν κατηγόρουν οἱ τότε εἰκονομάχοι τοὺς Ὀρθοδόξους, ἐθεσπίσθη δ' ἡ προσκύνησις αὐτῶν, τῆς τιμῆς ἀναγομένης εἰς τὸ πρωτότυπον, δηλαδὴ εἰς τὰ ἐξεικονιζόμενα πρόσωπα, τὸν Θεόν, τοὺς ἁγίους, τοὺς ἀγγέλους κλπ. Ἐπειδὴ δ' ἡ Ἐκκλησία καθιέρωσεν ὡς ἑορτὴν τῆς Ὀρθο-

1. Καρμίρης, Τὰ δογματικὰ μνημεῖα..., σ. 772.
2. Αὐτόθι, σ. 814.

δοξίας τὴν κινητὴν Α' Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν, ὅτε ἑορτάζεται ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων καὶ ἀναγινώσκεται τὸ κείμενον τοῦ Συνοδικοῦ δι' οὗ ἀφορίζονται καὶ ἀναθεματίζονται οἱ αἱρετικοί, μακαρίζονται δ' οἱ ὀρθοδοξήσαντες, ἔθος ἦτο καὶ εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς Κυριακῆς τῆς Ὀρθοδοξίας ν' ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων καὶ τὸ ἱστορικὸν αὐτῆς. Ἑπόμενος τῷ ἔθει καὶ ὁ Πηγᾶς πράττει τὸ αὐτό, ἀλλ' οὐδέποτε διατρίβει περὶ τὰ ἱστορικὰ τῆς εἰκονομαχίας, ὡς ἄχρηστα εἰς τὴν ἀσκουμένην ὑπ' αὐτοῦ ἠθικοπλαστικὴν διδασκαλίαν. Ἑρμηνεύει τὰς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἀντικρούει τὰς κατηγορίας τῶν εἰκονομάχων καὶ ἀνεικονικῶν, ἀποφεύγει νὰ κατακρίνῃ οἱανδήποτε σύγχρονον κατάχρησιν (λατρευτικὴν ἐκδήλωσιν) περὶ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, καὶ μεταθέτει τὸ θέμα βασικῶς εἰς τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσίν» του, ἑπομένως οἱ ἄνθρωποι εἶναι εἰκόνες τοῦ Θεοῦ, καὶ σεβασμὸς πρέπει εἰς τὸ δημιούργημα τοῦ Ὑψίστου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ μείνῃ καθαρὸν καὶ ἀδιάφθορον. Ἡ ἀναγωγὴ αὕτη δίδει εἰς τὸν ῥήτορα τὴν εὐκαιρίαν ἠθοπλαστικῆς διδασκαλίας, προβολὴν προτύπου βίου τὸ ὁποῖον θὰ διεχώριζεν ἀπολύτως τοὺς ἀκροατάς του Ὀρθοδόξους ἀπὸ τοὺς αἱρετικούς, ἐν προκειμένῳ τοὺς μουσουλμάνους. Θὰ παραθέσω ἐν συνεχείᾳ σχετικὰ ἀποσπάσματα.

Αἱ βασικαὶ διατάξεις τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας[1] περὶ προσκυνήσεως τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ ἀναθεματισμοῦ τῆς λατρείας αὐτῶν ἔχουν ὡς κάτωθι:

1) *Τῶν τῷ λόγῳ ἁγιαζόντων τὰ χείλη, εἶτα τοὺς ἀκροατὰς διὰ τοῦ λόγου, εἰδότων τε καὶ κηρυσσόντων, ὡς ἁγιάζεται μὲν ὁμοίως διὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων τὰ ὄμματα τῶν ὁρώντων, ἀνάγεται δὲ δι' αὐτῶν ὁ νοῦς πρὸς θεογνωσίαν, ὥσπερ καὶ διὰ τῶν θείων ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ τῶν ἄλλων κειμηλίων, αἰωνία ἡ μνήμη.*

Κατὰ ταῦτα ὡς ὁ θεῖος λόγος ἁγιάζει τὰ χείλη, καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ὁρώντων τὰς ἱερὰς εἰκόνας ἁγιάζονται καὶ ὁδηγοῦνται πρὸς θεογνωσίαν, δηλονότι διὰ τῶν ὁρατῶν κατανοοῦν τὰ δόγματα καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας.

2) *Τῷ φρυαξαμένῳ συνεδρίῳ κατὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων, ἀνάθεμα!*

Τοῖς ἐκλαμβάνουσι τὰς παρὰ τῆς Θείας Γραφῆς ῥήσεις κατὰ τῶν εἰδώλων, εἰς τὰς σεπτὰς εἰκόνας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ, ἀνάθεμα!

1. Τὸ Συνοδικὸν δὲν ἀνεγινώσκετο, προφανῶς διὰ τὸν φόβον τῶν Τούρκων, ἐν Κωνσταντινουπόλει, καθ' ὃν χρόνον κηρύσσει ὁ Πηγᾶς εἰς Γαλατᾶν: *Τῆς ἑβδόμης* (οἰκουμ. Συνόδου), *τῆς ὁποίας τὸ Συνοδικὸν δὲν ἐδιαβάσαμεν σήμερον, ἐπειδὴ δὲν ἄφησαν ἐκεῖνοι, ὁποὺ θέλουσι νὰ τὸ διαβάζουσι αὐτοί...* Λόγος Α' Κυρ. Νηστειῶν (ΚΕ'), Χρυσοπηγή, σ. 366.

17-11-1980

Τοῖς κοινωνοῦσιν ἐν γνώσει τοῖς ὑβρίζουσι καὶ ἀτιμάζουσι τὰς σεπτὰς εἰκόνας, ἀνάθεμα!

Τοῖς λέγουσιν, ὅτι ὡς θεοῖς οἱ Χριστιανοὶ ταῖς εἰκόσι προσῆλθον, ἀνάθεμα!

Εἴ τις οὐ προσκυνεῖ τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὸν ἐν εἰκόνι περιγραπτόν, κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ἤτω ἀνάθεμα.

Οὕτως ὅσα ἡ Γραφὴ λέγει περὶ τῶν εἰδώλων δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων. Αἱ εἰκόνες δὲν εἶναι θεοί. Πᾶς ὁ ὑβρίζων τὰς εἰκόνας, μὴ προσκυνῶν αὐτὰς ἤτω ἀνάθεμα. Ὁ Χριστὸς περιγράφεται εἰς τὰς εἰκόνας κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ἔνσαρκος δηλονότι.

3) *Τῶν ἐπισταμένων ὡς ἡ ῥάβδος καὶ αἱ πλάκες, ἡ κιβωτὸς καὶ ἡ λυχνία καὶ ἡ τράπεζα καὶ τὸ θυμιατήριον τὴν Παναγίαν προέγραφέ τε καὶ προδιετυποῦτο Παρθένον, τὴν Θεοτόκον Μαρίαν· καὶ ὡς ταῦτα μὲν προετύπου ταύτην, οὐ γέγονε δὲ ἐκείνη ταῦτα. Γέγονε δὲ Κόρη καὶ διαμένει μετὰ τὴν θεογεννησίαν Παρθένος, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον Κόρην αὐτὴν τοῖς εἰκονίσμασι γραφόντων ἢ τοῖς τύποις σκιαγραφούντων, αἰωνία ἡ μνήμη!*

Κατὰ ταῦτα ἀπαγορεύεται ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ζωγραφῆται καὶ εἰκονίζεται ὡς Κόρη.

Περὶ τῶν ὁραμάτων τὴν διάταξιν, θ' ἀναφέρω περαιτέρω.

Τῇ Κυριακῇ Βᾳ τῶν Ἁγίων Νηστειῶν[1].

Ἐπειδὴ ὁ Πηγᾶς, κηρύξας κατὰ τὴν Α' Κυριακὴν τῶν Νηστειῶν—τῆς Ὀρθοδοξίας—, δὲν ἐπρόλαβε νὰ ὁμιλήσῃ περὶ εἰκόνων, τὸ πράττει κατὰ τὸ κήρυγμα τῆς Βας, ἀναφερόμενος εἰς τὰ *ἐκτυπώματα, τουτέστι τὰ ἐκτυπώτερον εἰκονισμένα διὰ νόμον λατρείας, τὰ τῆς Ὀρθοδοξίας μυστήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ ἡ τιμὴ τῶν σεπτῶν εἰκόνων* (52).

Ἡ Ἐκκλησία λέγει καὶ κηρύττει πὼς εἶναι σεπταί, τίμιαι αἱ εἰκόνες, καὶ πρέπει νὰ τὲς τιμοῦμεν καὶ προσκυνοῦμεν μὲ κάποια προσκύνησιν σχετικὴν τιμῆς, οὐχὶ λατρείας (53).

Ἀλλ' ὑπάρχουν οἱ ἀντιλέγοντες *οἱ εἰκονομάχοι· θέλουσι νὰ μᾶς κωλύῃ ὁ Θεὸς ἀπὸ τὴν τιμὴν καὶ προσκύνησιν τῶν σεπτῶν εἰκόνων*, τῶν ὁποίων ὁ Πηγᾶς ἀναιρεῖ τὰ ἐπιχειρήματα (54). Λέγει ὅτι *Πρῶτος ὁ Θεὸς ἐποίησεν εἰκόνα* δημιουργήσας τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Αὐτοῦ, εἶπε δὲ εἰς τὸν Μωυσῆ *νὰ κάμῃ ὁμοιώματα Χερουβεὶμ ἀπάνω εἰς τὸ θυσιαστήριον* (54). Ὡς πρὸς τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων (οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, τοῖς εἰδώλοις) ὁ Θεὸς *θέλει νὰ μὴ κάμνουσιν εἴδωλα καὶ νὰ μὴ*

1. Χρυσοπηγή, σσ. 49-66.

λατρεύουν ὡς θεούς. Κατὰ τοὺς εἰκονομάχους ἡ προσκύνησις εἶναι λατρεία, διὸ καὶ ἀθετοῦν αὐτήν. Τὸ θεῖον πρόσταγμα εἶναι *νὰ μὴ κάμνῃ τινὰς ὁμοιώματα καὶ εἰκόνες καὶ θαρρῶντας πῶς νὰ εἶναι αὐτὲς* (αἱ εἰκόνες) *Θεός, νὰ μὴν τὲς λατρεύῃ. Ἐτοῦτο* (συνεχίζει ὁ Πηγᾶς) *δὲν κωλύει τὰς εἰκόνας τῶν Χριστιανῶν. Διατί; Διότι ἄλλο εἶναι τὰ εἴδωλα τῶν ἐθνῶν καὶ ἄλλο αἱ εἰκόνες τῶν Χριστιανῶν. Ἄλλο εἶναι ἡ* (πρὸς τὸν Θεὸν) *προσκύνησις τῆς λατρείας, καὶ ἄλλο ἡ προσκύνησις τῆς εἰκόνος, τὴν ὁποίαν κάμνομεν ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ τιμῶντας τὰς ἁγίας εἰκόνας, διὰ τὴν σχέσιν καὶ διὰ τὴν τιμὴν τῶν πρωτοτύπων* (57).

Τῇ Α΄ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν, λόγος Α΄[1].

Ἀπὸ τὸ Συνοδικὸν τῆς Ἑβδόμης (οἰκουμ. Συνόδου) *θέλω νὰ σὲ ἐνθυμήσω τὸ διαλαμβάνον περὶ εἰκόνων, διὰ νὰ μὴ θαρρεύῃς πῶς ποτὲ ἡ Ἐκκλησία τὰς ἁγίας εἰκόνας παρέδωκεν ἢ παρέλαβεν ὡς εἴδωλα νὰ τὰς προσκυνῇ. Ἄλλη εἶναι ἡ τιμὴ τῆς προσκυνήσεως, ὁποὺ κάμνομεν ἡμεῖς πρὸς τὰς εἰκόνας διὰ τὴν τιμὴν καὶ δόξαν τῶν πρωτοτύπων, καὶ ἄλλη εἶναι ἡ προσκύνησις τῶν εἰδώλων, τὰ ὁποῖα οἱ εἰδολολάτραι τὰ ἐπροσκυνοῦσαν ὡς θεούς... Ἡμεῖς τὰς εἰκόνας προσκυνοῦμεν οὐχὶ ὡσὰν θεοὺς ἢ ὡσὰν Θεόν, ἀλλ' ὡς ὁμοίωμα θεοῦ καὶ τὰς τιμῶμεν διὰ τὴν δόξαν καὶ τιμὴν τοῦ Θεοῦ... Ἐγὼ δὲν λέγω ἔτζι ἁπλῶς «οὗτος εἶναι ὁ Χριστὸς» (ἢ «αὐτὴ εἶναι ἡ Παναγία»), ἀλλὰ «αὐτὴ εἶναι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἡ εἰκόνα καὶ τούτη τῆς Παναγίας» καὶ βλέπει ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἀγραμμάτου ἀνθρώπου, διὰ μέσου τῶν εἰκόνων, ἐκεῖνα ὁποὺ ὁ γραμματισμένος διαβάζει εἰς τὰ βιβλία, εἰς τὰ γράμματα. Βλέπει καὶ τοὺς ἁγίους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εὐηρέστησαν τῷ Θεῷ, πρὸς μίμησιν τῶν ὁποίων μᾶς καλεῖ ὁ* (366) *Ἀπόστολος... Καὶ ἄν τινας ὑβρίσῃ τὰς εἰκόνας τὰς σεπτάς, τὰς ὁποίας ἄνθρωποι θνητοὶ μὲ νεκρὰ χρώματα εἰκονογραφοῦσι, καὶ* (τὰς ὁποίας) *μόνον διὰ τὸ ὁμοίωμα τοῦ πρωτοτύπου τὰς τιμοῦμεν ἡμεῖς καὶ προσκυνοῦμεν, ἐκεῖνον ὁποὺ τὰς ἀτιμάζει τὸν ἀτιμάζει ὁ Θεός, τὸν ἀφορίζει ἡ Ἐκκλησία* (367). *Οἱ ἄνθρωποι ὅμως, ὄντες εἰκόνες τοῦ Θεοῦ, ἀφανίζομεν τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς πλασθεῖσαν ἡμετέραν εἰκόνα, διά τε τῶν ἐνδύσεων καὶ τῶν ἀχρείων ἠθῶν. Αἱ γυναῖκες φοροῦν ἀνδρικὰ κλπ.* (367).

---

1. Χρυσοπηγή, σσ. 351-369.

Τῇ πρώτῃ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν, ὁμιλία Β΄[1].

Ἡ Ἐκκλησία ἑορτάζει τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ὅταν ἐνικήθησαν οἱ θεοστυγεῖς εἰκονομάχοι, καὶ πάλιν ἀνέλαβεν ἡ Ἐκκλησία τὸν κόσμον (= διάκοσμον), *τὸν στολισμὸν τῶν ἱερῶν εἰκόνων* (σ. 373).

(α) Ὁ Χριστὸς εἰκὼν τοῦ Θεοῦ Πατρός.

Εὑρίσκω λοιπὸν ἐγώ, ἀδελφοί, εἰς τὴν Θείαν Γραφὴν μίαν εἰκόνα γεννητήν, ἀπαράλλακτον τῷ πρωτοτύπῳ· «αὕτη ἦν» φησὶν ὁ Ἀπόστολος... «ἐν προσώπῳ Χριστοῦ, ὅς ἐστὶν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότυπος πάσης κτίσεως» ἀλλὰ καὶ δημιουργὸς πάσης κτίσεως. Εἰκὼν φυσικὴ τοῦ πρωτοτύπου, ὅλον τὸ ἀρχέτυπον ἐν ἑαυτῇ οὐ φέρουσα, ἀλλ' ἔχουσα, μάλιστα δέ, ὅλον τὸ ἀρχέτυπον οὖσα κατὰ φύσιν· «πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ... ἐμά ἐστι». Καὶ πάλιν· «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἓν ἐσμέν». Ἀκούεις τὸ ἀπαράλλακτον κατ' οὐσίαν «ἓν ἐσμέν», τὸ ἓν διὰ τὴν οὐσίαν, τὸ «ἐσμὲν» ἡ ἔμφασις τοῦ ἀριθμοῦ διὰ τὸ τῶν προσώπων διάφορον; Ἄλλος γὰρ ὁ Πατὴρ τοῦ ἀρχετύπου καὶ ἄλλος ὁ Υἱός, ἡ εἰκών. Λέγε ἄλλος καὶ ἄλλος διὰ τὰ πρόσωπα, ἕτερα ὄντα, ὄχι ἄλλο καὶ ἄλλο, ἐπειδὴ τὸ αὐτό ἐστιν ὅ τε Πατὴρ καὶ Υἱὸς κατὰ οὐσίαν· ὁμοούσιος γὰρ ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί. Ἄκτιστος ἡ εἰκὼν αὕτη, ὡς ἀπαύγασμα τῆς πατρικῆς δόξης κλπ. ... (σ. 374).

Αὐτὴ μία εἰκών, κατ' εἰκόνα καὶ κατὰ κάποιαν ὁμοίωσιν τῶν εἰκόνων λεγομένη εἰκών, ἐπειδὴ δὲν φθάνει ὁ λόγος μου νὰ ὀνομάσῃ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, καὶ λέγει τον εἰκόνα καὶ ἀπαύγασμα τοῦ ἀρχετύπου φυσικόν... Θεὸς τὸ πρωτότυπον, Θεὸς ἡ εἰκὼν τοῦ πρωτοτύπου, ἡ ζῶσα ἐκείνη καὶ φυσικὴ εἰκών, εἷς Θεὸς τὸ πρωτότυπον καὶ ἡ τοῦ πρωτοτύπου εἰκών. Εἷς, λέγω, Θεός, ὁ μόνος» (σ. 375).

Κατὰ ταῦτα ἐξεικονίζοντες τὸν Χριστὸν ἐνανθρωπήσαντα, ἐξεικονίζομεν τὸν μὴ λαβόντα ἀνθρωπίνην μορφὴν Πατέρα, τοῦ ὁποίου ἀπαύγασμα καὶ εἰκὼν εἶναι ὁ Υἱός.

(β) Ὁ ἄνθρωπος ποιητικὴ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ.

Ἔχει καὶ ἄλλην εἰκόνα ὁ λόγος, ποιητικήν, διὰ τοῦτο τὸ ποίημα (=κτίσμα) *ἡ θεία εἰκὼν καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ πλασθεῖσα... Ἡ Γραφὴ* (λέγει): *«ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτὸν»* (Γένεσις α΄ 27). *Τούτη ἡ εἰκών, ἡ θέσει εἰκὼν καὶ θέσει Θεός· οὐ γὰρ φύσει, ἐπειδὴ ἄλλη φύσις τούτη παρὰ τὸ πρωτότυπον,* τὸ ὁποῖον εἶναι ἄκτιστον, ἄναρχον, ἀόρατον, ἐνῶ ἡ εἰκὼν κτιστή, κατ' ἀρχάς, ὁρατὴ (σ. 375).

---

1. Χρυσοπηγή, σσ. 370-381, ὁμιλία ΚϚ΄.

(γ) Ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν τοῦ Θεοῦ κατὰ προαίρεσιν.

«Γίνεσθε οἰκτίρμονες», ἐσεῖς αἱ εἰκόνες, «ὥσπερ ὁ Πατήρ», τὸ ἀρχέτυπον καὶ πρωτότυπον ὑμῶν (σ. 376).

(δ) Εἰκὼν κατὰ μίμησιν μὲν ἀλλ᾽ οὐκ ἐκ προαιρέσεως,

εἰμὴ ἐκ τῆς Τέχνης. Τοῦτες αἱ ἱερὲς εἰκόνες, τοῦτα τὰ τῆς εὐσεβείας ὁμοιώματα, τὰ ὁποῖα βλεπόμενα ἀναβιβάζουσι τὸν νοῦν εἰς ἀνάμνησιν τῶν πρωτοτύπων. Καθὼς ὁ θεῖος λόγος διὰ τῆς ἀκοῆς ἐξυπνᾷ τὸν νοῦν εἰς κατανόησιν τῶν θείων ἔργων καὶ πραγμάτων καὶ διὰ τοῦτο καὶ ταῦτα προσκυνούμενα διὰ τὰ ἀρχέτυπα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀναφέρουσι καὶ πρὸς τὰ ὁποῖα μᾶς ὁδηγοῦσι. Τοῦ ὁποίου πρωτοτύπου οὐχὶ μόνον προσκύνησιν, ἀλλὰ λατρείαν ἀπονέμομεν, καὶ μόνον ἐκείνου τὴν λατρείαν. Διὸ καὶ ψεῦσται οἱ συκοφάνται τῆς Ἐκκλησίας. Οὐ γὰρ λατρεύει ἡ Ἐκκλησία κτίσματα, ἀλλὰ μόνον τὸν Κτίστην. Καὶ σήμερον μένουσιν οἱ βλάσφημοι καταισχυνόμενοι καὶ καταδικασμένοι, καὶ ἡ Ἐκκλησία νικᾷ καὶ ἀναστηλώνει τὰς σωστὰς εἰκόνας. Καθὼς καὶ σήμερον ὁ Σωτὴρ τὴν ἔμψυχον εἰκόνα ἀνακαινίζει, εὑρίσκει, ἀνακτᾶται» (σ. 377). *Ἡ Ἐκκλησία μήτε εἴδωλα πλάττει τὰς ἁγίας εἰκόνας, μήτε τὰς λατρεύει διὰ θεούς, ἀλλὰ τὰς τιμᾷ καὶ τὰς προσκυνεῖ, ὡς ἀντίτυπα τῶν πρωτοτύπων, καὶ πανηγυρίζει καὶ εὐφραίνεται σήμερον εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων»* (σ. 378). *«Καθὼς εὐφραίνομαι καὶ πανηγυρίζω σήμερον καὶ ἐγὼ εἰς τὴν ἀνακαίνισιν καὶ εὕρεσιν τῶν θείων εἰκόνων· λέγω δὴ καὶ μετὰ τῶν ἁμαρτωλῶν: ἡμεῖς γὰρ σήμερον αἱ εὑρεθεῖσαι καὶ ἀνακτηθεῖσαι παρὰ τοῦ Πατρὸς εἰκόνες ἐσμὲν* (σ. 378).

Καὶ περαιτέρω ὁ Μ. Πηγᾶς περὶ τῶν ἀποστόλων Φιλίππου καὶ Ναθαναὴλ *οὓς προέγνω ἔπειτα καὶ προώρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνος τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ* ὁ Θεὸς (σ. 379).

Οἱ ἁμαρτωλοὶ ἄνθρωποι εἴμεθα ἡ *χαμένη, καὶ σήμερον εὑρεμένη εἰκὼν* (σ. 380), χαμένη ἕνεκα τῶν ἁμαρτιῶν μας, εὑρεμένη δὲ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Οὕτως ἡ ἑορτὴ τῆς Ὀρθοδοξίας λαμβάνει ἄλλην προέκτασιν, τὴν ψυχικὴν ἀναστήλωσιν τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου.

Δ΄. ΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΠΗΓΑ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΙΕΡΩΝ

Ἤδη ἐλέχθη ὅτι τὸ ἐπιστολάριον τοῦ πατριάρχου δὲν ἔχει ἐκδοθῆ ἐξ ὁλοκλήρου, οὐδὲ γνωρίζομεν ἀκόμη πόσας ἀνεκδότους αὐτοῦ ἐπιστολὰς ἔχομεν καὶ πῶς παρεδόθησαν αὗται.

Ἐρευνῶν τὰ τοῦ βίου τοῦ Πηγᾶ ἐξ ἄλλης σκοπιᾶς, ἐνέπεσα: Πρῶτον μὲν εἰς εἰδήσεις περὶ ἱερῶν ὀρθοδόξων εἰκόνων εἰς τὰς ἐκδεδομένας ἐπιστολὰς αὐτοῦ. Αὗται ἀναφέρονται εἰς τὸ ἂν πρέπει ἢ οὐ νὰ ζωγραφίζεται (ἱστορῆται) ὁ κατὰ τὸν προφήτην Δανιὴλ «Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν» πολιογένειος Θεός, καὶ εἰς ἀποστολὴν ὡς δώρου ἢ εὐλογίας ἑνὸς «σφαλιστηρίου» ἤγουν τοῦ κοινῶς σήμερον λεγομένου «τριπτύχου». Δεύτερον δὲ εἰς ἀνέκδοτον ἐπιστολὴν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, δι᾽ ἧς οὗτος ἐλέγχει κληρικόν τινα Θεόδωρον, διότι ἔξω τῆς καθιερωμένης ὀρθοδόξου εἰκονογραφικῆς παραδόσεως κατασκεύασεν ἐπίμηκες ὁμοίωμα τοῦ τεθνεῶτος Χριστοῦ—προφανῶς ἀντὶ εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως, ἢ τῆς Ἀποκαθηλώσεως, ἤ, ἐὰν πρόκειται περὶ ἐπιταφίου, ἐξ ὑφάσματος, ἀντὶ ἐπιταφίου «ἀέρος»—καὶ περιῆγε τὸ κατασκεύασμά του τοῦτο λιτανεύων, πρὸς χρηματισμόν!

α΄) Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν.

Τὸν «Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν» εἶδεν ἐν ὁράματι ὁ προφήτης Δανιήλ: *Ἐθεώρουν ἕως ὅτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν καὶ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐκάθητο, καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιὼν καὶ ἡ θρὶξ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρόν, ὁ θρόνος αὐτοῦ φλὸξ πυρός, οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον* (Δανιὴλ ζ΄ 3). Καὶ περαιτέρω: *Ἐθεώρουν ἐν ὁράματι νυκτὸς καὶ ἰδοὺ μετὰ νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος, καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασε καὶ προσηνέχθη αὐτῷ.... Καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύουσιν* (Δανιὴλ ζ΄ 9,14)[1].

Κατὰ ταῦτα ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὰ καὶ τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς του καθὼς καθαρὸ μαλλί, λευκόν. Ἀλλὰ ποῖος ἐθεωρήθη ὁ ἐν λόγῳ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἀναγνωρίσασαν τὸν Δανιὴλ ὡς προφήτην καὶ προσθέσασαν τὰ ὁράματά του εἰς τὸν «κανόνα» τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης; Ἐν συντόμῳ φέρω δύο παλαιὰς μαρτυρίας: *Ὁ προφήτης* (Δανιὴλ) *ἕτερόν τε παρὰ τὸν Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν σαφῶς διδάσκει τὸν Υἱὸν εἶναι, τὸν τὴν βασιλείαν παρὰ τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ὑποδεξάμενον* λέγει ὁ Εὐσέβιος (Migne, PG 24, 1037B). Κατὰ

1. Εἰς τὸ βιβλίον (οὗ ἡ πρώτη ἔκδοσις πάντως μετὰ τὸ 1669) «Λόγοι ψυχωφελεῖς εἰς τὸ Σωτήριον πάθος... συντεθέντες παρὰ Ἀθανασίου ἱερομονάχου Βαρούχα τοῦ Κρητός», ἐν Βενετίᾳ 1864, σσ. 92-94 παρατίθεται ὁλόκληρον τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ Δανιὴλ εἴς τε τὸ πρωτότυπον καὶ εἰς δημωδεστέραν μετάφρασιν. Ὁ ἐκ Χανίων Ἀθ. Βαρούχας, μετὰ τὴν προσφυγίαν, ἔζησεν εἰς Ζάκυνθον, ὅπου καὶ ἀπέθανεν (1631-1708), εἰς τὸ ἄνω βιβλίον του δὲ παραφράζει τμήματα τοῦ Εὐαγγελίου (κατὰ Ἰωάννην ἰδίᾳ), τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν τοῦ Πάσχα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καὶ ἄλλα, δι᾽ ἃ δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς.

ταῦτα Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν εἶναι ὁ Θεὸς Πατήρ, ἐνῶ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὁ Χριστός. Πρὸς τοῦτο συνᾴδει καὶ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου: *ἡμερῶν δὲ Παλαιὸς ὁ Θεὸς ὑμνεῖται, διὰ τὸ πάντων αὐτὸν εἶναι καὶ αἰῶνα καὶ χρόνον καὶ πρὸ ἡμερῶν, καὶ πρὸ αἰῶνος καὶ χρόνου* (Migne, PG 3, 937B).

Ἀπεναντίας ὑμνογραφικῶς συνήθως μὲν ἀγνοεῖται, ἅπαξ δὲ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν νοεῖται ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Πατρός, ὡς εἰς τὸ κάθισμα τοῦ ὄρθρου τῆς Ὑπαπαντῆς: *Νηπιάζει δι' ἐμὲ* ⟨ὁ Θεὸς Λόγος⟩ *ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν· καθαρσίων κοινωνεῖ..., ἵνα τὴν σάρκα πιστώσῃ μου τὴν ἐκ τῆς Παρθένου* (Μηναῖον, 2 Φεβρουαρίου). Δεδομένου ὅτι ὁ Υἱὸς ἐγεννήθη ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, εἶναι καὶ οὗτος Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν.

Ἐξ ἐπόψεως εἰκονογραφίας δὲν εἶμαι ὁ ἁρμοδιώτερος ν' ἀναπτύξω τὸ θέμα. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία εἶναι πλησιεστέρα πρὸς τὸν Εὐσέβιον καὶ τὸν ψευδο-Διονύσιον, παρὰ πρὸς αὐτὸ τὸ κείμενον τοῦ ὁράματος τοῦ Δανιήλ. Φέρω πρῶτον δύο γνωστά μου παραδείγματα ἐκ τοιχογραφιῶν τῆς Καστοριᾶς, τοῦ ἑνδεκάτου καὶ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος (ἐὰν ἡ χρονολόγησις εἶναι βεβαία)[1]. Ναὸς ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη (Καπατσέλη) ια' αἰών: Ἡ Δέησις, μὲ τὸν Χριστὸν ὡς Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ νάρθηκος. Ναὸς ἁγίου Στεφάνου τοῦ ἱερέως Θεοδώρου Λημναιώτου, τοῦ ιβ' αἰῶνος: Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν (Χριστός). Ἐνῶ εἰς οὐδετέραν τῶν παραστάσεων ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὴν στολὴν ὡς χιόνα, οὐδὲ παρίσταται γέρων, εἰς ἀμφοτέρας εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην κρατεῖ δεδεμένον εὐαγγέλιον, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἀναδιπλούμενον εἰλητάριον. Παρόμοιαι εἶναι καὶ πολλαὶ ἄλλαι παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ θέματος, ὡς τέσσαρες ἀπεικονίσεις τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν εἰς τοιχογραφίας ναῶν τῆς Εὐβοίας, ἐξ ὧν μία παριστᾷ τὸν Χριστὸν φέροντα λευκὸν ἱμάτιον (Ἁγία Ἄννα Ὀξυλίθου)[2]. Ὁμοίως ἔχομεν παράστασιν τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ κάστρου Μονεμβασίας καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας[3], τῶν ἀρχῶν δὲ τοῦ 18ου αἰῶνος εἰς τὸ ἐν Καρυαῖς παρεκκλήσιον τοῦ Προδρόμου, ζωγραφηθεῖσαν ὑπὸ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[4]. Εἰς τὸ Μουσεῖον Διο-

1. Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Καστοριά, Ι Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες. Θεσσαλονίκη 1953, πίνακες 59α καὶ 89α.

2. Ἀρχιμανδρίτου Ἱερωνύμου Λιάπη, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, πίνακες 6, 54α, 83α, καὶ 97α.

3. Ν. Β. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸν ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ Θ', 1977-1979 σσ. 35-58 ἐν σ. 40 ἀριθ. 18 καὶ ἐν πίνακι 10β.

4. Ἀνδρέα Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σσ. 292-305, ἐν σ. 295 «ἁπλῆ διασκευὴ τοῦ Προφήτου Ἱερεμίου εἰς τὸ Πρωτᾶτον».

νυσίου Λοβέρδου ὑπ' ἀριθ. 230 παρίσταται «Ἡ ἁγία Τριάς». Πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν καὶ τοῦ Ἰησοῦ παρίσταται κλῖμαξ, ἐξ ἧς ἔχει πέσει μικρὸν παιδίον, δεξιὰ δὲ τὸ αὐτὸ παιδίον δεόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν του. Καὶ ἐπιγραφή[1].

Ἐν ἔτει 1598, ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς γράφων πρὸς τοὺς ἐν Πολωνίᾳ Χριστιανοὺς Ρώσους τε καὶ Ἕλληνας[2], τῶν ὁποίων περιεφρούρει τὴν κινδυνεύουσαν ἐκ τῆς λατινικῆς Προπαγάνδας ὀρθοδοξίαν, ἀπαντῶν δὲ εἰς ἐρώτημα τεθὲν πρὸς αὐτὸν ἐκεῖθεν, λέγει τὰ κάτωθι:

Τὸ δὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἐξεικονίζειν χρώμασι, καθ' ἃ ῥήμασιν ὁ Προφήτης (sc. Δανιὴλ) *ἐζωγράφησεν, οὐκ εὐθὺ ἀσεβές· ὁρατὰ γὰρ τὰ ὁραθέντα νοοῦσιν οἱ εἰκονίζοντες. Οἱ δὲ τὴν ἀσχημάτιστον φύσιν σχηματίζοντες ἁμαρτάνουσιν. Οὐκ ἀσεβὲς οὖν ἐστιν ἁπλῶς οὕτω τὰ ὁραθέντα τοῖς ἱεροῖς Προφήταις ἐξεικονίζειν, ἀλλ' ὤφθησαν ἐκείνοις, μὴ φρονοῦσί γε περιγραπτὸν τὸ ἀπερίγραπτον. Ἀλλὰ κἂν ταῖς εἰκόσι φυλάττειν δεῖ τῆς εὐσεβείας τὸ φρόνημα, καὶ μετ' εὐλαβείας καὶ σωφροσύνης καὶ εἰκονογραφεῖν τὰς εἰκόνας τὰς ἱερὰς καὶ ἀσπάζεσθαι, ἵνα καὶ εὐλαβείας ὑπομνήματα ὦσι καὶ ὑπεκκαύματα ἀρετῆς, εἰς ἀνάμνησιν ἢ μίμησιν τῶν πρωτοτύπων ἐξεγείροντα τοὺς θεωμένους. Οὐκ ἀσεβεῖς οὖν* (ἐσμὲν) *τὰς ἱερὰς ὁράσεις τῶν θείων Προφητῶν ἐγχαράττειν χρωματουργοῦντας. Σωφρονέστερον δ' ἐξεικονίζειν τὰ πραγματικῶς φανέντα, ἵνα μὴ εἰκόνας εἰκόνων πλάττειν δόξωμεν καὶ περιέπειν ἀνύπαρκτα.*

Ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται ὅτι ἐδῶ Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν Πατέρα (καὶ οὐχὶ τὸν Υἱὸν Χριστόν, τὸν λαβόντα ἀνθρωπίνην μορφὴν) ἠθέλησαν νὰ ζωγραφήσουν διὰ χρωμάτων οἱ ἐν Πολωνίᾳ ὀρθόδοξοι, στηριζόμενοι εἰς τὸ ὅραμα τοῦ Δανιήλ. Ὁ Πηγᾶς, ἀφοῦ ὑπενθυμίσῃ διατί προσκυνοῦμεν τὰς ἱερὰς εἰκόνας, λέγει ὅτι προτιμότερον εἶναι νὰ ζωγραφῶνται τὰ πραγματικῶς φανέντα — ὁ Χριστὸς ἐν προκειμένῳ—, οἱ δὲ ζωγραφοῦντεςτὴν ἀσχημάτιστον φύσιν (τὴν Ἁγίαν Τριάδα προφανῶς, ἧς ἡ παράστασις ἀπεδίδετο διὰ τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, δηλαδὴ τριῶν ἀγγέλων, ὄντως φανέντων) ἁμαρτάνουν, διότι οὔτε ὁ Πατὴρ οὔτε τὸ Πνεῦμα ἐσχηματίσθη ὡς πρόσωπον. Ἀλλὰ μετριάζει τὴν ἀπαγόρευσιν, λέγων ὅτι οἱ τοῦτο πράττοντες οὐχὶ εὐθὺς ἀσεβὲς πράττουν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀσχημάτιστος φύσις ὡράθη ὑπὸ τῶν Προφητῶν, ὡς ἐν προκειμένῳ ὑπὸ τοῦ Δανιήλ, ὁ Πατὴρ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν.

Δὲν θὰ ἤθελον νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς παραστάσεως τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ Θεοῦ Πατρός, οὐδὲ ν' ἀναχθῶ εἰς ὅσα ἤδη

1. (Ἀνδρέου Παπαγιαννοπούλου-Παλαιοῦ), Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, ἐν Ἀθήναις 1946, σ. 37.

2. Μεθοδίου <Φούγια> Ἀξώμης (νῦν Θυατείρων), Μελετίου τοῦ Πηγᾶ Ἐπιστολαί, Ἀθῆναι 1971, σ. 244, ἐπιστολὴ Σ'.

πολὺ παλαιότερον Ἔλπιος ὁ Ρωμαῖος (ἢ ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο κτυπτόμενος) διετύπωσεν[1]. Οὐδὲ δέχομαι ὅτι ἡ δυτικὴ παράστασις τῆς Ἁγίας Τριάδος (Πατὴρ - Υἱὸς - Περιστερὰ) ἐξειλίχθη ἀποδοθέντος τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν[2]. Εἶναι φανερόν, ὅτι ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἐκφράζει ἐδῶ τὴν δογματικὴν ἄποψιν, καὶ χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρῃ, ἢ παραπέμψῃ εἰς αὐτό, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἑξῆς παράγραφον τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας:

Τῶν τὰς προφητικὰς ὁ ρ ά σ ε ι ς, ὡς αὐτὸ τὸ θεῖον αὐτὰς ἐσχημάτιζε καὶ διετύπου, εἰδότων καὶ ἀποδεχομένων... καὶ τὴν διὰ τῶν Ἀποστόλων καὶ εἰς Πατέρας διήκουσαν ἔγγραφόν τε καὶ ἄγραφον παράδοσιν κρατυνόντων, καὶ διὰ τοῦτο ε ἰ κ ο ν ι ζ ό ν τ ω ν τὰ Ἅγια καὶ τιμώντων, Αἰωνία ἡ μνήμη. (Τριώδιον, Κυριακὴ Α΄ Νηστειῶν).

Ὁπωσδήποτε, ὑπὸ εἰδικωτέρων ἐμοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ ἡ ἔγχρωμος ἐξεικόνισις τοῦ Θεοῦ Πατρὸς ὡς Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, προγενεστέρα οὐ μόνον τῶν χρόνων τοῦ Πηγᾶ, καὶ αὐτοῦ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ τῶν χρόνων Φωτίου καὶ Ἀρέθα. Νὰ μὴ παροραθῇ δ' ὅτι εἰς τὰς τοιχογραφίας οὐδέποτε ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν παρουσιάσθη ὡς κεντρικὴ παράστασις τοῦ ναοῦ (εἰς τροῦλλον ἢ ὕπερθεν τοῦ βωμοῦ) οὐδὲ ὁλόσωμος, ἐνῶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ἁγίας Τριάδος ὁ Πατὴρ οὔτε λευκόθριξ, οὔτε ἐνδεδυμένος λευκά, οὐδὲ εἰς στηθάρια καὶ εἰς δευτερευούσας θέσεις τοῦ ναοῦ (κόγχας), ἀλλ' ὁλόσωμος ἀποδίδεται καὶ εἰκονίζεται.

Ἀπὸ δὲ τῆς φιλολογικῆς πλευρᾶς τοῦ θέματος, ὅτι καὶ εἰς τὰ ἐπιγράμματα Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, τοῦ ὑπὲρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων θεολογήσαντος καὶ ἀθλήσαντος, ὁ Χριστὸς μόνον ὡς σαρκωθεὶς φέρεται εἰκονιζόμενος, ὡς ἐν XXX (Speck):

---

1. «Περὶ τοῦ δεσποτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅσα περὶ αὐτοῦ οἱ παλαιοὶ ἱστορηταὶ γεγράφασιν». Μ α ν ό λ η ς Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, Ἐκ τῶν Ἐλπίου τοῦ Ρωμαίου, ΕΕΒΣ 14, 1938, σσ. 393-414, ἐν σ. 411: *ἵνα μὴ τροπῆς ἀποσκίασμα ἢ παραλλαγῆς ἀλλοίωσις ἐν τῇ θείᾳ τοῦ Λόγου ἐνανθρωπήσει φωραθείη κατὰ τοὺς Μανιχαίων λήρους, καὶ ὡς φαντασίας ἴνδαλμα λογισθείη τὰ ἀληθῆ καὶ ἀναλλοίωτα. Τὸ γὰρ ἀληθὲς ἐν τῷ ὁμοιώματι δείκνυται τὸ ἀρχέτυπον ἐν τῇ εἰκόνι, τὸ ἑκάτερον ἐν ἑκατέρῳ, παρὰ τὸ τῆς οὐσίας διάφορον καὶ διὰ αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰς ἁπλᾶς τῶν νοημάτων ἀγόμεθα θεωρίας.*

2. «Ἡ παράστασις τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὸν Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν, τὸν Ἰησοῦν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπὸ μορφὴν περιστερᾶς εἶναι θέμα δημιουργηθὲν κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους καὶ ἀποβὰν λίαν ἀγαπητὸν εἰς τοὺς Κρῆτας ἁγιογράφους». Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Σχεδίασμα..., σ. 251.

Δῆθεν παραστάσεις τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, πράγματι δὲ δυτικοῦ τύπου: Ὁ Πατὴρ Θεὸς οὐρανόθεν εὐλογῶν, ἡ Ἁγία Τριὰς κατὰ τὴν Δευτέραν Παρουσίαν κλπ. παρὰ Γεωργίῳ Κλόντζᾳ. Πρβλ. Ἀ θ α ν α σ ί ο υ Δ. Π α λ ι ο ύ ρ α, Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540ca.–1608) καὶ αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1977, σσ. 186-188 καὶ τοὺς ἐκεῖ Πίνακας ὑπ' ἀριθ. 3,8,20,110 καὶ 396.

Ἥνπερ βλέπεις εἰκόνα, Χριστοῦ τυγχάνει·
Χριστὸν δὲ καὐτὴν (sc. τὴν εἰκόνα) *λέξον, ἀλλ' ὁμωνύμως·*
κλήσει γάρ ἐστι ταυτότης, ἀλλ' οὐ φύσει·
ἀμφοῖν δὲ π ρ ο σ κ ύ ν η σ ι ς ἀσχίστως μία.
Ὁ τοίνυν ταύτην προσκυνῶν Χριστὸν σέβει...
ὡς τὴν ἀναγραφεῖσαν ἔ ν σ α ρ κ ο ν θ έ α ν.

β΄) Σφαλιστήριον.

Δὶς ἀναφέρεται εἰς τὸ σφαλιστήριον ἐν τῇ γνωστῇ του ἄχρις ὥρας ἀλληλογραφίᾳ Μελέτιος ὁ Πηγᾶς. Τὸ πρῶτον τὴν 30ὴν Ὀκτωβρίου 1591, γράφων τῷ ὀρθοδόξῳ ἡγεμόνι Ἰβηρίας Ἀλεξάνδρῳ, πρὸς ὃν καὶ πέμπει τὸ εἰκόνισμα, συνοδεύων δι' ἐπιστολῆς τὸ ἐν λόγῳ δῶρον: *Στέλλομεν δὲ καὶ χάριν εὐλογίας τῇ σῇ λαμπροτάτῃ αὐθεντίᾳ σ φ α λ ι σ τ ή ρ ι ο ν ἐν πάνυ ὡραῖον, ἐν ᾧ γέγραπται ἡ ἁγία Πεντηκοστή, ἡ Ἀνάληψις, ἡ Ἀνάστασις, ἡ Σταύρωσις, ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων, μετὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις παπᾶ κὺρ Νήφου, ἀρχιμανδρίτου τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ...*[1].

Κατὰ πόσον τὸ σφαλιστήριον τοῦτο ἦτο τρίφυλλον ἢ πεντάφυλλον δὲν λέγει ὁ Πηγᾶς, ἀλλὰ προφανῶς, ὡς δῶρον ἀξίας πεμπόμενον πρὸς βασιλέα, θὰ ἦτο καὶ μεγάλων διαστάσεων, ὥστε οὐ μόνον εἰς τὸ κεντρικόν του σῶμα καὶ εἰς τὰ δύο πλάγια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ προσηρμοσμένα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω νὰ χωρέσῃ ἡ εἰκονογράφησις τῶν ἓξ σκηνῶν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Γεννήσεως, τῆς Σταυρώσεως, τῆς Ἀναστάσεως, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, εἰς τρεῖς ἢ πέντε ἐπιφανείας.

Ἡ ἄλλη μνεία σφαλιστηρίου ἢ σ φ α λ ι σ τ α ρ ί ο υ, ὡς ἀνέγνωσεν ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ σχετικοῦ κειμένου Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς, εἶναι τῆς 15ης Ἀπριλίου 1597 εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Πηγᾶ ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν γνωστὸν λόγιον μητροπολίτην Ἐλασσόνος Ἀρσένιον, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

Ἀξιοῦμέν σου τὴν καλοκαγαθίαν μὴ ἀμελῆσαι, κατὰ τὸ δυνατόν, ὥστε ἐλευθερωθῆναι τὸν ἡμέτερον ἱερομόναχον, ᾧ ἐρχομένῳ παραγγελεῖς, ἵνα φέρῃ μεθ' ἑαυτοῦ σ φ α λ ι σ τ ή ρ ι ο ν ἓν τεχνίτου ἐμπείρου, Σταύρωσιν καὶ Ἀνάστασιν ἔχον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, καὶ ἕτερον τὰς Δώδεκα Ἑορτάς, οἷον εἰώθασι αὐτόθι ποιεῖν ὡς βιβλίου φύλλα εἰς μίαν ἀσφαλιζόμενα θήκην...[2].

---

1. Μ ε θ ο δ ί ο υ Ἀ ξ ώ μ η ς (Φούγια), Ἐπιστολαὶ Μ.Π., ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 22, ἐπιστολὴ Δ΄.

2. Μ ε θ ο δ ί ο υ Ἀ ξ ώ μ η ς, Ἐπιστολαὶ Μ. Πηγᾶ, σ. 189.

Τὸ χωρίον ἐγνώριζεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1965 ὁ καθηγητὴς Μ.'Ι. Μανούσακας[1] γράψας ὅτι τοῦτο «θὰ ἦτο εἰκόνισμα δίπτυχον ἢ πολύπτυχον» καὶ ἐπικαλούμενος μαρτυρίας ἐξ ἐπιστολῆς τὸ μὲν Φιλοθέου τοῦ Σκούφου τοῦ 1648, ὅπου ὄντως ὁ ὅρος σφαλιστάριον, τὸ δὲ μαρτυρίαν τοῦ Κεφαλλῆνος ἱστοριοδίφου 'Ηλία Τσιτσέλη, καθ' ἣν «Σφαλιστήρι, μικρὸν εἰκόνισμα ἔχον ἑκατέρωθεν προσηρμοσμένας θυρίδας, δι' ὧν κλείεται».

Τὸ θέμα οὔτε ἁπλοῦν εἶναι οὔτε εὔκολον, διότι σφαλιστήρια ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. 'Η δυσκολία ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ὅσων ὁ Μ. Πηγᾶς γράφει πρὸς τὸν 'Ελασσόνος, ζητῶν παρ' αὐτοῦ δύο σφαλιστήρια, ὧν τὸ μὲν ἓν θὰ εἶχε δύο καὶ οὐχὶ τρεῖς παραστάσεις, τὸ δ' ἕτερον θὰ περιεῖχεν ὁλόκληρον τὸ Δωδεκάορτον «ὡς βιβλίου φύλλα, εἰς μίαν ἀσφαλιζόμενα θήκην». Τοιοῦτον τύπον σφαλιστηρίου ἐγὼ τοὐλάχιστον δὲν γνωρίζω.

'Ως πρὸς τὸν ὅρον σφαλιστήριον ἢ σφαλιστάριον, εἶναι ἀθησαύριστος εἰς τὰ παρ' ἡμῖν Λεξικά[2]. '*Ασφαλίζω* ρῆμα καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀσφαλιστήριον, τὸ δι' οὗ τις ἀσφαλίζεται.

Τὸ ἀσφαλίζω, σφαλίζω = κλείω ἔδωκεν ἐπίθετον σφαλιχτὸς (κατὰ τὸ ἀνοίγω〉ἀνοιχτός). Πρβλ. φυλάσσω 〉 φυλαχτήρι (= τὸ χαϊμαλί, ἢ φυλακτόν, εἰς τὰ Σφακιὰ Κρήτης). Σφαλιχτάρι, τὸ ἐν Κρήτῃ καλοῦμεν τὸ μαχαιρίδιον τὸ ὁποῖον κλείεται εἰς θήκην, τὸν σουγιάν. Σφαλιχτήρι δὲ (κατὰ τὸ ἀνοιχτήρι) τὸ περὶ οὗ ὁμιλοῦμεν εἰκόνισμα μετὰ θυρίδων. Οἱ ἀρχαιολογοῦντες μεταχειρίζονται νῦν τὸ λῆμμα τρίπτυχον, ἀλλ' ἡ ὀνομασία καὶ ἀδόκιμος καὶ οὐχὶ παλαιά. Εἶναι γνωστὰ τὰ δίπτυχα[3] τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐξ ὧν ἐμνημονεύοντο οἱ προδιατελέσαντες καὶ ζῶντες πρωτόθρονοι ἱεράρχαι. Τὸ τρίπτυχον εἶναι λατινικὸς νεολογισμὸς triptychon ἢ -cum, ἐξ οὗ κατόπιν ἐσχηματίσθη γαλλιστὶ τὸ triptyque, ἰταλιστὶ τὸ trittico, καὶ εἴ τι ἄλλο[4], ἐκεῖθεν δὲ τὸ ἀντιδάνειον εἰς τὴν Νέαν 'Ελληνικὴν τρίπτυχον, ἄγνωστον τόσον εἰς τοὺς ἀρχαίους ὅσον καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς 'Ορθοδόξους Ἕλληνας. 'Η δὲ χρῆσις τοῦ (δίθυρος) τρίθυρος 〉 τρίθυρον, τὸ ὁμοίως ἀδόκιμος καὶ ἐπὶ ἄλλης σημασίας (τριῶν εἰσοδοεξόδων) καὶ μὴ ἀποδίδουσα τὸ σφαλιστήριον[5].

1. Μ. 'Ι. Μανούσακας, 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ καὶ ἄγνωστος εἰκὼν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου, ἐν «Χαριστήριον 'Αναστασίου Κ. 'Ορλάνδου» Α', 'Αθῆναι 1965, σσ. 261-277, ἐν σσ. 268-269. Βλ. καὶ σ. 271, σημείωσιν.

2. Ducange, Gloss., στ. 1497 : Σφάλισμα, σφαλιστήρι, claustrum, κλεῖστρον (ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν).

3. Ὅλα τὰ σφαλιστήρια δὲν εἶναι τρίπτυχα.

4. Τὰ τρίπτυχα τῶν λατινικῶν ναῶν τιθέμενα ἐπὶ τῶν ἀλταρίων, διὰ τὴν θείαν λειτουργίαν εἶναι τρεῖς εἰκόνες συνδεδεμέναι καὶ κλειόμεναι εἰς ἕν, ὅπως τὰ σφαλιστήρια.

5. Εἰς Θησαυρίσματα 12, 1975, σ. 55, εὑρίσκω τῆς 14 Μαΐου 1634 «τρία κονίσματα τρίμορφο καὶ τὸ ἄλλο ἡ Παναγία μὲ τὰ *σφαλιστάρια*». Αὐτόθι, σ. 123, 'Ινβεντάριον 8 Μαρτίου 1647 «ἕνα *σφαλιστάρι* δεσποτικό» καὶ ἐν σ. 124 «ἄλλη εἰκόνα τρίμορφη». 'Εν σ. 129 εἴδησις 26 'Απριλίου 1648 «Τρίμορφο, τρεῖς κεφαλές, Χριστός, Παναγία καὶ 'Ιωάννης». Πᾶσαι αἱ εἰδήσεις ἐκ Χάνδακος, διαστέλλουν τὸ σφαλιστάρι ἀπὸ τὸ ἀπὸ τρίμορφον. Τρίμορφον εἶναι le figure tre, depente in un quadro (αὐτόθι, σ. 295), ἤτοι ἡ εἰς τὴν αὐτὴν εἰκόνα ἀπεικόνισις τριῶν μορφῶν (ἁγίων).

Ε'. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΤΟΥ ΠΗΓΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΠΕΡΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

'Η ἐπιστολὴ ἀντεγράφη μαζὶ μὲ ἄλλας τοῦ Πηγᾶ ἀπὸ τὸν Β. 'Α. Μυστακίδην, περὶ τὸ 1890. 'Ο παραδίδων κῶδιξ ΜΠΤ 463 ἐχάθη πρὸ πολλοῦ, εἰς τὴν θέσιν του δὲ τῆς συλλογῆς ΜΠΤ ἐτέθη ὑπὸ τὸν ἴδιον ἀριθμὸν ἕτερος κῶδιξ ἄσχετος πρὸς τὸν Πηγᾶν.

Τὴν ἐπιστολὴν ἔγραψεν ὁ Μελέτιος ὡς πατριάρχης 'Αλεξανδρείας καὶ οὐχὶ ὡς ἐπιτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, πότε ἀκριβῶς ἄδηλον, πάντως μεταξὺ τοῦ 1590 καὶ 1600, ἐξαιρουμένης τῆς περιόδου τῆς ἐπιτηρητείας. Παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἱερεὺς Θεόδωρος, υἱὸς ἱερέως. 'Αμφότεροι δὲ φαίνονται γνωστοὶ εἰς τὸν πατριάρχην. 'Ο Θεόδωρος οὗτος ἐκαινοτόμησε —παρὰ τὰ ἔθιμα καὶ τὴν παράδοσιν τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας— καὶ ἀντὶ νὰ χρησιμοποιῇ κατὰ τὰς λιτὰς γραπτὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἤτοι ἐζωγραφημένην, κατεσκεύασεν ἄτεχνον ἄλλως ἐπίμηκες ὁμοίωμα τοῦ πεπονθότος, δηλονότι ἐσταυρωμένου ἢ κηδευομένου, Χριστοῦ, καινοτομήσας. 'Ο Μ. Πηγᾶς διὰ λίαν προσεκτικῆς παρακελεύσεως, ἐπαναφέρει τὸν Θεόδωρον εἰς τὴν τάξιν, παροτρύνων νὰ χρησιμοποιῇ γραπτὴν εἰκόνα, ἧς νὰ προπορεύεται λιτανεύων, ἐπισείει δ' ἐντέχνως τὴν τιμωρίαν, ἐὰν τὸν παρακούσῃ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἤσκει ἐπ' αὐτοῦ ἐξουσίαν.

Νομίζω ὅτι ἡ καινοτομία τοῦ κληρικοῦ Θεοδώρου συνίστατο εἰς κατασκευὴν ἐπιμήκους—πιθανῶς ξυλίνου[1]—εἰδώλου τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ περιῆγε κατὰ τὴν λιτανείαν τοῦ 'Επιταφίου, καὶ τοῦτο ἔπραξεν αἰσχροῦ κέρδους χάριν, προφανῶς διότι διὰ τῆς πρωτοτυπίας ταύτης συνετέλει εἰς τὸ νὰ συρρέουν εἰς τὸν ναὸν ὅπου ἱερούργει περισσότεροι πιστοί. Εἴμεθα εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη ρωσικοὶ κεντητοὶ ἐπιτάφιοι καὶ κουβούκλια, ἀλλὰ περιήγετο «ὁ ἀὴρ» ἀντὶ εἰκόνος ἐπιταφίου θρήνου ἢ εἰκὼν τῆς ἀποκαθηλώσεως. Πράγματι οὐδεὶς ὑφασμάτινος κεντητὸς ἐπιτάφιος ἐσώθη εἰς Κρήτην τῆς ἐποχῆς τῆς 'Ενετοκρατίας. 'Η παράστασις τοῦ 'Επιταφίου θρήνου ἐγίνετο διὰ τοιχογραφιῶν καὶ εἶτα φορητῶν εἰκόνων, ὡς τῶν Ζώρζη, 'Ιω. Τραπεζουντίου[2],

1. Λιθίνου ἀποκλείεται, ὡς ἀπηγορευμένου. 'Εν τούτοις ὑπῆρξαν καὶ γλυπτά. Πρβλ. προχείρως 'Ανδρ. Ξυγγοπούλου, Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτά, ΕΕΒΣ 15, 1939, σσ. 236-279, ὅπου κ.ἄ. βιβλιογραφία.

2. 'Ανδρέα Ξυγγοπούλου Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν, 'Αθῆναι 1957, σ. 192.

Λαμπάρδου[1], Φραγκίσκου Σκούφου[2], Πουλάκη[3], Στεφάνου Τζαγκαρόλα[4].

Ὑπάρχει καὶ εἷς ξύλινος ἐπιτάφιος μεταγενέστερος τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παριστῶν τὸν κηδευόμενον Χριστὸν φερόμενον ὑπὸ ὁλοσώμων τῶν Ἰωσὴφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθαίας καὶ Νικοδήμου, ἐνῷ εἰς τὸ μέσον παρίσταται (ἀλλ' οὐχὶ ὁλόσωμος) ἡ θρηνοῦσα Θεοτόκος. Τὸ ξύλον ἐζωγραφήθη καὶ ἀπὸ τὰς δύο πλευρὰς καὶ ὑπεγράφη ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Τζάνε ἱερέως τὸ ἔτος 1667. Ἡ εἰκὼν ἔχει πολλάκις δημοσιευθῆ[5]. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ξυλίνη αὕτη σχηματοποίησις τοῦ κηδευομένου Χριστοῦ καὶ μεταγενεστέρα καὶ ἄσχετος εἶναι πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πηγᾶ μνημονευομένην.

Ποῖος ἦτο ὁ παραλήπτης τῆς πατριαρχικῆς ἐπιτιμήσεως Θεόδωρος; Πιθανώτατα οὗτος ἱερούργει εἰς Κρήτην, τὸν κλῆρον τῆς ὁποίας ἐπώπτευεν ὁ Πηγᾶς, ἐλλείψει ἐκεῖ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, ἐπεμβαίνων ὡς εἰς Σινᾶ, εἰς Πελοπόννησον, εἰς σλαβικὰς καὶ ἄλλας ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ὑπὸ τὴν ὁποίαν αὗται ὑπήγοντο. Ἐὰν ὁ Θεόδωρος ἱερούργει εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἢ Κάϊρον (ὅπου, πλὴν τῶν πατριαρχικῶν ναῶν καὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Παλαιοῦ Καΐρου, ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ ἐνοριακοὶ ναοί), ἡ νουθεσία θὰ ἐγίνετο προφορικῶς. Ἂν πάλιν ὁ Θεόδωρος ὑπήγετο ὑπὸ ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, ἔργον τοῦ οἰκείου ἀρχιερέως καὶ οὐχὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας θὰ ἦτο ἡ διόρθωσις τοῦ ἀτόπου. Διὸ κλίνω νὰ δεχθῶ ὅτι τὸ ἄτοπον συνέβη εἰς τὴν Κρήτην.

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 167.
2. Αὐτόθι, σ. 209, σημ.
3. Αὐτόθι, σσ. 251-253 καὶ Πίναξ 61^1.
4. Αὐτόθι, σσ. 319-322.
5. Παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Gerola γράφοντος περὶ Ἐμμ. Τζάνε. Βλ. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα..., σσ. 236-237 καὶ Πίναξ 57^1.

Κῶδιξ 463 (ποτὲ) ΜΠΤ φύλλον 5β, ἐπιστολὴ 18

Μελετίου τοῦ Πηγᾶ ἐπιστολὴ ἀχρόνιστος, μετὰ τὸ 1589.

Εὐλαβέστατε π(απᾶ) κὺρ Θεόδωρε, υἱὲ ἀγαπητέ.

Τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον διὰ μεγίστης ἄγειν τιμῆς καὶ τοῖς πατράσιν ἡμῶν κέκριται, καὶ ἡ τῶν ὀρθοδόξων ὁμήγυρις μετὰ πλείστης ὅσης τῆς εὐλαβείας μέχρι καὶ τήμερον πεπανηγύρηκεν. Οὐ γὰρ δέον θεατρίζειν καὶ ἐκπομπεύειν τὰ θεῖα αἰσχροῦ κέρδους χάριν, ἀλλ' εἰ καί τι τῶν θείων δημοσιεύεται μετὰ τρόπου γίνεται, διασώζοντος καὶ τῷ θείῳ τὴν τιμήν, καὶ τῷ δήμῳ δὲ ὡς Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ πορίζοντος μετ' εὐλαβείας τῆς σωτηρίας ἀφορμάς, καθὰ δὴ καὶ ἐν ταῖς τοῦ κοσμοσωτηρίου πάθους λιτανίαις πεποιήκασιν οἱ πρέσβεις ἡμῶν, καὶ ἡμεῖς ποιεῖν ἀνάγκη.

Τοῦθ' ὅπερ παρὰ τῆς σῆς εὐλαβείας, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἠμέληταί τε καὶ καταπεφρόνηται. Μανθάνομεν γάρ, οὐκ ἄνευ λύπης — πατρικῶς γὰρ κινούμεθα ἐπὶ ταῖς τῶν παίδων παρεκτροπαῖς — ὅτι σχηματίσας εἰκόνα δῆθεν τοῦ πεπονθότος Χριστοῦ, ἰδίαν τινὰ ἐπιμήκη, οὐδ' ἀπὸ τοῦ πλάσματος ἔχουσαν τὸ αἰδέσιμον — δεῖ γὰρ καὶ τὰς εἰκόνας οὕτως αὐτόθεν ἔχειν, τῶν ἱερωτάτων πρωτοτύπων οἴκοθεν ἔχειν ἔμφασίν τινα ἱεράν, ὥστε πλησιάζειν καὶ κατὰ τοῦτο τοῖς εἰκονισμένοις, καὶ μὴ κατὰ διάμετρον οἷον διαφωνεῖν καὶ ἀπᾴδειν πρὸς τὰ ἀρχέτυπα — ταύτην τοίνυν τὴν εἰκόνα, ἀμούσως καὶ ἀνευλαβῶς πλασθεῖσαν, αἰσχροκερδείας χάριν, προτιθέναι σε καὶ περιαγαγεῖν μαθόντες, εἰκότως ἠλγήσαμεν, τήν τε σὴν ἀπώλειαν ὑφορώμενοι καὶ τό, ἀποστολικῶς εἰπεῖν, τὸ τοῦ λαοῦ πρόσκομμά τε καὶ σκάνδαλον. Ὁ γοῦν ἱερὸς Ἀπόστολος πᾶσαν ἡμῖν αἰσχροκερδείας ὑπώθησιν τοῖς τοῦ βήματος ἀπέκοψε, καὶ τοῖς τοῦ Ἀποστόλου προστάγμασιν ὑπείκειν τοὺς μὴ βουλομένους ἐκπεσεῖν ὧν ἂν ἔχω⟨σι⟩ν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἱερῶν βαθμῶν. Διὸ παρακελευόμεθά σοι, ἀφέμενοι τῶν ἐπὶ τῇ παραβάσει τῇ σῇ τιμωριῶν τε καὶ παιδεύσεων, τό γε νῦν ἔχον, ἵνα τοῦ τοιούτου τολμήματος καθάπαξ ἀπεσχισμένος ἐφησυχάζῃς τοῖς παλαιοῖς ἤθεσι, τοῖς παρ' ἡμῖν κεκρατηκόσι, καὶ τὸ ὑπεμφαῖνον ἐκεῖνον εἶδος ἀφανίσας, τὴν λιτὴν μετὰ τῶν ἐπακολουθούντων σοι ὀρθοδόξων ποίησαι κλιτῶς, προπορευομένης εἰκόνος γραπτῆς, καθὰ πρόπαλαι ὁ μακάριός σου πατὴρ εἴωθε ποιεῖν, εἰ οὖν βούλει τὴν παρ' ἡμῶν εὐλογίαν.

Μελέτιος, ἐλέῳ Θεοῦ πάπας καὶ πατριάρχης τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ κριτὴς τῆς οἰκουμένης.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

5 *καίτοι* codex 5,21 Titum 1,7 20 I Cor. 8,9 23 *ἔχων* codex 26 *ἐπησυχάζῃς* codex 28 *κλυτῶς* codex

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἡ κατὰ Μ. Πηγᾶν διάκρισις Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων.

Κατὰ τὸν Πηγᾶν ὁ μὲν Μέγας Κωνσταντῖνος εἶναι αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων καὶ κρατεῖ τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχῆς, ἤτοι *τῆς οἰκουμένης πάσης*, (ἐπ. ΡΟΘ', Φούγιας, σ. 234), ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὀνομάζονται μὲν καὶ Ρωμαῖοι, οἷον: *τοὺς Ῥωμαίους (οὕτω γὰρ καλοῦσιν ἡμᾶς οἱ ἡμέτεροι)* [É. Legrand, Lettres.., 1902, σ. 98] καὶ ἀλλαχοῦ: *Ἂν ἤρχετον τινὰς ἀπὸ κανέναν κόσμον καὶ νὰ μὴν μᾶς ἤξευρε Ῥωμαίους καὶ νὰ εἶδε* (=ἔβλεπε) *τὰ ἀρσενικὰ παιδιὰ σκουλαρικᾶτα, ἤθελε θαρρέψει πῶς εἴμεσθεν βάρβαροι....* (τὰ καλὰ ποῦ μοῦ δείχνετε) *μὲ κάμνουσιν, ζηλωτὴν τῆς τιμῆς σας, ἄνδρες Ῥωμαῖοι* (=Κωνσταντινουπολῖται) [Χρυσοπηγή, σ. 273], ὁσάκις ὅμως πρόκειται νὰ κυριολεκτήσῃ οὗτος ἢ νὰ διακρίνῃ τοὺς Ἀνατολικοὺς Ὀρθοδόξους τῶν Δυτικῶν, χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι* (=Λατῖνοι, Δυτικοὶ) καὶ *Ῥωμαϊκὴ* (=Λατινική) *Ἐκκλησία*, οἷον: *Ἦσαν γὰρ τότε καὶ Ἀνατολικοὶ καὶ Δυτικοὶ εὐσεβοῦντες.... ἔφασκον γὰρ Ἕλληνες* (μέν, οἱ Βυζαντινοὶ) *μίαν οὐσίαν περὶ Τριάδος, τρεῖς δ' ὑποστάσεις. Οἱ δὲ τὸ μὲν τῆς οὐσίας* (substantia) *εὐποροῦντες Ῥωμαῖοι* (=Δυτικοὶ) *τὰς δὲ ὑποστάσεις πρόσωπα* (personae) *δηλαδὴ λέγοντες, φαντασίαν τινὰ παρεῖχον ὡς δῆθεν ἄλλο τι παρὰ τὰς ὑποστάσεις δοξάζοντες* (ἐπ. ΙΕ', τοῖς ἐν Κύπρῳ, 2 Ἰουνίου 1592, Φούγιας, σσ. (41-) 43). Καὶ *Ἐπειδὴ δὲ ἀντεπέστειλαν μὲν ἐκεῖθεν* (ἀπὸ Ρώμης) *ὡς οὐκ ἀσυνέτως διεσκέψαντο Ῥωμαῖοι* (=Λατῖνοι ΙϚ' αἰ.) *περὶ τοῦ Πάσχα, καὶ οἷον ἀπόδειξιν ἀναντίρρητον* (τοῦτο) *προτείνοντες ὀρθῶς... καὶ ὅτε τὸ πρῶτον ἐξεφωνήθη ἡ τοῦ Πάσχα παρὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς* (=Λατινικῆς) *Ἐκκλησίας... λεγομένη διόρθωσις...* (ἐπ. ΚΓ' Θεοδώρῳ βασιλεῖ Ρωσίας, 12 Σεπτεμβρίου 1593, Φούγιας, σ. 57). Ἔτι δὲ *Ἀμβρόσιος* (ἐπίσκοπος Μεδιολάνων) *καὶ αὐτὸς ὁ γνωμοδιδάσκαλος παρὰ Ῥωμαίοις* (=Λατίνοις) (ἐπ. ΣΝΖ' πρὸς Γαβριὴλ Σεβῆρον, 20 Ὀκτωβρίου 1594, Φούγιας, σ. 311). Καὶ *Σύγγνωθι μὴ ταῖς σαῖς χρωμένῳ λέξεσιν, ὡς ἂν ὅτι ῥωμαϊκώτατα* (=λατινιστί), *χαριζόμενος Ῥωμαίοις* (=Λατίνοις), *τὸ ῥωμαϊκὸν* (=λατινικὸν) *ἐξείπω φρόνημα* (ἐπ. ΣΝΖ' πρὸς Γαβριὴλ Σεβῆρον, 20 Ὀκτωβρίου 1594, Φούγιας, σ. 303).

Ἐπὶ τῆς γλώσσης διακρίνει *Ἑλληνιστὶ καὶ Ῥωμαϊστὶ* (=λατινιστὶ) καὶ ποιεῖται λόγον περὶ Ἑλληνικῆς παιδείας: *Τὸ σφάλμα τοῦ νεωτερισμοῦ* (novitatis) *ὃ ἐποίησεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Παλαιᾶς Ῥώμης... καθὼς ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ βιβλίου* (ἡμῶν) *γράφομεν ἑλληνιστὶ καὶ ῥωμαϊστὶ* (=λατινιστὶ) (ἐπ. ΚΔ' Θεοδώρῳ βασιλεῖ Ρωσίας, Σεπτέμβριος 1592, Φούγιας, σ. 58). Καὶ (οἱ μάντεις) *Λατινικὰ δὲν ξεύρουσιν αὐτοί, ἀλλὰ μηδὲ ἑληνικά. Πῶς οὖν λαλοῦσι..., τί τοὺς γροικᾶτε;* (Χρυσοπηγή, σ. 325). Καὶ ἐν ἐπ. ΜΗ' Θεοδώρῳ βασιλεῖ Ρωσίας, 24 Ἰουνίου 1593, Φούγιας, σ. 77): *εἰς ἀνάκτησιν τῆς κατὰ πᾶσαν Ἀνατολὴν κινδυνευούσης εὐσεβείας, εἰς Ὀρθοδοξίας στήριγμα καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς (τῆς ἄρδην τῶν τῇδε ἀφανισθείσης) ἀναζωπύρησιν...*

Ν. Β. Τ.

Η ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΑΥΛΩΝ ΤΟΥ ΛΩΤ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Ὁ Γ. Ἀ. Μέγας εἰς τὴν ἐργασίαν του «Ἡ περὶ μετανοίας τοῦ Λὼτ ἀπόκρυφος παράδοσις καὶ αἱ σχετικαὶ μὲ αὐτὴν λαϊκαὶ διηγήσεις (ATh 756 C)», ποὺ ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Λαογραφίαν, τόμ. ΚΗ', ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 337-352, ἐνῷ ἐπεδίωξεν — ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς πολλὰς παραπομπάς του εἰς δημοσιευμένα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα — νὰ παρουσιάσῃ ἱκανὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν, περιέργως πως ἠγνόησεν ὅσα σχετικῶς ἐγράφησαν ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπὸ τοῦ Ν. Γ. Πολίτου (Παραδόσεις, τόμ. Β', 1904, σσ. 922-923) καὶ ἐμοῦ εἰς βασικὴν περὶ τῆς ὡς ἄνω παραδόσεως ἔρευναν (Λαογραφία, τόμ. ΙΗ', 1959, σσ. 158, 197-205).

Ἀρχόμενος τῆς ὡς ἄνω ἐργασίας του ὁ Γ. Ἀ. Μέγας γράφει: «Περὶ τῆς μέθης τοῦ Λὼτ καὶ τῆς αἰσχρᾶς αὐτοῦ μείξεως μετὰ τῶν θυγατέρων διαλαμβάνει, ὡς γνωστόν, ἡ Π. Διαθήκη (Γέν. ΙΘ' 30-38), ἀλλ' οὐδὲν λέγει περὶ τῆς μετανοίας αὐτοῦ. Ὑπάρχουν ὅμως εὐρέως διαδεδομέναι παρὰ τῷ λαῷ παραδόσεις, καθ' ἃς ὁ Λὼτ ἐξωμολογήθη τὸ ἁμάρτημά του εἰς τὸν Ἀβραάμ, ὁ δὲ Ἀβραὰμ τοῦ ἐπέβαλε βαρεῖαν ποινήν, ἵνα συγχωρηθῇ ἡ ἁμαρτία του ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Δημοσιεύω ἐν ἀρχῇ τὰ κείμενα τριῶν ἐκ τῶν λαϊκῶν αὐτῶν παραδόσεων, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἀδημοσιεύτου ὑλικοῦ τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (ΚΛ) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» (Λαογραφία ΚΗ', σ. 337).

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων παραδόσεων τὸ κείμενον τῆς δευτέρας περὶ τῆς μετανοίας καὶ τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ προέρχεται ἐκ Λατσίδας Μεραμβέλλου Κρήτης, κατεγράφη ὑπὸ τῆς Μαρίας Λιουδάκη τῷ 1938 καὶ εἶχε δημοσιευθῆ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὸ μεγαλύτερον καὶ βασικώτερον μέρος ἀπὸ τῆς φράσεως: «Ἐπῆγεν ὁ Ἀβραάμ...» μέχρι τοῦ τέλους ἐν Λαογραφίᾳ, τόμ. ΙΗ', 1959, σσ. 198-199. Τὸ δὲ κείμενον τῆς πρώτης ὑπὸ τὸν τίτλον: «Τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ» (Λαογρ. ΚΗ', σσ. 337-338) προέρχεται ἐξ Ἀμοργοῦ καὶ κατεγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀμοργίνου γυμνασιάρχου Ἐμμ. Ἰωαννίδου τῷ 1858 (ΚΛ ἀριθ. χ/φου 1684 Β', σσ. 62-63). Ἄρχεται διὰ τῆς φράσεως: «Τὸν παλαιὸν καιρὸν ποὺ ἦτον ὁ Νῶε ἔτυχε νὰ κάμῃ πολλὲς ἁμαρτίες κ' ὕστερα ἐμετανόησε κ' ἐπῆεν κ' ἐξωμολογήθη 'ς τὸν Ἀβραάμ...». Τοῦτο δὲν εἶχε δημοσιευθῆ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὰ περὶ Λώτ, διότι, ὅπως βλέπομεν, ἡ παράδοσις ἀναφέρεται εἰς τὸν Νῶε. Ὁ Γ. Ἀ. Μέγας παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ παραδόσει ταύτῃ «ἐκ λάθους τοῦ ἀφηγητοῦ ἀναφέρεται ὁ Νῶε, ἐνῷ πρόκειται περὶ τοῦ Λώτ, τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀβραάμ» (ἔνθ' ἀν., σ. 337). Δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω πρὸς

τὴν παρατήρησιν ταύτην, α΄) διότι οὐδαμοῦ ἐν τῇ παραδόσει γίνεται λόγος περὶ αἰσχρᾶς κατόπιν μέθης μείξεως τοῦ Λὼτ μετὰ τῶν θυγατέρων του, ἀλλὰ περὶ ἁμαρτιῶν τοῦ Νῶε[1], αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐσυγχωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ οὗτος ὑπήκουσε τὸν Ἀβραάμ. «Πᾶρε, τοῦ 'πε ὁ Ἀβραάμ, αὐτοὺς τοὺς τρεῖς δαυλοὺς ποὺ ἀνάφτουν ἀπὸ τὴν παραστιά μου κι ἄμε φύτεψέ τους 'ς τὴν ἔρημον, καὶ κουβάλα νερὸν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη καὶ πότιζέ τους κι ἂν πιάσουν κι ἀνοίξουν καὶ γενοῦν δεντρά, τότε θὰ πῇ πὼς ὁ Θεὸς σοῦ ἐσυγχώρεσε τὶς ἁμαρτίες σου...». Κατωτέρω λέγεται: «Οἱ τρεῖς δαυλοὶ ἐνοῖξαν κ' ἐκάμαν κλαδιὰ καὶ φύλλα καὶ γίνηκαν ἕνα μοναχὸν δένδρον μεγαλώτατον καὶ ὡραιότατον, οἱ τρεῖς δαυλοὶ ἑνώθησαν... Αὐτὸ τὸ δένδρον ἔγινε περίφημον μέσα σὲ ὅλην τὴν ἔρημον, καὶ ὁ Νῶε τότε ἔλαβεν τὴν συγχώρεσίν του ἀπὸ τὸν Θεόν, γιατὶ εἶχε μετανοήσει μὲ τὴν καρδιάν του καὶ ἤκουσεν τοῦ πνευματικοῦ... Ὅταν οἱ Ὀβραῖοι ἤθελαν νὰ σταυρώσουν τὸν Χριστόν, κ' ἐχρειάσθησαν ἕνα μεγάλο ξύλο γιὰ νὰ κάμουν τὸν σταυρόν, τότε τὸ πῆραν καὶ τὸ κόψαν καὶ τό 'καμαν σταυρόν, ὁποὺ ἐκατάντησε τὸ ξύλον, ὁποὺ πῆρεν τὴν ἁμαρτίαν τοῦ Νῶε καὶ ποὺ ὠνομάστηκε καταραμένον νὰ πάρῃ καὶ τὴν ἁμαρτίαν ὁλουνοῦ τοῦ κόσμου...». Ἀντὶ τῆς ἐξ Ἀμοργοῦ παραδόσεως ταύτης, ῥητῶς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν Νῶε, ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ ἑτέρα διὰ τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ ἐκ Κρήτης παράδοσις (τὴν ὁποίαν δὲν μνημονεύει ὁ Γ. Ἀ. Μέγας), διακρινομένη διὰ τὴν λιτότητά της καὶ σχετικὴ πρὸς τὸ «τρισμακάριστο ξύλο» [τοῦ Σταυροῦ], τὸ ὁποῖον πρότερον ἦτο «τρισκατάρατο», καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπόκρυφος ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει διήγησις ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3813 χ/φου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἥτις ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰς ἐκ Κρήτης παραδόσεις (Λαογρ. ΙΗ΄, σσ. 203-205). β΄) Ἀντὶ τοῦ Λὼτ εἰς πλείστας παραδόσεις καὶ σχετικὰς πρὸς αὐτὰς παραμυθιακὰς τοῦ ὑποτύπου ATh 756 C διηγήσεις τόσον τοῦ ἑλληνικοῦ ὅσον καὶ ἄλλων λαῶν ὁ φυτεύσας τοὺς δαυλούς, διὰ νὰ συγχωρηθοῦν αἱ ἁμαρτίαι του, ἄλλοτε μὲν εἶναι ἐπώνυμος (ὡς εἰς τὴν περὶ Νῶε παράδοσιν), ἄλλοτε δὲ ἀνώνυμος ἁμαρτωλὸς καὶ ἄλλοτε λῃστὴς ἢ φονιὰς ποὺ μετανοεῖ. Ὅθεν δὲν ὑπῆρχε λόγος ν' ἀντικατασταθῇ τὸ ἐν τῇ παραδόσει τῆς Ἀμοργοῦ ὄνομα τοῦ Νῶε διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Λώτ. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ περὶ Λὼτ παράδοσις ἔδωκεν εἰς τὴν ἐξ Ἀμοργοῦ καὶ εἰς τὰς ἐξ ἄλλων τόπων σχετικὰς διὰ τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ παραδόσεις τὸ βασικὸν στοιχεῖον τῆς μετανοίας, χωρὶς ὅμως τὸ μοτίβον τῆς αἱμομειξίας. Ἐκ τῆς ἰδίας παραδόσεως τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ ὡς ἀφετηρίας συνετέθησαν ὑπὸ διαφόρων λαῶν καὶ αἱ διηγήσεις τοῦ ὑποτύπου ATh 756 C μὲ τὴν ἱστορίαν ἑνὸς μετανοοῦντος λῃστοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἱστορίαν προσετέθη καὶ τὸ μοτί-

1. Ὁ λαὸς δὲν γνωρίζει ἐπακριβῶς τὰ τῆς Π. Διαθήκης.

17-11-1980

βον περὶ τοῦ θεαρέστου φόνου. Κάθε λοιπὸν παραλλαγὴ παραδόσεως ἢ διηγήσεως εἶναι αὐτοτελὴς καὶ ἔχει τὴν ἰδικήν της φυσιογνωμίαν, δομὴν καὶ λειτουργικότητα, ὡς θὰ ἔλεγεν εἷς σύγχρονος ἡμῶν λαογράφος.

Ἔπειτα ὁ Γ. Ἀ. Μέγας ἐδημοσίευσε τὸ κείμενον τρίτης ἐκ Σμοκόβου Καρδίτσης σχετικῆς περὶ τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ παραδόσεως, καταγραφείσης τὸ 1959 ὑπὸ τοῦ Δ. Λουκάτου (ΚΛ ἀριθ. χ/φου 2301, σσ. 366-372), ἀλλ' εἰσαχθείσης εἰς τὸ Κέντρον Λαογραφίας μετὰ τὰ ὑπ' ἐμοῦ περὶ Λὼτ δημοσιευθέντα. Εἰς τὴν θεσσαλικὴν ταύτην παράδοσιν ὁ ἀνώνυμος ἁμαρτωλὸς προέρχεται ἐκ Σοδόμων καὶ Γομόρρων, λόγῳ δὲ τῆς μετὰ τῆς θυγατρός του μείξεως, ἐξομολογεῖται εἰς ἀσκητὴν - καλόγηρον τὸ ἁμάρτημά του καὶ συγχωρεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ποτίζει τρεῖς δαυλοὺς μὲ νερὸ ἀπὸ τὸν Ἰορδάνην. Ἀπὸ τοὺς δαυλοὺς αὐτοὺς ἀνεβλάστησε δένδρον, ἐξ οὗ ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Γ. Ἀ. Μέγας προβαίνει εἰς ἔρευναν τῆς προελεύσεως τῶν ἐν λόγῳ παραδόσεων γράφων: «Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ παραδόσεις αὐταὶ ἀπέρρευσαν ἐξ ἀποκρύφων διηγήσεων, αἱ ὁποῖαι παρήχθησαν εἰς μεσαιωνικοὺς χρόνους μὲ τὸν σκοπὸν νὰ πληρώσουν ὑπάρχοντα κενὰ εἰς τὰς διηγήσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς... Αὗται, ὡς ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς λαϊκὰς ἀντιλήψεις, διεδόθησαν εὐρύτατα ὄχι μόνον εἰς τὸν ἑλληνικόν, ἀλλὰ διὰ μεταφράσεων καὶ εἰς τοὺς σλαβικοὺς καὶ ἄλλους λαούς». Καὶ παραπέμπει εἰς τὴν «Ἱστορίαν παλαιοῦ», ποὺ ἐξεδόθη ἐκ κώδικος τῆς Βιέννης ὑπὸ A. Vassiliev εἰς τὰ Anecdota graeco - byzantina, Μόσχα 1893, σσ. 218-219, καὶ εἰς τὴν ἔμμετρον παράφρασιν τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τοῦ Κρητός Γ. Χούμνου, ἡ ὁποία ἐγράφη ὀλίγον πρὸ τοῦ 1493 καὶ ἔχει ὡς πηγὴν κυρίως τὴν «Ἱστορίαν παλαιοῦ» (Λαογρ. ΚΗ΄, σ. 341).

Καὶ ἐπὶ τῶν γραφομένων τούτων παρατηρητέον ὅτι ἡ περὶ τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ διήγησις περιλαμβάνεται εἰς τὸ ἑξῆς χωρίον: «*Ἐρχομένου σου εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ εἰς μιλία β΄ εἶναι τὸ μοναστήριον τοῦ τιμίου Σταυροῦ, καὶ ἀπὸ κάτω εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν εἶναι ὁ τόπος ὁποὺ ἐφύτευσεν τοὺς τρεῖς δαυλοὺς ὁ Λὼτ καὶ ἐγινήσαν δένδρη. Αὐτὸ τὸ δένδρον ἔκοψαν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ ἐποίησαν τὸν σταυρὸν καὶ ἐσταύρωσαν τὸν Κύριον τῆς δόξης*»[1]. Ἐκ τούτου προῆλθεν ἡ ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ παλαιοῦ» τοῦ Vassiliev διήγησις, τὸ κείμενον τῆς ὁποίας δι' ἐμοῦ ἐγνώρισεν ὁ Γ. Ἀ. Μέγας. Ἀλλὰ πηγὴ τῶν γραπτῶν τούτων διηγήσεων, ὡς λέγω ἐν Λαογρ., τ. ΙΗ΄, σ. 202, καὶ ὡς γράφει ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Παραδόσεις, τόμ. Β΄, σσ. 922-923), δύνανται νὰ θεωρηθοῦν βι-

1. Ἀνωνύμου, Ἀπόδειξις περὶ τῶν Ἱεροσολύμων, Migne, PG 133, στ. 985. Ἐν στ. 986 ἡ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασις: «Jerusalem versus ad duo milliaria est monasterium venerandae Crucis. Sub sancta mensa est locus in quo tres titiones Lot plantavit, qui in arbores excrevere. Ex horum lignis Judei crucem fabricaverunt, illique gloriae Dominum suffixerunt».

βλικαὶ παραδόσεις, ἀναφέρουσαι τὴν μὲ τὴν δύναμιν καὶ πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ ἀναβλάστησιν ξηρῶν ξύλων. Οὕτως ὁ Προφήτης Ἰεζεκιὴλ (ιζ' 24) λέγει: *«Ἐγὼ Κύριος ὁ ταπεινῶν ξύλον ὑψηλὸν καὶ ὑψῶν ξύλον ταπεινὸν καὶ ξηραίνων ξύλον χλωρὸν καὶ ἀναθάλλων ξύλον ξηρόν»*. Ἐν δὲ τοῖς «Ἀριθμοῖς» (ιζ' 5) λόγου γενομένου περὶ τῆς ράβδου τοῦ Ἀαρὼν ἀναφέρεται: *«Καὶ ἔσται ὁ ἄνθρωπος, ὃν ἂν ἐκλέξωμαι αὐτόν, ἡ ῥάβδος αὐτοῦ ἐκβλαστήσει»*. Ὁ δὲ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἐν Ρωμαϊκῇ Ἱστ. Λόγ. II, Δ' 2, σ. 87, Βόννη 1829, λέγει: *«τοῦ θείου ἡ πρόνοια δύναται καὶ τοῖς ξηροῖς διδόναι βλάστην»*. Ταῦτα πάντα καὶ ἄλλα σχετικὰ χωρία ἐξ ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων[1] ἀναφέρω εἰς τὸ κείμενον καὶ τὰς ὑποσημειώσεις τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἐν Λαογραφίᾳ δημοσιευθέντων.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Γ. Ἀ. Μέγας, παραθέτων βιβλιογραφίαν τῶν δημοσιευμένων καὶ ἀνεκδότων νεοελληνικῶν καταγραφῶν τῆς παραμυθιακῆς διηγήσεως τοῦ ὑποτύπου ATh, 756 C, δημοσιεύει ἀποσπάσματα ἐκ τῆς διὰ τὸν τύπον τοῦτον μελέτης τοῦ Ρώσου λαογράφου N. P. Andrejev τῆς τιτλοφορουμένης: Die Legende von den zwei Erzsündern. FFC 54, Elsinki 1917. Ἐν ταύτῃ ὁ Ρῶσος ἐρευνητὴς ἐπεξειργάσθη 49 παραλλαγὰς τῆς ὡς ἄνω διηγήσεως, προερχομένης κυρίως ἐκ τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων σλαβικῶν χωρῶν, χωρὶς τὴν γνῶσιν οὐδεμιᾶς ἑλληνικῆς. «Αἱ παραδόσεις - διηγήσεις περὶ τοῦ μετανοοῦντος ἁμαρτωλοῦ-ληστοῦ-φονέως ἔφθασαν, λέγει ὁ Andrejev, εἰς τὴν Ρωσίαν διὰ μεσολαβήσεως τοῦ σλαβικοῦ Νότου, τὰ δὲ ἀρχέτυπά των εἶναι ἑλληνικά, τὰ χειρόγραφά των ἀπαντῶσι τόσον παρὰ τοῖς Ρώσοις ὅσον καὶ παρὰ τοῖς Νοτιοσλάβοις καὶ εἰς ὅ τι ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Βυζαντίου, τῶν Νοτιοσλάβων καὶ τῆς Ρωσίας ἡ προτεραιότης τῶν Νοτιοσλαβικῶν χειρογράφων εἶναι σχεδὸν ἀναμφισβήτητος» (σ. 89). Καὶ κατωτέρω: «Ἐκ τῶν Νοτιοσλαβικῶν χωρῶν ἡ Βουλγαρία[2], ὡς φαίνεται ἔχει μεγαλυτέρας ἀξιώσεις ἢ ἡ Σερβία διὰ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχικὴ πατρὶς τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεώς μας, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς κεντρικῆς θέσεως τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς ἀνωτέρας της λογοτεχνικῆς ἐξελίξεως κατὰ τὸν μεσαίωνα» (σσ. 112 κέξ.).

Εἰς ταῦτα παρατηρητέον ὅτι τὰ ἀρχέτυπα ἑλληνικὰ βυζαντινὰ καλογηρικὰ κείμενα περὶ τῆς μετανοίας τοῦ Λὼτ καὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος καὶ τοῦ ξύλου τῶν σταυρῶν τῶν συσταυρωθέντων μετ' Αὐτοῦ δύο ληστῶν δὲν ἀπαντῶσιν μόνον ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Σερβίᾳ ἐν μεταφράσει ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς ρουμανικὰ χειρόγραφα, ὡς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ.

1. Παραπέμπω νῦν συμπληρωματικῶς εἰς τὸ ἄρθρον Stab τοῦ De Waele, ἐν Pauly - Wissowa RE III A2, Zweite Reihe 6. Halband, στ. 1918.

2. Ἡ Βουλγαρία λόγῳ τῆς γλώσσης θεωρεῖται Νοτιοσλαβικὴ χώρα.

469 καὶ 3813 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ ὁ ἐπιφανὴς ἐν Ρουμανίᾳ ἐρευνητὴς Nicolae Cartojan[1], πραγματευόμενος εἰς ἴδιον κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον: «Lemnul crucii» [Τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ] ἐν τῷ συγγράμματί του «Cărţile populare în literatura Românească, vol. I. Epoca influenţei sud-slave, Bucureşti 1929, σσ. 122-136, τὸ ἐκ τῆς γραπτῆς καὶ προφορικῆς παραδόσεως θέμα διὰ τοὺς δαυλοὺς τοῦ Λώτ, ποὺ κατόπιν μετανοίας του ἀναβλαστάνουν, καὶ διὰ τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ, ὡς καὶ περὶ τῶν ἐν Ρουμανίᾳ λαϊκῶν διηγήσεων τοῦ ὑποτύπου ATh 756 C δέχεται, ὡς καὶ ὁ N. Andrejev, τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως προέλευσιν αὐτῶν. Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ λοιπὸν Βυζαντίου διὰ μεταφράσεων εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν καὶ ρουμανικὴν αἱ ὡς ἄνω λαϊκαὶ παραδόσεις (légendes) καὶ διηγήσεις μετεδόθησαν εἰς τοὺς Ρώσους. Εἰς δὲ τοὺς ἐν τῇ Δύσει εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς αὗται ἀπαντῶσιν ἐπίσης εἰς διαφόρους παραλλαγὰς διὰ λατινικῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεων ἀπὸ τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος.

Εἶπον ἐν ἀρχῇ τῶν παρατηρήσεων τούτων ὅτι περιέργως πως[2] ὁ Γ. Ἀ. Μέγας παντελῶς ἠγνόησεν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐργασίαν του τὴν προγενεστέραν ἰδικήν μου ἔρευναν περὶ τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ καὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ, περιλαμβανομένην εἰς τὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβήν μου ὑπὸ τὸν τίτλον: «Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου τὰ λαογραφικά» (Λαογρ. ΙΗ', 1959, σσ. 158, 197-205), διότι ὁ ἴδιος ὑπῆρξεν εἰσηγητὴς τῆς πραγματείας μου ταύτης εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔγραψε δ' ἐν τῇ σχετικῇ εἰσηγητικῇ του Ἐκθέσει ἐκτὸς τῶν ἄλλων εὐμενῶν κρίσεων καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁ Δ. Β. Οἰκονομίδης ἐργασθεὶς συντόνως ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ ἐργασίαν ἀρτίαν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς σταχυολογίας καὶ ἑρμηνείας τῶν λαογραφικῶν εἰδήσεων, τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὸν Χρονογράφον». Καὶ κατωτέρω: «Μετὰ διεξοδικότητος πραγματευόμενος περὶ τῶν παρὰ Χρονογράφῳ παραδόσεων καὶ δοξασιῶν, τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, λέγει τὰ δέοντα, χρησιμοποιῶν καταλλήλως πηγὰς καὶ βοηθήματα... Τινὲς τῶν παραγράφων τῆς διατριβῆς, ὡς αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ, ... ἐξετάζονται οὕτω διεξοδικῶς, ὥστε ἀποτελοῦν αὐταὶ καθ' αὑτὰς

1. Βλ. περὶ τούτου τὴν μελέτην μου: N. Cartojan, Λαογραφία, τόμ. ΚΑ', ἐν Ἀθήναις 1963/1964, σσ. 579-584.

2. Καὶ ὁ Στέφ. Δ. Ἤμελλος εἰς τὴν μελέτην του: «Μὲ ἀφετηρία ἕνα σπάνιο δημοτικὸ τραγούδι τῆς Σύμης. Τὸ θαῦμα τῆς ἀναβλαστήσεως ξεροῦ δαυλοῦ», περιοδ. Συμαϊκά, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1977, σ. 49, σημ. 2, γράφει: «Ὁ Μέγας ἀγνοεῖ κατὰ τρόπο περίεργο ὅσα γράφουν ὁ Πολίτης καὶ ὁ Οἰκονομίδης... καὶ δημοσιεύει ὡς ἀνέκδοτη μιὰ διήγηση ἀπὸ τὴν Κρήτη, ποὺ ἔχει ἤδη στὸ μεγαλύτερο καὶ βασικώτερο μέρος της δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Οἰκονομίδη».

ἰδίας πραγματείας». Ἀναλόγους ἐπαινετικὰς κρίσεις διετύπωσεν ὁ καθηγητὴς Γ. Ἀ. Μέγας εἰς βιβλιοκρισίαν του διὰ τὴν ἐν λόγῳ διατριβήν μου, βιβλιοκρισίαν, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ περιοδικὸν Πλάτων, τόμ. ΙΕ', ἐν Ἀθήναις 1963, σσ. 397-401.

Κλείων τὰς συντόμους αὐτὰς παρατηρήσεις προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἑλληνικὰ ἐπὶ τοῦ θέματος δημοσιεύματα, τῶν ὁποίων μεταγενεστέρως ἔλαβον γνῶσιν: Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος, ἔτ. Ζ', 1931, ἀριθ. 162, σ. 2: Ὁ Σταυρός. Π. Γ ν ε υ τ ο ῦ, Τραγούδια δημοτικὰ τῆς Ρόδου, Ἀλεξάνδρεια 1926, σ. 98. Μ α ρ ί α ς Ἀ μ α ρ ι ώ τ ο υ, Ἱστορίες τῆς μανούλας μου, Ἀθήνα 1948, σσ. 96-99: Ὁ Λώτ. Κ ω ν. Σ τ α υ ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ κεκρυμμένος θησαυρὸς τῶν λαϊκῶν παραδόσεων, Ἀθῆναι 1953, σσ. 90-91: Τὸ τίμιον ξύλον.

Τελευταίως, ἔπειτα ἀπὸ ὅσα ὑπ' ἐμοῦ καὶ τοῦ Γ. Ἀ. Μέγα ἐδημοσιεύθησαν περὶ τῆς διὰ τὴν μετάνοιαν τοῦ Λὼτ βιβλικῆς παραδόσεως, λίαν τεκμηριωμένη καὶ ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἀνωτέρω ἐν ὑποσημειώσει ἀναφερθεῖσα μελέτη τοῦ Στ. Δ. Ἠμέλλου «Μὲ ἀφετηρία ἕνα σπάνιο δημοτικὸ τραγούδι τῆς Σύμης. Τὸ θαῦμα τῆς ἀναβλαστήσεως ξεροῦ δαυλοῦ» (Συμαϊκὰ Γ, 1977, σσ. 40-56). Μὲ ἀφετηρίαν σπάνιον συμαϊκὸν ᾆσμα, δημοσιευθὲν ὑπὸ Δημοσθ. Χαβιαρᾶ καὶ ἀναδημοσιευθὲν ὑπ' ἐμοῦ (Λαογρ. ΙΗ', σσ. 199-200), ὁ Ἤμελλος ἐξετάζει τὸ θεματικὸν στοιχεῖον τῆς μετανοίας καὶ τῆς συγχωρήσεως μεγάλου ἁμαρτήματος, ποὺ ἀπαντᾷ εἰς θρησκευτικὰ δημώδη ᾄσματα, προερχόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ Δωδεκανήσου. Τὸ μοτίβον τοῦτο εἰσῆλθεν εἰς τὰ ᾄσματα αὐτὰ ἀπὸ τὰς σχετικὰς διηγήσεις, εἰς τὰς ὁποίας κύριον πρόσωπον εἶναι ἕνας ληστής, ὁ ὁποῖος ἐξιλεώνεται, φονεύων ἕνα μεγαλύτερον ἁμαρτωλόν. Εἰς τὸ ἐκ Σύμης ᾆσμα φαίνεται σαφῶς ἡ προσπάθεια ν' ἀποδειχθῇ ἡ ἀπεριόριστος τῆς μετανοίας δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας ξηρὸς δαυλὸς ἀναβλαστάνει. Εἰς ἄλλας παραλλαγὰς ἁμαρτωλὸς κάμνει ξηροὺς δαυλοὺς ν' ἀναβλαστήσουν, ὅταν τοὺς ποτίζῃ μὲ τὰ δάκρυά του ἢ μὲ νερὸ ποὺ μεταφέρει ἀπὸ μακρινὴν πηγὴν μὲ τὸ στόμα του. Ἡ περίπτωσις τῆς αἱμομειξίας ἀδελφῶν εἰς ᾄσματα ἐνθυμίζει χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἡ ἰδία τὴν μεῖξιν τοῦ Λὼτ μετὰ τῶν θυγατέρων του. Πάντως ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ μνεία τῆς αἱμομειξίας εἴς τινα δημοτικά μας ᾄσματα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς παραδόσεις, ὡς π.χ. εἰς τὴν ἐξ Ἀμοργοῦ, καὶ λαϊκὰς διηγήσεις τοῦ ὑποτύπου ATh 756 C, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἀπαντᾷ ἡ ἀποτροπαία καὶ βδελυρὰ διὰ τὰ κοινωνικὰ ἤθη τοῦ λαοῦ μας πρᾶξις. Πολὺ ὀρθῶς ὁ Στ. Δ. Ἤμελλος γράφει (σ. 53) ὅτι τὰ τραγούδια τῆς Δωδεκανήσου διασῴζουν τὴν παλαιοτέραν μορφὴν τῆς παραδόσεως διὰ τὴν ἀναβλάστησιν τῶν δαυλῶν ἐκ τῆς μετανοίας τοῦ Λώτ.

ΔΗΜ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

MONUMENTS ET TEXTES

Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental*.

Dans la basilique de Léchaion (fig. 1), il existe trois structures qui posent des problèmes quant à la liturgie qu'on célébrait dans cet édifice. La première située dans lo bêma est constituée par quatres bases de supports, disposées par paires et symetriques par rapport à l'axe du monument; les deux premières étaient à l'intérieur du chancel, les deux autres, dont seuls les emplacements ont été retrouvés, à l'extérieur de celui-ci. Leur utilisation dans la liturgie n'est pas sûr; c'est-à-dire qu'on ne sait pas si elles soutenaient une table, une cuvette pour les ablutions, ou bien encore si deux d'entre elles étaient destinées à une table et les deux autres à une cuvette[1]. Quoiqu'il en soit, elles paraissent constituer une entité liturgique. C'est la première. L'autre structure liturgique est le diakonikon rajouté au Sud du long côté de l'édifice — dans la partie occidentale—,et accessible depuis le narthex[2]. Sa fonction liturgique est certaine. La troisième enfin est une petite clôture basse — seul l'emplacement en a été retrouvé — à l'extrémité orientale de la nef intérieure de l'aile Sud du transept à cinq parties ou à cinq nefs, près du passage faisant communiquer le bêma avec cette nef latérale (fig. 2 et 3). Il s'agit là d'un aménagement postérieur; parallèle au mur Est de la basilique, cette clôture isole une petite superficie, étroite — ca 1,15 m de large — communiquant avec le bêma et avec l'endroit où elle se trouve par un étroit passage[3]. Je l'ai appelée pastophorion. Dans le compartiment opposé — dans l'aile Nord du transept — un mur 1.87 m long, 0,63 m épais bâti sur le dallage et conservé sur une hauteur de presque 0.50 m.

---

* Rapport présenté au colloque tenu dans la petite salle de la Société Archéologique d'Athènes les 20 et 21 septembre 1978 et destiné à préparer le Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Thessalonique 28 septembre au 4 octobre 1980). Thème du Congrès: «Les monuments paléochrétiens de l'Illyricum oriental».

1. D. I. P a l l a s, Ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1958, pp. 123-124.
2. M ê m e a u t e u r, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ib. 1960, pp. 151-152.
3. M ê m e a u t e u r, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ, ib. 1956, p. 169.

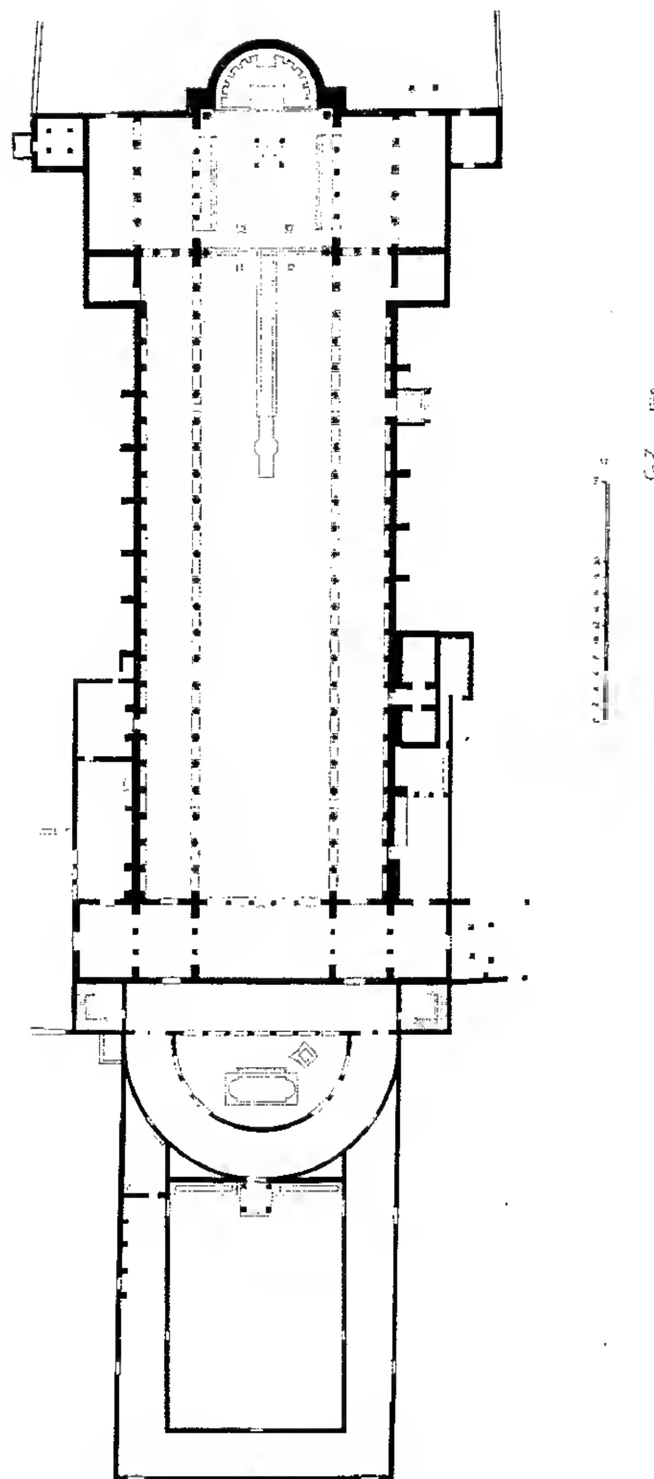

Fig. 1. Corinthe, basilique de Léchaion. Plan.

(fig. 4), servait très probablement de support à une table oblongue. Cette installation a dû être ajoutée en même temps que celle postérieurement aménagée dans l'aile Sud (fig. 3). Dans le coin Nord-Est du transept une cuvette rectangulaire, 0.60 × 0.60 m à parois épaisses de 0.11 m (elles ne sont pas conservées), était aussi aménagée sur le dallage

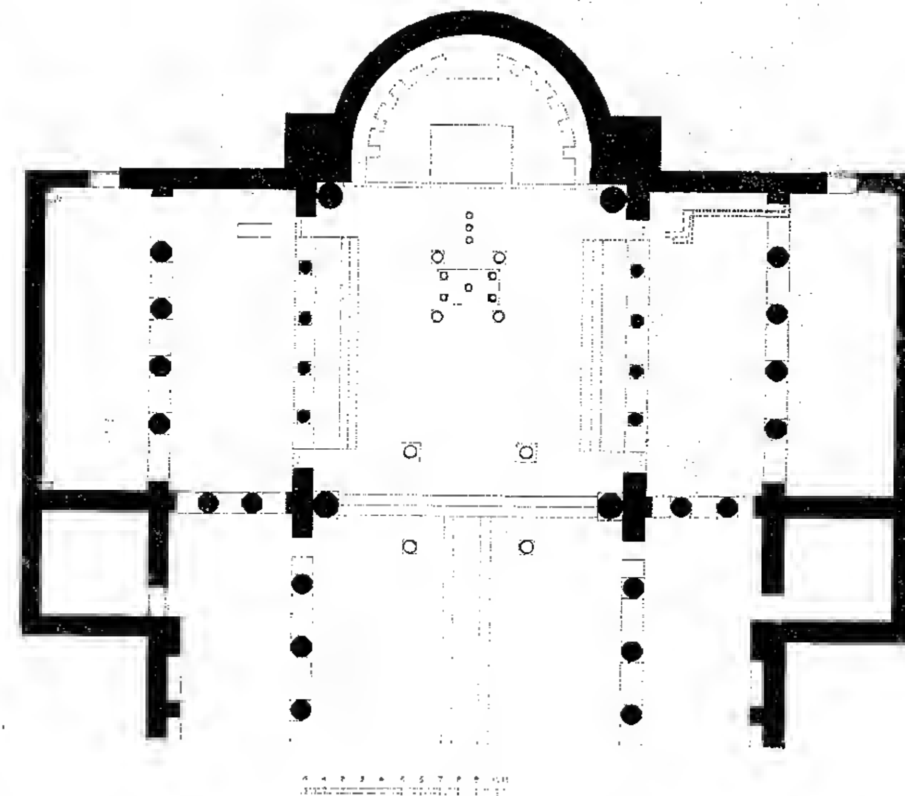

Fig. 2. Corinthe, basilique de Léchaion. Détails du plan.

avec un trou de 0.14 m de diamètre donnant dans une fosse. C'était là un choneutirion (χωνευτήριον) destiné à recevoir les eaux des ablutions du clergé ayant lieu pendant la liturgie. Il est probable que cette construction fut aussi aménagée postérieurement. Dans le coin opposé — au Nord-Ouest — de ce compartiment, enfin, un petit banc 0.52 m de long a 32 m de large et 0.30 m de haut revêtu de marbre servirait probablement comme place pour un coffret ou pour

d'autres objets liturgiques[1]. Le vaisseau principal de la basilique de Léchaion et son narthex ont, très vraisemblablement été fondés entre 450 et 460, et achevés entre 490 et 500; tout ce qui se trouve à l'Ouest du narthex a dû être rajouté sous Justin Ier (518-527). L'édi-

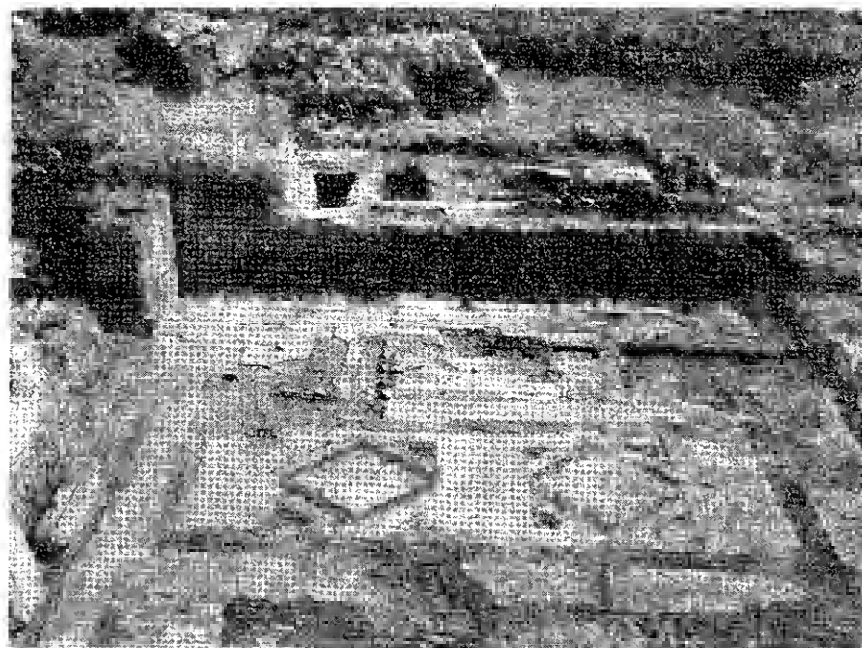

Fig. 3. Corinthe, basilique de Léchaion. Pastophorion au S. du bêma vu de l'O.

fice a été détruit en 550/551. L'idée du diakonikon remonte aux origines de l'édifice (env. milieu du Ve s.), et les tables ou cuvettes supposées ont dû être installées après l'achèvement du dallage sous Justin Ier (donc vers la 3e décade du VIe s.) tout comme le pastophorion, avec pour limite ante quem l'année de destruction de l'édifice (550/551).

Quelles sont les traditions liturgiques que reflètent ces trois structures?

1. *Autels annexes (tables secondaires):* Les supports groupés deux à deux qui sont en liaison avec le bêma et disposés de façon à ce que chacun des deux exemplaires extérieurs corresponde à celui de l'intérieur du chancel, sont—je crois—des supports des tables; nous avons donc par conséquent, dans la basilique de Léchaion, quatre tables annexes, quatre

1. M ê m e a u t e u r, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Λεχαίῳ, ib. 1965., p. 161.

παρατραπέζια[1]: deux à l'intérieur du bêma et deux à l'extrérieur, qui correspondent aux premières[2].

La présence de plusieurs tables dans les basiliques paléochrétiennes est attestée pour la première fois dans le Liber Pontificalis; il y est question de sept altaria[3] en argent que Constantin le Grand offrit à la basilique du Latran. Theodor Klauser a interprêté ces altaria comme des

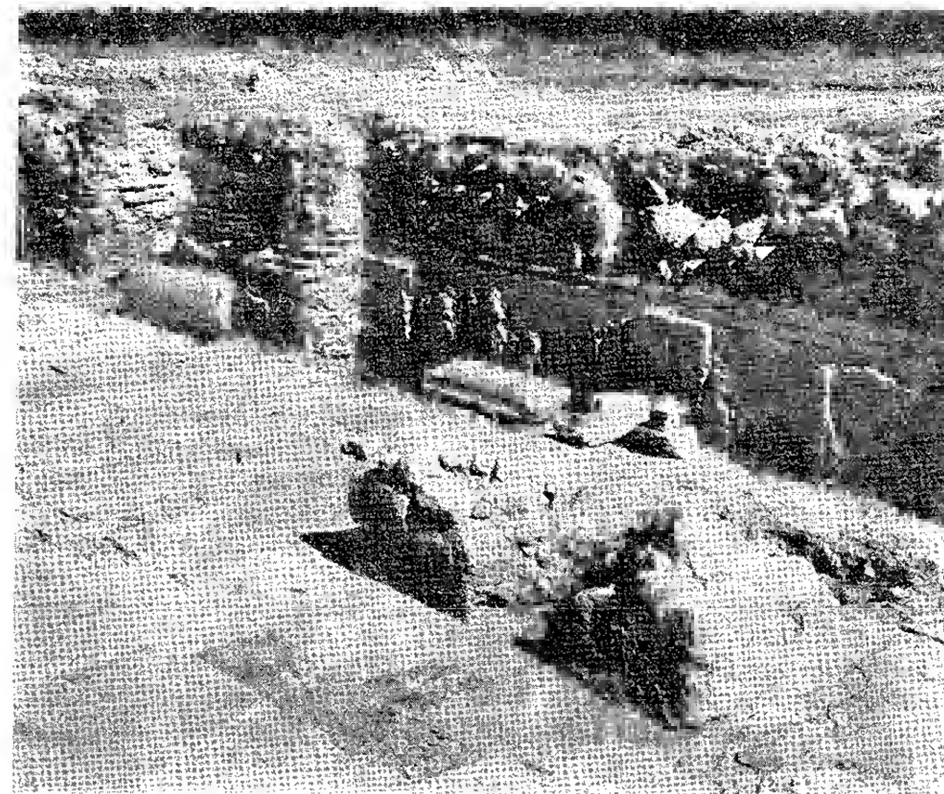

Fig. 4. Corinthe, basilique de Léchaion. Support à une table au N. du bêma.

1. Le terme *παρατραπέζια* est mentionné pour la première fois dans le *Chron. Paschal* (voir ci-dessous, p. 47, n. 5).

2. Une table ronde conservée presque en son entier (voir infra, p. 50, n. 3), a été découverte pendant les fouilles de cette basilique, hors de la porte du mur oriental, au Sud de l'abside. Elle appartenait visiblement à l'ensemble en question.

3. *Liber Pontif.* 34, 10 (Duchesne I, 172, Mommsen 53, 20).

tables de prothèse[1]. Nous avons affaire à la tradition cultuelle de Rome. Au début du IIIe s., à Rome, la tradition liturgique — telle qu'elle a été transmise par Hippolyte (mort après 235) — comportait, outre les offrandes des espèces eucharistiques, des offrandes de miel, de lait, de fromage, d'huile, d'olives[2], et peut-être même des offrandes de fruits et de fleurs[3]. Ces offrandes étaient faites par les fidèles, à l'autel, en présence

---

1. Th. Klauser, Die konstantinischen Altare der Lateranbasilika, Röm. Quartalschr. 43, 1935, pp. 183 et 185, même auteur, Das Querschiff der römischen Prachtbasiliken des vierten Jahrhunderts, Fosch. u. Forschr. 13, 1937, no 5, p. 58, J. A. Jungmann, Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe, II, Wien 1958[4], p. 11.

2. *Hippol.*, Tradit. Apost. 5 (= *Ordon. eccles. lat.* LXIX, 25 - LXX, 20): *Si quis oleum offert, secundum panis oblationem et vini et non ad sermonem dicat, sed simili virtute gratias referat dicens: Ut oleum hoc etc.* (F. X. Funk, Didascalia et Constitutiones Apostolorum, II, Paderborn 1905, pp. 100-101, no 22, G. Dix, The Treatise on the Apostolic Tradition of St Hippolytus of Rome, London 1968, p. 10, B. Botte, La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte. Essai de reconstitution [= Liturgiewiss. Quellen und Forschungen, 39], Münster Westf. 1963, p. 18 [= même auteur, Hippolyte de Rome, 1946 (Sources Chrétiennes 11), pp. 33-34]): 6 (= Ordon. eccles. lat. LXXI, 20): *similiter si quis caseum et olivas offeret, ita dicat: Sanctifica lac hoc etc.* (Funk, p. 101, appar., Dix, p. 10-11, Botte, l. c. (= 34); ib. (= LXXI, 20): *in omni vero benedictione dicatur: Tibi gloria etc.* (Funk, p. 101, appar., Dix, p. 11, Botte, l.c. (= 35). Voir aussi Johannes Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Bonn 1935-1937, pp. 30-31, Jean Michel Hanssens, La liturgie d'Hippolyte. Ses documents — son titulaire — ses origines et son caractère (= Oriental. Christ. Anal. 155), Rome 1959, pp. 115, 409 s., 422, 424, même auteur, La liturgie d'Hippolyte. Documents et études (= Pontificia Università Gregoriana), Rome 1970, p. 76. D'après Hanssens, p. 422, on doit comprendre sous le mot *caseum* (*Hippol.* 6) le caillé. On offrirait le miel et le lait dans la liturgie célébrée pour les néophytes (Voir Hanssens, pp. 143 s., 423 et 481 s.).

3. *Hippol.*, Tradit. Apostol. 31 (= Ordon. eccles. lat. LXXI, 14-17 et LXXVI, 29-LXXVII, 4): *Fructus natos primum ⟨prius⟩ quam incipiant eos, omnes festinent offerre episcopo; qui autem offerit benedicat et nominet eum, qui obtulit dicens.... Benedicuntur quidem fructus, id est uva, ficus, mala grania, oliva, pyrus, malum, sycaminum, persicum, cerasenus, amygdalum, damascena, non pepon, non melopepon, non cucumeres, non cepa, non aleus nec aliud de aliis oleribus. Sed et aliquotiens et flores offeruntur. Offeratur ergo rosa et lilium, et alia vero non. In omnibus autem que percipiuntur sancto Deo gratias agant etc.* (Funk, p. 114, no 23 [53] et 24 [54], Dix, pp. 54-55, Botte, p. 74, no 31 (= 64 no 28). Voir aussi Hanssens, pp. 154-156, même auteur, pp. 134-137, D'après Hanssens (premier, ouvrage, p. 491 s.) l'offrande des fruits et des fleurs était en effet une coutume cultuelle archaïque dans l'église, mais il doute qu'elle ait été comprise dans la Tradition Apostolique d'Hippolyte. Cette œuvre d'Hippolyte a été composée entre 215 et 218 (Johan-

de l'évêque; celui-ci mentionnait les noms de ceux qui apportaient ces offrandes et ensuite — avant l'anaphora—, les bénissait[1]. Hans Lietzmann pense que ces offrandes étaient apportées directement par les fidèles sur la sainte table, comme dans l'antiquité, on déposait des offrandes sur l'autel de la divinité[2]. Dans la tradition ecclésiastique de Rome, le rapprochement de ces offrandes non eucharistiques avec la sainte table est attesté par le Liber Pontificalis qui attribue l'introduction de cette coutume à Eutychianus de Rome, environ une génération et demie après Hippolyte[3]. Mais l'habitude qu'avaient les laïcs d'apporter ces offrandes a survécu plus tard encore[4]. Après cette prothèse élémentaire sur la sainte table, les offrandes étaient déposées quelque part, tout près, très vraisemblablement sur des autels annexes ou dans des paniers[5]. Au moment de l'anaphora, les diacres choisissaient dans ces offrandes les espèces eucharistiques, c'est-à-dire le pain et le vin, et les apportaient à

---

nes Quasten, Initiation aux Pères de l'Église, II, Paris [1958], pp. 216-232). Concernant ces offrandes voir aussi: *Hippol.*, Canon 3 (A. Achelis, Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechts, I., Die Canones Hippolyti [= Texte u. Untersuchungen VI], Leipzig 1891, p. 56, W. Riedel, Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien, Leipzig 1900, p. 202, W. Till - J. Leipoldt, Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts, Berlin 1954, p. 29, no 53 [can. XXIII], R. - G. Coquin, Les Canons d'Hippolyte [= Patrol. Orient. 31], Paris 1966, p. 353 [85]). Sur les offrandes en question cf. J. Coppens, Les prières de l'Offertoire et le rite de l'offrande. Origines et développement, Cours et Conférences des Semaines Liturgiques VI, Louvain 1928, surtout, pp. 189-196, Jungmann, Missarum sollemnia, II, 2-4 et 7 ss., Robert Taft, Toward the Origins of the Offertory Procession in the Syro-Byzantine East, Orient. Christ. Period. 36, 1970, pp. 104-106.

1. *Hanssens*, La liturgie etc. (= Univ. Pontif. Gregoriana) 76 et 80. Voir aussi p. 44, n. 1.

2. H. Lietzmann, Messe und Herrenmahl, Bonn 1926, p. 182.

3. *Lib. Pontific.* 28, 1: *Constituit* (Eutychianus) *ut fruges super altare fabae et uvae benedici* (Duchesne 1, 159, Mommsen 38, 5).

4. Jungmann, p. 12 et ib. n. 34. Voir aussi: Klaus Gamber, Die Severius-Vita als Quelle für das gottesdienstliche Leben in Norikum während des 5. Jh., Röm. Quartalschr. 65, 1970, 118-120. Une réminiscence de cet usage archaïque en Orient: *Léontios de Néapolis*, Vie de St. Jean de Chypre XXXII 5: *Θεωρεῖ ὁ δοὺξ*—dans un songe—*ὅτι ἵσταται ἐπὶ θυσιαστηρίου τινός, εἰς ὃ προσέφερον πολλοὶ προσφοράς, καὶ κατὰ μίαν ἣν ἐτίθουν ἐλάμβανον ἑκατὸν ἀντ' αὐτῆς ἐξ αὐτοῦ* (Festugière, p. 382). Cf. aussi infra, p. 54.

5. Voir H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. et Lit. III 2, 1914, col. 1720 (s.v. ciste) et XIII 1, 1937, col. 447 s. (s.v. pain).

l'évêque pour qu'il les bénisse et qu'il célèbre la Sainte Eucharistie[1]. En Occident la distinction entre les autels annexes et l'autel proprement dit est claire vers la fin du IVe siècle[2].

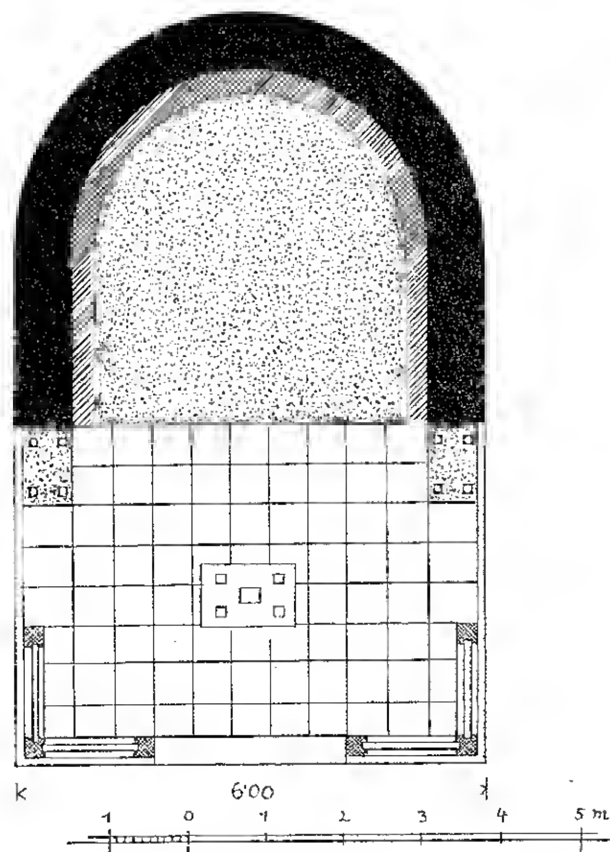

Fig. 5. Basilique de Holz. Plan (d'après R. Egger).

La tradition liturgique que nous venons de décrire se retrouve dans deux monuments de Teurnia, dans le Norique (Illyricum occidental): dans

1. *Hippol.*, Tradit. Apostol. 4: *Illi vero* (à l'évêque) *offerant diacones oblationem, quique inponens manus in eam cum omni presbyterio dicat, gratias agens* (F u n k, p. 99, D i x, p. 6, B o t t e, p. 10 (= 30). Cf. Q u a s t e n, Monumenta, p. 29. Voir aussi *Hippol.*, Cannon 3 (A c h e l i s, pp. 48 et 187, R i e d e l, p. 202, T i l l - L e i p o l d t 31 no 54 [XXIV], C o q u i n, p. 355 [87]).

1. *Optate Milevit.*, De schism. Donatist. III 12: *Dicebatur enim illo tempore venturos Paulum et Macarium, qui interessent sacrificio, ut cum altaria sollemniter aptarentur, proferrent illi imaginem, quam primo in altare ponerent et sic sacrificium offeretur* (PL 11, 1026).

la basilique Saint-Pierre à Holz, on a trouvé deux altaria (autels annexes), un de chaque côté de l'autel proprement dit, à une certaine distance de celui-ci (fig. 5 et 6)[1]. Dans la basilique d'Hemmaberg, on pense avoir découvert l'emplacement de l'un des deux autels annexes, contre la cloture du

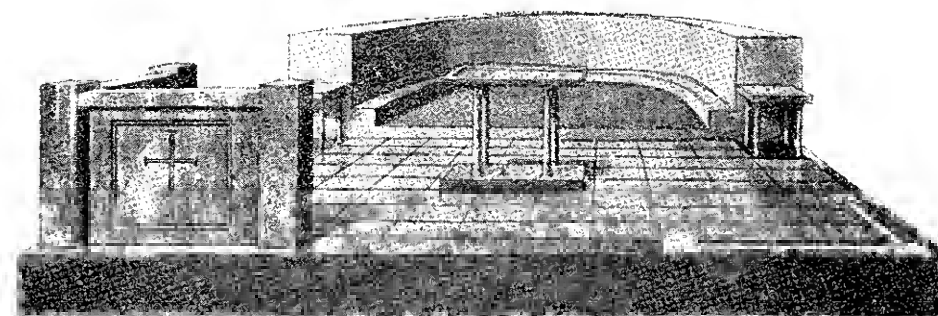

Fig. 6. Basilique de Holz. Reconstruction du sanctuaire (d'après R. Egger).

sanctuaire (fig. 7)[2]. Dans l'église épiscopale — celle de la IIe période — de Kirchbichl de Lavant, dans le Tyrol oriental, région située aussi au N. de la mer Adriatique, une base rectangulaire en pierre a été trouvée près du côté N. du sanctuaire, à l'extérieur de celui-ci[3]. On n'en pas donné d'explication mais cela aurait pû être l'emplacement d'une table portative; en tout cas, ce ne peut être le seuil d'une entrée latérale du sanctuaire. Dans la basilique de Léchaion — si l'on admet que l'emplacement des supports implique l'existence d'un nombre égal de tables secondaires —

1. R u d o l f E g g e r, Frühchristliche Kirchenbauten in südlichen Norikum, Wien 1916, p. 31, fig. 31, 32 et 34, m ê m e a u t e u r, Teurnia (1948), p. 35, fig. 6, R u d o l f N o l l, Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954, pp. 96-97, fig. 16, G i a n C a r l o M e n i s, La basilica paleocristiana nelle diocesi settentrionali della Metropoli d'Aquileia, Città del Vaticano 1958, pp. 131-132, fig. 50. Ce dernier propose comme date pour ce monument les alentours de 425.

2. E g g e r, Frühchristl. Kirchenb., p. 79, fig. 78, N o l l, p. 108, fig. 24, M e n i s, pp. 168-169 et 171-172, fig. 58 et pl. X, K. G a m b e r, Domus ecclesiae etc., Regensburg (1968), pp. 29-30, fig. 4, P e t e r P e t r u - T h i l o U l b e r t, Vranje bei Sevnica. Frühchristliche Kirchenanlagen auf dem Ajdovski Gradec, Ljubljana 1975, p. 62, fig. 19a (bibliographie complète sur ce monument, ib., p. 70, n. 83).

3. F r a n z M i l t n e r, Die Ausgrabungen auf dem Kirchbichl von Lavant im Osttirol, Jahreshefte der österr. arch. Istit. in Wien XL, 1953, Beibl., pp. 54 ss., N o l l, fig. 9, M e n i s, p. 88, fig. 21, W. A l z i n g e r - E. F o s s e l, Jahreshefte etc. XLVII, 1964-1965, Grabungen 1966, pp. 64-68, fig. 36.

on aurait dans un même monument, en Achaïe (en Illyricum oriental) une disposition qui, dans le Norique, est repartie dans deux édifices, si on peut vraiment supposer que de telles tables se trouvaient sur l'un ou sur les deux côtés du sanctuaire. Dans la basilique Saint-Pierre de Holz (fig. 5 et 6), où les autels annexes sont en liaison plus ou moins directe avec l'autel principal, il semblerait qu'on retrouve le rite qui consistait à déposer les offrandes directement sur l'autel, puis à les mettre sur les

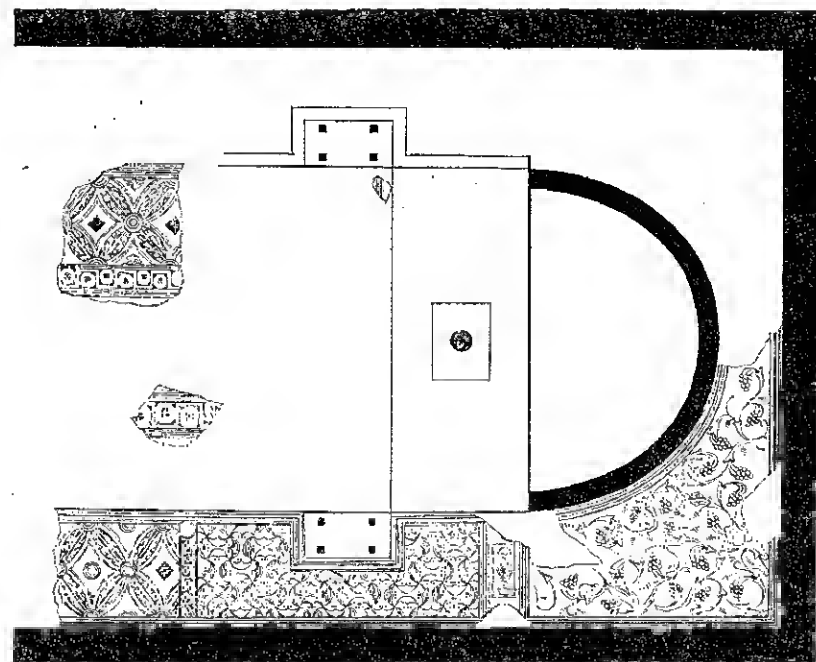

Fig. 7. Basilique de Hemmaberg. Plan (d'après R. Egger).

autels annexes, suivant la règle en vigueur dans l'église de Rome. C'est-à-dire qu'ici les autels annexes ne paraissent pas encore servir de prothèse. C'est à peu près cette fonction liturgique que nous donnerons aux sept «altaria» en argent de la basilique du Latran. Dans les basiliques où les autels annexes à l'extérieur de la clôture du bêma ne sont qu'indirectement liés à l'autel principal, ils traduiraient la règle liturgique suivant laquelle le peuple ne devait plus déposer ses offrandes directement sur la sainte table — l'autel principal — à l'intérieur du bêma, mais les laisser à l'extérieur, sur des crédences qui ont manifestement le sens que prit ensuite la prothèse dans la liturgie byzantine. Cette dernière dis-

position se ferait donc l'écho d'une règle liturgique plus évoluée[1]. L'ordonnance, selon laquelle les offrandes faites à l'évêque sont reçues par un prêtre devant le chancel qui les lui apporte apparemment derrière l'autel, présume une cloture du bêma pourvue de rideaux. Le prêtre recitait à ce propos des prières, tandis que celui qui avait fait les offrandes était obligé de rester au dehors du sanctuaire (*«extra velum adstante eo qui illa attulit»*)[2]. La défense faite aux laïcs d'entrer dans le sanctuaire existe donc déjà.

L'ordonnance rencontrée dans la basilique de Léchaion, un autel proprement dit et quatre autels annexes — si l'interpétation que nous avons faite des trouvailles archéologiques est juste — est mentionnée aussi pour Ste-Sophie de Constantinople[3]. Il est vrai que l'information pour le mobilier de ce monument provient d'une source postérieure, qui cependant ne manque pas de valeur historique parce que la présence de plusieurs autels annexes dans les églises est attestée depuis le IVe siècle[4]. Ces autels annexes de Ste Sophie sont évidemment les *παρατραπέζια* mentionnés dans la Chronique pascale de 624[5]. Ils sont aussi mentionnés comme *ἀντιμίσια* se trouvant aussi bien à l'intérieur[6] qu'à l'extérieur

1. L'évolution du rite, concernant les autels annexes et l'autel principal, suit le culte chrétien. On pourrait trouver un aménagement analogue dans le culte païen, dans le cas où une table — autel — située devant la statue de la divinité était accompagnée d'un *ἀβάκιον* (plateau, bassin): *ἡ παρακειμένη τῷ θεῷ τράπεζα ... καὶ πρὸ αὐτῆς ἀβάκιον μαρμάρινον πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν θυσιαζόντων* (G. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum², II, Leipzig 1900, p. 283, nº 583 v. 9-13 [= ³III, Leipzig 1920, pp. 127-128, nº 996]. Cf. P. Roussel, Les cultes égyptiens à Délos, Paris - Nancy 1915-1916, p. 164).

2. *Hippolyte*, Canon 186-193 dans Hanssens, La liturgie etc. (= Pontif. Univ. Gregoriana), p. 145.

3. *Anonyme*, Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς etc. 16-17: *Τὸ δὲ ἅγιον θυσιαστήριον* (sc. la clôture du sanctuaire) *ἐξ ἀργύρου λαμπρόν... τραπέζας δὲ ἀργυρᾶς τέσσαρας τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ἔστησεν ἐπὶ τοὺς κίονας καὶ αὐτοὺς κατεχρύσωσε;* l'autel était en fonte (*χυτὴ πάμμιγος*): Th. Preger, Scriptores originum constantinopolitanarum, 1, Leipzig 1901, pp. 94-95.

4. Voir supra, p. 41, n. 3.

5. *Chron. Pasch.* 390: *Ἐπὶ Σεργίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπενοήθη ψάλλεσθαι μετὰ τὸ μεταλαβεῖν πάντας τῶν ἁγίων μυστηρίων, ἐν τῷ μέλλειν τοὺς κληρικοὺς ἐπὶ τὸ σκευοφυλάκιον ἀποκαθιστᾶν τὰ ...ἱερὰ σκεύη, μετὰ τῶν ἐκ τῶν παρατραπεζίων καὶ τὴν διάδοσιν ἀποτεθῆναι πάντα εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν ψαλθῆναι* etc. (Dindorf 1, p. 714).

6. Typicon de Ste Sophie (Cod. Patm. 266 [IX-Xe s.], Dresde 104A et Par. Gr. 1590): *Ἰστέον ὅτι... ὁ πατριάρχης εἰσέρχεται διὰ τῆς πλαγίας εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ θυμιᾷ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, τὰ ἀντιμίσια, τὸ κυκλίον καὶ ἀποδιδοὺς εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν τὸ θυμιατὸν σφραγίζει* (Juan Mateos, Le typicon de la Grande Église I (Orientalia Christiana Analecta 165), Rome 1962, p. 134 et II (Orient. Christ. Anal. 166), Rome 1963, p. 206).

du sanctuaire, comme on peut le déduire de la description du cérémonial de la communion de l'empereur, qui indique qu'un antimission lui était reservé[1]. Dans d'autres cas un antimission semble-t-il — une table fixe ou portative — prenait place dans la soléa de Ste Sophie[2]. Il est bien entendu que les antimissia destinés au peuple, pendant les offices habituels, auraient eu leur place devant le sanctuaire c'est-à-dire au dehors de la soléa. Dans la miniature Vat. Gr. 1693 p. 324 (16 janvier) représentant l'intérieur de l'église St Pierre, qui se trouvait «près de la Ste Sophie», on voit une table en bois à quatre pieds, située à gauche de l'entrée du sanctuaire, servant à exposer pour l'adoration la chaîne de St Pierre[3] qui suit probablement, la tradition de ces autels annexes. A une époque tardive un autel annexe est mentionné ailleurs, appuyé à la clôture du sanctuaire[4]; il est identifié aussi avec la table de prothesis des églises byzantines, située, on le sait, à gauche de l'autel[5]. Mais

1. *Constant. Porphyrog.*, De cerimon. I 9: *'Απέρχεται* (sc. l'empereur) *καὶ ἵσταται ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου ἐν τῷ βασιλικῷ ἀντιμινσίῳ καὶ εὐξάμενος ἐκεῖσε ἀνέρχεται* (sc. au sanctuaire) *καὶ κοινωνεῖ ἐκ τῶν τοῦ πατριάρχου χειρῶν* (Reiske 1, pp. 66-67); I 49: *καὶ εἰσέρχεται* (sc. le patricien) *εἰς τὴν σολέαν, ἔνθα ἵσταται τὸ ἀντιμίσιον. ὁ δὲ πατριάρχης ἐξέρχεται ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ λαμβάνει τὸν κωδίκελλον...καὶ τίθησιν αὐτὸν ἐν τῷ ἀντιμισίῳ, ὁ δὲ πατριάρχης εἰσέρχεται ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ καὶ ἀπέρχεται ὁ πατριάρχης ἐν τῷ ἀντιμισίῳ ἔνθα καὶ τοῖς δεσπόταις ταῖς ἑορταῖς μεταδίδωσι καὶ μεταδίδωσι τῷ πατρικίῳ· μετὰ δὲ τὴν μετάληψιν ἀπέρχεται ὁ πατριάρχης* (ib. 254). D'après *Eug. Antoniadis*, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, Athènes 1908, pp. 90-91, cet antimission se trouvait devant l'entrée S. du sanctuaire.

2. M ê m e a u t e u r, I 47: *Καὶ εἰσέρχονται εἰς τὸν ναόν, εἰς τὴν σολέαν, ἔνθα ἵσταται τὸ ἀντιμίσιον* (ib., pp. 240-241); I 49 (voir le texte cité dans la note 1); I 50: *καὶ εἰσέρχονται ἐν τῷ ναῷ εἰς τὰ ἅγια θυρία, ἔνθα πρόκειται τὸ ἀντιμίσιον· καὶ ἐκβαίνει ὁ πατριάρχης ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου* (ib., p. 260).

3. Vat. Gr. 1693, p. 324: Il Menologio di Basilio II (Codices e Vaticanis selecti VIII), Turin 1907, p. 88, pl. 324, Cf. A. H e i s e n b e r g, Grabeskirche und Apostelkirche, II, Leipzig 1908, p. 134, fig. 2, W. R. L e t h a b y - H a r o l d S w a i n s o n, The Church of Sancta Sophia Constantinople , London - New York 1894, p. 69, fig. 8 (ces derniers croient qu'ils s'agit d'une représentation de l'intérieur de Ste Sophie).

4. Cod. Sinaït. Gr. 973 de l'an 1153: *Ἵσταται ὁ ἱερεὺς ἔσωθεν τοῦ θυσιαστηρίου, οἱ δὲ ἁρμοζόμενοι πρὸ τῶν θυρῶν, καὶ λαμβάνει ὁ ἱερεὺς τὰ δακτυλίδια... καὶ τίθησιν αὐτὰ ἐν τῇ τῶν καγκέλων τραπέζῃ, στέκει δὲ καὶ τὸ ποτήριον τῆς ἁγίας κοινωνίας ἐν τῇ τραπέζῃ* (A l. D m i t r i e v s k i j, Opisanie liturgičeskich rukopisej, II, Εὐχολόγια, Kiev 1901, p. 96. Cf. P. T r e m p é l a s, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καὶ τοῦ γάμου, Θεολογία ΙΗ', 1940, pp. 126-127, appar. crit. Σ 6).

5. Cod. Sinaït. Gr. 966 du XIIIe siècle: *Προσέρχονται οἱ μέλλοντες στεφανωθῆναι τῷ ἱερεῖ καὶ ἵστησιν αὐτοὺς ὁ ἱερεὺς ἔμπροσθεν τοῦ ἁγίου βήματος· καὶ φέρουσι τῷ ἱερεῖ τὰ στεφάνια καὶ τὸ κοινὸν ποτήριον.... καὶ ἵστησιν αὐτὰ ἐν τῇ ἁγίᾳ* (sic) *τραπέζῃ ἐξ ἀριστερῶν τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου* (D m i t r i e v s k i j, p. 214. Cf. T r e m p e l a s, p. 140, appar. crit. Σ9).

17-11-1980

tandis que les mots «paratrapezion» et «antimission» (antiminsion) sont synonymes, le dernier a fini par avoir le sens d'une étoffe liturgique qui s'étend sur l'autel comme une nappe pour la célébraton de la messe[1]. L'existence, par ailleurs très rare des antiminsions de bois, comme celui qui est conservé dans le monastère de Kykkos à Chypre (0.60 × 0.43 m datant de 1653)[2] témoigne de l'origine lointaine de l'antiminsion, comme table; d'autre part l'identification fonctionelle de la table annexe desservant l'office des noces avec la table de la prothesis postérieure[3], fournit un indice de ce qu'était cette table à ses origines: une table immobile ou portative annexe à l'autel. Table portative, ce paratrapezion ou antimission pouvait donc se transporter et servir d'autel dans des cas exceptionels[4].

Nous terminons cet examen des textes concernant la prothesis en signalant l'emploi du mot «paradiskos» (*παράδισκος*)[5] se rapportant à

1. *Syméon Thessalon.*, De sacro templo 143: *Ὁ βασιλεὺς δὲ ἔνδον τοῦ βήματος κοινωνεῖ κατ' αὐτὸν καὶ μόνον τὸν καιρὸν τῆς κρίσεως καὶ ἀναγορεύσεως· πλὴν.... οὐκ ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ, ἀλλὰ τιθεμένου ἐκ πλαγίου ἀντιμινσίου ἐν τραπεζακίῳ τινὶ* (PG 155, 352). Sur l'antiminsion comme une étoffe liturgique S. P é t r i d è s, Dict. Archéol. Chrét. Lit. I 2, 1907, col. 2319-2326 (s. v. *antimension*), V é n é t i a C o t t a s, Contribution à l'étude de quelques tissus liturgiques, Atti V Congr. Intern. di Studi Bizantini (1936), II (= Studi Bizantini e Neoellenici VI), Rome 1940, pp. 97-98.

2. C h r. P a n t e l i d i s, Ξύλινον ἀντιμήνσιον, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 1, 1924, pp. 241-245.

3. Voir supra p. 48, n. 5.

4. *Théoph.*, Chronogr. a.M. 6268 (= 776) *Ἐξελθὼν ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχῃ ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ καὶ ἐνεχθέντος ἀντιμινσίου, παντὸς τοῦ λαοῦ ὁρῶντος, ἐποίησεν τὴν εὐχὴν ὁ πατριάρχης καὶ ἔστεψεν ὁ βασιλεὺς* (Bonn, p. 697); *Enkomion de St Marcien* II 11: *Ἐν μιᾷ οὖν τῶν ἡμερῶν ἀναστὰς οὗτος ὁ ὅσιος ποιμὴν Θεοδόσιος* (évêque de Syrakuse) *καὶ... ἔπηξεν τὴν μυστικὴν τράπεζαν, ἥτις καλεῖται ἀντιμίνσιον κατ' ὄψιν αὐτοῦ τοῦ σπηλαίου καὶ ἐποίει λειτουργίαν* (AASS 14 juin II, 793). Cf. Pètridès, col. 2320.

5. *Grégoire Aboulpharage Bar-Hébreux*, Nomocanon VII 7: *Diaconissae ... potestas autem solum ... absente prsbytero, aut diacono, accipiat mysteria ex paradisco, verum non ex altari, et det sororibus suis, ac pueris parvulis* (A l. A s s e m a n i, Ecclesiae Antiochenae Syrorum Nomocanon, dans A. M a i, Scriptorum veterum nova collectio, X, Rome 1838, pp. 51-52). Pour une ètymologie du mot *ἀντιμίσιον/ἀντιμίνσιον / ἀντιμήνσιον*, on pourrait tirer un argument non du *ἀντὶ* + mensa mais du *ἀντὶ* + *μίσσος / μίνσος*, le dernier mot signifiant précisement le plateau: *Constant. Porphyr.*, De cerim. II 14: *Εἰσελθόντες δὲ οἱ φίλοι καθέζονται ἐν τῇ τιμίᾳ χρυσῇ τραπέζῃ τοῦ βασιλέως, ὡσαύτως καὶ ἐν τοῖς παρατραπεζίοις, ὡσαύτως καὶ ἐν τοῖς τῶν κλητορίων εἰσοδοεξόδοις, μίνσων τε καὶ λοιπῶν χρεῶν. Ἐν δὲ τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἑνὸς ἑκάστου μίνσου ἐν τῇ τραπέζῃ ἀξιοῖ ὁ βασιλεὺς τὸν πατριάρχην πρὸς τὸ εὐλογῆσαι· ὁ δὲ πατριάρχης προτρέπεται κατὰ μίνσον ἑνὶ ἑκάστῳ μητροπολίτῃ* (Reiske, pp. 95-96).

l'autel annexe chez les Syriens et qui, à ma connaissance n'a pas été cité ailleurs.

Mais ce que les textes nous apprennent sur les autels annexes est attesté dans une moindre mesure par les monuments étant donné que ce mobilier était mobile plutôt que fixe. C'est à ces autels annexes qu'il faut attribuer les fragments des minces plats de marbre, à bord rond surtout, trouvés souvent pendant les fouilles des églises paléochrétiennes (pièces, qui ne peuvent provenir de l'autel). De tels fragments ont été découverts p.e. à Thèbes Phthiotides — aujourd'huit Néa Anchialos—[1], à Corinthe[2] et ailleurs. Lors des fouilles de la basilique de Léchaion on a trouvé une table ronde au bord revêtu semble-t-il de métal (qui devait aussi sans doute en couvrir intégralement l'envers)[3] qui doit avoir appartenu à l'un de ces quatre autels annexes dont nous avons parlé. C'est là une exception à la règle que nous avons admise: à savoir que les plats de tables en marbre aux bords courbes ou sculptés, et principalement les ronds appartenaient en grande partie aux autels annexes mobiles[4]. Dans la basilique B de Nikopolis les traces d'une colonne et d'un support rectangulaire sur le pavement, derrière les bancs du clerus, de part et d'autre du sunctuaire entre les entrecolonnements (vers les ailes du transept) (fig. 8)[5] sont l'indice probable de la présence de deux tables à ces endroits[6]. Ils rappellent l'ordonnance analogue de l'église à Hemmaberg (fig. 7). On a constaté la présence d'un mobilier

1. G. A. Sotiriou, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1929, pp. 101 et 102, fig. 135 et 137.

2. D. I. Pallas, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1976, p. 187, fig. 6b et pl. 126b, ib. 1977, p. 171, n. 8.

3. Même auteur, Ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ib. 1958, p. 131, pl. 106a.

4. Ernst Kitzinger, A marble relief of the Theodosian period, Dumb. Oaks Pap. 14, 1960, pp. 29-30, Otto Nussbaum, Zum Problem der runden und sigmaförmigen Altar-Plattern, Jahrb. f. Ant. u. Christ. 4, 1961, pp. 31 et 35, G. De Angelis d'Ossat, Mobilità e funzioni delle mense paleocristiane a «sigma» — La communione dei laici, Atti del III Congr. Nazion. di Archeol. Cristiana, Trieste 1974, pp. 38 et 42 s.

5. G. A. Sotiriou - A. K. Orlandos, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1930, p. 79, fig. 1, G. A. Sotiriou, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Θεολογία 18, 1940, p. 93, fig. 6, D. I. Pallas Reallex. z. byz. Kunst II, 1971, pp 215 ss., fig. 3 (s.v. *Epiros*).

6. L'interprétation de ces structures comme supports de tables semble plus juste que celle proposée autrefois comme des supports de bassins pour les ablutions rituelles (voir D. I. Pallas, Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, Athènes 1952, p. 11).

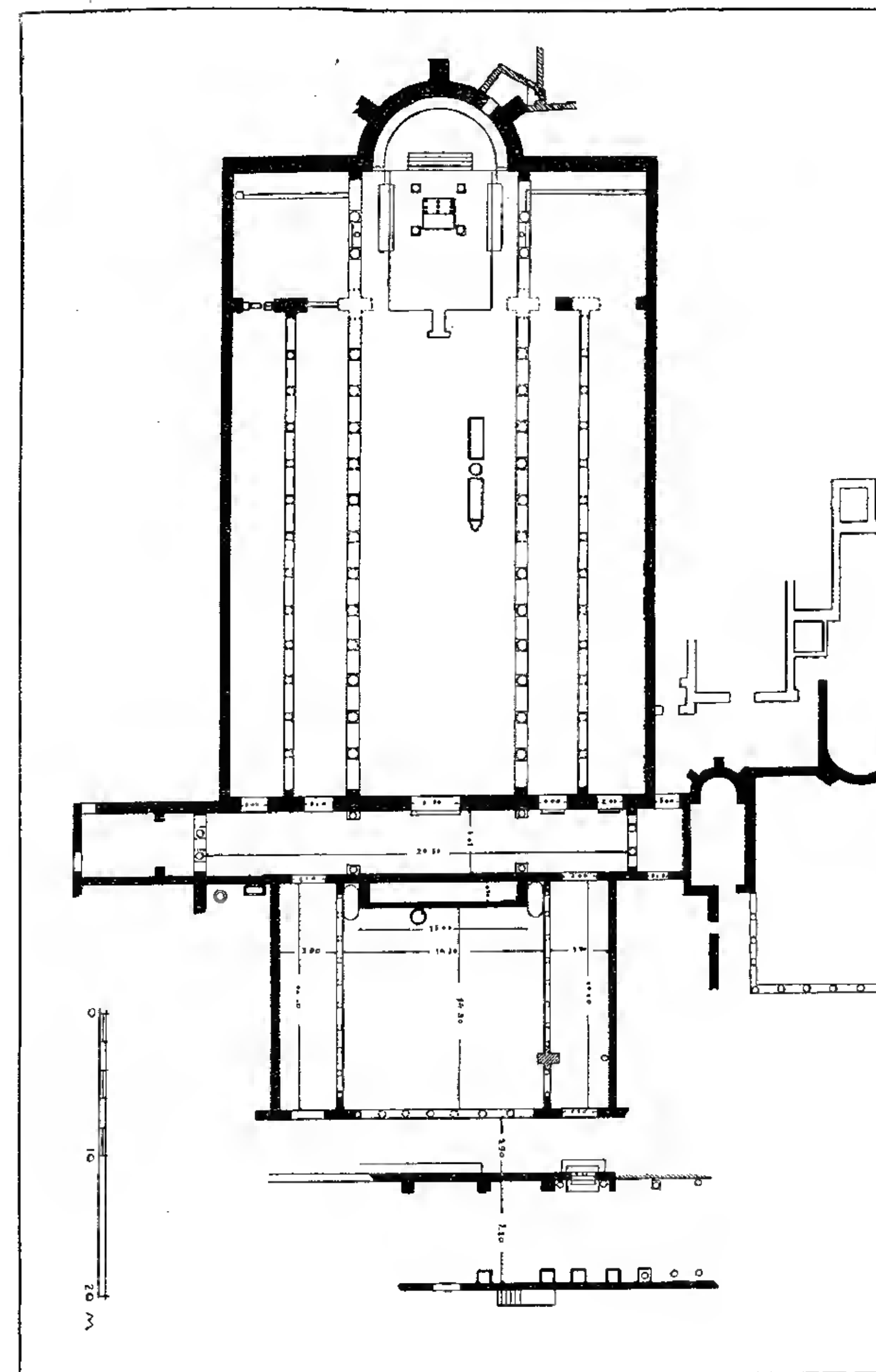

Fig. 8. Nikopolis, basilique B dite d'Alkison. Plan (d'après G. A. Sotiriou – A. K. Orlandos).

semblable à Shavei Zion (Paléstine)[1], à Zahrani (Liban)[2], à l'église de la Synagogue à Gérasa[3], à la basilique de Timgad, en Algérie[4] et à la basilique V de Sbeitla[5]. A Katapoliani (île de Paros) l'autel annexe, d'un aspect monumental (abrité sous un ciborium) est conservé in situ dans le choeur vers l'angle NE, près du bout du synthronon[6]. On a donné une pareille place à un autel annexe, en maçonnerie, à la basilique de Klobouk près du Sarajevo en Bosnie[7]. Une ordonnance rappelant celle rencontrée à Shavei Zion, mais avec des tables mobiles, se retrouvait probablement à la basilique D de Thèbes Phthiotides (Néa Anchialos), comme on pourrait en conclure d'après la composition du pavement: deux compartiments en opus sectile de part et d'autre de l'entrée du sanctuaire, perpendiculairement à l'axe de l'édifice[8] pourraient désigner les emplacements de deux autels anuexes mobiles rectangulaires. L'évolution du type des églises en sanctuaire tripartite, d'après les églises à pastophoria du type syrien[9], a tiré l'autel annexe

1. Deux autels annexes de part et d'autre de l'entrée du sanctauaire. A une époque postérieure un autel annexe dans le sanctuaire vers l'angle SO de celui-ci: Mosche W. Prausnitz, Excavations at Shavei Zion, Rome 1967, pp. 27-28, plans 2 et 4. Cf. Asher Ovadiah, Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land (=Theophaneia, 22), Bonn 1970, pp. 160-161, nº 161, plans 64-65, Noël Duval, Notes sur l'église de Kaabre Hiram (Liban) et les installations liturgiques, Cahiers Archéolog. XXVI, 1977, p. 98, fig. 12.

2. Deux tables de marbre de part et d'autre du chancel: Maurice Chéhab, Mosaïques de Liban (=Bulletin du Musée de Beyrouth XIV et XV), Beyrouth 1958-1959, p. 86. Cf. Duval, pp. 90 et 98.

3. Une table sur deux colonnettes dans le sanctuaire près du chancel, à gauche de l'entrée: J. W. Crowfoot dans Carl H. Kraeling, Gerasa, city of the Decapolis, New Haven Con. 1938, p. 241, plan XXXVI, planche LXVb. Cf. Duval, p. 101.

4. Une installation à trois (?) colonnettes à gauche de l'entrée du sanctuaire: St. Gsell, Les monuments antiques de l'Algérie, II, Paris 1901, p. 311, n. 1.

5. Noël Duval - François Baratte, Les ruines de Sufetula. Sbeitla, Tunis 1973, pp. 100-101. Cf. Duval, l.c., p. 103.

6. H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of our Lady of the Hundred Gates in Paros, London 1920, p. 43, plan 1.

7. Dm. Sergejevski, Starohrišcanka bazilika u Klobuku, Posebnij Otisak iz Glasnika Zemaljskog Muzeja u Sarajevu 1954, p. 192.

8. P. Lazaridis, Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1972, pp. 28 s., fig. 5.

9. Voir Charles Delvoye, Études d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion XXXII, 1962, pp. 503 ss., même auteur, Reallex. z. byz. Kunst I, 1966, 252 ss. (s.v. *Apsis*). Cf. les exemples en Grèce dans D. I. Pallas, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινή, Ἐπετ. Ἑταιρ. Στερεοελλαδ. Μελετῶν 6, 1976-1977, p. 17, n. 65 et pp. 20 ss. Voir aussi infra, pp. 78 ss. et 110.

dans la pièce gauche de ce sanctuaire tripartite nommée depuis lors, on le sait, prothésis. Un exemple instructif de cette évolution est offert par la basilique de Brâd (395-402) en Syrie, avec le dédoublement du pastophorion gauche au VIe siècle au moyen de la construction d'une pièce annexe à l'E du pastophorion primitif, pourvue d'une table fixe[1]. Des tables fixes dans le pastophorion gauche sont attestées à la basilique d'"Ein Hanniya en Palestine[2], à celle (à piliers) d'Ephèse[3], à la basilique sur l'acropole de Sparte[4]. Dans la basilique d'«Aphoti» sur l'île de Karpathos la nef gauche fut transformée à une époque postérieure en prothesis comprenant des autels annexes fixes sur troncs antiques[5]. Enfin une table fixe comme les autels annexes des basiliques paléochrétiennes a été découverte dans la prothesis de l'église en croix inscrite de St. Nicolas à Attali d'Eubée[6], donc dans une église byzantine (X[e]-XIe siècle). Nous laissons à l'écart les églises à pastophorion unique ayant une table, comme p.e. dans l'église épiscopale de Salona[7] ou avec des tables dans les deux pastophoria.

Notre recherche concernant les autels annexes, à l'occasion des trouvailles faites dans la basilique de Léchaion, nous a conduit à constater qu'il s'agit d'une pratique générale rencontrée dans des églises paléochrétiennes tant de l'Orient que de l'Occident, Afrique du Nord comprise. L'apparition des tables de prothesis dans les églises semble être une réa-

1. Jean Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, p. 196, fig. 77.

2. D. C. Baramki, An early christian basilica at 'Ein Hanniya, The Quarterly of the Departm. of the Antiqu. in Palestina, III, 1934, p. 116, pl. XXXIX, 2. Cf. Ovadiah, l.c. p. 55, no 45, pl. 20.

3. Emil Reisch - Fritz Knoll, Forschungen in Ephesos IV, 1, Vienne 1932, p. 68, fig. 75.

4. G. A. Sotiriou, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ παλαιᾷ Σπάρτῃ, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1939, p. 110, fig. 5. Sur la datation de ce monument: Pallas, l. c., p. 21, n. 75, P. L. Vokotopoulos, Παρατηρήσεις στὴν λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 1975, II, Athènes 1976, pp. 273-282.

5. Élias E. Kollias, Ἀνασκαφὴ εἰς «Ἄφωτην» Καρπάθου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1974, pp. 202 et 203.

6. M. Géorgopoulou, Ἅγιος Νικόλαος Ἀττάλης Εὐβοίας, Athens Annals of Archaeology V, 1972, p. 60, plan 1, même auteur, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀρχαιολ. Δελτ. 27, 1972: Χρον., p. 369, plan 4.

7. Sur ce monument voir William Gerber, Forschungen in Salona, I, Vienne 1917, pp. 79 et 80, fig. 151 et 152; sur son mobilier: Eynar Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, p. 27.

ction contre la coutume qu'avaient les laïcs de déposer leurs offrandes directement sur l'autel, dans le sanctuaire, coutume qui doit remonter à une époque où le sanctuaire n'était pas séparé de la nef par une clôture. Elle implique donc un changement dans le rituel[1]. Dans le cas de la basilique de Léchaion, nous admettrons — si l'interprétation que nous avons faite des trouvailles archéologiques est juste — que les quatre autels étaient des tables de prothesis: les plus importantes étant à l'extérieur du bêma et les moins importantes à l'intérieur. Leur disposition — deux à l'extérieur et deux à l'intérieur — implique que, comme le voulait la règle, le peuple déposait ses offfrandes à l'extérieur, offrandes que le clergé transportait ensuite à l'intérieur. De toute façon, il y a là un acte rituel à peu près semblable à celui dont témoignent les dispositifs liturgiques de la basilique d'Hemmaberg, de Kirchbichl, de Shavei Zion et des exemples semblables (sauf erreur d'interprétation des trouvailles archéologiques de ces derniers monuments bien entendu). Ce qui nous intéresse c'est la conclusion de cette analyse, à savoir que les tables de prothesis revèlent une tendance à faire perdre aux fidèles l'habitude de déposer leurs offrandes directement sur l'autel. D'après la tradition de l'église de Rome du IIIe s. et la tradition transmise par les textes attribués à Hippolyte, il s'agit indifféremment d'offrandes eucharistiques et d'offrandes non eucharistiques.

Il semble aller de soi que de ces autels annexes ou tables secondaires (παρατραπέζια), ayant leur place près du chancel et en rapport avec

1. Ce changement est souligné dans l'Ordo Romanus II, de Missa Pontificalis 9 où, après la mention de l'apport des offrandes par les laïcs (voir supra, p. 43), il est précisé que ce n'est que tout récemment (*novissime*)—il faut sous-entendre à l'époque où a été imposé le rite en question—que, de toutes les offrandes du peuple les prêtres et les diacres n'apportent que le pain (offrandes du pain) à l'évêque, sur l'autel; les récipients (*amulae*) avec le vin semblent être apportés de manière un peu moins officielle (*Ordo Rom. V*, 44-45: *novissime vero sacerdotes et diaconi offerunt, sed solum panem et hoc ante altare. Subdiaconus vero cum calice vacuo sequitur archidiaconum, et pontifice oblationes popularum suscipiente, archidiaconus suscipit post cum amulas et refundit in calicem majorem* [M. Andrieu, Les Ordines Romani du Haut Moyen âge (=Spilec. Sacr. Lovaniense, 23) II, Louvain 1960, p. 219, PL 78, 973]), encore selon la règle antérieure. On entend donc par là qu'en ce qui concerne le dépôt des offrandes, le clergé s'est déjà interposé entre le peuple et l'autel. L'Ordo Romanus II remonte au IXe siècle, mais il perpétue de vieilles traditions gallicanes (voir H. Leclercq Dict. Arch. Chrét. Lit. XII 2 [1936], col. 2424-25 s.v. *ordines romani*). Concernant les usages archaïques: Jungmann, l.c., cf. Robert Taft, The Great Entrance (=Orient. Christ. Anal. 200), Rome 1975, p. 13.

autel proprement dit, les diacres donnaient la communion aux fidèles[1]. Mais cette dernière fonction doit être postérieure[2] à celle du meuble servant à déposer les offrandes au commencement de la réunion eucharistique. Dans la basilique de Léchaion une table encore, sur trois colonnettes, se trouvait à l'E de l'autel[3] pour y poser la vaisselle liturgique probablement, comme on peut én juger d'après un pareil aménagement — le «thalassidion» — à Sainte Sophie de Constantinople[4].

2. *Le diakonikon annexe:* Dans la basilique de Léchaion, la présence du diakonikon en tant qu'annexe de l'édifice (fig. 1) témoigne de l'évolution des idées qui, dans la liturgie ont eu pour consequence la disposition des tables de prothesis à l'extérieur du bêma. Le diakonikon rajouté, près de l'entrée de l'église, correspond — on le sait — à l'arrangement propagé par le Testamentum Domini[5]. C'est surtout en l'Illyricum oriental

1. *Liturgie de St Jacques: "Οτε δὲ ἐπαίρουσιν οἱ διάκονοι τοὺς δίσκους καὶ τοὺς κρατῆρας εἰς τὸ μεταδοῦναι τῷ λαῷ λέγει... Καὶ ὅτε μέλλει ὁ διάκονος τιθέναι εἰς τὸ παρατράπεζον λέγει... Καὶ πάλιν ὅτε ἐπαίρει τὸν δίσκον ἀπὸ τοῦ παρατραπέζου λέγει·...Καὶ ὅταν ἀποθῆται αὐτὸ εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν λέγει* (F. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1906, p.64);Cf. *Chron. Pasch.* 390 (voir supra, p. 47, n. 5), *Const. Porphyr.*, De cerim I 49 (voir supra, p. 48, n. 1). Voir aussi: Taft, l.c. pp. 31-32.

2. L'usage archaïque était que l'évêque donnait la communion aux fidèles se tenant près de l'autel: *Canons d'Hippolyte*, Recension arabe: Achelis, l.c., p.100, § 142-143, Riedel 213, Coquin 383, can. 19. Cf. Hanssens, La liturgie d'Hippolyte (=Pontif. Univ. Gregoriana) 121. C'est le Synode de Laodicée (entre 325 et 381) can. 19 (G. Rallis - P. Potlis, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, 3, Athènes 1853, p. 188, qui a déterminé pour la première fois, d'une manière officielle que l'entrée dans le sanctuaire est interdite aux laïcs même pour y recevoir la communion.

3. Pallas, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1959, p. 133, fig. 2. Un dispositif analogue est présumé à Sicyone (A. K. Orlandos, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1954, p. 221, n. 1, fig. 1).

4. *Const. Porphyr.*, De cerimon. I 1, 27: *Καὶ τῆς ἐνδυτῆς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν ὑπαλλαττομένης... ὁ βασιλεὺς ἀποτίθησι τοῦτο*—sc. le *κεντηνάριον—ἐν τῷ πεζουλίῳ τοῦ θαλασσιδίου τῆς αὐτῆς ἁγίας τραπέζης* (Reiske, 1, p 34), *Anonyme*, Διήγησις 17: *Τὴν δὲ θάλασσαν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐξ ἀτιμήτων λίθων πεποίηκε καὶ κατεχρύσωσεν αὐτὴν* (Preger, Script. orig. constantinop. 1, p. 95). Cf. Pallas, Ἡ «θάλασσα» etc., pp. 6, 9 et 39-40.

5. *Testam. Domini* I 19: *Diaconicon sit e regione dextera ingressus, qui a dexteris est, ut eucharistiae sive oblationes, quae offeruntur, possint cerni. Habeat diaconicon atrium cum porticu circuambiente* (I. E. Rahmani, Testamentum Domini nostri Jesu Christi, Mainz 1899, p. 23, Quasten, Monumenta, p. 237). Sur le diakonikon en annexe voir: Growfoot, dans Kraeling, Gerasa, pp. 177-179, Sotiriou, Ἡ πρόθεσις etc., Θεολογία 18, 1940, pp. 76-100, A. M. Schneider,

et en Transjordanie qu'on a des exemples de diakonikon de ce type. On remarquera que dans la première basilique («cathédrale») de Gérasa (fig. 9) bâtie en 375 et pourvue de pastophoria, comme il est presque de règle dans l'architecture des églises de Syrie depuis le VIe s. (voir infra), le diakonikon, celui qui correspond à la définition du Testamentum Domini, n'a été ajouté qu'un peu avant la fin du Ve s., soit à peu près un siècle après la consecration de l'église[1]. En Transjordanie, un tel diakonikon se rencontre le plus souvent dans la deuxième moitié du VIe s.[2].

Avec le dispositif du diakonikon, le texte du Testamentum Domini essaie de faire prévaloir une nouvelle règle liturgique concernant les offrandes dans les églises, plus avancée que celle qui est représentée par les tables de prothesis. J'ai soutenu ailleurs que dans les églises paléochrétiennes ce diakonikon est destiné à préserver la pureté du culte eucharistique — de l'offrande du pain et du vin — face à l'invasion des coutumes paiennes qui voulaient qu'on déposât même des offrandes non eucharistiques sur l'autel chrétien[3]. On a essayé de donner à cette tendance de «puritanisme cultuel» une autorité «apostolique» dans le Canon Apostolique 3: *Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος, παρὰ τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν τὴν ἐπὶ τῇ θυσίᾳ προσενέγκῃ ἕτερά τινα ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἢ μέλι ἢ γάλα ἢ ἀντὶ οἴνου σίκερα ἐπιτηδευτὰ ἢ ὄρνεις ἢ ζῷά τινα ἢ ὄσπρια, παρὰ τὴν διάταξιν, καθαιρείσθω· πλὴν νέων χίδρων ἢ σταφυλῆς τῷ καιρῷ τῷ δέοντι. Μὴ ἐξὸν δὲ ἔστω προσάγεσθαί τι ἕτερον πρὸς τὸ θυσιαστήριον ἢ ἔλαιον εἰς τὴν λυχνίαν καὶ θυμίαμα τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς*[4]. Ce texte essaie de

Liturgie und Kirchenbau in Syrien, Nachr. Akad. Wiss. Gött., Phil. - hist. Kl., 1949, pp. 45-68, Djordje Stričević, Djakonikon i protezisu ranohriščanskim crkvama, Starinar, N.S., IX-X, 1958-1956, pp. 59-65, Gordana Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques (=Bibliothèque des Cahiers Archéologiques III), Paris 1969, passim. Un recueil des matériaux «iconographiquement» ordonnés: A. K. Orlandos, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ., Per. IV, 4, 1964-1965, pp. 353-372.

1. Crowfoot dans Kraeling, Gerasa, 177, 228 s. et 232 ss., pl. XXXI, même auteur, Early Churches in Palestine, London 1941, pp. 58 ss., fig. 12, Marcell Restle Reallex. z. byz. Kunst II, 1971, col. 745 s. fig. 4 (s.v. Gerasa). Cf. Schneider, pp. 64 ss., fig. 8, Sotiriou, p. 90, fig. 4, Pallas, «Θάλασσα» p. 117, fig. 43, Orlandos, p. 354, fig. 1.

2. Lassus, l.c., p. 240.

3. Pallas, l.c., pp. 117 ss.

4. Rallis-Potlis, Σύνταγμα, l.c., p. 4, H. Brunns, Canones apostolorum et conciliorum, Berlin 1839, I, p. 1, C. Hefele, Conciliengeschi-

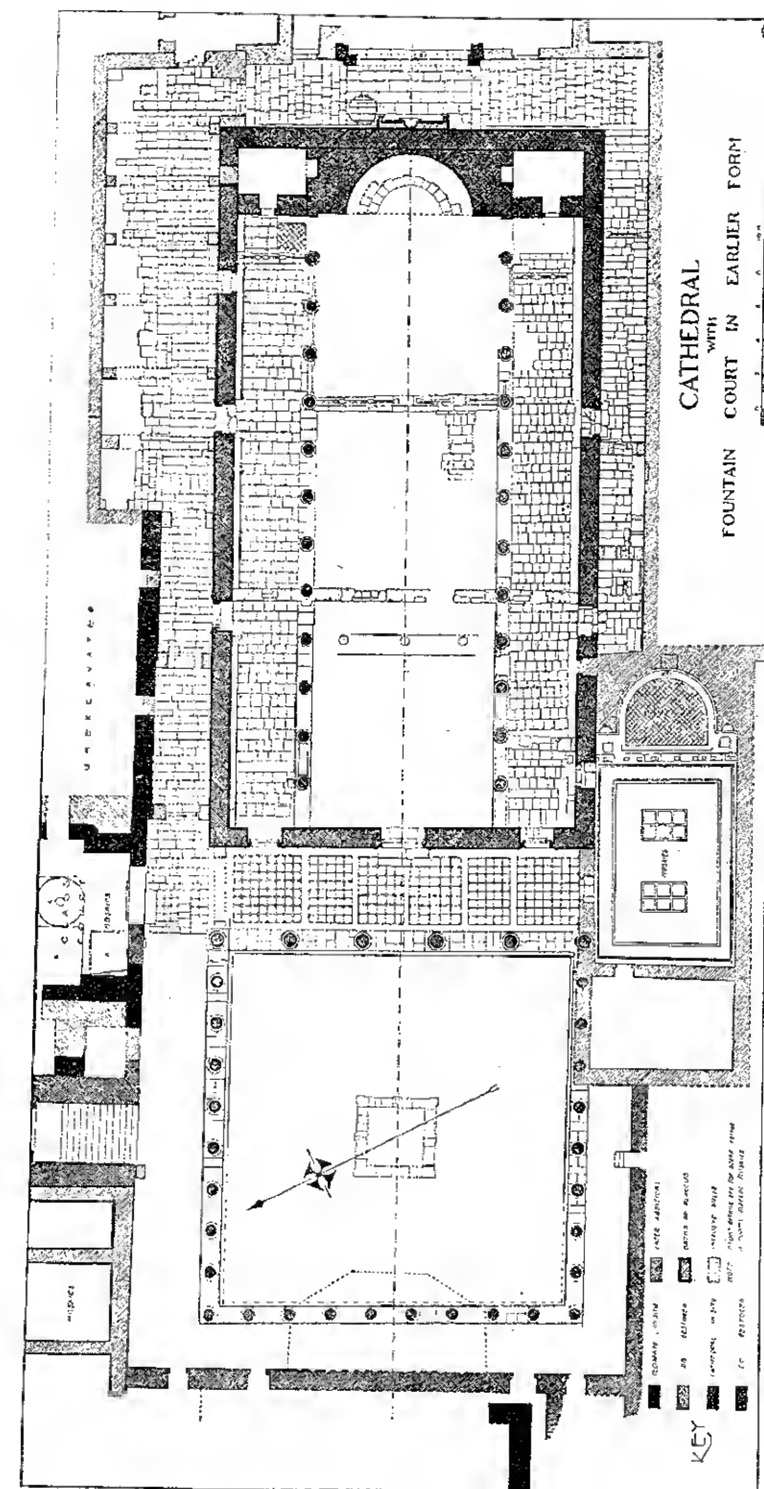

Fig. 9. Gérasa, basilique A. Plan (d'après J. Crowfoot).

distinguer parmi les offrandes des fidèles celles qui sont eucharistiques et celles qui ne le sont pas. Les premières sont celles qui, d'après la tradition officielle de l'église — *τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν* (Matth. 26, 26-28, Marc 14, 22-24, Luc 22, 19-20) — sont les offrandes légitimes, c'est-à-dire le pain et le vin, celles que l'officiant peut déposer sur l'autel et offrir *(ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον)*. Toutes les autres — miel, lait, boissons alcoolisées autres que le vin, oiseaux, animaux, légumes secs et autres fruits *(ἡ ἄλλη πᾶσα ὀπώρα:* Canon Apostolique 4) — sont interdites sur l'autel; il est prescrit de les faire parvenir à la demeure du clergé *(εἰς οἶκον)*; ce sont celles auxquelles ont droit l'évêque et les autres membres du clergé, quel que soit leur niveau hiérarchique[1]. Des seules offrandes non eucharistiques admises sur l'autel sont les *νέα χίδρα* (du blé frais concassé) et des raisins, chacun d'eux à son époque, en tant que prémices. Le compilateur du texte du Testamentum Domini veut traduire dans la pratique l'interdiction introduite par les Canons Apostoliques 3 et 4. La création d'une pièce spéciale destinée au dépôt des offrandes — le diakonikon comme une annexe — près de l'entrée de l'église, à l'extérieur du bâtiment où s'accomplit officiellement le sacrifice eucharistique, constitue l'aboutissement de la recherche d'un compromis qui préserve la pureté du culte eucharistique tout en perpétuant la coutume d'offrir des espèces non eucharistiques[2]. De ce diakonikon on n'apportait sur l'autel que les espèces eucharistiques naturellement.

Nous ne savons pas grand chose des Canons Apostoliques. On n'en connaît ni le compilateur ni le lieu d'origine. On pense qu'ils remontent au IVe s. Pour les uns ils ont été rédigés en Egypte, pour d'autres en Syrie[3]; leur existence n'est attestée qu'à la fin du Ve s.[4]. Ils se trouvent incorporés dans les Constitutions Apostoliques (VIII, 47)[5], un texte qui

chte, I, Freiburg im Brei. 1885, pp. 774-775, Friedrich Lauchert, Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den Apostolischen Kanones, Freiburg i.B.-Leipzig 1896, p. 1.

1. *Canon apostol.* 4: *Ἡ ἄλλη δὲ πᾶσα ὀπώρα εἰς οἶκον ἀποσταλλέσθω, ἀπαρχὴ τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τοῖς πρεσβυτέροις, ἀλλὰ μὴ πρὸς θυσιαστήριον. Δῆλον δὲ ὡς ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐπιμερίσουσι τοῖς διακόνοις καὶ τοῖς λοιποῖς κληρικοῖς* (Rallis-Potlis, l.c., p. 6, Bruns, l.c., Eefele, p. 775, Lauchert, l.c.

2. Cf. Pallas, p. 119.

3. Lauchert, pp. XIII-XVII, Funk, Didascalia etc., I, pp. XLII-XLIV, etc.

4. Funk, II, pp. 40ss.

5. Funk, I, pp. 564ss.

se rattache à la Tradition Apostolique d'Hippolyte[1]. En ce qui concerne l'origine des canons 3 et 4, dont est question dans cette analyse, il est significatif que leur contenu ne se trouve pas dans la Didaché qui est la source de la première partie des Canons Apostoliques[2]. On remarquera d'ailleurs que le témoignage qu'ils nous fournissent sur l'offrande des espèces non eucharistiques coïncide plus ou moins avec celui de la tradition liturgique romaine attestée au IIIe s.[3]. On croit qu'un écho des usages relatifs aux offrandes, se retrouve dans l'iconographie du pavement en mosaïque de l'église protochrétienne d'Aquilée (avant 314), si tant est que l'interprétation qu'on donne habituellement du programme iconographique de cette mosaïque est juste[4].

Dans la basilique A de Gérasa (fig. 9), construite en 375, le diakonikon près de l'entrée a été rajouté à peu près un siècle plus tard, nous l'avons vu. Mme Gordana Babić doute il est vrai que le compartiment en question soit un diakonikon à cause des pastophoria dont cette basilique a été pourvue de l'origine[5]; mais ce fait ne constitue pas une

1. Quasten, Initiation, II, p. 220.

2. Quasten, l.c., I, Paris 1955, p. 45 et II, pp. 143-144.

3. Voir supra, p. 42.

4. A. Gnirs, Die christliche Kultanlage aus konstantinischer Zeit am Platze des Domes in Aquileia, Jahrb. Kunsthist. Inst. d. Zentralk. f. Denkmälerpfl. I-IV, 1915, pp. 117 ss., pl. XXI-XXII, H. Lietzmann, Notizen, Zeitschr. f. neutest. Wiss. 20, 1921, pp. 249-252, R. Eisler, Orphisch-dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike, Leipzig-Berlin 1925, pp. 206 s., Carlo Cecchelli, Gli edifici e i mosaici paleocristiani nella zona della basilica, dans La basilica di Aquileia a cura del Comitato per le ceremonie celebrative del IX° centenario della basilica, Bologne 1933, pp. 263 ss., Giovanni Brusin dans Giovanni Brusin - Paolo Zovatto, Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado, Udine 1957, pp. 103 ss., Bell. Bagatti, Note sul contenuto dottrinale dei mosaici di Aquileia, Riv. Archeol. Crist. XXXIV, 1958, pp. 123 ss., Gian Carlo Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Udine 1965, pp. 24-28, Johann Hagenauer, Omnis in Domini potestate. Das theologische Programm des frühchristlichen Mosaikfussbodens im Dom zu Aquileia, Jahresh. d. österr. arch. Inst. in Wien XLVII, 1964-1965, pp. 166. 171. Les derniers considèrent ces mosaïques comme une allégorie théologique. Walter Nikolaus Schumacher, Hirt und «Guter Hirt». Studien zum Hirtenbild in der römischen Kunst vom zweiten bis zum Anfang des vierten Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Mosaiken in der Südhalle von Aquileia (=Röm. Quartalschr., Supplemenh. 34), Rome - Fribourg - Vienne 1977, pp. 233 ss. les considère antérieures à la livraison de l'édifice au culte chrétien. Cf. même auteur, Die Opferprozession in Aquileia. Akten VII. Intern. Kongr. f. christl. Archäologie, Trèves 1965, Cité du Vatican - Berlin 1969, pp. 683-694. Cf. A. Stuiber, Reall. f. Ant. u. Christ. II, 1954, p. 617 (s.v. *Brot*) et Th. Klauser, ib., pp. 458-459 (s.v. *Blume*).

5. Babić, l.c., pp. 68 s., fig. 33.

raison d'y dénier une influence typique néanmoins du diakonikon. On verra ci-dessous les arguments en faveur de cette thèse. Pour le moment nous conservons la constatation de Mme Babić qu'en Transjordanie, Paléstine et Liban le diakonikon a sa place ordinairement à l'angle N.-E. de l'église[1]. Le diakonikon du type défini par le Testamentum Domini s'y rencontre plus fréquemment dans la deuxième moitié du VIe s. D'une manière générale, on le retrouve dans des monuments postérieurs au milieu du Ve s. De tous les exemples connus jusqu'à maintenant — dans les monuments qui peuvent être datés de façon presque sûre — la basilique de Léchaion est peut-être le plus ancien (vers 460). Dans cet édifice le diakonikon se présente comme une idée déjà élaborée architecturalement parlant (fig. 1), c'est-à-dire qu'il suppose l'existence d'une tradition, comme dans la basilique A de Thèbes de Phthiotide (Néa Anchialos) (fig. 10)[2], un peu postérieure. Dans la basilique du cimetière de Philippes—aujourd - hui dans le village de Krinides—(fig. 11)[3], la composition architecturale du diakonikon-annexe au Nord-Ouest de l'édifice et accessible depuis le narthex paraît moins élaborée, caractéristique qui constitue vraisemblablement un terminus ante quem pour l'édifice en question par rapport à la basilique de Léchaion. Mais cela peut également vouloir dire que cette basilique de Philippes dépend d'une tradition architecturale différente de celle supposée pour la basilique de Léchaion.

Dans la basilique d'Alkisôn à Nikopolis—basilique B—dont le vaisseau est daté du milieu du Ve s. à peu près, le diakonikon a été ajouté sur le côté Sud du bâtiment (fig. 8 et 12), peut-être au début

1. Babić l.c., pp. 68-74.

2. Sotiriou 'Αρχαιολ. 'Εφημ. 1929, pp. 45 ss., pl. B', même auteur, Θεολογία 18, 1940, pp. 85 ss., fig. 1., Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Athènes 1942, pp. 193 s. et 297, fig. 99. Cf. Pallas, Ἡ «θάλασσα», pp. 124-125, fig. 47, Orlandos Δελτ. Χριστ. 'Αρχαιολ. Ἑταιρ. Pér. IV, 4, 1964-1965, 355 fig. 4, Babić, p. 76, fig. 38. Cf. Richard Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, pp. 93 s. fig. 35 (= 2e édit. (1975), pp. 129 s., fig. 75.

3. Stylianos Pélékanidis, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, 'Αρχαιολ. 'Εφημ. 1955, pp. 132-136, fig. 2. Cf. R. F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, pp. 99-106, fig. 44a, D. I. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano, 107-110, p. fig. 70, Babić, p. 78 (elle considère par mégarde que les annexes du côté N de cette basilique y ont été rajoutées au VIe s.).

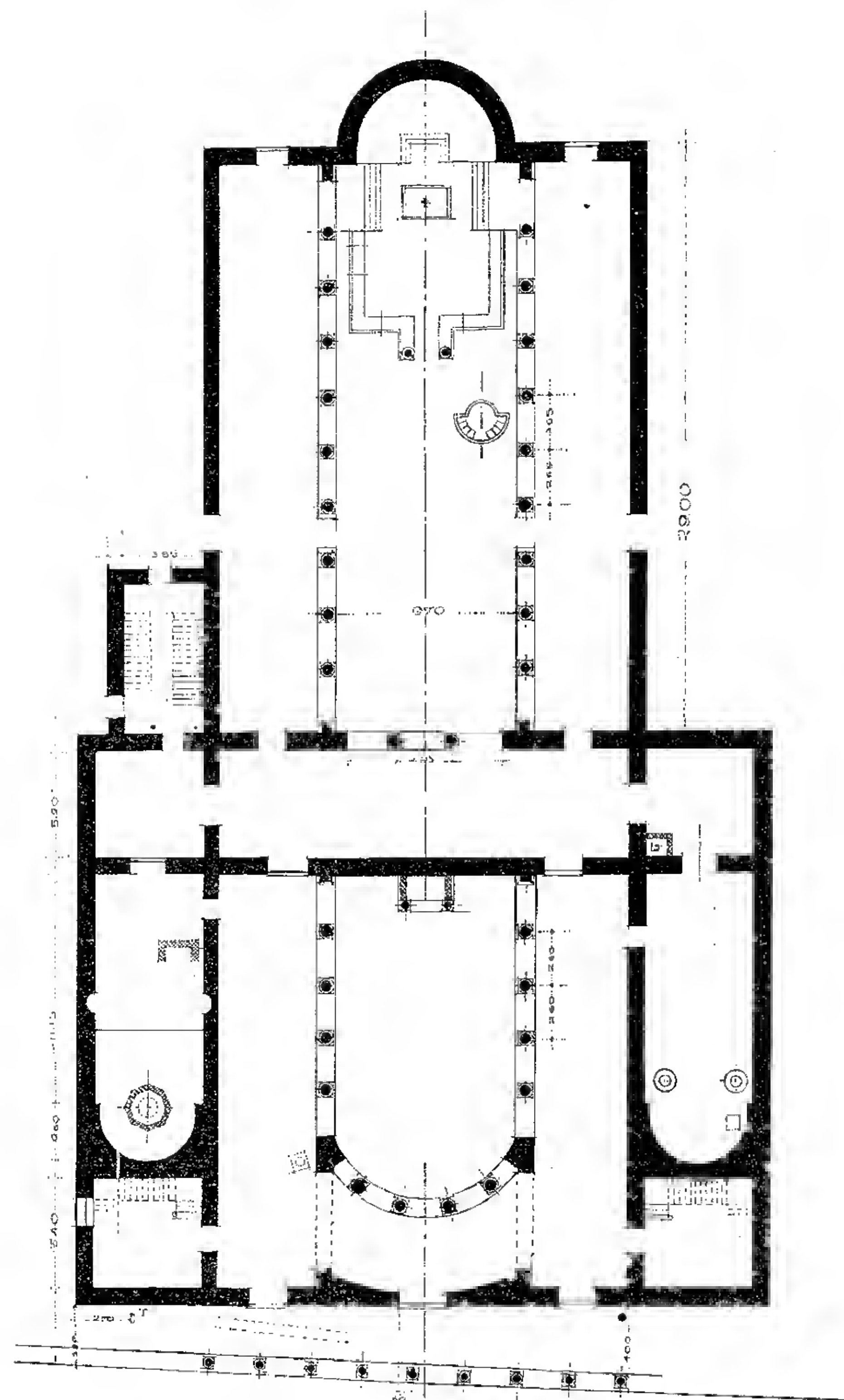

Fig. 10. Thèbes Phthiotides (Néa Anchialos), basilique A. Plan (d'après G.A. Sotiriou).

du VIe s. (avant 516)[1]. Il est pourvu d'un atrium propre, comme le préconise le Testamentum Domini (*Habeat diaconicon atrium cum porticu circumambiente*)[2]. Il en est de même—à peu près—dans la basilique A («cathédrale») de Gérasa (fig. 9) où le diakonikon utilise l'atrium

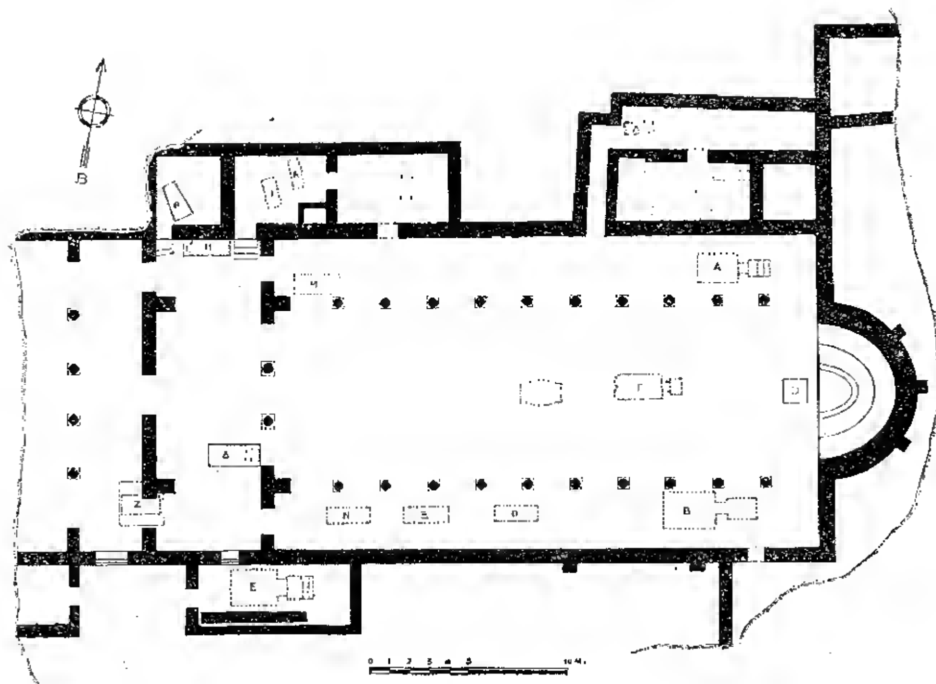

Fig. 11. Philippes, basilique hors les murs, à Krinides. Plan (d'après Styl. Pélékanidis).

de l'église proprement dite, et dans l'église des Saints-Pierre-et-Paul (fig. 13)[3] de la même ville, où le diakonikon—en annexe au N.—est pour-

1. Alex. Philadelpheus, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως 1921-1926. Χριστιανικὸν ἵδρυμα Ἀλκίσωνος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ., Pér. II, 2, 1927, pp. 47-60, fig. 1, G. A. Sotiriou, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1938, pp. 112 ss., pl. 1., Θεολογία 18, 1940, 88 fig. 3, Χριστιαν. καὶ βυζ. ἀρχαιολογία, pp. 193 et 298 s., fig. 108, Babić, p. 76, fig. 40. Cf. Orlandos, l. c., pp. 354 s., fig. 3, Pallas Reallex. z. byz. Kunst II, 1971, col. 215 ss., 222 ss. et 227, fig. 3 (s. v. Epiros).

2. Voir supra, p. 55, n. 5.

3. Crowfoot, pp. 177 et 254, plan XXXIX. Selon Ch. Delvoye, Études d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion XXXII, 1962, pp. 272-273, l'église d'Ullichsberg (région de Virunum ancien)—nef unique, narthex,

vu d'un vaste vestibule. L'exemple grec (fig. 8 et 12) semble le plus typique, il semble être le modèle. C'est en Grèce aussi, notamment

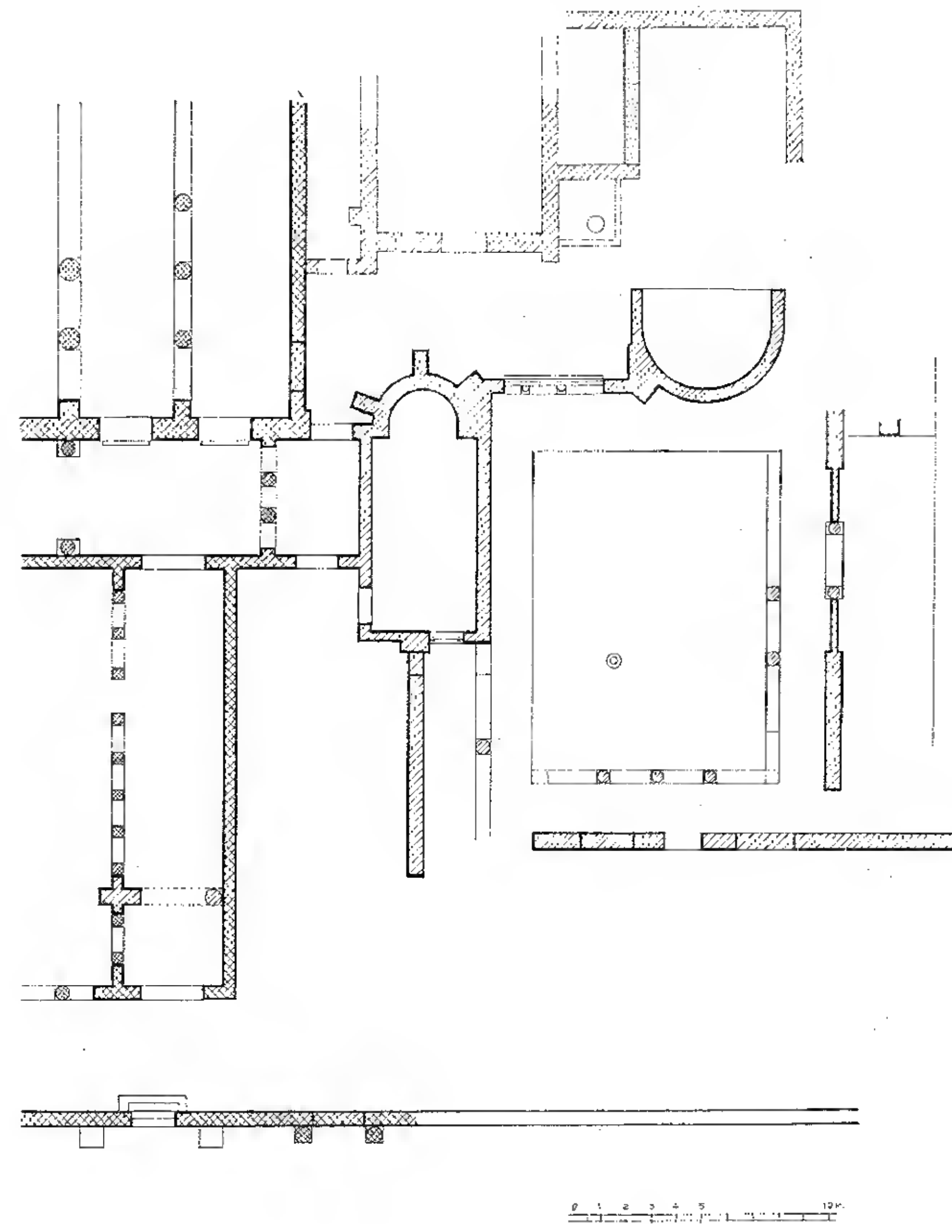

Fig. 12. Nikopolis, basilique B dite d'Alkisôn. Diakonikon. Plan.

abside demi-circulaire et une annexe (diakonikon?) au N. précédée d'une cour (Menis, La basilica paleocristiana, pp. 149-157, pl. VIII)—est un exemple avec une disposition analogue à celle prescrite par le Testamentum Domini (diakonikon avec un atrium).

dans la basilique de Lèchaion que nous trouvons un *χορβανᾶς* et un «gazophylakium» situés près du diakonikon d'après l'ordonnance du Testamentum Domini[1], si on doit expliquer d'une telle manière les pièces incluses à l'E. dans l'ensemble du diakonikon (fig. 1). C'est une

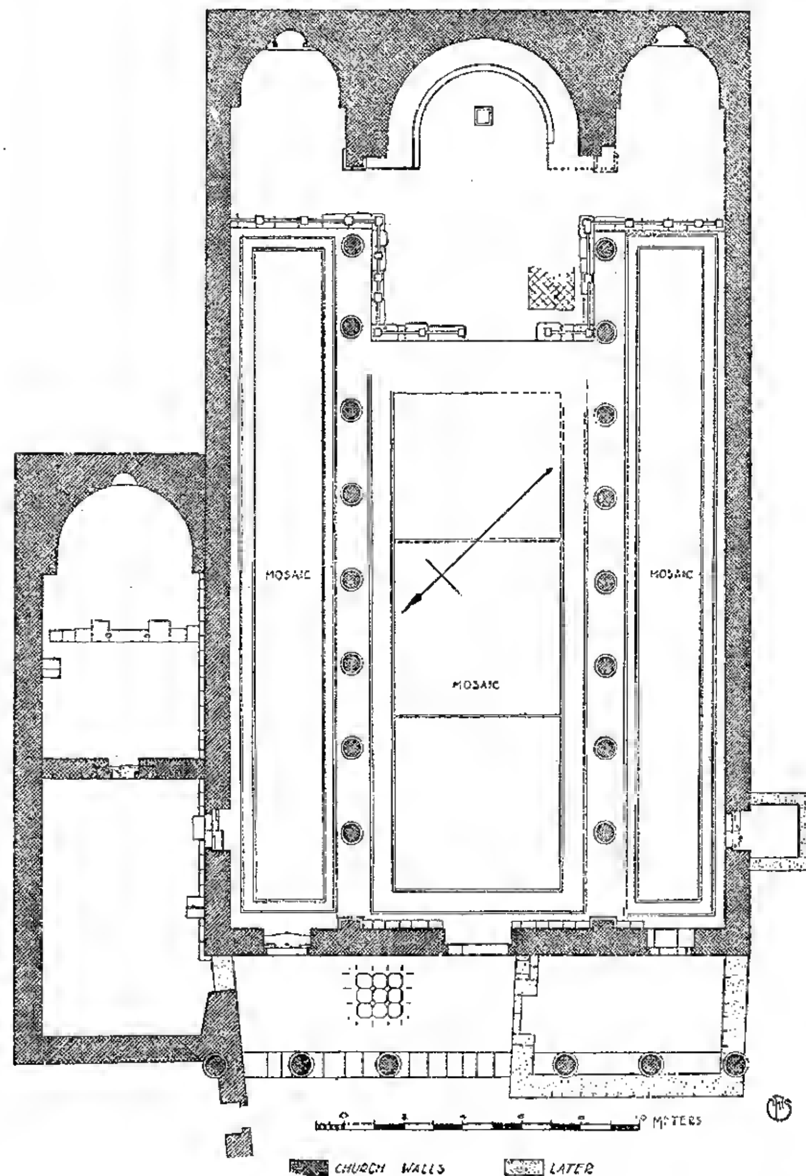

Fig. 13. Gérasa, basilique de Sts Pièrre et Paul. Plan (d'après J. Crowfoot).

1. *Testam. Dom.* I, 19: *Χορβανᾶς et gazophylacium integrum sit prope diaconicon* (Rahmani, pp. 25, Quasten, pp. 239). Cf. Babić, pp. 59-60.

17-11-1980

unité de deux pièces aux murs épais séparées par un couloir donnant dans la nef et fermée par une porte; une tour la surmontait probablement[1].

D'après le Testamentum Domini le rite concernant les offrandes comprenait deux actes. D'abord, les fidèles faisaient le don de leurs offrandes au prêtre assis dans une pièce—«lieu» (locus)—de l'église construit à cette fin. Ce prêtre aidé par l'archidiacre et les lecteurs inscrivait leur nom ou celui de ceux pour lesquels ils les apportaient. Il va de soi que cet acte prenait place avant le début de la cérémonie liturgique. Le deuxième acte, la commémoration, se déroulait pendant l'offertoire. Pendant la présentation des oblations («sacra») à l'évêque, sur l'autel évidemment, afin qu'il les bénisse, le lecteur ou l'archidiacre se tenant en un lieu précis situé près du chancel, nommait ceux qui avaient fait les offrandes[2].

Il reste à préciser l'emplacement d'une part du dit «lieu» où s'asseyait le prêtre assisté de l'archidiacre et des lecteurs, et d'autre part de celui d'où le lecteur ou l'archidiacre proclamait les noms. Il est évident que nous avons affaire dans le texte en question à deux endroits differents, nous y avons fait allusion. Celui d'où les noms étaient proclamés pendant la commémoration se situe—d'après le Testamentum Domini—*intra velum,* cet-à-dire dans le sanctuaire. Dans un essai précèdant, il y a longtemps, suivant l' interprétation courante du Testamentum Domini à ce sujet, qui suivait ce texte littéralement, nous avions considéré nous aussi qu' il s'agissait de deux lieux distincts situés quelque part près de l'atrium[3]. Mme Gordana Babić pense à «deux annexes... placées près de l'autel»[4]. D'après l'interprétation de «deux lieux», l'enregistrement des noms est considéré comme un acte séparé du dépot des offrandes, fait dans le diakonikon évidemment. Plus raisonnable est certes de présumer que l'enregistrement en question avait

1. Pallas, Πρακτ. Αρχαιολ. Ἑταιρ. 1959, p. 128, et 1960, pp. 151-152.

2. *Testam. Domini* I 19: *Commerationis causa aedificetur locus, in quo considens sacerdos cum proto-diacono et lectoribus inscribat nomina eorum, qui offerunt oblationes, vel pro quibus ii obtulerunt, ut, cum ab episcopo sacra offeruntur, lector vel protodiaconus nominet illos in commemoratione, quam pro illis sacerdotes coetusque supplicantes faciunt ....Locus prebyterorum sit intra velum prope locum commemorationis* (Rahmani, p. 25, Quasten, p. 239).

3. D. I. Pallas, Ἀρχαιολογικὰ - Λειτουργικά, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 20, 1950, pp. 296 ss.

4. Babić, l.c., p. 59. Une idée déjà formulée par Sotiriou, Θεολογία 18, 1940, pp. 82-83 et 92.

lieu dans le diakonikon aussi, simultanement à la livraison des offrandes. C'est à peu près la pratique qui a survecu jusqu'à nos jours.

Pour une meilleure compréhension du texte du Testamentum Domini en ce qui concerne l'édifice cultuel chrétien et ce qui s'y déroule, il faut bien considérer que ce texte ne nous offre pas un exposé systématique, suivant un ordre logique sur l'église et ses divers rites. Le compilateur du Testamentum s'est efforcé de constituer une règle sur l'ordonnance des diverses parties de l'église, avec la volonté sous-entendue de règlementer certains rites. Un modèle d'église y est ainsi developpé dont les traits caractéristiques sont les suivants: Trois entrées, un diakonikon en annexe près de l'entrée Sud de l'église, un baptistère relié à l'atrium (*«intra atrium»*) et une place pour les catéchumènes et les avancés. Le compilateur s'occupe ensuite du sanctuaire. Il en a un sous les yeux avec le trône de l'évêque situé vers l'E. et les bancs des prêtres de chaque côté. Après avoir parlé de la fonction de ces bancs, il en arrive au trône et ajoute qu'il doit être en avant (*«porro»*) et élevé de trois degrès parce que l'autel aussi doit avoir sa place là. Il rappelle les nefs latérales, les lampes, les rideaux suspendus au ciborium de l'autel et ceux suspendus au bapristère, autour des fonts baptismaux. Revenant sur les offrandes il parle du rite de leur remise aux prêtres (faite avant que la liturgie ne commence, nous l'avons remarqué) et de la commémoration (faite pendant l'offertoire, on le sait). A cet égard il rappelle que la place des prêtres est dans le sanctuaire qui d'autre part doit être pourvu d'un rideau (s.-e. suspendu à l'entrée), notamment près du lieu de la commémoration (*locus presbyterorum sit intra velum prope locum commemorationis*; il veut dire que ce dernier doit avoir son emplacement près de l'entrée du sanctuaire). Enfin il ajoute deux mots sur le trésor (*χορβανὰς* et «gazophylacium») qui doit àvoir sa place près du diakonikon, et sur l'ambon (*locus legendi lectiones*) qui se situe à une certaine distance de l'autel en dehors du sanctuaire[1]. Ce sont là les seuls points qu'ait considérés le compilateur de notre texte; il vise manifestement à établir un ordre dans les rites qui se déroulent dans l'église.

Le désordre de l'exposé présenté plus haut est évident; il témoigne du caractère populaire de ce texte. On pourrait même dire que ce texte a été rédigé par fragments, hypothèse qui expliquerait la présence de la

1. *Testam. Domini* I 19 (Rahmani, pp. 23-25, Quasten, pp. 237-239).

question des offrandes aux deux extremités de ce chapitre du Testamentum: une fois, au commencement, dans le passage relatif au diakonikon, et une autre, vers la fin, dans celui concernant l'enregistrement des noms.

D'après le texte, le lieu où l'on proclame les noms pendant la commémoration, situé près de l'entrée du sanctuaire, se distingue de celui où l'on fait les lectures, ce dernier situé à l'extérieur du sanctuaire (*extra altare parum ab ipso*), à savoir l'ambon ordinaire, nous l'avons relevé[1]. Quant au premier des lieux en question, c'est aussi une sorte d'ambon évidemment: il s'agit d'un deuxième ambon qui se trouvait près de la place des prêtres dans le sanctuaire, voire près de l'entrée de celui-ci. A cet égard il est important de noter que dans l'église octogonale de Philippes — postérieure au début du VIe s. — sont présents deux ambons: l'un au milieu de l'octogone, au S. (ambo A), l'autre dans le sanctuaire contre le chancel, au S. de l'entrée principale (ambo B) (fig. 14)[2]. Nous avons émis ailleurs l'hypothèse qu'il est possible que ces deux ambons ne soient pas contemporains, et qu'ils reflètent probablement une lutte entre deux traditions liturgiques quant à l'endroit où se faisaient les lectures, l'une de ces traditions avec l'ambon

1. L'ambon est mentionné aussi comme «tribune des lecteurs» (*Sozomène*, Hist. eccles. IX 2: *Βῆμα δὲ τοῦτο τῶν ἀναγνωστῶν* PG 67, 1600). Les informations concernant les proclamations des diacres de l'ambon sont postérieures, il est vrai (Panaghiou Taphou cod. 607 [olim Haghiou Savva 362]: Dmitrievskij, l.c., Εὐχολόγια, pp. 303, 308, 312; A. Papadopoulos — Kérameus, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη,, II, St. Pétersbourg 1894, pp. 13, 21-22, 26). Sur la fonction de l'ambon: J. Dauvilier, L'ambon ou bêma dans les textes de l'église chaldéenne et de l'église syrienne au moyen âge, Cahiers Archéol. VI, 1952, p. 12, J. Jarry, L'ambon dans la liturgie primitive de l'église, Syria 40, 1963, pp. 147-162, Christine Strube, Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopel in iustinianischer Zeit, Wiesbaden 1973, pp. 56 ss. et passim. Cf. aussi: E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1896, p. 569, Sotiriou, Χριστιαν. καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, p. 210, A. M. Schneider, Reall. f. Ant. u. Christ. I, 1950, p. 364 (s.v. *Ambon*), Ch. Delvoye, Reall. z. byz. Kunst I, 1966, p. 127 (s.v. *Ambo*). Sur son emplacement dans les églises de l'Illyricum byzantin: Jean - Pierro Sodini, Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: Le tribêlon et l'emplacement de l'ambon Bull. Corr. Hell. XCIX, 1975, pp. 581-588.

2. Voir St. Pélékanidis, Ἀνασκαφὴ ὀκταγώνου Φιλίππων, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1960, pp. 80-81, et pp. 83-84 (ambon B), même auteur, ib., 1970, p. 65 (ambon A).

hors du sanctuaire, et l'autre avec l'ambon dans le sanctuaire (influence paléstinienne etc.), le Testamentum Domini visant à rétablir une uniformité de la liturgie[1]. Mais comme un pareil dispositif se trouve

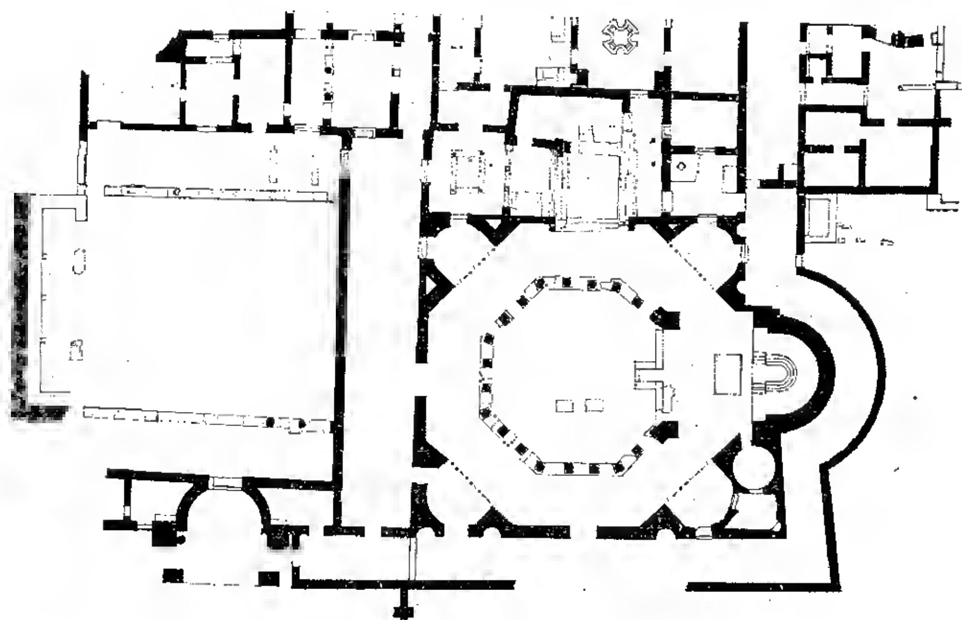

Fig. 14. Philippes, Octogone. Plan (d'après St. Pélékanidis).

encore à Philippes, notamment dans l'église E (basilique D), avec les deux ambons contemporains (fonctionnant donc tous deux pendant la liturgie[2], et comme aussi ce dispositif ne se rencontre pas ailleurs

1. P a l l a s, Les monuments, pp. 115-116. On ne peut pas mettre en rapport ces deux ambons de l'Octogone de Philippes avec les deux pupitres mentionnés par des sources monophysites postérieures (J a r r y, pp. 152 et 154-155), destinés l'un aux lectures de l'Ancien et l'autre à celles du Nouveau Testament. Dans ces sources il s'agit de pupitres ayant leur place dans l'ambon de type syrien. On a essayé, à la lumière d'une telle conception, d'interpréter les tables secondaires rencontrées dans le sanctuaire des basiliques en Palestine (P r a u s n i t z, Excav. at Shavei Zion, p. 28. Cf. les remarques de D u v a l, Cahiers Archéol. XXVI, 1977, pp. 100-101). Sur ces tables voir supra, p. 52.

2. E u t. K o u r k o u t i d o u - N i k o l a ï d o u, Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, Ἀρχαιολ. Δελτ. 27, 1972: Χρον. 573, pl. 513b et 514a. Sur ce monument cf. P a l l a s, l.c., pp. 119-120.

à ma connaissance[1], on tendait à croire que ce phénomène particulier à Philippes, procédait d'une influence directe du Testamentum Domini. A ce point la relation entre le texte et le dispositif architectural s'est établie dans le sens «texte dispositif», tandis que dans les monuments examinés plus haut pour le diakonikon c'est l'ordre inverse qui a été suivi, c'est - à dire expressis verbis qu'on est passé du dispositif architectural au texte. On reviendra sur ce point.

A Nikopolis dans la basilique A (fig. 15) (3e quart du VIe s.)[2], le diakonikon—pièce unique terminée par une abside, située au S. du narthex et communiquant avec lui—a pour pendant, côté N., un ensemble de deux pièces dont seule l'une communique avec le narthex; l'autre est pourvue d'une fosse parallélépipedique avec au-dessus probablement une table[3], trait spécifique des diakonikons[4]. D'après l'analyse qui a précedé nous estimons que le dispositif adopté dans la basilique A de Nikopolis semble refléter l'influence du Testamentum Domini. En d'autres termes apparaît ce dispositif comme une consequence du fait que la question des offrandes est posée dans ce texte à deux reprises, une fois à propos du diakonikon (lieu de depôt des offrandes, afin qu'elles soient vues—*ut eucharistiae seu oblationes... possint cerni*—par l'évêque bien entendu[5], et l'autre à propos de l'enregistrement des noms pour la commémoration (*commemorationis causa etc.*). Ces deux lieux à l'origine ne pouvaient pas s' identifier, nous l' avons remarqué. C'est le cas reflété par le dispositif dans la basilique B (fig. 8) de la même ville. Dans la basilique A, de plus d'un

1. Un ambon se trouve au même endroit dans l'église de St. Grégoire l'Illuminateur à Zwart'nots, consacrée en 652: W. E u g e n e K l e i n b a u e r, Zwart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia, The Art Bulletin LIV, 1972, p. 247 (ib. bibliographie).

2. P a l l a s Reall. z. byz. Kunst. II, 1971, 214 s., fig. 2 (et bibliographie), B a b i ć, l.c. p. 76, fig. 40, P a l l a s, Les monuments, p. 134, fig. 86.

3. D. I. P a l l a s, Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes, Byz. Zeitschr. 53, 1960, pp. 330-331, pl. VII, 2.

4. I b., pp. 328-332, fig. 1-2 et pl. VI-VII, 1 en particulier p. 331 eu égard la table. Voir aussi m ê m e a u t e u r, Ἡ θάλασσα, p. 54, B a b i ć, p. 76, fig. 39 (basilique B de Philippes), p. 54 s. (basilique de Acheiropoiétos de Thessalonique), 124 (basilique A de Thèbes Phtiotides). Ajouter le diakonikon de la basilique de Sicyone (A. K. O r l a n d o s, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1954, pp. 221ss., fig. 4 [plan] et 5 [coupe]. Cf. P a l l a s, pp. 331-332, B a b i ć, p. 76, fig. 43, 44 et 46).

5. Les offrandes se faisaient à l'évêque: *Hippol.*, Trad. Apostol. 31: *Fructus natos primum<prius>quam incipiant eos, omnes festinent offere episcopo* (voir p. 42, n. 3).

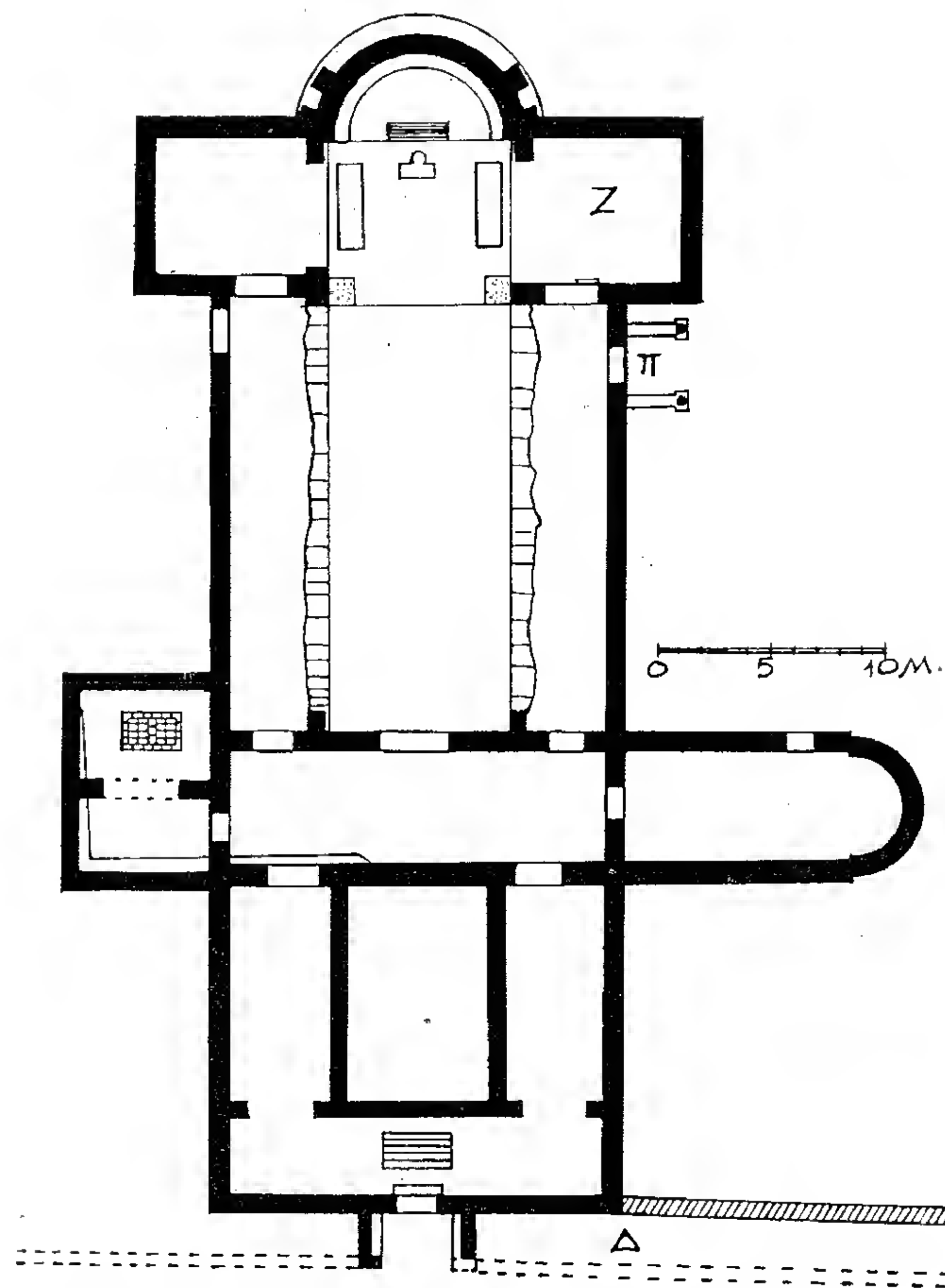

Fig. 15. Nikopolis, basilique A dite de Doumétios. Plan (d'après A. K. Orlandos).

démi - siècle postérieure la présence du diakonikon paraît formelle, habituelle dans le plan d'une église plutôt, que fonctionnelle, servant à la remise des offrandes; son rôle paraît diminué en face de l'annexe du côté opposé. Cette dernière, pourvue d'un mobilier propre au dépôt des offrandes semble n'être autre que le lieu particulier à leur remise aux prêtres et à l'enregistrement des noms. C'est pourquoi nous concluons que le dispositif des annexes en question, dans la basilique A de Nikopolis, a suivi littéralement le Testamentum Domini. Il n'aurait pas été pratique d'avoir construit deux bâtiments annexes à des emplacements éloignés (N. et S. du narthex) destinés à l'accomplissement d'un seul rite, le dépôt des offrandes et sa conséquence immédiate l'enregistrement du nom des donateurs. Nous arrivons ainsi, si notre raisonnement est exact, à cette nouvelle conséquence que le texte en question a été compilé avant que la basilique A de Nikopolis n'ait été bâtie. Il semble que le dispositif analysé ci-dessus se trouve aussi à la base de celui de la basilique D de Thèbes Phthiotides (Néa Anchialos) (fig. 16). Dans cette dernière, le narthex est pourvu d'annexes au S. et au N. Celle du N., formée de deux pièces, renferme une table fixe[1]. La table nous renseigne sur la fonction de cette annexe, qui est donc identique à celle de l'annexe N. à deux pièces aussi de la basilique A de Nikopolis. Dans la basilique thessalienne, les deux annexes ont le même plan: celle du S. est donc dépourvue d'abside ce qui la distingue de celle, correspondante, de la basilique épirote. Cela constitue probablement un indice pour attribuer au monument de Thèbes Phthiotides une date postérieure à celle de la basilique de Nikopolis. Dans ces deux cas on remarque un déplacement du lieu des offrandes, du côté S. à la côté N. du narthex. Nous pensons que notre analyse a apporté la raison de ce changement.

Nous terminons l'examen de la question du diakonikon par une remarque sur la basilique de Léchaion. La disposition des autels secondaires rappelant la fonction originelle de ce mobilier comme cré-

1. G. A. Sotiriou, 'Ανασκαφαὶ Νέας 'Αγχιάλου, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1936, pp. 57-60 plan inséré A, même auteur, Χριστ. καὶ βυζ. ἀρχαιολογία, p. 195, fig. 109, P. Lazaridis, 'Ανασκαφὴ Νέας 'Αγχιάλου, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1972, pp. 28-31, fig. 5. Cf. Babić, p. 76, fig. 45, Pallas, Les monuments, pp. 52-54, fig. 31. La pièce orientale de l'annexe N. est considérée comme rajoutée un peu postérieurement, mais son pavement de mosaïque est semblable à celui de la pièce pourvue de la table; du point de vue fonctionnel toutes deux constituent un ensemble.

dence[1] mais présents concurremment avec le diakonikon, constitue l'indice que cette basilique eu égard aux rites concernant les offrandes, ne se trouve pas de toute évidence chronologiquement très éloignée de l'époque où est apparu le diakonikon en annexe au côté S. du nar-

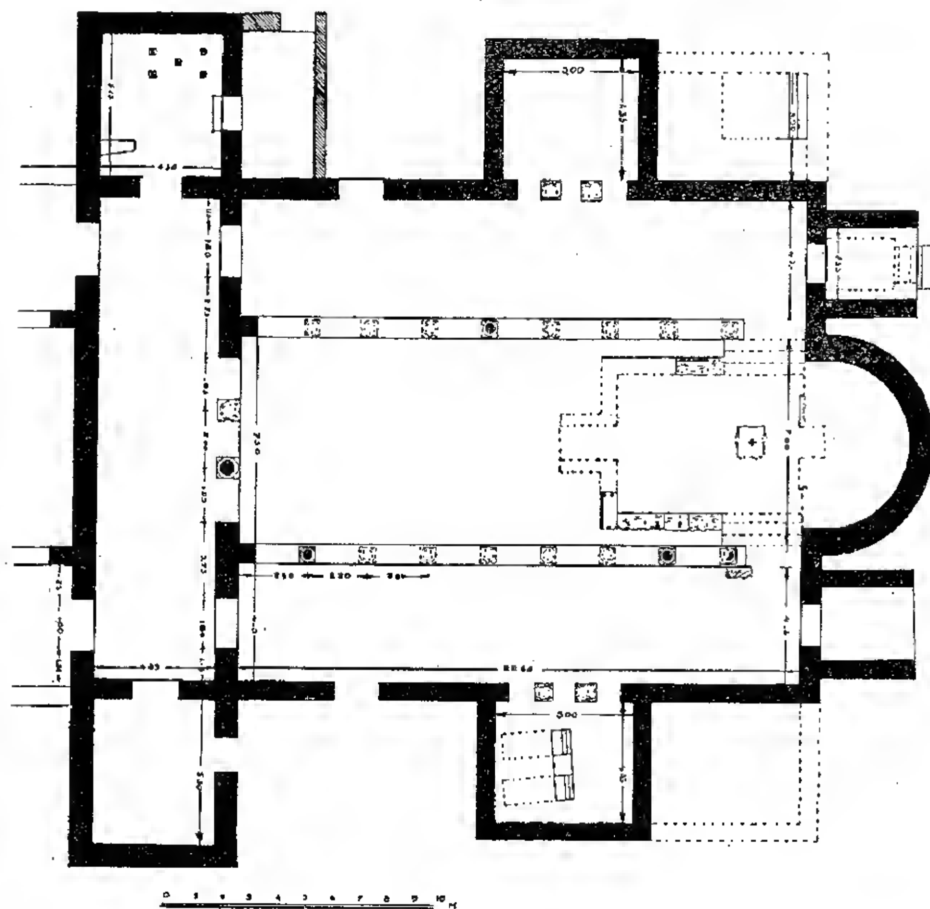

Fig. 16. Thèbes Phthiotides (Néa Anchialos), basilique D. Plan (d'après G.A. Sotiriou).

thex ou de l'atrium dans l'architecture des églises paléochrétiennes. En outre, ces deux éléments, le diakonikon d'une part, lieu propre à la remise des offrandes, et les autels secondaires d'autre part, tables de dépot d'offrandes aussi, sont ici contemporains et utilisés pendant le

1. Voir supra, pp. 37 et 53-54.

déroulement du culte. Ainsi le mobilier servant à recevoir les espèces eucharistiques avant l'offertoire se trouve dédoublé et ne reflète donc pas clairement les rites en usage dans la basilique. On pourrait admettre que dans le diakonikon on mettait les offrandes illicites tandis que sur les tables en annexe à l'autel on déposait les oblations eucharistiques, ou qu'on apportait les oblations eucharistiques, parmi les offrandes remises dans le diakonikon d'abord sur les autels secondaires pour l'offerte, d'où on les transportait sur l'autel principal au moment de l'offertoire. Mais ce ne sont là que des hypothèses. Nous retenons la constatation que la basilique de Léchaion paraît être la plus ancienne parmi les églises pourvues d'un diakonikon en annexe d'après le Testamentum Domini; et peut-être la seule qui suive les prescriptions de ce même texte en ayant le horbanas ou gazophylacium près du diakonikon.

Quand les fidèles remettaient les offrandes sur les autels accessoires, les diacres le moment de l'offertoire arrivé, transportaient les éléments eucharistiques de ces autels à l'autel principal, nous l'avons dit[1]. Celà se passait tout aussi simplement, d'après toute vraisemblance, lors que selon Théodore de Mopsueste (ca 350 - 428), les éléments eucharistiques apportés par les fidèles, étaient déposés dans une pièce à côté de l'autel, connue un peu plus tard comme pastophorion[2]. Cette pièce s'identifie très probablement avec le «diakonikon» désigné à cette époque comme le lieu où on remettait la vaisselle liturgique[3]. La translation mentionnée est à l'origine de ce qui dans la liturgie byzantine se qualifiera comme «proskomidi» au commencement de l'offertoire[4]. C'est apparemment le rite décrit d'autre part par les Constitutions Apostoliques (*ὧν γενομένων* — à savoir les ca-

1. Voir supra, pp. 43-44. *Hippolyt.*, Tradit. apost. 23 (=Ordon. eccles. lat. LXXIII, 1): *Et tunc* - après le baiser de paix - *iam offeratur oblatio a diaconibus episcopo et gratias agat panem ... calicem vino mixtum etc.* (Dix, p. 40. Botte, p. 54 § 21 [=53-54]. Cf. Hanssens, La liturgie d'Hippolyte [Pontif. Univ. Gregor.], p. 114).

2. Voir infra, pp. 95ss..

3. *Synode de Laodicée* (entre 325 et 381) can. 21: *"Ότι οὐ δεῖ ὑπηρέτας ἔχειν χώραν ἐν τῷ διακονικῷ καὶ ἅπτεσθαι τῶν ἱερῶν σκευῶν* (Rallis-Potlis, Σύνταγμα 3, p. 190).

4. Brightman, Liturgies, pp. 319 et 380, P. Trempélas, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, Athènes 1935, p. 87 (liturgie de St. Jean Chrysostome), Brightman, pp. 319 et 401, Trempélas, p. 171 (liturgie de St. Basile). Sur la proskomidi cf. Taft, Tho Great Entrance, pp. 350-373.

techumènes et ceux qui sont mis au rang de ceux-ci, partis—*οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον*)[1]. On situe là les origines de la «grande entrée» de la liturgie byzantine[2].

Nous rappelons le statut reproduit par les Canons Apostoliques 3 et 4[3]. On ne pouvait donc admettre, parmi les offrandes remises dans le diakonikon en annexe au S. du narthex ou de l'atrium, que celles qui étaient utiles à la célébration de l'eucharistie, portées ensuite à l'évêque pour l'offertoire; quant aux autres—illicites, non eucharistiques—on les distribuait au clergé. Alors qu'auparavant, le lieu de dépôt des offrandes — le pastophorion ou un autre lieu situé près de l'autel—était proche de ce dernier, le déplacement au diakonikon annexe de ce lieu de dépôt, a augmenté la distance entre celui-ci et l'autel, et rendu ainsi necessaire une certaine solennité dans la translation des oblations du diakonikon en question vers l'autel. C'est ce qu'a été developpé en la «grande entrée»[4]. L'apparition de ce diakonikon a donc entraîné ce changement, l'un des plus importants dans l'évolution—si l'on peut dire—scénique (théâtrale) de la liturgie byzantine. L'avis soutenu ici concernant la Grande Entrée s'accorde aussi à la liturgie en usage dans la Grande Eglise de Constantinople où le diakonikon, identifié au skévophylakion est situé à une certaine distance au N.-E. de l'église[5].

1. *Apost. Const.* VIII 12, 3 (PG 1, 1092, Funk, pp. 494-496, Quasten, p. 212).

2. G. Dix, The shape of the Liturgy, London [2]1945, pp. 120 et 290, Taft, The Great Entrance, pp. 37-38, 39, 47 et 324. Une procession élémentaire y est presumée.

3. Voir supra, p. 56-59.

4. Sur la «grande entrée» voir: Taft, The Great Entrance, pp. 3, 11 ss., 22-23 et 184. Il considère son origine comme un «mystère» (ib., p. 52. Cf. même auteur, Orient. Christ. Period. 36, 1970, pp. 73-107). D'après le contexte des faits énoncés ici, on doit admettre que le rite de la Grande Entrée a été institué dans un territoire où l'oblation des offrandes non eucharistiques a été déplacée pour la première fois en dehors du sanctuaire, à savoir au diakonikon annexe ou au skévophylakion annexe (voir n. 5).

5. Sur le skévophylakion de Ste-Sophie, de la période préjustinienne de cette église, voir: Eug. Antoniadis, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, I, Athènes 1907, pp. 6 et 11, Athènes 1908, pp. 146-147, Feridun Dirimtekin, Le skévophylakion de Sainte-Sophie, Rev. Ét. Byz. 19, 1961, pp. 397-400, Babić, l.c. pp. 61-62, Thomas F. Mathews, The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, University Park-London (1971), pp. 16-17, fig. 2 et 3, Taft, The Great Entrance, pp. 185-191. D'après une imitation du skévophylakion de la Grande Église a été rajoutée à Ste Irène au VIIIe s. une annexe ronde aussi et au

Un consequent de l'apparition du diakonikon en annexe est d'autre part, nous croyons, la création de l'office de la prothésis qui aura son développement le plus étendu dans le rite byzantin[1]. La prothésis byzantine apparaît comme un dédoublement du rite de l'offertoire, contemporain de toute évidence du déplacement de la remise des offrandes au sanctuaire par les fidèles vers le diakonikon en annexe. A l'origine de cet office se trouve évidemment la bénédiction des offrandes qui aurait lieu dans le diakonikon en annexe au moment de la remise des diverses espèces au prêtre et de l'enregistrement des noms. Il semble précicisément que c'est à cause de ce déplacement qu'on introduisit cet enregistrement. Celui-ci, quand la bénédiction des offrandes, eucharistiques ou non, avait lieu devant l'autel immédiatement, pendant l'offertoire[2], n'était pas indispensable, parce qu'on proclamait les noms de ceux qui faisaient les offrandes, en même temps, cet-à-dire pendant la commémoration qui suivait. Mais lorsque le dépôt des offrandes fut détaché de l'offertoire et de la commémoration, et donc déplacé de l'église dans le diakonikon, on eut besoin d'enregistrer ceux qui faisaient les offrandes afin que leurs noms fussent mentionnés pendant la commémoration. En même temps que la remise des offrandes, on déplaça aussi alors les prières qui accompagnaient les diverses espèces d'oblats[3]. C'est le processus, nous pensons, qui se déduit du dédoublement du terme «proskomidé» par lequel est désigné l'office

même emplacement (F. Dirimtekin, Les fouilles faites en 1946-1947 et en 1958-1960 entre Sainte-Sophie et Sainte-Irène à Istanbul, Cahiers Archéol. XIII, 1962, p. 162, fig. 2, Urs Peschlow, Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchung zur Architektur [=Istanb. Mitteil., Beih. 18], Tubingue 1977, pp. 212-213, pl. 2. Cf. Mathews, Early, p. 85, fig. 44), un skévophylakion apparemment). A Constantinople on ne trouve que deux exemples encore de skévophylakia détachés du corps de l'église qui soient mentionnés (Taft, pp. 190-191).

1. Sur l'office de prothésis voir des informations chez Marco Mandalà, La protesi della liturgia nel rito Bizantino-Greco, Grottaferrata 1935, passim. Cf. Anton Baumstark, Die Messe im Morgenland, Kempfen-Munich 1906, pp. 110-111, même auteur, Liturgie comparée, Chevetogne-Paris[3] 1953, p. 145, S. Salaville, Liturgies orientales. Notions générales, éléments principaux, 1932, p. 26, Ioannes Michael Hanssens, Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus, III, Rome 1932, pp. 17 ss. et 21 ss., Trempêlas, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, pp. 17 ss., n. 1, Pallas, Ἡ «θάλασσα», p. 119, Taft, l.c., pp. 11 s. et 273-274.

2. Voir supra, pp. 42s.

3. Voir supra, p. 42, n. 2 et 3.

d' la prothésis[1]—un terme qui a survecu aussi à sa place originelle dans la liturgie[2]—et des diverses prières particulières à la bénédiction des offrandes non eucharistiques, à savoir des fruits et d'autres produits de l'agriculture, animaux d'élevage compris, maintenus en marge du culte officiel byzantin[3]; une mention de ces dernières se trouve déjà dans la Tradition Apostolique d'Hippolyte[4]. Se déduit aussi du déplacement en question le rite maintenu dans la messe solennelle de tradition byzantine, où le prêtre ne finit pas la préparation des oblats, voire même l'office de la prothésis, afin que ce doit fait par l'évêque avant que l'offertoire ne commence[5]. Autres conjectures enfin: les diverses manipulations sacrificielles qui sont integrées aux rites de la prothésis, où d'autre part une commémoration a trouvé sa place comme une suite de l'enregistrement des noms dans le nouvel emplacement du dépôt des offrandes, le diakonikon en annexe[6]. La commémoration, dans l'office de la prothésis d'aujourd'hui est un élement essentiel de la céremonie qui s'y déroule, comme nous croyons qu'elle l'était dans celle présumée, qui avait lieu autrefois dans le diakonikon en annexe. Mais l'offrande d'encens, permise d'après le 3e Canon Apostolique «qu'elle soit faîte sur l'autel pendant l'offertoire» (*Μὴ ἐξὸν δὲ ἔστω προσάγεσθαί τι ἕτερον πρὸς τὸ θυσιαστήριον ἢ ἔλαιον εἰς τὴν λυχνίαν καὶ θυμίαμα τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς*) a gardé sa place primitive dans la liturgie ainsi que la prière d'accompagnement qui lui est particulière (immédiatement après la grande entrée)[7]. L'exception que nous venons d'alléguer étaye les déductions avancées ci-dessus. Le

1. Ps. Germanos. Hist. eccles. et contempl. myst : *Ἡ προσκομιδὴ ἡ γενομένη ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ* (PG 98, 396). Cf. Brightman 319, Trempélas, pp. 222 ss., Mandalà, pp. 39, 45, 46. 68, 69, 84 et passim.

2. Voir supra p. 73 n. 4.

3. Voir Pallas, Ἡ «Θάλασσα», pp. 114 et 115.

4. Voir supra, p. 42 n. 2 (*Si quis oleum offert ... Similiter si quis caseum et olivas offeret ... In omni vero benedictione dicatur: Tibi gloria etc.*) et n. 3 (*Fructus natos ...In omnibus autem quae percipiuntur sancto Deo gratias agant etc.*). Cf. Bernard Botte, Hippolyte de Rome, La Tradition Apostolique (=Sources Chrétiennes 11 bis), Paris 1968, pp. 112-113.

5. Voir S. Petridès, La préparation des oblats dans le rite grec, Echos d'Orient III, 1899-1900, p. 68.

6. Voir supra, pp. 65s..

7. Liturgie de St. Jacques (Brightman pp. 32 et 41), Liturgie de St. Marc (ib., pp. 123). Voir aussi Lietzmann, Messe und Herrenmahl, pp. 88 ss. Cf. Pallas, Ἡ «Θάλασσα», p. 116.

texte du Testamentum Domini concernant le diakonikon reflète une tradition liturgique toute différente de celle adaptée dans les églises pourvues de pastophoria ou de sacristies de type syrien.

On croit que le Testamentum Domini, compilé au Ve s. est d' origine syrienne[1]. Mais le fait que l'office de prothésis s'est developpé dans la liturgie byzantine, disons parmi les peuples de langue grecque, infirme une telle opinion; au contraire il confirme pour le texte en question une origine commune avec celle du diakonikon en annexe qui ne peut pas être originaire de Syrie. A ce point est significatif le fait que le Testamentum Domini redigé en grec, mais parvenu jusqu'à nous en syriaque, se rattache à la Tradition Apostolique d'Hippolyte[2] tout comme les Constitutions Apostoliques[3].

De l'analyse qui vient d'être faite, il semble ressortir qu'en Grèce le diakonikon rajouté est d'origine locale. Le Testamentum Domini n'est pas à l'origine de cette disposition architecturale, il n'a fait que la diffuser. Le rédacteur du texte en question semble avoir eu à l'esprit un diakonikon—avec un atrium et des portiques tout autour—à peu près comme celui de la basilique d'Alkisôn à Nikopolis (fig. 8 et 12). Les édifices de Transjordanie paraissent avoir été directement influencés par le texte du Testamentum Domini quand il est arrivé jusque là.

Il est raisonnable de supposer que les textes des Canons Apostoliques 3 et 4—ceux qui ont trait aux offrandes—sont liés géographiquement à la région où a été conçu le diakonikon en annexe, qu'ils sont liés au culte en usage dans cette région, et qu'ils datent plus ou moins de l'époque où ce diakonikon est apparu. Le diakonikon en annexe se présente donc comme une limite ante quem pour les Canons Apostoliques 3 et 4, et la région où ce diakonikon est apparu est très probablement celle de leur origine. Quant au texte du Testamentum Domini, le diakonikon constitue un terminus ante quem pour son élaboration, et aussi une indication sur l'endroit de sa rédaction. Les données archéologiques connues à ce jour permettent de fixer comme suit, par ordre chronologique, les rapports historiques entre les textes et les monuments, tels que nous les avons examinés: Apparition des Canons Apostoliques 3 et 4—conception du diakonikon en tant qu'annexe (quelque part dans l'Illyricum oriental)—rédaction du texte du

1. Quasten, Initiation aux Pères de l'église, II, pp. 221-222.

2. Quasten, l.c.

3. Voir supra, pp. 58-59.

Testamentum Domini en ce qui a trait au diakonikon—influence du texte du Testamentum Domini sur l' architecture ecclésiastique de Transjordanie. Ce qui ressort de l'analyse ci-dessus c'est que le culte de la région où a été conçu le diakonikon-annexe semble parent du culte qui est représenté par la Tradition Apostolique d'Hippolyte, et d'une manière générale, par la tradition cultuelle de l'église primitive de Rome avant sa latinisation.

3. *Les Pastophoria du type helladique*: Ce que nous avons appelé pastophorion[1] dans la basilique de Léchaion (fig. 1, 2 et 3)—l'étroit passage à droite du bêma qui est isolé par une cloison basse—se retrouve dans la basilique de Skoutéla et dans la basilique du martyr Kodratos à Corinthe également. Dans la basilique de Skoutéla (fig. 17)[2] qui remonte probablement au début du VIe s., le pastophorion d'environ 1,70 m de large est dans la nef Nord; le passage qui permet d'y accéder a 0,95 m de large et est situé à l'extrémité Nord de la cloison, ce qui fait qu'il est accessible du bêma, de la nef et de l'extérieur; il y a un deuxième pastophorion dans la nef Sud, de 1,95 m de large mais de ca 2,70m de long qui ne va donc que jusqu'à la porte Est de la nef. Ce pastophorion n'est accessible que du bêma, et il est compris dans un espace plus grand, séparé du reste de la nef par un mur qui prolonge en ligne droite le soubassement du chancel, à 7,60 m du mur Est. Tout ce que nous venons de décrire résulte d'une intervention postérieure, qui date d'après 522, mais de toute façon d'une époque où l'édifice jouait son rôle liturgique. Dans la basilique de Kodratos—qui n'est peut-être pas antérieure au début du VIe s.—les données ne sont pas très sûres. A l'extrémité intérieure de la nef Nord, une cloison postérieure isole un espace de ca 1,90 m de large mais qui semble être englobé dans un espace plus grand, séparé de la nef par un petit mur

1. Sur les pastophoria voir la bibliographie citée dans la p. 55, n. 5. Ajouter: Edwin Freshfield, Byzantine Churches and the Modification made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual,Archaeologia XLIV, 1876, pp. 388-392, Crowfoot dans Kraeling, Gerasa 181, G. Bandmann, Über Pastophorien und verwandte Nebenräume, Kunstgeschichtliche Studien. Festschrift für Hans Kaufmann, Berlin 1956, pp. 19-58. Dans notre analyse nous ne prenons pas en considération les extrémités des bras du transept désignés quelquefois comme pastophoria.

2. D. I. Pallas, Ἀνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1954, pp. 210-213 et 218; de même, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Σκουτέλας ἐν Κορίνθῳ, ib. 1955, pp. 193ss., fig. 1.

qui prolonge en ligne droite le soubassement du bêma[1], à peu près comme pour le pastophorion Sud de la basilique de Skoutéla. Ici aussi il s'agit de dispositifs postérieurs. Quant à la nef Sud, sa partie orientale est en relation par un passage avec un complexe funéraire lié au culte du martyr Kodratos[2]; des murs plus récents y sont indétermi-

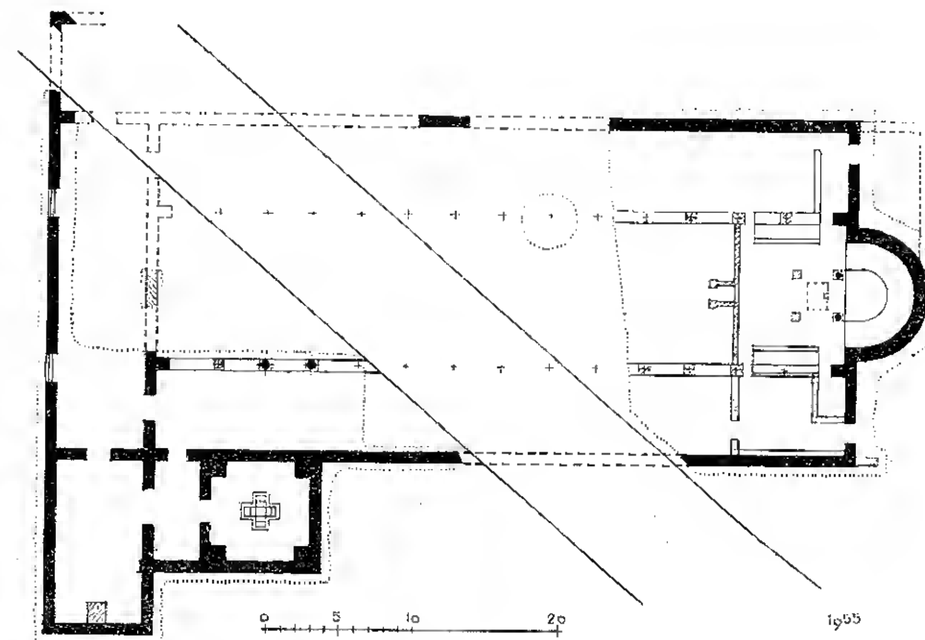

Fig. 17. Corinthe, basilique de Skoutéla.

nés. Parmi les monuments de Corinthe, la basilique de Cenchrées basilique à cinq nefs, a un pastophorion de ca 2,00 m de large dans la nef intérieure Sud[3]. Seules les basiliques de Skoutéla et de Léchaion peuvent fournir des indices pour dater les pastophoria des basiliques de Corinthe. Les pastophoria de la première ont été aménagés après

1. Eust. Stikas, Κοιμητηριακὴ βασιλικὴ Παλαιᾶς Κορίνθου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1961, pp. 129-136, et 1962, pp. 51-56, même auteur, La basilique cimetériale récemment découverte à Corinthe, Atti del VI Congr. Intern. di Archeolog. Cristiana (Ravenne 1962), Vatican 1965, pp. 471-479. Cf. Pallas, Les monuments, pp. 156-163, fig. 110 (sur les dispositifs en question ib., pp. 159-160).

2. Pallas, l.c., pp. 162-163.

3. Ib., pp. 172, fig. 116.

522[1]; le pastophorion de la deuxième—dans lequel on distingue deux époques (fig. 2)—date probablement de l'époque de Justinien Ier[2]. Pour tous les exemples de Corinthe l'année 550/551 constitue un terminus post quem non, puisqu'à cette date ces monuments ont été détruits par des tremblements de terre qui sont aussi à l'origine de la destruction de toute la ville de Corinthe.

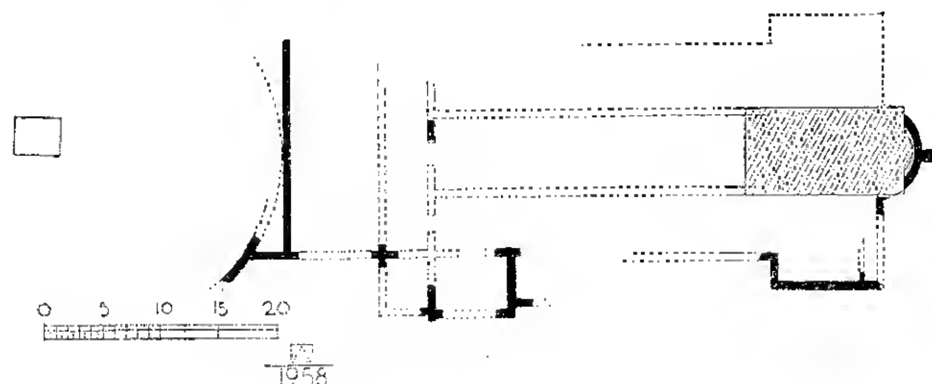

Fig. 18. Nikopolis, basilique E, près de Préveza. Plan.

A Nikopolis il y a déjà deux exemples de pastophoria semblables, le premier dans la basilique d'Alkisôn (fig. 8). Les pastophoria ont 1,15 m de large; construits avec des marbres antiques, ils ont l'air de caisses oblongues; ce sont, comme à Corinthe, des adjonctions postérieures. Aucun indice ne permet de les dater; ils ont probablement été aménagés après l'époque où a été ajouté le diakonikon[3]. L'autre exemple est celui de la basilique, E, au lieu-dit Margarôna, près de Préveza, la ville qui a succédé à Nikopolis. La cloison y est en maçonnérie et elle délimite un espace de 2,30 m de large (fig. 18)[4]. Elle est contemporaine de l'édifice. Dans la basilique d'Alkisôn (fig. 8) l'architecte n'avait pas prévu les pastophoria; leur largeur dans la basilique de Margarôna—double de celle des pastophoria de la basilique d'Alkisôn—semble impliquer une sorte d'élaboration de l'idée de pastophoria, qui

---

1. Pallas, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1954, p. 218. Cf. même auteur, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, Riv. Archeol. Crist. XXXV, 1959, pp. 204 et 210, Reall. z. byz. Kunst. II, 1971, col. 226 (s. v. *Epiros*).

2. Voir supra, p. 40.

3. Voir supra, pp. 60ss.

4. Pallas, Riv. Arch. Crist. XXXV, 1959, pp. 197-202, Reall. z. byz. Kunst (voir n. 1), p. 222, fig. 6.

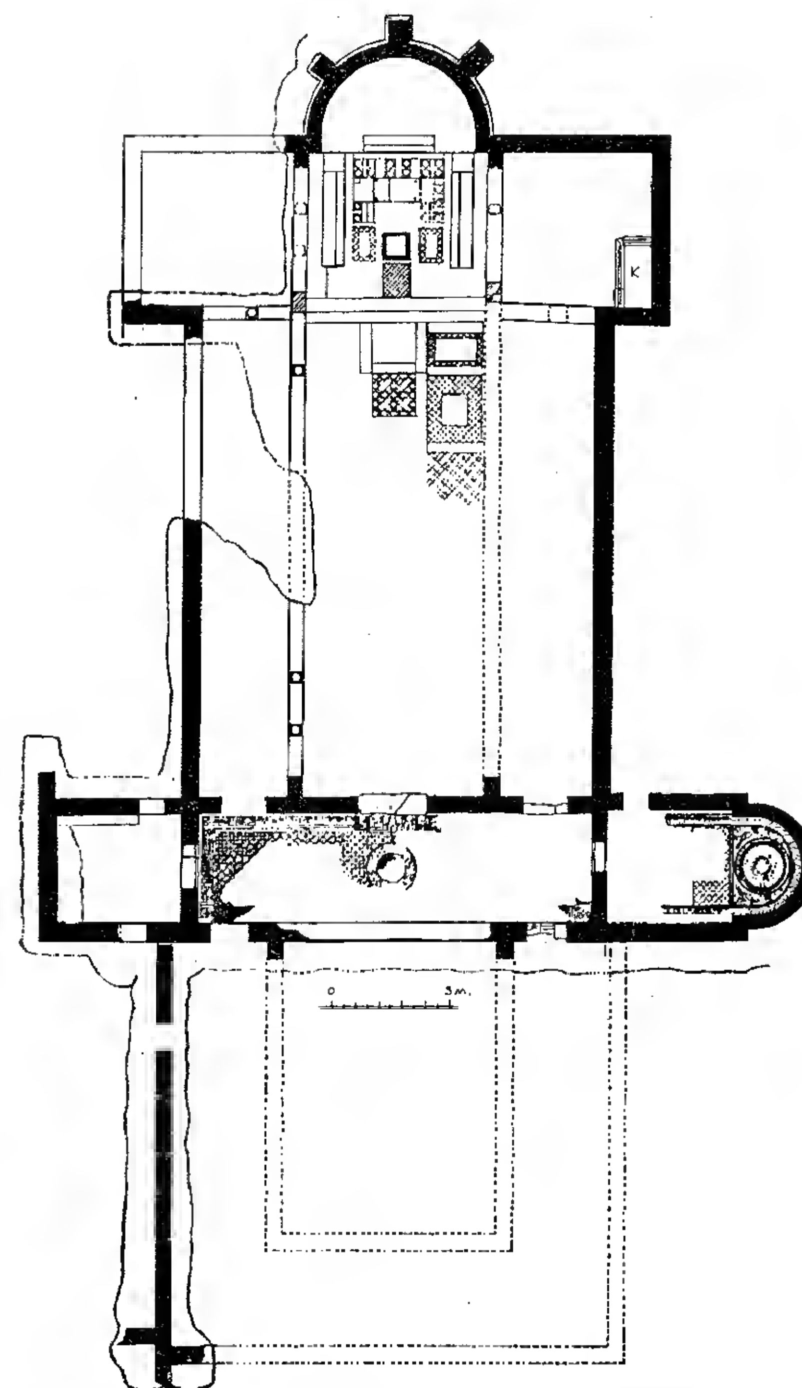

Fig. 19. Nikopolis, Basilique D. Plan (d'après A. K. Orlandos).

sont donc assez éloignés dans le temps des précédents. A partir d'autres critères, ces seconds pastophoria peuvent être datés au plus tôt du deuxième quart du VIe s.[1]. Dans la basilique D de Nikopolis, un pastophorion en forme de caisse (2. 90 × 1.50 m) (fig. 19)[2] a été aménagé dans l'angle Sud-Ouest de la nef transversale. La basilique D date proba-

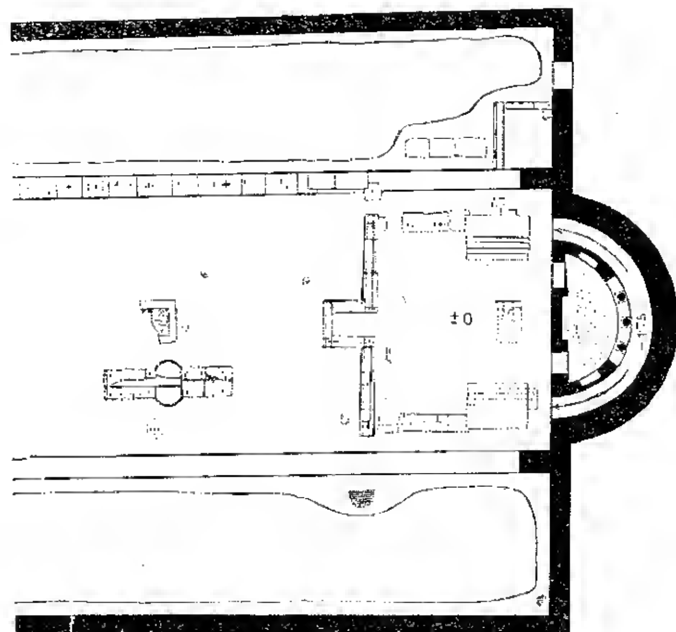

Fig. 20. Stobi, basilique épiscopale. Plan (d'après R. Egger).

blement du premier quart du VIe s.[3]. Un dispositif apparemment semblable avait existé à l'extremité Est de la nef N., à côté du sanctuaire de la basilique épiscopale de Stobi (fig. 20); elle communiquait avec le sanctuaire par une ouverture 0.90 m de large[4]. Il rappelle

1. Voir Pallas, Reall z. Byz. Kunst (voir p. 80, n. 1), col. 226-227.

2. A. K. Orlandos, 'Ανασκαφὴ βασιλικῆς Δ Νικοπόλεως, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1959, p. 92, fig. 1 et 2. Cf. Pallas, Reall. z. byz. Kunst (l.c.), col. 221-222, fig. 5, et Les monuments, pp. 134-136, fig. 87.

3. Pallas, Reall. z. byz. Kunst. (l.c.), pp. 226-227.

4. Rudolf Egger, Die städtische Kirche von Stobi, Jahresh. d. österr. archäol. Inst. XXIV, 1929, p. 78, fig. 29. Cf. Ernst Kitzinger, A survey of the early christian town of Stobi, Dumb. Oaks Pap. 3, 1946, fig. 127, R. F. Hoddinott, Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, p. 163, fig. 74.

le pastophorion de la nef Sud de la basilique de Skoutéla à Corinthe (fig. 17). La basilique de Stobi date du premier quart du VIe s.[1]; pour la construction en question des détails nous manquent. Un autre dispositif (3.40 × 1.65 m) semblable à celui de la basilique D de Nikopolis a été aménagé dans la basilique de Mytikas (Acarnanie)—elle se trouve dans la zone d'influence de Nikopolis—contre le mur Nord de l'édifice (fig. 21)[2]. Il n'existe aucun indice chronologique précis pour cet édi-

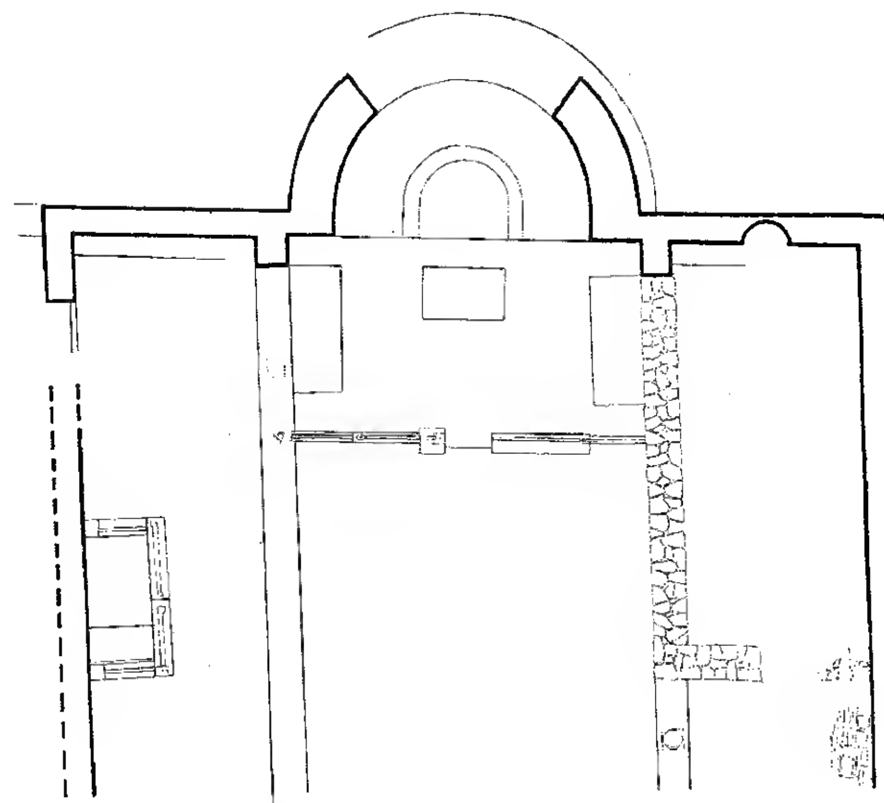

Fig. 21. Basilique de Mytika, Plan (d'après P. Vokotopoulos).

fice, il semble toutefois postérieur à la basilique D de Nikopolis. Ces deux derniers monuments de la région de Nikopolis et ce de Stobi s'écartent d'une règle qu'on essaie de faire appliquer—pastophoria sy-

1. Kitzinger, l.c., d'après Egger, l.c., construite avant l'an 518.

2. P. Vokotopoulos, 'Ανασκαφὴ βασιλικῆς 'Αγίας Σοφίας Μύτικα, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1972, pp. 111-112, fig. 1, même auteur, ib. 1979 (à paraître). Cf. Pallas, Les monuments, pp. 29-30, fig. 12.

métriques de part et d'autre du bêma; il y a donc désobéissance en quelque sorte, volonté de résoudre autrement les problèmes qui ont imposé la création des pastophoria réguliers, ceux qui sont liés au bêma. Ces problèmes se rattachent à l'utilisation liturgique de ces pastophoria.

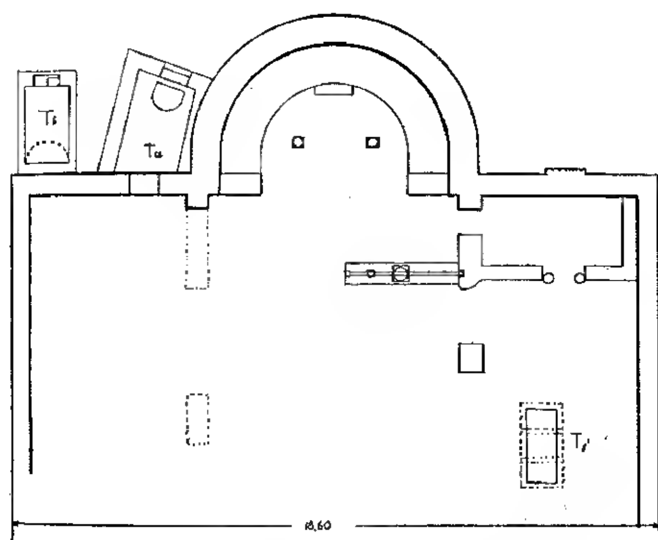

Fig. 22. Basilique d'Égine. Plan (d'après P. Lazaridis).

En dehors de Corinthe, de Nikopolis et de Stobi—parmi les principaux centres de l'Illyricum oriental—des pastophoria semblables ont été mis au jour dans la basilique du lieu-dit Vardia à Égine (fig. 22)[1]; dans la nef Sud on remarque un pastophorion en maçonnerie de ca 2,05 m de large avec une petite porte d'accès à peu près au milieu du côté Ouest, à petites colonnes au lieu des orthostates. Aucun indice chronologique pour ce monument, mais la largeur du pastophorion et sa forme relativement évoluée—une petite porte au centre à un aspect plutôt monumental—nous amènent plus ou moins à l'époque du pastophorion de la basilique E de Nikopolis (fig. 18). Je citerai encore un exemple de l'Illyricum oriental, dans le Sud: la basilique de Francokastello à

1. P. Lazaridis, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Νομοῦ Πειραιῶς, Ἀρχαιολ. Δελτ. 22, 1967: Χρον., pp. 161-162, plan 1. Cf. Pallas, Les monuments, pp. 12-14, fig. 4.

Crète (fig. 23)[1]; les pastophoria y sont séparés des nefs par d'épaisses cloisons qui rappellent les pastophoria de type syrien; mais leur faible largeur (ca. 1,50 m) et l'absence de communications impliquent que les

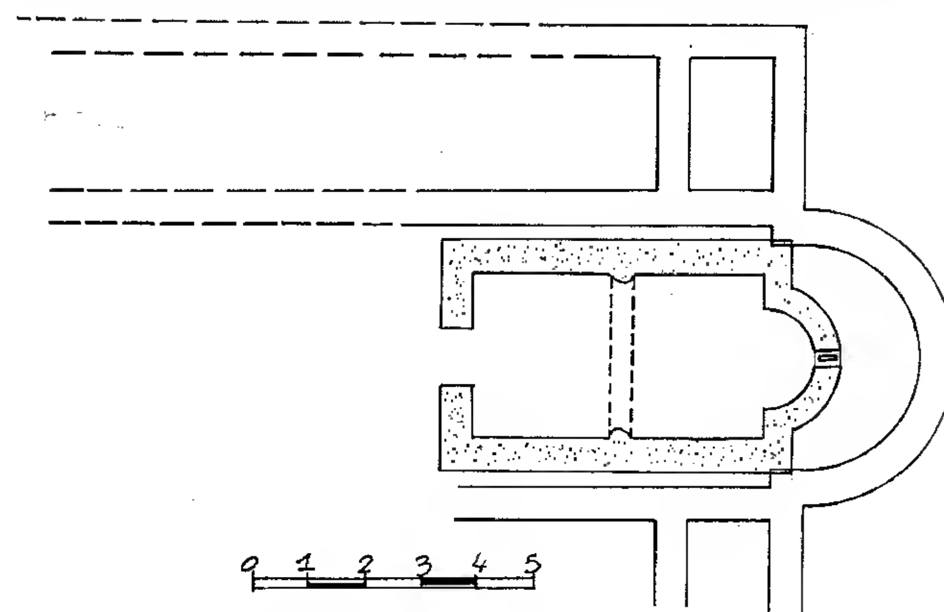

Fig. 23. Crète, basilique de Francokastello. Plan (d'après K. Lassithiotakis).

cloisons devaient être basses et que, par conséquent, ils relèvent, eux aussi, du type en question. Ils semblent contemporains de l'édifice (VIe s.).

En dehors de l'Illyricum oriental, on retrouve des pastophoria semblables dans les basiliques de Gérasa (fig. 9 et 13), et dans le complexe des basiliques A de Péghia à Chypre (fig. 24 bas)[2]. A Pé-

1. K. Lassithiotakis, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρητ. Χρονικὰ 23, 1971, pp. 118-119, plan 112. Cf. Pallas, pp. 244-245, fig. 169.

Il est probable qu'une pareille structure, large ca. 1.60 m se rencontre aussi à l'extrémité Est de la nef Nord de la basilique d'Olous en Crète. Elle est considerée comme un escalier (H. Van Effenterre, dans L'Architecture Française, mars 1941, 31-34, Claire Tiré - Henri Van Effenterre, Guide des fouilles en Crète, Paris 1966, p. 89, pl. XXI, 2) ou comme des restes de dalles du pavement (A. K. Orlandos, Ἐξερεύνησις τῆς βασιλικῆς Ὀλοῦντος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1960, p. 310, fig. 2). Cf. Pallas, pp. 263-264, fig. 185.

2. A. H. S. Megaw, Early byzantine Monuments in Cyprus in the light of recent discoveries, Akten XI. Intern. Byzantinisten-Kongresses (Munich 1958), Munich 1960, p. 348, fig. 26, même auteur, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or provincial?, Dumb. Oaks Pap. 28, 1974, pp. 71s. Cf. Pallas, p. 277, fig. 191.

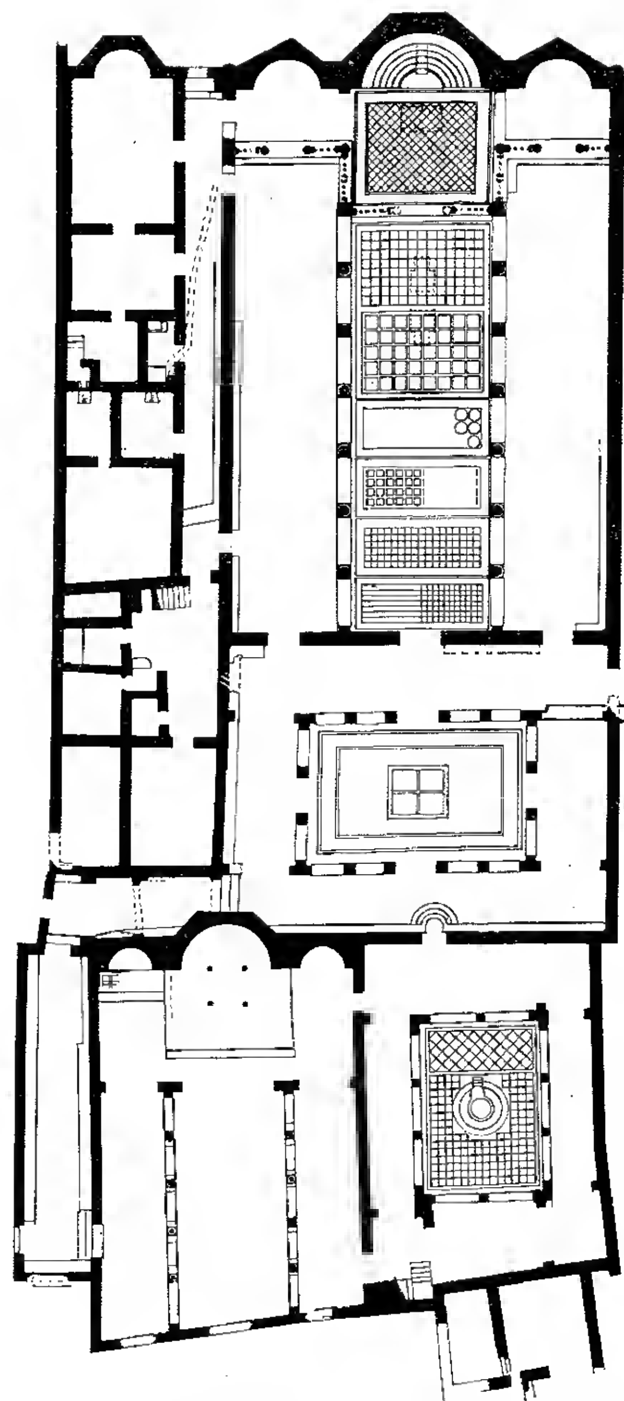

Fig. 24. Chypre, basilique de Péghia. Plan (d'après A.H.S. Megaw).

ghia, dans la basilique occidentale, avec trois absides qui est probablement la plus ancienne, on note un pastophorion de 1,10-1,20 m de large au Nord du bêma; dans la basilique orientale, également à trois

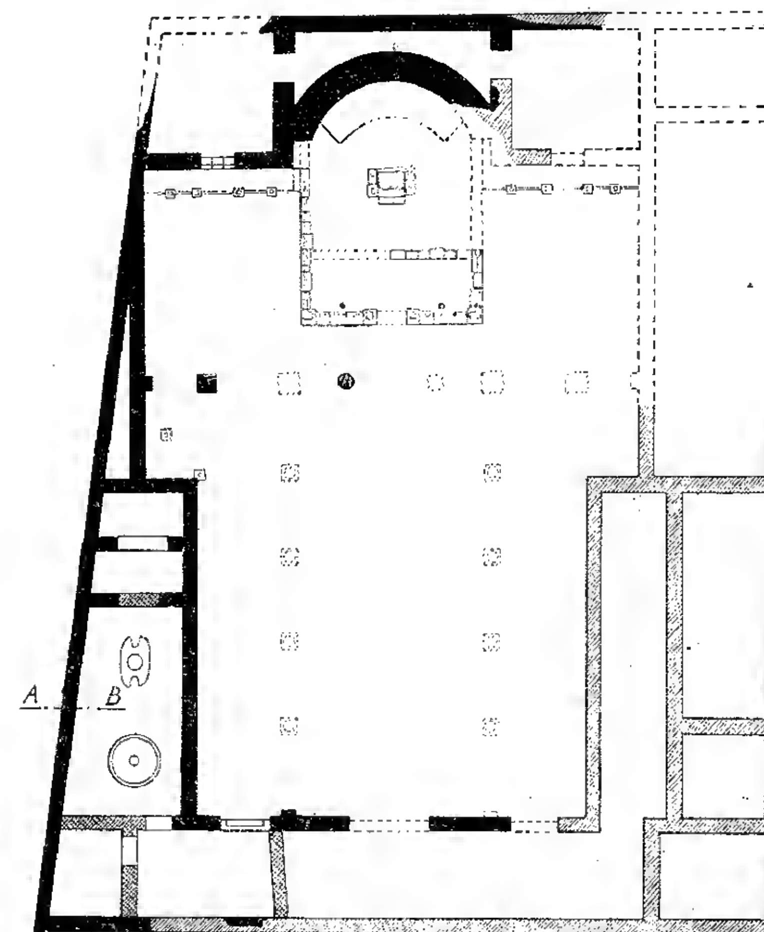

Fig. 25. Basilique d'Et Tabga. Plan (d'après A.M. Schneider).

absides, les pastophoria, larges de 3,25 m vont jusqu'à la balustrade du bêma (fig. 24 haut)[1], et chacun d'eux a, en son milieu, une ouverture, comme le pastophorion de la basilique d'Égine (fig. 22). Dans l'église de la Multiplication des Pains (Et Tabga) en Palestine (fig. 25)[2],

1. Voir la bibliographie citée dans la p. 85, n. 2. Cf. Pallas, p. 278.
2. A. M. Schneider, Die Brotvermehrungskirche von Et-Tabga am Genesarethsee, Paderborn 1934, pp. 17s., fig. 1.

on trouve des pastophoria à balustrade devant les pastophoria de type syrien régulier. Dans la basilique de Serdjilla, en Syrie, on retrouve également une clôture à balustrade devant le pastophorion de type syrien—le pastophorion Nord (fig. 26)[1]. Il est intéressant de noter que dans ces deux exemples orientaux les structures à balustrades résul-

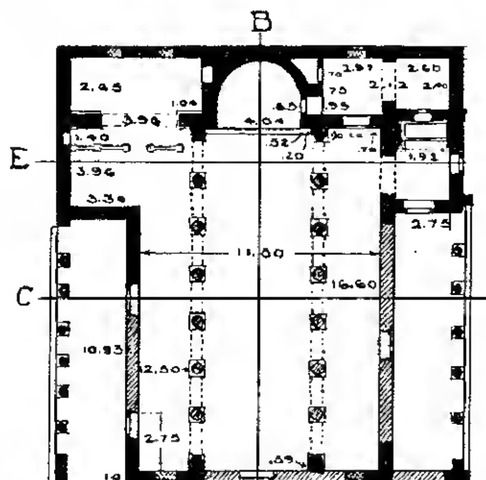

Fig. 26. Basilique de Serdjilla, Syrie. Plan (d'après H.C. Butler).

tent d'une intervention postérieure, comme si on cherchait par ce moyen à adapter un exemple qui, en tant qu'idée et forme, était venu d'ailleurs. Enfin un exemple comparable—un espace entouré d'une balustrade devant des pastophoria de type syrien—est connu en Afrique du Nord (à Kherbet Guidra en Algérie)[2].

La distribution géographique des monuments connus à ce jour qui ont des pastophoria étroits avec une cloison basse, nous permet de dire qu'il s'agit d'une particularité essentiellement achaïenne et épirote, c'est-à-dire des métropoles de Corinthe et de Nikopolis, mais qui s'est diffusée jusqu'en Macédoine septentrionale et en Crète, aux confins des régions relevant de l'Illyricum oriental.

Un autre groupe de pastophoria de la catégorie que nous examinons se caractérise par le fait qu'ils sont plus vastes, qu'ils vont da-

1. H. C. Butler, Syria (=Princeton Expedition), II B, Leyden 1920, p. 115, fig. 132, même auteur, Early Churches in Syria, Princeton 1926, p. 26, fig. 22. Cf. Lassus, Sanctuaires de Syrie, p. 33, fig. 12.

2. Gsell, II, p. 206, fig. 124.

vantage vers l'Ouest. Dans la basilique C—celle de l'archevêque Pierre—de Thèbes Phthiotides (Néa Anchialos), les pastophoria se prolongent vers l'Ouest de part et d'autre du bêma, sur une longueur qui dépasse

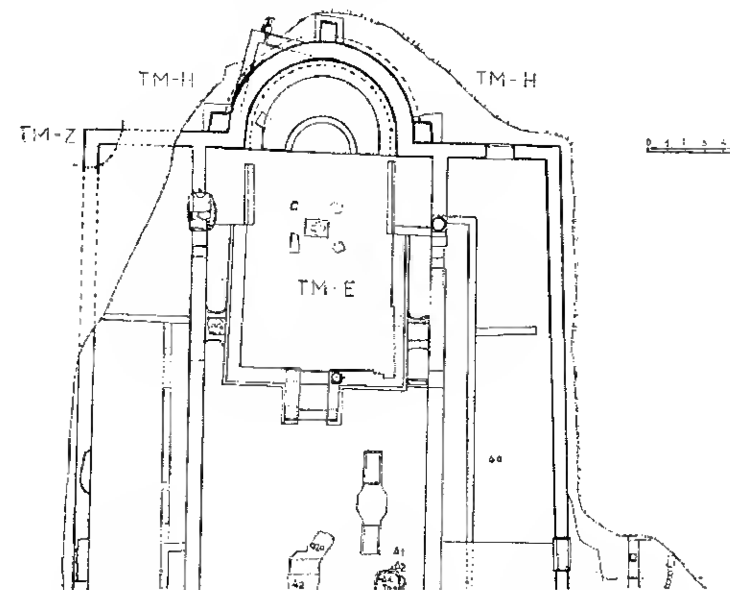

Fig. 27. Thèbes Phtiotides (Néa Anchialos), basilique C. Plan (d'après P. Lazaridis).

les 9 m. Le pastophorion Sud semble pourvu d'une petite porte à l'extrémité Sud de la cloison de manière à être accessible depuis la nef (fig. 27). Il s'agit, cette fois encore, de structures postérieures[1]. La basilique est datée, avec beaucoup de vraisemblance, du premier quart du VIe s. Il existe un pastophorion de ca. 3,80 m de long, postérieur lui aussi, dans la nef Sud de la basilique Sud d'Aliki à Thasos; elle remonte à la fin du Ve s. ou début du VIe s. (fig. 28)[2]. Les pastophoria de la deuxième phase—phase à voûtes—de la basilique de Dion, sont —je pense – contemporains de l'édifice (fig. 29)[3]. Ils se prolongent vers l'Ouest et ont jusqu'à ca. 5,40 m de long, chacun d'eux étant pourvu d'une petite porte au milieu de la cloison. La régularité qui caractérise

1. P. Lazaridis, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1970, p. 39, fig. 1. Cf. Pallas, l.c., p. 48, fig. 25.

2. Jean - Pierre Sodini, Aliki, Bull. Corr. Hellén. CXV, 1971, p. 791, fig. 21. Cf. Pallas, pp. 123-124, fig. 75.

3. Styl. Pélékanidis, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, Ἀρχαιολ. Δελτ. 20, 1965: Χρον., p. 479. Voir aussi Pallas, pp. 78-79, fig. 46.

les dispositifs de la basilique de Dion implique une époque plus avancée que celle des pastophoria de la basilique C de Thèbes Phthiotides (fig. 27).

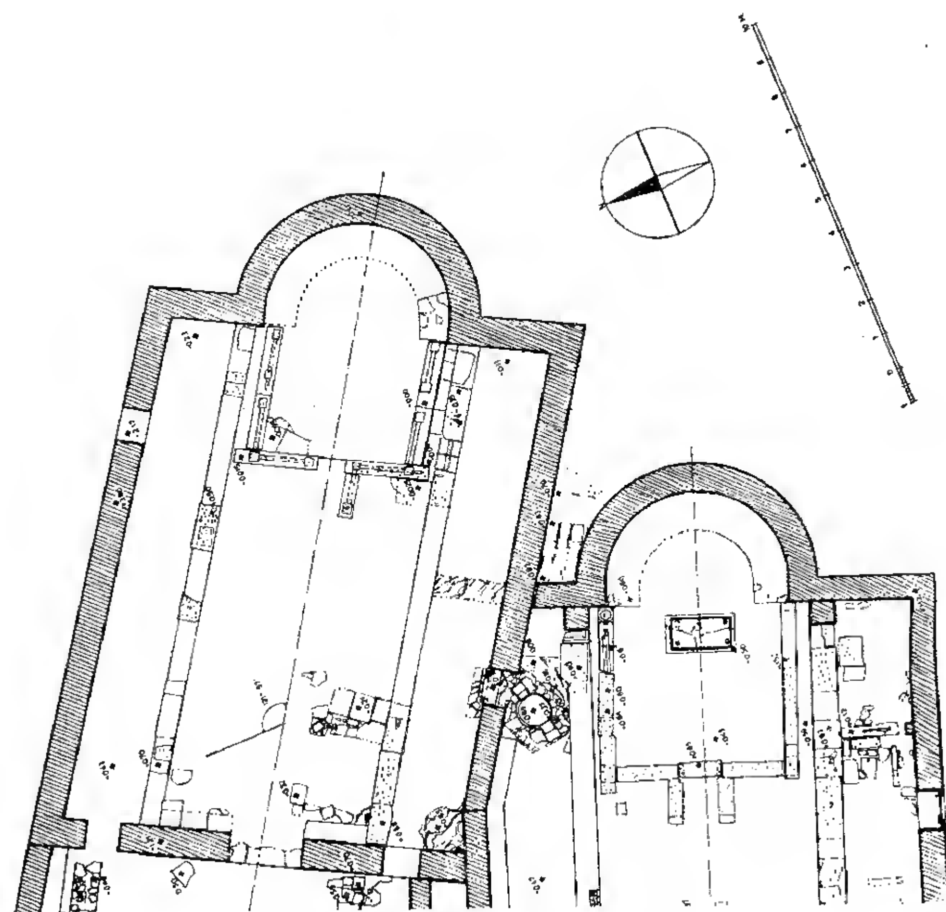

Fig. 28. Thasos, basiliques d'Aliki. Plan (d'après J.-P. Sodini).

La basilique de Dion date probablement, et au plus tôt, de la deuxième moitié du VIe s. Les pastophoria appartenant à ce groupe dans la basilique A (fig. 30) et dans la basilique C (fig. 31) d'Amphipolis[1] sont

1. Basilique A: Eustathios Stikas, 'Ανασκαφὴ 'Αμφιπόλεως, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ., 1967, p. 86, fig. 1 pl. 64a, ib. 1969, pp. 54 s., plan A, même auteur, Les basiliques paléochrétiennes d'Amphipolis de Macédoine, Corsi di cultura sull'arte bizantina e ravennate 1972, pp. 305ss., fig. 3. (cf. Pallas, pp. 95-96, fig. 56); basilique C: E. Stikas, 'Ανασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Γ' 'Αμφιπόλεως, Πραχ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1964, 42-43, plan A pl. 34b et Corsi, l.c., pp. 299 ss. (cf. Pallas, p. 102, fig. 66).

aussi contemporains de ces édifices. Pour la basilique A une date du début du VIe s. au plus tôt m'était apparue plausible[1]; d'après la recherche présente on pourrait admettre une datation plus avancée

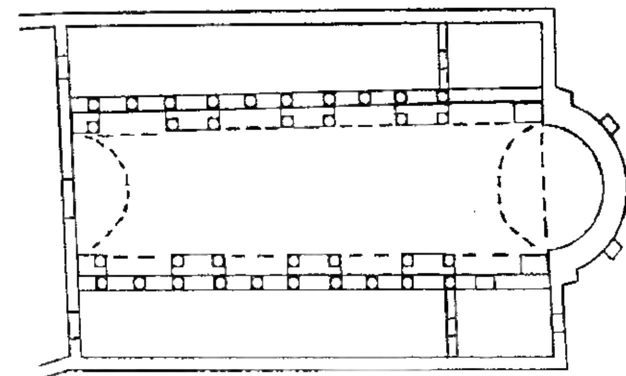

Fig. 29. Basilique de Dion, IIe période. Plan.

dans le VIe s. Enfin, la basilique A de Chersonèse de Crète constitue encore un exemple de ce groupe de pastophoria; un seul pastophorion y est conservé, de ca. 5.50 m de long, dans la nef Nord, avec une petite porte à l'extrémité intérieure de la cloison mitoyenne (fig. 32)[2]. En dehors de l'Illyricum oriental, on rencontre des pastophoria semblables à Paros probablement—un pastophorion de ca. 3,90 m de long, dans la nef Nord de la basilique de Tris Ekklissies (fig. 33)[3], remontant à la fin du VIe ou au début bu VIIe s. —et à Kôs sûrement—deux pastophoria dans la basilique de Mastikhari, l'un dans la nef Nord

1. Pallas, l.c., p. 97.

2. A. K. Orlandos, 'Ανασκαφὴ Χερσονήσου Κρήτης, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1955, p. 334, fig. 1 et 2. Cf. Pallas, pp. 258-259, fig. 178 et 179. Seul le mur mitoyen (0.60 m. d'épaisseur) du pastophorion Nord est conservé; un mur semblable avait probablement existé dans la nef Sud. La reconsitution de la partie orientale de la basilique n'est pas sûre. L'absence de restes des murs sur la ligne du stylobate constitue un indice que les colonnades se prolongeaient jusqu'au mur Est de la basilique, donc que les murs mitoyens étaient bas (cf. la basilique de Mastikhari fig. 34). Mais c'est une hypothèse. Autrement on doit admettre qu'il y avait des pastophoria du type syrien régulier.

3. A. K. Orlandos, 'Ανασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς «Τριῶν 'Εκκλησιῶν» Πάρου, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1960, pp. 246 ss., fig. 1, ib. 1961, pp. 184ss., fig. 1, même auteur, Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων, 'Αρχαιολ. Δελτ. 18, 1963: Χρον., pp. 298 ss., 1. Cf. Pallas, p. 204, fig. 139.

(ca. 4,35 m de long) et l'autre dans la nef Sud (ca. 3.40 m) (fig. 34)[1]. Dans ces derniers exemples les cloisons mitoyennes sont des murs épais comme celles de la basilique de Chersonèse (fig. 32).

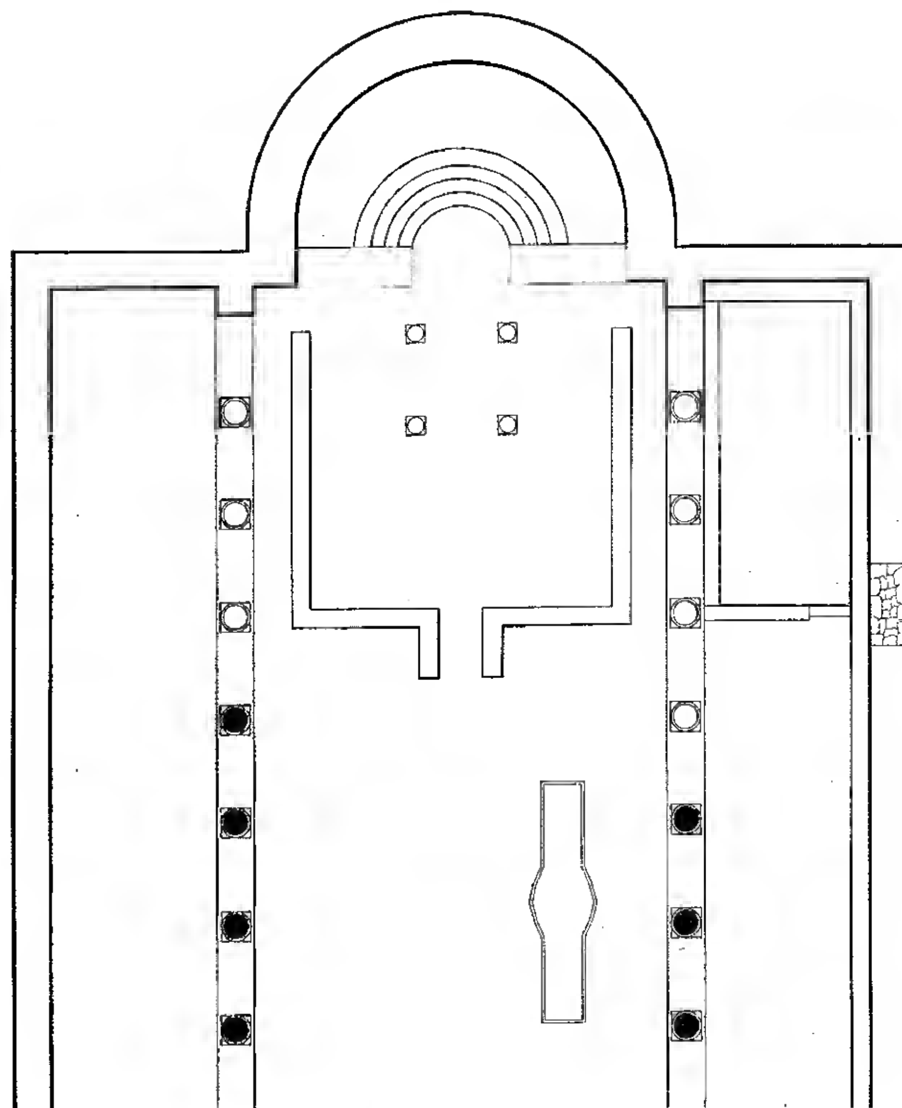

Fig. 30. Amphipolis, basilique A. Plan (d'après E. Stikas).

1. A. K. Orlandos, 'Ανασκαφὴ εἰς Μαστιχάρη τῆς Κῶ, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1955, pp 284ss., fig. 1, même auteur, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, 'Αρχαιολ. 'Εφημ. 1966, p. 10, fig. 89 et pl. 1. Cf. Pallas, l.c., pp. 230-231, fig. 161.

La distribution géographique des monuments comportant des pastophoria relevant de ce deuxième groupe avec une balustrade basse

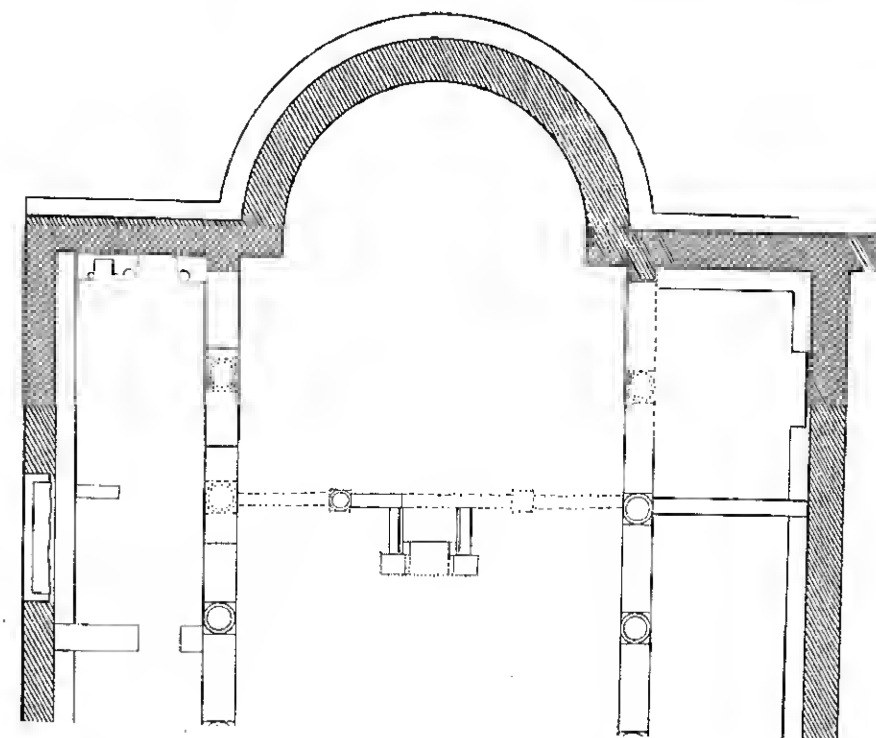

Fig. 31. Amphipolis, basilique C. Plan (d'après E. Stikas).

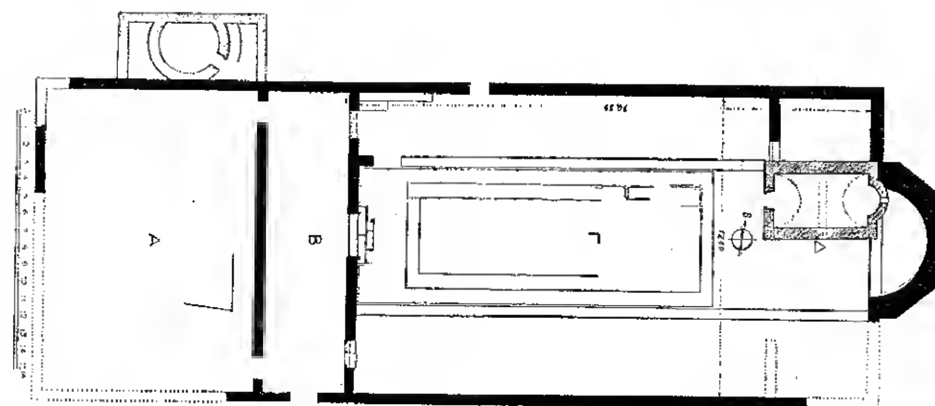

Fig. 32. Crète, basilique A de Chersonèse. Plan (d'après A. K. Orlandos).

permet de dire qu'il s'agit d'une particularité essentiellement sud-macédonienne qui a eu des prolongations jusqu'en Thessalie. Cette par-

ticularité—de Thessalonique et de Larissa—s'est propagée jusqu'en Crète et dans la province des îles—à Paros et à Kôs—en d'autres termes dans la métropole de Rhodes qui, politiquement, se rattache aux côtes d'Asie Mineure[1].

Il est difficile de saisir la fonction liturgique des pastophoria de la catégorie que nous avons étudiée, dans des églises pourvues d'un

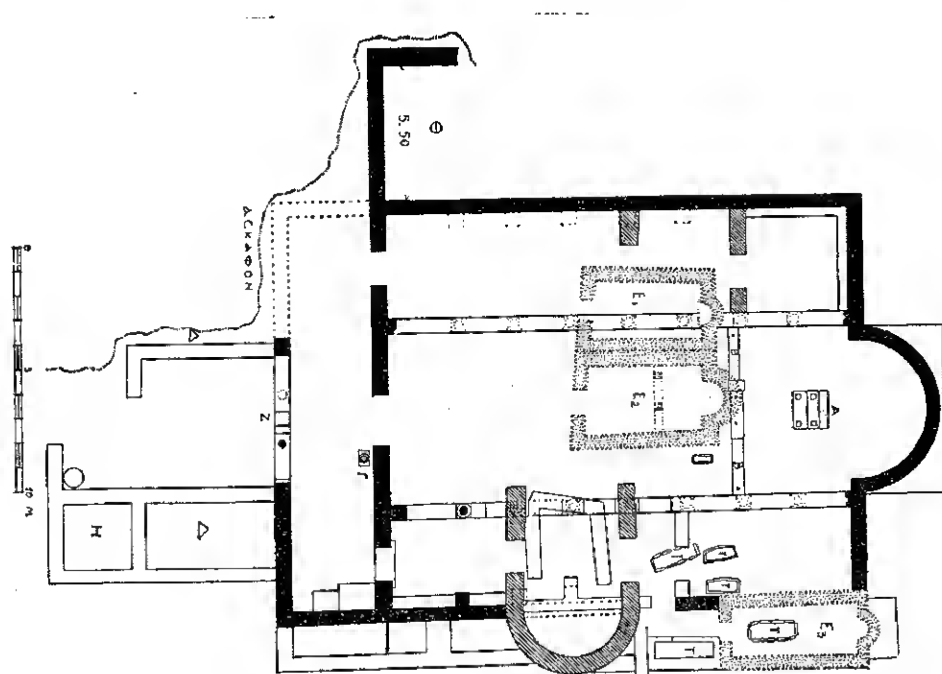

Fig. 33. Paros, basilique de Tris Ekklisies. Plan (d'après A.K. Orlandos).

diakonikon en annexe, c'est-à-dire d'une pièce spéciale pour déposer les offrandes. Ces pastophoria—dans les églises avec un diakonikon en annexe—ne sont pas l'endroit où les fidèles déposaient les offrandes.

L'utilisation des pastophoria de type syrien est plus facile à expliquer. En Syrie du Nord, dont les monuments peuvent être datés avec une certaine précision et être insérés dans une chronologie, les pastophoria en tant qu'espaces particuliers, de part et d'autre du sanctuaire, apparaissent dans la huitième décennie du IVe s. et le premier

1. Voir D. I. Pallas, L'Illyricum oriental. Aperçu historique, la problématique de son archéologie chrétienne, Θεολογία 51, 1980, pp. 66-67.

exemple connu à ce jour est celui de la basilique de Fâfertîn, en 372 (fig. 35)[1]. Il est toutefois possible que ce type soit antérieur[2]. Dans

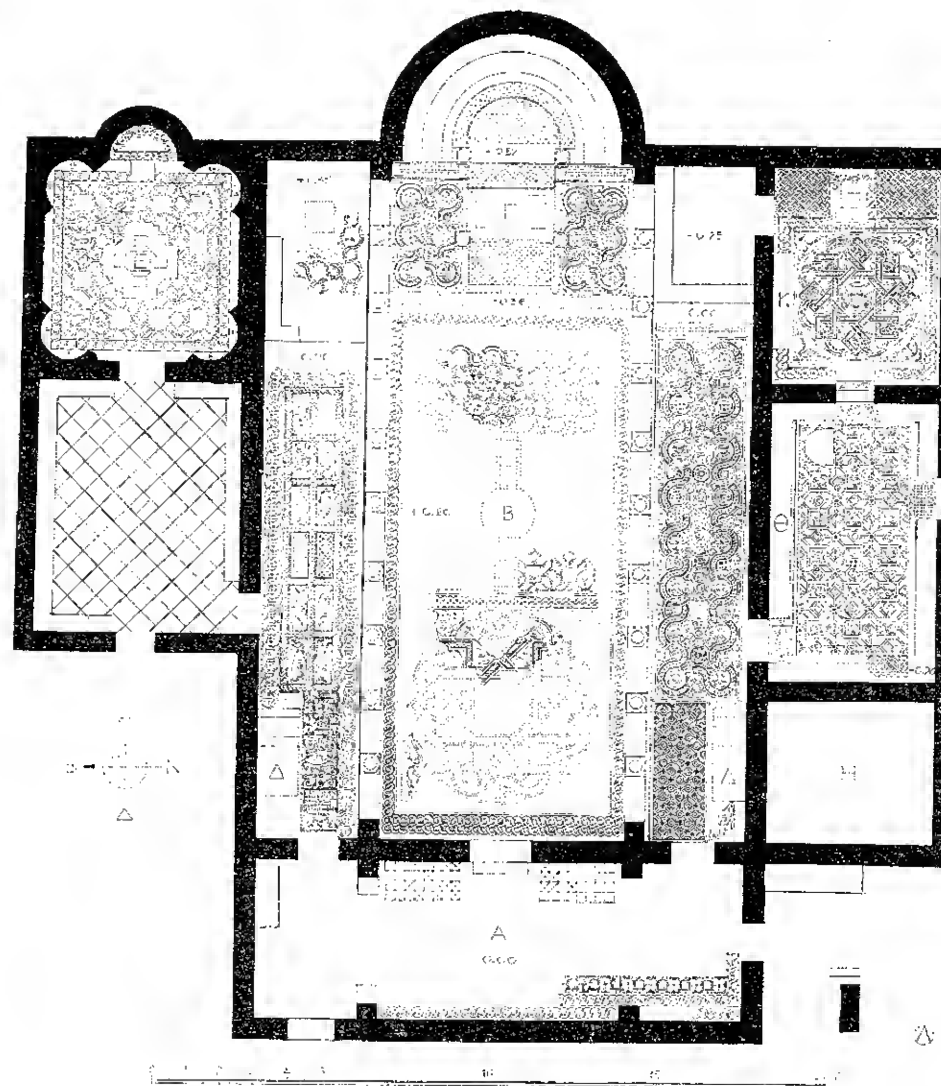

Fig. 34. Kôs, basilique de Mastikhari. Plan (d'après A.K. Orlandos).

ce qu'écrit Théodore de Mopsueste (en Cilicie entre 392 et 428) sur la liturgie, il est question dans les églises—disons d'Orient en terme

1. Butler, Syria II B, pp. 327,s., fig. 370, même auteur, Churches pp. 33 s., fig. 32. Cf. Lassus, l.c., p. 62, fig. 32, 4, Schneider, l.c., p. 59, fig. 4.
2. Lassus, pp. 54-55 et 64.

général—d'un espace réservé d'où l'on apportait le pain afin de célébrer l'eucharistie sur l'autel[1]. Cela présuppose une sorte de pastophorion où les fidèles déposaient leurs offrandes avant que la messe ne commence[2]. Le terme «pastophoria» pour les deux espaces symétriques par rapport au bêma dans les églises paléochrétiennes, apparaît pour la première

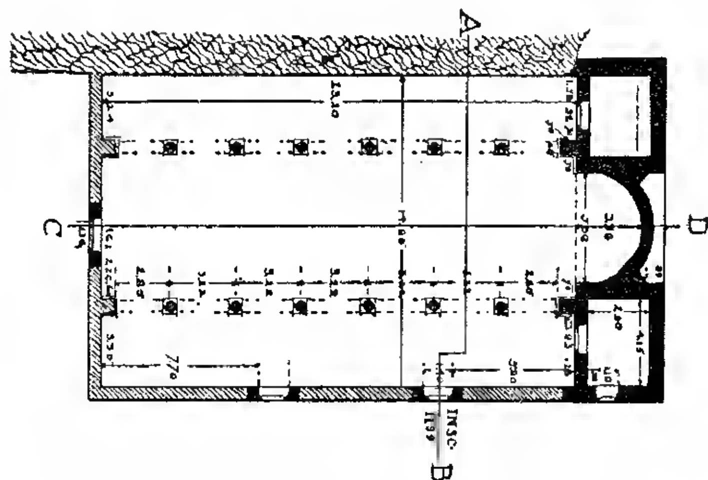

Fig. 35. Basilique de Fâfertîn, Syrie. Plan (d'après H.C. Butler).

fois dans le culte chrétien dans les Constitutions Apostoliques[3]; le même texte indique également que c'est dans les pastophoria qu'il faut déposer ce qui reste des espèces de la Sainte Eucharistie après qu'elle a été distribuée aux fidèles[4]. Ils sont supposés être des pièces

1. *Théodore de Mopsueste*, Hom. XV, 25-26: *Les diacres maintenant .... apportent du dehors la «parcelle»* (κλάσμα) *pour l'oblation...* (26) *Et quant ils l'ont apportée, c'est sur le saint autel qu'ils la placent pour le parfait achèvement de la passion* (R. Tonneau - R. Devreesse, Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste (=Studi e Testi 145), Vatican 1949, p. 505. Cf. Taft, The Great Entrance, p. 35, Hans Lietzmann, Die Liturgie von Theodor von Mopsuestia, Sitzungsb. Berl. Akad. d. Wiss., Phil.-histor. Kl. 1933, p. 916 = tirage à part p. 4). La tranlations en question prenait lieu en silence.

2. Dix, The Shape, p. 120, Taft, The Great Entrance, p. 193.

3. *Constit. Apostol.* II 57, 3: *Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης, κατὰ ἀνατολὰς τετραμμένος, ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν ἔχων τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολήν, ὅστις ἔοικε νηὶ* (Funk, pp. 159-161, Quasten, Monumenta, p. 181, PG 1, 724).

4. Ib. VIII 13, 17: *Καὶ ὅταν πάντες μεταλάβωσιν καὶ πᾶσαι, λαβόντες οἱ διάκονοι τὰ περισσεύματα εἰσφερέτωσαν εἰς τὰ παστοφόρια* (Funk, p. 518, Quasten, p. 231, PG 1, 1109).

spéciales, comme celles qui sont sousentendues dans le texte de Théodore de Mopsueste. C'est qui est généralement admis. On leur attribue une origine antiochène avec une influence de l'architecture religieuse de l'antiquité paienne[1].

Les pastophoria se généralisent à partir du Ve s. dans les églises de Syrie du Nord et de Palestine; on les rencontre aussi dans l'architecture ecclésiastique d'Afrique du Nord, d'Asie Mineure, de Chypre, des îles de l'Archipel d'Egée et du Dodécanèse[2], en ce qui concerne l'Orient. A Constantinople les pastophoria manquent dans les églises antérieures au VIe s.; on a cru en reconnaître dans des églises de l'époque justinienne, même du Ve s., mais ce n'est pas sûr[3]. En l'Illyri-

1. Schneider, p. 59. Cf. H. C. Butler, Nabataean Temple plans and the plans of Syrian Churches, dans Studien zur Kunst des Ostens, Josef Strzygowski zum 60. Geburtstage, Vienne 1923, pp. 9-16. D'aprés Lassus, l.c., pp. 62 ss. il y avait à l'origine des raisons ésthétiques, mais qui ont eu comme résultat la création des pièces utiles au culte.

2. Asie Mineure: Voir George H. Forsyth, An early Byzantine Church at Kanli Divane in Cilicia, Essays in Honor of Erwin Panofsky (=De artibus opuscula XL), New York 1961, pp. 126-137; ajouter la basilique à colonnes d'Hierapolis en Phrygie (Paolo Verzone, Reallex. z. byz. Kunst. II, 1971, 1221, fig. 5 [s. v. Hierapolis]) mais de la deuxième période; Chypre, Basilique de Kourion: Megaw, Akten XI. Intern. Byzant.-Kongr., pp. 345-347, fig. 25, même auteur, Dumb. Oaks Pap. 28, 1974, pp. 60-61, fig. 1 C. Cf. Pallas, pp. 281 s., fig. 193); îles de l'Archipel de l'Egée, Lesbos: Basilique d'Hypsilométôpon (A. K. Orlandos, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, pp. 22-23, fig. 1, même auteur, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Athènes 1952, p. 210, fig. 168, 3. Cf. G. A. Sotiriou, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1929, pp. 190-191, fig. 22), basilique d'Aphentelli (Orlandos, p. 48, fig. 46 = 404 fig. 363, 2. Cf. Sotiriou, pp. 189-190, fig. 21) et d'Achladéri (A. K. Orlandos, Rapport sur les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes Ve Congr. Intern. d'Archéol. Chrét. [Aix-en-Provence 1954], Vatican - Paris 1957, pp. 112-113, nº 15 plan 4, même auteur, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Pér. IV, 4, 1964-1965, p. 368, fig. 22, et Ἡ παλαιοχρ. βασιλική, p. 404, fig. 363, 3); dans le Dodécanèse la basilique d'Arkassa sur l'île de Carpathos (Giulio Jacopi, Le basiliche paleocristiane di Arcassa, Clara Rhodos VI-VII, 1932-1933, p. 562, fig. 11. Une pièce rajoutée à l'extremité Est de la nef Sud).

3. Basiliques A et B découvertes dans la Place de Bayazid (Mathews, Early Churches, pp. 72 s., fig. 37, même auteur, The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey, University Park - London [1976], pp. 28 s.), Semavi Eyice, Les basiliques byzantines d'Istanbul. XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenne 1979, 96 ss. fig. 2 [basilique A], basilique de

cum oriental on a trouvé des pastophoria de type syrien jusqu'à présent: en Crète, basilique de Chersonèse (fig. 36)[1] et la basilique

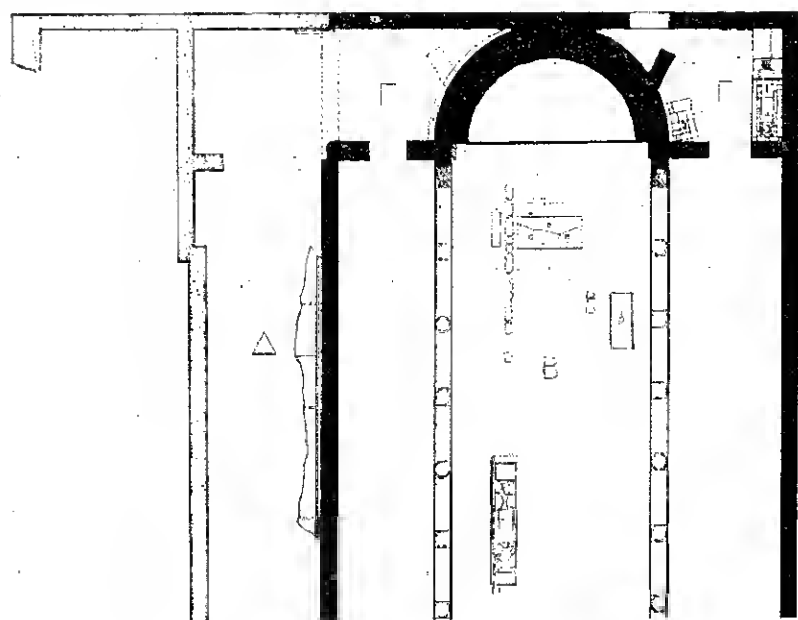

Fig. 36. Crète, basilique B de Chersonèse. Plan (d'après A. K. Orlandos).

triconque à coupole de Saint Tite de Gortyne[2], dans le Péloponnèse basilique période II, avec une abside à cinq pans sur l'Aspis seconde

Sarayi de Topkapi (E y i c e, pp. 93 ss., fig. 1). Cf. O t t o F e l d, Bautypus und Ausstattung der Michaelskirche (à savoir à Milet), Istanb. Mitteil. 27/28, 1977/78, p. 118 (bibliographie). Les pastophoria de Ste Irène sont ajoutés après 740 (voir P e s c h l o w, Die Irenenkirche in Istanbul, pp. 212-213, pl. 2. Cf. M a t h e u s, Early Churches, p. 84, fig. 43, T a f t, The Great Entrance, pp. 181s.).

1. A. K. O r l a n d o s, 'Ανασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Καστρίου Χερσονήσου, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1956, pp. 241ss, fig. 1 et 'Ανασκαφὴ Χερσονήσου Κρήτης ib. 1959, pp. 220 ss., fig. 1. Cf. P a l l a s, Les monuments, pp. 259 ss., fig. 182.

2. A. K. O r l a n d o s, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν 'Αγίῳ Τίτῳ Κρήτης, 'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 3, 1926, pp. 301 ss., fig. 1, J e a n E b e r s o l t, Monuments de l'architecture byzantine, Paris 1934, p. 80, fig. 62, R. K r a u t h e i m e r, Early Christian and Byzantine Architecture 1965, p. 183, fig. 72 (= ²1975, 268 fig. 214), C y r i l M a n g o, Architettura bizantina (Venise 1974), p. 160, P a l l a s, 'Επετ. 'Εταιρ. Στερεοελλ. Μελετ. 6, 1976-1977, pp. 22, fig. 6, P a n. L. V o k o t o p o u l o s, Παρατηρήσεις στὴ λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Νίκωνος, Πρακτικὰ Α' Διεθν. Συνεδρ. Πελοποννησ. Σπουδῶν (Sparte 1975), Athènes 1976, p. 278, pl. ΡΑ'.

acropole d'Argos (fig. 37) détruite le dernier quart du VIe s. [1], basilique à cinq nefs de Philiatra, datant probablement de la décennie

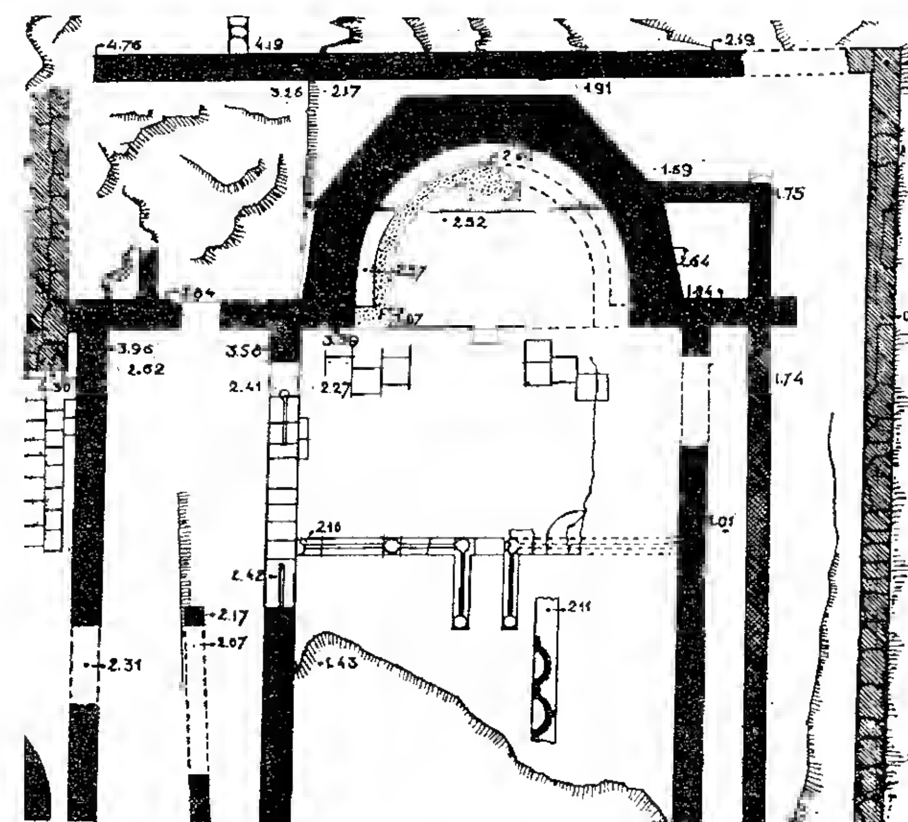

Fig. 37. Basilique sur la seconde acropole d'Argos. Plan (d'après W. Vollgraff-W. van der Pluym - A. Roes)

540-550[2] et la basilique sur l'acropole de Sparte (fig. 38)[3], à St. Dé-

1. W. V o l l g r a f f - W. v a n d e r P l u y m - A n n e R o e s, Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos, Paris 1956, pp. 97-98, Pl. IV. La datation de la basilique proposée par les auteurs n'est pas juste.

2. D. I. P a l l a s, 'Ανασκαφὴ εἰς Φιλιατρὰ τῆς Τριφυλίας, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1960, pp. 179-180 et 189, fig. 1, 'Αρχαιολ. Δελτ. 16, 1960: Χρον., pp. 123 s., et 124. Cf. m ê m e a u t e u r, Les Monuments, p. 187 s., fig. 127. Un pastophorion à deux étapes.

3. G. A. S o t i r i o u, 'Ανασκαφαὶ ἐν Παλαιᾷ Σπάρτῃ, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1939, p. 108 plan inséré, m ê m e a u t e u r, Χριστ. Βυζαντ. 'Αρχαιολ., pp. 188 et 320, fig. 166, A. G r a b a r, L'architecture balkanique avant et après les invasions etc., Compt. Rend. Acad. Inscr. et Belles Lettres 1945, p. 281 ss., fig. 4, C h. D e l v o y e,

métrius de Thessalonique, ajoutés dans le transept à la fin du VIe ou au commencement du VIIe s. (fig. 39)[1]; mais comme la prothésis et le diaconicon d'un sanctuaire tripartite déjà évolué, dans l'église à

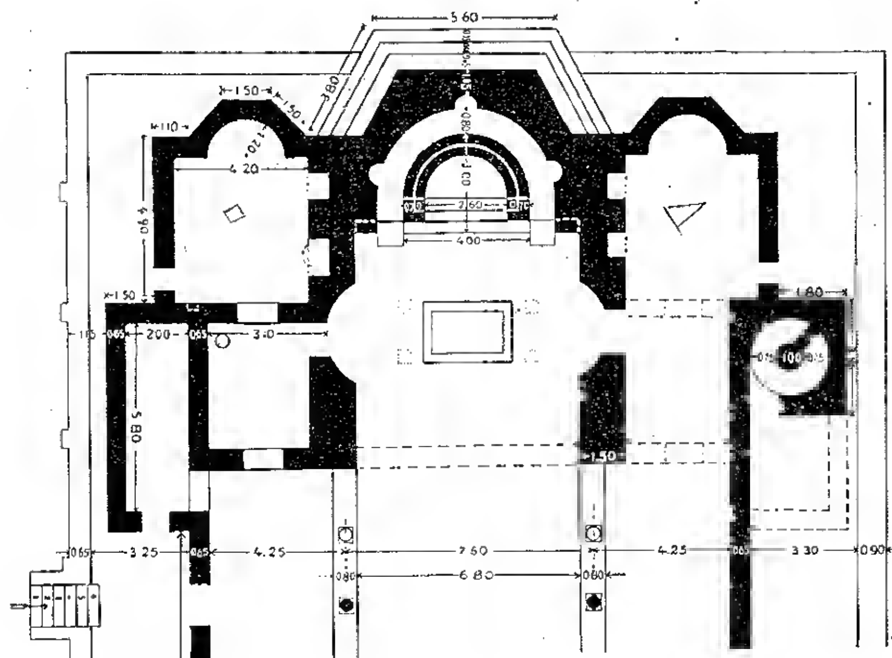

Fig. 38. Sparte, basilique sur l'acropole. Plan (d'après G.A. Sotiriou).

plan central d'Amphipolis[2], probablement dans la basilique de Longos à Édessa (un pastophorion au Sud de l'abside) datant de la 2e moitié du VIe s. (fig. 40)[3]; vers le Nord, la basilique A de Doclea[4], dans

Reall. z. byz. Kunst. I, 1966, p. 566, fig. 20 (s.v. *Basilika*), P a l l a s, 'Επετ. 'Εταιρ. Στερεοελλαδ. Μελ. 6, 1976-1977, p. 21, fig. 5, V o k o t o p o u l o s, pp. 273 ss., pl. Θ'.

1. G e o r g i o s A. S o t i r i o u - M a r i a G. S o t i r i o u, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Athènes 1952, p. 144, fig. 60 et pl. V, P. L e m e r l e, Saint-Démétrius de Thessalonique et les problèmes du martyrion et du transept, Bull. Corr. Hellen. LXXVII, 1953, p. 693. Cf. R. F. H o d d i n o t t, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, p. 139, fig. 59 et 66.

2. E. Stikas dans G. M y l o n a s, Τὸ Ἔργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ 1979, p. 14, fig. 20.

3. M. M i c h a i l i d i s, Παλαιοχριστιανικὴ Ἔδεσσα. 'Ανασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Α, 'Αρχαιολ. Δελτ. 23, 1968, p. 199, plan 3. Cf.. P a l l a s, Monuments, p. 84, fig. 49.

4. P a r l e M i j o v i ć, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, Archeološki Vestnik (= Acta Archaeologica) XXIX, 1978 (Ljubljana), pp. 669 ss., fig. 22.

l'église cathédrale de Caričin Grad (fig. 41)[1]; dans l'église à plan central de Konjuh (après 543 probablement) (fig. 42)[2] dont le plan rappelle celui de l'église à plan central d'Amphipolis, et, enfin, dans l'église octogonale de Philippes (un pastophorion double au Sud de l'abside) bâtie après le début du VIe s. (fig. 14 et 43)[3].Les pastophoria de type Syrien apparaissent dans les églises de l'Illyricum oriental après le début du VIe s., probablement[4]. Dans la basilique de St Démétrius (fig. 39) et dans les deux églises à plan central — celle d'Amplipolis et de Konjuh (fig. 42) — les deux compartiments latéraux du sanctuaire semblent remplir les fonctions de la prothésis et du diakonikon bien distinguées dans l'ordonnance intérieure des églises de l'époque médievale. Les églises de Gortyne en Crète, de Sparte (fig. 38) et de

1. G r a b a r, l.c., pp. 271 s., fig. 1, V l a d. R. P e t k o v i ć, Les fouilles de Tsaritchin Grad, Cahiers Archéol. III, 1948, pp. 41 ss., fig. 1, D j. M a n o Z i s s i, Iskopavanje na Caričinu Gradu 1949-1952 godine, Starinar, N.S., III-IV, 1952-1953, pp. 127 s., fig. 3 et 4, D j. B o š k o v i ć, Arhitektura srednjeg veka, Belgrad 1957, p. 19, fig. 21, H o d d i n o t t, Early, pp. 206 s., fig. 131, K r a u t h e i m e r, Early, pp. 193 s., fig. 76 A (=²1975, pp. 286 s., fig. 236A), V l a d i m i r K o n d i ć - V l a d i s l a v P o p o v i ć, Carišin Grad, (Belgrad 1977), pp. 25 ss., fig. 8, (= res. franç., pp. 311 ss.).

2. S v. R a d o j č i ć, Crkva Konjuhu, Zborn. Rad. Viz. Inst. 1, 1952, pp. 148 ss., fig. 11, H o d d i n o t t, l.c., pp. 220 s., fig. 149.

3. Ce pastophorion aménagé dans l'angle Sud-Est de l'Octogone, est formé d'une pièce circulaire accessible du sanctuaire étendu devant l'abside, et d'une deuxième trapézoïdale accessible de la conque Sud-Est. Deux cloisons mitoyennes, qui vont des deux extremités de la conque jusqu'à la colonnade octogonale, délimitent un espace comme celui rencontré devant les pastophoria de la basilique A de Gérasa (fig. 9). La pièce trapézoïdale est pourvue d'une petite niche pavée, avec deux supports (d'une table); le pavemement de marbre de la niche portait un système de canalisation (S t y l. P é l é k a n i d i s, 'Ανασκαφὴ ὀκταγώνου Φιλίππων, Πρακτ. 'Αρχαιολ. 'Εταιρ. 1959, p. 56, et 1960,pp. 84-85, fig. 1, m ê m e a u t e u r, 'Ανασκαφὴ Φιλίππων ib. 1976, 121-124, fig. 1 et 2). P é l é k a n i d i s (l.c., pp. 121-124) croit qu'un reliquaire était posé sur les deux supports dans la niche et que l'ensemble décrit était un martyrium. La présence d'un égout dans la niche—le système de canalisation—incite plutôt à penser que les supports décrits portaient probablement une table pour la vaisselle des ablutions rituelles du clergé, l'égout étant un χωνευτήριον (sur le «choneutirion» voir P a l l a s, 'Η θάλασσα, pp. 39 et 74. Il se rencontre dans le diaconicon aussi: i b., p. 131. Y ajouter la canalisation en relation avec la table—un autel secondaire—du diakonikon de la basilique de Sicyone: O r l a n d o s, Πρακτ. 'Αρχ. 'Εταιρ. 1954, pp. 221-224, fig. 4 et 5, B a b i ć, l.c., p. 76 fig., 46). L'interprétation de tout cet ensemble comme pastophorion (cf. P a l l a s, Les monuments, p. 114, fig. 71) me paraît préférable. Pastophoria à deux pièces: Voir la basilique de Sparte (fig. 38).

4. D'après H o d d i n o t t, pp. 218 s., après le milieu du VIe s.

Philippes (fig. 14 et 43) à pastophoria redoublés, s'apparentent de ce point de vue à la basilique de l'Aboba - Pliska dans les Balkans[1], à celle de la Casa Bianca de Ravenne (mais dans cette église ces compartiments ont été rajoutés lors d'une deuxième période)[2], à l'église occidentale—

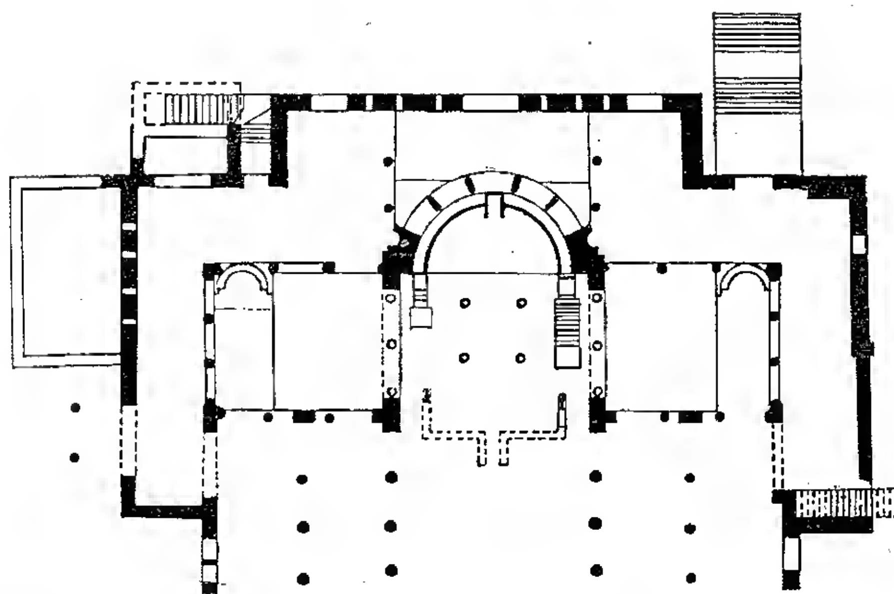

Fig. 39. Thessalonique, Saint-Démétrius. Plan (VIIe s.) (d'après G. A. Sotiriou).

1. Karel Škorpil, Materialy dlja Bùlgarskich drevnostej Aboba Pliska, Izv. Russk. Arch. Inst. v Konstant. X, 1905, p. 104 ss., pl. XXXIX. Cf. Ebersolt, l.c., p. 17, fig. 13, N. Mavrodinov, Starobùlgaskoto Izkustvo, Sofia 1959, pp. 93 ss., fig. 83, Krautheimer, p. 226, fig. 91 (= ²1975, pp. 334-335, fig. 281), (Stančo Stančev-Vaklinov - Dimitr Drumev), Istorija na Bulgaskoto Izobrazitelno Izkustvo (=Bulg. Akad. na Naukite), 1, Sofia 1976, pp. 67 s., plan 2, Stamen Michailov, La grande basilique de Plisca et la tradition paléobyzantine de bâtir dans la peninsule Balkanique, Actes Ier Congr. Intern. Ét. Balkan. et Sud-Est Europ. 11, Sofia 1969, pp. 583-598. Quant à la date voir Dj. Stričević, La rénovation de type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles, Actes XIIe Congr. Intern. Ét. Byzantines (Ochride 1961), I, Belgrad 1963, pp. 180-186. D'après N. Mavrodinov, Basilikata v Pliska i bùlgarskijat dvorćov ceremonial, Izv. Bulg. Arch. Inst. 13, 1939, pp. 246-252, les chambres antérieurs des compartiments en question auraient servi au couple impérial bulgare de «mytatoria».

2. Giuseppe Cortesi, La basilica della Casa Bianca, Atti I Concr. Naz. di Studi Bizantini (Ravenne 1965), Ravenne 1966, p. 61, pl. XVI.

de l'Evangeliste—d'Alahan en Asie Mineure[1] et par certains côtés à des exemples rencontrés en Egypte et en Algérie[2]. En outre une transformation de l'ordonnance des pastophoria de type syrien dans

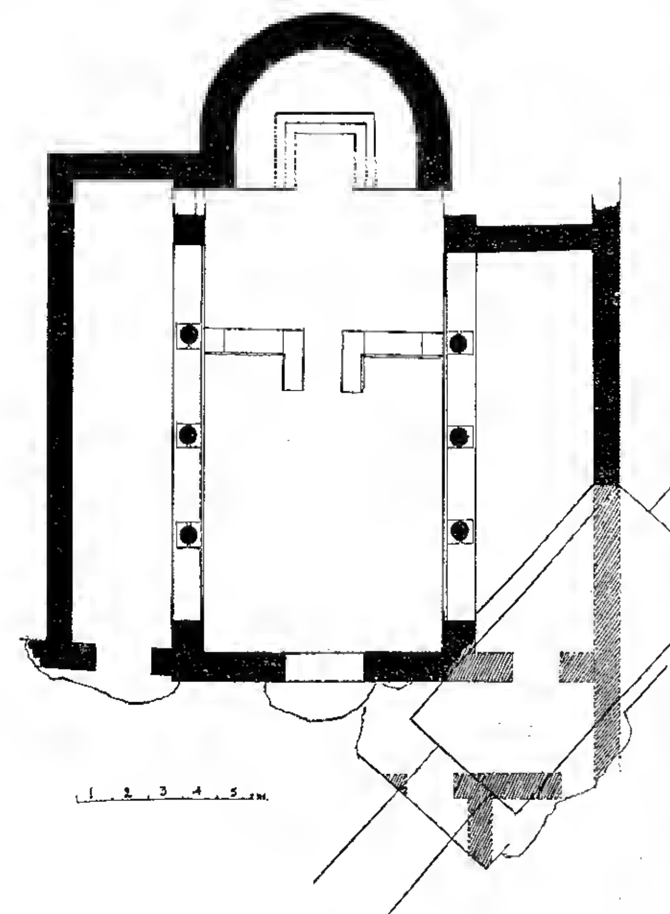

Fig. 40. Edessa, basilique de Longos. Plan (d'après M. Michailidis).

la basilique Sud (D) de Cariĉin Grad, situés à l'extrémité des nefs

1. Michael Gough, The church of the Evangelist at Alahan, Anatol. Studies XII, 1962, pp. 171 ss., fig. 1, même auteur, Excavations at Alahan Monastery, ib. XIII, 1963, pp. 105 ss., fig. 1 et Alahan Monastery, ib. XVIII, 1968, pp. 159 ss., fig. 1.

2. Voir Pallas, Ἐπετ. Ἑταιρ. Στερεοελλ. Μελ. 6, 1976-1977, p. 27, n. 88. Un tel dispositif se rencontre de toute apparence en Syrie: Basilique de la citadelle à Dibsi Faras (Rich. P. Happer, Excavations at Dibsi Faras, Northern Syria, Dumb. Oaks Pap. 29, 1975, pp. 330-331, plan D).

latérales naturellement mais deplacés sur le côté[1], a donné à ce monument un aspect de basilique à transept—une basilique à pseudotransept.

Ces quelques exemples de pastophoria de type syrien indiquent que leur centre de diffusion dans l'Illyricum oriental était la métro-

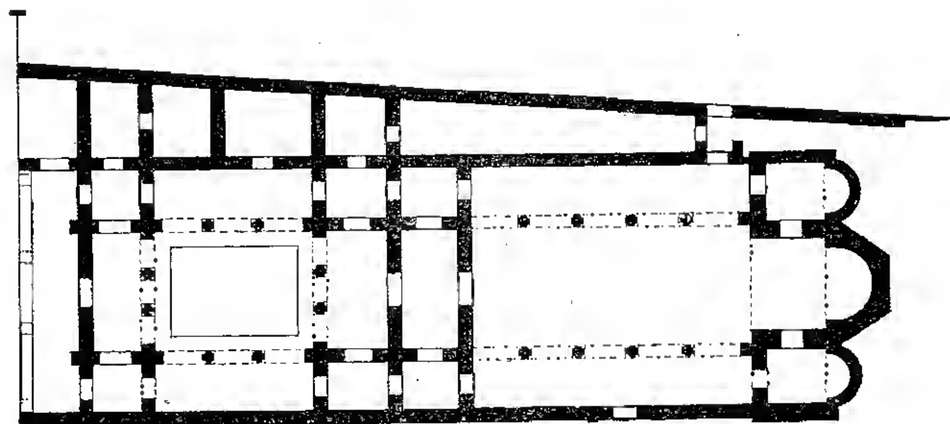

Fig. 41. Caričin Grad, basilique épiscopale. Plan (d'après Vl. Kondić - Vl. Popović).

pole de Thessalonique. Fait exception à cette conclusion la basilique B de Chersonèse (fig. 36) et d'Argos (fig. 37): elles semblent rattachées immédiatement aux modèles de Syrie, de Palestine et du littoral de l'Asie Mineure surtout, comme le sont aussi quelques basiliques des îles de l'Archipel d'Egée[2]. Mais un dispositif, assez voisin n'était pas inconnu à Thessalonique — basilique de Toumba (fig. 44)[3] — et

1. C. A. Ralegh Radford, Iustiniana prima (Tsaritsin Grad): A 6th cent. City in Southern Serbia, Antiquity XXXIII, 1954, pp. 15 ss., fig. 1, Hoddinott, Early pp. 214 ss., fig. 145, Babić, l.c., p. 78, fig. 41, Condić-Popović, Caričin Grad, pp. 109 ss., fig. 82 (res. franç., pp. 344 ss.). Un semblable dispositif se rencontre aussi à Athènes, dans l'Héphestion (Thésion) transformé en basilique chrétienne (W. Bell **Dinsmoor**, Observations on the Hephaisteion, Hesperia 5, 1941 suppl., 11 ss. Cf. I. Travlos, Reall. z. byz. Kunst I, 1966, 365 fig. 8.), et à Preslav, dans l'église de Deli-Douška (Hoddinot, Bulgaria, p. 264, fig. 64).

2. Lesbos: Basiliques d'Hypsilométôpon, d'Afentelli et d'Achladéri (voir p. 97, n. 2). Cf. Charles Delvoye, Études d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion XXXII, 1962, pp. 497 ss., fig. 30 et 32, et Reallex. z. byz. Kunst I, 1966, pp. 252, fig. 20 et 22 (s.v. *Apsis*).

3. G. A. Sotiriou, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1929, pp. 177-178, fig. 9. Cf. Delvoye, ll. cc. p. 499, fig. 31 et 251, fig. 21, Hoddinott, Early, pp. 158-159, fig. 71. Un semblable dispositif parait dans la basilique de Skoutéla (fig. 17) obtenu par une pièce rajoutée au N de l'abside alors que les pastophoria du type hélladique furent installés (voir pp. 78-79) au plus-tôt.

ailleurs en Macédoine, notamment à Heracléa Lyncestis[1]; à Argos aussi en certaine mesure (fig. 37).

Les Constitutions Apostoliques qui décrivent l'église chrétienne et donnent les pastophoria comme une des caractéristiques principales de celle-ci (*Constit. Apostol.* II 57,3)[2] essaient clairement d'intro-

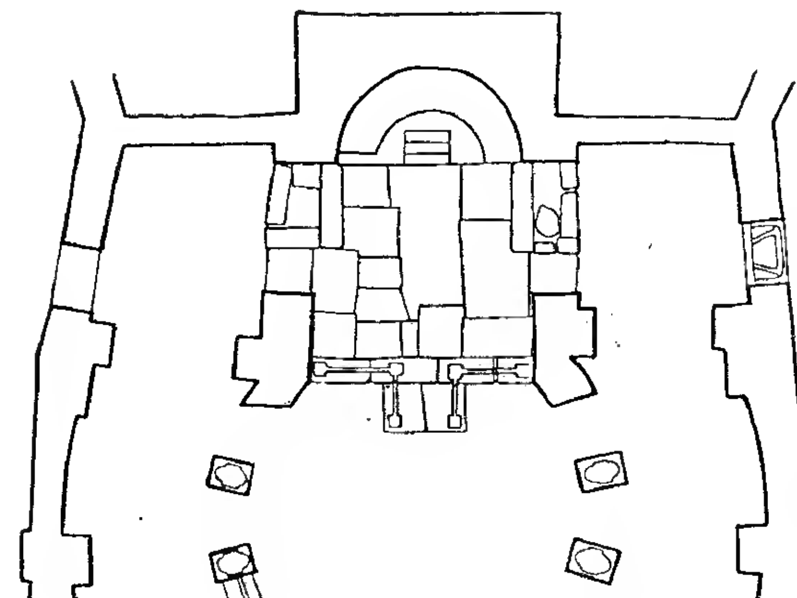

Fig. 42. Konjuh, église à plan central (d'après Sv. Radojčić).

duire les pastophoria de type syrien dans l'architecture ecclésiastique de leur lieu d'origine. On sous-entendra que c'est parce qu'il n'y eu avait pas. De la même façon, le rédacteur du texte du Testamentum Domini a essayé d'introduire dans l'architecture ecclésiastique—de son pays d'abord—le diakonikon en annexe[3].

La pièce liturgique présumée d'après Théodore de Mopsueste être située plus ou moins près du sanctuaire, le pastophorion Nord en d'autres termes est désignée dans un texte—antérieur à l'apparition du diakonikon en annexe, antérieur aussi aux Constitutions Aposto-

1. Gordana Cvetković - Tomasević, Ranovizantijski Podni Mozaici, Belgrade 1978, pp. 29 s., fig. 41. Cf. Hoddinott, l.c., pp. 159 s., fig. 72.

2. Voir le texte dans la p. 96, n. 3.

3. Voir supra, p. 77.

liques—sous le nom de «diakonikon» (Synode de Laodicée, entre 325 et 381, Can. 21)[1]. Ce qui est, dans une certaine mesure confirmé par

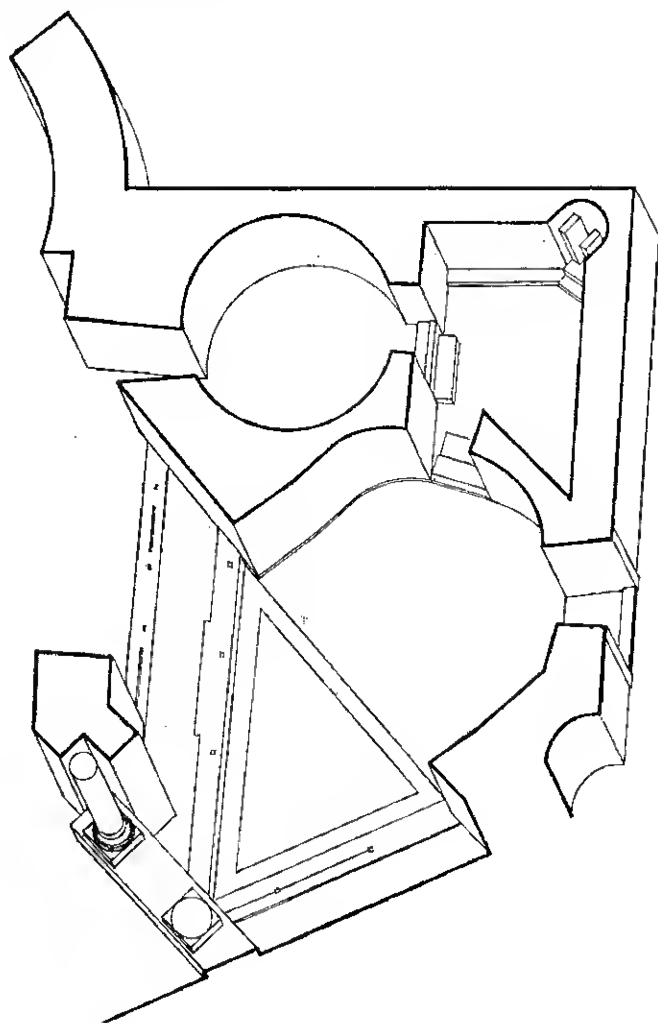

Fig. 43. Philippes, Octogone, détail de la partie S.-E. Plan (d'après St. Pélékanidis).

l'épigraphie (basilique de Brâd)[2]. Le terme «diakonikon»—il s'agit du

1. Voir supra, p. 73, n. 3.

2. Lassus, l.c., pp. 169 et 195-196, fig. 77, Babić, pp. 67-68, fig. 32 (l'inscription date de la fin du Ve vers le commencement du VIe s.). Dans la basilique de Khirbat al-Karak, au Sud-Ouest de Tibériade le diakonikon—qualifié ainsi dans une inscription—mais en annexe, ajouté 528/529, est situé au Nord-Est du bâtiment;

diakonikon archaïque identifié au pastophorion au Nord-Est du sanctuaire—est donc localisé d'après ces données dans les régions littorales de l'Asie Mineure et la Syrie du Nord. Le terme «pastophorion», non témoigné ailleurs dans la littérature chrétienne à notre connaissance, semble être emprunté à Ezéchiel 40,17 (*καὶ ἰδοὺ παστοφόρια καὶ περίστυλα κύκλῳ τῆς αὐλῆς*), où par ce mot sont désignées les cellules entourant la cour intérieure du Temple de Jérusalem, utilisées par les prêtres[1]. Dans le Codex Alexandrinus et d'autres

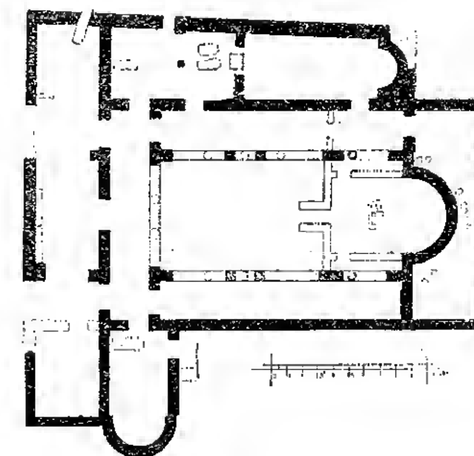

Fig. 44. Toumba, près de Thessalonique, basilique. Plan (d'après G. A. Sotiriou).

manuscrits de la Version des Septante la chose est rendue par le mot *γαζοφυλάκια*[2], un terme introduit aussi dans le Nouveau Testament sous le sens du trésor du sanctuaire juif de Jérusalem (*Mar.* 12, 41 et 43, *Lu.* 21, 1 et *Jean* 8,20). C'est dans ce sens que les mots synonymes

des cloisons basses dans l'Est des nefs latérales de cette église, rappelant les pastophoria du type helladique (voir supra, pp. 78 ss., 88, 93 ss. et infra, p. 109) proviennent de la troisième période de ce monument (Pinhas Delougaz - Richard C. Haines, A Byzantine Church at Khirbat Al-Karak, Chicago Ill. [1960], pp. 16-18, 21 et 53, pl. 15 [3] et 16).

1. Saul Lieberman, Hellenism in jewish Palestine, New York 1950, p. 172, Cf. Fr. W. Deichmann, Reall. f. Ant. u. Christ. VI, 1966, 1170 (s. v *Exedra*).

2. Alfred Ralfs, Septuaginta, Stuttgart 1935, II, p. 845 app. crit. C'est le mot adopté par Aquile et par la Vulgate tandis que Symmaque préfère le mot ἐξέδραι (Origène, Hexapl., PG 16 III, 2635-2638). La même chose chez Ézéch. 42,1 est traduite dans les Septante par le mot ἐξέδρα, tandis que Aquile et la Vulgate ont le mot gazophylakion comme dans le verset précedent, et Théodotion a le mot παστοφόριον (ib. 2651-2654).

«pastophorion» et «gazophylakion» sont employés par l'exégèse chrétienne[1]. Certes, concernant le mot «pastophorion» les traducteurs d'Ezéchiel sont influencés par la religion égyptienne, et particulièrement par le culte de Sérapis dont les sanctuaires étaient pourvus d'annexes, appelées kat'exochèn pastophoria et utilisés comme habitations par les prêtres et par les dévots[2]. Mais la fonction des pastophoria des églises, indiquée bien sûr partiellement par les Constitutions Apostoliques (VIII 13, 17)[3] interdie un rapprochement avec les pastophoria tant du culte juif que des cultes hellénistiques. C'est de la terminologie chrétienne que nous devons déduire l'apparition de ce terme dans le texte en question. Le mot παστὰς et παστὸς désignant le lit nuptial forme, chez les Pères de l'Église, l'armature du parallélisme avec l'union intime du fidèle avec Jésus Christ, à l'origine même de la doctrine chrétienne. On sait que le mystère chrétien est considéré comme un mariage mystique et c'est ainsi par le langage du mysticisme eucharistique que nous pouvons aborder notre problème. L'autel en effet comme aussi les tables secondaires, utilisées pendant la liturgie sont mises par les sermonnaires en parallèle avec le lit nuptial; ces sont les lits nuptiaux sacrés — les *ἱεραὶ παστάδες* — où s'effectue l'union mystique par l'eucharistie[4]. Il n'est pas donc étonnant d'avoir donné aux compartiments de l'église, où l'on déposait la vaisselle liturgique (Synode de Laodicée can. 21) ainsi que l'eucharistie en

1. *Origène*, Comment. in Joann. XIX 2: *Τόπος νομισμάτων* (PG 14, 537, Preuschen [= Griech. Christl. Schriftst. 4] 306-307), *Olympiodore Alex.*, Fragmenta in Jeremiam 35: *παστοφόριον, ἤγουν γαζοφυλάκιον* (PG 93, 696).

2. Pierre Roussel, Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier siècle av.J.C., Paris - Nancy 1915 - 1916, pp. 152-153, 221, 233. Cf. Walter Otto, Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten, I, Leipzig 1905, pp. 122, 283 et 286. Cf. Th. Hopfner R. E. XVIII 4, 1949, 2109-2110 (s. v. *Pastophorion*).

3. Voir le texte supra, p. 96, n. 4.

4. *Jean Chrysost.*, Contre les enivrés: *Ἄλλως δὲ καὶ γάμος ἐστὶ πνευματικὸς τὰ γινόμενα... Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἑπτὰ ἡμέρας ὑμῖν ἐνομοθετήσαμεν ἐνταῦθα πρὸς τὰς ἱερὰς ἑστάναι παστάδας* (PG 50, 441. Ib. app. crit. *ἐνταῦθα τῆς ἱερᾶς ἵστασαι τραπέζης)*; *du même*, Blâme à l'adresse de ceux qui ont abandonné la synaxe 24: *Ὅτι γὰρ γάμος πνευματικός... οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν τοσαύταις ἡμέραις τὴν παστάδα ταύτην τὴν πνευματικὴν ὑμῖν τείνομεν, τὴν τράπεζαν ὑμῖν παρατιθέντες τὴν μυστικήν... Διὰ παντὸς τοῦ χρόνου αὗται ὑμῖν αἱ παστάδες εἰσὶ τεταμέναι* (Antoine Wenger, Jean Chrysostome, Huit catéchèses baptismales inédites [= Sources Chrétiennes 50], Paris 1957, p. 227). Voir aussi *Gélase*, évêque de Césarée, Hist. ecclésiastique chez *Photios*, Biblioth. 88: *Ἡ θεία δίκη οὐκ εἴασε τὸν ἐχθρὸν κατορχήσασθαι αὐτῆς τοῦ νεὼ καὶ τῆς ἐν αὐτῷ παστάδος* (PG 103, 292).

excédent (Constit. Apostol. VIII 13,17) le nom de pastophoria au sens du trésor rappelant les gazophylacia de la Bible, appelés aussi pastophoria[1]. Il semble même que le terme pastophorion rencontré seulement dans les Constitutions Apostoliques en ce que nous concerne, constituant ainsi un unicum dans la littérature chrétienne, a été inventé par le compilateur de ce texte. Il est donc probable que cet écrivain, inconnu ne connaissait pas le nom courant des compartiments latéraux du sanctuaire de l'église, disposition propagée par lui, et les dénomma en ayant recours à un contexte biblique. Une réminiscence de la Bible et une érudition de lettré pourraient ainsi avoir contribué à la formation de son langage cultuel.

Dans les pastophoria des églises de l'Illyrieum oriental, ceux qui relèvent du type syrien régulier témoignent d'une influence directe des modèles orientaux. Ce sont des pastophoria orientaux que devait avoir à l'esprit le rédacteur du texte des Constitutions Apostoliques. Les pastophoria avec cloison basse sont indirectement influencés par ceux de type syrien, et cela, naturellement, par l'intermédiaire des Constitutions Apostoliques. Les monuments de Corinthe et de Nikopolis qui comportent les plus anciens exemples de ce type de pastophoria nous indiquent comment l'Achaïe et l'Épire Ancien — plus généralement: la Grèce—ont traduit dans la pratique le modèle des Constitutions Apostoliques; on n'avait pas vraiment vu d'églises avec pastophoria de type syrien et on a compris le texte comme s'il s'agissait d'espaces isolés par des cloisons basses, comme celles dont on avait l'habitude avec les clôtures basses du bêma des basiliques. Nous appelerons les pastophoria de cette catégorie pastophoria de type helladique[2]. Les exemples de Palestine, de Syrie et d'Algérie, où les pastophoria de type helladique sont devant des pastophoria de type syrien régulier[3] n'indiquent pas probablement une influence directe du texte des Constitutions Apostoliques, car dans le cas contraire il faudrait admettre que le clergé qui voulait se plier à la recommandation du texte en question et qui l'appliqua dans les monuments orientaux que nous avons vus, ne savait pas que ces espaces fermés à droite et à gauche du san-

1. Voir supra, p. 107.

2. Avant de procéder à la présente analyse, j'avais estimé que les pastophoria en question correspondaient à un type palestinien (Pallas, Les monuments, pp. 258-259).

3. Voir supra, pp. 85 ss..

ctuaire sont justement ces pastophoria qu'avait à l'esprit et voulait diffuser le rédacteur des Constitutions Apostoliques.

Dans les monuments orientaux mentionnés plus haut, les pastophoria de type helladique constituent un doublement inutile qui s'explique sinon comme une imitation extérieure — mauvaise du point de vue liturgique — des exemples helladiques, donc comme un phénomène parallèle à celui de l'expansion du diakonikon en annexe de l'Illyricum vers l'Orient[1], assurément comme un prolongement du chancel du bêma devant les pastophoria. Par conséquent l'ordonnance en question en Orient témoignerait de l'apparition de l'idée d'incorporation des pastophoria du type syrien dans l'unité du bêma, donc d'un premier apport vers la formation du sanctuaire tripartite. Le deuxième groupe de pastophoria en question (avec une cloison basse) — ceux de Thèbes Phthiotides, etc. (fig. 27-34) — constituent un type intermédiaire entre les pastophoria du groupe précédent et les pastophoria de type syrien qui semblent avoir déjà été introduits à Thessalonique, ou bien reposer sur une autre interprétation du texte des Constitutions Apostoliques.

Il est reconnu que les Constitutions Apostoliques ont eu comme source la Tradition Apostolique d'Hippolyte ainsi que nous venons le dire[2]; on pense qu'elles ont été rédigées aux environs de 380 et paradoxalement, probablement en Syrie[3]. Les monuments grecs à pastophoria nous apprennent maintenant que le texte en question des Constitutions Apostoliques qui concerne les pastophoria (Constit. Apost. II 57,3 et VIII 13,17) se fait l'écho de l'introduction d'une discipline liturgique, donc d'un changement dans la forme de la liturgie qui, est—à peu-près—localisé en Grèce avec Corinthe et Nikopolis pour centres, dans le courant de la 2e ou de la 3e décennie du VIe s. au plus tôt[4]. Dans l'état actuel de nos connaissances. Il est évident qu'un tel texte visant à imposer les pastophoria dans l'architecture ecclésias-

1. Voir supra, pp. 56, 59 s. et 77 s.
2. Voir supra, pp. 58 s.
3. Quasten, Initiation etc., I, pp. 37 et 45, II, pp. 220-221, Pant. Rodopoulos, Ἡ ἀναφορὰ τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος, Thessalonique 1959, pp. 24 ss. Cf. Massey H. Shepherd, The Formation and Influence of the Antiochene Liturgy, Dumb. Oaks Pap. 15, 1961, p. 41. D'après une autre opinion la liturgie des Constitutions Apostoliques consigne la tradition cultuelle d'Alexandrie (Hanssens, Liturgie d'Hippolyte [= Orient. Christ. Anal. 155], pp. 506-511).
4. Voir supra, pp. 78 ss. et 88.

tique n'a aucun sens si l'on pense à la Syrie ou à l'Asie Mineure, où les pastophoria du type normal syrien étaient courants. Ainsi on en arrive facilement, je pense, à la conclusion que le texte des Constitutions Apostoliques qui concerne la disposition de l'église chrétienne— une basilique avec des pastophoria à l'Est—a été composé très vraisemblablement dans un territoire où on ne les pratiquait pas; évidemment dans l'Illyricum oriental, et sans-doute à Thessalonique, son centre administratif. A Corinthe et à Nikopolis où les pastophoria à cloisons basses se rencontrent pour la première fois et même comme un dispositif introduit à posteriori, celui-ci témoigne d'un esprit avancé, d'une volonté d'imposer la prescription des Constitutions Apostoliques concernant l'édifice cultuel chrétien, et donc d'une influence de ce texte sur ces villes de l'Illyricum oriental. Néanmoins les pastophoria du type «helladique» témoignent de l'époque, pendant laquelle ce texte a influencé la disposition des installations liturgiques dans le territoire grec à la fin du Ve s. au plus tôt. A Thessalonique les pastophoria de type syrien normal avaient fait leur apparition d'après une connaissance de fait[1] et non livresque.

Nous avons vu que des aménagements liturgiques de certaines églises paléochrétiennes de l'Illyricum oriental s'expliquent par les textes—les Canons Apostoliques 3 et 4, le Testamentum Domini et les Constitutions Apostoliques — qui dérivent plus ou moins, médiatement ou immédiatement de la Tradition Apostolique d'Hippolyte, c'est-à-dire de la tradition cultuelle grecque de Rome formée au IIIe s. On sait que la tradition liturgique de l'Illyricum oriental était differente de celle de Constantinople[2]. En outre il est connu que, depuis la fin du Ier s., l'église de Rome avait des liens étroits avec l'église de Corinthe[3], et que celle-ci avec les églises de tout l'Illyricum oriental, était soumise à la juridiction ecclésiastique de Rome jusqu'à l'époque de l'iconoclasme[4]. Les monuments paléochrétiens de l'ensemble de l'Illyricum oriental nous apprennent d'ailleurs que jusqu'au milieu du VIe s. ou au début du VIIe s.—suivant les endroits—c'était une région très pro-

1. Voir les monuments supra, pp. 97 ss.
2. Cf. Max, Herzog zu Sachsen, Das christliche Hellas, Leipzig 1918, p. 61, Mathews, Early Churches, pp. 4-5.
3. *Clément* évêque de Rome, Épître aux Corinthiens (PG 1, 201-348), Annie Jaubert, Clément de Rome Épître aux Corinthiens, Paris 1971. Cf. Const. A. Bonis (Mponis), Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Κορινθίους, Athènes 1973, pp. 47-50, Pallas, Θεολογία 50, 1980, p. 69 (bibliographie).
4. Pallas, ib., p. 73 (bibliographie).

spère tant du point de vue démographique que du point de vue économique; la vie chrétienne y était donc très active. A partir de ces données on peut conclure que la tradition cultuelle grecque que l'on rencontre à Rome au IIIe s. était plus ou moins semblable à celle des églises de langue grecque de l'Illyricum oriental. Les textes auxquels nous avons fait appel dans cette analyse pour les monuments que nous voulions étudier semblent donc autochtones, compilés dans un ou plusieurs centres de l'Illyricum oriental, des centres comme Thessalonique, Corinthe et Nikopolis. Les églises de ces provinces de l'Illyricum oriental devaient avoir une liturgie à elles, grecque, jusqu'à ce que la tradition liturgique orientale—celle de Basile le Grand et de Jean Chrysostome—leur parvienne par l'intermédiaire de Constantinople naturellement.

Ces données nous permettent maintenant de penser—c'est là une conclusion ultérieure—que la liturgie des Constitutions Apostoliques (VIII 5, 11 - VIII 15, 11) ailleurs la liturgie Clémentine, constitue un véritable texte liturgique qui avait servi au culte[1]. Je pense qu'il est maintenant possible de donner à ce texte une patrie — autre que la Syrie — d'une façon plus concrete et d'admettre, avec beaucoup de vraisemblance, que dans ce texte a survécu la liturgie qui était célébrée dans les églises de langue grecque de l'Illyricum oriental avant qu'elles ne soient influencées par la tradition liturgique de Constantinople. Un tel texte, qui se faisait l'écho d'une tradition liturgique en train de se perdre, jouissait d'un certain respect, on lui reconnaissait une origine ancienne et un des compilateurs du texte des Constitutions Apostoliques l'a inclu dans son œuvre pour lui conférer une autorité apostolique. Quant au problème de l'orthodoxie de ce texte — on l'a accusé d'exprimer une doctrine arienne, particulièrement eunomienne[2] —il concerne son histoire plutôt que son origine.

Pour les origines des Constitutions Apostoliques il faut considérer le mot *«ἰντρόϊτον»* rencontré dans le ch. II 57, 13, dessinant l'entrée

1. L i e t z m a n n, Messe und Herrenmahl, p. 133.

2. G e o r g W a g n e r, Zur Herkunft der Apostolischen Konstitutionen, Mélanges Dom Bernard Botte, Louvain 1972, pp. 525-537. D'aprés H a n s s e n s, Liturgie d'Hippolyte (= Orient. Christ. Anal. 155) 52, la liturgie en question représente une doctrine hérétique qu'on a essayé à une époque postérieure de corriger. Chez les byzantins elle jouissait d'une certaine considération (I o a n n i s M. P h o u n t o u l i s, Θεία λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, Thessalonique 1978, pp. 7-8).

17-11-1980

(ἔστω δὲ τῶν τόπων προνοῶν ὁ διάκονος, ἵν' ἕκαστος τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸν ἴδιον τόπον ὁρμᾷ καὶ μὴ παρὰ τὸ ἰντρόϊτον καθέζωνται) [1]. C'est le mot latin «introitus», qui est un hapax dans la littérature chrétienne grecque; il ne peut avoir trouvé sa place dans ce texte que si l'on suppose que l'auteur vivait dans un milieu en relation étroite avec le monde latin. Or, ce milieu ne pouvait pas être l'orient syrien, pas même l'Asie Mineure. On aimerait plutôt le placer á Constantinople ou à Thessalonique. Dans la même direction de réflexion sur le texte en question la comparaison bien connue de l'église à un navire avec l'évêque comme commendant et les diacres comme des matelots alertes et comme des maîtres de bordée prend aussi une importance particulière[2]. Elle révèle une familiarité de l'auteur avec la vie maritime qui nous fait penser aussi pour lui à une origine d'un pays en relation avec la mer plus que Syrie. Sur le symbolisme de l'église - navire on a déjá remarqué que l'auteur des Constitutions Apostoliques repète et développe une expression Pseudo-Clementine, cette derniére inspirée à son tour d'Hippolyte de Rome[3]; auprès de ce-ci on a fait encore appel à des représentations symboliques de l'église comme navire rencontrées à Rome[4]. Il s'agit ainsi d'une formule ecclésiologique romaine[5].

Les faits présentés ci-dessus constituent un contexte important parce qu'ils revèlent une connexion des Constitutions Apostoliques, en ce qui concerne notre analyse, avec la tradition ecclésiologique romaine. Il est bien entendu que, commo le texte en question date d'une époque tardive par rapport au texte d'Hippolyte, on ne peut pas situer sa rédaction à Rome dont le culte chrétien, en langue grecque à ses origines, était dépuis longtemps latinisé. Par consequent il ne reste qu'admettre que l'auteur était originaire d'un milieu grec où l'on maintenait des relations spirituelles avec Rome. Un tel milieu à l'époque de la rédaction des Constitutions Apostoliques se trouvait seulement en Illyricum oriental

1. F u n k I, p. 165, Q u a s t e n, p. 183.

2. *Constit. Apostol.* II 57, 2-4: *Ὅταν δὲ συναθροίζῃς τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν ὡς ἂν κυβερνήτης νηὸς μεγάλης...παραγγέλλων τοῖς διακόνοις ὡσανεὶ ναύταις... Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης... ὅστις ἔοικε νηί... Καὶ οἱ διάκονοι παριστάσθωσαν εὐσταλεῖς τῆς πλείονος ἐσθῆτος· ἐοίκασι γὰρ ναύταις καὶ τοιχάρχοις* (F u n k, pp. 159-161, Q u a s t e n, pp. 180-181).

3. *Ps. - Clement*, Lettre 14, à Jacques (PG 2, 49), *Hippolyte*, Demonstr. 59 (PG 10, 777 et 780). Cf. F r a n z J o s. D ö l g e r, Sol salutis, Münster [2]1971, pp. 272-276.

4. Voir D ö l g e r, l.c.

5. J. D a n i é l o u, Les symboles chrétiens primitifs, Paris 1961, pp. 75-76.

qui était—nous l'avons déjà dit—sous l'autorité de l'église de Rome. Qu'il me soit permis de finir ces observations sur la Liturgie Clémentine par une remarque de M. Shepherd: «Old service books are rarely preserved by those who have ceased to use them... They are abandoned to oblivion when revised versions appear with forms and ceremonies more congenial to new fashions of doctrine and taste»[1]. En tout cas il semble que le Testamentum Domini a fait son apparition dans le territoire en question quelques dizaines d'années avant que le compilateur des Constitutions Apostoliques eût écrit les phrases relatives aux pastophoria.

D. I. PALLAS

ADDENDA

Pendant l'examen des monuments de l'Illyricum oriental concernant le diakonikon et les pastophoria nous avons laissé hors de considération la basilique d'Epidaure[2] parce qu'elle pose des problèmes de datation. Cette basilique mériterait une recherche complémentaire, en particulier sur des détails. Nous avons aussi laissé hors de considération le pastophorion de la basilique extra muros de Philippes (fig. 11). Cette basilique pourvue d'un diakonikon et un pastophorion tous deux en annexe du côté Nord de l'édifice, fait exception par rapport aux autres monuments mentionnés dans cette analyse. L'emplacement du diakonikon ne suit pas la disposition prescrite par le Testamentum Domini[3]; il apparait donc que cette basilique est antérieure à ce texte[4]. En outre un terminus ante quem pour l'apparition de ce texte à Philippes est fourni par la basilique B de la même ville, où le diakonikon est ordonné selon les prescriptions du Testamentum Domini mais d'une façon relativement avancée—déplacé vers l'Est (près du sanctuaire)[1]. Quant à celui du pastophorion de la basilique extra muros, tout aussi original, il semble indiquer que l'ordonnance posée par les Constitutions Apostoliques (II 57,3) «que l'église ait deux pastophoria vers l'Est»[2], n'y est pas non plus encore connue. Cette basilique date ainsi, d'après la forme de son pastophorion, d'avant que les pastophoria de type syrien n'apparaissent à Thessalonique[3], et donc antérieurement au pastophorion construit dans l'Octogone de Philippes (fig. 14 et 43), c'est-à-dire du début du VIe s. au plus tard. La datation exacte de cette dernière basilique sur la base des données archéologiques nous donnerait probablement un terminus post quem pour une détermination plus fixe des limites chronologiques concernant l'apparition du Testamentum Domini et des Constitutions Apostoliques dans l'Illyricum oriental en ce qu'il concerne le sujet de notre analyse.

L'ordonnance des annexes, à savoir du diaconicon et du pastophorion, de la basilique hors les murs de Philippes se trouve aussi à la basilique de Toumba, à Thessalonique (fig. 44), mais d'un plan plus soigné que celui de la basilique de Philippes, évidemment impromptu. Ce trait fait à penser que la basilique de Thessalonique est postérieure à celle de Philippes. Il semble donc qu'une tradition locale ait été créée dans la Macédoine orientale avec Thessalonique en ce qui concerne les annexes en question, avant que l'ordonnance prescrite par le Testamentum Domini et les Constitutions Apostoliques ne commerce ou n'y arrive encore; Achaïe et Épire les avaient précédés sur ce point.

Dans la même basilique—la basilique hors les murs—de Philippes la table du pastophorion a comme parallèle celle ajutée dans le compartiment au Nord du Sanctuaire de Léchaion (fig. 2 et 4)[4]; cette dernière pouvait donc servir au même but, cet-à-dire à l'apposition de la plé-

1. Shepherd, Dumb. Oaks Pap. 15, 1961, p. 25.

2. G. A. Sotiriou, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 4, 1929, pp. 91-95, fig. 1, même auteur, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1929, p. 200, fig. 32, Χριστ. Βυζαντ. Ἀρχαιολογία, pp. 302-303, fig. 178, Krautheimer, Early, pp. 91-92, fig. 34 (= 2e édit., 1975, pp. 125-126, fig. 72).

3. Voir supra, p. 55, n. 5.

4. Voir supra, p. 60.

1. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, pp. 430ss., pl. LXXVII, Hoddinott, Early, pp. 188ss., fig. 97, Krautheimer, l.c., p. 182, fig. 71 (=²1975, p. 266, fig. 211). Un dispositif semblable à celui trouvé dans l'annexe au Sud (voir D. I. Pallas, Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes, Byz. Zeitschr. 53, 1960, pp, 328-332), se rencontre aussi dans cette du Nord symétriquement opposite. C'est étonnant qu'on se trouve dans cette basilique en présence de deux annexes pourvues d'une installation propre à un diakonikon, qu'on se trouve en d'autres termes en présence de deux diakonika.

2. Voir supra, p. 96, n. 3.

3. Voir supra, p. 110-111.

4. Voir supra, p. 37 ss.

nitude de l'eucharistie, d'après l'ordonnance des Constitutions Apostoliques (VIII, 13, 17). Or, la présence de cette table dans l'aile Nord du transept de la basilique de Léchaion, mais comme une installation postérieure, aménagée probablement en même temps que le pastophorion de type hélladique (fig. 2 et 3), ajouté aussi d'après les Constitutions Apostoliques (II 57, 3)[1] est encore un indice de ce, que ce texte compilé a influencé le culte de Corinthe, en ce qui concerne le mobilier en question entre ca. 530-550 /551. Et, si nous prenons en considération le fait que le choneutirion[2] fut aussi construit à une époque postérieure, à savoir avec la table dont nous avons parlé, nous arrivons à la conclusion que l'aile Nord du transept de la basilique de Léchaion n'avait pas le sens d'une sacristie dès l'origine; qu'elle l'a pris quelque temps après que cette église fut leguée au culte.

D. I. P.

1. Voir supra, pp. 37, 78 ss. et 110-111.
2. Voir supra, p. 39.

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΡΗΤΩΡ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΣ

Οἱ Κρῆτες ἐν Μακεδονίᾳ (16ος αἰὼν)

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τὴν Μακεδονίαν ὑπηρέτησαν πολλοὶ Κρῆτες ἱεράρχαι καὶ λόγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων γνωστότεροι εἶναι οἱ κτίτορες τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τῶν Βλαττάδων Θεόδωρος (μητροπολίτης) καὶ Μᾶρκος, οἱ κατόπιν οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι Ἀθανάσιος Πατελλάρος καὶ Θεοδόσιος Μαριδάκης, καὶ ἄλλοι πολλοί.

Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει καὶ ὁ μητροπολίτης Μητροφάνης ὁ ἀπὸ Βεροίας, πρόσωπον γνωστότατον κατὰ τὴν μακρὰν καὶ πολυκύμαντον (διακεκομμένην) πατριαρχίαν Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ τοῦ ἀπὸ Λαρίσσης (5 Ἰουλίου 1572-1595). Τὸν Ἱερεμίαν μάλιστα ἀποδημήσαντα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀντικατέστησεν ὁ Μητροφάνης οὗτος, ὡς πατριαρχικὸς ἐπίτροπος. Εἶχε δ' ἀδελφὸν τὸν Ματθαῖον, τὸν ὁποῖον αἱ μὲν πηγαὶ ὀνομάζουν διδάσκαλον καὶ ρήτορα, ἡμεῖς δὲ περαιτέρω εὑρίσκομεν καὶ ὑμνογράφον.

Οἱ δύο ἀδελφοί, πρὸ μάλιστα τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Μητροφάνους εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (1580), εὑρίσκοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου συνεδέοντο πρὸς προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ καὶ τὸν προτεστάντην ἐφημέριον τῆς Γερμανικῆς πρεσβείας Στέφανον τὸν Γερλάχιον (Gerlach), δι' οὗ ἦλθον εἰς σχέσεις πρὸς τὸν ἐν Τυβίγγῃ ὁμοίως προτεστάντην καθηγητὴν Μαρτῖνον Κρούσιον (Martinus Crusius), τὸν συγγραφέα κ.ἄ. καὶ τῆς Turcograecia (1584), ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἔχομεν περὶ τῶν δύο τούτων, τῶν Κρητῶν Μητροφάνους καὶ Ματθαίου, σποράδην εἰδήσεις καὶ τὴν βεβαίωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀδελφῶν. Εἰς ἄλλο μου μελέτημα[1] νομίζω ὅτι ὑποστηρίζω ἀρκούντως, ὅτι οἱ Κρῆτες οὗτοι ἀνῆκον εἰς τὴν οἰκογένειαν Ἀχέλη (Acheli, Ἀχίλλειος, Achillio κλπ.) κατοικοῦσαν ἰδίᾳ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας τὴν περιοχὴν Ρεθύμνης καὶ διῃρημένην εἰς δύο κλάδους, εὐγενῶν (nobili) καὶ πολιτῶν (cittadini). Πῶς δ' εὑρέθησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, πῶς ἐσχετίσθησαν μὲ τὸν Μιχαὴλ Καντακουζηνόν, Ἀχέλην καὶ τοῦτον, δηλαδὴ ἐξ Ἀγχιάλου, πῶς ὁ Ματθαῖος ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου Ἱερεμίου Τρανοῦ,

1. Περ. «Κρητολογία» VIII, 1979, σσ. 19-40.

εἶναι θέματα ἀνοικτά. Ἀλλ' ὅτι ὑπῆρχε παροικία Κρητῶν εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ ὅτι πολλοὶ Κρῆτες (Σιναΐται, μέσῳ τῆς ἐν Χάνδακι μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἢ μὴ) ἐσταδιοδρόμησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει θὰ βεβαιωθῇ τις ἂν ἐνθυμηθῇ τοὺς ἐν τῷ οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ ὑπηρετήσαντας μητροπολίτην Ἡρακλείας Διονύσιον, τὸν Ἱλαρίωνα Γραδενῖγον, τὸν Γεράσιμον Σπαρταλιώτην καὶ τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' χειροτονηθέντας Φιλαδελφείας (ἐν Ἑνετίᾳ) Γαβριὴλ τὸν Σεβῆρον, Μάξιμον Κυθήρων τὸν Μαργούνιον κ.ἄ. Οὕτω καὶ ὁ Μητροφάνης ἐξελέγη Βεροίας, εἶτα δὲ καὶ μετετέθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου ἠκολουθήθη ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του. Τὰ κατὰ τὸν Μητροφάνην ἔχουν ἱκανῶς ἐξετασθῇ ἐσχάτως[1], ὅτε καὶ ἀπεκαλύφθη τὸ οἰκτρὸν τέλος του. Πράγματι περὶ τὸ 1590 ἀπεκεφαλίσθη διαταγῇ τοῦ Σουλτάνου, ὡς προβὰς εἰς ἀσυμφόρους εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ἐνεργείας· ἐδημεύθη δὲ καὶ ἡ περιουσία τῶν συγγενῶν του, παρ' ὧν ἐζητοῦντο καὶ λύτρα διὰ ν' ἀπελευθερωθοῦν, δέσμιοι κρατούμενοι. Τὸ θέμα τοῦτο μένει νὰ ἐρευνηθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς, ξένων ἰδίᾳ πηγῶν, διότι αἱ ἑλληνικαὶ σιωποῦν. Οἱ πατριαρχικοὶ κύκλοι δὲν ἀνεφέροντο εὐκόλως καὶ δὴ γραπτῶς εἰς θέματα τουρκικῶν βιαιοπραγιῶν, διὰ λόγους εὐνοήτους, καὶ ὅταν ἔγραφον διεμήνυον διὰ τοῦ γραμματοκομιστοῦ πλείονα τῶν ὅσων ἔγραφον (κατὰ παλαιὸν βυζαντινὸν ἔθος).

Ὡς πρὸς τὴν συγγένειαν Μητροφάνους καὶ Ματθαίου, ὅτι ἦσαν ἀδελφοί, βεβαιούμεθα:

α') Ἐξ ὅσων λέγει ὁ Κρούσιος, μὴ γνωρίσας αὐτοὺς προσωπικῶς, ἀλλ' ὅπως ἅπασαν τὴν πατριαρχικὴν αὐλήν, διά τε τῶν Ζυγομαλάδων καὶ τοῦ Γερλαχίου[2]. Καὶ δὴ ἐκ τῆς πρὸς τὸν Βεροίας Μητροφάνην ἐπιστολῆς του τοῦ Ἰουνίου 1578, ἐν ᾗ λέγει ὅτι ἀλληλογραφεῖ καὶ «τῷ ἀδελφῷ σου κυρίῳ Ματθαίῳ»[3].

β') Ἐξ ὅσων βεβαιοῖ αὐτὸς ὁ Gerlach, πληροφορῶν περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονίας ὡς μητροπολίτου Φιλαδελφείας τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, καθ' ἣν παρίστατο (συνελειτούργει) ὁ Βεροίας Μητροφάνης, ἀδελφὸς τοῦ ἱερομονάχου Ματθαίου, τοῦ χρηματίσαντος διδασκάλου τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β'. Ἡ εἴδησις εἶναι τοῦ Ἰουλίου 1577[4]. Ἐκ τῆς τελευταίας

1. Ἀ π ο σ τ ό λ ο υ Γ λ α β ί ν α, Μητροπολῖται τινὲς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 19, 1974, σσ. 283-331, ὅπου καὶ πληρεστέρα βιβλιογραφία.

2. M. C r u s i u s, Turcograecia, ἐν Βασιλείᾳ 1584, σ. 511.

3. Αὐτόθι, σ. 475.

4. Β. Α. Μ υ σ τ α κ ί δ ο υ, Ἡ χειροτονία Γαβριὴλ τοῦ Φιλαδελφείας..., περ. «Νέος Ποιμὴν» Κωνσταντινουπόλεως 5, 1923, σσ. 183-190. Τὸ γερμανικὸν κείμενον τοῦ Gerlach παρέχεται ὑπὸ τοῦ É. L e g r a n d, BH (= Bibliographie Hellénique) XV et XVI ss., II, Paris 1885, σσ. 144-145.

ταύτης μαρτυρίας συνάγεται μάλιστα ὅτι ὁ Ματθαῖος ἦτο γνωστότερος τοῦ Μητροφάνους.

γ') Ἐξ ὅσων τὴν 1ην Μαρτίου 1585 γράφει τῷ Κρουσίῳ Θεοδόσιος πρωτονοτάριος ὁ Ζυγομαλᾶς περὶ τῆς ἐκλογῆς Θεολήπτου Β': «Ἔφθασε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ σὸς φίλος· καὶ Ματθαῖος ὁ τούτου ἀδελφός»[1].

Ὅτι εὑρέθη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶτα εἰς Θεσσαλονίκην ὁ σοφὸς οὗτος Ματθαῖος οὐδὲν ἄπορον. Ἠκολούθησε προφανῶς τὸν ἀδελφόν του Μητροφάνην ἢ ἄλλον Κρῆτα Σιναΐτην ἐκ Χάνδακος. Ἀμφότεροι πρέπει νὰ ὑπηρέτησαν τὸ πατριαρχεῖον καὶ ἐκεῖθεν τὸ πρῶτον ἐξελέγη ὁ Μητροφάνης μητροπολίτης Βεροίας. Δοθέντος δ' ὅτι ὁ Ματθαῖος ὑπῆρξε διδάσκαλος Ἱερεμίου τοῦ Τρανοῦ, εὔλογον ἦτο οὗτος νὰ συνεδέθη καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἀδελφόν του καὶ νὰ ἐχρησιμοποίησε τοὺς δύο τούτους Κρῆτας εἰς τὸ πατριαρχεῖον. Ἄλλως τε εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ σύνδεσμος τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τοὺς Κρῆτας ὑπῆρξεν ἰσχυρός: Συνειργάσθη ἁρμονικῶς μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Σιλβέστρου (χειροτονηθέντος τὸ 1569, πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Ἱερεμίου). Ἐχειροτόνησε τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον (1577) Φιλαδελφείας, Κρῆτα θεωροῦντα ἑαυτόν, διότι εἶχεν εἰς Κρήτην τοὺς οἰκείους του. Ἐχειροτόνησε τὸν Μάξιμον Μαργούνιον (1585) Κυθήρων καὶ εἶδε Μελέτιον τὸν Πηγᾶν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας (1590). Ὁμοίως παλαιὸν ἀρχιδιάκονον καὶ πρωτοσύγκελλον τοῦ θρόνου τὸν Διονύσιον μητροπολίτην Ἡρακλείας (1591). Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ ἦτο ὅλως εὐνοούμενος ὁ Μητροπολίτης Βεροίας (1572), τὸν ὁποῖον πρῶτον μὲν κατέστησεν ἐπίτροπόν του, εἶτα δὲ προήγαγεν εἰς Θεσσαλονίκης (1580). Ἂν δὲ καὶ ὁ Τορνόβου Ἀρσένιος εἶναι ὁ Κρής, τότε καὶ ὁ λόγιος οὗτος προστεθήτω εἰς τοὺς ἀνωτέρω.

Α'. ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΚΡΗΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ, ΡΗΤΩΡ Ἢ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ[2]

Ἄνδρες λόγιοι, εἰδήμονες οὐ μόνον τῆς Ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Ἰτα-

1. Notes sur Martin Crusius, ses livres, ses ouvrages et ses manuscrits par B. A. M y s t a k i d è s, ἐν Revue des Études Grecques XI, 1898, Paris, σσ. 279-306 (καὶ εἰς ἴδιον ἀνάτυπον, σσ. 28), ἐν σ. 293. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τμῆμα τῆς ἐπιστολῆς ἔχει ὡς ἀκολούθως: *Ἐν τῇ νῦν συνόδῳ διὰ τὴν τοῦ πατριάρχου κατάστασιν συνῆλθον μὲν καὶ ἄλλοι μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι, ἡγούμενοί τε καὶ ἱερομόναχοι, πρωτοσύγκελλοι, σύγκελλοι καὶ τοῦ ἄλλου κλήρου, ἀπὸ Δύσεως πάσης, Ἀνατολῆς, Πόντου Εὐξείνου, Ἑλλησπόντου, Αἰγαίου· οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ οἱ ἁγιώτατοι πατριάρχαι· ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀντιοχείας καὶ ὁ Ἱεροσολύμων ἀπό τε τοῦ Σινᾶ ὄρους, τοῦ Σάββα καὶ λοιπῶν ἐκεῖ μοναστηρίων. Ἔφθασε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης, ὁ σὸς φίλος· καὶ Ματθαῖος ὁ τούτου ἀδελφός... καὶ ἄλλοι, οἳ καὶ εὔχονταί σοι παρὰ Θεοῦ τὰ ἀγαθά. Μαρτίῳ α', ,αφπε' ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ σὸς Θεοδόσιος, πρωτονοτάριος.*

2. Ἀπὸ τὸν Ματθαῖον τὸν διδάσκαλον, ῥήτορα, Ἀχέλην τὸν Κρῆτα, διακριτέοι οἱ κάτωθι συγχρονίζοντες αὐτῷ Ματθαῖοι:

λικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς οἱ πλεῖστοι (οἱ σπουδάσαντες εἰς Ἰταλίαν ἢ διατελέσαντες ὑπήκοοι τῶν Ἑνετῶν), ἀποτελοῦν τὴν φαεινὴν πλειάδα τῶν ἱεραρχῶν τῶν χρόνων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀντετάχθησαν εἰς σκοτεινὰς ἐνεργείας τοῦ ἀπὸ Καισαρείας Παχωμίου Πατέστου Μυτιληναίου, ἢ τοῦ μουσικολογιωτάτου Ἀθηνῶν Θεοφάνους Καρύκη, διὰ χρημάτων ἐπιβάντων τοῦ θρόνου (μολονότι καὶ μεταξύ των οἱ Κρῆτες δὲν ὡμονόουν πάντοτε).

α΄) Ματθαῖος ὁ Χαλκιόπουλος, πρὸς ὃν ἓξ ἐπιστολαὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, αἱ ὑπ᾿ ἀριθ. 128-134 τῶν ἐτῶν 1600-1601 (Ἐνεπεκίδης, σσ. 380-389), περὶ οὗ βλ. καὶ Κ. Ν. Σάθαν, Νεοελλ. Φιλολογία, 1868, σ. 217 Ὁμοίως πρὸς τὸν αὐτὸν Ματθαῖον ἡ 301η ἐπιστολὴ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ (Ἐπιστολαὶ ὑπὸ Μεθοδίου Ἀξώμης, 1976, σ. 355).

β΄) Ματθαῖος Κασιμάτης, ἱερομόναχος Κρής, περὶ οὗ ὁ Μαργούνιος πρὸς Κωνστ. Λούκαριν, διαμένοντα τότε εἰς Πατάβιον, τὴν 19ην Ὀκτωβρίου 1591 ἔγραφεν: «καὶ τὸν λογιώτατον Ματθαῖον τὸν Κασιμάτην ὡς ἀπ᾿ ἐμοῦ σὺν τοῖς λοιποῖς προσαγόρευσον». Πρβλ. É. Legrand, BH XVII s. IV, 1896, σ. 209, ἐπιστολὴν ὑπ᾿ ἀριθ. 32. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτόν, Ἑνετίηθεν, ὁ Ἐνεπεκίδης ἀνέγνωσε Καυκασίτην ἀντὶ Κασιμάτην! Ὁ αὐτὸς Μ. Μαργούνιος γράφων τῷ ἰατρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κορέσῃ τῇ 21ῃ Αὐγούστου 1600 λέγει: *Ἰδού σοι καὶ ταῦτα τὰ μικρὰ ἐγχαράττομεν, ἀφορμὴν καὶ μάλιστα λαβόντα ἐξ οὗ ἀνεζωπύρησεν ἐν ἡμῖν πυρσοῦ ὁ ἐν ἱερομονάχοις ὁσιώτατος καὶ λογιώτατος κὺρ Ματθαῖος, τοσαῦτα κατὰ σοῦ ὁσημέραι πλέκων τὰ ἐγκώμια, ὅσα δὴ καὶ ἀριθμὸν διαπέφευγεν* (Ἐνεπεκίδης, σσ. 329-330, ἀρ. ἐπιστολῆς 86).

γ΄) Ματθαῖος ὁ Σπανόπουλος, ἀναφερόμενος ἐν ἐπιστολῇ Μαξίμου Μαργουνίου πρὸς Κωνσταντῖνον Λούκαριν ἐξ Ἑνετίας τῇ 10ῃ Ἰουλίου 1589: *ὁ καλὸς κἀγαθὸς Ματθαῖος, Σπανόπουλόν φημι τὸν τῶν βασιλικῶν τε καὶ κανονικῶν νόμων διδάσκαλον, ὑφ᾿ ᾧ γε ἡμῖν συναναστρεφομένῳ ἀγωγή τις οὐ μικρὰ καὶ τῶν πόνων τῶν πολλῶν ἀναχώρησις, ὅσον οὔπω ἐντεῦθεν ἀποπλεῦσαι διέγνωκε.* Πρβλ. Legrand, BH XVII s. IV, 1896, σσ. 183-184, ἀριθ. 7. Περὶ τοῦ αὐτοῦ Ματθαίου λόγος γίνεται καὶ ἐν τῇ ὑπ᾿ ἀριθ. 8 τῆς 13ης Ἰουλίου 1589 ἐπιστολῇ, αὐτόθι σ. 185.

δ΄) Ματθαῖος Γαλατιανός, ἱερομόναχος Κύπριος, γνωστὸς ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν εἰς Αὐγούσταν Δαβὶδ τὸν Ἑσχέλιον, ἀπευθυνθείσης μετὰ τὸν θάνατον Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, δι᾿ ἧς τῷ ζητεῖ νὰ καταφύγῃ πρὸς αὐτὸν διὰ σπουδάς. Ἦτο δ᾿ οὗτος ὀρθόδοξος, μὴ προερχόμενος ἐκ τοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης. Πρβλ. É. Legrand, BH XVII s. III, 1895, σσ. 164-166, ὅπου τὸ γράμμα καὶ ἄλλαι πληροφορίαι.

ε΄) Ματθαῖος Δροσᾶς Κρὴς ἀρχιμανδρίτης, προηγούμενος τῆς μονῆς Σωζοπόλεως. Πρὸς αὐτὸν ἀπηύθυνεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1597 ὁ Μελέτιος Πηγᾶς τὴν ΡΜΓ΄ ἐπιστολήν του (παρὰ Ἀξώμης Μεθοδίου, Ἐπιστολαὶ Μελετίου Πηγᾶ, Ἀθῆναι 1976, σ. 183). Λόγιος, περὶ οὗ βλέπε με ἐν ΕΕΒΣ 41, 1974, σσ. 52-53.

ϛ΄) Ματθαῖος ἱερομόναχος, ὃν ἀναφέρει Ἀνώνυμος (πατριάρχης;) πρὸς Ἀνώνυμον (ἀρχιερέα;) γράφων ἐν ἐπιστολῇ κειμένῃ εἰς τὴν σελ. 21 τοῦ κώδικος ΜϚ΄ Χάλκης: *Τοὺς παρὰ σοὶ καὶ ὑπὸ σὲ* (σοὶ cod.) *διατελοῦντας ἀσπάζομαι, τὸν ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Ματθαῖον σὺν τῇ συνοδείᾳ αὐτοῦ, τὸν θεοφιλέστατον καὶ ἐλλογιμώτατον κὺρ Χριστόφορον, τὸν ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Γεράσιμον, τὸν ποτέ μου φοιτητήν.* Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, Ὁ ὑπ᾿ ἀριθ. 1257 παρισινὸς ἑλληνικὸς κῶδιξ τῶν ὁμιλιῶν Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν «Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», ἔτος τρίτον, 1950, σ. 21.

Χωρὶς νὰ καταλέγεται μεταξὺ τῶν ἀρχιερέων, εἰς τὸν κύκλον τῶν ὡς ἄνω ἀνήκει καὶ ὁ Κρὴς ἱερονόμαχος Ματθαῖος. Πόσον δ᾿ ἐτιμᾶτο φαίνεται ἐκ ποιήματος τὸ ὁποῖον ὁ Μ. Crusius ἀπηύθυνε πρὸς τὸν St. Gerlach, μέχρι τῆς 4ης Ἰουνίου 1578 ὑπηρετήσαντα ὡς ἐφημέριον εἰς τὴν Γερμανικὴν πρεσβείαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[1]. Ἐκεῖ ἀναφέρονται οἱ σοφοὶ Ἕλληνες μεθ᾿ ὧν ἐσχετίσθη ὁ προτεστάντης κληρικός, ἤτοι ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β΄, ὁ τῆς Ἀλεξανδρείας Σίλβεστρος, οἱ μητροπολῖται: Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ (Ἀργυρόπουλος), Νικαίας Καλλίνικος, Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβῆρος, Μελενίκου Μεθόδιος καὶ *ὁ Βεροίας ἀγαθὴν φρένα Μητροφάνης*, ἐκ δὲ τῶν λαϊκῶν οἱ Ζυγομαλᾶδες, ὁ Ἱέραξ κ.ἄ. Μεταξὺ αὐτῶν καταλέγει καὶ τὸν

Ματθαῖον πατριαρχίοιο διδάσκαλον ἐσθλόν[2].

Ὅλοι αὐτοὶ ἀνῆκον εἰς τὸ περιβάλλον Ἱερεμίου Β΄ τοῦ ἀπὸ Λαρίσσης.

Κατὰ τὸν Χρονογράφον, δηλαδὴ τὸν σύγχρονον μητροπολίτην Μονεμβασίας Ἱερόθεον, *ὁ Ἱερεμίας* ⟨Β΄⟩ *ὁ ἀπὸ Λαρίσσης ἦτον ἀπὸ τὴν Ἀγχίαλον ἀπὸ καλοὺς ἀνθρώπους· ἦτον σπουδαῖος, πλὴν χοντρῆς φύσεως καὶ ἀπαίδευτος ἀπὸ καλογερικὴν τάξιν καὶ πρᾶξιν ἀνθρωπίνην, πλὴν ἦτο σώφρων καὶ ἔμαθεν* (=ἐσπούδασεν) *εἰς τὸν Τυρνόβου* ⟨Ἀρσένιον⟩ *ὀλίγον... καὶ ὕστερον ἐσπούδασεν εἰς τὸν Ματθαῖον τὸν Κρητικόν, μαθητὴν τοῦ Τυρνόβου Ἀρσενίου*[3].

Ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἱερεμίου ἐν Λαρίσσῃ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπῆρξε μακροχρόνιος, δοθέντος ὅτι οὗτος ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον εἰς ἡλικίαν μόλις 37 ἐτῶν! ὑποστηριχθεὶς ὑπὸ τοῦ διαβοήτου συμπολίτου του Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ, Ἀγχιαλίτου ἐφοπλιστοῦ καὶ ἐκμεταλλευτοῦ τῶν ἁλυκῶν τῆς πατρίου πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀνεβοκατέβαζε τοὺς πατριάρχας κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα, ἕως οὗ διὰ τὴν πλεονεξίαν του ἀπηγχονίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατασχόντων καὶ τὰ πλούτη του[4]. Ἐὰν οἱ Μητροφάνης καὶ Ματθαῖος ἀνῆκον, ὡς πιστεύω, εἰς τὴν ρεθυμνιακὴν οἰκογένειαν Ἀχέλη (Acheli), τοῦτο μᾶς

---

1. M. Crusius, Turcograecia, σ. 509.

2. Κ. Ν. Σάθα, Βιογραφικὸν Σημείωμα..., 1871, σ. λϛ΄, σημ. 1, ἐκ τῆς τοῦ Μ. Crusius, Germanograecia, σσ. 197-198.

3. Κ. Ν. Σάθα, Βιογραφικὸν Σημείωμα..., 1871, σ. 9. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Χρονογράφου ζηλοφθονεῖ καὶ ἐπικρίνει συχνὰ τὸν παλαιὸν συμμαθητήν του καὶ πατριάρχην του. Περὶ τῆς φιλομαθείας Ἱερεμίου Β΄, μάλιστα μετὰ τὴν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἀναβασίν του εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, ἐπιδοθέντος εἰς συστηματικὰς μελέτας ἐν μέσῳ τόσου φόρτου καὶ τόσων κινδύνων, βλέπε τὴν Πατριαρχικὴν Ἱστορίαν, ὡς παρὰ τῷ Crusius, Turcograecia, σ. 180α (= Historia Patriarchica, Bonn, σ. 197, 4-13).

4. Περὶ τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ, ἐξώσαντος τὸν πατριάρχην Μητροφάνην Β΄, λέγει ὅτι «le grand vizir et ledit Cantacuzène sont les vrais patriarches et dévorent le biens de l'Église»! Ὁ Gerlach ἐν Tagebuch, εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν παρὰ É. Legrand, Jean et Théodose Zygomalas, Paris 1889, ἐν σ. 33.

ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ δύο Ἀγχιαλῖται Μιχαὴλ Καντακουζηνὸς καὶ Ἱερεμίας Τρανὸς παρέσχον πρόθυμον τὴν ὑποστήριξίν των εἰς τοὺς δύο τούτους Κρῆτας, ἀπωτέρους συντοπίτας των.

Πάντως ἡ ἐκ Κρήτης μετανάστευσις τῶν δύο Ἀχέληδων ἐγένετο πολὺ ἐνωρίτερον ἢ κατὰ τὴν ἐν Χάνδακι διαμονὴν Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου (γεννηθέντος τὸ 1549) ἢ τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ (γεννηθέντος τὸ 1550) καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς (Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ), φίλων ἀμφοτέρων Ἱερεμίου τοῦ Β΄, οἱ ὁποῖοι μόνον ἐκ φήμης καὶ οὐχὶ προσωπικῶς ἐγνώριζον τοὺς δύο Κρῆτας ἀδελφούς, ἴσως διότι οὗτοι εἶχον ἤδη μετασταθμεύσει εἰς Μακεδονίαν.

Ἡ ἐμπιστοσύνη τὴν ὁποίαν ἐδείκνυεν Ἱερεμίας ὁ Β΄ πρὸς τοὺς δύο ἀδελφοὺς καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι οὐχὶ ἕνα τῶν περιφανῶν πλησιοχώρων τῆς βασιλευούσης ἀρχιερέων, ἀλλὰ τὸν Βεροίας Μητροφάνην ἀφῆκεν οὗτος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπίτροπόν του κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀποδημίαν του κατὰ τὸ ἔτος 1574, ἀήθη ἄλλως διὰ πατριάρχην ἐν ἐνεργείᾳ. Ὅτι κατ' Ἰούλιον 1575 ὁ Ματθαῖος εὑρίσκετο εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ῥήτορος συμπεραίνω ἐκ τοῦ συνοδικοῦ γράμματος Ἱερεμίου Β΄ περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σινᾶ, ὅπου τελευταίως ὑπογράφεται ἀνωνύμως ὁ Ῥήτωρ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[1], ἂν δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Ζυγομαλᾶ. Ἀνωνύμως ὑπογράφεται καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος, ὁ κατόπιν μητροπολίτης Ἡρακλείας Διονύσιος.

Ἴδωμεν νῦν τὰς ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἀσχολίας τοῦ Ματθαίου.

Ὁ ῥηθεὶς Γερλάχιος ἐδώρησεν εἰς τοὺς ὀφφικιαλίους τοῦ πατριαρχείου πατέρα καὶ υἱὸν Ζυγομαλᾶδες ὡρολόγια, πεμφθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Μ. Κρουσίου. Ἀντιχαριζόμενος ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς ἔπεμψεν εἰς τὸν Κρούσιον εἰς Τυβίγγην *μίκρ' ἄττα ἔγγραφα* (= χειρόγραφα) *ποικίλα, ἃ καὶ διορθώσαις ἀντιβολῶ*, προθυμοποιούμενος νὰ τῷ στείλῃ καὶ ἄλλα. Ὁ σοφὸς Γερμανός, μὲ τὴν γνωστήν του ἐπιμέλειαν ἐσημείωσε ποῖα ἦσαν τὰ ἀποσταλέντα χειρόγραφα, μεταξὺ τῶν ὁποίων «Ματθαίου μοναχοῦ (qui est τοῦ τῆς Βεροίας frater). Περὶ εἰκόνων λόγον». Ὁ Κρούσιος ἀντιχαριζόμενος, ἀφοῦ πνευματικὸν ἔργον ἦτο τὸ ληφθὲν δῶρον, ἐταχυγράφησε τὸ κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1578 γερμανιστὶ κήρυγμα, ἔχον τὴν ὑπόθεσιν ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, μετέφερεν αὐτὸ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὸ ἀπέστειλε πρὸς τὸν Ματθαῖον. Ἐκ τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς μανθάνομεν ὅτι ὁ Ματθαῖος οὗτος διετέλει τότε καὶ ἐπίτροπος τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (Σιλβέστρου τοῦ Κρητός): «Τῷ ὁσιωτάτῳ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πατριάρχου ἐπιτρόπῳ

1. Τὸ ἔγγραφον ἐδημοσιεύθη πολλάκις. Βλέπε το εἰς ΜΜ, Acta et Diplomata V, 1887, σσ. 240-245, ὅπου αἱ ὑπογραφαί, καὶ εἰς Κ. Ἀμάντου, Σύντομος ἱστορία τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 108. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀναμφιβόλως τοῦ ἔτους 1575.

εἰς Κωνσταντινούπολιν»[1]. Ἡ προτίμησις αὕτη τοῦ Σιλβέστρου Ἀλεξανδρείας ὠφείλετο εἰς συγγένειαν τὴν ὁποίαν εἶχον ἀπὸ κοινοῦ ἔνθεν οὗτος καὶ ἐκεῖθεν οἱ ἀδελφοὶ Μητροφάνης καὶ Ματθαῖος, πρὸς τὸν ἐξ ἴσου Κρῆτα λόγιον ἱερομόναχον Ἡσαΐαν Πισάνον, τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν κηδείαν ἐν Κρήτῃ τελεσθεῖσαν ἐξεφώνησεν ἐπικήδειον λόγον Μάξιμος ὁ Μαργούνιος (1587). Καὶ οἱ τρεῖς φαίνεται ὅτι ἐμαθήτευσαν ἐν Χάνδακι παρὰ τῷ Πισάνῳ τούτῳ. οἱ δὲ δύο ἀδελφοὶ εἰς μάτην προσεπάθησαν νὰ τὸν ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν Κρήτην, προτείνοντες εἰς αὐτὸν ν' ἀναδεχθῇ ἀρχιερατικὸν θρόνον[2].

Ἐκ σχολίου τοῦ Ἰωάννου Λαμίου (Lami), βασιζομένου εἰς πληροφορίας ἐκ τοῦ Gerlach, γνωρίζομεν περὶ τῶν δύο ἀδελφῶν τὰ ἑξῆς (κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς Λατινικῆς): «Μητροφάνης μητροπολίτης Βεροίας, ἐπίτροπος τοῦ πατριάρχου, Ματθαῖος ἀδελφὸς αὐτοῦ ἱερομόναχος καὶ τῆς ἀρχαίας (Ἑλληνικῆς) γλώσσης ἱκανῶς ἔμπειρος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς (Μεγάλης) Τεσσαρακοστῆς εἰς τὸν Γαλατᾶν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν συνηθίζων νὰ κηρύττῃ, περὶ οὗ ὁ Γερλάχιος εἶπεν: φωνῇ εὐγλωττότατος, ἐκλεκτὰς φράσεις χρησιμοποιῶν, ἀλλ' ὑπὲρ τὸ δέον ταχὺς εἰς τὴν ὁμιλίαν»[3].

Δὲν γνωρίζω ἂν ἐσώθη γραπτὸν τοῦ Ματθαίου ἢ ἂν ὁ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους συγκεντρώσας περὶ τὰς 200 ὁμιλίας συγχρόνων του ἰδίᾳ ἐκκλησιαστικῶν ῥητόρων περιέλαβε καὶ λόγους τοῦ συμπολίτου του τούτου. Εἰκάζω ὅτι ὁ Ματθαῖος εἶναι καὶ κωδικογράφος καὶ πρὸς πίστωσιν καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἐξετασθοῦν καὶ παραβληθοῦν διάφοροι κώδικες ὑπὸ «Ματθαίου ἱερομονάχου» φερόμενοι ὡς ἀντιγραφέντες καὶ δὴ λήγοντος ἢ ὑπερμεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὡς π.χ. οἱ 460 καὶ 569 τῶν Μετεώρων ἢ ὁ κῶδιξ 943 τῆς Βι-

1. Ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος εἰς σχόλιον Ad epistolam XXIII ἐσημείωσεν: «D(omino) Mathaeo (inquit ad me 7 Mart(is) (15)78 Gerlach(ius)) Didascalo Patriarchico, concionem eruditam mitti, non planem inconsultum videtur. Nec non eum ipsius fratri Βερροίας Metropolitae, nunc tempore vicario Patriarchico, viro docto et humanissimo».

2. Πρβλ. Μ. Ἰ. Γεδεών, Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου Ἐπιτάφιος εἰς Ἡσαΐαν Πισάνον, περ. «Νέος Ποιμὴν» Κωνσταντινουπόλεως 1, 1919, σσ. 663-674, ἐν σ. 671. Ῥητῶς δὲν λέγεται ὅτι ἦτο κατὰ σάρκα συγγενὴς τῶν ἀδελφῶν ὁ Σίλβεστρος, ἀλλ' ἀναμφιβόλως ἦτο ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς. Συμμοναστὴς τῶν δύο ἦτο ἀπεναντίας ὁ Ἀρσένιος (πιθανῶς ὁ εἶτα Τορνόβου).

3. Metrophanes, Metropolita Berrhoeensis, Patriarchae vicarius. Mathaeus, ejus frater, hieromonachus et linguae antiquae probe peritus, perque Quadragesimam Galatae ac Constantinopoli concionari solitus, de quo Gerlachius: Voce est, inquit, promptissimus, verbis selectis, sed nimium celer». Deliciae Eruditorum, seu Veterum Ἀνεκδότων opusculorum collectanea. Jo. Lamius collegit, illustravit, edidit, Florentiae MDCCXL, σ. 176.

βλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (ἔτους 1570)[1]. Ἀναντιρρήτως ὅμως καὶ εἰς διάφορα ἐπιστολάρια τῶν 16ου καὶ 17ου αἰῶνος θὰ διεσώθησαν καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν ἐν λόγῳ Ματθαῖον. Μία ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς τὸν Κρῆτα Γεώργιον Μοσχέτην[2]: «Ματθαίῳ τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ»[3], ἑτέρα δὲ ἡ τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου τοῦ καὶ ἀρχιδιακόνου τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου τοῦ Πηγᾶ διατελέσαντος, ἐπιγραφομένη «Ματθαίῳ ἱερομονάχῳ»[4], ἃς καὶ ἐν ἐπιμέτρῳ ἐκδίδω πρὸς πλειοτέραν βάσανον (νομίζων ὅτι εἶναι ἄσχετοι πρὸς Ματθαῖον τὸν Καμαριώτην).

Β'. ΜΑΤΘΑΙΟΣ Ο ΚΡΗΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΘΗΤΑΙ ΑΥΤΟΥ

Ι. Ὡς Ἔξαρχος

Ὁ διαμείνας εἰς Κωνσταντινούπολιν προμνημονευθεὶς Gerlach ἐκράτησεν Ἡμερολόγιον (Tagebuch) κακεντρεχὲς καὶ δεικνῦον τὴν ἣν ἔτρεφε βαθεῖαν ἀντιπάθειαν πρὸς τοὺς ἀντιταχθέντας εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας Ὀρθοδόξους τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Διὰ τοῦ ἡμερολογίου τούτου γελοιοποιεῖ ἰδίᾳ τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν (ἱερέα) ὀφφικιάλιον τῆς Μ. Ἐκκλησίας ἐκ Ναυπλίου. Παρέχει ὅμως ἐν αὐτῷ πληροφορίας ἱκανὰς καὶ περὶ ἄλλων προσώπων, ἐν οἷς καὶ περὶ τοῦ ἡμετέρου Ματθαίου. Τὰ σχετικὰ τμήματα ἐδημοσίευσεν ὁ É. Legrand ἐν γαλλικῇ μεταφράσει[5]. Οὕτω τὴν 17ην Νοεμβρίου 1576 σημειώνει: «Le patriarche (ὁ Ἱερεμίας Β') était anterieurement métropolitain de Larisse, en Thessalie, et il a eu pour maître le moine Matthieu, qui pendant le carême (Μεγ. Τεσσαρακοστῇ), prêchait au peuple en grec ancien». Φυσικὰ δὲν τῷ συγχωρεῖ

1. Nestor Camariano, Catalogul Manuscriselor Grecești, tomul II, București 1940, σ. 45 : *ὁ δ' ἐκγράψας Ματθαῖος ἱερομόναχος ὁ τάλας, ἔτει ,ζοη' μηνὶ Μαΐῳ κβ' ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ.*

2. Περὶ οὗ βλέπε Κ. Ν. Σάθαν, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, 1868, σ. 402. Τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν Μοσχέτην (ἢ πιθανῶς τὸν Ματθαῖον Δεβαρῆν) δὲν θεωρῶ ὡς ἔχουσαν πιθανότητας.

3. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Διάφοροι Ἐπιστολαί, ΠΕΦΣΚ (= Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως) 17, 1882-1883, σσ. 81-82. Ἀναδημοσιεύεται κατωτέρω.

4. Ἐπιστολικοὶ Τύποι ὑπὸ Θεοφίλου Κορυδαλλέως..., Ἐνετίησιν 1786, σσ. 150-151. Ὁ γράφων ἀποστέλλει ταχυδρόμον πρὸς τὸν παραλήπτην Ματθαῖον, ὁ ὁποῖος θὰ ἀγοράσῃ παρ' αὐτοῦ καὶ νεωστὶ τυπωθέντα βιβλία (εἰς Ἐνετίαν προφανῶς). Ἡ ἐπιστολὴ ἐπανεκδίδεται διὰ νὰ εὑρεθῇ ὁ ἀσφαλέστερος παραλήπτης.

5. Notice biographique sur Jean et Théodore Zygomalas par Émile Legrand, Paris 1889, σσ. 22-49 : Extraits du Türkisches Tagebuch d'Etienne Gerlach. Ὁ Γερλάχιος ἐπληροφόρει τὸν Κρούσιον, ὁ ὁποῖος πολλὰς ἀπὸ τὰς εἰδήσεις τοῦ Ἡμερολογίου του περιέλαβεν εἰς τὴν τὸ 1584 ἐκδοθεῖσαν Turcograecia του.

τὴν χρῆσιν τῆς εἰς τὸ κήρυγμα παραδοσιακῆς λογίας γλώσσης, καὶ προσθέτει κακεντρεχῶς: «C'est ce religieux que le patriarche a, ces temps-ci, envoyé pour la seconde fois comme exarque, ou collecteur d'impôts, dans les églises grecques de l'Occident, et qui, à chacun de ses voyages, a rapporté chez lui près de 500 ducats de bénéfice personel. En effet, outre les redevances que métropolitain et évêques envoient au patriarche, ils sont encore tenus de faire don à l'exarque de 10 ou 15 ducats»[1]. Κατὰ ταῦτα κατὰ τοὺς τελευταίους τότε χρόνους (ὁ Gerlach διέμεινεν εἰς τὴν Πόλιν 1573-1578) δὶς εἶχεν ἀποσταλῇ ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' ὁ μοναχὸς Ματθαῖος εἰς τὴν Δύσιν (Βαλκανικὴν) διὰ νὰ εἰσπράξῃ τὰ ὑπὲρ τοῦ πατριαρχείου δικαιώματα ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦ ἐξάρχου καὶ ἀπεκόμισεν ἀπὸ κάθε ἀποστολὴν 500 δουκᾶτα (ἡ προὶξ τῆς συζύγου τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, πλουσίας κόρης ἦτο μόλις 400 δουκᾶτα). Διότι πλὴν τῶν ὑποχρεώσεών των ἔναντι τῆς Μ. Ἐκκλησίας οἱ ἀρχιερεῖς κατέβαλλον ἕκαστος 10-15 δουκᾶτα (τάλληρα) εἰς τὸν ἔξαρχον.

Ἀλλὰ πρῶτον θὰ ἔπρεπε νὰ συλλέξῃ ἀπὸ 40-50 ἀρχιερεῖς διὰ νὰ ἀργυρολογήσῃ τὸ ποσὸν τῶν 500 δουκάτων. Δεύτερον οὐδέποτε ὁ ἔξαρχος ἐστέλλετο μόνος, τότε τοὐλάχιστον. Τρίτον ὁ ἴδιος ὁ Κρούσιος τὸ ποσὸν αὐτὸ περιορίζει εἰς 300 δουκᾶτα[2]. Τέλος μία κοπιώδης περιοδεία πολύμηνος ἀπῄτει καὶ ἔξοδα πολλὰ διὰ τὸ ταξίδι καὶ διὰ τὴν ἀσφαλῆ ἀποστολὴν τῶν πατριαρχικῶν χρημάτων, χωρὶς νὰ ἐμπέσουν εἰς λῃστάς.

Πάντως ἐκ τῆς εἰδήσεως ἐξάγεται ὅτι δὶς πρὸ τοῦ 1576 ὁ Ματθαῖος εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὡς ἔξαρχος διὰ τὴν Μακεδονίαν (κ.ἄ. περιοχάς). Εἶτα δ' ἐπέστρεφε πάλιν εἰς τὴν βασιλεύουσαν.

ΙΙ. Ὁ Ματθαῖος ὡς Διδάσκαλος—Λεόντιος Εὐστράτιος ὁ Φιλόπονος (Κύπριος)

Πέρα τοῦ ὀφφικίου τοῦ διδασκάλου (τοῦ Εὐαγγελίου) καὶ ῥήτορος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δὲν φαίνεται νὰ ἐπροχώρησεν ὁ Ματθαῖος μετὰ τὸ 1578. Θὰ ἀνέμενέ τις νὰ εἶχεν ἐκλεγῇ ἀρχιερεύς, ἀλλ' οὐδεμία σχετικὴ εἴδησις ὑπάρχει. Ἀπεναντίας αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις συγκλίνουν εἰς τὸ ὅτι ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου μετῆλθε τὸν (γραμματο)διδάσκαλον. Τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἀδελφοῦ του Μητροφάνους ἐκ Βεροίας εἰς Θεσσαλονίκην καὶ τὴν ἐκεῖ μεταφορὰν ἀμφοτέρων.

Ὁ γνωστότερος μαθητὴς τοῦ Ματθαίου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἶτα ἐν Θεσσαλονίκῃ εἶναι ὁ Κύπριος Λεόντιος Εὐστράτιος, προσωπικότης μὴ τυχοῦσα ἄχρι τοῦδε τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ εἰδικῆς μονο-

1. Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 33-34.

2. M. Crusius, Turcograecia, σ. 502.

γραφίας[1]. Τοῦτον ὑποθέτω καταφυγόντα μετά τῶν συγγενῶν του εἰς Χάνδακα κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων (1570/1571), ὅπου ἐγνωρίσθη μετὰ τοῦ ἐκεῖ τότε Μαξίμου Μαργουνίου, ὁ ὁποῖος διαμένει περιοδικῶς εἰς τὸ ἐκεῖ μετόχιον τοῦ Σινᾶ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1577 καὶ 1583. Τοῦ Μαργουνίου κατέστη ὁ Λεόντιος μαθητής, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν Σιναῗται καὶ μὴ ὑπάρχουν καὶ διδάσκουν ἢ κηρύττουν καί ἄλλοι σοφοὶ κληρικοὶ εἰς τὸν Χάνδακα.

Γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι ὁ Λεόντιος εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ Φεβρουάριον 1583, ὅτε ἀντέγραψε τὸν κώδικα Riccard. 10, κατὰ ἰδιόγραφόν του βιβλιογραφικὸν σημείωμα ἐλαφρῶς ἀνορθόγραφον καὶ

1. Προσεκτικώτερον ἔγραψε περὶ αὐτοῦ ὁ Γεώργιος Ζαβίρας, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθήνησι 1872, σσ. 412-413, γνωρίζων ἐκ κωδίκων τάς πρὸς Λεόντιον ἐπιστολὰς Μ. Μαργουνίου καὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, καὶ τὴν πρὸς Ἐσγέλιον ριβ' ἐπιστολὴν τοῦ Μαργουνίου καί τὴν πρὸς τὸν σοφὸν τοῦτον ἐπιστολήν τοῦ Λεοντίου, τὴν ἐκδοθεῖσαν διὰ τῶν Ἐπιστολικῶν Τύπων τοῦ Θεοφ. Κορυδαλλέως. Οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν Νεόφυτον Ροδινόν, Περὶ ἀξιομνημονεύτων ὑποκειμένων... ἀπὸ τοῦ 1571 ἕως τοῦ 1661, ὡς εὑρίσκεται εἰς τοῦ ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου, Ἑνετίῃσιν 1758.

Μετὰ τούς ὡς ἄνω, ὁ Κ. Ν. Σάθας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 182, ἀπροσέκτως ὅλως: «διέτριψεν ἐπ' ὀλίγον εἰς Κωνσταντινούπολιν, προσκολληθείς εἶτα τῷ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης Ματθαίῳ», ἐνῶ διέτριψεν εἰς τὴν βασιλεύουσαν ἄνω τοῦ ἔτους, ὁ Ματθαῖος δὲ δέν ὑπῆρξε ποτὲ μητροπ.Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἀδελφὸς τοῦ μητροπ. Μητροφάνους. «Ἐπεσκέφθη χάριν διδασκαλίας τήν Κέρκυραν καί τὴν Ζάκυνθον(!), ὅθεν ἔγραψεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Μαργούνιον», ἐξ ἧς ἀπροσέκτως ἀντλεῖ ὁ Σάθας: «Ἱεροδιάκονος ἤδη» (ἐνῶ πρὸ πολλοῦ ἦτο ἱερομόναχος) ἐπέστρεψεν εἰς τήν πατρίδα του καὶ ἐδίδαξεν ἐπ' ὀλίγον (1591-1601!) τὰ Ἑλληνικά». Γνωρίζει δέ ὁ Σάθας πῶς ἐχαρακτήρισε τὸν Λεόντιον ὁ μαθητής του Νεόφυτος Ροδινός.

Τὸν Σάθαν ἀκολουθοῦν οἱ Ἰω. Χάκεττ-Χ. Ἰ. Παπαϊωάννου, Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Α', ἐν Ἀθήναις 1923, σσ. 260-261, ἐπαναλαμβάνοντες τὰ σφάλματα ἐκείνου.

Ὁ É. Legrand, BH de XVII s. III, 1895, σσ. 133-141: Leonce Eustrate, δέχεται τὸν Λεόντιον γεννηθέντα 1565/1566 καί θανόντα 1601/1602. Καταγράφει δ' ἐπιστολάς του καὶ ἄλλων πρὸς αὐτόν. Ὁ αὐτὸς Legrand ἐπανῆλθεν ἐπανειλημμένως εἰς τό θέμα, ὡς ἐν BH XV et XVI ss. II, 1885, σσ. XLVI καὶ XLIII-XLIV, ὅπου ἐδημοσίευσεν ἐπιστολὴν τοῦ Μαργουνίου 11 Σεπτ. 1591 πρός τόν Λεόντιον (βλέπε την καί Ἐνεπεκίδης, σσ. 350-351, ἀριθ. 102). Βλέπε καὶ περαιτέρω, σ. 127, σημ. 2 καί 6.

Λίαν ἀτελὴς καὶ πρόχειρος ἡ μνεία τοῦ Λεοντίου εἰς τοῦ Κώστα Π. Κύρρη, Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries with some note on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same period, «Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τό Ἐξωτερικόν», Berlin 1968, σσ. 183-272, ἐν. σ. 218 : 38 Leontios Eustratios (born 1565-66 at Koilani). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Κύπριοι λόγιοι τῆς Ἑνετίας κατὰ τοὺς XVI και XVII αἰῶνας, εἰς τὸ «Δελτίον Ὁμίλου Παιδαγωγικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου» 6, 1967 (ἀρ. 11-12), σσ. 81-95, ὅπου φέρεται ὁ Εὐστράτιος νὰ χειροτονῆται «λίγον προτοῦ πεθάνη» κ.ἄ.

ἀσύντακτον, ὅπου ἑαυτὸν λέγει ἱεροδιάκονον ἀπὸ τὸ Κυλάνι τῆς νήσου Κύπρου[1]. Ὁ Κρούσιος ἔγραψε[2] περὶ αὐτοῦ ὅτι τὸ 1589 ἦτο ἡλικίας τριάκοντα ἐτῶν καὶ ἱερομόναχος[3], ἑπομένως εἶχε γεννηθῆ περὶ τὸ 1559, ἱκανὸν χρόνον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1570/1571). Ὡς ἱεροδιάκονος θὰ ἔπρεπε κανονικῶς νά εἶχεν ἡλικίαν 25 περίπου ἐτῶν, ὥστε τὰ γραφέντα ὅτι ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 35 ἢ 37 ἐτῶν, μεταξὺ τοῦ 1600 καὶ 1602 νά μὴ εὐσταθοῦν. Ἂν μάλιστα ἔγραψεν αὐτὸς τὸν ἁγιορειτικὸν κώδικα Δοχειαρίου 2971/297[4], ἔζη ἀκόμη τὴν 19ην Δεκεμβρίου τοῦ 1603.

Ὁ Λεόντιος εὑρέθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄγνωστον πῶς καὶ τίνα τῶν διακεκριμένων κληρικῶν ἢ ὀφφικιαλίων ἀκολουθήσας[5]. Ἐξ ὅσων ὁ ἴδιος γράφει εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Μαργούνιον[6], εἶχε περιέλθει εἰς ἔχθραν

1. Περί τοῦ Λεοντίου ὡς καλλιγράφου θὰ διαλάβω ἰδιαιτέρως, ἂν δυνηθῶ νὰ εὕρω τὸν χρόνον.

2. M. Crusius, Annales Suevici II, σσ. 830-831, παρὰ Β. Α. Μυστακίδῃ, Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου Βίος καί Ἔργα, ἐν «Εἰκοσιπενταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κωνσταντίνου Σ. Κόντου», ἐν Ἀθήναις 1893, σσ. 133-177. Ἐπίμετρον, σσ. 157-159: Λεόντιος Κύπριος. Τὴν αὐτήν πηγήν χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Legrand, BH XV et XVI ss. IV, 1906, σσ. 315-318, Νο 836, ὅπου «Ροῦ σοφωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Λεοντίου, Ἀπολογία πρός τινα θεολόγον Λατῖνον μεμφόμενον ἡμῖν ὡς μή εἰδόσιν ἀκριβῶς τὰ τῶν Πατέρων κρίνειν συγγράμματα καί διὰ τοῦτο σφάλλεσθαι περί τήν ἀλήθειαν τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ (ἁγίου) Πνεύματος» εἰς τὸ βιβλίον Συζήτησις..., Francofurti 1592, χωρὶς τὸ παράπαν νά παραπέμπῃ εἰς τόν Μυστακίδην, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν συνεσχέτισε τὸν Λεόντιον Εὐστράτιον πρὸς τόν Λεόντιον Φιλόπονον, πρᾶγμα ὅπερ τὸ δεύτερον ὑπέθεσεν ὁ Legrand, σιωπηρῶς ἀκολουθῶν τόν Ζαβίραν, Νέα Ἑλλάς, σ. 416.

3. Τόν Κρούσιον ἐπεσκέφθη ὁ Λεόντιος μετὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Ἰεζεκιὴλ Ξυρίχη περιγράφεται δὲ ὡς annorum nondum 30, breviore statura. Ἀμφότεροι δὲ οἱ καταγόμενοι ἐκ Νεμεσοῦ civitatis litoralis Cyprii, ambo μελανοπώγωνες gelb und schwarz, δηλονότι κιτρινόμαυροι! Μυστακίδης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 159. Ὁ Ξυρίχης οὗτος παρέμεινεν ἐν συνεχείᾳ τό θέρος τοῦ 1590 εἰς Γερμανίαν, τοῦ Λεοντίου ἐπιστρέψαντος μόνου εἰς Ἑνετίαν.

4. Σπ. Λάμπρος, Κατάλογος Α', σ. 268.

5. Ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν Ἀθανάσιον Κομνηνόν Ὑψηλάντην, Τά μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 100: «Ἔτει σωτηρίῳ 1562. Ἀμάθεια μεγίστη οὐ μόνον τῶν ἐπιστημῶν ἀλλά δὴ καὶ αὐτῶν τῶν ἐγκυκλίων κατεκράτει τούς οἰκητάς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί οἱ κληρικοὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας οὐκ ἦσαν ἱκανοί στωμύλως καὶ ἐντέχνως τά τῆς ⟨πατριαρχικῆς⟩ αὐλῆς γράμματα καί τάς συνοδικὰς ἀποφάσεις ἐκφῆναι, καὶ λίαν ἁπλῶς καὶ ἀσυντάκτως σχεδόν ταῦτα κατέγραφον»! Τήν κατάστασιν ταύτην ἀνέτρεψαν οἱ Ναυπλιεῖς Ζυγομαλᾶδες καί οἱ Κρῆτες οἱ ὑπηρετήσαντες ἐπὶ Ἱερεμίου Β' τό πατριαρχεῖον, μετενεγκόντες τήν σοφίαν των ἐκ τῶν ἐνετοκρατηθεισῶν ἐπαρχιῶν, εἶτα δὲ καὶ ὁ μέγας λογοθέτης Ἱέραξ.

6. Τὴν ἐπιστολὴν ἐγνώριζεν ἐπιπολαίως ὁ Σάθας, ἐδημοσίευσε δὲ τὸ πρῶτον ὁ É. Legrand, BH de XVII s. III, 1895, σσ. 136-137 (νῦν καί παρὰ Π. Ἐνεπεκίδῃ, Der Briefwechsel des Maximos Margunios - Bischof von Kythera, εἰς τό βιβλίον του Πηγαί καὶ ἔρευναι... τόμος τέταρτος, Ἀθῆναι 1971, σσ. 395-396 : «Τῷ Θεοφιλεστάτῳ ἅμα καὶ σοφωτάτῳ... Μ. τῷ Μαργουνίῳ, Λεόντιος ἱεροδιάκονος. ... ἐκ Ζακύνθου ἐνάτῃ ἐπὶ εἰκάδι ,ασπς'»).

πρὸς αὐτόν, φοβεῖται δ' ὅτι οὗτος ἔτι τὸ 1586 διετήρει τὸ παλαιὸν μῖσος. Εἰς τὴν Πόλιν συνήντησε τὸν Ματθαῖον, ἐλθόντα ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ ἐμαθήτευσε παρ' αὐτῷ. Ὁ διδάσκαλος ἤρχετο εἰς Κωνσταντινούπολιν συνοδεύων τὸν ἀδελφόν του Μητροφάνην δι' ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις. Τὸ 1584 ὁ Λεόντιος κατὰ Σεπτέμβριον μῆνα εἶναι ἀκόμη ἱεροδιάκονος καὶ ἐπαγγελματίας καλλιγράφος, ἀντιγράφει δὲ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν εἰς τὸν κώδικα Paris. Supplem. 156, χάριν Λατίνου κληρικοῦ. Μεθ' ἑνὸς ἔτους μαθητείαν παρὰ τῷ Ματθαίῳ, καθ' ἣν ηὔξησε τὴν γραμματικήν του παιδείαν, ὁ Λεόντιος ἠκολούθησε τὸν νέον του διδάσκαλον, συμπλεύσας μετ' αὐτοῦ πρὸς τὴν μακεδονικὴν πρωτεύουσαν. Διέμεινε δὲ μετὰ τοῦ Ματθαίου μέχρι τοῦ 1586, ὅτε ἐστάλη εἰς Κέρκυραν, διὰ νὰ διδάξῃ ἐκεῖ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Εἰς τὴν Ζάκυνθον, δι' ἧς ὑποχρεωτικῶς ἀναπλέων τὸ Ἰόνιον διῆλθε, ἐπληροφορήθη τὰ τοῦ Μαργουνίου, ὄντος ἐκεῖ γνωστοῦ, διότι καὶ αὐτὸς κατερχόμενος ἐξ Ἑνετίας ἢ ἐκεῖ ἐπανακάμπτων, διήρχετο ἐκεῖθεν. Καὶ λησμονῶν πρὸς στιγμὴν ὁ Λεόντιος ὅτι ἐπορεύετο πρὸς τὴν Κέρκυραν, καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ πόθου νὰ ἐπανέλθῃ ὡς μαθητὴς ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Μαξίμου Κυθήρων, ἂν οὗτος δὲν ἐμνησικάκει κατ' αὐτοῦ. Προφανῶς, πέρα τῆς θεολογικῆς ἰδίᾳ παιδείας ἧς ἔτυχε μαθητεύσας παρὰ τῷ Ματθαίῳ, ἤθελεν ὁ Λεόντιος νὰ ἐπαυξήσῃ τὰς ἱκανότητάς του εἰς τὴν ἔκδοσιν κειμένων καὶ τὴν Φιλολογίαν γενικώτερον, δι' ἃ ὁ Μαργούνιος ἦτο ἁρμοδιώτερος τοῦ Ματθαίου. Ἰδοὺ ἓν χαρακτηριστικὸν ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τὴν ὁποίαν ἀπηύθυνεν ὁ Λεόντιος ἐκ Ζακύνθου πρὸς τὸν ἐν Ἑνετίᾳ σοφὸν ἱεράρχην:

Ἐμοὶ γάρ ποτε τῆς σῆς διεστηκότι ἱερότητος καὶ μικρὸν ὅσον ἐν Βυζαντίδι σχολὴν ἄγοντι, εἶτα τῷ τότε ἐκ Θεσσαλονίκης ἐλθόντι κυρίῳ Ματθαίῳ τῷ λογιωτάτῳ ξυγγεγονότι, καὶ εἰς Θεσσαλονίκην μετὰ χρόνον ἐνιαυτοῦ ἅμα τούτῳ συμπλεύσαντι, καὶ μέχρι τοῦ παρόντος παρ' αὐτῷ ἐσχολακότι, συμβεβήκει εἰς Κερκύρας ἄγουσαν πορείαν τυγχάνοντι ποιουμένῳ ἐν Ζακύνθῳ τῶν περὶ τῆς σῆς ἀκηκοέναι ἱερότητος... καὶ ἔτι ἅπαξ ἀκροάσασθαί σου τῆς σειρῆνος...[1].

Ἡ ἀπάντησις — ἂν ἦλθε — δὲν ἦτο ἐνθαρρυντική, οὕτω δ' ὁ Λεόντιος ἦλθεν εἰς Κέρκυραν, ὅπου καὶ διαμένει κατὰ τὰ ἔτη 1587-1589 ὡς precettore del greco μαρτυρούμενος. Κατὰ Νοέμβριον 1589 τὸν συναντῶμεν εἰς Βιέννην, τὴν δὲ 16ην Φεβρουαρίου 1590 ὑπογράφεται *Λεόντιος ἱερομόναχος ὁ Εὐστράτιος* (ὥστε εἶχε χειροτονηθῆ πρεσβύτερος πρὸ τῆς ἡμερομηνίας ταύτης). Ὁ Δαβὶδ Ἑσχέλιος ἔδωκε τῷ Λεοντίῳ συστατικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐν Τυβίγγῃ Μαρτῖνον Κρούσιον, ἣν οὗτος ἐπαρουσίασεν εἰς τὸν ἀποδέκτην κατὰ Μάρτιον 1590, ὅτε συνηντήθη μὲ τὸν φιλέλληνα θεολόγον[2]. Ὁ

1. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 136-137.

2. Βλέπε κατωτέρω, σ. 129, σημ. 4.

19-11-1980

Κρούσιος τῷ παρέθηκε δεῖπνον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ξενιζόμενος Κύπριος ὑπεσχέθη νὰ καταγράψῃ τινὰς *Ἑλληνικὰς τῶν νεωτέρων καὶ ἀξιομνημονεύτων ἱστορίας*. Τὴν ἑπομένην εἰς προσφερθέντα ὑπὸ τοῦ Κρουσίου χάρτην ἐξιστορεῖ τὰ τῆς διώξεως Ἱερεμίου τοῦ Β' ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι εἶχον πρὸς τοῦτο ὑποκινηθῆ ὑπὸ Ἀντωνίου τέκτονος, ἐξισλαμισθέντος διώκτου τοῦ πατριάρχου τούτου. Ἐκεῖ εὑρίσκει τις καὶ τὰ περὶ τῆς ἀνόδου (ἐπιβάσεως) καὶ τῆς ἀκολουθησάσης καθαιρέσεως τοῦ τυχοδιώκτου Παχωμίου Πατέστου, ὡς καὶ τὰ τῆς ὑπ' ἐκείνου διώξεως τοῦ Μητροφάνους Θεσσαλονίκης. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐγένετο γνωστὸν προσφάτως, συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὰς ἤδη γνωριζομένας πηγὰς περὶ τῆς πατριαρχίας Ἱερεμίου τοῦ Β'[1].

Ὁ σκοπὸς τοῦ Λεοντίου ἦτο νὰ μείνῃ παρὰ τῷ Κρουσίῳ εἰς Τυβίγγην μαθητεύων. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Κρουσίου πρὸς Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, γραφείσης τὴν 23ην Μαρτίου 1590 μανθάνομεν ὅτι ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατήσῃ παρ' ἑαυτῷ τὸν Λεόντιον, διότι, λόγῳ ἀκριβείας τοῦ βίου, δὲν διέθετε τὴν σχετικὴν δαπάνην. Παρὰ ταῦτα τὸν ἐβοήθησεν, ὡς καὶ τὸν μετ' αὐτοῦ Ἰεζεκιήλ, καταβαλὼν διὰ τοὺς δύο 18 φλωρίνια, οὐχὶ ἄνευ ἀντιδόματος, διότι ὁ Λεόντιος τῷ ἔδωκε χειρόγραφα (πιθανῶς δὲ μετέφερε πρὸς τύπωσιν τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Μαργουνίου), βιβλία ἔντυπα καὶ εἰδήσεις ἐνδιαφερούσας τὸν καθηγητήν, ὁ ὁποῖος προσέθηκεν: *ἀλλ' αἰσθάνομαι ὅτι βαρύνονταί τινες τῇ τοσούτων* ⟨Ἑλλήνων προσφύγων⟩ *ὧδε ἀφίξει ἐ π α ι τ ο ύ ν τ ω ν*[2].

Ἄπρακτος λοιπὸν ἐπιστρέφει εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁ Λεόντιος. Τὴν 12ην Ἰουλίου 1590 εὑρίσκεται καὶ πάλιν εἰς Ἑνετίαν, ὅπου καὶ ἀπαντᾶται μέχρι καὶ τῆς 3ης Ἰουνίου 1591[3]. Δοθέντος ὅτι ὁ Μάξιμος Μαργούνιος τὸν εἶχε συστήσει δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον τὴν 6ην Σεπτεμβρίου 1589[4], συνήγαγον ὅτι τῶν ἐπισκέψεων εἰς Βιέννην καὶ Τυβίγγην προηγήθη διαμονὴ τοῦ Λεοντίου εἰς Ἑνετίαν. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ Κρητὸς καὶ τοῦ Κυπρίου ἦτο εἰλικρινής. Πράγματι τὴν 11ην Σεπτεμβρίου 1591 ὁ Κυθήρων Μάξιμος ἔγραφε πρὸς τὸν Λεόντιον συγκινητικωτάτην ἐπιστολήν:

1. O t t o K r e s t e n, Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert, Wien 1970, σσ. 38-50.

2. B. A. Μ υ σ τ α κ ί δ η ς, Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου Βίος καὶ Ἔργα, Ἐπίμετρον, σ. 149.

3. Αἱ χρονολογίαι εἰλημμέναι ἀπὸ τοῦ L e g r a n t, Léonce Eustrate, σσ. 137-141.

4. B. A. Μ υ σ τ α κ ί δ η ς, Ἐπίμετρον, σ. 159, χωρὶς νὰ συσχετίζῃ πρὸς τὸν Λεόντιον Εὐστράτιον. Ὁμοίως L e g r a n d (χωρὶς ν' ἀναφέρεται εἰς τὸν Μυστακίδην) BH XV et XVI ss. IV, 1906, σ. 317 : *Ξυνίστημι... τὸν ἐν ἱερομονάχοις σοφώτατον Λεόντιον, τὰ τῆς ἐμῆς ψυχῆς παιδικά,... ᾧ λόγοι δήπου τὸ σεμνολόγημα...*

᾿Απῆλθες, ἐμοὶ δὲ κατέλιπες δάκρυα...[1]. ῾Ο Λεόντιος εὑρίσκετο ἤδη εἰς τὴν Κύπρον, ὅπου ἐδίδαξεν ἑλληνικά, ἀνεμείχθη εἰς ἀνωμάλους τότε ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις καὶ εἰς δογματικὰς καὶ ἀκαίρους θεολογικὰς συζητήσεις, προέστη δ᾿ ἐν Λευκωσίᾳ τῆς (τότε μονῆς, νῦν καθεδρικοῦ ναοῦ) ῾Αγίου ᾿Ιωάννου τοῦ Πίπη. ᾿Απὸ τὴν Αἴγυπτον τῷ γράφει ὁ Μελέτιος Πηγᾶς[2], ἐνῶ ὁ Κύριλλος Λούκαρις τὸν ἐγνώριζεν ἐξ ᾿Ιταλίας[3]. ᾿Επειδὴ μετὰ τὸ 1600-1601 δὲν ἔχομεν περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις καὶ ὁ ῾Εσχέλιος τὸν θεωρεῖ τὸ 1602 νεκρόν, πρέπει νὰ ἀπέθανε περὶ τὰ ἔτη ἐκεῖνα νέος ἀκόμη, μόλις τεσσαρακοντούτης. ῾Ο σπουδαιότερός του μαθητὴς ὑπῆρξεν ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς Νεόφυτος Ροδινὸς ὁ Κύπριος († 1669), οὐνίτης αὐτὸς (ἐνῶ ὁ Λεόντιος ὑπῆρξεν ὀρθόδοξος ὅσον τοὐλάχιστον καὶ ὁ Μαργούνιος). ῾Ο Ροδινὸς λέγει: *Λεόντιος Εὐστράτιος ἱερομόναχος, ἀπὸ τὸ Κισλάνη* (= Κοιλάνιον Λεμεσοῦ), *σοφὸς ἄνθρωπος, διδακτὴς* (= ἱεροκήρυξ) *καλοπίχερος, διδάσκαλός μου*[4].

Σύγχυσιν περὶ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λεοντίου ἐπροκάλεσεν ἡ προσωνυμία του ὑπὸ Μ. Κρουσίου «ὁ φιλόπονος», ἐξ ἧς ὑπετέθη ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ Λεόντιος Εὐστράτιος καὶ ἕτερος ὁ Λεόντιος Φιλόπονος ὁ Κύπριος, ὡς ἐὰν δὲν ἤρκει τὸ συστατικὸν τοῦ Μ. Μαργουνίου διὰ νὰ διαλύσῃ τὴν πλάνην: *Ξυνίστημί σοι... τὸν ἐν ἱερομονάχοις σοφώτατον Λεόντιον, τὰ τῆς ἐμῆς ψυχῆς παιδικά, ἄνδρα τῷ ὄντι οὐχ ἧττον τῆς συνούσης (-ουσίας* ed.) *τῶν ἠθῶν κοσμιότητος, ἢ τῆς περὶ τοὺς λόγους ὅ τι πλείστης διατριβῆς, καὶ κοινῇ μὲν*

---

1. Legrand, BH XV et XVI ss. II, 1885, σσ. XLII - XLIV (= ᾿Ενεπεκίδης, σσ. 350-351, Nº 102). ᾿Εκ τοῦ τόνου τῆς ἐπιστολῆς φαίνεται ὅτι ὁ Μαργούνιος δὲν ἤλπιζε νὰ ἐπανίδῃ τὸν Λ. Εὐστράτιον, μεταβαίνοντα εἰς Κύπρον δι᾿ ὁριστικὴν ἐγκατάστασιν.

2. ῎Ηδη τὸν ᾿Ιούνιον 1591 ὁ Πηγᾶς γράφων τοῖς ἐν Κύπρῳ (᾿Επιστολαὶ ὑπὸ μητροπ. ᾿Αξώμης Μεθοδίου ⟨Φούγια⟩, σσ. 41-46, ἀρ. ΙΕ΄) θαυμάζει πῶς ὁ τίμιος ἐν ἱερομονάχοις Λεόντιος ὁ Εὐστράτιος, μόλις ἔφθασεν εἰς τὴν Κύπρον ἐξ ῾Εσπερίας, ἀνεκίνησε δογματικὰ ζητήματα, παραβλέψας τὸν τόπον καὶ τὸν καιρόν. ᾿Εκ τῆς ἐπιστολῆς Η΄ (αὐτόθι, σ. 27) φαίνεται ὅτι ὁ Πηγᾶς ἐξ ἀλληλογραφίας μόνον ἐγνώριζε τὸν Λεόντιον, ὄντα αὐτῷ ἄλλως ἄγνωστον. Καὶ τῇ 20ῇ Μαΐου 1592 γράφει πρὸς τὸν ἐν Λευκωσίᾳ Λεόντιον: *᾿Εγράψαμέν σου τῇ συνέσει ῾Ενετίαζε, δυσὶν ἐκεῖθεν ἐντυχόντες σου γράμμασιν* (αὐτόθι, σσ. 40-41, ἐπιστολὴ ΙΔ΄). Βλέπε ἀκόμη καὶ τὰς ἐπιστολὰς ΡΚΔ΄ τοῦ 1596 (αὐτόθι, σσ. 147-148) καὶ Ρϟ Ζ΄ τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1598 (αὐτόθι, σσ. 237-238) καὶ ΣΙΓ΄ τῆς 20ῆς ᾿Ιουλίου 1597 (αὐτόθι, σ. 269) τοῦ Πηγᾶ πρὸς τὸν Λεόντιον. Βλ. σ. 133, σημ. 1.

3. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν σπουδῶν του. ῾Ως γνωστόν, ὁ μάρτυς πατριάρχης ἐσπούδασεν εἰς Πατάβιον (Padova). Βλέπε καὶ σ. 133, σημ. 3.

4. Περὶ ἡρώων, στρατηγῶν, φιλοσόφων, ἁγίων καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν ἀνθρώπων ὁποὺ εὐγήκασι ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κύπρου· ᾿Εν Ρώμῃ ͵αχνθ΄ (1659), σσ. 146-147. Πρβλ. καὶ Κ. Ν. Σάθαν, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν ᾿Αθήναις 1868, σσ. 266-267. Καὶ ὁ Ν. Ροδινὸς ὑπῆρξε Σιναΐτης (εἰς τὴν δύναμιν τοῦ μετοχίου τῆς ῾Αγίας Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακος ἀνήκων), ἀλλὰ δι᾿ ἐλάχιστον χρόνον.

παρὰ πάντων ἀγαπᾶσθαι καὶ ἰδίᾳ παρὰ σοῦ καὶ μᾶλλον δίκαιον ὄντα...[1]. ῾Ο Λεόντιος ἔδωκεν εἰς τὸν Κρούσιον χρυσοστομικὸν χειρόγραφον[2].

᾿Αλλ᾿ ὑπάρχει καὶ ἕτερον συστατικὸν πρὸς τὸν Μ. Κρούσιον, δημοσιευθὲν πρὸ δεκαετίας, προερχόμενον ἀπὸ τὸν «ἀρχιεπίσκοπον» ᾿Αχριδῶν Γαβριήλ, μεθ᾿ οὗ συνεταξίδευσεν ὁ Λεόντιος ἐξ ῾Ενετίας εἰς Βιέννην, διὰ νὰ μεταβῇ ἐκεῖθεν εἰς Τυβίγγην[3]. Μολονότι δ᾿ ὁ συντάκτης του ἠθέλησε νὰ συγκινήσῃ τὸν Κρούσιον, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Λεόντιος ἦτο δῆθεν θεσσαλικῆς καταγωγῆς καὶ ἀνάστημα ῾Ιερεμίου τοῦ Β΄, παρ᾿ ὅλον ὅτι παρεποίησε τὰς πρὸς τὸν Ματθαῖον τὸν ῥήτορα καὶ Μ. Μαργούνιον σχέσεις του, ψευδῶς δὲ λέγει ὅτι ὁ συνιστῶν (Γαβριὴλ ᾿Αχριδῶν) ὡμίλησε τὸ πρῶτον περὶ τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων εἰς τὸν συνιστώμενον καὶ τὸν παρεκίνησε νὰ σπουδάσῃ εἰς αὐτά, τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἔλυσεν ὁριστικῶς τὸ θέμα τῆς ταυτίσεως τοῦ Λεοντίου Εὐστρατίου πρὸς τὸν Λ. Φιλόπονον. ᾿Επὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον ὁ πτωχὸς ἱερομόναχος προσωνομάσθη διὰ κλεινοῦ ἐπιθέτου τοῦ ἀρχαίου γραμματικοῦ (᾿Ιωάννου τοῦ Φιλοπόνου).

---

1. Β. Α. Μυστακίδης, ᾿Επίμετρον, σ. 159 (= Legrand, BH XV et XVI ss. IV, 1906, σ. 317). Πρβλ. καὶ Π. Ζερλέντην, Σημειώματα..., σ. 34, δημοσιεύοντα σημείωμα τοῦ Κρουσίου: «Leontius Philoponus hieromonachus... reddiderunt mihi epistolam ab episcopo Cytherorum Maximo Margunio, Venetiis scriptam, qua Leontius commendabatur». Καὶ «Leontius erat annorum 30». ῎Αλλας εἰδήσεις ὁ Μυστακίδης, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σσ. 149-151

2. Legrand, BH XV et XVI ss. II, 1885, σ. XLVI, καὶ σημ. 2. Πρόκειται περὶ ἓξ ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου Κατὰ ᾿Ιουδαίων, ὧν τὸ χειρόγραφον ἔφερε μεθ᾿ ἑαυτοῦ ἐκ τῆς πατρίδος (δηλονότι τῆς ῾Ελλάδος) ὁ Λεόντιος καὶ φιλικῶς ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Δαβὶδ Hoeschel ν᾿ ἀντιγράψῃ καὶ ἐκδώσῃ τὸ 1602, ὅτε καὶ καλεῖ τὸν Λεόντιον μακαρίτην. ᾿Αλληλογραφία τοῦ Λεοντίου πρὸς Δ. ῾Εσχέλιον ἀπόκειται εἰς τὸν κώδικα 750 (6257) τῆς ἱ.μ. Παντελεήμονος. Πρβλ. Σπ. Λάμπρον, Κατάλογος Β΄, 1900, σ. 426. Ταύτην ἐγνώριζεν ὁ Legrand, πρβλ. σημ. 20.

Διὰ μέλλουσαν βιογραφίαν τοῦ Λεοντίου ἂς ληφθοῦν ὑπ᾿ ὄψιν καὶ αἱ παρὰ Jo. Lamius, Deliciae Eruditorum XV, Florentiae 1744, σσ. 91-93 δύο τοῦ Λεοντίου ἐπιστολαὶ πρὸς Γαβριὴλ τὸν Σεβῆρον καὶ τὸν Μ. Μαργούνιον. ῎Ετι πρὸς ἓν ἐπιστολῇ Διονυσίου ἱερομονάχου (εἶτα μητροπολ. ῾Ηρακλείας) πρὸς τὸν Μ. Μαργούνιον, γραφείσῃ ἀπὸ Γαλατᾶ τῇ 11ῃ Αὐγούστου 1591 ἀναγινώσκονται: *῎Ελαβον δὲ καὶ τὸ βιβλίον τοῦ τε Φιλοπόνου καὶ Εὐστρατίου εἰς τὰ ῞Υστερα τοῦ ᾿Αριστοτέλους ᾿Αναλυτικά, ὧν καὶ πρὸ πολλοῦ ἕτερον εἰς τὰ αὐτὰ κέκτημαι· ἔχω γὰρ τὰ τοῦ ᾿Αριστοτέλους ῞Απαντα...* ᾿Ενεπεκίδης, ἀρ. 139, σσ. 393 (- 394). ᾿Επιστολὴ «Λεοντίου Εὐστρατίου Κυπρίου Δαβίδῃ τῷ ῾Εσχελίῳ», incipit: *Οὐδὲν πλέον...* κεῖται ἐν κώδικι Μεγίστης Λαύρας 1721, 18 (Μ 30). Πρβλ. Σπ. Λαυριώτου - Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Κατάλογος κωδίκων Μ. Λαύρας, σ. 307.

3. Otto Kresten, Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Achrida für Leontios Eustratios Philoponos an Martin Crusius (Vind. Suppl. Gr. 142), ἐν «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici» 6-7 (XVI-XVII), 1969-70, σσ. 93-125.

Ὁ ἐκδοὺς τὸ κείμενον κατεπόντισε τὴν μελέτην εἰς ἑκατοντάδας παραπομπῶν, ἀλλὰ τὸν Ματθαῖον, περὶ οὗ κυρίως πραγματευόμεθα ἐδῶ, εἶδεν ἁπλῶς ὥς τινα διδάσκαλον ἐκ Θεσσαλονίκης (Leontios ... wurde dort für ein Jahr Schüler eines Mathaios aus Thessalonike...)[1]. Ἰδοὺ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα τοῦ ψευδολόγου τούτου κειμένου:

Ὁ τὴν παροῦσαν κομίζων ἐπιστολὴν σπουδαιότατος (= λίαν μορφωμένος) *Λεόντιος ἱερομόναχος Εὐστράτιος Φιλόπονος ὁ Κύπριος, ὃς ἐν τῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνετράφη πατριαρχείῳ παρὰ τῷ κυρίῳ Ἱερεμίᾳ, παρ᾽ οὗ καὶ νέαν ἔχων τὴν ἡλικίαν ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἠλευθέρωται, καὶ διὰ τῆς ἐκείνου ἐπιμελείας παιδευθεὶς καὶ εἰς ὃ τυγχάνει τιμηθεὶς ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης, λίαν φιλομαθέστατος ὤν, τοῖς μικροῖς οὐκ ἠρκέσθη, ἀλλὰ λαβὼν ἄδειαν καὶ συστάσεις, ἵνα εἰς τὸ Πατάβιον πορευθεὶς καὶ μελέτην Λατινικῆς γλώττης ποιησάμενος, Φιλοσοφίας ἀκροάσηται, μέχρι Βενετίας παρεγένετο· κἀκεῖσε ἔτι διατρίβοντι, ἀπὸ Ῥώμης ἐγὼ ἐπανακάμψας, ἐνέτυχον τῷ ἀνδρί. Διεξῆλθον δὲ αὐτῷ περὶ τῶν ὑμετέρων σπουδαστηρίων τε... Τοῦτο μαθών, μεθ᾽ ὅσης ὥρμησε τῆς προθυμίας! μέχρι δὲ Βιέννης ὁμοῦ ὁδευσάντων ἡμῶν, τανῦν πρὸς ὑμᾶς ἐστράφη... Φθιώτης γὰρ ἄνωθεν ὁ ἀνήρ, Εὐστράτιος τὸ γένος, μηδενὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι μετριωτέρων κατενδεέστεροι οἱ τούτου τυγχάνοντες πρόγονοι. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦτο μαθὼν ὁ κύριος Ἱερεμίας ὁ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχης, πολλὴν τὴν πρός σε ἐπεκτυνεῖ τὴν φιλίαν... Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος γ′* (1589)[2].

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἀχριδῶν, καίτοι οὐνίτης, θέλει νὰ μονοπωλήσῃ ἔναντι τοῦ προτεστάντου Κρουσίου τὴν πρὸς τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια ἐκτίμησιν, ἀποκρύπτων ὅτι ὁ Λεόντιος εἶχεν ἤδη ἀκροασθῆ μαθήματα εἰς τὴν Ἰταλίαν, καὶ ἰσχυριζόμενος ὅτι αὐτὸς τῷ ὑπέδειξε τὴν πρὸς τὴν Γερμανίαν ὁδόν, ὡς ἐὰν ὁ Μαργούνιος ἦτο ἄσχετος πρός τε τὸν Crusius καὶ τὸν Hoeschel! Θέλει δὲ νὰ συγκινήσῃ τὸν Γερμανὸν καθηγητὴν ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Λεόντιος ἐξηγοράσθη ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β′ καὶ ἐπροστατεύθη παρ᾽ αὐτοῦ, καὶ ὅτι πᾶσα πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ συνιστωμένου εὔνοια θὰ εὐαρεστήσῃ τῷ πατριάρχῃ (ὃν οἱ προτεστάνται ἤθελον εὔνουν πρὸς τὰς καινοτομίας των).

Κατ᾽ ἐμέ, οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει διὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Λεοντίου τὸ συστατικὸν τοῦτο τοῦ πλάνητος Γαβριὴλ Ἀχριδῶν, ἐνώπιον τῶν βιογραφικῶν στοιχείων ἅτινα παρέσχεν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος Εὐστράτιος διὰ τῆς ἐκ Ζακύνθου ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Μαργούνιον τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1589. Οὔτε ἦτο δυνατὸν ν᾽ ἀπατηθῇ ὁ Crusius ὅτι τὸ Φιλόπονος ἦτο φιλόκαλος καὶ

1. Αὐτόθι, σ. 103: «ein Matthaeos von Thessalonike... Bruder eines Metropoliten von Thessalonike», ἀνωνύμως εἶναι διὰ τὸν αὐτὸν Otto Kresten, Patriarchat von Konstantinopel..., Wien 1970, σ. 57.

2. SBN 6-7, 1969-1970, σ. 109. Μετεγράφη τὸ σόλοικον ἀπόσπασμα.

φιλόδοξος αὐθαίρετος προσθήκη εἰς τὸ ἐπίθετον Στρατῆς (Εὐστράτιος θὰ ἦτο ὁ πατήρ, τοῦ ἄγνωστον πῶς κατὰ κόσμον ὀνομαζομένου Λεοντίου), ἂν καὶ αὐτὸς δὲν ἔφερε τὸ κακόηχον ἐπώνυμον τοῦ ἐγγάμου ἐξαδέλφου του Ἰεζεκιὴλ Ξυρίχη!

Ἀλλὰ ταῦτα θὰ λύσουν οἱ μέλλοντες νὰ συγγράψουν τὴν ὁριστικὴν βιογραφίαν τοῦ ἀνδρός, σπουδαιοτάτου μαθητοῦ Ματθαίου τοῦ Κρητός. Δι᾽ ἐμὲ σημασίαν ἔχει ὅτι οὗτος ἀσφαλῶς δυνάμενος νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν Δύσιν ἢ νὰ διδάξῃ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἢ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ νὰ ἐπιδιώξῃ νὰ ἐκλεγῇ ἀρχιερεὺς ἐπαρχίας τινὸς (ὡς ὁ Σίλβεστρος, ὁ Διονύσιος κ.ἄ.) ἐπροτίμησε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν δυστυχῆ ὑποδουλωθεῖσαν πατρίδα του, τὴν βαρβαρωθεῖσαν ἐκ τῆς κατακτήσεως, καὶ νὰ μεταλαμπαδεύσῃ ἐκεῖ ὅσα εἶδεν, ἔμαθε καὶ ἠδύνατο. Δὲν συνεβιβάσθη δὲ οὔτε πρὸς τοὺς Λατίνους, οὔτε πρὸς τοὺς Προτεστάντας. Ἡ πρόωρος ἀπώλειά του, εἰς ἡλικίαν 40 περίπου ἐτῶν, ὑπῆρξε δυστύχημα διὰ τὰ Γράμματα καὶ τὴν Κύπρον. Ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν Ἀλεξανδρείας Μελέτιον Πηγᾶν[1] φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Λευκωσίαν εἶχε καὶ τὸ λειτούργημα τοῦ «πνευματικοῦ», τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1598, ὅτι ἦτο πρόμαχος τῆς Ὀρθοδοξίας, καὶ ὅτι καθωδηγεῖτο ἀπὸ τὸν ἐν λόγῳ πατριάρχην εἰς τὴν εὐθεῖαν τῆς πίστεως. Εἶχε δὲ σχέσιν καὶ πρὸς ἄλλους ἱεράρχας[2], ἐν οἷς καὶ τὸν Κύριλλον Λούκαριν[3].

Τίνες ἄλλοι ἐμαθήτευσαν παρὰ τῷ Ματθαίῳ καὶ διεκρίθησαν δὲν γνωρίζω. Τὸ 1596 Μητροφάνης τις μοναχὸς Ναυπλιεύς, θέλων νὰ ἐπισύρῃ τὴν εὔνοιαν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἔγραφε πρὸς αὐτὸν ὅτι εἶχε μαθητεύσει παρὰ τῷ Ματθαίῳ εἰς Μακεδονίαν καὶ παρὰ τῷ Μαργουνίῳ. Ὁ πατριάρχης ἀπήντα

1. Μελετίου τοῦ Πηγᾶ γνωρίζονται ἐκ τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος 396 πρὸς τὸν Λεόντιον ὀκτὼ ἐπιστολαί, καὶ μία ἐκ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (καὶ Χάλκης). Πρὸ δὲ τῆς ὑπὸ Μεθοδίου Φούγια ἐκδόσεως τῶν ἐξ Ἀλεξ. κώδ. 296 ἐπιστολῶν, περὶ ὧν ἀνωτέρω, σ. 130, σημ. 2, ἐξεδόθησαν αἱ ἐπιστολαὶ ὑπὸ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐν «Νέα Σιὼν» Β′, 1905, σσ. 842-847, τέσσαρες, μία ὑπὸ Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀλληλογραφία Μ. τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908 (ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 55 ἐκ τοῦ κώδικος Χάλκης), καὶ πᾶσαι ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου (Φούγια), μητροπ. τότε Ἀξώμης, ὑπ᾽ ἀριθ. 6,14, 105, 124, 134, 197, 213 καὶ 279. Ἡ δ᾽ ὑπ᾽ ἀριθ. 14 εἶχε προεκδοθῆ ὑπὸ Φιλίππου Γεωργίου, Εἰδήσεις Ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Ἀθήνησιν 1875, σσ. 75-76. Ἡ, ὡς νομίζω, ἀνέκδοτος εἶναι ἡ ὑπ᾽ ἀριθ. 211 τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος.

2. Μένει νὰ διακριθοῦν τίνες εἶναι τοῦ Ἡρακλείας Διονυσίου καὶ τίνες τοῦ Κυθήρων Διονυσίου (Κατηλιανοῦ).

3. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Λουκάρεως εἰς ἐλάχιστόν της τμῆμα εἶναι μόνον γνωστὴ ἢ δημοσιευμένη. Περὶ Λεοντίου ὁ Λούκαρις (καὶ ὑστερογράφως ὁ αὐτὸς Λεόντιος) πρὸς τὸν Δαβὶδ Ἑσχέλιον «Ἐνετίηθεν Μαιμακτηριῶνος δ′ ἱσταμένου, παρὰ Legrand, BH XVII s. I, 1894, σσ. 20-21, ὅπου ὁ λαϊκὸς τότε Κωνσταντῖνος λέγει διὰ τὸν *σοφὸν Λεόντιον* ὅτι σπουδάζει *ἵνα Χριστιανοὺς διὰ λόγων ἱερῶν τῷ Κυρίῳ προσκτήσηται*, ἑπομένως θεολογεῖ καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν θύραθεν παιδείαν.

ψυχρῶς πως: *'Αλλ' εἰ τῇ πρὸς ἡμᾶς ἀγάπῃ δεινῶς οὕτω καὶ τηλικοῦτον χρόνον ἐκκέκαυσαι συμπαρομαρτηκυίᾳ σοι, καθὼς γράφεις, καὶ κατὰ Θετταλίαν παρὰ Ματθαίῳ τῷ Λογιωτάτῳ καὶ κατ' 'Ιταλίαν παρὰ Μαργουνίῳ... ἀρκοῦντα ⟨μένε⟩ σύνδεσμον ἔχων ἐν Χριστῷ καὶ κατὰ Χριστὸν συγγένειαν, ἥν ἡμῖν τὸ τῆς ἀναγεννήσεως ἱερὸν μυστήριον* (=βάπτισμα) *ἀπεκύησεν*[1]. Πάντως ὁ Μητροφάνης οὗτος ἐθεώρει τίτλον τιμῆς ὅτι εἶχε μαθητεύσει παρὰ τῷ Ματθαίῳ, ὅσον καὶ παρὰ τῷ Μαξίμῳ Μαργουνίῳ.

Χαρακτηριστικὰ δὲ τῆς φήμης τοῦ Ματθαίου εἶναι ὅσα μοναχός τις, πολλὰ ἔτη μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου, ἔγραφε περὶ αὐτοῦ: *ὡς ὁ πάλαι Ματθαῖος ὁ μακαρίτης ὁ ⟨ἐκ⟩ Κρήτης, ὅστις κατώκησε πολλοὺς χρόνους ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἔβγαλε μαθητάς, τοὺς ὁποίους ἐφθάσαμεν καὶ ἡμεῖς, ἀλλὰ νῦν οὐκ εἰσιν· ἀπῆλθον γάρ. Καὶ ἵσταται τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ ἕως σήμερον*[2]. Οὔτε τοῦ γράψαντος ταῦτα μοναχοῦ Παρθενίου, οὔτε τοῦ πρὸς ὃν γράφει Παϊσίου ἐξηκριβώθη ἡ χρονολογία, καλῶς δ' εἴκασεν ὁ Μ. Γεδεών, ὅτι ὁ Ματθαῖος ἐδίδαξεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πρὸ τοῦ τέλους τῆς ΙϚ' ἑκατονταετηρίδος, ἀλλὰ κακῶς τὸν συνεσχέτισε πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Μητροφάνην Β' περὶ τὸ 1535, ἐνῷ οὗτος πράγματι εἶναι ἀδελφὸς τοῦ μεταγενεστέρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Μητροφάνους τοῦ ἀπὸ Βεροίας.

Γ'. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΥ († 1568) ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ

'Ο νεομάρτυς μοναχὸς Δαμιανὸς ὁ ἐκ Μυριχόβου καταγόμενος, συγγενὴς δὲ φερόμενος Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου, ἐμόνασε κατ' ἀρχὰς ἐν 'Αγίῳ Ὄρει, εἶτα δὲ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου εἰς Ὄλυμπον, τέλος δὲ ἵδρυσεν ἴδιον μονύδριον. Περιερχόμενος τὴν χώραν (κακῶς δὲ δεκτὸς γενόμενος εἰς Ἄγραφα) ἤγειρε τὴν μῆνιν τῶν Τούρκων δι' ὅσα ἐκήρυττε καὶ ἰδίως διὰ τὴν παρότρυνσιν τῶν Χριστιανῶν νὰ μὴ συναλλάσσωνται κατὰ τὰς Κυριακάς. Συλληφθεὶς καὶ βασανισθείς, ἀρνηθεὶς δὲ νὰ ἐξισλαμισθῇ, ἐμαρτύρησεν ἐν Λαρίσσῃ τὴν 14ην Φεβρουαρίου 1568, πρῶτον μὲν ἀπαγχονισθείς, εἶτα δὲ καεὶς ἐπὶ πυρᾶς. 'Η τέφρα τοῦ σκηνώματος τοῦ νεομάρτυρος διεσκορπίσθη εἰς τὸν Πηνειόν, οὗτος δ' ἐτιμήθη ὡς ἅγιος. Ταῦτα γνωρίζομεν ἀπὸ συναξάρια αὐτοῦ[3] καὶ ἀπὸ δύο 'Ακολουθίας του, ὧν ἡ πρώτη ἐπανειλημμένως

1. Μ. Πηγᾶ ἐπιστολὴ ΡϚ' (Μεθοδίου 'Αξώμης, 'Επιστολαί..., 1976, σ. 118): «Μητροφάνει μοναχῷ τῷ Ναυπλίῳ (= Ναυπλιεῖ)». 'Ο Regel, Byzantino-russica, σ. CXXVIII, ἀρ. ἐπιστολῆς 104, ἀνέγνωσε «τῷ Ναυτιλίῳ»!

2. Μανουὴλ 'Ι. Γεδεών, Θεσσαλονικέων παλαιαὶ κοινοτικαὶ διατάξεις, περ. «Μακεδονικὰ» 2, 1942-1952, σσ. 1-24, ἐν σσ. 18-19.

3. Καὶ εἰς τὰς 'Ακολουθίας. Πρβλ. καὶ F. Halkin, BHG[3], III, Bruxelles 1957, σ. 20, ἀρ. 2099 p: Damianus mon. in Thessalia m. saec. XVI, Febr. 14.-'Ομοίως: Νέον Μαρτυρολόγιον... παρὰ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ 'Αγιορείτου[3], 'Αθῆναι 1961, σσ. 60-61: Κατὰ τὸ ͵αφξη' ἔτος 1568 ἐμαρτύρησεν ὁ ὁσιομάρτυς Δαμιανός.

ἐξεδόθη[1], ἡ δὲ δευτέρα ἔκειτο ἀνέκδοτος εἰς κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Τυβίγγης Mh, γνωστὸν ἀπὸ τοῦ 1902, ὅτε ὁ Γουλιέλμος Smith περιέγραψε τὰ χειρόγραφα τῆς ἐκεῖ βιβλιοθήκης. 'Εκ τῆς ἐν λόγῳ περιγραφῆς ὡρμήθη ὁ ἀείμν. μελετητὴς τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου Βασίλειος 'Α. Μυστακίδης νὰ περιγράψῃ τὸν κώδικα καὶ ἐπισημάνῃ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τὸ 1923 διὰ τοῦ περ. «Νέος Ποιμὴν» Κωνσταντινουπόλεως, εἰς μελέτην ἐκδοθεῖσαν καὶ αὐτοτελῶς. 'Επιγράφεται δὲ ὁ Mh «'Οσιομάρτυρες, Μάρτυρες Graeci 1. Damianus ὁ νέος» καὶ ὑπάρχει εἰς δύο ταυτοσήμους μορφάς, ὧν ἡ δευτέρα εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον τῆς πρώτης. Τὸ χειρόγραφον ἔλαβεν εἰς Τυβίγγην ὁ ἐκεῖ πλέον διαμένων Στέφανος Γερλάχιος, ἀντίγραφον δ' αὐτοῦ παρεσκευάσθη ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Κρουσίου, κατ' 'Απρίλιον 1581[2].

'Εκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Μυστακίδου ὡρμήθη ὁ λόγιος μητροπολίτης 'Ιεζεκιὴλ Βελανιδιώτης, ὁ ὁποῖος εἶχεν εὕρει καὶ τρίτον ἀντίγραφον τῆς αὐτῆς 'Ακολουθίας εἰς τὴν διαλελυμένην μονὴν 'Αγίας Τριάδος Σιάμου, τὸ ὁποῖον εἶχε δωρήσει εἰς τὸ Θεολογικὸν Σπουδαστήριον 'Αθηνῶν. Παραβάλλων τοῦτο πρὸς τὸ πρωτόγραφον καὶ τὸ ἀντίγραφον τοῦ κώδ. Mh τῆς Τυβίγγης, τῶν ὁποίων ἔλαβε τὰς φωτογραφίας, διεπραγματεύθη περὶ τοῦ θέματος καὶ ἐξέδωκε τὴν νέαν ταύτην 'Ακολουθίαν (δευτέραν), ἔχουσαν εἰς τὸν κανόνα μὲν ἀκροστιχίδα *«ᾄσμασι τιμῶ Δαμιανὸν ἀξίως»*, εἰς δὲ τὰ θεοτοκία (ὅπου κατ' ἔθος παλαιὸν ἐδηλοῦτο ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος) *«Ματθαῖος»*[3]. 'Ο ἐκδότης δὲν ἠδυνήθη νὰ προσδιορίσῃ ποῖος ἦτο ὁ Ματθαῖος οὗτος τοῦ κανόνος[4]. Οὐδὲ σήμερον δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ τῆς ἄλλης 'Ακολουθίας τὰ τμήματα ἔγραψεν ὁ αὐτὸς ὑμνογράφος ὁ τοῦ κανόνος, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πιθανώτατον.

Οἱοσδήποτε ὅμως καὶ ἂν ὑπῆρξεν ὁ ὑμνήσας τὸν ὁλοκαυτωθέντα ὁσιο-

1. Πρβλ. L. Petit, BAG, Bruxelles, 1926, σσ. 55-56 καταγράφοντα 'Ακολουθίαν 1805, ἑτέραν ἐν Πάτραις 1892. 'Ομοίως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, 'Αγιολόγιον, 'Αθῆναι (1961), σ. 106. 'Ο Σωφρ. Εὐστρατιάδης κακῶς θεωρεῖ ὡς τρίτην ἔκδοσιν τὴν ὑπὸ 'Ιεζεκιὴλ Βελανιδιώτου ἐν ΕΕΒΣ 7, 1930, σσ. 53-63, καὶ σημειοῦται τετάρτην ἐν 'Αθήναις 1934. 'Αλλ' αἱ 'Ακολουθίαι εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι δύο, ὧν τὴν πρώτην συνέταξεν ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος Παπαδόπουλος, καὶ ὡς διεπίστωσεν ὁ 'Ιεζεκιήλ, αὕτη εἶναι ὅλως ἄσχετος πρὸς τὴν ἐν ΕΕΒΣ 7, 1930, δημοσιευθεῖσαν.

2. Πρβλ. Β. Α. Μυστακίδου, Θετταλικὰ Σημειώματα ἐκ χειρογράφων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1923, σσ. 21-23 (= περ. «Νέος Ποιμὴν» 5, 1923, σσ. 35-50 καὶ 65-82, ἐν σσ. 72-74).

3. *Ματαῖος* ἀνέγνωσεν ὁ 'Ιεζεκιήλ: *Ματθαῖος* δὲ ὀρθῶς ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης.

4. Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων 'Ιεζεκιήλ, 'Ακολουθία τοῦ ὁσιομάρτυρος Δαμιανοῦ τοῦ νέου, ΕΕΒΣ 7, 1930, σσ. 53-63. Δημοσιεύεται καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ νεομάρτυρος.

μάρτυρα τῆς Λαρίσσης, ἀξιοθαύμαστον εἶναι τὸ θάρρος του μεθ' οὗ βαρύτατα χαρακτηρίζει τοὺς βαρβάρους θύτας τοῦ Δαμιανοῦ.

Ὡς εἰκός, ἀμφότερα τὰ δημοσιεύματα (τό τε δηλονότι τοῦ Μυστακίδου καὶ τὸ τοῦ Ἰεζεκιὴλ ἐγνώριζεν ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ Ἁγιολόγιόν του, τὸ μετὰ θάνατον ἐκδοθέν, ὑπέθηκε συγγραφέα τῆς Ἀκολουθίας τὸν Ματθαῖον τῆς Πωγωνιανῆς, μητροπολίτην Μυρέων[1], γνωστὸν κωδικογράφον καὶ ὑμνογράφον, ἀλλὰ τοῦτο ἀπέρριψεν εὐλόγως ὁ Λέανδρος Βρανούσης[2].

Κατ' ἐμέ, δοθέντος ὅτι τὸ μαρτύριον τοῦ Δαμιανοῦ ἔλαβε χώραν μικρὸν χρονικὸν διάστημα πρὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἱερεμίου Τρανοῦ ὡς μητροπολίτου Λαρίσσης, καὶ ὅτι ὁ Ματθαῖος ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ μετὰ ταῦτα οἰκουμενικοῦ πατριάρχου[3], ὑποθέτω ὅτι Ἱερεμίας ὁ Β' ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν «ρήτορα» τῆς Μ. Ἐκκλησίας τὴν συγγραφὴν τῆς περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν Ἀκολουθίας. Ὅτι δ' ὁ Ματθαῖος τῆς ἀκροστιχίδος τῶν θεοτοκίων εἶναι ὁ ἡμέτερος Κρής, συνάγω ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μεγίστης Λαύρας Κ 159[4] *«μαθήματα καλοφωνικά»*, ὅπου μάθημα *«τῇ ⟨ι⟩δ' Φεβρουαρίου λεγόμενον εἰς τὸν ὁσιομάρτυρα Δαμιανὸν τὸν ἐν Λαρίσσῃ μαρτυρήσαντα* (1568 †) *ποιηθὲν τὰ μὲν γράμματα* (= τὸ κείμενον !) ⟨ὑπὸ⟩ *κυρίου Ματθαίου ῥήτορος, τὸ μέλος δὲ Ἰωάσαφ τλήμονος, Κουκουζέλη τὴν ἐπωνυμίαν»*, δηλονότι τοῦ ἀρίστου μουσικοῦ Ἰωάσαφ[5].

---

1. Σ. Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 60. Ὡς γνωστὸν τὸ μέγα τοῦτο πόνημα τοῦ ἀκαμάτου μελετητοῦ τῆς Ὑμνογραφίας καὶ Ἁγιολογίας μας ἐδημοσιεύθη ἄνευ τῆς ἐλαχίστης βελτιώσεως ὑπὸ τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν, παρὰ τὴν πρόδηλον ἀνάγκην βελτιώσεων καὶ συγχρονισμοῦ αὐτοῦ.

2. Λ. Βρανούση, Ἐγκωμιαστικὴ Ἀκολουθία γιὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες, Μελέτιο Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ Μάξιμο Μαργούνιο, ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρέων, «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» τόμος Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 368-384, εἰς τὴν σ. 382, σημ. 4.

3. Ὑπογράφει ὁ Λαρίσσης Ἱερεμίας κατ' Ἰούλιον 1570. Πρβλ. MM, AD V, 1887, σ. 177. Πατριάρχης ἐξελέγη 5 Μαΐου 1572.

4. Σπ. Λαυριώτου καὶ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος κωδίκων Μ. Λαύρας, Paris 1925, σ. 251. Πρβλ. καὶ Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην, ΕΕΒΣ 14,1938, σ. 25, σημ. 2, ὅπου γίνεται λόγος περὶ Ἰωάννου Κουκουζέλη τοῦ μαΐστορος. Σημειωτέον ὅτι «κουκουζέλης» ἐξέπεσε νὰ σημαίνῃ ψάλτης!

5. Ὁ Ἰωάσαφ ὑπῆρξε μουσικὸς μοναχὸς Βατοπεδινός, τοποθετούμενος μετὰ τὸ 1600, συναντώμενος δὲ ὡς γράψας ἠχήματα - κρατήματα - χερουβικὰ - στιχηρὰ καὶ καλοφωνικὰ κά. Εἰς διαφόρους δ' ἀπαντῶνται τὰ ἔργα του κώδδ. τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν καὶ δὴ Βατοπεδίου καὶ Μεγίστης Λαύρας. Πρβλ. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμῆς, Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832), τόμος πρῶτος, Ἀθήνα 1975. Ὁμοίως τοὺς καταλόγους χειρογράφων Μεγ. Λαύρας (ὅπου καταγράφονται ὑπὸ τοῦ Εὐστρατιάδου οἱ Μελογράφοι), καὶ Βατοπεδίου ὑπὸ Σ. Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδί-

Ἐπὶ πλέον γνωρίζομεν ὅτι ὁ Στέφανος Gerlach εἶχεν ἀποστείλει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πολλὰ χειρόγραφα Ἑλλήνων συγχρόνων του λογίων πρὸς τὸν ἐν Τυβίγγῃ Μαρτῖνον Κρούσιον, ἐν οἷς ἦτο καὶ ὁ «Περὶ εἰκόνων λόγος» τοῦ ρήτορος Ματθαίου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ μητροπολίτου Βεροίας Μητροφάνους. Εἰκάζω δ' ὅτι ὁ λόγος ἐκεῖνος ἦτο κήρυγμα κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Ὀρθοδοξίας. Θὰ ἦτο δὲ περίεργον νὰ ἐξευρίσκετο καὶ ἐδημοσιεύετο, διὰ νὰ ἴδωμεν πῶς ὁ Ματθαῖος διεπραγματεύθη τὸ θέμα πρὸ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, κηρύξαντος ἐπανειλημμένως περὶ εἰκόνων εἰς Γαλατᾶν μεταξὺ 1586-1589.

Ὡς πρὸς τὴν τόλμην μεθ' ἧς ἐγράφη ἡ Ἀκολουθία τοῦ ὁσιομάρτυρος Δαμιανοῦ, παραδείγματα ἐκφράσεων ἐξ αὐτῆς φέρω σποράδην τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Δαμιανὸς τῆς Ἑλλάδος (= Θεσσαλίας) *ἀνέτειλεν ὥσπερ ἥλιος ἄδυτος καὶ τοὺς πιστοὺς ἐφώτισε κατὰ τῶν τυράννων ἀνδρικῶς παραταξάμενος. Τὴν πίστιν ἐκήρυξε μέσον τῶν ἀμυήτων, καθεῖλε τὸ κράτος τοῦ ἀλάστορος, ἠφάνισε τὰς πεύσεις τῶν ἀπίστων, τὰς τῶν ἀσεβῶν Ἀγαρηνῶν ἐπάρσεις κατεπάλαισε καὶ κατέβαλε. Ἀνδρικῶς, τῇ δυνάμει τοῦ Χριστοῦ, τὰς συμπλοκὰς τῶν ἀσεβῶν διέλυσε, καὶ τὸ τῆς πλάνης ἄθεον αὐτῶν ὡς ἀράχνης ἱστόν.*

Διὸ χαρακτηρίζεται *πρόμαχος τῆς πίστεως, μάρτυς γενναῖος ἀήττητος, στρατιώτης Χριστοῦ, στερρός, ἔνδοξος, ἀθλητής, ἀθλοφόρος, μεγαλομάρτυς* κλπ. Οἱ βασανίσαντες αὐτὸν Τοῦρκοι εἶναι: *ἄθεοι Ἀγαρηνοί, ἄνομοι, ἀσεβεῖς, βάρβαροι καὶ τύραννοι.*

Παρακαλεῖται δ' ὁ μάρτυς: *Τὰς τῶν βαρβάρων μηχανὰς τελείως ἀφάνισον.* Ὅπου δ' εἰς τὴν Ἀκολουθίαν γίνεται λόγος περὶ διαβολικῶν μηχανευμάτων, ὁ ἀκούων πιστὸς στρέφει τὸν νοῦν πρὸς τὸν δυνάστην του, ὄργανον τοῦ μισοκάλου.

ου Βατοπεδινοῦ, Paris 1924, κατὰ τόπους. Ἄλλοι δ' ἄλλως χρονίζουν τοὺς κώδικας ὅπου αἱ συνθέσεις τοῦ Ἰωάσαφ τούτου, πάντως ζήσαντος καὶ μετὰ τὸ 1568. Ἦτο μήπως ὁ Ἰωάσαφ ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ὁ Ἀργυρόπουλος;

Δ΄. ΑΙ ΠΡΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

α΄

Ἀνωνύμου Ἐπιστολὴ 51 (ΕΦΣΚ 17, 1882-1883, σσ. 81-82)

Ματθαίῳ τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ ἐν Κυρίῳ εὖ πράττειν

Σιγᾶν μετὰ λόγου ἢ εὐκαίρως λέγειν πότερον κρεῖττον καὶ παρά σοι κρινέσθω. Ἐγὼ δ' εὖ οἶδα, ὅτι σιγήσαντι εὐκαίρως μετὰ λόγου νῦν εὔκαιρον. Ἔστι δὲ τὸ τοῦ λόγου ἀσπάσασθαί σου τὴν ἱερὰν ψυχὴν, ἐπευξάμενον μέν σοι παρὰ τοῦ Σωτῆρος τἀγαθά, παραινοῦντα δέ σου τὴν σπουδὴν (εἰ καὶ σπουδὴ δεῖται παραινέσεως) ἐπὶ τοὺς τῆς φιλοσοφίας καμάτους, οὐκ ἀγνοοῦσαν μονωτάτην εἶναι τὴν τὸν μικρὸν σπινθῆρα τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἀναζωπυροῦσαν παρ' Ἕλλησι.

Τοῦτο δέ σοι προσλαλήσας εὐκαίρως, οἶμαι, τὸν λόγον σὺν λόγῳ καταπαύσω.

Ἐρρώσθω σου ἡ φίλη κεφαλή.

β΄

⟨Ἐπιστολὴ κγ'⟩

Τῷ ὁσιωτάτῳ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ πατριάρχου (Σιλβέστρου) ἐπιτρόπῳ κυρίῳ Ματθαίῳ εἰς Κωνσταντινουπόλει (sic)

(M. Crusius, Turcograecia, σσ. 468-472)

Συχνὰ ἐγκώμια ἄλλων τε ὁσίων καὶ ἐπισήμων ἀνδρῶν Ἑλλήνων καὶ δὴ οὐχ ἥκιστα τῆς σῆς ὁσιότητος, ἐγνωρίσθην, ἐξ ὧν μοι ὁ ἀγαπητός μου Γερλάχιος ἐπέστειλεν οὐχ ἅπαξ. Διὸ κατὰ τὴν φιλελληνίαν μου καὶ πρὸς ἀγαθοὺς φιλοχρίστους τε Ἕλληνας τιμήν, οὐκέτι κατέχειν ἐμαυτὸν ἠδυνήθην τοῦ μὴ προσφωνῆσαί σου τῇ ὁσιότητι μεθ' ἧς ὀφείλω αἰδοῦς.

Σὺ οὖν, τίμιε κύριε, ἐπειδὴ κατὰ τὸν Ἀπόστολον, ἡ ἀγάπη χρηστεύεται, χρηστὸν ἐμῇ τῇ ἐγχειρήσει καὶ σαυτὸν παρέξεις, οὐδεμίαν ἄλλην ταύτης αἰτίαν λογιζόμενος ἢ τὴν περὶ ὑμᾶς (ὧν τὴν γλῶσσαν καὶ παιδείαν ἐγὼ ὁ ἀνάξιος ἐν τῇ Τυβιγγιακῇ Ἀκαδημίᾳ, κατὰ τὸ ἄνωθεν δοθὲν τάλαντον φυτεύω) ἀγάπην καὶ σπουδὴν ὑφ' ἧς καὶ ἀρχῆθεν τῆς πρὸς τὸν παναγιώτατον ὑμῶν ἱεράρχην ἐπιστάλσεως κατετόλμησα καὶ μᾶλλον ὅτι ἔτι καὶ νῦν τὰ τοῦ μόνου Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐν Ἀνατολῇ θεραπεύεσθαι ἠκούκειν. Ὅθεν καὶ ἄλλοι τῶν παρ' ἡμῖν ἱεροδιδασκάλων ἀφορμὴν λαβόντες καὶ αὐτοὶ διὰ γραμμάτων ὑμῖν γνωρίζεσθαι ἠθέλησαν. Καὶ σύγε οὖν, ὁσιώτατε κύριε, πρὸς τὰ ἡμέτερα εὐνοϊκῶς ἔχειν ἀξίωσον.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ ἁγίᾳ Πεντηκοστῇ ταῦτά σοι ἐπιστέλλω, τάχα οὐκ ἀπαρέσει σοι ἐὰν καὶ τὴν σημερινὴν κυρίου Θεοδωρήτου τοῦ Σνεπφίου ἐν τῷ ναῷ πρὸς τὸν λαὸν γερμανιστὶ καὶ πλατέως γενομένην ὁμιλίαν ἐγὼ ἑλληνιστί, αὐτοῖς τοῖς ῥήμασιν, εἰς ἐπιτομὴν αὐτῆς (ὡς πολλὰ ἤδη ἔτη εἴωθα) ἐν τῷ ναῷ ἐταχυγράφησα, ἐνταυθοῖ ὑποβάλωμαι, εἰ καὶ λίαν βραχέως, ἵνα κἀκ τοῦ ὀλίγου τοῦδε τὰ ἡμέτερα συνίδητέ πως. Ἔχει δ' αὐτολεξεὶ οὕτως...
σ. 471 *Ταῦτά σοι ἁπλῶς τὰ σπέρματα τῆς ὁμιλίας ἐκείνης, ὁπωσδήποτε ὑπ' ἐμοῦ σημειωθέντα, ἃ παρακαλῶ ἀγαθῇ ψυχῇ δέχοιτο ἡ ὁσιότης σου, πεμφθέντα μόνον ἐπὶ τούτῳ, ἵνα βραχύ τι γεῦμα τῆς παρ' ἡμῖν διδαχῆς καὶ πῶς διδάσκεται ὁ λαὸς ἡμῶν ἔχῃς. Καὶ γίνονται πρὸ τῶν ὁμιλιῶν καὶ μετ' αὐτὰς ψαλμῳδίαι, διὰ τῆς ἡμῶν δημώδους γλώσσης, καὶ πρὸς θεὸν προσευχαί. Μετὰ δὲ τὴν γεγραμμένην ὁμιλίαν καὶ τοῦ Κυριακοῦ δείπνου κοινωνία ἐγένετο, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις ὡρισμέναις τοῦ ἔτους Κυριακαῖς εἴθισται, ἐξετάσεως τῶν κοινωνησόντων ἐν τοῖς περὶ τὴν πίστιν ὑπὸ τῶν ἱεροδιακόνων προηγησαμένης. Καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον.*

σ. 472 *Ἐρρώσθω δὲ ἡ σου ὁσιότης χριστιανοπρεπῶς, καθὼς ἐλπίζω, πρός με διακειμένη.*

Ἀπὸ Τυβίγγης, τῇ τῆς Ἁγίας Πεντηκοστῆς ἡμέρᾳ, ἔτει τῆς ἐνσάρκου πανσωτηρίου οἰκονομίας τῷ ͵αφοη' (=1578).

Μαρτῖνος Κρούσιος Γερμανὸς
ἐν Τυβίγγῃ, ἑκατέρας γλώσσης καὶ παιδείας διδάσκαλος.

γ΄

Μάξιμος ἱερομόναχος ὁ Πελοποννήσιος
Ματθαίῳ Ἱερομονάχῳ

(Θεοφίλου Κορυδαλλέως, Τύποι Ἐπιστολῶν, Ἑνετίῃσιν 1786, σσ. 150-151).

Ἐλπὶς ἡμῖν οὐ πάνυ σμικρὰ μετὰ τὴν ἐν Κυρίῳ ἀποβίωσιν τοῦ μακαρίτου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου (Πηγᾶ), *θυμηδίας τε καὶ τέρψεως ὑπολέλειπτο τὸ πόρρωθεν γοῦν πυνθάνεσθαι τὸν μακαρίτην Μάξιμον τὸν Μαργούνιον ζῆν, ὡς δὲ καὶ ἡ τούτου μετάστασις παρὰ πόδας ἡμῖν ἤκουσται, ποικίλως πως διεθέμεθα· πότερα τῇ λύπῃ ἡμᾶς αὐτοὺς οἱονεὶ ὑποβρυχίους γενέσθαι ἐᾶσαι, ἢ Θεῷ μόνῳ τὰς ἐλπίδας ἀναπτέον, ᾧ οὐχ ἧττον ἡμῶν ἢ ἡμῖν βουλητὸν μέλει, καὶ ᾧ τοῦ Ἠλιοὺ ὀδυρομένου ὡς δῆθεν μονωτάτου καταλειφθέντος καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀπαιτουμένου, εἴρηται καταλιπεῖν ἑαυτῷ ἑπτακοσίους ἄνδρας μὴ κάμψαντας γόνυ τῷ Βάαλ, τοὺς καὶ τῷ προφήτῃ ἀγνοουμένους.*

Τούτους δὴ τοὺς λογισμοὺς ἡμῖν αὐτοῖς ἀνελίττουσι, ποτέρῳ τούτων πειστέον; Κρεῖττον ἔδοξε δεῖν τῷ δευτέρῳ πεισθέντας ἡσυχίαν ἄγειν, ἅτε

Θεῷ μᾶλλον ἀρέσκοντι καὶ εὐσεβείας ἐχομένῳ· ἐκείνως γὰρ ποιοῦντας, Θεῷ μαχομένους ἄντικρυς οὐδὲν διοίσειν οἰηθείη τις ἄν, ᾧ εὐσεβείας ὅλως μέλει· προνοεῖται γὰρ τῶν καθ' ἡμᾶς τὸ θεῖον, ὡς οὐκ οἴδαμεν ἡμεῖς. Εἰ γὰρ τῶν προφητῶν οἱ πλεῖστοι (ὧν καὶ Ἠλίας) οἵῳ τρόπῳ τῶν τῇδε κήδεται ἠγνόουν, σχολῇ γ' ἡμεῖς.

Ἀλλὰ τούτων πέρι μηκύνειν τὴν ἐπιστολήν, πολλὰ τὰ τὴν ὁρμὴν ἀνακόπτοντα, καὶ ἄλλοις ταμιεύειν ἀπάγοντα. Σοῦ δὲ τὴν εὐλάβειαν παρακαλοῦμεν τὸν Κύριον διαφυλάττειν ὑγιᾶ τῷ γένει ἡμῶν, δυστυχῶς ἔχοντι, τέως χρησιμεύουσαν.

Τὸν διακομιστὴν τουτωνὶ τῶν γραμμάτων αὐτόσε παραγεγονότα δι' εὐφήμου γλώττης ἄγειν σου τὴν σύνεσιν πανταχοῦ παρασκεύασον, τῷ φιλοφρόνως αὖθις αὐτῷ προσίεσθαι. ᾧ καὶ ἐπανακάμπτοντι, εἴ τι τῶν βιβλίων ἔναγχος τετύπωται ἑλληνιστὶ δώσεις πάντως, λαβὼν πρὸς αὐτοῦ ὅσα καταθήσειας ὑπὲρ ἡμῶν. Ἔρρωσο, ͵αχβ' (=1602). Γαμηλιῶνος ζ'.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

MEDIEVAL RUSSIAN AND HUNGARIAN RELATIONS IN JEWELRY AND FINE METAL INDUSTRY (11-14 cc).

Treating medieval Hungarian-Russian relations in the field of jewelry and fine metal industry the first thing we have to turn out attention to is the aquamanile. These typically medieval pieces of art were in use for keeping and carrying water in them. They might have served religious or secular purposes. Our knowledge here is very limited. Aquamanile vessels, usually imitating animals, were first used in the Islam world. In Europe, except Sicily and Spain, they began to spread following the Crusades. This was the moment when Christian Europe met the mysterious East. To a certain extent Hungary can be regarded as an exception, too: though it was under a West-European cultural influence, many Moslems lived in Hungary still in the 12th century, who had business with Moslems in the East. Crusaders returning to Europe took with them some pieces of art as well. Oriental vessels of various types came into the fashion. Naturally western jewellers also tried to make vessels, in the imitation of animals: lions, horses, birds. Vessels were especially numerous in places on the rivers Rheine and Maas, throughout centuries beginning from the 11th century.

This region is called Dinnante, whences all aquamaniles take their names: Dinanderie in the old literature. Besides this territory vessels were made at several other places, among others in Hungary, too. Naturaly, in a considerably smaller quantity. In the view of O. Falke, E. Meyer[1] and V. P. Darkevič[2] aquamaniles were not prepared at all in Hungary. T. Gerevich[3], E. A. Lapkovskaja[4], Zs. Lovag[5] and several

1. O. Falke - E. Meyer, Bronzgeräte des Mittel-alters, Berlin 1935, I-II.

2. V. L. Darkevič, Proizvedenija zapadnogo hudozestvennogo remesla v vostočnoj Evrope. X-XIV.VV. (Products of Western Industrial Art in East-Europe), Moscow 1966, p. 54.

3. T. Gerevich, Magyarország müvészeti emlékei. (Art monuments in Hungary), Budapest 1938.

4. E. A. Lapkovskaja, Vodolej.. (The Crimea aquamanile and its Background). Istorija i archeologija Krima, Moscow 1958.

5. Zs. Lovag. Nézzük meg együtt a Nemzeti Muzeum lovas aquamaniléit.

others suggest in their works that more or less important makers of these vessels worked in the territory of our country, too. O. Falke and E. Meyer, in their efforts to prove the West-Europen origin of the Budapest aquamanile cannot bring up any better arguments than the finely elaborated details[1].

The easiest way to prove their Hungarian origin is through aquamaniles imitating a horseman in saddle. Six of the 12th century collection are prominent by their great similarity. All are made in the horse man form[2]. Two of them, from Coppenhagen and Leningrad, are of unknown origin and must have got to these countries as a result of commercial exchange. The third one was found in Switzerland, and the rest three pieces, in Hungary. The first of them in Bongösdpuszta, (Békés region) the second in Kisjenö, the third near the town of Arad. Two are kept in the Budapest National Museum. The third one, which was found in Northern Hungary is kept now in the museum of Besztercebánya. All the six aquamaniles differ to a considerable extent from those found along the rivers Rheine and Maas. First, because they have signs characteristic of the Caucasian and Persian metal industry: the wide breasts, short legs, almond-shaped eyes of the horses. Second: certain marks are characteristic of the nomadic art: the body of a horse is decorated with another animal. The Böngösdpuszta specimen has a running hare on its, not the pray of a hunter, but a real living animal. Such representations are frequent on metal parts of the harness with the nomadic Hungarians. Third: Hungarian aquamantiles agree in the European style of the horsemen's armanent: cone-shaped helmets (the Kisjenö aquamantile) long, Norman shield, saddles with a semicircular lower pommel and short stirups. In this way we can easily recognise the nomadic, Caucasian and Persian signs that mix, to a smaller extent, with West-European elements. Further it would be natural to think that such a mixture of stylistic signs can only be traced in Hungary owing to its geographical and historical characteristics. I have to mention that because of a defect in casting, the Böngösdpuszta aquamanile was never used for keeping liquids, and being a defected product it could not have been imported; it was discarded near the place where it was made[1]. I should like to mention another argument to prove the Hungarian origin of these aquamaniles: all metal-compounds are mined in Hungary. Moreover, it was in Hungary that world-famous mines worked in the North and East. Today these mines belong to Cechoslovakia and Roumania.

(Let us see together the horseman aquamaniles of the Budapest National Museum). Müvészet 1975/1. I d e m. Das Frauenkopf - Aquamanile des Ungarischen Nationalmuseum. -«Acta Historiae Artium» 1976.v.XXII. / 1-2, pp. 55-71.

1. O. F a l k e, E. Meyer. Op. cit., v.I., p. 53.

2. Zs. L o v a g, Op. cit., p. 31.

In Hungary aquamaniles were made not only in the form of a horseman but of a human head. A good example has been found near the town of Nagyszeben in Transylvania, East Hungary. In the village of Selenberk this vessel was among the findings of a metallurgical workshop. It was probably created by a Saxon master who worked in Hungary. Now the aquamanile is a property of the Bruckenthal Museum of Nagyszeben. (Today: Sibiu, Roumania)[2]. The other piece, I want to talk about is the imitation of a woman's head. Its place of origin is Tokaj, now it is in the property of Budapest National Museum[3]. The woman's head is decorated with Byzantian ear-rings which were quite popular at that time in Middle - and East-Europe. Ear-rings analogous to the ones represented on the vessel were found indeed in Hungary[4]. Our suggestion about the Hungarian origin of the vessel is supported by the type of the face and hairdo.

These vessels in the form of a horseman or of a human head are important for us because they show great similarity to Russian findings. The fact makes us think of close contacts.

It was J. I. Smirnov, the excellent Russian scolar of the 19th century who already turned his attention to Russian contacts with Western Europe, which, as he believed, had been little examined. This belief was given sound even in his work dealing with aquamaniles[5]. Moreover he regarded the aquamanile of Penza[6] an analogue of the Buda-

1. Zs. L o v a g, Op. cit., p. 32.

2. K. H o r e d t, Eine Sächsische Schmiede des XIII Jahrhunderts- «Kelemen Lajos emlékkönyv». Kolozsvár 1957.

3. J. H a m p e l, Altertumer frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig, v.I., p. 371. Z. K á d á r, Az ecclesia jelképe egy árpádkori aquamanilen. (The Symbol of the church on an A'rpád-age aquamanile) Regnum. VI. 1944-46 A magyarországi müvészet története. (History of Art in Hungary), Budapest 1970, p. 448.

4. E. A. L a p k o v s k a j a, Op. cit., p. 142.

5. J. I. S m i r n o v, O bronzovom vodoleje .... (A bronze aquamanile found in the Kharkov region and other findings in Russia), Kharkov 1902, p. 1.

6. Delo Archeologiceskoj komissii za 1896 g. (Reports of the Archeological commitee in 1896), p. 128. ill. 453. J. I. S m i r n o v, Op. cit., pp. 19-23 Table

pest National Museum specimen, both imitating a woman's head[1].

The Penza aquamanile, dating from the 12th c. was found in the 19th century in the territory of Penza prefecture. It was declared an archeological relique in 1896 and now is exhibited in the Hermitage. (F 3516)[2]. Both Budapest and Hermitage specimens excel in high artistic qualities and in their richly decorated lids. V. P. Darkevič is right saying: «Regarding style and composition the Penza aquamanile stands very close to the Budapest National Museum specimen»[3].

I have to emphasize the fact that all experts have ascertained the great similarity of the vessels and the possibility of close contacts. So have, e.g. D. Dercsényi[4] and E. A. Lapkovskaja[5], I. J. Smirnova, V. P. Darkevič. I cannot leave out V. P. Darkevič's suggestion that the Penza aquamanile must have derived from Lower Lorraine[6] and its counterpart in the Budapest National Museum cannot be a work of Hungarian masters[7]. However I have proved above that such vessels were, in fact, made in the territory of Hungary. It has also been proved that aquamaniles in the form of a woman's head, like the one we are talking about, were also made in Hungary.

The Crimea aquamanile imitating a human head can be regarded as the counterpart of the above mentioned Nagyszeben one[8]. A relatively late finding /1954/ in the territory of Kizil-Tamskij monastery in South-West Crimea, 17 km from the town of Sudak[9] - it is a bronze bust of a young man. V. P. Darkevič puts the date or its origin to the 13th century[10]

V/4 O. Falke, E. Meyer. Op. cit., Table 251. E. A. Lapkovskaja, Op. cit., p. 176. V. N. Darkevič, Op. cit., p. 37. Table 7. Sokrovissa vengerskogo iskusstva za 1000 let. (Masterpieces of 1000 years of Hungarian art). Catlogue, Moscow. 1971, N. 166. E. A. Lapkovskaja, Prikladnoje iskusstvo srednih vekov v Gosudarstvennom Ermitaže. (izdelija iz metala). (Medieval Industrial Art in the Hermitage) (Metal objects), Moscow 1971, p. 22, ill. 42.

1. J. I. Smirnov, Po. cit., p. 21.
2. My gratitude to L. I. Faenson for his friendly consultations and for providing me a possibility to study the aquamanile in the Hermitage.
3. V. P. Darkevič, Op. cit., p. 37.
4. A magyarországi müvészet története. (History of Art in Hungary). Texts, Budapest 1970, p. 67.
5. E. A. Lapkovskaja, Op. cit. 1971, p. 22.
6. V. P. Darkevič, Op. cit., p. 53.
7. Ibidem, Op. cit., p. 37.
8. A magyarországi ...Texts, Op. cit., p. 95.
9. V. P. Darkevič, Op. cit., p. 36 Table 7/6.
10. Ibidem, p. 36.

but in E. A. Lapkovskaja's opinion it was created at the turn of the 12th-13th cc.[1].

It is the aquamanile found in the village of Mihalkovo that the Bruckenthal Museum specimen can be connected with-believes V. P. Darkevič[2]. In his view the vessel decicting a bronze bust of a man must have come from the Harz mountains, North-Germany, in the 13th century[3]. It has been published in the catalogue compiled by O. Falke and E. Meyer[4].

The object is interesting for us since it has been found in the territory of this Holič knazdom, in a village on the river Dnjestr; Mihalkovo. In the course of the 12th-13th centuries vivid political struggles characterised the relation of the two countries: Hungary and Holič. The commercial way, for example, passing through them lead as far as Kiev. In 1152 the Hungarian king Géza II conducted a campaign against Holič[5], the knjaz Daniil Galickij stayed in Hungary in 1235[6].

Taking all the above facts into consideration it is most likely that the Mihalkovo aquamanile got to Russia through Hungarian mediation (no facts are avaliable to prove that it might have been made in the territory or our country).

Summarising facts and arguments we can claim that aquamaniles were made indeed in Hungary, which could, later, get to the ancient Russia. They got, first of all to the western knjazdoms, to the southern regions of the country. This has been verified by historical relations and provenance data. Further Hungary must have played an important role as a transit country, that is certain German made aquamaniles having arrived here and used for some time were forwarded to Russia.

Strictly speaking we cannot regard these relations as artistic, since Russian aquamaniles were not made under the influence of Hungarian examples. However, Russians did see and get acquainted with western aquamaniles made in Romanesque style. Their shapes and motives could have an influence on various branches of art; a definite influence can be felt e.g. in the miniatures, which tried to imitate very throughly the

1. E. A. Lapkovskaja, Op. cit. 1958, p. 37.
2. V. P. Darkevič, Op. cit. p. 9. Table 7/7, 8
3. Ibidem, p. 9.
4. O. Falke - E. Meyer, Op. cit. Table 312, a, b.
5. Polnoje sobranije russkih letopisej. v. 11. SPb. 1900, col. 461-462.
6. Ibidem, p. 174

jewelry masterpieces and in architecture. All that has been said above might help us to form an opinion about how Romanesque style was spreading in Russia.

Crosses of the Limoges type were made in large quantities by Hungarian masters[1]. It was through merchants that crosses got to Hungary from Limoges and they were soon imitated by local masters. However perfectly they were trying to copy the Limoges style crosses coming from Hungarian workshops differ in the absence of enamel. Such a cross has been recently found in an old Russian tomb at Sudra river. (1962). It is a bronze figure of the crucified Christ.[2]. He wears the thorny crown round his relatively outside head, compared with his trunk. The author has empasized ribs by deep grooves. «Christ's iconography is very close to the Limoges figure... The exhausted corpus bends forward. The head is slightly bent to the right. The closed eyes symbolise death. A single nail keeps both feet fixed. All these signs let us presume that it must have been created in the second half of the 13th century». writes V. P. Darkevič[3]. Pieces, similar to this one, which were found in the territory of Hungary are dated by E. Kovács to the last four decades of the 13th century[4].

The above-mentioned cross is an addition proof to support the fact that masterpieces of Hungarian jewellers got to Russia. These jewels as well as aquamaniles provided a good possibility for Russian masters to get acquainted with West-European jewelry.

Crooses did not only get from Hungary to Russia but inversely. Contacts were mutual and were realised through the commercial way we have spoken of. The two, so-called Kiev crosses give support to this. In all certainty they derived from Kiev. One of them was a relique - a reason of the relatively good state of both, front and back, parts, It was found in Szentmiklós[5]. The upper front part depicts Michel Archangel, the bottom Gabriel Archangel, at the crossing point St. Mary, Christ and St.

1. É. Kovács, Croix Limousines en Hongrie. Acta Historiae Artium. 1961, v. VII, 3-4.
2. V. P. Darkevič, Op. cit., p. 35. Table 11/5.
3. Ibidem, pp. 35-36.
4. E. Kovács, Op. cit., p. 175.
5. Zs. Lovag, Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. -Folia Archeologia XXII, 1971, pp. 162-164, appendix 6 a-b, fig. 7. nos. 2 a-b.

John can be seen. The three busts are arranged in a semi-circle. The top of the rear part represents St George, the crossing point St. Procopius and St Vasilij, also bust representation in semi-circle, at the vertical crossing point Niklaj Ugodnik can be seen in full figure with a book in his hand. In the front «Ivan» can be read above the head of St. John—a clue to the relatively later date of origin. Zs. Lovag puts it to the 14th century[1].

The front part of a relique pendant cross, possibly dating from the 12th century[2] was found in excavations north of the Hungarian village of Csut. In great likelihood it is also a work of Kiev masters.

Summing up we cannot claim that these sporadic findings prove the existence of direct Russian influence on Hungarian art but they are enough for us to think of very close political and economical relations between Russia and Hungary.

Much closer contacts can be remarked in the field of arms making. Here a difinite influence of Russian gunsmiths on Hungarian ones can be observed. Connections existed throughout centuries taking their roots in times preceeding even the foundation of the Hungarian state. They were only enlargod and intensified at the beginning of the 11th century, such as Russian swords, adzes, war-axes spread and started to be imitated in Northern - and Middle Europe[3]. The biggest similarity can be discovered with swords[4] and gilded helmets[5].

We can observe a rather contradictory situation: silver ear-rings by Hungarian masters were found in Kiev and Hungary alike.

Last I have to mention certain relations that have only a vague relevance to the topic.

A silver cup was found in J. Cajkovskij's estate near Kiev in 1876. In the same year J. Cajkovskij described the cup in a publication as folloks: «It has the form of a deep bowl on a silver base with Latin ins-

1. Zs. Lovag, Op. cit., p. 162.
2. L. Gerevich, A középkori muzeum kutatásai az 1941-1942 évben. (Researches of the medieval Dep. in 1941-42). «Budapest régiségei» XII, 1943, pp. 440-441.
3. A. N. Kirpičnikov, O svojeobrazii i osobennostjah v razvitii russkogo oružija X-XII.vv. (Peculiarities of Russian Arms in 10-12th cc), Kultura i iskusstvo Drevnej Rusi, Leningrad 1967, p. 94, Appendix. 11.
4. G. F. Korzuhina, Iz istorii drevnerusskogo oružija XI v. (To the History of Old Russian Arms in the 11th c.), Sovetskaja archeologija 1960, v. XIII, N. 12-14, p. 78.
5. A. N. Kirpičnikov, Russkije slemi X-XIII vekov (Russian helmets in the 10-13th cc.), Sovetskaja archeologija 1958, N. 4, p. 54.

criptions and engraved, gilded ornaments all along the edge of the base»[1]. The cup derives from the turn of 11th-12th cc.[2]. Probably it is of Southern Slav or South-Italian origin[3]. G. F. Korzuhina, an expert of the cup, writes that «in the year 1139, when Evfimija (Evfimija Vladimirovna, daughter of Vladimir Monomach - G. R.) died she was burried in the church of St. Spas na Berestove, Kiev, and the cup was put beside her»[4]. How could the cup have got to Kiev from Italy or from Southern Slav territories? G. F. Korzuhina has tried to follow its way[5]. We know that in 1097 Busilla, daughter of the Sicilian King Roger got married to Kálmán (Koloman) the Hungarian King. After Busilla's death which followed 6 or 7 years later, Kálmán got a second wife by marrying Evfimija Vladimirovna. Soon after, as Hungarian sources write, Kálmán accused her of adultery and sent her back to Kiev[6]. «With her (with Busilla - G. R.) the cup covering half of its way got to Hungary, then in the possession of of Evfimija Vladimirovna, who by all certainty inherited it with the death of the first wife, did the second half of its way to Kiev»[7].

Summing up we can assert that medieval Russian and Hungarian relations in the field of jewelry and fine metal work existed and were of a far greater importance than they had been supposed to. However they played only a secondary role in both countries. Contacts were of different character. Partly objects made by Hungarian jewellers (crosses, aquamaniles, ear-rings) or which had been transported here from the West (Limoges crosses, the cup with Latin inscriptions) got to Russia, first of all to territories along the commercial way, that is Kiev and Holič. Romanesque style was prevalent in them - an explanation how the style influenced and pervaded several branches of ancient Russian art.

1. The quotation is taken from an article by G.F. Korzuhina: Serebrjannaja časa iz Kijeva s nadpisjamai XII v. (The Kiev silver Cup with inscriptions of the 12th c.), Sovetskaja archeologija 1951, v. 15. p. 65.

2. G. F. Korzuhina, Op. cit. 1951, p. 72.

3. Ibidem, p. 72.

4. G. F. Korzuhina, Op. cit. 1951, p. 76.

5. Ibidem, pp. 75-76.

6. Cf. S. P. Rozanov, Evfimija Vladimirovna i Boris Kolomanović, Izvestija Akademii Nauk SSSR, 7th series 1930, n. 8, 9. G. Ruzsa, Izobraženije russkihv «Chronicon Pictum» (Representation of Russians in chronicon Pictum), Problemi Istorii SSSR. IV, Moscow 1974, pp. 86-87.

7. G. F. Korzuhina, Op. cit. 1951, p. 76.

Partly jewels created in Russian workshops (the Kiev cross) got to Hungary. Works of Russian gunsmiths had a direct effect on Hungarian arms. These contacts were realised in various forms. In the first place I ought to mention commercial ways. Military relations also made their effect felt in the formation of commeree. (Holič). Finally contacts were were created through dinastic ties. (Kálmán, Evfimija).

GEORGES RUZSA

Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΡΙΛΙΓΓΕΥΣ ΚΑΤΑ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΡΟΔΙΝΟΥ
περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου

Ὁ ἐλάχιστα γνωριζόμενος ὀρθόδοξος ἱερωμένος ἐν Ἠπείρῳ Νικηφόρος Πριλιγγεύς[1], ζῶν κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ 17ου αἰ., ὅτε ὁ οὐνίτης Νεόφυτος Ροδινὸς ἕδρα ἐν Β. Ἠπείρῳ προσπαθῶν νὰ παρασύρῃ τοὺς ἐκεῖ ἑλληνορθοδόξους εἰς τὸ Λατινικὸν δόγμα, εἰς «Λόγον κατὰ τοῦ λατινόφρονος Νεοφύτου Ροδινοῦ» δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐκ χειρογράφου τῆς ποτὲ βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης (Κατάλογος τῶν Χει/φων, Σμύρνη 1877, σσ. 63-64), καλεῖ τὸ ἀκροατήριόν του νὰ λιθοβολήσῃ πνευματικῶς τὸν ἀποστάτην, ὑβρίζοντα σὺν ἄλλοις τὸν ἱερὸν Φώτιον, τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιον, τὸν Μᾶρκον Εὐγενικὸν καὶ τοὺς ἐσχάτως κοιμηθέντας Μελέτιον Πηγᾶν καὶ Μάξιμον Μαργούνιον, ὑπερμάχους τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας. Οὐχὶ διότι ὁ Ροδινὸς κατεπολέμει καλβινιστὰς καὶ λουθηρανούς, ἀλλὰ διότι ὑβρίζει τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς Ὀρθοδοξίας χάριν κενῆς δόξης, ὡς οἱ Ματθαῖος Καρυόφυλλος (οὐνίτης ἀρχιεπίσκοπος Ἰκονίου) καὶ ὁ τοῦ Βατικανοῦ βιβλιοθηκάριος Π. Ἀρκούδιος. Ἀναιρῶν δὲ τὰ περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν Δυτικῶν ὡς σοφῶν, ἔναντι τῶν ἀγραμμάτων ὀρθοδόξων, καὶ τὴν περὶ πρωτείου τοῦ πάπα δόξαν καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς τῶν Λατίνων, λέγει σὺν ἄλλοις ὅτι ὁ ἱερὸς Φώτιος ὑπὲρ τούς, κοσμικὴν ἀξίαν περιβεβλημένους καὶ ἐξ αὐτῆς ἀντλοῦντας τὴν δύναμιν αὐτῶν πάπας, *ὑπὲρ ἐκείνους μὲν πάντας σοφίᾳ ἐκεκόσμητο, ἀρετῇ δὲ καὶ γνώσει καὶ βίῳ πρακτικῷ καὶ θεωρητικῷ οὐδενὸς τῶν πάλαι ἱερῶν* (ἀνδρῶν) *ἥττων... Οὐκ ἔστιν ἄρα ὁ ἱερὸς Φώτιος σκότος, ὡς αὐτὸς ὑπολαμβάνεις ψευδῶς. Ἀλλ' ἔστι φῶς καὶ φωτὸς υἱὸς καὶ ἡμέρας, ὑπερμαχῶν μὲν ὑπὲρ τῶν θείων δογμάτων τῆς ἀληθείας, ἐλέγχων δὲ μετὰ παρρησίας τοὺς ἀποστάτας τῶν ὅρων τῶν ἱερῶν συνόδων.* Καὶ διερωτᾶται ὁ Νικηφόρος διὰ τὸν Ροδινόν: *Πῶς οὐκ ἐβλάβης ὑβρίζων ἄνθρωπον Θεοῦ, ταῖς ἀρεταῖς καὶ τῇ εὐσεβείᾳ κεκοσμημένον;.... Σὺ τίς εἶ ὁ ἀπόβλητος καὶ ἀγύρτης, ὑβρίζων Ἐκκλησίαν Θεοῦ, δόγμασιν ἱεροῖς κεκοσμημένην καὶ ἤθεσιν ἱεροῖς ἀνατεθραμμένην; Σὺ Φώτιον τὸ φῶς τῆς Ὀρθοδοξίας, γλώττῃ βδελυρᾷ διασύρεις; Σὺ τὸν φωστῆρα τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ταύτης ἐγκαλλώπισμα, ἀναιδεῖ στωμυλίᾳ καὶ φαύλῃ θρασυστομίᾳ κατηγορεῖς; Οὕτως οὐδὲν θαυμαστὸν εἰ αὐτός, τοιοῦτος ὢν τοιαῦτα θρασυστομεῖς. Οἱ γὰρ πολλοὶ οὐδ' ἀρετῆς βούλονται γνώριμοι γενέσθαι, ἀλλὰ διὰ θρασυστομίας καὶ εἰρωνείας καὶ κολακείας, ὧν καὶ αὐτὸς τὸν βίον ἀραρότως ζηλώσας, γέγονας κατάλαλος ἀρετῆς καὶ ὑβριστὴς θείων ἀνδρῶν. Ἀλλ' ὄντως οὐδένα βλάπτεις, τοιαῦτα γράφων καὶ λέγων κατὰ τῶν θείων ἀνδρῶν, ἀλλὰ μόνον σεαυτόν...*

Ταῦτα διὰ τοὺς κατατολμήσαντας νὰ παραβάλουν τὸν Ροδινὸν πρὸς τὸν ἱερομάρτυρα Κοσμᾶν τὸν Αἰτωλόν.

N. B. T.

---

1. Βλ. περὶ αὐτοῦ Σπ. Λάμπρου, Ἀθηναῖοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐπετηρὶς Φ. Σ. Παρνασσοῦ, ἐν Ἀθήναις 1902 (καὶ ἀνάτυπον), σσ. 43-47.

ALTRI INEDITI DI MANUELE KARANTENO O SARANTENO

L'opuscolo di Manuele Karanteno o Saranteno[1] che qui si pubblica, tratto dal *corpus* vindobonense degli scritti[2], è alquanto impropriamente definito nel lemma che lo introduce *μῦθος* svolto a modo di *διήγημα (μῦθος ὃς ἐξήπλωται διηγηματικῶς)*[3]. Invero l'argomento trattato è, nel suo nucleo, un *topos* della tradizione favolistica (l'incontro e la contrapposizione del leone e della volpe, della forza e dell'inganno, ed infine la prevalenza del leone, che restaura i suoi diritti obbedendo all'istinto ferino), come pure alla tradizione esopea ci riportano in molti punti, messi in rilievo in apparato, il linguaggio e il tono della narrazione; ma l'estensione del racconto, la complessa strutturazione letteraria e compositiva denotano come il motivo favolistico sia stato ripreso dal nostro autore con l'intento di approdare a qualcosa di nuovo.

Il *μῦθος* era stato severamente regolato dalle leggi della retorica: posto al grado iniziale dei *προγυμνάσματα*, doveva rispondere a determinate esigenze di chiarezza, brevità e credibilità, perché più recepibile ai giovani ne fosse il messaggio morale[4]. Ermogene, Aftonio, Nicola di Mira avevano in particolare insistito su questi concetti, offrendo essi stessi esempi di *μῦθοι*[5]. Ancòra nel secolo XI Giovanni Geometra, secondo la testimonianza di Giovanni Doxapatres, riconfermerà l'esigenza della semplicità della *φράσις* nel *μῦθος*, in maniera coerente alla situa-

---

1. Cfr. i miei precedenti «Un opuscolo inedito di Manuele Karanteno o Saranteno», in Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν XLI, 1975-1976, pp. 213-221; «Un'inedita didascalia di Manuele Karanteno o Saranteno», in Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XXX, 1976, pp. 139-150 e «Due epistole inedite di Manuele Karanteno o Saranteno», ibidem XXXI, 1977, pp. 103-119.

2. Cod. Vindob. phil. gr. 321, saec. XIII, ff. 227v-229 (= V).

3. V, f. 227v,8.

4. Cfr. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978, pp. 94ss.

5. Cfr. Hermog., pp. 1-4 Rabe; Aphton., p. 1 Rabe; Nicol. Myr., pp. 6ss. Felten. Ermogene ammette la possibilità di *ἐκτείνειν* il *μῦθος*, mediante l'introduzione del discorso diretto (p. 2, 11-14: *ποτὲ μὲν ἐκτείνειν, ποτὲ δὲ συστέλλειν... εἰ νῦν μὲν αὐτὸν ψιλὸν λέγοιμεν κατὰ ἀφήγησιν, νῦν δὲ λόγους πλάττοιμεν τῶν δεδομένων προσώπων)*, del che porta esempio (p.3). Il *μῦθος*, secondo Ermogene, si addice in modo precipuo ai giovani, poiché indirizza al bene le loro anime: sua prerogativa è l'essere *ψευδής*, ma *χρήσιμος* e *πιθανός* (p. 2,4-6: *ψευδῆ μὲν αὐτὸν ἀξιοῦσιν εἶναι, πάντως δὲ χρήσιμον πρός τι τῶν ἐν τῷ βίῳ· ἔτι δὲ καὶ πιθανὸν εἶναι βούλονται*). Il

zione e ai protagonisti[1]. Ed invero tutti i *μῦθοι* bizantini a noi pervenuti si riconoscono *grosso modo* nei «canoni» posti, esprimendo l'esigenza di rispondere ai primi bisogni educativi dei giovani[2]. Le stesse fonti retoriche avevano poi chiaramente distinto dal *μῦθος* il *διήγημα*, concepito, quest'ultimo, come il secondo grado dei *προγυμνάσματα*. Se differiva dal *μῦθος* per argomento e protagonisti e richiedeva una forma alquanto piú articolata, doveva pur sempre porsi nei limiti dei gradi iniziali della formazione retorica e conservare, di conseguenza, le prerogative della chiarezza e della semplicità[3]. L'opuscolo di Manuele non rientra in nessuno dei due generi: se condivide col *μῦθος* l'argomento, col *διήγημα*, ha ben poco in comune. Probabilmente l'autore non dové concepirlo come *μῦθος* o *διήγημα*, bensí come composizione letteraria autonoma, riflettente esigenze e situazioni personali: ne è testimone la forma volutamente complessa, anche attraverso il frequente impiego di figurazioni stilistiche, l'accurata rielaborazione delle fonti letterarie, le piú varie, l'introduzione di rarità lessicali e arditi neologismi[4]. Siamo forse

---

suo essere *πιθανός* sta nella misura in cui i fatti convengono ai personaggi (p. 2, 6 s. : *ἂν τὰ προσήκοντα πράγματα τοῖς προσώποις ἀποδιδῶμεν*). È di Aftonio (p. 1, 11-14) la tripartizione del *μῦθος* in *λογικός* (protagonisti gli uomini), *ἠθικός* (protagonisti gli animali, come nella presente composizione) e *μικτός*. Nicola di Mira, molto piú prolisso, si riconosce tuttavia nelle date definizioni, ed insiste in modo particolare sulla semplicità del linguaggio e sulla *πιθανότης*. Espelle inoltre (p. 7,8s.) dal *μῦθος* i cosiddetti *μυθικὰ διηγήματα*, cioé i miti degli dei e le allegorie.

1. Cfr. Walz, II 176, 26-177, 13 (p. 177, 2 s. : *ἀπέστω δὲ ταύτης* [sc. *φράσεως*] *καὶ πᾶσα περιβολὴ καὶ πλοκὴ καὶ περίοδος*).

2. Principale raccolta è il *Corpus Fabularum Aesopicarum*, edd. A. Hausrath-H. Hunger, Lipsiae 1959 e 1970. Un'ampia silloge favolistica da un codice brancacciano fu edita da F. Sbordone, in Rivista indo-greco-italica, XVI, 1932, pp. 35-68. Nel XII secolo il *μῦθος* è testimoniato, nell'àmbito dei *προγυμνάσματα*, tra gli altri, da Niceforo Basilace (cfr. Walz, I, pp. 432-438), che obbedisce sostanzialmente ai canoni, sia pure manifestando a tratti un piú complesso impegno formale.

3. Ermogene (p. 4, 6s.) definisce il *διήγημα* : *ἔκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος* e ne distingue quattro specie (*μυθικόν, πλασματικόν* [*δραματικόν*], *ἱστορικόν, πολιτικόν*), e cinque *σχήματα* o proprietà retoriche. Aftonio (pp. 2 s.)è piú preciso nel porre le prerogative del *διήγημα* distinguendone quattro (*σαφήνεια, συντομία, πιθανότης, ἑλληνισμός*). Sostanzialmente conforme ad Aftonio è quanto detto da Nicola di Mira (p. 14,9 ss.), che richiama tuttavia l'attenzione sulla *σαφήνεια* e la *συντομία*, precisando (p. 14, 11s.) che la *brevitas*, spesso, si risolve in *ἀσαφήνεια* (cfr. già Horat., *ars poet.*, 25 s. ... *brevis esse laboro, obscurus fio*). *Μυθικὰ διηγήματα* (cfr. *supra*, p. 151, n. 5) sono poi alcune composizioni inserite nel *corpus fabularum* di Gregorio di Cipro (pp. 215-230, nnr. 17.18.20 Eustratiades).

4. L'alta presenza di neologismi appare una caratteristica costante degli

di fronte ad un caso di insofferenza dei «canoni»,che non manca di precedenti nella storia letteraria del XII secolo[2].

Nell'epistola a Costantino Kaloethes[3], Manuele, accusando la sua indigenza, si lamenta dell'incomprensione cui va incontro il suo impegno culturale, della miseria che comporta il suo *βίος φιλόσοφος* denunciando cosí, velatamente, il prevalere di altri nella sfera del potere[4]. Non è da escludere che attraverso questa sua nuova composizione, Manuele voglia ancòra riferirsi alla sua situazione personale, nell'àmbito della generale condizione politica del tempo: gli ingannatori, le volpi, emergono, pro-

---

opuscoli di Manuele (cfr. quanto detto nei miei citati precedenti articoli). Nel presente opuscolo ne ho accertati ben venti (cfr. *index verborum notabilum*). Tra gli altri, meritano attenzione particolare *ἀπόριστος* 10; *βραδύδρομος* 41; *δαιταλουργός* 112-3 (cfr. *δαιταλουργέω, δαιταλουργία); δουλοφρονέω* 29-30 (cfr. *δουλόφρων); ἐξώτοπος* 24 (cfr. *ἐξωτικός, ἐξώφορος*); *ζωοκράτωρ* 85 (cfr. *ζωοκόμος, ζωοκτόνος, ζωολάτρης*); *θραυστικός* 20 (cfr. *θραυστήριος, θραύστης, θραυστός*); *λεοντοτρόφος* 102 (cfr. *λεοντοτροφία*); *ξενοκομία* 116-7 (cfr. *ξενοκομεῖον*); *σμικροφρονέω* 29 (cfr. *μικρόφρων, μικροφρόνως*). Anche negli *στίχοι* di sèguito pubblicati; incontriamo due notevoli neologismi: *ἡδυσμότης* 30 (cfr. *ἥδυσμα, ἡδυσμάτιον*) e *πηλοχαρής* (= che si rallegrano del limo [detto dei porci]) 33 (cfr. *πηλότροφος. πηλοφόρος, πηλοφύρατος, πηλόφυρτος*). Tra le figure stilistiche, si noti in primo luogo il frequente impiego dell'*asyndeton* (raccomandato da Ermogene [p. 6,2] e sovente applicato nei *διηγήματα* basilaciani [cfr. Walz, I 429, 17-20 al.]) : cfr., p.e., ll. 16-17; 40-42; 97-99. Si notino ancòra le *figurae etymologicae* (p.e. 2 *δεσμοῖς ἐγκατέδησεν; 10 σοφὸν κατασοφίσασθαι;* 11 *παραλογίσασθαι λογισμούς;* 87 *βλέμμα προβάλλειν*) gli *oxymora* (p.e. 3 *σθεναρὸς ἀσθενής;* 3 *πολυδύναμος ἄναλκις;* 9-10 *ἐν ἀμηχάνοις εὐμήχανον*), talvolta maggiormente evidenziati dal coincidente impiego della *alliteratio* (p.e. 29 *μεγαλόφρων σμικροφρονεῖ* 31 *ἀνυπόκριτος ὑποκρίνεται*; 61-62 *εὔλογος παράλογος*), che è, a sua volta, abbastanza frequente (p.e. 65-66 *καταρρακτικῶς.... ἐπαράξαι;* 81-82 *γαστρὸς βορόν;* 83 *ἔμμισθος παράσιτος*; 88 *λάθρα κρατεῖν*). Non mancano alcune metafore (p.e. 3 *ὁ τοῦ καλάμου θήρ* [= il leone, «la belva della tradizione letteraria»]; 117 *ὀδόντων ὀβελίσκοις*, ecc.), sconsigliate, perché contrarie alla *σαφήνεια*, dal coevo Niceforo Chrysoberges (cfr. F. Widmann, Die Progymnasmata des Nikephoros Chrysoberges, in Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher XII, 1935-1936, pp. 242 ss.). Si noti infine come la narrazione sia appesantita spesso da cadenze gnomiche (p.e. 32-34. 52-53).

2. Cfr. A. Garzya, Literarische und rhetorische Polemiken in der Komnenenzeit, in Byzantinoslavica XXXIV, 1973, pp. 1-14 (= Storia ed interpretazione di testi bizantini, London 1974, nr. VII); Topik und Tendenz der Byzantinischen Literatur, in Anzeiger d. österr. Akad. d. Wissenschaften, Phil.- hist. Klasse CXIII, 1976, pp. 301-319.

3. Cfr. Boll. Grottaferrata, 1977, cit., pp. 103-119 (testo pp. 109-115).

4. L'epistola è diretta al *διδάσκαλος οἰκουμενικός* e postula probabilmente un avanzamento nella 'scuola patriarcale', ma il discorso che vi si sviluppa investe, nelle sue linee generali, il problema della funzione del filosofo nella vita pubblica, molto dibattuto nel XII secolo (cfr. Boll. Grottaferrata, 1977, cit., pp. 104-107).

ponendosi con ambiziosi programmi quali servitori del potere e gelosi custodi della sua integrità, laddove il filosofo è lasciato lontano nella sua miseria e disprezzato come un essere strano, avulso dal mondo[1]. Ma alla fine, anche se non sarà fatta giustizia all'escluso, l'inganno sarà punito, ma non per una scelta razionale o un ravvedimento del potere, bensí per la logica interna del potere stesso, che ristabilisce i suoi diritti ripristinando, attraverso la punizione dell' inganno, un certo equilibrio fra le parti: il leone del nostro *μῦθος* finalmente divora la volpe, non perché si renda conto della sua malvagità, ma seguendo il solo istinto ferino[2].

Le cinque brevi composizioni giambiche, per totali trentasette versi, qui di sèguito pubblicate, costituiscono tutta la produzione poetica del nostro autore[3]. La seconda delle poesiole, fortemente modellata su un testo giambico di Michele Psello[4], è tràdita come di Teodoro Prodromo dal cod. Vat. gr. 50 e da esso fu edita da W. Hörandner[5]. Inedite, a che io sappia, le altre, di cui la prima è ancòra una testimonianza della fortuna degli *aenigmata* nel XII secolo[6]. Modesto, nel complesso, il contenuto e decisamente moraleggiante, ma l'accurata elaborazione letteraria, l'*urbanitas* dell'insieme, manifestano ancòra una volta il prevalere dell'interesse formale.

Qualche breve annotazione metrica. Strettamente rispettati sono l'isosillabia dodecasillabica del trimetro, la parossitonesi, il divieto del iato e delle soluzioni spondaiche in sede pari. La massima libertà è invece osservata nella definizione della quantità, oltre che nei nomi propri, nelle cosiddette vocali *dichronae* (α,ι,υ), anche contro le comuni norme prosodiche (p.e. 3 *ἀμβρόσῑος;* 26 *μακαρῑότης*). Si osservino inoltre i casi qui proposti: 4 *κεφᾱλήν;* 5 *κᾱτίδη;* 10 *φίλᾱ;* 17 *καθᾱρός;* 18 *ᾰ̋μα;* 20 *καλᾱ́;* 23 *κόρᾱκας;* 25 *ἀ̆ναφύρεσθαι;* 27 *πᾱ́λιν;* 28 *μάργᾱρον;* 30 *καθᾱρόν;* 33 *πηλοχᾱρῶν;* 35 *μυσᾱρῶν;* 10 *φῖλος;* 11 *μέλῑτος;* 16 *τί;* 31 *σηρῑκόν;* 36 *χάρῑν;* 6 *χῦσιν;* 8 *εὐφρόσῡνον*.

1. Cfr. ep., ll.64 ss. (Boll. Grottaferrata, 1977, cit., p. 112).
2. Cfr. ll. 109-121.
3. V. f. 230 (cfr. pure Boll. Grottaferrata, 1977, cit., pp. 105 s., nota 8).
4. Cfr. Mich. Psell., in sacerdotem indignum = Garzya, Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello, Napoli 1966, p. 24 (cfr. pure Byzantinoslavica XXXVII, 1976, p. 226 [rec. W. Hörandner, Theodoros Prodromos (cfr. *infra*, nota 5)]).
5. Cfr. W. Hörandner, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte, Wien 1974 («Wiener Byzantinistische Studien» 11), p. 71 (l'ed. esprime dubbio sull'autenticità prodromica della composizione).
6. Cfr., fra gli altri, M. Treu, Eustathii Macrembolitae quae feruntur aenigmata, in Progr. Friedr. - Gymn: Breslau, 1893, pp. 1-47. Cfr. pure Hunger, Die hochsprachliche..., cit., II, München 1978, p. 119.

⟨MANUELIS KARANTENI VEL SARANTENI⟩
DE LEONE ET VULPE

V, f. 227v, 9 ‘Ἦν ὅτε καὶ’ γῆρας κατέσχε καὶ λέοντα καὶ ‘κύκλοις ἡμερῶν’ περιέλιξε καὶ χρονικοῖς δεσμοῖς ἐγκατέδησεν. ἐντεῦθεν τοίνυν ὁ σθεναρὸς ἀσθενής, ὁ πολυδύναμος ἄναλκις, ὁ τοῦ καλάμου θὴρ τῷ γήρᾳ κατὰ κάλαμον εὔθρυπτος, ὁ βριθὺς τὴν ὁρμὴν μαλακὸς τὴν ἰσχύν, ὁ βρυχηθμῷ καὶ μόνῳ καὶ τοῖς τῶν ζῴων βριαροῖς δυσαπάντητος καὶ κνωδάλοις εὐκαταφρόνητος ‘ἔνδον’ ἀμέλει σπηλαίου ‘μένει’, ἀπρόϊτος οἰκουρεῖ, πολυχρόνοις φλοιῶν μοχλοῖς ἐγκλειόμενος, καὶ καταμοχλεύει σώματος θηροφυλακούμενος.

Ἀλλὰ πολύτροπον ἡ κερδὼ τὸ ζῷον καὶ ἐν ἀμηχάνοις εὐμήχανον καὶ ἐν ἀπορίστοις εὐπόριστον καὶ σοφὸν κατασοφίσασθαι πράγματα καὶ δεινὸν παραλογίσασθαι λογισμούς, ὕπεισι ‘σὺν δόλῳ’ τῷ λέοντι, τοῦ σπηλαίου καταχορεύει. τὸ βασιλικὸν δῆθεν σοφίζεται, τὸ ἡγεμονικὸν αἰδεῖται, τὸ γῆρας ἐλεεῖ, τὸ εὔνουν ὑποκρίνεται, ἐπὶ τῇ ἀλωπεκῇ καινοτέραν οἷον λεοντῆν περιβάλλεται. «ὁ ἐμὸς—φησί—δεσπότης ὑπάρχεις, λέον, ‘κράτος’ ἐν τοῖς ζῴοις ‘αὐχεῖς’, ἀρχὴν ἡγεμονικὴν περιβέβλησαι. τὴν δουλείαν ὁμολογῶ. θέλω τὸ εὔνουν γυμνῶσαι, τὸ ‘πιστὸν φυλάξαι’, τὴν δεσποτείαν σεβάσασθαι. ἕτοιμός εἰμι θεραπεῦσαι τὸ τοῦ γήρως ἀρ-

1-3 cf. Aesop. 196 = 85,7s. Chambry *λέων γηράσας καὶ μὴ δυνάμενος δι' ἀλκῆς ἑαυτῷ τροφὴν πορίζειν*. 205 = 90,18 *λέων γηράσας ἐνόσει κατακεκλιμένος ἐν ἄντρῳ* cf. Babr. 103,2 *πολλῶν γὰρ ἤδη τῷ χρόνῳ γεγηράσκει* al. 1 Plutarch. Pericl. 15, 161c = I 2, 20, 1 s. Zieg. cf. Plat. Gorg. 320c *ἦν ποτε χρόνος ὅτε* al. 1 Georg. Pisid. Pers. III 151 = 122 Pertusi 2 Plat. leg. IX 864e *δεσμῷ δεθεὶς* 4-5 cf. Septuag. prov. 19, 12 *βασιλέως ἀπειλὴ ὁμοία βρυγμῷ λέοντος* 5 cf. Cyrill. Alex. in Hos. 5,93 = PG LXXI, 160a *λέων... δυσάντητον τὴν ὁρμὴν* 6 Amphis 1,13 ex Athen. XIII 559 b = II 236 Kock 9-10 Arist. hist. anim. IX 614b 34 *οἱ μὲν εὐμήχανοι... οἱ δὲ ἀμηχανώτεροι* 11 cf. Plat. Tim. 34b *λογισμὸς λογισθεὶς* 11 cf. Ar. vesp. 465 *λάθρᾳ... ὑπιοῦσα* Aesch. Pers. 755 cf. Ar. eq. 1068 *δολίαν κερδώ* 13-14 cf. Plutarch. Lys. 7,437a = III 2, 100, 19-21 Zieg. *ὅπου ἡ λεοντῆ μὴ ἐφικνεῖται, προσραπτέον ἐκεῖ τὴν ἀλωπεκῆν* cf. Zenob. 3,75 = CPG I 75 Apostol. 7,48 = CPG II 406 cf. etiam Mich. Psell. ep. 123 = II 147, 10 Kurtz-Drexl *τῇ λεοντῇ καὶ τῇ κερδοῖ χρηστέον ἡμῖν* 15 Eur. Bacch. 310 15 cf. Arist. pol. III 1288a 12 16-17 Soph. Oed. Col. 626 17-18 cf. Babr. 103,7 *ὡς λέοντος ἀρρώστου*

Cod.: Vindob. phil. gr. 321 saec. XIII, ff. 227v - 229 = V
Inscriptio: *τοῦ αὐτοῦ μῦθος ὃς ἐξήπλωται διηγηματικῶς*
4 *βριθὴς* V 12 *καταχωρεύει* V 14 *λεοντὴν* V 15 *ἡγεμονικὴν* Vc

ῥώστημα, τὸ τοῦ σώματος ἀσθενὲς νοσοκομῆσαι, τὸ τοῦ λιμοῦ τραῦμα ἰάσασθαι καὶ τὸν τῆς ἀτροφίας ἀκέσασθαι μώλωπα, 'φάρμακα' τροφῆς 'ἐπιπάσσουσα' τὸ τοῦ γήρως θραυστικὸν συνδονοῦντα καὶ τὸ τραχὺ τῆς λιμαγχόνης λεαίνοντα. βρωμάτων σοι πληρώσω τὸ σπήλαιον, τρυφῆς ταμεῖον ἀναδείξω, ἐργαστήριον πανδαισίας, θήρατρον ἄπονον, ἀπραγμάτευτον τράπεζαν. συναθροίσω σοι τὰ τῶν ζῴων ἐξώτοπα, μίαν αὐλαίαν τὸ σὸν περιχορεύοντα σπήλαιον καὶ καταπηδῶντά σοι τῆς γαστρὸς καὶ ἐκφατνιζόμενα τῷ ταύτης κοιλώματι. μόνον εἰ ἐμοὶ 'ὅσον τάχος' πεισθείς, τὸ γῆρας κατασοφίσῃ, τὸ νενοσηκὸς ὑποκριθῇς, f. 228r τὸ 'κατὰ φύσιν' εὐσθενὲς εἰς τὸ 'παρὰ φύσιν' δυσπαθὲς μεταστρέψεις |καὶ τὸν χρονικὸν τῆς φύσεως μαρασμὸν εἰς παραφθορὰν τῇ νόσῳ σωματικῇ».

Πείθεται τούτοις ὁ λέων, ὁ μεγαλόφρων σμικροφρονεῖ, ὁ βασιλικὸς δουλοφρονεῖ, ὁ φανερὸς θηρατὴρ κρυφαῖον θηράσας καθίζει λόχους, ὁ ἀνυπόκριτος ὑποκρίνεται. εἰς σκηνὴν τὸ σπήλαιον μετασκευάζει, προσωπεῖον ἀπάτης ὑπέρχεται καὶ ἑτοιμάζει δρᾶμα κερδαλεώτατον· δεινὸν γὰρ ἡ ἀνάγκη καὶ τὸν μεγαλουργὸν σμικρῦναι καὶ τὸ ἡγεμονικὸν δουλαγωγῆσαι, καταβαλεῖν καὶ τὸν ἀκατάβλητον. ἔξεισιν ἡ ἀλώπηξ 'κήρυξ διαπρύσιος', ἔρχεται τὸ κλεπτικὸν ἀνάστομον ἐνυάλιον, 'σαγήνην' γλώττης 'ἁπλοῖ', ἔνδον συνέχει τὰ τῶν ζῴων εὐάγωγα. ἄνεισι λόφους, κάτεισι κοιλάδας, ἔπεισι καὶ τὰ ἀγχώμαλα, ξυναυλίαν ζῴων ἀθροίζει, χορὸν ἔμψυχον συνδεῖ, κύκλον αἰσθητὸν συνάγει. 'τρόπον τινὰ' κέντρον τῶν ζῴων μέσον ἵσταται, τὴν φωνητικὴν

18 Dem. 21, 165 ὁ παντάπασιν ἀσθενὴς τῷ σώματι 19 cf. Septuag. Is. 53,5 τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν Idt. 9,13 εἰς τραῦμα καὶ μώλωπα al. 20 Hom Il. IV 218 21 Plat. Tim. 66c λειαίνῃ... τὰ τραχυνθέντα 21-22 Eur. Ion 1169-1170 βορᾶς... ἐπλήρουν 22 Arist. hist. anim. IX 622b 26 τροφῆς καὶ ταμιείαν 23-24 cf. Aesop. 195 = 84, 22s. Ch. συναθροισμὸς ἐγένετο πάντων τῶν ζῴων Babr. 106,9 θηρῶν ὅμιλος ἡμέρως συνηυλίσθη al. 26 Soph. El. 1373 27 Plat. resp.IV 444d 30 cf. Hom. Il. V 51 ἐσθλὸν θηρητῆρα 30 Hom. Il. IV 392 λόχον εἷσαν 34 Greg. Naz. or. 38, 11 = PG XXXVI 321c (locum adhib. etiam Niceph. Greg. hist. I 1,2a = I 4,12 CB) cf. Diod. Sic. XI 38 ἱστορία μαρτυρία κηρύττουσα διαπρυσίως 35 Alciphr. I 13,1 = 14 Schepers 35 Plutarch. Cam. 23,141a = I 1, 223, 23 Zieg. συνεῖχε... ἐντὸς 36 cf. Mich. Psell. in Symeon. metaphr. = I 105,2 Kurtz-Drexl ἄνεισι μὲν ὄρη, ὕπεισι δὲ σπήλαια 37 cf. ad 23-24 37-38 cf. Antiph. 190,9 ex Athen. VIII 342e = II 89 Kock κύκλους δὲ συναγείροντες Eur. Bacch. 563 σύναγεν θῆρας ἀγρώτας 38 Plat. resp. IV 432e

25 ἐμφατνιζόμενα V 26 τάχος ὅσον V 30 θηράσας scripsi : θῆρας V^{pc} θήρας V^{ac} 31 προσωπεῖον V^{pc} προσωπείον V^{ac} 34 κήρυξ V in κῆρυξ corrigere nolui 38 μέσος V

γραμμὴν πρὸς τὰ τῶν ζῴων προτείνει κυκλόσε. ἐξάκουστος ἐπίσης ἔρχεται. κοινὸν τὸ κηρύκειον ὑπανοίγει τοῖς τῶν ζῴων μείζοσι, τοῖς ἐλάττοσι, τοῖς ἀγρίοις, τοῖς τιθασσοῖς, τοῖς ταχυδρόμοις, τοῖς βραδυδρόμοις, τοῖς βριαροῖς, τοῖς ἀνάλκισι, καὶ τὸ κηρύκειον ὡς μὲν εὐπρόσωπον, ὡς δὲ δυσπρόσωπον, εὔγνωμον τὸ φαινόμενον, δυσνούστατον τὸ ὑποκαθήμενον, κρατῆρα φίλιον προχεόμενον καὶ ὀλέθρου κόνδυ ὑποσταθμώμενον ὕπουλον. τὸ φίλον λευκὸν προσωπεῖον ἐπὶ βαθυτάτῳ μελάσματι, γλυκύ τι ἐπάγγελμα ἐπὶ κακονοίας πικράσματι. πλῆθος ἁπάντων τετραπόδων ἀθροίζει καὶ τὸ τετράπουν παντοδαπὸν λόχων καὶ φαράγγων ἐξανασπᾷ καὶ ὡς πρὸς ἀγαθόν τι κατάντημα τὸ τοῦ λέοντος παρελαύνει σπήλαιον ὁπόσα καὶ μύωπι ταῖς κλεπτικαῖς ὑποθήκαις παραραβδίζουσα, παίουσα μέν, ἀλλ' 'εἰς ὄλεθρον', κατάγουσα δὲ πρὸς νουθέτημα.

«Ὁ τὴν ἀρχὴν ἡμῶν νοσεῖ περικείμενος, ὁ τὸ βασιλικὸν αὐχῶν δοῦλος νόσου γεγένηται, ὁ ἡγεμονικὸς καταβέβληται· ἅπτεται γὰρ καὶ νόσος καὶ τῶν ἀρχικῶν σωμάτων, καὶ ἐπιεικῶς κατακρατεῖ διὰ τὸ τῆς συνθέσεως πολυμέριστον καὶ τὸ τῆς στοιχειώσεως ἐν ζῴοις ἅπασιν ἀδιάφορον. μή τι ἀγεννὲς καὶ χαῦνον ἐπιδειξώμεθα πρὸς τὸ τοῦ ἄρχοντος βριαρόν, μὴ καταπέσωμεν πρὸς τὸ τῆς ἀρχῆς ἀνεστηκός· εὐσθενήσωμεν πρὸς τὸ ἀρρώστημα, πρὸς τὸ πεπονηκὸς εὐδρομήσωμεν. τὸ εὔνουν ἀγαπήσει, τὸ εὔγνωμον φιλήσει, τὸ φιλοδέσποτον σεβασθήσεται, 'ἀντιδώσει τὴν χάριν' αὖθις λέων ἄντικρυς, οὐ τὸ θυμολέον, ἀλλὰ τὴν κηδεμονίαν ἀναφανῇ». |

f. 228v Τούτοις ἅπασιν ἐπάγεται τὰ τετράποδα, τὰ σύμφορα δελεάζει, εὔλογος ἢ παράλογος φαίνεται. ἐπιζήμιος ἢ κερδῶ, ἀλλ' ἐς αὐτήν γε ψυχήν, ἐς αὐτά γε τὰ σώματα. συρρέουσι πανσυδί, 'ἐπὶ ξηρᾶς' στό-

41-42 cf. Arist. hist. anim. IX 614a 9 43 cf. Mich. Psell. ep. 264 = II 309,25-310,1 Kurtz-Drexl φιλίας...κρατῆρα 44 cf. Babr. 44,4 λόγοις δ' ὑπούλοις 46 cf. ad 23-24 47 cf. Eur. Phoen. 1132 ἐξανασπάσας βάθρων 48-49 Xenophon. eq. 8,5 παισάτω... τῷ μύωπι 49 Soph. Oed. R. 430 al. 51-52 cf. Aesop. 199 = 87, 1 s. Ch. ὁ βασιλεὺς ἡμῶν λέων... νοσεῖ 51-52 Plutarch. ser. num. vind. 2,548 f = III 396, 18 Pohl.-Sievek. ἁψάμενος νόσος.. τοῦ σώματος 54 cf. Arist. gen. et corrupt. I 315a 24 ἐκ συνθέσεως... στοιχειωδέστερα ἐκεῖνα. gen. anim. I 772a 33 ἀπὸ τῶν στοιχείων καὶ τῆς συνθέσεως. probl. XXXI 960a 31 στοιχεῖα ἀδιάφορα 59-60 Eur. Herc. 1336-1337 al. 61-62 Plat. ep. 7, 352a τὰ ῥηθέντα εὐλογώτερα ἐφάνη Eur. Or. 391 παρὰ λόγον (παράλογον fere codd.)... φανεῖσ' 63 Septuag. Jos. 3,17 al. cf. Matth. 23,15

39 κύκλωσε V (fort. recte : cf. Nicet. Eugen. III 321) 47 post κατάντημα ὡς (locat.) fort. inser. 58 σεβασθεῖ V 59 θυμαλέον V

λον παμπληθῆ διεγείρουσιν, ὡς πρὸς ὅρμους εὐαγκάλους, διὰ τὸ τῆς δεσποτείας συναγωγὸν τὸ τοῦ λέοντος καταίρουσι σπήλαιον, κἂν ἄλλως καταρρακτικῶς σκοπέλῳ ἐπαράξαι οἱ προσώφελον ἢ καὶ Σκύλλῃ τινὶ παρεντυχεῖν καὶ ἀμπώτιδι, οὐχ ὅλας νῆας αὐτοῖς ναυτίλοις αὐτοῖς ἀπορροφήσῃ φροντίσμασιν, ἀλλὰ πάντα ζῷα αὐτοῖς ἐγκάτοις σπαραττούσῃ, πόνον ἄφαντον. θᾶττον ζῴων παντοδαπῶν πληροῦται τὸ σπήλαιον, φθαρτική τις, ὡς εἰπεῖν, παλινζωΐα συνάγεται, καὶ ἡ τοῦ σπηλαίου πλήρωσις κένωσις, καὶ ἡ τούτου παράθυρος τοῖς ζῴοις στόμιον ἀναδείκνυται ἔνδον τῆς τοῦ λέοντος φάρυγγος διαπορθμεῦον εἰς θάνατον. ἐντεῦθεν ἄμοχθος θηρατὴρ ὁ λέων ὁρᾶται, ἄπονος ἀγρευτής, τὴν ἄγραν φέρων οἰκίδιον. ἐκεῖ καὶ δορκὰς ταχεῖ ἁλισκομένη θᾶττον ὡς ὑπὸ βρόχοις τοῖς ὀδοῦσι τοῦ λέοντος, καὶ λαγῳὸς ὀξύπους ῥᾷον καταθοινώμενος, ὅσα καὶ βαράθρῳ τῷ τοῦ δεσπότου παρεντυγχάνων ἄντρῳ καὶ ὡς ὑπὸ ποδάγρᾳ τούτῳ παρεμπλεκόμενος. πλείστην τὴν ῥᾳστώνην ἔχει', καλὴν τὴν τρυφήν, ἐπιθερίζει τὸ γῆρας τῇ τῆς τρυφῆς ἀνέσει καινιζόμενον καὶ τῇ σπατάλῃ ταύτης ἐνδυναμούμενον.

Ἀλλ' ὑποτρυφᾶν παραβάλλει καὶ ἡ κερδὼ καὶ εὐωχίας ἀπατηλὸν λειμῶνα τῷ λέοντι παρανοίξασα παραβόσκειν ἐθέλει καὶ αὐτὴ τὸ τῆς γαστρὸς βορὸν καὶ ἀπολαύειν 'εἰς πλησμονὴν' τοῖς τῆς τραπέζης ἀγαπᾷ περιττοῖς. ἔμμισθος παράσιτος ἀναδείκνυται καινοτέρα λεοντοκόμος, κερδαλέα δειπνοκλήτωρ, πλεῖον τῆς ὑπουργίας λαμβάνουσα τὸ ἀντίδομα, 'κολοιὸς' ἐν τετράποσιν οὐ 'πὰρ κολοιῷ' προσιζάνουσα, ἀλλ' ἐν λέοντι ζῳοκράτορι, καὶ 'μιγνύουσα' τὰ πόρρω καὶ 'ἄμικτα'. καὶ ζῴων καρτερικῶν ἡ ἀνίσχυρος καταπηδᾷ καὶ οἷς οὐδὲ βλέμμα προβάλλειν 'ἐκ βρέφους' εἶχε τὸ πρότερον, τούτοις θρασύτερον 'ὀδόντας ἐμπήγνυσι', καὶ ὧν οὐδὲ λάθρᾳ κρατεῖν ἴσχυεν ἀναίδην κατατρυφᾷ καὶ ἐνυβρίζει τῷ κόρῳ κατὰ πολλὴν ἐρημίαν τοῦ κω-

---

64 cf. Aesch. Prom. 350 *ἄχθος οὐκ εὐάγκαλον* 68 cf. Babr. 95,39 s. *λέων...ἐσπάραξεν* 70 cf. Plat. Phileb. 42c *πληρώσεσι καὶ κενώσεσι* 73-74 cf. Septuag. prov. 6,5 *δορκὰς ἐκ βρόχων* 74-75 Hes. sc. 302 *ὠκύποδας λαγός* 74-76 Aesop. 204 = 90,6 s. Ch. *λέων περιτυχὼν λαγωῷ... τοῦτον ἔμελλε καταφαγεῖν* 77 Dem. ep. 3,44, 1485 78 Eur. Phoen. 1491 *ἀνεῖσα τρυφᾶν* 82 Septuag. ex. 16,3 al. 85-88 cf. Plat. resp. II 365c *ἀλώπεκα... κερδαλέαν καὶ ποικίλην* 84-85 Arist. rhet. I 1371 b 25 *ἀεὶ κολοιός παρὰ κολοιῷ* 85-86 Mich. Psell. accus. in Mich. Coer. = I 242,26 Kurtz-Drexl *τὰ ἄμικτα μιγνύειν* 87 Anth. Pal. IX 567,1 (Antip.) 88 Anth. Pal. V 266, 3 (Paul. Sil.) 89 Theogn. 153 *τίκτοι τοι κόρος ὕβριν* al. cf. Plutarch. quaest. Rom. 71, 280 f = II 313, 3-4 Nachst. - Sievek. - Titch.

---

65 post *συναγωγὸν* *ὡς* (locat.) fort. inser. 65-66 *καταρρακτικῷ* V 66 *προσόφελον* V 66 *σκύλῃ* V 73-74 *ἀλλισκομένη* V 80 *παραβάλλει* V[c] 80 *εὐωχίας* V[c]

λύσοντος. ἀλλ' οὐκ ἔχει καὶ 'εἰς τέλος' τὰ τῆς ἀπάτης ἔργα καλύπτεσθαι· φιλεῖ γὰρ ταῦτα ἐς μικρὸν κρυβέντα πάλιν ἐκφαίνεσθαι καὶ πρὸς βραχὺ χωσθέντα αὖθις ἐκρήγνυσθαι, καὶ τὸ λαθραῖον ἀπεκδυθέντα 'εἰς φανερὸν' ἀπογυμνοῦσθαι καὶ τὸ ὕπουλον ἀπελέγχεσθαι ὅπερ καὶ ἐπὶ τῷ τῆς | κερδοῦς συμβέβηκε πράγματι.

Μανθάνουσι ποτὲ τὰ ζῷα τὸ ταύτης ἀπατηλόν, γνωρίζουσι τὴν ὑπόκρισιν, τὸ τοῦ σοφίσματος κατανοοῦσι δρᾶμα, τοὺς τῆς ἀπάτης ὑποκριτὰς διαφεύγουσι. μισοῦσι τὸν λέοντα, ἀποτρέπονται τὸν ἡγεμονικὸν ὡς καταβλητικόν, τὸν δεσποτικὸν ὡς ἀφανιστικόν, τὸν σωστικὸν ὡς ὀλοθρευτικόν, τὸν βασιλικὸν ὡς ἀπατητικόν· τὸ τούτου σπήλαιον ὡς οἰκτρὸν ἐκκλίνουσι βάραθρον, οὐ βασιλέως ἡγοῦνται τοῦτο καταγωγήν, ἀλλὰ φθορέσεως καταμονήν, οὐκ ἀνάκτορον δεσποτικόν, ἀλλ' οἰκητήριον ὀλεθροποιόν, οὐκ ἐνδιαίτημα λεοντοτρόφον, ἀλλὰ ζωοφθόρον κατοίκημα. ὁρῶνται τὴν φύσιν τετράποδα, ἀλλὰ πολύποδα τὸν δρασμόν, πεζὰ τὸν βάδον, ἐναέρια τὴν φυγήν, μονονοῦ τὴν τρίχωσιν εἰς πτέρωσιν μετατίθενται, κενὸν αἴφνης τὸ τοῦ λέοντος φαίνουσι σπήλαιον, τὸ τῆς πολυζωΐας χωρίον ἐρημίας τόπον δεικνύουσι, τὴν ἄπονον θήραν τῷ λέοντι εἰς ἄγραν αὐτῷ μεταποιοῦσι θανάσιμον, τὴν τῆς πανδαισίας πλήρωσιν γαστρὸς εἰπεῖν κένωσιν, τὸ τῆς τρυφῆς σπήλαιον δεσμοῦ δεσμωτήριον.

Ἀλλ' ἐκ τοῦ πλησίον σχεδὸν καὶ πόθεν ὁ λέων ἐνορᾷ τῇ ἀλώπεκι, μετακαλεῖται ταύτην, τὴν ὑπουργὸν ἀγκαλίζεται, τοῖς χείλεσιν οἷον ἀσπάζεται, ἀλλὰ δριμείαις ὀδόντων ταῖς πτερύξεσι τῆς κερδαλέας θᾶττον κατασκιρτᾷ 'κεντούμενος τῷ λιμῷ'. ἐντεῦθεν τὴν πολλάκις θρέψασαν δαίνυται, τὴν δαιταλουργὸν θοινᾶται, τὴν τραπεζοκόμον σιτίζεται ἐνστερνίζων τοῦ φάρυγγος ἔνδον. οὐκ ἐξ ἀγάπης, ἀλλ' ἐκ λιμαγχόνης εἰπεῖν ὑποδέχεται τὴν οἰκειακὴν θεράπαιναν, εἴσω γαστρὸς οἷον οἰκειοῦται καὶ τῷ ἐνηδόνῳ τῆς καταβρώσεως ἐν τοῖς ἐγκάτοις κατακολπίζεται, καλὴν τιννὺς ἀμοιβὴν τῆς ξενοκο-

---

διὰ κόρον καὶ πλησμονὴν ἐξυβρίζουσι... ἄνθρωποι 90 Soph. Phil. 409 91 Soph. Ai. 647 *καὶ φανέντα κρύπτεται* 92-93 Thuc. I 6 al. 102-103 Arist. hist. anim. I 490 b 4 *τὰ τετράποδα καὶ πολύποδα* al. Aesch. Pers. 19 *πεζοί τε βάδην* cf. Arist. hist. anim. IV 537 b 27 *ἐν τοῖς πεζοῖς... τετράποσι* 107 cf. ad 70 111-112 Alciphr. III 1,1 = 57 Schepers 112 cf. Hom. Il. XXIV 802 *δαίνυντ' ἐρικυδέα δαῖτα* 114-115 cf. Babr. 106,9 s. *φίλην δὲ κερδὼ καὶ σύνοικον εἰλήφει | μεθ' ἧς τὰ πολλὰ μειλίχιος συνεζήκει* 115-116 cf. Aesop. 199 = 86,25 Ch. *ἐπιθυμῶ γὰρ αὐτῆς ἐγκάτων καὶ καρδίας* 116 Hom. Od. XII 382 *τείσουσι... ἀμοιβήν* cf. Theogn. 1263 *κακὴν ἀπέδωκας ἀμοιβήν*

---

100 *φθορέως* fort. corrig. 101-102 *ἐνδυέτημα* V 111 *δριμύαις* V 112 *δαίνυνται* V 113 *ἐνστερνίζων* scripsi: *ἐνστέρνιον* V.

μίας αὐτῇ τοῖς τῶν ὀδόντων ὀβελίσκοις ἐμπείρας καὶ τῷ τῆς φύσεως ἐνθέρμῳ κατοπτήσας καὶ τῇ τραπέζῃ τῆς κοιλίας παρατιθείς. τιμᾷ 'τρόπον τινά' τὴν 'φίλην κερδώ', ἐγκυμονεῖν ἐθέλει ταύτην, σκύμνον ἀντ' ἀλώπεκος δεικνύειν καὶ μεγαλύνειν οἷον ἐν τούτοις, τὸ ξεναγωγόν, καλὸν 'διδοὺς' αὐτῇ τὸν τῆς ὑπουργίας 'μισθόν', καὶ τῆς δουλικῆς εὐνοίας τὴν ἀμοιβήν.

Οὕτω καί τινες 'ἐκ δόλου' κακεντρεχοῦς πολλάκις πολλαπλασίω τοῦ κέρδους τὴν ζημίαν ἐκτήσαντο.

117 cf. Hippocr. epid. VI 4,13 118 Xenophon. an. IV 5, 31 *παρετίθεσαν ἐπὶ τὴν τράπεζαν* 118-119 cf. ad 38 119 Babr. 95,3. 106,9 120-121 Septuag. ex. 2,9 Eur. Andr. 609 121 Theogn. 1263 cf. etiam ad 116 122 Soph. El. 279 122 cf. Hes. op. 352 *μὴ κακὰ κερδαίνειν κακὰ κέρδεα ἶσ' ἄτῃσι* Soph. fr.807 Pears. ex Phot. lex. p. 53,25 *ζημίαν λαβεῖν ἄμεινόν ἐστιν ἢ κέρδος κακὸν* Eur. Cycl. 312 *πονηρὰ κέρδη ζημίαν ἠμείψατο* al.

12-1-1981

1

EIUSDEM AENIGMA DE HINNUELO ET RACENO

Δειλὸν μέν εἰμι 'συντόνως' ἀλλὰ 'τρέχον'
ὑπερνικῶ σύμπασαν ἀγρίων φύσιν
σκελῶν ἁμίλλαις εἰς δρόμους ὠκυδρόμους.
ἄν τις ἐπισχὼν 'τὴν κεφαλὴν ἀφέλῃ'
αἴφνης μέγιστον ἐκ μικροῦ με κατίδῃ
καὶ χύσιν ἐκβλύζοντα, πλὴν οὐχ αἱμάτων,
ἄλλον δ' ἀπορρέοντα νοῦν τεραστίως,
ἐραστόν, εὐφρόσυνον, ἠγαπημένον,
καὶ τῶν ῥοφώντων ἡδύνοντα καρδίαν.

2

EIUSDEM DE AMICITIA

Ὁ φίλος ἡδύς· ἂν δὲ καὶ 'φίλα λέγῃ'
σίμβλον μέλιτος, ἂν δὲ καὶ πράττῃ πάλιν
ῥοῦς ἀμβρόσιος, ἂν δὲ δεινὰ καὶ φέρῃ
'Θεοῦ' τὸ 'δῶρον'. ἂν δὲ σὺν φίλῳ θάνῃ,
ἄλλος Πυλάδης Ὀρέστῃ φιλουμένῳ
ῥᾷστως θελήσας συγκατελθεῖν 'εἰς Ἅιδου'.

1 Arist. probl. 882 b 1 *συντόνως τρέχοντες* 3 cf. Eur. Iph. A. 211 s. *δρόμον... ἅμιλλαν δ' ἐπόνει ποδῶν.* Bacch. 871 *μόχθοις τ' ὠκυδρόμοις* 4 Septuag. II Reg. 4,7 al. 6 Quint. Smyrn. I 241 s. Theophrast. fr.174 ex Phot. bibl. 278,7 = III 220,31 Wimmer *χύσεις αἱμάτων* 8-9 cf. Septuag. ps. 103, 15 *οἶνος εὐφραίνει καρδίαν ἀνθρώπου* al. 9 cf. Septuag. prov. 13, 19 *ἡδύνουσι ψυχὴν* 10 Arist. rhet. I 1371a 17 *ὁ φίλος τῶν ἡδέων· τό τε γὰρ φιλεῖν ἡδὺ* Eur. Hec. 506 *ὡς φίλ' ἂν λέγοις* 11 cf. Hes. theog. 594 *ἐν σίμβλοισι μέλισσαι* Mich. Psell. ep. 16 = II 20, 14-16 Kurtz-Drexl *σίμβλον... οἷά τις φίλεργος μέλισσα* Aesch. Prom. 660 *πράσσειν φίλα* 13 Aesch. Sept. 625 *θεοῦ δὲ δῶρον* 14-15 Eur. Or. 1091 *ξυνθανεῖν οὖν δεῖ με σοὶ καὶ τῇδ' ὁμοῦ* cf. Iph. T. 675 al. 15 Ar. ran. 69 al.

1 V f.230 Inscriptio (229^v) : *τοῦ αὐτοῦ αἴνιγμα ὃ πρῶτον μὲν δηλοῖ πρόξ ὕστερον δὲ ῥώξ* (*ῥόξ* V)
2 V f.230 et Vat. gr. 50, saec. XIV, f. 1^r (= Va) Inscriptio : *τοῦ αὐτοῦ* V *στίχοι τοῦ Προδρόμου* Va Ed. : W. Hörandner, Theodoros Prodromos. Historische Gedichte, Wien 1974, p. 71 (ex Va)
10 *ἂν* V : *εἰ* Va (sic etiam ad 11. 12. 13) *λέγει* Va 11 *πράττει* Va 12 *φέρει* Va
15 *ῥᾴστως* V^{sl} : *ῥᾴστα* V^1 Va *ἅδην* Va

3

EIUSDEM VERSUS GNOMICI

Ἄνθρωπον, εἰπέ, τί τὸ κοσμοῦν κοσμίως;
βίος καθαρὸς καὶ λόγος σὺν τῷ βίῳ.
εἰ δ' οὐκ ἔνεστιν ἅμα τούτων ἓν μόνον,
ἂν δ' οὐδὲ τοῦτο, κἂν σεμνοῦ τινος χάρις,
ἂν δὲ σπάνις καὶ τοῦδε, τὰ καλὰ σέβειν,
ἂν δ' οὐ ποσῶς καὶ τοῦτο, κἂν αἰδὼς μόνη.
ἂν δὴ μακρὰν καὶ τοῦτο, προτρέπειν θέλε
'ἐς Κυνόσαργες', 'ἐς κόρακας' εἰστρέχειν·
οὐ γὰρ πρεπῶδες ὁρμαθοῖς ἀνθρωπίνοις,
τοὺς τηλικούτους ἀναφύρεσθαι μάτην.

4

EIUSDEM ITERUM DE AMICITIA

Καλὸς φίλος βαίνουσα μακαριότης,
κακὸς δὲ πάλιν συμφορὰ κινουμένη.

5

EIUSDEM VERSUS IAMBICI URBANI

Ἀρραβία μάργαρον, Αἴγυπτος 'λίθον
σμάραγδον' ἐκφύουσι πολλοῦ τ ι μ ί ο υ ς

16 cf. Plat. Phaed. 97 c *τόν γε νοῦν κοσμοῦντα πάντα κοσμεῖν* Lys. 3,6 *κοσμίως βεβιώκασιν* 17 cf. Plat. leg. III 689 d *ὁ κατὰ λόγον ζῶν* 23 Herodot. V 63 al. Ar. vesp. 51 al. 26-27 cf. Theogn. 299 *οὐδεὶς λῆι φίλος εἶναι, ἐπὴν κακὸν ἀνδρὶ γένηται.* 697 s. *εὖ μὲν ἔχοντος ἐμοῦ πολλοὶ φίλοι· ἢν δέ τι δεινὸν συγκύρσηι, παῦροι πιστὸν ἔχουσι νόον* 28 cf. Aelian. nat. animal. X 13 28-29 cf. Aelian. nat. animal. VII 18 cf. etiam Herodot. II 44 al. Septuag. II Reg. 12, 30 al. 29 Septuag. ex. 28,13 al.

3 V f.230 Inscriptio: deest (signum capitis novos introducit versus)
19 *σεμνοῦ τινος* scripsi : *σεμνοῦ* (fort. ex corr. Vsl) tantum certe legitur *σεμνότερος* vel *σεμνότητος* Vac 22 *δὴ* scripsi : *δὲ* V
4 V f.230 Inscriptio: deest
5 V f.230 Inscriptio: *τοῦ αὐτοῦ στίχοι ἰαμβικοὶ ἀστεῖοι*

'χρυσὸν καθαρὸν' Ἀφρικῆς ἡδυσμότης,
σηρικὸν Ἑλλὰς π έ π λ ο ν ἁβρὸν π ο ι κ ί λ ο ν,
χοίρους δὲ χῶρος Ποντικῆς Ἡρακλείας.
ὅσον δὲ χοίρων πηλοχαρῶν βελτίω
λίθος σμάραγδος, μάργαρος, χρυσός, πέπλος,
τόσον κατοίκων μυσαρῶν Ἡρακλείας
⟨. . . . .⟩
κ ρ ε ῖ σ σ ο ν πέφυκεν ε ἰ ς χ ά ρ ι ν ἀνθρωπίνην·
ἡλίκον ἂν εἴπῃ τις ἀνθρώπων γένος.

31 Hom. Il. V 734 36 Septuag. prov. 15, 17 *κρείσσων... πρὸς... χάριν.*

post 35 lacunam posui.

Index verborum notabilium

(Numeri inclinati sunt versuum. Stellula notata in lexicis desiderantur)

UGO CRISCUOLO

NAZIONE = Κοινότης (καὶ φοιτητικὸν Σωματεῖον)
Rettore = Πρόεδρος. Consul καὶ Sindico = Σύμβουλοι Φοιτητικῶν Σωματείων.

Ἐξ ἀφορμῆς ἀδοκίμου χρήσεως ὑπὸ τοῦ ἀειμν. Κων. Δ. Μέρτζιου τοῦ ὅρου nazione (greca di Venezia) ὡς σημαίνοντος τὴν ἑλληνικὴν ἐθνότητα, διέστειλα πρὸ πολλοῦ[1] ὅτι εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα ὁ ὅρος nazione δὲν σημαίνει οὔτε τὸ ἔθνος ἢ τὴν ἐθνότητα, ἀλλὰ τὴν Κοινότητα - comunità, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς εἶχεν ἐθνικὴν συνοχήν. Nazione greca di Venezia εἶναι ἑπομένως ἡ ἑλληνορθόδοξος Κοινότης τῆς Ἑνετίας, νομίμως ἀναγνωριζομένη ὑπὸ τοῦ Ἑνετικοῦ Κράτους, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Αὐστρουγγαρίᾳ λειτουργήσασαι Ἑλληνικαὶ Κοινότητες, διὰ τὰς ὁποίας ἐχρειάζετο εἰδικὸν διάταγμα κατοχυροῦν τὰ προνόμια αὐτῶν (Τεργέστης, Λιβόρνου κλπ.).

Διάφοροι κατὰ καιροὺς μελετηταί, γράφοντες περὶ Ἑλλήνων ἐκπαιδευθέντων εἰς τὰ βορειο-Ἰταλικὰ Πανεπιστήμια μετὰ τὴν ἅλωσιν, ἀναφέρουν τούτους ὡς διατελέσαντας ἐκεῖ rettori e procuratori τοῦ Πανεπιστημίου[2], χωρὶς νὰ διευκρινίζουν ὅτι οὔτε *πρυτάνεις* διετέλεσαν οὗτοι οὔτε *ἐπιμεληταὶ* τῶν ἐν λόγῳ ἱδρυμάτων, ἀλλ' ἁπλῶς πρόεδροι καὶ σύμβουλοι (consules, sindici) τῶν εἰς τὰ πανεπιστήμια ἐκεῖνα κατὰ ἐθνότητας διωργανωμένων συλλόγων, οἱ ὁποῖοι ἐκαλοῦντο nazione[3]. Ἑπομένως rettor di nazione εἶναι ὁ πρόεδρος ἑνὸς φοιτητικοῦ σωματείου, ὑπ' αὐτοῦ ἐκλεγόμενος. Βεβαίως ὁ οὕτως διακρινόμενος φοιτητὴς καὶ γένος καὶ ἐπίδοσιν εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ, καὶ δικαίωμα εἶχε νὰ ἐπικαλεσθῇ εἰς ἐπιγραφὴν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ οἰκείου πανεπιστημίου τὸ φοιτητικὸν ἀξίωμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήχθη[4]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἐδίδαξεν εἰς τὸ ἐν λόγῳ Πανεπιστήμιον ἢ ὅτι διετέλεσε μεταξὺ τῶν διοικησάντων αὐτό.

N. B. T.

1. N. B. Τωμαδάκης, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947, σσ. 73-77, ὅπου περὶ ἔθνους, ἰδίᾳ σ. 76, σημ. 1.

2. Προχείρως ὁ Κ. Ν. Σάθας, Ν.Φ., ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 237, περὶ τοῦ Κρητὸς Ἀντωνίου Βλαστοῦ ὡς rector meritissimus καὶ περὶ τοῦ Κυπρίου Ἀλεξ. Συγκλητικοῦ καὶ τοῦ Κρητὸς Νικολάου Σκορδύλη ὡς συνδίκων.

3. Βλέπε τὸ πρόσφατον ἄρθρον τοῦ ἐν Παδούῃ καθηγητοῦ don Giorgio Fedalto, Stranieri a Venezia e a Padova, εἰς τὸν τόμον Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al concilio di Trento, εἰς τὰς σσ. 126-130.

4. Βλ. G. Gerola, Gli stemmi Cretesi dell'Università di Padova, Venezia 1929.

WUNDERKRAFT GEGEN KÄMPFENDE WIDERSACHER

Das im Bilderstreit mit der Ikonenlehre entwickelte Verständnis der religiösen Malerei erstreckte sich auch auf deren prominentesten Träger, den byzantinischen Kirchenbau: Ebenso wie die Bilder die Dargestellten nicht nur *bedeuteten*, sondern *waren*, erschöpfte sich die Rolle der Kirche nicht darin, ein Versammlungsraum für den Gottesdienst zu sein: Sie war ein getreues Abbild des (natürlich christlichen) Universums. Wo es eine Kuppel gab, blickte aus ihr der Allherrscher Christus herab; in strenger Hierarchie folgte sein Hofstaat — die Erzengel Michael und Gabriel als Generale des Weltenkaisers — bis hinab zu den Heiligen, die den Beschauer von Fleisch und Blut in etwa natürlicher Größe von den unteren Wänden her anblickten und gewissermaßen in ihren Kreis einschlossen. O. Demus teilte das Dekorationsschema vor allem der Kreuzkuppelkirche in drei Zonen auf: oben den Himmel, darunter das Paradies und das Heilige Land, schließlich die irdische Welt. Die szenischen Darstellungen aus dem Neuen Testament und den es ergänzenden Apokryphen wiesen dabei jedem Bereich der Mittelzone einen ganz bestimmten Ort des Heiligen Landes zu — so konkret, daß die Betrachtung der Malereien eine Pilgerfahrt an den eigentlichen Ort der Handlung unnötig machte[1]. Im Rahmen des Möglichen geschah Ähnliches mit der himmlischen Zone: Die Rolle des Kaisers als Stellvertreter Christi ermöglichte es, den Pantokrator und sein Gefolge z. B. in der Kleidung nach dem Muster des Autokrators und seiner obersten Beamten abzubilden.

Eigentümlich unbestimmt blieb daneben gerade die unterste Zone, für die das Anschauungsmaterial doch am besten verfügbar war. Die Heiligen sollen hier nur allgemeinen und eher abstrakten Ordnungsprinzipien folgen: Nach Demus konkurrieren zwei ikonographische Aspekte, die Anordnung nach dem Heiligenkalender und — wichtiger — die nach dem Range und der Funktion, also Bischöfe in den Apsiden, Märtyrer im Naos, und zwar die heiligen Ärzte im Ostteil, Krieger auf den

1. O. Demus, Byzantine Mosaic Decoration, Aspects of Monumental Art in Byzantium, London 1947 [1948], S. 15. Vgl. K. Wessel, Bildprogramm, RBK I, 1966, 662-690, Sp. 689.

die Zentralkuppel tragenden Pfeilern und Bögen, andere Märtyrer auf den Seitenwänden, gruppiert nach den Daten ihrer Festtage, schließlich heilige Mönche als Wächter des Eingangs im Westteil der Kirche, heilige Frauen und Kaiser im Narthex, all das aber keinen strengen Regeln unterworfen[1]. Der hierarchische, topographische bzw. liturgisch-chronologische Aufbau der drei Zonen sei überdies so sehr an den Bautyp der Kreuzkuppelkirche gebunden, daß jede Adaption an andere Architekturtypen das Konzept schwächen mußte, wie es sich in den Provinzen tatsächlich zeige[2].

Dementsprechend scheint es in den kappadokischen Höhlenkirchen an Regeln für die Auswahl der Heiligen fast völlig zu fehlen. Zwar haben auch hier die Bischöfe in der Nähe des Altars ihren natürlichen Platz; der übliche Standort unter der Apostelkommunion mag eine Beziehung zu Christus als *μέγας ἀρχιερεύς*[3] herstellen. Sonst aber ist kein Auswahlkriterium erkennbar; selbst dort, wo gewisse Heilige in einer bestimmten Gruppe von Kirchen bevorzugt vorkommen (oder fehlen), bleibt der Grund für die Präferenz unklar[4]. In der als Stichprobe herangezogenen Karanlık kilise, die als Kreuzkuppelkirche dem von Demus entwickelten Konzept hätte folgen können, sind naturgemäß zusammengehörige Heilige nebeneinander abgebildet (im Naos Sergios und Bakchos, 7.10.,

1. Demus, aO. S. 26.
2. Demus, aO. S. 16.
3. Vgl. G. P. Schiemenz, Zur politischen Zugehörigkeit des Gebiets um Sobesos und Zoropassos in den Jahren um 1220, Jb. österr. byz. Ges. 14, 1965, 207-238, S. 232.
4. G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin, les églises rupestres de Cappadoce (= Bibl. archéol. hist. 5, 6, Paris 1925-1942) (künftig: J.), I 381-382. — Weitere Abkürzungen: M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967: R. —J. E. Stadler (Bd. 1: und F. J. Heim, Bd. 4, 5: fortgesetzt von J. N. Ginal), Vollständiges Heiligen-Lexikon, Augsburg 1858-1882: St. —H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (= Studien über christliche Denkmäler 5, 6), Leipzig 1908: Rott. —J. Lafontaine-Dosogne, Nouvelles notes cappadociennes, Byzantion 33, 1963, 121-183: LD. —L. Giovannini (Herausgeber), Kunst in Kappadokien, Genf-Paris-München 1972: KK. —N. und M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı, Paris 1963 [1964]: Th. —L. Budde, Göreme, Höhlenkirchen in Kappadokien, Düsseldorf 1958: B. —M. S. İpşiroğlu und S. Eyuboğlu, Saklı kilise, une église rupestre en Cappadoce - Kapadokyada yeni bulunmuş bir kilise (= İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 784), İstanbul 1958: İE. —G. N. Logvin, Sofija Kiivska, Kiew 1971: L.

Konstantin und Helena, 21.5., ebenso wie die Kaiserin Irene nicht im Narthex, die fünf Armenier vom 13.12., die drei Edessener vom 15.11., die drei Perser vom 3.11., Eustathios und seine Söhne, 20.9., Photios und Aniketos, 12.8., die Anargyroi Kosmas und Damianos, 1.11.[1]), jedoch zeichnet sich weder zwischen diesen Gruppen noch zwischen ihnen und den diversen einzelnen Heiligen eine Abfolge der Festtage ab, und selbst der hl. Panteleimon, andernorts gern den hl. Kosmas und Damianos zugesellt[2], findet sich zwar wie sie im Naos-Ostteil, jedoch auf der Südseite, jene auf der Nordseite[3].

Daß es dennoch weitergehende Zusammenhänge gibt, wird an der Nordwand des Nordost-Eckkompartiments greifbar. Während sich weibliche Heilige sonst nur—nach Demus programmgemäß — im Narthex (Barbara, Kyriaki, Marina, Paraskevi) sowie im Naos - Westteil befinden (Helena — westlich von Kaiser Konstantin —, Irene, Eudokia, Katharina und abermals Paraskevi[4]), steht hier auf demselben Bildträger wie Kosmas und Damianos *Η ΑΓΗΑ ΘΕΟΔΟΤΗ* im Maphorion mit dem Kreuz in der Hand[5]. Die 1925 noch richtige Interpretation, «Sainte Théodote et ses deux fils»[6], ging seither zunehmend verloren:

1. J. I. 400-402; R. II vor Abb. 218; weitere derartige Gruppen im Narthex: J. I. 396-397.
2. In Kappadokien: Karabaş kilisesi (J. II 340; R. III vor Abb. 456, als Vierter eigenartigerweise nicht Hermolaos, sondern Kirykos), Direkli kilise (den Durchgang vor der zentralen Vierung zum Ostarm flankierend: Th. 187, Taf. 85a; R. III vor Abb. 521), Saklı kilise (Kosmas und Damianos im Gewölbe des nördlichen, Panteleimon und Hermolaos symmetrisch dazu in dem des südlichen Durchgangs vom Narthex zum Naos: İE. Abb. 5, 7, 8; B. Taf. 84; L. Budde, Die Johanneskirche von Göreme, Pantheon 19, 1961, 263-271, Abb. 10; R. II Abb. 21, 23, 25, 30, 34, 35, 41, 42), Göreme 15a (den Apsiseingang flankierend: G. P. Schiemenz, Verschollene Malereien in Göreme: Die 'archaische Kapelle bei Elmalı Kilise' und die Muttergottes zwischen Engeln, Orient. Christ. Per. 34, 1968, 70-96, S. 74-75), Stylit Niketas-Kapelle (Naos, Westlünette: G. P. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar, Jb. österr. Byz. 18, 1969, 239-258, S. 246). Wie in Karanlık kilise ohne erkennbaren Bezug sind sie in Tahtalı kilise (Panteleimon und Hermolaos am Westende der Nordwand, Kosmas und Damianos in einer Nische in ihrem Ostteil: J. II 323-324, R. III vor Abb. 433).
3. J. I 399, 401, Taf. 97-2; Panteleimon nicht bei R. I, Ikonographisches Register, und R. II vor Abb. 218.
4. J. I. 397, 400; die Narthex-Heiligen nicht bei R. II vor Abb. 218.
5. J. I. 401, Taf. 99-4.
6. J. I. 401; vgl. H. Skrobucha, Kosmas und Damian, Recklinghausen 1965, S. 11, St. 5, 1882, 480, Tag: 2. Januar.

1942 führte Jerphanion sie als römische Märtyrerin vom 22.12. auf[1], mithin als die hier unmotivierte, von Papst Clemens getaufte Gemahlin des Ratsherrn Sisinnios[2], während Restle sie nach abermals 25 Jahren für den hl. Theodoros Stratelates hielt[3].

Der Casus ist beispielhaft für die Problematik: Als einzige weitere Kirche hat Tahtalı kilise sowohl Kosmas und Damianos als auch — sogar zweimal — Theodote[4]. Die Ärzte sind an den Seiten einer Nische in der Nordwand des Naos-Ostteils, deren Rückwand nicht Theodote, sondern der Mönch Sabas als Orans füllt; die eine Theodote steht, von der Nische durch Konstantin und Helena getrennt, an der Ostseite des den Naos aufteilenden Gurtbogens, die andere auf dem symmetrischen Bildträger auf der Südseite. Ob ein Bezug auf die Ärzte gemeint ist, läßt sich so nicht sagen; Jerphanion verzichtete 1936 auf eine Zuordnung und hielt es überdies für möglich, daß dieselbe Heilige zweimal abgebildet sei[5]; 1942 führt sie indessen sein hagiographischer Index wiederum ohne Begründung als die Römerin vom 22.12.[6], ebenso Theodote in der linken Nebenapsis (!) von Kılıçlar kilisesi[7] und an der Westwand der Symeonskapelle von Zilve, hier in Gemeinschaft mit anderen weiblichen Heiligen[8]. In zwei weiteren Fällen ist der Name unvollständig erhalten[9] und schon die Lesung *Θεοδότη* nicht ganz sicher. Um wen es sich handelt (und damit der Sinn der Auswahl), bleibt außer in Karanlık kilise überall unklar.

Ähnlich verhält es sich bei einer großen Zahl weiterer Heiliger: Die Namen sind nicht eindeutig, Attribute selten[10], die Kleidung zuweilen —ebenso wie das Lebensalter[11] — nicht mit der Heiligenvita konform[12]

1. J. II 505.
2. St. 5, 1882, 480.
3. R. II, Inventar und Raumschaubild vor Abb. 218; R.I, Ikonographisches Register: Theodote nicht in Karanlık kilise.
4. J. II 322, 324, R. III vor Abb. 433.
5. J. II 324 Anm. 1.
6. J. II 505.
7. J. I 202-204; J. II 505 irrtümlich El Nazar.
8. J. I 556, II 505.
9. J. Lafontaine, Sarıca kilise en Cappadoce, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, G. P. Schiemenz, Die Kreuzkirche von Açık Saray, Istanb. Mitteil. 23/24, 1973/74, 233-262.
10. G. de Jerphanion, La Voix des Monuments, N.S., Roma/Paris 1938, 283-322.
11. Z. B. J. I 155 Anm. 2; vgl. G. P. Schiemenz, Felskapellen im Göreme-Tal, Kappadokien: Die Yılanlı-Gruppe und Saklı kilise, Istanb. Mitteil. 30,1980.
12. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980.

und oft überhaupt nicht mehr erkennbar. Andererseits liegt es auf der Hand, daß sich ein Sinn der Auswahl und Anordnung erst ergeben kann, wenn die Identität geklärt ist. Wir wenden uns dieser Frage zunächst für den Teilbereich der Vierzig Märtyrer von Sebasteia (künftig: 40 MM.) zu.

Der Kult der 40 MM. ist schon für die Zeit der kappadokischen Kirchenväter belegt. In ihrer Heimatstadt Cäsarea gab es eine ihnen geweihte Kirche, aus der der hl. Gaudentius vor seiner Wahl zum Bischof von Brescia (um 385) Reliquien bekam[1]. Gregor von Nyssa, dessen Bruder Petros seit 380 Bischof von Sebasteia war[2], «bezeugt ihre Wunderkraft gegen kämpfende Widersacher»[3] und läßt derart erkennen, daß ihre Rolle sich nicht auf die eines Vorbildes der Standhaftigkeit im Glauben bis in den Tod beschränkt. Entsprechend dringt die Illustration ihrer Glaubensstärke, das anderswo beliebte (z. B. in den serbischen Kirchen

1. St. 2, 1861, 357, 5, 1882, 19. Nach A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, dossier archéologique, Paris 1957, S. 84, war der Kult der 40 MM. besonders in Kleinasien verbreitet. Ob die Bischofskirche von Aragena (östlich von Cäsarea, beim derzeitigen Dorf Subaşı, İsgübi ⟨ *ἐπισκοπή* (Rott 192-199) ursprünglich eine Kirche der 40 MM. war, ist fraglich: LD. 139-140. M. Restle, Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens (=Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Denkschriften 138 = Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 3), Wien 1979, I 65, vermutete, daß der Name durch die Ausmalung suggeriert wurde. Die zu Rotts Zeit von den Griechen der Gegend Panagia kilise genannte Kirche in Gereme am Argaios wegen einer Inschrift *ΑΓΙΕ ΜΙΧΑΕΛ ΒΟΕΘΙ* † zu einer Michaelskirche umzuwidmen (Restle, aO. I 42-44) und unter den *ΒΟΗΘΕΙ*-Inschriften bei Sivrihisar einen Beweis für das Panteleimon-Patrozinium von Kızıl kilise zu suchen (ebenda I 63), ist verfehlt; vgl. G. P. Schiemenz, Herr hilf deinem Knecht - Zur Frage nimbierter Stifter in den kappadokischen Höhlenkirchen, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174. Bei Sıvasa (Restle, aO. I 80: Sivasa) ist die Aufzählung der Malereien (I 81, nach Rott) um die plausiblen Emendationen Jerphanions zu ergänzen (J. II 5 Anm. 2); den Ort der von Rott als Bitte des Nikodemus an Pilatus um Jesu Leichnam, von Jerphanion als das Urteil des Pilatus angesehenen Szene hat Rott nicht zwischen Kreuzigung und Grablegung präzisiert (vgl. Rott 252 Anm. 2 mit Restle, aO. I 81). Aus der Stifterinschrift läßt sich nicht überzeugend die Nennung zweier Kaiser herauslesen, womit das Argument für eine Datierung in das Thronwechsel-Jahr 1222 (Restle aO. I 82) entfällt; vgl. J. II 5, G. de Jerphanion, Les inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée, Orient. Christ. Per. 1, 1935, 239-256, G. P. Schiemenz, Jb. österr. byz. Ges. 14, 1965, 207-238, S. 210.
2. St. 4, 1875, 778-779.
3. St. 5, 1882, 19.

häufige und in Zypern wiederholt vertretene[1]) Bild ihres Martyriums auf dem See, erst spät und mit nur einem Beispiel in die kappadokische Wandmalerei ein: Unter dem Titel *οἱ ἅγιοι τεσσαράκοντα μάρτυρες ἐν Σεβαστείᾳ τῇ λίμνῃ μαρτυρήσαντες*[2] finden sich im Gewölbe der Kirche von Şahinefendi (Suveş, 1216/17) 39 mit einem Schurz bekleidete Männer ohne Namensbeischriften und auf einem benachbarten Bildträger die Episode des vierzigsten Soldaten und des Wächters[3].

Alle anderen kappadokischen Bilder der 40 MM. haben sich stärker von der Heiligenvita entfernt. Als stehende Krieger finden sie sich—durch mehrere noch lesbare Namensbeischriften gekennzeichnet—an den Wänden des hinteren Plafond-Raums von Göreme 3, dessen Funktion

---

1. Serbien: G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro) 1, Paris 1954, Taf. 14-5, 37-4, 60-2, 3, 61-1, 2, 91-2; 2, Paris 1957, Taf. 28, 29, 62-4; R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert (= Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen II, 3-5, Gießen 1963) Abb. 28, 69, 71, Plan 4, 9, 12, 13, 26a, b; V. J. Durić, Sopoćani (=Reihe Umetnički Spomenitsi Jugoslavije, Beograd 1963) S. 128, Taf. 45, 46; derselbe, Die Kirche der hl. Sophie in Ohrid (= Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien, Beograd 1963) Abb. 34, 35, 36; M. Rajković, Sopoćani (dieselbe Reihe, ibid. 1963) Abb. 5; P. Mijović, Dečani (dieselbe Reihe, ibid. 1963) Abb. 48.—Zypern: Hagios Nikolaos tis Steyis und Asinou: M. Sacopoulo, Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie (= Bibliothèque de Byzantion 2, Bruxelles 1966) 51-53; A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge 1964, 35, 59; D. C. Winfield und E. J. W. Hawkins, The Church of Our Lady at Asinou, Cyprus. A report on the seasons of 1965 and 1966, Dumbarton Oaks Papers 21, 1967, 260-266, Abb. 8, 9; D. C. Winfield, Asinou, a Guide, Nicosia 1969, 12-13; C. Thubron, Zypern, München 1976, Farbtaf. VI (Asinou, mit falscher Datierung).—Ein Fragment auf anatolischem Boden: Trapezunt, Hagios Eugenios (Yeni Cuma Camii), Empore, Westwand, Nordseite: Christus oberhalb der Kronen, links neben ihm ein Engel (nicht bei R., G. Millet und D. T. Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London 1936, 111, S. Ballance, The Byzantine Churches of Trebizond, Anatolian Studies 10, 1960, 141-175. N. Baklanov, Deux monuments byzantins de Trébizonde, Byzantion 4, 1927-1928, 363-391, erwähnte 1916/1917 entdeckte Wandmalereien, u.a. an der Nordwand, gab jedoch keine Motive an).—Als Apsisbild («i XL Martiri in gloria») in Santa Maria Antiqua in Rom: P. Romanelli und P. J. Nordhagen, S. Maria Antiqua, Roma 1964, S. 45, 63, Taf. 46B.
2. J. II 168 (orthographisch korrigiert).
3. J. Taf. 161-3, 4, 162-3; LD. Abb. 19; R. III Abb. 414, 421-423; N. Thierry, Églises rupestres de Cappadoce, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina 1965, 579-602, Abb. 6; KK. Photo 2, 68, 98.

umstritten ist[1]. Die Malereien waren schon zur Zeit Jerphanions sehr schlecht erhalten, so daß sich die Zahl nicht mehr ermitteln läßt. Jerphanion schätzte sie zu mehr als 40 ab und zog dem anfänglichen Versuch, *ΘΕΟΠΙΣΤΟC* am Nordende der Ostwand[2] als Variante von *Θεόδουλος* oder *Θεόκτιστος* aus der Liste der 40 MM. aufzufassen, später die Deutung vor, daß außer den 40 MM. Eustathios und seine Söhne abgebildet seien[3]. Alle anderen Namen sind für die 40 MM. geläufig: *ΠΡΙCΚΟC* und *ΘΕΟΦΙΛΟC* in der Mitte der Ostwand (zwischen den Durchgängen zum Vorderschiff), *[ΟΥ]ΑΛΕΡΙΟC* rechts vom rechten Durchgang, an der Südwand *Α[ΚΑΚΙ]ΟC*, an der Nordwand unter einst wohl etwa elf Heiligen *[ΚΛΑ]ΒΔΙΟC*, *ΚΥ[Ρ]ΙΟΝ*, *ΑΕΤ[ΙΟC]*, *ΕΛ[Ε]ΑΖΑΡ* (nach Jerphanion eine Variante zu *Αἰλιανός*) und *[ΜΙ]ΚΑΛΟC;* der Anführer der Gruppe, Kyrion[4], nimmt keinen bevorzugten Platz ein.

Im Hinblick auf die Peristrema-Kirchen (s.u.) ist die Frage wichtig, ob die 40 MM. in einer Beziehung zum Deckenkreuz stehen. Jerphanion unterschied bei Göreme 3 drei Phasen und hielt das Kreuz ebenso wie die der Basileios-Kapelle von Elevra und von Hagios Stephanos sowie das Reliefkreuz von Göreme 13 für ikonoklastisch, die Malereien der Vorderkapelle und in den Bögen der beiden Durchgänge für 'archaisch' (1. Hälfte 10.Jh.) und die 40 MM. für eine spätere Zutat, wohl aus der 2. Hälfte des 10. Jh.'s[5]. Restle bezeichnete die 40 MM. als «heute nur noch sehr fragmentarisch erhalten»[6], an anderer Stelle als «heute ebenfalls zerstört»[7] und glaubte zwar, im Deckenkreuz das Werk mehrerer Maler zu erkennen, hielt jedoch dieses und die erhaltenen figürlichen Malereien für einheitlich und gleichzeitig und nahm die Diskrepanz zum Anlaß, Jerphanions Arbeitsweise generell zu diskreditieren[8] N. Thierry sprach ohne Differenzierung von «archaischer Malerei (Ende 9. Jhdt.)»[9].

---

1. J. I 140: «Ses dimensions ... ne permettent guère d'y voir un narthex. C'était une seconde partie du naos». R.I 105: Narthex.
2. Richtungsangaben hier und sonst bezogen auf Apsis = Ost. Zur wahren Orientierung vgl. R.II vor Abb. 45.
3. J.I 142, 143, 600; ebenso R.I 105.
4. J.II 528 Anm. 3; vgl. St. 5 (1882) 18: S.S. Quirion et Soc. M.M.
5. J.I 143, II 412, 413, 415.
6. R.I 105.
7. R.I 106 trotz R.II Abb. 45.
8. R.I 16, 105-106. R.I 106 Z. 2 lies Naos statt Narthex; Z. 3 gibt *müsse* nicht die ganz vage Erwägung Jerphanions (J.I 143 Z. 19-20) wieder.
9. N. Thierry, in KK., S. 202.

Tatsächlich hat sich der Zustand der Zwischenwand und des hinteren Raumes seit Jerphanions Besuch im Jahr 1927 offenbar wenig verändert[1]. Von den 40 MM. sind Priskos und Theophilos im Zwickel zwischen den beiden Durchgangsbögen noch relativ gut erhalten[2] (Beischriften: links *ΠΡΙCΚ[Ο]C*, rechts *ΘΕΟΦΙΛ[Ο]C*, jeweils senkrecht rechts vom Kopf). Sie stehen vor oben blaugrauem, unten grünem Hintergrund; ihr Nimbus ist von einem dunkelbraunen Streifen eingefaßt, der mit Perlen gesäumt ist. In der erhobenen rechten Hand tragen sie eine fast senkrecht stehende Lanze. Ihre linke Hand ist gesenkt und hält den großen, runden Schild. Über einem blaugrauen (Priskos) bzw. grünen Untergewand (Theophilos) tragen sie ein mit horizontalen Perlenreihen verziertes, oben dunkelbraunes, weiter unten in der Mitte wiederum blaugraues bzw. grünes Obergewand, das die Schultern freiläßt. Es mag sich hier ein ikonographisches Mißverständnis des Malers ausdrücken, der den auf dem Rücken herabhängenden, vorn um die Schulter gelegten und derart die obere Partie des Panzers bedeckenden Mantel[3] seiner Vorlage nicht erkannte. Vertikale Unterteilungen im Obergewand erwekken den Eindruck, daß es sich um einen (Leder-?) Panzer handeln soll. Die Beinkleider sind bei Priskos hell-rosabraun, bei Theophilos dunkelbraun. Unterhalb ihrer Füße zeigt ein Nimbus auf dem «Kapitell» des die Bögen tragenden Pfeilers, daß es tiefer noch eine weitere Zone stehender Heiliger gegeben hat.

In der gleichen Größe und Höhe, oberhalb eines in Höhe des «Kapitells» umlaufenden, in der Mitte der Nordwand durch eine spätere Türöffnung zerstörten Simses, stehen vor dem gleichen grauen und unten grünen Hintergrund an den Wänden weitere Heilige; unser Photo der NO-Ecke[4] läßt von der Mitte des Nordarms des Deckenkreuzes bis in die Ecke fünf Heilige an der Nordwand, einen am Nordende der Ostwand (den Theopistos Jerphanions) erkennen, also für die ganze Nordwand etwa zehn erwarten (Jerphanion schätzte elf, von denen acht teilweise erhalten waren[5]). Alle Nimben in diesem Raum sind mit Perlen gesäumt; die einzige Ausnahme ist Jerphanions Valerios rechts neben dem südlichen Durchgang, bei dem wir die Namensbeischrift *ΑΛ.Ρ'.ΟC* lasen.

1. Vgl. J.I 600.
2. R.II Abb. 45.
3. Vgl. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980 (Saklı, Çarıklı, Yusuf Koç kilisesi, Göreme 21).
4. Ähnlich R.II Abb. 45, jedoch farbig.
5. J.I 600.

Übermalungen oder einen Putzbruch zwischen dieser oberen Wandzone und der Deckenmalerei haben wir nicht feststellen können. Die Felder zwischen den Kreuzarmen zeigen dieselben Farben wie die 40 MM., dunkelbraun, hell-rosabraun, grün, grau und schmutzig-weiß. Lediglich das Blaugrau ist nicht vertreten, während die Grundfarbe des Kreuzes, ocker, zwar bei den Heiligen fehlt, aber zusammen mit dunkelbraun und schmutzig-weiß in einem Kassetten-Muster vorkommt, das den Fries der 40 MM. oben abschließt[1]. Das Kreuz ist stark mit weißen und grauen Perlen belegt[2]. Kreuz und 40 MM. bilden also offenbar eine gemeinsame Komposition.

Von diesem verschieden, aber in sich homogen ist der Dekor in den Bögen und an der Westwand der Ostkirche. Der Hintergrund ist auch hier unten grün, oben aber nicht blaugrau, sondern schwarzgrau. Die ganz leicht bräunlichen (fast «fleischfarbenen») Nimben sind mit einem hellrotbraunen Streifen eingefaßt, der durchweg nicht mit Perlen belegt ist. Das helle Braunrot ist auch—in verschiedener Intensität—die vorherrschende Farbe der Gewänder sowie der Bild-Begrenzungsstreifen. Außerhalb der Nimben kommen Perlen vor, z.B. auf dem Buch des Bischofs Leontios auf der Südseite des Südbogens und eine Doppelreihe auf dem hellbraunen Ring, der das dunkler braune Kreuz vor grünem Hintergrund im Zenit dieses Bogens einfaßt. Erkennbar sind noch: Bischof *ΛΕΟΝΤΗΟC* (Beischrift senkrecht rechts vom Kopf; Jerphanion: *(Α) ΛΕΟΝΤΙΟC*[3], jedoch ist das *Η* hier wie in den folgenden Fällen sicher; Reste eines Kreises über dem *Λ* dürften vom Sigel *(Α)* herrühren), auf der anderen Seite dieses Bogens ein Bischof: *Ο ΑΓΙΟC ΑΝΘΑ... ΓΕΝΙC* (Jerphanion: *Ο ΑΓΗΟC ΑΝΘΑ[νο]ΓΕΝΙΟC*; unser *C* kann ein verstümmeltes *Ο*, das eigentliche *C* verloren sein), im Nordbogen auf der Nordseite ein Bischof mit der Beischrift *(Α) ΑΝΛ*... (Jerphanion: *(Α) Α.Α*..

1. Vgl. R.II Abb. 45.
2. R.II Abb. 46.
3. J.I 142. Jerphanion schlug vor, hier und in allen anderen Fällen den Bischof Leontios als Leon (Thaumaturgos) von Catania aufzufassen (J.II 507; vgl. St. 3, 1869, 734). Diese befremdende, von Restle (R. I Ikonogr. Register) in der Form «Leontios (Catania?)» übernommene Identifizierung wird man gerade in Kappadokien durchweg durch Leontios, Erzbischof von Cäsarea und einen der Väter des ersten Nicänums, zu ersetzen haben (vgl. St. 3, 1869, 781), wohl auch in der Symeon-Stylit-Kapelle von Zilve, wo Jerphanion Leontios neben Gregorios für den Bischof (J. I 556, II 507), Restle dagegen für den Märtyrer von Nikopolis hielt (R. I Ikonogr. Register, Motiv-Nr. 160, Kirche Nr. 31; vgl. unten S. 216, Anm. 2).

AC, Andreas von Kreta[1]), auf der Südseite ein Ornament, an der Naos-Westwand *O AΓIOC ΠPOKOΠIOC* (Jerphanion: nur *ΠPOKOΠ[ι]OC*), auf dem Pfeiler zwischen den beiden Durchgängen *O AΓIOC BACIΛHOC* (Jerphanion: nur *BACIΛHOC)*, daneben. *PCCTHOC* (Jerphanion: *OPECTHOC*; erstes *C* ein verstümmeltes *E*) sowie über dem Nordbogen *H AΓHA .. AM.C)*, (*J.: .. AMIC*), *MA..NA (J.: MA[ϱιν]A)*, *.ȣΛHTΛ (J.: [I]ȣΛIT[A])*, dann ein Bischof, *[NI]KOΛAOC (*so auch J.) und am Ende der Wand ...*ΛHNHKH* und eine nicht identifizierbare hl. Frau (J.: *[KA]ΛINHKH*, *[EIP]HNH?*, an der Nordwand, jedoch hat Göreme 3 keine scharfen Ecken[2]).

Die lichteren Farben kontrastieren mit den stumpferen des hinteren Raumes; paläographisch zeichnen sich die Beischriften des Vorderschiffs durchweg durch schlanke, schmale Buchstaben aus, ähnlich denen der Theotokos-Kapelle, die auch im Kolorit eng verwandt ist[3] und wie Göreme 3 nebeneinander *O AΓIOC* und das Sigel *(A)* hat[4]. Bei den 40 MM. handelt es sich um eine andere Handschrift mit breiteren Buchstaben; es gibt zwei vershiedene *A*'s (das eine wie bei Aetios in der Kiewer Sophienkathedrale[5], das andere mit etwas höher angesetzter Querhaste, ähnlich dem *A* in der Verkündigung im Kuşluk von Çavuşin[6], jedoch mit schrägerer Querhaste).

Nach allem sind die Malereien beider Räume eindeutig verschieden. Die zeitliche Abfolge ergibt sich auf der Nordseite des Nordbogens. Hier greift eine graue Putzpartie des hinteren Dekors *über* den braunen Einfaßstreifen des hl. Andreas. Wir kratzten ein Stück dieser Putzlage ab und legten dadurch den Einfaßstreifen frei. Der hintere Raum mit den 40 MM. und dem Deckenkreuz wurde also später ausgemalt als das Vorderschiff.

Jerphanion hatte also die Relation zwischen den 40 MM. und dem Dekor des Ostraums richtig erkannt; die Malereien von Naos und «Narthex» wurden nicht in einem Zug und gleichzeitig ausgeführt, wenn-

---

1. J. I 141; R. II vor Abb. 45.
2. Vgl. R. II Abb. 45 bei Theopistos.
3. Vgl. R. I 105, 7./8.Z.v.u. In der Aufzählung der Farben fehlen das im hinteren Raum verbreitete Dunkelbraun und Blaugrau.
4. J. I 124, 125, 131, 133; auch z.B. in der Eustathios-Kapelle (J. I 151, 153-155), El Nazar (J. I 180-182, 190), Kılıçlar kilisesi (J. I 203, 207-209), Tokalı I (J. I 265, 267, 268), Göreme 15a (S c h i e m e n z, Orient. Christ. Per. 34, 1968, 70-96).
5. L. Taf. 98.
6. J. Taf. 141-1; R. III Abb. 304.

gleich die Länge der dazwischen liegenden Zeit unbestimmt bleibt. Andererseits ist das Deckenkreuz als Kriterium für eine Datierung in die Zeit des Bilderstreits[1] nicht mehr brauchbar. Seine Bedeutung in Göreme 3 erklärt sich nicht aus dem Ideengut des Bilderstreits, sondern offenbar aus der Einheit mit dem Fries der 40 MM. Was diese bedeutet, klären einige Kirchen im Peristrema-Tal, die z.T. in ähnliche Zeit gesetzt werden[2].

Der Naos von Kokar kilise hat wie Göreme 3 ein Deckenkreuz, hier von den thronenden Aposteln umgeben[3]. Diese tragen ein Buch mit der Angabe, wo sie missionierten oder das Martyrium erlitten; die Darstellung wird als Kontamination der Mission der Apostel, Pfingsten und des Jüngsten Gerichts verstanden[4]. Den Kokar-Malereien stellenweise zum Verwechseln ähnlich ist der Dekor von Yılanlı kilise[5], deren Naos-Decke ebenfalls ein großes Kreuz trägt, hier in Flachrelief[6]. Der Narthex ist mit einer umfangreichen Darstellung des Jüngsten Gerichts ausgemalt[7]. Christus thront zwischen zwei Engeln auf dem West-Tympanon; auf gleicher Höhe stehen im Gewölbe nicht die Apostel, sondern in langen Priestergewändern die 24 Ältesten der Apokalypse, jeder mit einer Tafel oder einem geschlossenen Buch auf dem Arm, die/das einen Buch-

---

1. J. II 412. Vgl. A. G r a b a r, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, 2, Iconographie, Paris 1946 (reprint London 1972) 283; d e r s e l b e, L'iconoclasme byzantin, dossier archéologique, Paris 1957, 98.
2. N. T h i e r r y und A. T e n e n b a u m, Le cénacle apostolique en Cappadoce, J. Savants 1963, 228-241; KK. 202, 205; vgl. aber R. I 17, 71-73, II vor Abb. 45, (Göreme 3: 9. Jh.), III vor Abb. 474, vor Abb. 483, vor Abb. 498; M. R e s t l e, Kappadokien, RBK 3, 1978, 975-1115, Sp. 1082 (Göreme 3: 10. Jh.), 1111.
3. Th. Taf. 63, 64, Farbtaf. IV; LD. Abb. 37; N. T h i e r r y und A. T e n e n b a u m, aO. Abb. 1, 5; R. III Abb. 474, 475, 478, 480; M. Y a n a g i, Kappadokya, Tokyo 1968, 56, 74-75; M. und M. G ü z e l g ö z, Kappadokien, Göreme (İstanbul / Ürgüp o.J.) 59.
4. N. T h i e r r y und A. T e n e n b a u m, aO., besonders S. 231.
5. Vgl. besonders Y a n a g i, aO. 72 (Kokar kilise, vgl. Th. Taf. 61) und 73 (Yılanlı kilise, vgl. Th. Taf. 56a); R. I 72-73.
6. Th. 99.
7. Rott 271-272, Taf. nach S.270; N. T h i e r r y, Notes sur l'un des bas-reliefs d'Alahan manastiri en Isaurie, Cah. archéol. 13, 1962, 43-47, Abb. 6; Th. 93-102, Taf. 44-50, Farbtaf. III; R. III Abb. 501-505; Y a n a g i, aO. 82-83, 85; Lord K i n r o s s, Y a n und R. M a n t r a n, Turkey, London 1959, Abb. 155; A. A. T ü t e n k, Anhang II in: A. G a b r i e l, Niğde Tarihi, Ankara 1962; KK. Abb. 107; S. K o s t o f, Caves of God, The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia, Cambridge, Mass. 1972, Taf. 39; M. B a r a n, Nature and Human Cappadocia, İzmir o.J. (ca. 1979) 75.

staben des Alphabets hat (entsprechend ihren Namen Ael, Bael, Gael, Dael usw. im Symeonskloster bei Assuan[1]) und mit Namen versehen, die ihnen Züge von Schutzengeln verleihen[2]. Darunter, jedoch dazugehörig, stehen die 40 MM., nicht als Soldaten, sondern in ähnlichen langen Gewändern wie die Ältesten, wie in Göreme 3 die Zahl 40 leicht überschreitend[3]. Unbeschadet gewisser Varianten passen 25 der mehr oder minder erhaltenen 26 Namen[4] in die bekannten Listen der 40 MM. N. und M. Thierry hielten Nr. 1 auf der Nordseite, *.ȣ.HON*, für *Κυρίων*. Zwar kommt dieser in solchem Vokalismus andernorts nicht vor (*KY-[P]ION* in Göreme 3, *KVPION* in Tokalı II[5]), jedoch macht der Text links neben Christus im Abendmahl mit *ȣ* für *Y* in *TPȣBΛHO*[6] (*τρυβλίον*, vgl. Mk. 14, 20; eher die Verwechslung ähnlich aussehender Buchstaben als ein phonetisches Phänomen) die Konjektur möglich. Näher liegt es, auf eine solche Emendation zu verzichten und *Χουδῆων* (*XOYΔÏON* in der Sophienkathedrale in Kiew[7], *XȣΔHON* in Pürenli seki kilisesi[8]) zu lesen. Nr. 5 auf der Nordseite mit der Beischrift ... *HKIOC* ist entgegen Thierry nicht *Εὐτύχιος*, der in dieser Orthographie in Kappadokien weder als einer der 40 MM. noch als Patriarch von Konstantinopel vorkommt (*EΘYXHOC* in Göreme 11, *EVTVXIOC*, *EVTV-XHOC* in Tokalı II, E.T. XHOC in Çavuşin[9]), sondern *Ἐκδίκιος*, *Εὐδίκιος* (*EKΔIKHOC* in Kiew, *ΔHKIOC* in Tokalı II[10]). Erratisch ist lediglich Nr. 13 auf der Nordseite, *ANTONHC* (zwischen zwei Namen

1. Th. 96; ibid. 97 (bes. Anm. 19) weitere Beispiele.
2. Th. 98.
3. Th. 98-100, Taf. 45-48, Farbtaf. III; Kinross-Yan-Mantran, aO. Abb. 155; A. A. Tütenk aO.; R. III Abb. 501, 503; nicht bei R. I Ikonogr. Register und R. III vor Abb. 498, wo sie unter 'Weltgericht' subsummiert sind.
4. Th. 99.
5. J. I 315, 600.
6. Th. 104, Taf. 51a; R. III Abb. 506. Umgekehrt hat Pürenli seki kilisesi v für ȣ: *O KENTYPHON*, *ὁ Κεντουρίων*, Th. 148.
7. L. Taf. 92. Hier haben Akakios (Taf. 89), Nikalos (Taf. 90), Alexandros (Taf. 94) und Valerios (Taf. 95) das 'einbeinige A' der Peristrema-Kirchen Eğri taş, Yılanli, Kokar und Pürenli seki kilisesi (vgl. Th. Abb. 51), das N. und M. Thierry als koptisch bezeichneten (Th. 112, 134). Das gleichzeitige Vorkommen dieses und gleich mehrerer anderer A-Typen in dem rein byzantinischen Dekor mahnt zur Vorsicht gegenüber paläographischen Datierungen und Lokalisierungen.
8. Th. 139.
9. J. I 151, 314, 320, 528. In Ballık kilisesi ist nur der Wortanfang erhalten: J. II 255.
10. L. Taf. 101; J. I 314.

aus der Liste der 40 MM.), den N. und M. Thierry für den sonst in Kappadokien nicht vertretenen Antonios von Nikopolis in Armenien (Tag: 10. Juli) hielten[1].

Für das Verständnis der Komposition ist die Verwendung der Namen der 40 MM. in magischen Texten bei Gebeten für Verstorbene relevant[2]. Die Beziehung zwischen diesen und dem Jüngsten Gericht liegt auf der Hand und drückt sich in Kappadokien z.B. durch die Deesis in Grabkapellen aus[3]. Als extrem verkürzte Darstellung des Jüngsten Gerichts wäre dann auch das Deckenkreuz in der Grabkapelle neben Eğri taş kilisesi[4] aufzufassen.

Eine ähnliche Komposition wie Yılanlı kilise hat—ebenfalls im Narthex westlich des Naos — Pürenli seki kilisesi. Das Südtympanon der für Bestattungen genutzten[5] Quertonne trägt eine Deesis mit Engeln, die Westwand Szenen des Jüngsten Gerichts (Höllenstrafen). Im Gewölbe stehen—auf der Höhe der Deesis—2 × 12 Männer in langen Gewändern; diese sind jedoch nicht die 24 Ältesten, sondern gehören nach dem Ausweis der Namen zu den 40 MM. Weitere von ihnen sind an der Südwand; zwar wohl auch in Zivilkleidung, aber mit einer Lanze in der rechten Hand, kommen sie der Ikonographie von Göreme 3 näher. Ob die volle Zahl der 40 MM. durch weitere Heilige an der Ostwand erreicht wurde, läßt sich nicht mehr sagen[6]. Der Dekor erweist, daß die Apostel und Ältesten beim Jüngsten Gericht auch fehlen und die 40 MM.—wenn nicht funktionell, so doch mindestens räumlich—ihren Platz einnehmen können.

In diese Zusammenhänge fügt sich der Dekor des Westraums von Göreme 3 als Kontamination der Gerichtsbilder von Kokar kilise (mit

1. Th. 99; vgl. St. 1, 1858, 259.
2. G. de Jerphanion, La Voix des Monuments, N.S., Roma/Paris 1938, 38-76, und zwar S. 49-50; Th. 99-100.
3. Th. 91, Taf. 57a; M. Baran, Nature and Human Cappadocia, İzmir o.J., 77; vgl. G. P. Schiemenz, Elevra III, ein Neufund kappadokischer Kirchenmalerei, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1977/78, 230-262, S. 247.
4. Th. 71-72, Taf. 36a. Vgl. auch das Arkosol neben Sümbüllü kilise, J. Lafontaine-Dosogne, Bespr. von. Th., Byz. Ztschr. 58, 1965, 131-136. In Ağaç altı kilise entsprechen—der anderen Architektur angepaßt—die Himmelfahrt in der zentralen Kuppel und das in der Anlage ähnliche Kreuz im Westarm-Gewölbe der Anordnung von Himmelfahrt und 'Jüngstem Gericht' in Kokar kilise, jedoch haben hier auch die anderen Arme Deckenkreuze: Th. Taf. 38, 39b, 43; R. III Abb. 489; Yanagi, aO. 64-65, KK. Photo 77; M. Baran, aO. 74.
5. Th. 140 (Z. 16 lies offenbar paroi occidentale statt orientale).
6. Th. 138-139.

Deckenkreuz) einerseits und Yılanlı kilise, Pürenli seki kilisesi (mit den 40. MM., in Pürenli seki ohne Apostel oder Älteste) andererseits vorzüglich ein: Es handelt sich um eine einheitliche Komposition des Jüngsten Gerichts und bei dem Raum mithin offenbar um eine erst nach der eigentlichen Kirche ausgemalte[1] Grabkapelle. Die 40 MM. zeigen keine Geste der Fürbitte[2], sondern bilden als Soldaten eher die Leibgarde des Weltenrichters und mögen überdies die Toten «gegen kämpfende Widersacher», scil. die Mächte des Bösen, schützen. Gräber in Narthices sind anderswo in Göreme geläufig[3].

Auf der Suche nach dem Vorbild dieser Kompositionen ist Ala kilise aufschlußreich. Es handelt sich hier um einen kreuzförmigen Fünfkuppelbau mit überwölbten Eckkompartimenten. Die Kuppeln der Seitenarme ruhen wie die Zentralkuppel auf Bögen, die mit Medaillons ausgemalt sind. Im Südarm hat der Südbogen eine Reihe von sieben Medaillons und in ihnen die Büsten nimbierter Heiliger, die mit Tunika und Chlamys bekleidet sind. Die Namen, *CAKEP ... (Σακέρδων)*, *OVAΛEPIOC* (*Οὐαλέριος*), *IOANIC* (*Ἰωάννης*), *KVPHΛOC* (*Κύριλλος*), *ANΓHAC* (*Ἀγγίας*), *HΛHAC* (*Ἠλίας*), *ΛVCVMAXOC* (*Λυσίμαχος*), sind die von 40 MM. Die Serie setzt sich sich im Ostbogen fort; auf der Südseite sind noch lesbar *AE ...OC* (*Ἀέτιος*), *KANTIΔOC* (*Κάνδιδος*), und das Ende eines Namens, ... *ITINIANOC*[4]. Unter den gängigen Namen der 40 MM. zeigt nur *Δομετιανός* eine wenigstens grobe Ähnlichkeit. Parallelformen wie *Ἠλίας* - *Ἠλιάδης* bei den 40 MM., *Μαξιμιανός* - *Μαξιμιλλιανός* bei den Siebenschläfern[5], im kleinen Belli-Kegel die mutmaßliche drastische Verkürzung *Γοργόνιος* 〉 *ΓOPΔHC*[6], lassen eine entsprechende Nebenform wenigstens als möglich erscheinen; auch ist eine Versehreibung nicht ausgeschlossen[7]. Nimmt man an, daß auch hier und in den folgenden Medaillons 40 MM. abgebildet wurden, die Gesamtzahl wiederum 7 beträgt und der Westbogen entsprechend ausgeschmückt war, so ergibt sich die Gesamtzahl zu 21; der Nordbogen gehört zum De-

1. Ob sie erst nachträglich ausgehöhlt wurde (J. I 140, R. I 105), bleibt davon unberührt. Mindestens die Bögen zwischen beiden Räumen existierten schon, als der vordere ausgemalt wurde.
2. Vgl. Th. 113, 139.
3. Z. B. J. I 474, 480; G. P. Schiemenz, Nachlese in Göreme, Archäol. Anz. 1972, 307-318.
4. Th. 198, Taf. 90.
5. J. I 316, II 319.
6. J. II 276.
7. Vgl. z. B. J. I 319-322, 361, 375, 406, II 332.

kor der Vierung und trägt Prophetenmedaillons[1]. Ein Hexapterig und ein Tetramorph auf dem SO- bzw. SW- Pendentiv[2] gehören zur Ikonographie des apokalyptischen Christus, der mithin in der Kuppel zu rekonstruieren ist. Christus nicht nur in der Hauptkuppel (deren Dekor in Ala kilise ebenfalls nicht erhalten ist), sondern außerdem auch in einer Nebenkuppel gibt es in Karanlık kilise[3], die mit Ala kilise relativ eng verwandt ist[4]. Insgesamt ergibt sich für den Südarm mithin ein Bildprogramm ähnlich dem der Vierung der Sophien-Kathedrale von Kiew[5]. Den Christus Pantokrator in der Kuppelkalotte umgeben hier Erzengel als Vertreter der himmlischen Heerscharen; im Tambour folgen die Apostel, in den Pendentiven die Evangelisten. Von den Mosaiken in den die Kuppel tragenden Bögen sind die des Südbogens und der Osthälfte des Nordbogens erhalten. Im Zenit steht jeweils ein Kreuzmedaillon, darunter auf jeder Seite je fünf Medaillons mit den Büsten nicht nimbierter Heiliger[6] in reicher Zivilkleidung. Es handelt sich durchweg um 40 MM.: Im Südbogen von Ost nach West um *ΛVCHMAXOC*, *XOYΔÏON*, *IΩANHC*, *NIKAΛOC*, *AKAKIOC*, nach dem Kreuz um *AΛEΞANΔPOC*, *OVAΛEPIOC*, *BHBHANOC*, *KPHCΠON* und *ΓAHOC*, in Nordbogen entsprechend *AETIOC*, *EKΔIKHOC*, *AΓΓIAC*, *CEYHPIANOC* und *ΛEONTIOC*[7]. Von den Namen ist nur die Variante *KPHCΠON* für *Πρίσκος* bemerkenswert (*K* und *Π* vertauscht; *-ON* für *-ων* statt *-OC* ist gängig[8] und im kleinen Belli-Kegel auch für *ΠPICKON* aus der Schar der 40 MM. bekannt[9]); in Güllü dere

1. Th. 198-199.
2. Th. Taf. 90 (Th. 198 schreiben «Est et Ouest»).
3. J. I 407, Taf. 105-4; B. Taf. 69; Cappadocia: Turkey's Country of Cones, Nat. Geogr. Mag. 113, 1958, 122-146, S. 142; R. II Abb. 219, 220; N. Keskin, Unvergleichliches Wunder der Natur Göreme (Kappadokien), İstanbul o.J.; R. Sönmezdağ, Cappadocia, İzmir / İstanbul o.J., 37; M. Baran, aO. 25 (fehlerhafte Legende «Christ and the Four Evangelists»).
4. Th. 199-200.
5. L. Abb. 5.
6. Innerhalb von Medaillons ist häufig der Nimbus als entbehrlich betrachtet worden: G. P. Schiemenz, Jb. österr. byz. Ges. 14, 1965, 207-238.
7. L. Taf. 12, 13, 18, 21, 89-102.
8. J. I. 209, 210, 241, 267, 293, 316, 396, 409, 428, 459, 469, 594, 607; Th. 110, 186, Taf. 84a; N. und M. Thierry, Ayvalı kilise ou pigeonnier de Güllü Dere, église inédite de Cappadoce, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 102; G. P. Schiemenz, Jakobs Brunnen im tiefen Tal, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180; ders., Istanb. Mitteil. 30, 1980.
9. J. II 276.

4 hat sie sich verselbständigt, indem *KPICΠOC* und *ΠPICKOC* nebeneinander vorkommen[1].

Auf der Westseite des Nordbogens und im Ost- und Westbogen wurden die Mosaiken durch einen sehr viel späteren Dekor von Medaillons ersetzt. Sämtliche Namen, die sich bei Logvin identifizieren lassen, sind die von 40 MM. : Auf der Nordseite des Westbogens von Nord-unten *KΙΙPΗΛΛOC* (*Κύριλλος*), *IPAKΛIOC* (*Ἡράκλειος*), *ICHXIOC* (*Ἡσύχιος*), im Ostbogen vom Zenit nach Nord *IΛIANOC* (*Ἰλιανός*), *ΞANΘIOC* (*Ξάνθιος*), nach Süd *IΛIOC* (oder *IΛΠOC*, *ΛH* als Ligatur;*Ἴλης*, *Ἠλίας*), *CΠCINIOC* (*Σισίν(ν)ιος*), [*ΓOPΓ*] *ONIOC* (?, *Γοργόνιος*), im Nordbogen neben dem Zenit-Kreuz *EYNOHKOC*[2]. Setzt man voraus, daß hier der ältere Mosaik-Dekor kopiert wurde und alle vier Bögen je zehn Heiligenmedaillons trugen, so kommt man zur vollen Zahl der 40 MM. unterhalb der Apostel, himmlischen Wesen und Christus, mithin insgesamt zu einer Komposition, die der gemeinsame Urtyp von Ala, Yılanlı, Kokar, Pürenli seki kilisesi und Göreme 3 ist und wiederum den 40 MM. eine Rolle zuweist, die sie aus der großen Schar der übrigen Märtyrer heraushebt. Hier wird auch ihre reiche Zivilkleidung verständlich: Der Pantokrator, immer wieder bis zu den griechischen Brotstempeln der Gegenwart symbolisiert durch das Kreuz mit dem Text *IC XC NIKA*, hatte sein irdisches Gegenstück im siegreichen Kaiser der Römer, der bei seinem Triumph im Purpurgewand auf einem elfenbeinernen Sessel saß und von seinen unbewaffneten, in Seide gekleideten und mit Lorbeer bekränzten Soldaten beglückwünscht wurde[3].

Die Sophienkirche zu Kiew ist kein Einzelfall. Die Spas-Nereditsa-Kirche bei Nowgorod (1199) hatte ein fast gleiches Programm, lediglich mit der Himmelfahrt in der Kalotte anstelle des Pantokrators: Die Mandorla Christi wurde von sechs Engeln getragen und war von Maria zwischen zwei Engeln und den Aposteln umgeben. Im Tambour folgten Propheten, in den Zwickeln die Evangelisten, dazwischen die Eltern Marias, das Mandylion und das Kerameidion. Die Tambour

---

1. T h i e r r y, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 103.
2. L. Taf. 12, 13, 16, 18, 21.
3. Flavius Josephus, Geschichte des Jüdischen Krieges, Wiesbaden 1977/78, S. 463 über den Triumph des Vespasian und des Titus. Dieser Zusammenhang erklärt auch, wieso die Taxiarchen häufig in reicher Ziviltracht vorkommen. Vgl. C. C a p i z z i, ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ (Saggio d'esegesi letterario-iconografica), Orient. Christ. Analecta 170, 1964.

und Kuppel tragenden Gurtbögen waren mit Medaillons der 40 MM. verziert[1]. Auch die Himmelfahrt, mit dem Pantokrator der Parusie ohnehin eng verknüpft[2], glorifiziert Christus, so daß auch Spas-Nereditsa vom Triumph Christi inmitten seiner Soldaten zeugt.

Wenn man den Südarm-Dekor von Ala kilise als geschlossene Komposition versteht, muß man konstatieren, daß die 40 MM. hier nicht vollzählig waren und also offenbar nicht zu sein brauchten. Der sehr lückenhaft erhaltene Dekor der Kirche hat *O AΓIOC ΘEOΦIΛOC* im Ostbogen der zentralen Vierung, also räumlich ohne erkennbare Beziehung. Seine Kleidung ist der der 40 MM. im Südarm ähnlich, sein Kopf aber mit einer 'persischen' Kappe bedeckt. Der Name seines Nachbarn ist unbekannt; um welchen Theophilos es sich handelt, ließen N. und M. Thierry unter Hinweis auf den von Jerphanion nicht identifizierten Theophilos von Kılıçlar kilisesi offen[3].

Weder Vollzähligkeit noch ihr bislang allein in Göreme 3 hervorgehobener militärischer Status erscheinen essentiell, wenn die 40 MM. im wesentlichen wegen ihrer magisch-apotropäischen Qualitäten abgebildet wurden. Schon Jerphanion hatte auf Texte verwiesen, in denen die 40 MM. in diesem Sinne zusammen mit den Siebenschläfern von Ephesus genannt werden[4], bei denen der magische Charakter—nicht nur bei den Griechen—besonders ausgeprägt war[5]. Es wirkt nicht zufällig, wenn in Ala kilise die 40 MM. und die Siebenschläfer in symmetrischer Anordnung an analoger Stelle vorkommen, die Jünglinge von Ephesos im Nordarm in den Medaillons des Westbogens[6]. Bei wiederum sieben Medaillons pro Bogen hätten sie alle hier Platz gefunden. Daß die anderen Bögen anderweitig besetzt werden mußten, ist trivial; es überrascht indessen, daß den Siebenschläfern ein anderer Heiliger, Kirykos, hinzugesellt wurde. Bei Medaillonbändern der 40

---

1. W. N. L a s a r e w, Die Malerei und die Skulptur Nowgorods, in: I. E. G r a b a r, W. N. L a s a r e w und W. S. K e m e n o w, Geschichte der russischen Kunst 2, Dresden 1958, 55-206, S. 78 (hier auch der Erzengel Uriel; vgl. S c h i e m e n z, Orient. Christ. Per. 34, 1968, 70-96, S. 82, Anm. 5).
2. Vgl. z. B. S c h i e m e n z, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180, S. 166-174.
3. Th. 199; vgl. J. II 505.
4. G. d e J e r p h a n i o n, La Voix des Monuments, N.S., Roma/Paris 1938, 38-76, S. 49-50.
5. J. II 320-321.
6. Th. 198.

MM.—diese wie in Ala kilise in reduzierter Zahl—soll es solches in der Eustathios - Kapelle (Göreme 11) und in Pancarlı kilise geben[1].

In Göreme 11 rahmt ein Band von wiederum sieben Medaillons an der Naos-Ostwand den Eingang zur Apsis ein[2]. Die Medaillons enthalten Büsten nimbierter Männer in reicher Zivilkleidung (ähnlieh wie in Ala kilisc); von den Namen sind der dritte und vierte ganz zerstört, der erste und sechste vollständig, der zweite unwesentlich beschädigt. Die Kombination der Namen *KANTHΔOC, Δ[O]METHANOC* und *EΘYXHOC* (*Κάνδιδος, Δομετιανός, Εὐτύχιος*) spricht dafür, daß es sich mindestens bei diesen drei um 40 MM. handelt, zumal der in Tokalı II abgebildete Patriarch Eutychios von Konstantinopel wegen der Kleidung nicht in Betracht kommt. Jerphanion batte jedoch Schwierigkeiton, die Reste der übrigen beiden Namen, ... *HOC* und ... *NHKOC*, bei den 40 MM. unterzubringen. Bei ... *NHKOC* im ganz rechten Medaillon meinte er etwa vier Buchstaben ergänzen zu müssen. Er erwog deswegen Kallinikos, der zur Gruppe der 33 bzw. 30 Märtyrer von Melitene[3] gehört und in Göreme durch deren Anführer, den hl. Hieron von Maçan, motiviert wäre[4]. Hierzu würde zwar der Nachbar Eutychios passen, nicht jedoch Kandidos und Dometianos; überdies kommt dieser Kallinikos sonst in Kappadokien nicht vor. Jerphanion schloß, daß die sieben Märtyrer nicht zu einer einheitlichen Gruppo gehören, und resignierte «il y a peu d'ordre parmi les saints figurés dans cette chapelle»[5]. Sein Heiligenregister führt die drei gesicherten Namen unter 40 MM. und Nr. 7 als Kallinikos von Melitene mit Fragezeichen[6]. Restle schloß sich dem bezüglich Kallinikos, Eutychios und Dometianos an, entschied sich bei dem ganz linken Heiligen aber für Kandidos von Trapezunt[7], den es nach Jerphanion und Restle auch in El Nazar geben soll[8].

Eino vergleichbar gemischte Reihe scheint es in Pancarlı kilise zu geben. An der Plafond-Decke sind in der Mitte und an der Südseite zwei Bänder mit je fünf Medaillons. Diese enthalten die Büsten nim-

1. J. I 151 Anm. 1, II 25; R. II vor Abb. 134, III vor Abb. 374.
2. J. I 150-151, Taf. 36-1; R. II Abb. 134, 135, 137.
3. 30: J. I 151 Anm. 1; 33: St. 2 (1861) 693.
4. Zu Hieron jetzt G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980.
5. J. I 151 Anm. 1.
6. J. II 503, 504, 506.
7. R. I, Ikonogr. Reg., II vor Abb. 134.
8. J. I 180, II 506; R. I Ikonogr. Reg.

bierter Männer in ähnlicher Kleidung wie in Göreme 11. Von den zehn Namen konnte Jerphanion acht entziffern: Akakios, Athanasios, Ailianos, Dometianos, Smaragdos und Philoktemon aus der Gruppe der 40 MM., in der Mittelreihe aber als Nr. 3 und 4 von Osten Malachias und Sophonias[1]. Rott steuerte außerdem Sakerdon von den 40 MM. bei, dessen Name im östlichsten Medaillon des Mittelstreifens in der Form *CAKEP/ΔON* (*AK* wie *AP* und *AΓ* bei Smaragdos als Ligatur) noch lesbar ist[2]. Malachias (Maleachi) und Sophonias (Zephanja) kommen sonst als Propheten gelegentlich vor, dieser in El Nazar und Tokalı I[3], jener in Karanlık kilise, Tağar und Bahattin samanlığı kilisesi[4], beide in Kılıçlar[5]. Sie sind stets in der Gemeinschaft anderer Propheten, außer in Karanlık Kilise überall in Medaillonbändern und allein in Tağar mit Heiligen vergesellschaftet. Hier gibt es im westlichen Gurtbogen der Vierung auf der Nordseite Propheten (darunter Malachias), auf der Südseite Märtyrer, darunter Phloros (und vermutlich Lauros). Anders als in Pancarlı kilise befinden sich aber selbst hier Propheten und Märtyrer nicht in gemischter Reihe. Damit fehlt es an einer engeren Parallele.

Jerphanion diskutierte zur Erklärung die Möglichkeit, daß der Pancarlı-Maler durch das gemeinsame Auftreten des Namens *Ἰωάννης* bei don 40 MM. und in der Bibel und die Ähnlichkeit der 40 MM. - Namen *Ἤλης ∽ Ἠλίας ∽ Ἠλιάδης* und *Ἀγγιάς* mit denen der Propheten *Ἠλίας* und *Ἀγγαῖος* versehentlich in eine Propheten-Namensliste geraten sei. Zum anderen erwog er, Sophonias und Malachias als Korruptionen der 40 MM. - Namen *Σευηριανός* und *Μίκαλλος* zu verstehen[6], von denen der Letztere allerdings nur in Çavuşin mit *M*... (*MHKAΛOΣ*[7], in Kiew *NIKAΛOC*[8]; verstümmelt in Göreme 3[9]) belegt ist. Derartig grobe Verballhornungen entsprechen indessen nicht dem Inschriftenbestand von Pancarlı kilise. Andererseits kommen Johannes, Elias

1. J. II 25-26, Taf. 147-1, 2; B. Taf. 37-39; R. III Abb. 376; Keskin, aO.
2. Rott 207; B. Taf. 39; R. III Abb. 376.
3. J. I 181, 267; R. II Abb. 18-20, 81.
4. J. I 405, II 196, Taf. 102-2; Th. 158; R. II Abb. 223, III Abb. 360; KK Photo 41.
5. J. I 208; R. II Abb. 252, 270.
6. J. II 25 Anm. 1, II 508, 511.
7. J. I 529.
8. L. Taf. 90.
9. J. I 143, 600.

und Angias als 40 MM. in Pancarlı kilise nicht vor, so daß auch für die erste Erklärung die Voraussetzungen fehlen. Jerphanion hielt es zwar für wahrscheinlich, daß in Pancarlı kilise die 40 MM. vollzählig abgebildet worden seien, und suchte die fehlenden 30 bis 32 in den vollständig zerstörten Malereien der unteren Wandpartien unterzubringen[1].

Man muß aber als selbstverständlich unterstellen, daß die Kirche von oben nach unten, also die Decke vor den unteren Wandpartien ausgemalt wurde und überdies die umfangreiche Arbeit größere Zeit und / oder mehrere Maler beanspruchte, die an verschiedenen Stellen tätig waren. Selbst wenn Jerphanion die irreführenden Namen unten an den Wänden zu Recht rekonstruierte, wären sie mithin erst nach den Deckenmedaillons entstanden und hätten also deren Maler nicht derart verwirren können. Jerphanion und Restle übergingen die beiden Namen im Prophetenregister und rechneten die Dargestellten—Jerphanion mit Fragezeichen — unter den Namen der Beischriften zu den 40 MM.[2].

Nun sind in einer Reihe von Fällen in Kappadokien ikonographische Kontaminationen offensichtlich. Bei Jesu Darstellung im Tempel von El Nazar[3] fehlt die Prophetin Hanna; dafür wurden links Marias Eltern hinzugefügt, nach Jerphanion entlehnt aus der Einführung Marias in den Tempel[4] (daneben kommt die Verweigerung des Opfers von Joachim und Anna in Betracht, die zwar an sich in der byzantinischen Wandmalerei geläufig[5], aber in Kappadokien nicht vertreten ist). Andererseits ist Joseph aus Jesu Darstellung im Tempel—erkenntlich an den Tauben auf seinem Arm — wiederholt in die Flucht nach Ägypten eingedrungen[6]. Die Beispiele zeigen, daß Vorlagen nicht nur

1. J. I 26.

2. J. II 497, 508, 511; R. I, Ikonogr. Reg., III vor Abb. 374.

3. J. I 186, Taf. 41-1; R. II Abb. 12.

4. J. I 186 Anm. 4; vgl. J. Taf. 34-2; R. II Abb. 125, 133; J. Lafontaine, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, Abb. 11; W. F. Volbach und J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten (= Propyläen-Kunstgeschichte 3, Berlin 1968), Farbtaf. VIII.

5. Z.B. Kahriye Camii (P. A. Underwood, The Kariye Djami, New York 1966, I 60-61, II Taf. 86, 87); Zypern: Panagia Podithou in Galata, Katholikon des Neophytos-Klosters (A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge 1964, 50, 137); Trapezunt: Hagia Sophia (D. T. Rice, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Edinburgh 1968, 103-104, Abb. 68, Taf. 28).

6. J. I 274, Taf. 66-2; Ph. Schweinfurth, Die byzantinische Form, Berlin 1943, 2. Aufl. Mainz 1954, Taf. 22; derselbe, Byzantinische monumentale Wandmalerei, Mainz 1947, Taf. 6; H. L. Nickel, Byzantinische Kunst, Heidelberg 1964, Abb. 77; R. II Abb. 77, 86; Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, Abb. 6-8; N. Thierry, Un atelier de peintures du début du Xe siècle en Cappadoce: L'atelier de l'ancienne église de Tokalı, Bull. Soc. Nat. Antiqu. de France, 12.5.1971, S. 170-178, Taf. 20-3; KK. Abb. 88, Photo 67; Kostof, aO. Taf. 38; M. und M. Güzelgöz, Kappadokien, Göreme 39. Vgl. C. und G. Holzmeister und R. Fahrner, The Face of Anatolia, Caves and Khans in Cappadocia, Wien 1955, Taf. 45, und R. Cormack, Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall-Paintings, J. Archaeol. Assoc., 3. Ser., 30, 1967, 19-36, Taf. III-3.

als Ganzes kopiert, sondern auch einzelne Requisiten für andere Kompositionen verwendet wurden, ohne daß immer die angemessenen Adaptionen stattfanden. Schon früher ergaben sich Hinweise, daß gerade der Pancarlı-Maler zwar seine Vorlagen leidlich zu kopieren verstand, aber zu eigenständiger Arbeit unfähig war[1]. Da Propheten-Medaillonbänder sehr häufig, solche der 40 MM. aber selten sind[2], dürfte er vor der Aufgabe gestanden haben, diese nicht nach eigenen, sondern nach Vorlagen von Propheten-Medaillons zu arbeiten. Hierbei mag er zuweilen vergessen haben, die Namen in den Vorlagen durch die gewünschten zu ersetzen.

Derartige Versehen sind in Kappadokien nicht selten. Der Priester Zacharias (statt Symeon) bei Jesu Darstellung im Tempel in Göreme 11[3], Joachim statt Joseph in der gleichen Szene in Saklı kilise[4] sind noch aus dem Kontext zu verstehen[5]. Eine Gedankenlosigkeit führte beim Reiter Theodoros in Şahinefendi zur Beischrift (*A*)

1. Schiemenz, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180, S. 177.

2. Vollzählig als nimbierte Halbfiguren ohne Namensbeischriften gibt es die 40 MM. in medaillonähnlichen Achtecken im syrischen MS. Nr. 559 (A. D. 1220) der Bibliotheca Vaticana aus dem Kloster Sheik Matti NW von Mossul, das ein 'Martyrion der 40 MM.' (eine unterirdische Grabkapelle) hat, sowie ganz ähnlich in einem Miniaturfragment im MS. syr. Brit. Mus. Add. 7170: G. de Jerphanion, Les miniatures du manuscrit syriaque N° 559 de la Bibliothèque Vaticane (=Codices e Vaticanis Selecti 25), Città del Vaticano 1940, 88-92, Abb. 38, Taf. 11, 12; J. Leroy, Moines et monastères du Proche-Orient, Paris 1958, Abb. 52; derselbe, Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient (= Bibl. archéol. hist. 77, Paris 1964) I 288-290, 301 (Anm. 4), 303, Farbtaf.: I, Frontispiz, Taf. 72-1,2.

3. J. I 158, Taf. 38-2; R. II Abb. 150.

4. ÎE. Abb. 10; B. Taf. 95; R. II Abb. 31.

5. J. Lafontaine, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, S. 277, Anm. 1; G. P. Schiemenz, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1977/78, 230-262, S. 258.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΤΗΡΟΝ[1]; die Ikonographie als Reiter sichert, daß der Stratelat gemeint ist. Erratisch sind auch die Beischriften *ΗCΑΗΑC* und *CΟΛΟΜΟΝ* bei den durch ihre Schriftrollen, Daniel auch durch die Kleidung charakterisierten Propheten Zacharias und Daniel in Karanlık kilise[2]; da Jesajas und Salomon an anderer Stelle vorkommen[3], ist klar, daß die Ikonographie und der Text auf der Rolle, nicht die Namensbeischrift die Identität bestimmen. Andererseits ist beim Pendant des Königs David in Şahinefendi die Beischrift *CΟΛΟΜΟΝ* richtig und der Sacharja-Text auf der Schriftrolle ein Versehen[4]. Ähnlich liegt der Fall bei einem jugendlichen Propheten in Elmalı kilise, den Rott wegen seines Rollentextes für Jeremias, alle späteren Autoren aber wegen der Beischrift *ΑΝΒΑΚȣΝ* für Habakuk hielten[5]. Der rechte Jünger im Einzug in Jerusalem der Panagia-Kirche heißt *ΙΟΑΝΙC*, Ἰωάννης; diese Eigenwilligkeit zwang den Maler, die hier üblichen beiden Jünger, Thomas und Petrus, in der Person des linken Begleiters Jesu zusammenzuziehen: Er ist bärtig, also ikonographisch Petrus, hat aber die Beischrift *ΘΟΥΜΑC*, Θῶμας[6]. Die Frage, wen der Maler gemeint hat, ist müßig. Während hier zwei Jünger um ein Bild konkurrieren, teilen sich bei dem Prophetenband in Göreme 11 zwei Medaillons in einen Propheten[7].

In Pancarlı kilise wären dann einerseits tatsächlich durchweg Medaillons der 40 MM. gemeint, und zwar an ähnlicher Stelle—dicht vor der Apsis—wie in Göreme 11. Andererseits würde es sich um eine Anordnung handeln, die nicht von den—offenbar durchaus qualitätvollen—Vorlagen vorgegeben wurde, sondern ad hoc für diese Kirche entworfen wurde, also der bescheidenen Geisteswelt des unbestreitbar

1. J. II 162; vgl. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174, Anm. 281.

2. J. I 403 (mit falscher Wiedergabe des Namens), 404, Taf. 102-3; R. II Abb. 231; F. A. Elford und R. M. Graf, Reise in die Vergangenheit (Kappadokien), İstanbul 1976; R. Sönmezdağ, Cappadocia, İzmir - İstanbul o.J., S. 38.

3. J. I 403, 404, Taf. 97-1; B. Taf. 60.

4. J. II 161-162; vgl. die wenig adäquaten Texte bei Moses und Elias in Karanlık kilise: J. I 405-406, Taf. 105-2.

5. Rott Abb. 77; J. I 438, II 497, Taf. 118-1; R. I. Ikonogr. Register, II vor Abb. 160 zu Abb. 161, 167; N. Keskin, a.O.

6. G. P. Schiemenz, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1977/78, 230-262, S. 257-259.

7. J. I 151.

primitiven Malers und seiner Umgebung zugehört. Als Parallele für eine gemischte Heiligenreihe in Göreme 11 würde Pancarlı kilise aber wegfallen.

Bei dem rechten Medaillon in Göreme 11 stehen die erhaltenen fünf Buchstaben senkrecht rechts vom Kopf. *Δ/[Ο]//Μ/Ε/Τ/ΗΑ/ΝΟ/C*[1] zeigt, daß selbst bei acht Buchstaben in sechs Zeilen auf der rechten Seite links nicht mehr als zwei zu fehlen brauchen. Ferner ist es unverkennbar, daß der Maler der griechischen Schrift so gut wie unkundig war[2]. In einer Reihe von Fällen hat er beim Kopieren Buchstaben vergessen. Die Medaillons im Apsisbogen, also unmittelbar neben unserem Medaillonband, haben *ΠΓΑCΗΟC* für Πήγασιος und *ΕΦΑΘΗΟC* für Εὐστάθιος, der an zwei anderen Stellen in der Orthographie *ΕΦΤΑΘΗΟC* vorkommt[3]. Bei den Prophetenmedaillons im Gewölbegrat, also ebenfalls an vergleichbarer Stelle, findet sich der König David als *ΔΑΒΗ*[4], im Weihnachtsbild *Η ΦΑΤΝ* für ἡ φάτνη, *CΑΟΜΗ* für Σαλώμη und *ΗΟCΦ* für Ἰωσήφ, der sonst dreimal in der Form *ΗΟCΗΦ* vertreten ist[5]. Mit *C* statt *Ε* gehört hierher wohl auch *CΗΜCΟ* für Συμεών an der Westwand[6]; das Fehlen des *Ν* bzw. *Μ* in *ΑΔΡΕΑC*, *ΑΔΡΟΝΙΙΚ[ΟC]*, *ΑΝΕΠΟΔΗCΤΟC*[7] wurde von Jerphanion phonetisch erklärt[8], kann aber angesichts *ΑΚΥΝΔΥΝΟC*, *ΚΑΝΤΗΔΟC* (für Κάνδιδος) und damit auch *ΔΕΟΝΤΗΟC*[9] ebenfalls auf einem Versehen beruhen. Ob in *ΕΘΥΧΗΟC* neben dem *ΝΗΚΟC*-Medaillon ein *Υ* fehlt[10] oder *θ* für *υτ* steht, bleibt offen, da der Name sonst nur mit *τ* vorkommt (s.o.). Schließlich lassen Fälle wie *Θαιφανους* (gesprochen wie *Θέφανους*, sofern nicht auch hier ein Buchstabe, *ο*, vergessen wurde) für *Θεοφανώ* in Çavuşin[11] an die

1. J. Taf. 36-1; R. II Abb. 134.

2. Vgl. z. B. J. II 531. J. I 163 muß man allerdings die Frage «N'est-ce-pas un indice qu'il était étranger?» mit nein beantworten: Schiemenz, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180, S. 149. Zum Problem der Analphabeten bei Kirchenausschmückungen vgl. auch Johann Georg Herzog zu Sachsen, Tagebuchblätter aus Nordsyrien, Leipzig - Berlin 1912, S. 39.

3. J. I 148, 150, 153; R. II Abb. 146; vgl. auch J. II 84.

4. J. I 151, Taf. 37-4; R. II Abb. 135, 136.

5. J. I 157-159, Taf. 37-2, 3; R. II Abb. 135, 136, 142, 148.

6. J. I 155, Taf. 36-2.

7. J. I 152, 153, Taf. 36-2.

8. J. I 165.

9. J. I 151, 153, Taf. 36-1; R. II Abb. 146.

10. J. I 151, 164.

11. J. I 523.

Möglichkeit einer Nebenform *Εὐνικός* denken (vgl. *ΔΗΚΙΟC, ΛΗΑ-ΔΗC* für *Ἐκδίκιος, Ἠλιάδης* in Tokalı II[1]).

Nach allem läßt sich ...*ΝΗΚΟC* zwanglos als *ΕΥΝΗΚΟC* für *Εὐνοϊκός, Εὐνόϊκος* lesen, der in der Schreibweise *ΕΥΝΟΗΚΟC* in Tokalı II und Çavuşin vorkommt[2]. Für den anderen Nachbarn des Eutychios, ... *ΗΟC*, bestehen vielfältige Möglichkeiten (Sisinios, Heraklios, Klaudios, Athanasios, Ekdikios, Akakios, Flavios, Valerios, Aetios, Leontios, Hesychios, Gaios, Gorgonios) und damit keine Bedenken, hier ein Band allein mit 40 MM. zu sehen.

Es gibt noch eine andere Möglichkeit, die zum selben Ergebnis führt. Der Maler hat *ι* konsequent eliminiert, meist durch *η*, gelegentlich durch *υ* ersetzt. Damit konnte auch die Buchstabenfolge *οι* für den i-Laut nicht stehen bleiben; sie wurde einmal durch *υ*, fünfmal durch *η* wiedergegeben[3]. Wie Göreme 11 hat auch die ihr sehr nahestehende Ballık kilisesi, die ebenfalls das *ι* ganz ausschied, *Υ ΠΗ-ΜΕΝΕC* (*οἱ Ποιμένες*)[4]. Als Analphabet konnte der Eustathios-Maler nicht merken, daß *Εὐνοϊκός* nicht hierher gehört, zumal das Trema sowohl in den benachbarten 'archaischen' Dekors als auch anderswo nicht die gewohnte Funktion hat. In Kılıçlar kilisesi und Tokalı I kommt es auf dem *Υ* vor, und zwar zur Markierung des Wortanfangs (incl. Ϋ = Artikel *οἱ*)[5]. Sonst wird es ausschließlich auf dem *ι* verwendet, das der Eustathios-Maler ohnehin ausschied, also sicher nicht mit detaillierter Aufmerksamkeit bedachte. Auf dem *ι* markiert das Trema nur zum Teil den Wort-, selten den Silbenanfang (Göreme 6, 8, 9, Kılıçlar kilisesi, Tokalı I[6], Silbenanfang in *ΓΑΒΡΗΪΛ*[7], so auch in Tokalı II in den Worten des Basileios an Kaiser Valens: *ΕΠΫΪCAC* = *ἐποίησας*)[8]; daneben kommen Wortanfänge ohne Trema und das Trema im Wortinneren vor (z. B. in Kılıçlar kilisesi *Η ΠΕΝΤΪΚΟCΤΗ*[9], in Tokalı I *CΑΛΟΜΪ, Ϋ ΜΑΘΪΤΕ*)[10]. Die Entwicklung ist in Kap-

1. J. I 314, 316.
2. J. I 314, 529.
3. J. I 165; Tokalı I: J. I 267, 273-276.
4. J. I 158, II 262.
5. J. I 240, 292.
6. J. I 111, 115-117, 136, 239, 292.
7. J. I 129.
8. J. I 359.
9. J. I 230, Taf. 52-1; vgl. R. II Abb. 275.
10. J. I 272, 280; vgl. S. 275. Weitere Fälle in der Symeon-Stylit-Kapelle von Zilve und in den Inschriften des 3. und 4. Schiffs von Karabaş kilisesi: J. I 567, II 359.

padokien nicht auf die 'archaischen' Dekors beschränkt[1] und auch anderswo bekannt (*ΧΟΥΛΪΟΝ* unter den 40 MM. in Kiew[2]). Zum Regelfall und rein ornamental wird das Trema in El Nazar[3]. Jerphanion meinte zwar, wenigstens in der Kreuzigung sei die Funktion der Bezeichnung des Wortanfangs noch erkennbar, jedoch ist im Text Joh. 19,27 *ΪΤΑ ΛΕΓΙ ΤΟ ΜΑΘΗΤΪΝ*, *εἶτα λέγει τῷ μαθητῇ*, das Trema auch hier im Wortinneren.

Der Eustathios-Maler konnte demnach selbst in einer Vorlage mit Trema, *ΕΥΝΟΪΚΟC*, die Buchstabenfolge *ΟΪ* nur als Äquivalent für *Η* verstehen und den Namen *ΕΥΝΗΚΟC* schreiben. Daß dies nicht der tatsächlichen Aussprache gerecht wurde, mußte ihm, der häufig Buchstaben ähnlicher Form, aber ganz verschiedenen Lautwerts verwechselte (*Ε*⟩ *Θ, Ο, C*; *Λ* ⟩ *Α*; *Ν* ⟩ *Π*[4]) und also mit den abgeschriebenen Texten kein Lautbild verband, entgehen. Angesichts der vergleichsweise engen Beziehungen zwischen Göreme 11 und El Nazar[5] ist aber eine Vorlage *ΕΥΝΟΪΚΟC, ΕΥΝΟΪΚΟC* wahrscheinlicher als *ΕΥΝΟΗΚΟC*, die erst in den stilistisch einem ganz anderen Milieu zugehörenden und überdies vermutlich späteren Dekors von Tokalı II und Çavuşin vorkommt und sich zudem stärker von der Orthographie der Texte[6] entfernt. (Auch der zweifellos lesekundige Çavuşin-Maler bevorzugte das *η* gegenüber dem *ι*, jedoch nicht so konsequent wie der von Göreme 11 und nie in *οι*, das er mehrmals durch *η, υ* ersetzte, zuweilen auch unverändert wiedergab und mehrmals sogar anstelle von *υ* verwendete[7]; *οη* in *ΕΥΝΟΗΚΟC* und *ΚΕ ΒΟΗΘΙ*[8] ist daher hier sicher als -oi- zu lesen).

In diesem Zusammenhang sind auch andere Fälle der Gebetsfor-

1. J. I 373, 509.
2. L. Taf. 92.
3. J. I 197.
4. J. I 164.
5. J. I 194, II 416. Hier sei auf einen Widerspruch bei Jerphanion hingewiesen: «Mais on ne trouve à El Nazar aucune trace des influences étrangères de Saint-Eustathe» (J. I 196 (1925)); «à El Nazar, la paléographie et l'orthographe ... peuvent encore laisser deviner la main d'un étranger» (J. II 417 (1942)). Vgl. dazu Schiemenz, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180.
6. J. I 314, 529. Man beachte die Diskrepanz bezüglich der Orthographie in den Märtyrerakten. *ΕΥΝΟΗΚΟC* in der späten Malerei in Kiew vermeidet ebenfalls die Buchstabenfolge *οι* (L. Taf. 13).
7. J. I 549.
8. J. I 529, Taf. 142-3.

mel KE *βοήθει* sowie der Name von Moses von Interesse. Da die Herrenanrufung von vorn herein nicht die Buchstabenkombination *οι* hat, scheinen die Voraussetzungen für den Fortfall des *ο* zu fehlen. Tatsächlich ist der Vokalismus in den Graffiti von Göreme 11, soweit erkennbar, meist unversehrt[1]. Im Rahmen der Gleichwertigeit aller i-Zeichen wurde aber bei Inschrift 2 das *η* durch *υ* ersetzt; es entstand die Buchstabenfolge *βου-*, die an sich vu- gelesen werden müßte. Bei *KE BHHΘH* in Ballık kilisesi[2] ist dagegen wie bei *EYNHKOC* ⟨ *Εὐνοϊκός* die Lautfolge o-i zu i (langes i?) geworden und derart das Bewußtsein der orthographischen Entsprechungen *η* ∽ *ι*, *οι* ∽ *η*, folglich auch *οη* ∽ *η* noch spürbar[3].

Moses erscheint im Neuen Testament, in der Septuaginta und in der klassischen Literatur als *Μωϋσῆς* (z. B. Matth. 17, 3, Luk. 9, 30; Flavius Iosephus, ca. A.D. 70) und *Μωσῆς* (Diodorus Siculus, Zeitgenosse des Augustus)[4], in Jesu Verklärung im justinianischen Sinai-Mosaik und in den Mosaiken der Kahriye Camii zu Konstantinopel als *MΩYCHC*[5], in den Fresken ihres Parekklesions als *MΩCĤC*, daneben in der Abkürzung *MΩC*[6]. In Kappadokien wurde *ω* überwiegend durch *ο* ersetzt, so daß aus *Μωσῆς* *MOCHC* wurde. Diese Orthographie haben in Jesu Verklärung Tokalı II[7] und Karanlık kilise[8] sowie Moses

1. J. I 166-170.
2. J. II 256, Inscr. 170.
3. Mit der 'Dehnung' (-ηη-) kontrastiert in Kokar kilise die Zusammenziehung *ENTHKȣMENH*, offenbar für *EN TH HKȣMENH*, *ἐν τῇ οἰκουμένῃ*, Th. 131; vgl. auch J. I 543.
4. V. C. F. Rost, Griechisch - Deutsches Wörterbuch, 4. Aufl., 12. Druck 2 (Braunschweig 1902), Verzeichniß der Eigennamen 88; Septuaginta, edidit A. Rahlfs, Stuttgart 1935.
5. G. H. Forsyth und K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai - The Church and Fortress of Justinian, Plates, Ann Arbor o.J. (1973), Taf. CIII, CXXXVII - CXXXIX, CXLIII; G. H. Forsyth, Island of Faith in the Sinai Wilderness, Nat. Geogr. Magazine 125, 1964, Heft 1, 82-108, S. 108; K. Weitzmann, Mount Sinai's Holy Treasures, ibid. 109-127, S. 111; G. H. Forsyth, The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian, Dumbarton Oaks Papers 22, 1968, 1-19, Abb. 13, 36; P. A. Underwood, The Kariye Djami, New York 1966, I 50, II Taf. 81, 82.
6. P. A. Underwood, aO. I 226, 227, III Taf. 437, 444, 450.
7. J. I. 350, Taf. 83-2.
8. J. I 412, Taf. 101-1; R. II Abb. 231; F. A. Elford und R. M. Graf, aO.; M. Baran, aO. 25 (S. 27 wurde in Jesu Gefangennahme Judas für Maria gehalten).

als Prophet in Elmalı kilise[1]. Phonetisch gleichwertig ist *MOCIC* in Tokalı I[2]. Die Variante *Μωϋσῆς* hätte *Μοϋσῆς* ergeben, was angesichts der gewandelten Rolle des Tremas als *Μουσῆς* (= Musis) gelesen worden wäre. Dies wäre an sich ebenfalls akzeptabel gewesen, und zwar als Variante zu *Μωσῆς*, da *ω*, wenngleich seltener als *ω*⟩*ο*, in Kappadokien auch durch *ου* ersetzt wurde.

So findet sich *Θωμᾶς* als *ΘȣMAC* in Yılanlı kilise, Kokar kilise, Pürenli seki kilisesi und der Panagia-Kirche im Hacı İsmael deresi[3], der Prophet *Ἰωήλ* als *IȣIΛ* in Tokalı I, *HȣHΛ* in Göreme 11[4], *Παχώμιος*, als *ΠAXOVMIOC* in Güllü dere 4, *ΠAXOYMHOC* in Ballık kilisesi[5], *Φωκᾶς* als *ΦȣKAC* in Pürenli seki kilisesi[6]. In Batkın kilise, deren Maler mit *O XAIPETHCMOC*, *XAIPETE* anstelle der sonst viel üblicheren Formen mit *XE*... das Bestreben nach 'richtiger' Orthographie erkennen läßt, kann *CAMΩHΛ* für *Σαμουήλ*[7] als mißglückter Versuch der Wiederherstellung der vermeintlich ursprünglichen Schreibweise verstanden werden und würde so ebenfalls das Bewußtsein um eine Entsprechung *ω*∽*ου* ausdrücken. Gerade in Kappadokien, dem Grenzgebiet gegen Araber und Türken, würde die Aussprache Musis für *Μω(ϋ)σῆς* nicht überraschen[8].

Demgegenüber ist *ο* ⟩ *ου* nur ausnahmsweise bekannt (*ὁ λογγῖνος* als *O ΛOYNΓINOC* in der Theotokos-Kapelle, *O ΛȣNΓ[I]NOC* in El Nazar[9]. *ἀκολουθῶν* (Joh. 8, 12) ⟩ *AKOVΛOYΘON* in Karanlık kilise[10], Bischof *Κορνοῦτος* von Konya als *KȣPNȣT[OC]* in Tahtalı

1. J. I 439, Taf. 113-1; R. II Abb. 161; Güzelgöz, Kappadokien, Göreme, S. 20.
2. J. I 287, Taf. 67-1.
3. Th. 93, 130, 147, Taf. 66b; W. F. Volbach und J. Lafontaine - Dosogne, aO. Taf. 30; G. P. Schiemenz, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1977/78, 230-262, S. 257.
4. J. I 151, 266; G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S. Taf. 16-1.
5. J. I 594, II 259; Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 102.
6. Th. 142.
7. N. Thierry, Un décor pré-iconoclaste de Cappadoce: Açikel Ağa kilisesi (église de l'Ağa à la main ouverte), Cah. archéol. 18, 1968, 33-69; *CAMωHΛ* als Ausdruck einer lokalen, orientalisierenden Dialekteigentümlichkeit gedeutet.
8. Vgl. Djebel Musa, Musa Dağı. Eine Bibel in Karamanlica, KITAΠH ΣEPIΦ ΓIANI AXTHA ATIK BE AXTHA TZETIT, ΣTAMΠOATA (sic, nicht ΣTAMΠOYATA!) 1869, hat *Μωϋσῆ*.
9. J. I 131, 136, 190, 198.
10. J. I 397, 407, 428.

kilise, *KȣPNȣTIOC* in Karabaş kilisesi[1] erklären sich wohl durch Angleichung an den Vokalismus der folgenden Silbe, während in einigen umgekehrten Fällen (*ου* 〉 *ο*) das *υ* - ggf. schon in der Vorlage - vergessen worden sein mag (*'Ιούδας* 〉 *ΥΟΔΑC* in Pürenli seki kilisesi[2], *'Ονούφριος* 〉 *ΟΝΟΦΡΟC* in Ala kilise[3], *ΚΟΡΟΠΑΛΑΤΗC* in Çavuşin[4], *Γουρίας* 〉 *ΓΟΡΙΑC* in Açık Saray[5]). In Karanlık und Elmalı kilise ist *ΑΓΡΑΒΛΟΝΤΕC* statt *ἀγραυλοῦντες* offenbar analog zu Formen wie *Η ΠΡΟΑΓΟΝΤΕC* (*οἱ προάγοντες*), *ΗΔΟΝΤΕC* (*ἰδόντες*) gebildet[6].

Dennoch haben die kappadokischen Maler bei *Μωϋσῆς* diese Möglichkeit — anscheinend bewußt—gescheut. Zwar soll Moses als Prophet in Karanlık kilise nach Jerphanion die Beischrift *MOVCHC* haben[7], jedoch handelt es sich um einen Irrtum. Wohl um der Aussprache Musis vorzubeugen, haben die Maler in Karanlık kilise und anderswo *ωϋ* durch *OH* ersetzt, obwohl sonst einerseits *ι*, *η*, *ει*, andererseits *οι*, *υ* weitgehend auseinandergehalten wurden (wenngleich in den späteren Kirchen und besonders primitiven Dekors nicht ganz streng)[8]: *MOHCHC* in Karanlık[9], Tavşanlı kilise[10], Göreme 16[11], *MOH[C]HC* in Pancarlı kilise[12], *MOHCIC* in Kırk dam altı kilise[13], lediglich durch Umstellung der i-Zeichen der ersten und zweiten Silbe *MOIICVC* in Çarıklı kilise[14].

---

1. J. II 314, 342. Nach J. II 314 Anm. 1 gibt es auch in literarischen Quellen die Variante *Κουρνοῦτος*.
2. Th. 148; vielleicht Korruption aus *IO ΥΔΑC*; vgl. ähnliche Fälle in Göreme 11.
3. Th. 195.
4. J. I 524, Taf. 143-2; LD. Abb. 6, 7; R. III Abb. 327.
5. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 23/24, 1973/74, 233-262, S. 251. Aus unerfindlichen Gründen erscheint der Mitmärtyrer Abibos bei R. stets als Abibas (R. I Ikonogr. Reg., II vor Abb. 160, 218, III vor Abb. 340, 355).
6. J. I 411, 413, 416, 462.
7. J. I. 405.
8. J. I 165, 383.
9. J. Taf. 105-2; R. Sönmezdağ, aO. 37.
10. J. II 91, Taf. 152-1.
11. J. I 493; Kostof, aO. Farbtaf. S. 143, Taf. 43; R. II vor Abb. 155: «nicht identifizierbarer Prophet» (in Abb. 158 ist aber die Beischrift noch z. T. erkennbar).
12. J. II 41, Taf. 148-2.
13. Th. 210, Taf. 97a.
14. J. I 463, Taf. 128-2; R. II Abb. 200, 204; N. und M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie mineure, Cah. archéol. 24, 1975, 73-113, Abb. 40.

12 - 1 - 1981

Da aber sonst *η* und *ι* gleichwertig sind und gewisse Kirchen im Gegensatz zu Göreme 11[1] sogar eine Präferenz für *ι* haben[2], war der Schritt zur Variante *MOICIC* fast unvermeidlich. Saklı kilise hat ihm den Weg freigemacht, indem es den ursprünglichen Diphthong *οι* vollständig eliminierte (*Y ΜΑΓΥ*, *οἱ μάγοι*, *Ι ΠΙΜΕΝΕC*, *οἱ Ποιμένες*, *Ι ΚΗΜΗCΙ*, *ἡ κοίμησις*, *Ι ΜΑΘΙΤΕ*, *οἱ μαθηταί*[3]). *οι* war derart aus der Reihe der i-Zeichen ausgeschieden, so daß *MOICIC* in Jesu Verklärung[4] nicht Misis, sondern sicher Moisis gesprochen wurde. Wer, wie der Eustathios-Maler, den Lautwert seiner Vorlagen nicht verstand und sonst gewohnt war, in ihnen vorkommendes *οι* schematisch durch *η* zu ersetzen[5], hätte auch Moses in der Orthographie von Saklı kilise zu MHCHC transkribieren müssen.

Leider kommt der Name in Göreme 11 nicht vor. Der Maler der relativ nahestehenden[6] Tavşanlı kilise war des Lesens sichtlich kundig und damit der Gefahr entzogen. Wie der Dekorateur von Saklı kilise schied er *οι* ganz aus (*οι* 〉 *υ*[7]), außer im *IC XC*-Sigel der Apsis[8] auch das *ι*, so daß sich für *Μωϋσῆς* *MOHCHC*[9] ergab, das Äquivalent zu *MOICIC* in Saklı kilise. Ähnlich verhielt sich—mit einer nicht ganz so starken Präferenz für das *η*—der Pancarlı-Maler, der *οι* völlig eliminierte (meist *οι* 〉 *υ*, einmal 〉 *η*[10]) und danach ohne Bedenken *MOH[C]HC*[11] schreiben konnte. Im Kuşluk von Çavuşin, wo ebenfalls das *ι* gegenüber dem *η* zurücktritt[12], ist die Beischrift bei Moses leider nicht erhalten[13].

Ähnlich haben der Name des Hohenpriesters *Καϊάφας* und der

---

1. Ebenfalls Ballık, Yılanlı, Kokar, Pürenli seki kilisesi und die Bathystrokos - Inschrift in Karabaş kilisesi sowie weitgehend Tavşanlı kilise, Çavuşin und Pancarlı kilise.
2. J. I 197.
3. P. Moraux bei ÎE. S. 32, 35.
4. B. Taf. 78, 79; Moraux, aO. 35; L. Budde, Pantheon 19, 1961. 263-271, Abb. 5. M. Baran, aO. 32, hielt die Verklärung für eine Himmelfahrt.
5. J. I 150, 158, 160, 165.
6. J. II 93-95, 416.
7. J. II 91, 93.
8. J. II 82, Taf. 153-1; R. Abb. 402.
9. J. II 91, Taf. 152-1.
10. J. II 30, 32, 36.
11. J. II 41, Taf. 148-2.
12. J. I 549.
13. J. I 536, Taf. 138-1; R. III Abb. 303, 315, 319.

Szenentitel des Einzugs in Jerusalem, ἡ βαϊοφόρος, τὰ βαΐα, die Buchstabenfolge αῖ, die wegen des in Kappadokien üblichen αι ⟩ ε als e gelesen werden könnte; wegen ει ⌣ ι gehört hierher auch Ἀειθαλᾶς. Viele Kirchen entgingen dem Problem ähnlich wie Saklı kilise bei Μωϋσῆς: αι wurde als e-Zeichen vollständig ausgeschieden und war daher als *a-i* wieder verwendbar; in einer Reihe von Fällen beugte zusätzlich die Orthographie αη einem Mißverständnis vor: *ΤΑ ΒΑΗΑ* in Göreme 8[1] und Kılıçlar kilisesi, hier auch *ΚΑΗΑΦΑC*[2], *ΠΕΡΙ ΤΙC ΒΑΗΟΦΟΡΟΥ* in Tokalı I[3], *Η ΒΑΗΟΦΟΡΟC* in Çarıklı kilise[4]. Die Orthographie mit αι findet sich gerade in zwei Kirchen, in denen αι als e-Zeichen zwar weitgehend, aber nicht konsequent ausgeschieden wurde[5], nämlich in Tokalı II (*Η ΒΑΙΟΦΟΡΟC*[6]) und Karanlık kilise (*Η ΒΑΙΟ*[φορος][7]). Daß dies als bedenklich empfunden wurde, wird klar in der Karanlık nahestehenden Elmalı kilise, wo einerseits αι systematisch eliminiert wurde, andererseits in der Schreibweise *Η ΒΑΓΗΟΦΟΡΟC* der Halbvokal γ die Rolle des Tremas übernahm[8]. Das Trema findet sich zwar auch an der richtigen Stelle in El Nazar (*Ι ΒΑΪΟΦΟΡΟC*[9]), jedoch ist seine ursprüngliche Funktion angesichts des sonst weit überwiegenden dekorativen Gebrauchs verwischt. Ähnlich liegt wohl der Fall der Panagia-Kirche im Hacı İsmael deresi, wo Jerphanion *Η ΒΑΙΟΦΟΡΟC*[10], Restle in singulärer Orthographie I *Β*[*Α*]*ΪΕΦ*[*Ο*]*ΡΟ*[*Ι*][11] und wir[12] *Ϊ ΒΑΙΟΦΟΡΟC* lasen, also das Trema nicht im Wortinneren, sondern auf dem Artikel wie in einigen der 'archaischen' Kapellen von Göreme. Eher hierher als zu den übrigen Beispielen mit -αη- gehören *Η ΒΑΗΟΦΟΡΟC* in Çavuşin[13], *ΤΑ ΒΑΗΑ* und *ΚΑΗΑΦΑC* in Pürenli seki kilisesi[1] und *ΚΑΗΑΦΑ* in Kokar kilise[2], weil hier das ι weitgehend, in den beiden Peristrema-Kirchen völlig vom η verdrängt wurde. Bei Ἀειθαλᾶς wurde zwar das ει ausgeschieden, aber nur zu Gunsten von η, so daß die bedenkliche Buchstabenfolge αι vermieden wurde (*ΑΗΘΑΛΑC* in Tokalı II und Karanlık kilise[3]). *ΓΑΗΝΟC* für Γάϊος in Tokalı II[4] ist erratisch, aber zweifellos als -ai- zu lesen; in Kiew mag die Beischrift *ΓΑ-ΗΟC* (original neben erneuertem Kopf) ebenfalls darauf zielen, die in der Orthographie *ΓΑΙΟC*, *ΓΑΪΟC* gefährdete richtige Aussprache zu sichern. Insgesamt läßt sich feststellen, daß das bei Εὐνοϊκός in Göreme 11 aufgetretene Problem auch sonst in Kappadokien in unterschiedlichen Spielarten empfunden wurde.

1. J. I 117, 120.
2. J. I 219, 221, 240, Taf. 49-1, 2; G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S. Taf. 32-1; R. II Abb. 271, 272. Der einzige Fall erhaltenen αι's ist zweifelhaft: J. I 240 Anm. 3.
3. J. I 280, 292, Taf. 65-1; B. Taf. 42; R. II Abb. 72; Kostof, aO. Taf. 37.
4. J. I 463, 469, Taf. 129-3.
5. J. I 374, 427.
6. J. I 343, Taf. 79-2; R. II Abb. 106.
7. J. I 412, Taf. 104-4; R. II Abb. 324.
8. J. I 444, 452, Taf. 119-4; R. II Abb. 177.
9. J. I 189, 197, Taf. 41-3; R. II Abb. 19.
10. J. II 114.
11. M. Restle, Zwei Höhlenkirchen im Hacı Ismail dere bei Ayvalı, Jb. österr. Byz. 22, 1973, 251-279, S. 269.
12. Am 29.8.1977.
13. J. I 536, 549, Taf. 141-2.

Es verbleibt die Frage nach dem Sinn dieser zahlenmäßig reduzierten Darstellung der 40 MM. als Zivilisten. Wiederholt hatten sich Hinweise ergeben, daß das Kreuz—in einer Reihe von Fällen in einem Medaillon —, von Konstantin und Helena gehalten, an verschiedenen Stellen (Zugang zur Kirche, Durchgang aus dem Narthex in den Naos, aus dem Naos-Westarm in den Mittelraum und aus diesem in die Apsis) in apotropäischer Bedeutung den Zugang zum Allerheiligsten bewacht[5]. Die 40 MM., einerseits privilegierte Begleiter Christi und in Göreme 3 ihrerseits um das Kreuz gruppiert, andererseits mit apotropäischen Kräften begabt, können diese Funktion offenbar ebenfalls übernehmen und schützen derart — als Zivilisten! — in Göreme 11 die Apsis «gegen kämpfende Widersacher». Dies wird auch in Pancarlı kilise deutlich, wo der auf der Naos-Decke auf die Apsis zuführende Mittelstreifen mit Medaillons der 40 MM. von zwei Randstreifen flankiert wird, von denen der eine ebenfalls 40 MM.-Medaillons, der

1. Th. 147, 148, 152, Taf. 66b, 68a; R. III Abb. 486, 487.
2. Th. 125, 134, Taf. 59a; R. III Abb. 482.
3. J. I 318, 402.
4. J. I 316.
5. G. P. Schiemenz, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1977/78, 230-262, S. 234; vgl. H. Brandenburg, Christussymbole in frühchristlichen Bodenmosaiken, Röm. Quartalschr. 64, 1969, 74-138; E. Kitzinger, The Threshhold of the Holy Shrine: Observations on Floor Mosaics at Antioch and Bethlehem, Kyriakon (Festschrift J. Quasten) 2 (Münster 1970) 639-647; A. Grabar, Deux portails sculptés paléochrétiens d'Égypte et d'Asie Mineure, et les portails romans, Cah. archéol. 20, 1970, 15-28; derselbe, Martyrium 2, 1946, 283; J. Engemann, Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike, Jb. Antike u. Christentum 18, 1975, 22-48, S. 42ff.

andere aber ein Kreuzmedaillon trägt, das die Erzengel Michael und Gabriel in der gleichen Weise über ihren Köpfen halten, wie es anderswo Konstantin und Helena in Bögen tun[1]. Dieses Motiv, in der Position vergleichbar dem skulpierten Deckenkreuz mit Konstantin und Helena in den apsisseitigen Zwischenfeldern an der Flachdecke von Zilve[2], und der Verzicht, auf seine Kosten eine größere Zahl der 40 MM. unterzubringen, verdeutlichen den Gehalt und die Geschlossenheit der Komposition. Weitere der 40 MM. abzubilden, bestand offenbar kein Bedürfnis; es gerade an den unteren Wandpartien zu tun, wäre ganz unmotiviert.

Im Südarm von Ala kilise wurde die volle Zahl der 40 MM. nicht ausgeschöpft. *Ο ΑΓΙΟC ΘΕΟΦΙΛΟC* im Ostbogen der Vierung, also wiederum auf dem Weg zum Allerheiligsten, und sein heute namenloser Nachbar mögen daher zu einem ähnlichen 40 MM.-Medaillon-Band gehört haben. Sie und die Siebenschläfer stammen nach N. und M. Thierry von demselben, der Dekor des Südarms von einem weniger talentierten Maler[3]. Dieser mag, von der (ausgeprägteren) apotropäischen Bedeutung der Siebenschläfer und dem Sujet des Apsisbogens angeregt, aus dem Repertoire der übrigen 40 MM. für den Südarm eine inhaltlich zum Nordarm passende Komposition gewählt haben.

Die Interpretation der Medaillons um den Apsiseingang von Ala kilise als 40 MM. neben den hiervon verschiedenen 40 MM.-Bildern des Südarms findet eine Stütze im Kuşluk von Çavuşin. Im Bogen vor der Apsis stehen rechts und links je ein Märtyrer in Ziviltracht, ähnlich der Kleidung der 40 MM. in Göreme 11 und Pancarlı kilise, unter jedem je drei gleichartige Heilige. Die Namen sind auf der Südseite erhalten: *ΚΛ[ανδ]ΗΟC, ΗΡΑΚΛΗΟC, ΑΛΕΞΗΟC, ΘΕΟΦΗΛΟC*[4]. Nimmt man

---

1. J. II 26, Taf. 147; R. III Abb. 374, 376.

2. J. I 555; KK. Photo 39. Vgl. auch das von zwei Engeln getragene Kreuzmedaillon über der Tür (also wiederum an einer des apotropäischen Schutzes bedürftigen Stelle) der Kirche von Djvari: Ts. Gabašvili, Portali v Gruzinskoi Architekture, Tbilisi 1955, Taf. 4, 5; Š. Amiranašvili, Istorija Gruzinskogo Iskusstva, Moskva 1963, Taf. 35; V. Beridze, Gruzinskaja Architektura, Tbilisi 1967, Taf. 18, 20; K. Gink und E. Tompos, Georgien, Hanau o.J., Taf. 15; R. Mepisaschwili und W. Zinzadse, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig 1977, S. 80, 82, 83.

3. Th. 199.

4. J. I 522, Taf. 140-2; R. III Abb. 302, 303, 319; KK. Photo 66; R. Sönmezdağ, aO. 47 (deutsche Ausgabe S. 49); M. Baran, aO. 59.

ΑΛΕΞΗΟC für *'Αλέξανδρος*[1], so gehören alle zu den 40 MM., zu denen Jerphanion auch die heute namenlosen Pendants auf der Nordseite zählte[2]. Weitere der 40 MM. finden sich im Naos, hier aber als Krieger. Der Unterschied ergibt sich daraus, daß sie nicht zur selben Komposition gehören: Die Apsis hatte nach dem Ausweis von Sonne und Mond und den Resten eines Kreuznimbus den thronenden Christus, umgeben von zwei Erzengeln, wohl in ziviler Hoftracht, und je einem Hexapterigen und Tetramorphen: Es handelt sich wie in Kiew um den Weltenkaiser als Sieger[3], umgeben von seinen Generalen und den 40 MM. als Vertretern der Elitetruppen, alle beim Triumph in reicher Festkleidung, bei der der Verzicht auf Waffen den totalen Sieg widerspiegelt. Gleichzeitig bewachen die 40 MM. apotropäisch das Allerheiligste wie anderswo das Kreuz zwischen Konstantin und Helena, die bezeichnenderweise hier, wie es dem Range von Christi erstem Statthalter auf Erden und seiner Mutter ziemt, in der Apsis zu Füßen von Christi Thron gerückt sind, wo der apostelgleiche Konstantin derart in die Reihe der Bischöfe aufgenommen wurde. Sein gegen die Moslems siegreicher Amtsnachfolger Nikephoros Phokas und seine Familie sind, ebenfalls in Ziviltracht, in der nördlichen Nebenapsis, also an vergleichbarer, doch bescheidenerer Stelle, abgebildet[4]. Der Schmuck der beiden Apsiden führt dem Beschauer den irdischen und den ewigen Sieg Christi über die Ungläubigen und die Mächte des Bösen vor Augen.

Für diese Bedeutung ist noch das singuläre Detail aufschlußreich, daß die Heiligen im Apsisbogen nicht paarweise, sondern einer über dreien abgebildet sind. Diese scheinbar unharmonische Raumausnutzung weist auf eine Vorlage für einen dreieckigen Bildträger. Solche sind, lediglich sich in der umgekehrten Richtung verjüngend, die Zwickel unter Kuppeln. Der Narthex von Asinou/Zypern (1332/33)[5] vermittelt einen Eindruck von so einem Arrangement: Als Teil der Darstellung des Jüngsten Gerichts befindet sich in der Kuppel ein großes

---

1. Vgl. J. I. 523 Anm. 1; nicht gleichgesetzt bei J. II 500.

2. J. I 523; so auch Restle: R. III vor Abb. 302.

3. Die Nebenräume des Narthex haben *IC XC NIKA*-Kreuze.

4. J. I 523-524, Taf. 139-2, 143-2; LD. Abb. 6, 7; R. III Abb. 303, 327, 328; KK. Abb. 70.

5. A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge 1964, S. 62; D. C. Winfield, Asinou, a Guide, Nicosia 1969, S. 14-17.

Pantokrator-Medaillon, umgeben von kleineren Medaillons der Gottesmutter als Orantin, anbetender Engel und eines Seraphen. Dann folgen in den vier Zwickeln als Beisitzer des Gerichts je drei nebeneinander thronende Apostel. Da damit alle Personen untergebracht waren, wurden die Spitzen der Dreiecke in diesem Fall mit Ornamenten gefüllt, jedoch hätten sie im Bedarfsfalle je einer weiteren Person Platz geboten. Eine direkte Übertragung auf einen rechteckigen Bildträger hätte zu einer kopflastigen Anordnung geführt, der man durch Umdrehen des Dreiecks begegnen konnte. Derart hätten wir in Çavuşin zusammen mit dem Christusbild der Apsis, anderswo einem typischen Kuppelbild, den Dekor einer Kuppel und ihrer Zwickel vor uns, der für die Längstonnenkirche in ein Apsisbild 'umgeschrieben' wurde. Derart geht auch die Apsis von Çavuşin auf einen Urtyp von der Art der Sophienkirche zu Kiew zurück, jedoch mit dem Unterschied, daß die 40 MM. hier bereits die dort den Evangelisten vorbehaltenen Zwickel füllten. Gerade für Zwickel hat man aber gern apotropäisch wirksame Heilige gewählt[1]. Daß in Kappadokien für gekrümmte Bildträger komponierte Programme für ebene Flächen adaptiert wurden, ist auch anderswo offensichtlich, so in der Theotokos-Kapelle. Der Zenit des Naos trägt hier ein Medaillonband mit je zwei Königen, Propheten und Kreuzen, das eine vor der Apsis, das andere, ein Malteserkreuz, zwischen den Königen und Propheten. Von diesen sind David und Salomon (im Ostteil) von Westen, Henoch und Elias (im Westteil) von der Apsis aus zu betrachten, d.h. alle vier haben ihren Scheitel auf der Seite des mittleren Kreuzes[2]. Bei Medaillon-Bändern im Gewölbegrat sonst unbekannt, ist dies bei Medaillons in Bögen die natürliche und anderswo stereotype Anordnung[3].

In Çavuşin sind die Malereien der Apsiden und des Naos möglicherweise nicht gleichzeitig[4]. An der Nordwand stehen zehn[5] der

---

1. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 303-304.

2. J. I 123, Taf. 34-2; J. Lafontaine, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, Abb. 11; R. II Abb. 125.

3. Z.B. J. Taf. 37-3, 4, 38-1, 2, 40, 41-2, 42-3, 45-2, 64, 65, 66; R. II Abb. 6, 9, 12-15, 18-20, 62, 77-81, 134-136, 146, 148-150, 252, 276; KK. Photo 67; M. Baran, aO. 34.

4. R. I 135-137; G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174, S. 141.

5. Restle gibt im Raumschaubild R. III vor Abb. 302 nur sechs an; vgl. aber R. III Abb. 310.

40 MM. westlich von zwei Reitern[1], di lange[2] für Stifter gehalten wurden, aber Heilige sind[3]. Die erhaltenen Namen bieten kaum Probleme: *ECVXHOC*, *Ἡσύχιος* (für *E* statt *H* vgl. z.B. Saklı kilise mit *EΓNATIOC* für *Ἰγνάτιος*[4]); *EYNOHKOC*; *EΛHAKOC*, *Αἰλιανός* (vielleicht Verwechslung zweier Buchstaben ähnlichen Aussehens, *N*〉*K*, vgl. *APAKΛIOC* für *HPAKΛIOC* in der verwandten Tokalı II[5]); *MHKAΛOC*; *HΩANHC*; *BEBHANOC*, *Βεβιανός*, *Βιβιανός*. *APΠH*... *APHOC* erkannte Jerphanion als *ὁ καπικλάριος*, den Wächter (mit dieser Beischrift in Şahinefendi[6]). Die Heiligen sind nimbiert, jedoch fehlt—wie auch im Apsisbogen—durchweg die Beischrift *ὁ ἅγιος*. Sie sind als Soldaten gekleidet und haben in ihrer rechten Hand das gezückte Schwert, einige in der linken Hand dessen Scheide, der östlichste eine Lanze. Jenseits der NW - Ecke folgen auf gleicher Höhe an der Westwand die Jordantaufe und dann abermals drei sehr ähnliche stehende Krieger, die die Beischrift *E*[*Y*]*T*[*Y*]*XHOC* bei dem einen abermals als 40 MM. ausweist[7].

Jerphanion, der die Malereien der Kirche für einheitlich hielt[8] und der Stellung der 40 MM. im Apsisbogen keinen tieferen Sinn beimaß, kam infolge eines Versehens auf die Gesamtzahl 19 (recte 21)[9], hielt es aber für ziemlich sicher, daß ursprünglich alle 40 MM. abgebildet gewesen seien. Um die restlichen unterzubringen, zählte er einen einzelnen Soldatenheiligen an der Ostwand und einen Märtyrer an der Südwand zwischen einer heiligen Frau und der Kreuzabnahme ebenfalls zu den 40 MM. und postulierte für die übrigen wie in Pancarlı kilise einen Platz in der untersten Zone der Wände oder auch auf den Seiten der Nebenapsiden und in den Bögen der Nischen in den Längswänden[10]. Restle übernahm dies bezüglich des Kriegers über dem Dia-

---

1. J. I 528-529, Taf. 142-3, 4; R. III Abb. 310, 325; R. Sönmezdağ, aO. 47 (deutsche Ausgabe S. 49); M. Baran, aO. 60.

2. Zuletzt M. Restle, RBK 3, 1978, Sp. 1088.

3. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174; vgl. B. Brenk, Byz. Ztschr. 71, 1978, 227.

4. /E., Farb-Abb. vor S. 5; Moraux, aO. 36; B. Taf. 83.

5. J. I 314.

6. J. I 529, II 168.

7. J. I 528, Taf. 138-2; R. III Abb. 302; KK. Photo 66; R. Sönmezdağ aO. 47 (deutsche Ausgabe, S. 49).

8. J. I 547-548.

9. J. I 529.

10. J. I 528, 529, Abb. 59; R. III Abb. 303, 309, 318, 319.

konikon und — mit Vorbehalt — bei dem Heiligen an der Südwand[1].

Eine Reihe von Umständen spricht dafür, daß dies nicht zutrifft. Jerphanion, der die Kirche nur relativ flüchtig studieren konnte[2] und überdies kaum über eine vollständige Photo-Dokumentation verfügte, entging, daß der Dekor der untersten Zone nicht zerstört ist, sondern an den Naos-Wänden und in den Nebenapsiden aus Vorhängen besteht[3]. Hier läßt sich mithin kein Heiligenfries ergänzen; die Draperien wie auch einige Heilige und Engel als 'Lückenbüßer' zwischen und nach den Evangelienszenen und die Verdoppelung der Kreuzigung[4] machen andererseits klar, daß—umgekehrt wie z.B. in Tokalı I[5]—die Kirche zu groß für das vorhandene Bildprogramm war und deswegen die Voraussetzungen dafür fehlen, die Gruppe der 40 MM. zerteilen und selbst einzelne von ihnen auf jedem noch irgendwie verfügbaren Bildträger plazieren zu müssen. Überdies wird man annehmen dürfen, daß auch Çavuşin in der Reihenfolge ausgemalt wurde, in der die Szenen dann zu 'lesen' sind, also wiederum die oberen Register vor den unteren und jedes von ihnen von links nach rechts von der SO-Ecke entlang der Süd-, West- und Nordwand zur NO-Ecke. Das Bedürfnis, weitere der 40 MM. notfalls selbst einzeln unterzubringen, wäre dann erst entstanden, als mindestens die Bildträger an der Ost- und Südwand gar nicht mehr zur Verfügung standen. Zum Dekor der Bögen der großen Nischen am Ostende der Längswände[6] hat sich weder Jerphanion noch Restle geäußert[7]; sie sind mit stehenden Heiligen ausgemalt, von denen wenigstens die Person auf der Ostseite der Südwand eine Frau zu sein scheint[8]. Auch anderswo gehören einzelne Heilige durchweg nicht zu den 40 MM. (Mönche an der Ostwand und am Westende der Südwand, eine Orantin an ihrem Ostende[9]), so daß

1. R. III vor Abb. 302.
2. J. I 520.
3. R. III Abb. 302, 309, 310, 328, 329; KK. Photo 66; R. Sönmezdağ, aO. 47 (deutsch, S. 49); M. Baran, aO. 60.
4. J. I 526-528, 538-540, Taf. 142-4, 5; R. III Abb. 303, 309, 310, 312; G. P. Schiemenz, Orient. Christ. Analecta 204, 1977, 147-180, S. 170-171; M. Baran, aO. 60.
5. Die Tokalı I u.a. durch das *MP XY*-Sigel verbundene Apostelkirche zeigt mit Heiligen im Register der Evangelienszenen dagegen wieder Anzeichen eines für den Raum zu kleinen Programms: J. II 69, 72; R. III vor Abb. 403.
6. J. I Abb. 59; R. III Abb. 303, 309, 310.
7. J. I 525; R. III vor Abb. 302.
8. R. III Abb. 303; vgl. Abb. 310.
9. J. I 526-528; R. III vor Abb. 302, Abb. 303, 310, 328.

es methodisch nicht angeht, dort welche zu postulieren, wo die Identität nicht mehr erkennbar ist.

Der Märtyrer an der Südwand trägt Zivilkleidung und hat ein Kreuz in der Hand[1], paßt also schon ikonographisch nicht zu den 40 MM. an der Nord- und Westwand. Diesen ist zwar der Krieger über dem Diakonikon in der Kleidung ähnlich, jedoch hebt er sich durch die Beischrift *Ο ΑΓΙΟΣ* und die weitläufige Darstellung auf einem eigenen Bildträger ab[2], auf dem nach dem Vorbild der Westwand etwa drei der 40 MM. Platz gefunden hätten. Jerphanion suchte eine solche Sonderrolle durch die Hypothese plausibel zu machen, hier sei der Anführer der 40 MM., also wohl Kyrion, abgebildet worden[3]. Dies dürfte aber kaum in Betracht kommen, weil die 40 MM., ob vollzählig oder in reduzierter Anzahl, überall sonst als ganz oder—in Tokalı II — weitgehend homogene Gruppe behandelt wurden, aus der einzelne sich an keiner Stelle derart auffallend herausheben.

Die Position des Bildes rechts neben der Hauptapsis erlaubt eine andere Identifizierung. Der Krieger hat in seiner rechten Hand eine schräg liegende Lanze und hält mit der linken einen großen Rundschild, ähnlich einigen Kriegern in Saklı kilise, die nicht zu den 40 MM. gehören[4]. Die Saklı kilise verwandte Kapelle Göreme 21 hat auf dem entsprechenden Bildträger[5] einen stehenden Krieger, zwar im Detail anders, aber in ganz ähnlicher Pose und ebenfalls allein in einem eigenen 'Bilderrahmen'[6], vermutlich den hl. Georgios. Er hält in der rechten Hand seine Lanze, in der linken sein abgeschnalltes Langschwert; sein Pendant auf der Nordseite ist der hl. Theodoros[7]. Ähnlich trägt die Ostwand der Quertonne von Göreme 18 rechts neben dem Diakonikon, wiederum als isolierte 'Ikone', ein Bild des stehenden hl. Theodoros, wohl ὁ Τήρων, als Krieger mit gezücktem Säbel[8]. Bei diesen, nicht den 40 MM., ist der Soldat an der Ostwand von Çavuşin einzuordnen. Der hl. Theodoros o Tiron würde die Reiter an der Nord-

1. J. I 528; R. III Abb. 309.
2. J. I 528; R. III Abb. 303, 318.
3. J. I 528 Anm. 3.
4. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980.
5. Vgl. J. Taf. 43-3.
6. A. W. Epstein, Rock-cut Chapels in Göreme Valley, Cappadocia: The Yılanlı Group and the Column Churches, Cah. archéol. 24, 1975, 115-126, Abb. 2.
7. J. I 476; G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980.
8. J. I 486; G. P. Schiemenz, Zur Chronologie der kappadokischen Felsmalereien, Archäol. Anz. 1970, 253-273, S. 265; KK. Photo 42.

wand, wohl Georgios und Theodoros Stratelates[1], bestens ergänzen (vgl. Göreme 18), jedoch zeigen das Reiterbild von Georgios direkt neben dem Bild des stehenden, mutmaßlichen Georgios in Göreme 21, die gegenständigen Reiter an der Wand von Saklı kilise—wohl Georgios und Theodoros — neben Georgios und den beiden Theodoroi als stehende Krieger an den Pfeilern[2] sowie die beiden Georgios-Bilder in Direkli kilise[3], daß es sich an der Ostwand von Çavuşin auch um ein zweites Bild von Georgios oder Theodoros Stratelates handeln kann[4]. Georgios hätte eine Parallele an der Ostwand des Nartbex von Pürenli seki kilisesi, wo er unweit der 40 MM. ebenfalls mit Lanze und Schild steht[5]. Auch andere Heilige sind nicht ausgeschlossen, aber wohl weniger wahrscheinlich. Für eine Zuordnung zu den 40 MM. gibt es indessen keinerlei Anhaltspunkte.

Damit dürfte sicher sein, daß in Çavuşin nicht mehr als etwa die Hälfte der 40 MM. abgebildet war. Es sei festgehalten, daß der Maler auch im Zenit des Gewölbes mit nur vier Prophetenmedaillons[6] keine Vollständigkeit anstrebte. Bei den 40 MM. gab ihm die große Zahl eine bequeme Möglichkeit, das anscheinend zu kleine Bildprogramm der ungewöhnlich großen Kirche anzupassen; das Bedürfnis hierzu gerade an der Nordwand erhellt aus der Wiederholung der Kreuzigung über einigen der 40 MM. und den Reiterheiligen sowie den daneben den Rest der Wand füllenden beiden Engeln[7]. Daß der Maler sich für die 40 MM. entschied, mag—unter dem Vorbild der Apsiskompo-

1. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174.

2. J. I 475; P. Moraux, aO. 36; R. II Abb. 21, 32; A. W. Epstein, aO. Abb. 2; G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980.

3. J. Lafontaine, Note sur un voyage en Cappadoce (été 1959), Byzantion 28, 1959, 465-477, S. 474; N. und M. Thierry, Voyage archéologique en Cappadoce—dans le massif volcanique du Hasan Dağ, Rev. Ét. Byz. 19, 1961, 419-437, S. 426; Th. 186, 188, Taf. 89c; R. III vor Abb. 521; Yanagi, aO. 91; LD. Abb. 26 (statt côté sud-ouest lies côté nord-est).

4. Jerphanion führt im hagiographischen Index alle kappadokischen Theodor-Bilder unter «Θεόδωρος m. Euchaita, 17 févr.», also als Theodoros o Tiron (J. II 505), Restle dagegen im Ikonographischen Register alle unter Theodoros Stratelates. Nur in einigen Fällen läßt sich differenzieren (vgl. G. P. Schiemenz, Archäol. Anz. 1970, 253-273; derselbe, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174; derselbe, Istanb. Mitteil. 30, 1980.

5. Th. 140.

6. J. I 528, Taf. 142-1; R. III Abb. 302; KK. Photo 66; R. Sönmezdağ, aO. 47 (deutsch S. 49); Keskin aO.; M. Baran, aO. 58-60.

7. J. I 526-528, 538-540, Taf. 142-4, 5; R. III Abb. 310; M. Baran, aO. 60.

sition—auch mit ihren magischen Kräften zusammenhängen, für die es eben auf Vollzähligkeit nicht ankam; zwar ist ihre Stellung an einer senkrechten Wand ohne Türen und Fenster hierfür wenig charakteristisch, jedoch könnte ihre Vergesellschaftung mit Reiterheiligen dafür sprechen[1]. Eine solche Deutung trüge dem bildkompositorisch befremdenden Detail Rechnung, daß am Nordende der Westwand Jesu Taufe in den Fries der 40 MM. eingeschoben wurde[2]. Eine Vertauschung der Eutychios-Gruppe und der Jordantaufe hätte zu der einleuchtenderen Anordnung der Theotokos-Kapelle geführt, wo an der Westwand der Evangeliencyclus mit der Anastasis endet und auf dem noch verfügbaren Nordteil der Wand ein Fries stehender Heiliger beginnt, der dann die Nordwand ausfüllt[3]. Daß hier alle diese Heiligen zusammengehören, zeigt das Übergreifen der Frauen von der West- auf die Nordwand[4] und entspricht überdies dem Konzept der Beziehungen durch den Raum[5]. Nur durch die Umstellung kommen in Çavuşin Eutychios und seine beiden Mitstreiter direkt neben die Tür und das darüber liegende Fenster als mögliche Eingänge für die Dämonen[6].

Mit der dritten Zone der Westwand scheint der Maler seinen Fundus an Vorlagen erschöpft zu haben, so daß er, um die Nordwand zu füllen, auf das kurz zuvor mit besserem Grund an der Westwand verwendete Motiv der 40 MM. zurückgriff. Die Monotonie wird erst durch die beiden Reiter abgebrochen, die aber ihrerseits, abgesehen von der Farbe der Pferde, lediglich zweimal das gleiche Motiv wiedergeben[7] und derart ebenfalls als Lückenbüßer wirken; anderswo in Kappadokien sind zwei hintereinander herreitende Männer sehr selten[8]. Hätte der Maler im Rahmen eines einheitlichen Konzeptes für die ganze Kirche

1. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 278, 302-304.

2. R. III Abb. 302; KK. Photo 66; R. Sönmezdağ, aO. 47 (deutsch, S. 49).

3. J. I 125, Taf. 34-1; R. II Abb. 124, 129.

4. J. I 125; G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174, Anm. 231.

5. O. Demus, aO. 13-14.

6. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 278. Diese Bedeutung wird besonders augenfällig bei dem Kreuz über dem Fenster in der Südwand von Yılanlı kilise, auf das Helena und Konstantin, beidseits des Fensters stehend, mehr zeigen, als daß sie es halten: Kinross-Yan-Mantran, aO. Abb. 157; Th. Taf. 53; Tütenk bei Gabriel, aO. Anhang II; R. III Abb. 498; M. Baran, aO. 77.

7. R. III Abb. 326.

8. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174, S. 155-156.

mehr der 40 MM. abbilden wollen, so hätte es näher gelegen, einerseits auch die oberen Bildträger des Apsisbogens mit je drei von ihnen zu besetzen, andererseits ihre Reihe an der Nordwand zu verlängern und den hinteren Reiter nach dem Vorbild der beiden einander in den Nischen der östlichen Süd- und Nordwand gegenüberstehenden Erzengel[1] anstelle der heiligen Frau und des Märtyrers am Ostende der Südwand unterzubringen. Ein hier auf die Apsis zugewandter Reiter hätte mit dem Gegenüber auf der Nordwand die Anordnung ergeben, die Jerphanion für Göreme 15 rekonstruierte[2]. Anstatt erweckt der Dekor der Nordwand den Eindruck von viel Improvisation und hat derart eine frühe Parallele in den justinianischen Langhausmosaiken von Sant Apollinare Nuovo in Ravenna, wo die Prozession der 26 Märtyrer bzw. 22 Jungfrauen in vergleichbarer Einförmigkeit und ohne originelles Konzept die nur oberflächlich von den arianischen Mosaiken befreiten langen Flächen füllen mußte, ohne daß es auf einige Personen mehr oder weniger angekommen wäre[3].

Ähnlich große Flächen wie in Çavuşin gab es — nach allgemeiner Auffassung zu ähnlicher Zeit—in Tokalı II zu dekorieren. Zu dem umfangreichsten kappadokischen Programm von Bischöfen[4] paßt—neben anderen Heiligen—die vermutlich einst vollständige Schar der 40 MM.[5], von ihnen mehr als die Hälfte an der Nord- und der Südwand der Naos-Quertonne, die übrigen von dort auf Bildträger in deren Nähe überwuchernd. Jerphanion konnte bei 31 Heiligen die Namen noch lesen; sie bieten keine schwerwiegenden Probleme[6]. Die fehlenden neun

1. R. III Abb. 309, 310.
2. J. I 495.
3. G. Bovini, Die Mosaiken von Ravenna, 4. Aufl., Milano-Würzburg-Wien 1956, Taf. 20, 25, 26; derselbe, Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna, Zürich - Stuttgart 1961, Abb. S. 5, 11, 17, Taf. 3-7, 49-52, 56-62, Farbtaf. II, III; F. W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958, Taf. 98-110, 120-132, 134-135.
4. J. I 320.
5. Rott, Taf. nach S. 224, S. 227 Anm. 1; J. I 313-316, Taf. 71-1, 2, 72-1, 2, 79-1, 2, 83-2, 87-2; R. II, Raumschaubild vor Abb. 61, Abb. 98, 99. Abb. der Nordwand auch bei J. D. Whiting, Where Early Christians Lived in Cones of Rock, Nat. Geogr. Mag. 76, 1939, 763-802, S. 790; B. Taf. 49; Kostof, aO. Taf. 27; Teile von ihr: G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S. Taf. 27; Holzmeister - Fahrner, aO. Taf. 42; Nat. Geogr. Mag. 113, 1958, 122-146, S. 143; B. Taf. 48; Keskin, aO.
6. J. I 314-316.

nahm er (plausibel) unter den Evangelienszenen der Südwand in den Tympanonfeldern der fünf Arkaden und auf den vier Zwickeln zwischen ihnen an, wo der Putz abgefallen ist[1]. Die Heiligen sind durchweg in reicher Zivilkleidung und lassen so ihre ikonographische Herkunft vom Gefolge des siegreichen Weltenkaisers klar erkennen. Dieser Bezug wird bei den beiden zentralen Gruppen noch anderweitig greifbar: Die Tympana beider Seitenwände tragen ein skulpiertes Kreuz, auf dessen Vierung ein Christus-Medaillon liegt[2]. Unter den Querbalken beider Kreuze sind je acht Arkaden, in denen 16 der 40 MM. stehen; je zwei weitere befinden sich als Medaillons oberhalb des Querbalkens des Südkreuzes und im Zenit des Gewölbes vor dem oberen Arm des Nordkreuzes. Die Hälfte der 40 MM. umgibt derart Christus und sein Kreuz, so wie der von unten in die Kuppel schauende Betrachter in Kiew den Pantokrator inmitten der 40 MM. sieht und so wie sich in Göreme 3 die 40 MM. rings um das Deckenkreuz gruppieren.

Die übrigen der 40 MM., die Mehrzahl von ihnen ohnehin auf die bescheidenere Variante der beiden Darstellungsformen, das Medaillon, reduziert, wirken demgegenüber schon wegen ihres Standorts eher als nebensächlich oder von dem um Motive für die ungewöhnlich großen Flächen besorgten Maler einer ja für die Bedeutung hinreichenden Vorlage mit reduzierter Anzahl ad hoc hinzugefügt. Am weitesten von den Zentralszenen entfernt sind zwei Medaillons auf der Westseite des Gewölbe-Mittelteils, rechts und links vom Eingang. Gerade sie können dem Gläubigen, der die Kirche mit dem Blick vornehmlich auf die Apsis, allenfalls nach den Seiten, betrat, am wenigsten aufgefallen sein, weil sie in seinem Rücken lagen, überdies besonders stark im Dunkeln, da die fensterlose Kirche nur von Westen her durch Tokalı I Tageslicht bekam[3]. Jerphanion sah hier hingegen eher eine bevorzugte Position und war deswegen geneigt, den hier abgebildeten Heiligen, Kyrion und Kandidos, eine Sonderrolle zuzuschreiben, die für die Deutung des Ostwand-Heiligen von Çavuşin maßgeblich wurde[4]. Entweder trifft dies nicht zu, oder die Sonderrolle gilt nicht dem Gläubigen, sondern abermals den bösen Mächten: Beidseits des Eingangs

1. J. I 316, Taf. 71-2.
2. J. I 299, 318, Taf. 71-1, 2, 72-1, 2.
3. J. Taf. 62-3, 63; B. Taf. 48; KK. Photo 67; vgl. G. Bovini, Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna (1961) 5-6.
4. J. I 528 Anm. 3.

gewissermaßen im Hinterhalt liegend, konnten die beiden kraft ihrer magischen Qualitäten ihnen den Eingang verwehren. Eine solche Deutung ist indessen fragwürdig, weil sonst in Tokalı II derartige Züge nicht klar hervortreten. Zwar stehen Lysimachos und *ΓΑΗΝΟC* (für *Γάϊος*) von den 40 MM. in dem zum Diakonikon führenden Bogen und damit vor der Nebenapsis in gleichartiger Position wie die sechs der 40 MM. vor der Hauptapsis von Çavuşin; der nächste Bogen trägt Klaudios und Iliades, ebenfalls von den 40 MM., und der vor der Mittelapsis von Tokalı II Konstantin und Helena. Jedoch haben diese hier nicht im Zenit ein Kreuzmedaillon zwischen sich, das den eigentlichen apotropäischen Gehalt der Komposition ausmacht[1]. Lediglich in den erhobenen Händen der exceptionell als Orantin abgebildeten Helena und dem langen, schlanken Kreuzszepter, das der Kaiser—wie die Soldaten ihre Lanze—in der rechten Hand hält, wird sich die ursprüngliche Ikonographie andeuten. Falls die Heiligen in diesen Bögen eine apotropäische Bedeutung hätten, sollten es die in den anderen auch, jedoch sind die hl. Thyrsos und Leukios im Bogen vor der Prothesis ebenso wie die hl. Barbara und Katharina im nördlichen Zwischenbogen[2] dafür nicht typisch. Eher möchte man den Tympanon-Kompositionen einen solchen Sinn zuschreiben: Die skulpierten Kreuze, deren Arme seitlich und oben bis ans Gewölbe stoßen, wirken wie Verstrebungen, die das wegen seiner ungewöhnlichen Dimensionen besonders labile Gewölbe abstützen. Ein Kreuz und mit ihm die 40 MM. müßten der magischen Bausicherung besonders dienlich sein[3]; die Symeonskapelle bei Zilve hat ein sich ebenfalls von Wand zu Wand erstreckendes Kreuz an der Plafond-Decke und beidseits des Ostarms —also vor der Apsis—Konstantin und Helena[4], mithin eine ähnliche Komposition möglicherweise mit derartiger Bedeutung.

Jedoch bleiben solche Bezüge in Tokalı II vage. Sicher hat die Präsenz der 40 MM. anders als in Göreme 3 und Pürenli seki kilisesi nichts mit der Totenbestattung zu tun; denn Tokalı II enthält keine Gräber[5].

Bei Güllü dere 4 ist das Nordschiff eine Grabkapelle[6]. Eigenarti-

1. J. I 316, Taf. 85-1; vgl. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 278.
2. J. I 316; Holzmeister - Fahrner, aO. Taf. 42; B. Taf. 49, 50.
3. Vgl. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 278, 304.
4. J. I 555, Taf. 143-3; KK. Photo 39.
5. Rott 225. Für Tokalı I ist seit Rott durch die Entdeckung der Unterkirche eine neue Situation eingetreten.
6. N. und M. Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 97, 99, 124.

gerweise hat nicht diese, sondern das Südschiff die 40 MM., und zwar wiederum an den Längswänden und besonders in den Nischen in ihnen; «on ne peut préciser si leur liste était complète[1]». Auf der Südseite gibt es in den Bögen der Ostnische *ΙΟΥΑΛΙC* (*Οὐάλης*) und einen Heiligen mit *ΕΥ*..., nach Thierry *Εὐτύχιος*, sowie *ΚΡΙCΠΟC* in der Lünette, in der Mittelnische *CICINIOC* und *ΚΛΑ*[*ύδιος*] in den Bögen, *ΞΑΝΘΙΟC* und *CΜΑΡΑΒΔΟC* (*Σμάραγδος*) an der Wand, in der Westnische *ΛΕΟΝ*[*τιος*] und *ΑΓΓΙ*[*ας*] in den Bögen, *ΦΙΛΟ*[*κτήμων*] und einen weiteren Märtyrer in der Lünette. In den Zwickeln zwischen den Nischen sind (von Ost nach West) *ΚΥΡΙΛΟC*, *ΕΥ*..., nach Thierry *Εὐνοϊκός*, und *ΑΕΤΙΟC*. Die Nordwand hat [*C*]*ΑΚΕΡΔΟΝ* (*Σακέρδων*) und *ΑΘΑΝΑCΙΟC* in den Bögen der Westnische, zwei heute Namenlose auf ihrer Rückwand und in der Mittelnische *ΙΓΝΑΤΙΟC* und *ΕΥΘΥΧΙΟC* in den Bögen, *ΠΡΙCΚΟC* und *ΘΕΟΦΙΛΟC* in der Lünette. Hinzu kommen in einer Nische der Westwand des Durchgangs zur Nordkapelle *ΙCΥΧΙΟC* und *ΦΛΑΒΙΟC*. *ΝΙΚΟΛΑΟC* auf dessen Ostwand ließe sich zwar als Variante zu *ΝΙΚΑΛΟC* (so in Kiew[2], ebenso im Testament der 40 MM.) zur Not ebenfalls hier unterbringen, jedoch bildet er mit dem den 40 MM. - Namenslisten fremden *ΝΙΚΑΝΔΡΟC* ein Paar. Diese Kombination und die Nähe des Bischofs Amphilochios von Konya sprechen dafür, daß es sich um die Bischöfe Nikolaos und Nikandros von Myra handelt. Schon Restle ordnete zwar Nikolaos, nicht aber Nikandros so zu[3], jedoch ist der Bischof Nikandros auch sonst bekannt[4], zwei weitere Beispiele eines anderen Nikandros dagegen zweifelhaft (s.u.). Für Güllü dere 4 fehlen leider Abbildungen und Angaben zur Kleidung[5]; bei Hesychios scheint eine Skizze eher für Zivilkleidung zu sprechen[6].

Um einen Bischof (scil. von Antiochien) handelt es sich nach Thierry auch bei Ignatios. Für seinen Nachbarn Eutychios fehlen entsprechende Angaben, jedoch wird man ihn vorbehaltlich von Informationen über die Kleidung für den Patriarchen von Konstantinopel halten, der in Tokalı II vorkommt[7]. Dann bereiten die beiden Namen auf *ΕΥ*...

1. Thierry, aO. S. 103.
2. L. Taf. 90.
3. R. I Ikonogr. Register, Motiv Nr. 169 und 307, nicht 336, in Kirche Nr. 29; R. III vor Abb. 340.
4. J. I 244, 320; R. II Abb. 279.
5. Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 103, 119.
6. Thierry, aO. Abb. 14.
7. J. I 320.

keine Schwierigkeiten, wenngleich die Zuordnung auch vertauscht werden kann. Falls *ΕΥΘΥΧΙΟϹ* doch einer der 40 MM. ist, käme für *ΕΥ...* auch Ekdikios in Betracht, den die Märtyrerakten in der Orthographie *Εὐδίκιος* haben[1]. Auch ist zu berücksichtigen, daß einige Quellen nebeneinander Eutychios und Eutyches haben[2]; in Güllü dere 4 kommt eine derartige Verdoppelung mit Krispos (in Kiew *ΚΡΗϹΠΟΝ*[3]) neben Priskos (selbe Orthographie wie hier in Göreme 3, *ΠΡΗϹΚΟϹ* in Yılanlı kilise, *ΠΡΙϹΚΟΝ* im kleinen Belli-Kegel[4]) vor.

Der Sinn der 40 MM. in Güllü dere 4 dürfte mit dem Zweck der Nischen zusammenhängen. Falls hier Sarkophage oder die noch heute in griechischen Kirchen üblichen Knochenkisten standen, gehörten sie wieder zur Sepulchralkunst.

Im kleinen Belli-Kegel hat das Nordschiff eine umfangreiche Reihe der 40 MM[5]. Von den elf noch lesbaren Namen bietet nur einer nennenswerte Probleme, *ΓΟΡΔΗϹ*, nach Jerphanion vielleicht eine Kontamination von *Γοργόνιος* und dem Soldaten *Γόρδιος* von Cäsarea, einem Zeitgenossen der 40 MM.[6]. Leontios und zwei weitere Märtyrer rahmen den Apsis-Eingang ein. Neun Namen kommen an den Längswänden vor, von denen die nördliche drei Nischen, die südliche drei Durchgänge zum Mittelschiff hat; der letzte Name ist in einem solchen Durchgang. Angesichts einer Reihe anderer Heiliger im Bogen vor der Apsis, in den Durchgängen und in den Nordnischen[7] wird man zögern, mit Jerphanion hier einen einst vollständigen 40 MM. - Dekor anzunehmen. Die Nordnischen, deren mittlere mit Konstantin und Helena ausgemalt ist und die wiederum Bestattungen gedient haben können, schaffen eine Parallele zu Güllü dere 4, die Heiligen der Ostwand zu Göreme 11. Neue Aspekte zeichnen sich hier mithin nicht ab.

Völlig singulär ist dagegen eine Darstellung in der Apsis von Karabaş kilisesi. Auf beiden Seiten eines Thrones läuft an der Apsiswand eine Sitzbank mit Rückenlehne um[8]. Auf dieser, also ohne Zusammenhang mit dem übrigen Apsisdekor und nach Jerphanion jedenfalls

1. J. I 314.
2. St. 2, 1861, 141, 142, 5, 1882, 18; Malerhandbuch des Malermönchs Dionysios vom Berge Athos, München 1960, S. 141.
3. L. Taf. 100 mit der Legende Sevastijskij Mučenik Prisk!
4. J. I 142, II 276; Th. 99.
5. J. II 276-277; R. III vor Abb. 444.
6. J. II 276.
7. J. II 275-277.
8. J. Taf. 196-2.

älter als die Apostelkommunion, Deesis und Kirchenväter[1], gibt es einen Fries mit zahlreichen kleinen, nimbierten Reitern[2] und der Beischrift *Ι ΑΓΙΙ ϹΕΡΑΝΤΑ, οἱ ἅγιοι Σαράντα*. Jerphanion und mit ihm Restle, nicht jedoch N. und M. Thierry, interpretierten die Legende als 40 MM.[3]. Die ältere Diskussion um die beiden 'Stifterbilder' in Çavuşin würde es nahelegen, in den 40 Reitern anstelle der (Fuß-) Soldaten von Sebasteia den byzantinischen Domestikos Melias magistros und seine 39 Gefährten—«tous de rang élevé, tous patrices»—zu sehen, die nach einem unglücklichen Feldzug 972/73 in Damaskus das Martyrium erlitten, oder die Märtyrer von Amorion, die zu ihrer Geschichte das Vorbild gegeben haben sollen[4]. Solche Erwägungen sind jedoch hinfällig, nachdem sich die beiden nimbierten Reiter in Çavuşin als Heilige herausgestellt haben[5] und mithin sonst weder Melias und seine Begleiter noch die A.D. 836 oder 848 in Syrien hingerichteten Offiziere von Amorion in Kappadokien abgebildet wurden; bei den letzteren soll es sich überdies um 42 gehandelt haben[6]. Demnach ist zu Jerphanions Interpretation keine Alternative erkennbar.

Die 40 Infanteristen von Sebasteia machen zu Pferde allein im Rahmen ihrer apotropäischen Qualitäten Sinn. Grabar hat auf die einschlägigen Eigenschaften von Reiterheiligen hingewiesen[7]; die Pferde können derart als eine Art Attribut magisch potenter Heiliger gelten. Ob die 40 Reiter in Karabaş kilisesi zu dem 'archaischen' Christus unter der Schicht der Apostelkommunion gehören, ist unbekannt, jedoch wird man für ihre Malschicht jedenfalls ein Christusbild oder ein Kreuz annehmen dürfen. Insgesamt handelte es sich dann wiederum um die schon bekannte Komposition an angemessener Stelle, diesmal aber mit unverhüllt apotropäischen Zügen.

1. Zur Problematik der Schichten und ihrer Datierung vgl. J. II 335; N. Thierry, Étude stylistique des peintures de Karabaş kilise en Cappadoce (1060-1061), Cah. archéol. 17, 1967, 161-175; R. I 46-49, III vor Abb. 456; M. Restle, Zum Datum der Karabaş-Kilise im Soganlı dere, Jb. österr. Byz. 19, 1970, 261-266
2. J. II 343 ohne Angabe ihrer Zahl.
3. J. II 343; R. III vor Abb. 456; Th. 99, wonach es in Kappadokien außerhalb des Peristrema-Tals die 40 MM. nur in Şahinefendi, Göreme 3, Çavuşin und Tokalı II gibt.
4. H. Grégoire, Notes épigraphiques, Byzantion 8, 1933, 49-88, S. 79-88; J. II 399, Anm. 5 von S. 398.
5. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133-174.
6. St. 1, 1858, 60, 4, 1875, 412, 5, 1882, 462.
7. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 302-304.

Wo in der Liste der 40 MM. vertretene Namen einzeln vorkommen, war Jerphanion meist zurückhaltend, sie dieser Gruppe zuzuordnen. Sein Heiligenregister führt unter den 40 MM. viermal Sisinnios, je einmal Akakios, Dometianos und Eutychios sowie mit Fragezeichen Aetios[1]; außerdem sollen *KYPON* (*Κυρίων*, nach Restle Kyrios) und *IΩANNHC* in Bahattin samanlığı kilisesi[2], Sakerdon in Sarıca kilise[3] und—innerhalb einer größeren, sonst heute namenlosen Gruppe—abermals Sisinnios in der Panagia-Kirche des Hacı İsmael deresi[4] zu ihnen gehören. Es fragt sich, ob die Identifizierung stichhaltig ist und—falls ja—was die Maler bewogen hat, gerade diese aus der Gesamtschar auszuwählen.

In Sarica kilise trägt der Bogen zwischen der NO-Säule und der Ostwand eine heilige Frau (...*NH*...) und «(*A*) *CA*... (*Σακέρδων*, plutôt que *Σάβας*)», der benachbarte Bogen zur Nordwand u.a. einen bärtigen Heiligen... *NHOC*, auf dessen Identifizierung J. Lafontaine verzichtete[5]. Der sehr unvollständige Bestand der Heiligenbilder läßt die Möglichkeit offen, daß Sakerdon mit anderen der 40 MM. vergesellschaftet war; z.B. ließe sich der Name im Westbogen des NO-Eckkompartiments zu Sisinnios oder Gorgonios ergänzen. Hierzu paßt aber nicht die Heilige als Pendant. Andererseits hat Açık Saray an ganz ähnlicher Stelle—in einer Nische der Nordwand des NO-Eckkompartiments—die Heiligen Gourias, Samonas und Abibos[6], deren Dreiergruppe bildkompositorisch problematisch war: In Karanlık kilise stehen zwei von ihnen im Südbogen des NW-Eckkompartiments, der dritte auf dem Halbpfeiler darunter[7], in Elmalı kilise Abibos und Gourias im nämlichen Bogen, während Samonas anscheinend überhaupt fehlte[8]. Die beiden

1. J. II 499, 500, 503, 504, 511.
2. Th. 158; R. III vor Abb. 517.
3. J. Lafontaine, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, S. 278; R. I. Ikonogr. Reg. (Kirche Nr. 37).
4. M. Restle, Jb. österr. Byz. 22, 1973, 251-279.
5. J. Lafontaine, Cah. archéol. 12, 1962, 263-284, S. 278, 279 Anm. 1.
6. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 23/24, 1973/74, 233-262, S. 251. Ebenda zu S. 255: Lazarus als Bischof auch in Spas-Nereditsa (1199): W. N. Lasarew, in I. E. Grabar, W. N. Lasarew und W. S. Kemenow, Geschichte der russischen Kunst 2 (Dresden 1958), Abb. 58; V. N. Lazarev, Drevnerusskie Mozaiki i Freski XI-XV vv., Moskva 1973, Abb. 243, 248, 250.
7. J. I 402, Taf. 99-1; R. II vor Abb. 218, Abb. 230. Alle drei zusammen in der Kahriye Camii: Underwood, aO. I 153, II Taf. 307, 308.
8. J. I 436, Taf. 117-4; B. Taf. 72; R. II vor Abb. 160.

Nischen in der Südwand der Nordkapelle von Güllü dere 4 boten je vier Heiligen Platz, je zwei in den Bögen und auf den Rückwänden. Diese waren wohl einerseits vier der fünf Märtyrer vom 2. November, andererseits Gourias, Samonas und Abibos, der letztere im Bogen der Westnische dem fünften der Perser gegenübergestellt[1]. Einer der drei Edessener vom 15. November mit einem 'fremden' Heiligen kombiniert ist mithin sowohl bekannt als auch motiviert. Wenngleich der Denkmalbestand keine definitive Entscheidung erlaubt, möchten wir in Sarıca kilise eher Samonas als Sakerdon sehen und Gourias und Abibos auf benachbarten Bildträgern rekonstruieren.

Wegen der Ähnlichkeit mit Göreme 11 ist Ballık kilisesi von Interesse. Die Apsis des Nordschiffs hatte unter der thronenden Maria zwischen Erzengeln zehn stehende Heilige, darunter Zacharias und Johannes den Täufer in der Mitte. Vier weitere waren durch ein Buch und die Namensbeischriften als Bischöfe gekennzeichnet, während ganz rechts der Märtyrer Pegasios aus der Gruppe der Perser vom 2. November stand. Ein weiterer von ihnen, Akindynos, war—von kleinerer Gestalt—links von Johannes abgebildet, «comme pour boucher un vide». Von den beiden Männern ganz links fand Jerphanion nur noch die Anfänge der Namensbeischriften (*A*) *EYT*... und (*A*) *NH*...sowie den oberen Teil der Nimben und Reste des Kopfhaares vor; er ergänzte *Εὐτύχιος* und *Νικόλαος*. Während er in diesem (mit Vorbehalt) den Bischof von Myra sah, glaubte er, links außen symmetrisch zu Pegasios einen weiteren Märtyrer ergänzen zu müssen, und wies Eutychios den 40 MM. zu[2]. Hierfür ist aber keinerlei Motivation erkennbar; allenfalls wäre Anempodistos, Aphthonios oder Elpidiphoros zu erwarten. Vielmehr hat hier der Patriarch Eutychios von Konstantinopel, der in Tokalı II vorkommt[3], seinen natürlichen Platz.

Im Gewölbe der Vorhalle vor dem seitlichen Eingang von Ballık kilisesi—also an einer für Heilige mit apotropäischen Fähigkeiten prädestinierten Stelle—gab es (*A*) *OPEC*[*τη*]*OC* und (*A*) *AΘHTHC*[4]. Ob hier Aetios von Sebasteia gemeint war[5], muß offen bleiben. Dometianos an

1. N. und M. Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 127; G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980, 291-319, Anm. 110.
2. J. II 255, 504, 509, Taf. 178-1. Die Malereien wurden inzwischen zerstört: J. Lafontaine, Byzantion 28, 1959, 465-477.
3. J. I 320; R. II vor Abb. 61.
4. J. II 253; vgl. Rott 132.
5. J. II 253 Anm. 2, II 499.

der Nordwand von Tokalı I zwischen Marina und Kattidios[1] dürfte Jerphanion nur deswegen zu den 40 MM. gezählt haben, weil sonst keiner der zahlreichen anderen Heiligen dieses Namens in Kappadokien vorkommt[2]. Unica sind jedoch andernorts bekannt[3]; zu ihnen gehören auch *KYPON* und *IΩANNHC* in Bahattin samanlığı kilisesi. Sie tragen ein bei den 40 MM. unmotiviertes Buch; die Orthographie *KYPON* kommt bei den 40 MM. nicht vor (Göreme 3: *KY[P]ION*, Tokalı II: *KVPION*[4]) und macht es in der Kombination mit Johannes sicher, daß hier die Anargyroi Kyros und Johannes abgebildet sind[5]. Damit scheidet auch der einzige Fall aus, in dem der Anführer der Gruppe eindeutig hervorgehoben zu sein schien; auch deswegen kann es sich an der Ostwand von Çavuşin nicht um Kyrion handeln. In Bahattin samanlığı kilisesi nehmen die Anargyroi Kyros und Johannes die Südtür in ähnlicher Weise zwischen sich wie Kosmas und—nicht erhalten, aber doch sicher zu ergänzen—Damianos den Apsiseingang[6].

Es verbleibt nach allem nur noch Sisinnios, in der Seitenkapelle von Kılıçlar kilisesi zusammen mit Akakios. Beide füllen hier—in Zivilkleidung und mit dem Märtyrerkreuz in der Hand—den Bogen vor der Apsis[7] und sind so wiederum mit der Vorstellung einer apotropäischen Bedeutung konform. Auf der Ostseite des Südarm-Gewölbes steht—ganz ähnlich aussehend—der heilige Leontios, zu dessen Identität sich Jerphanion nicht äußerte[8]. Jerphanion stützte seine Zuordnung der Heiligen vor der Apsis zu den 40 MM. mit dem Hinweis, daß es sie zusammen nur in dieser Gruppe gebe; in Tokalı II kommen beide und auch Leontios vor, dieser direkt neben Sisinnios[9]. Insgesamt könnte es sich also um eine stark reduzierte Gruppe handeln ähnlich

1. J. I 267; R. II vor Abb. 61 unter Nr. 104 = 40 MM.
2. J. II 503; St. 1, 1858, 786-788.
3. Z. B. Chryses in Kara gedik kilisesi: Rott 276; LD. 157; nicht bei R. III vor Abb. 507.
4. J. I 315, 600.
5. St. 1,1858, 714-715; Malerhandbuch des Malermönchs Dionysios vom Berge Athos, München 1960, 142; H. Skrobucha, Kosmas und Damian, Recklinghausen 1965, 9; vgl. A. Grabar, Martyrium 1, 1946, 81. Für *-ON* (*-ων*) statt *-OC* vgl. z. B. J. II 276 Anm. 3; G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980 291-319.
6. Th. 158; R. III vor Abb. 517, Abb. 518.
7. J. I 201-202.
8. J. I 201, jedoch nicht II 507.
9. J. I 314, 315; R. II vor Abb. 61.

wie in Göreme 11 und Panearlı kilise, ohne daß bestimmte Auswahlkriterien erkennbar wären.

Aus der Liste der Einzelbilder des Sisinnios ist zunächst der Soldat in Göreme 21 zu streichen. Ebenso wie in der verwandten Saklı kilise lautet der Name hier *CINIC*. Im Gewölbe des Ostarms bewachen auf der Südseite er und der heilige Niketas—auch dieser als Krieger—, auf der Nordseite Konstantin und Helena, das Kreuz zwischen sich haltend, den Zugang zur Apsis[1]. An eine apotropäische Bedeutung lassen sowohl der Ort als auch die Kombination mit Konstantin und Helena, vielleicht auch die mit dem Megalomärtyrer Niketas denken; hierzu paßt trefflich, daß ein heiliger *Σΐνης* in einem Exorcismen-Text vorkommt[2]. Die drei verbleibenden Sisinnios-Bilder befinden sich in drei eng verwandten Kirchen: Kılıçlar kilisesi, Panagia-Kapelle und Balkan deresi 3. Man wird also annehmen dürfen, daß stets derselbe Heilige gemeint ist. Er ist zweimal in Zivilkleidung, im Hacı İsmael deresi ein Krieger mit gezücktem Schwert. In Balkan 3 steht er zusammen mit dem heiligen Prokopios im Ostarm-Gewölbe unmittelbar vor der Apsis[3]; eine Rolle als Beschützer des Allerheiligsten ist mithin möglich, zumal offenbar auch Prokopios nach dem Ausweis isolierter Votivbilder wie in der Daniel-Kapelle[4] besondere Qualitäten zugeschrieben wurden. In Kılıçlar kilisesi ist nicht nur seine Kleidung, sondern auch seine Position augenfällig ganz ähnlich: Er füllt zusammen mit Phokas den Bildträger rechts vom Durchgang vom Nordarm in das NO-Eckkompartiment und steht derart mit dem Blick zum Kircheneingang über der NO-Säule[5]. Sein Gegenstück über der SO-Säule ist (neben Justos) Elpidios[6], den es anderswo in Kappadokien nicht gibt; in den weiteren drei beschriebenen Fällen—kleiner Belli-Kegel,

1. J. I 475, Taf. 133-3; N. Thierry, L'art monumental byzantin en Asie mineure du XIe siècle au XIVe, Dumbarton Oaks Papers 29, 1975, 75-111, Abb. 8; G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980, 291-319, Abb. 7.
2. BHG 2403, Paris Bibl. Nat. 395, publiziert von K. N. Sathas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη 5, 1876, 573-575 (nach freundlicher Mitteilung von J. Noret vom 9.6.1977; vgl. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980, 291-319).
3. J. II 51; G. P. Schiemenz, Ein Neufund byzantinischer Wandmalerei in Güzelyurt, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174, Taf. 6b.
4. J. I 174; G. P. Schiemenz, Archäol. Anz. 1970, 253-273, Abb. 10, 11.
5. J. I 202, 210, Taf. 44-1, 2, 47-2; R. II Abb. 251.
6. J. I 210, Taf. 44-1, 2, 46-1; R. II Abb. 251, 259, 263.

Direkli kilise und Güllü dere 4[1] —handelt es sich zweimal mit Sicherheit, einmal wahrscheinlich um Elpidiphoros aus der Gruppe der Perser vom 2. November[2]. Jerphanion sah in diesem Elpidios den unter Julianos Apostata von Pferden geschleiften und ins Feuer geworfenen Märtyrer[3], jedoch kommen seine Gefährten in Kılıçlar kilisesi nicht vor. Wenn es in der Seitenkapelle zulässig ist, aus der Kombination der Namen Akakios und Sisinnios auf die 40 MM. zu schließen, dann muß man in Kılıçlar kilisesi selbst auf den Kappadokier Elpidios, Priester und Abt in Palästina, und seinen Schüler Sisinnios, ebenfalls einen Kappadokier, schließen[4]; beide wären als Lokalheilige motiviert.

Hierzu scheinen jedoch weder die bevorzugte Stellung am Eingang zum Ostarm noch Alter und Kleidung zu passen: Beide waren Priester, sind jedoch in weltlicher Kleidung und als Jünglinge abgebildet[5]. In dieser Hinsicht bietet aber Kılıçlar kilisesi auch sonst Probleme. An der Westseite des Nordarmgewölbes steht oberhalb der NW-Säule, also Sisinnios unmittelbar gegenüber und mit Elpidios durch eine Diagonale quer durch die Vierung verbunden, in gleicher Kleidung und ebenfalls als Jüngling der heilige Kapiton[6]. Jerphanion verzichtete hier gänzlich auf eine Zuordnung[7]. Angesichts der Beziehungen durch den Raum, die sich in Kılıçlar kilisesi auch anderweitig bemerkbar machen[8], wäre dann an die Märtyrer Elpidios und Kapiton vom 4./7. März zu denken[9], jedoch sollen diese Bischöfe gewesen sein, und ihre Gefährten fehlen. Eine weniger präzise, aber ähnliche Diagonalbeziehung besteht zwischen Sisinnios und Alexandros auf der Westseite des Südarm-Gewölbes über der SW-Säule[10].

---

1. Rott 142 Anm. 1; J. Lafontaine, Byzantion 28, 1959, 465-477; N. und M. Thierry, Rev. Ét. Byz. 19, 1961, 419-437, S. 426-427; dieselben, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 127; Th. 186; R. I Ikonogr. Reg., III vor Abb. 340 und 521.
2. J. II 277; G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174, Anm. 18; derselbe, Istanb. Mitteil. 30, 1980, 291-319, Anm. 110.
3. J. II 503; vgl. St. 2, 1861, 53.
4. St. 2, 1861, 53, 5, 1882, 335.
5. J. I 210, Taf. 46-1, 47-2; R. II Abb. 259, 263.
6. J. I 210, Taf. 47-1; R. II Abb. 252, 269.
7. J. II 506.
8. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174, S. 172-173; vgl. O. Demus, aO. 14ff.
9. St. 1, 1858, 552, 2, 1861, 52.
10. J. I 202, 210, Taf. 46-2; R. II vor Abb. 251, Abb. 252, 265.

Alexandros ist ebenfalls in Kappadokien sehr selten: beide Namen kommen einerseits bei den 40 MM., andererseits zusammen mit dem in Kılıçlar kilisesi nicht vertretenen Martyrios in der Dreiergruppe der aus Kappadokien stammenden Märtyrer vom 29. Mai vor[1]. Sichere Beispiele von Alexandros gibt es sonst nur in Kara gedik kilisesi im Peristrema-Tal[2], deren Heilige denen von Kılıçlar kilisesi sehr ähneln, sowie in Göreme 15a, einer ebenfalls Kılıçlar kilisesi eng verwandten Kapelle[3]; Jerphanion hielt den Heiligen hier wie auch in Kılıçlar kilisesi ohne Begründung für den Alexander von Driziparon im heutigen Ungarn[4]. Sein Nachbar in Göreme 15a ist Justos, der ihm in Kılıçlar kilisesi (neben Elpidios) genau gegenüber steht[5]; man wird also für sicher halten dürfen, daß in diesen Kirchen derselbe Heilige gemeint ist. Justos rahmt zusammen mit Mamas, also einem weiteren kappadokischen Lokalheiligen[6], den Durchgang zum SO-Kompartiment[7]; Mamas frontal gegenüber steht, mit Alexandros ein gleichartiges Paar bildend, Meletios, nach Jerphanion das einzige kappadokische Beispiel des Märtyrers vom 24. Mai, zu dessen Status als Kriegsoberster aber weder seine Zivilkleidung noch seine Jugend paßt. Überdies ist er von keinem seiner 250 Mitmärtyrer begleitet[8]. Besser motiviert wäre Meletios, Patriarch von Antiochien, der den Kappadokier Gregor von Nazianz als Patriarch von Konstantinopel einsetzte und von dem Kappadokier Gregor von Nyssa mit einer Trauerrede bedacht wurde[9], jedoch war dieser kein Märtyrer; auch sind hiermit Kleidung und Lebensalter unverträglich. Des Meletios vormaliger Bischofssitz Sebasteia läßt auch an *Μελέτιος* aus der Schar der 40 MM. denken, der in ihren Akten anstelle, im Testament neben dem Namen *Μελίτων* vorkommt[10]. Neben dann schon drei Namen von den 40 MM. wäre auch

---

1. St. 1, 1858, 128, 5, 1882, 334-335; A. Costa, I Santi Martiri d'Anaunia, Trento 1975.
2. Rott 276; LD. 157.
3. J. I 146; G. P. Schiemenz, Orient. Christ. Per. 34, 1968, 70-96.
4. J. II 500; St. 1, 1858, 125, 127.
5. J. I 146, 202, 210, Taf. 46-1; R. II Abb. 259, 263.
6. J. II 508; St. 4, 1875, 66.
7. J. I 202, 210, Taf. 46-1; R. II Abb. 263.
8. J. I 202, 210, II 508, Taf. 46-2; R. II Abb. 265; St. 4, 1875, 411.
9. St. 4, 1875, 409-411.
10. J. I 314; Daniel-Rops, Texte zur Heiligen Geschichte. Das Heldentum der frühen Märtyrer (Herausgeber A. Hamman), Aschaffenburg 1958 256-259; vgl. St. 5, 1882, 18.

Theophilos am östlichen Halbpfeiler der Nordwand[1] gut aufgehoben, bei dem Jerphanion auf eine Identifizierung ganz verzichtete[2].

Die Diagonalentsprechung von Justos ist (neben Kapiton) der heilige Niketas[3], der an der Ostwand von Göreme 11 direkt neben Justos steht[4] und in Elmalı kilise mit dem rechten Nachbarn des Justos, Mamas, ein Paar bildet[5]; beide sind Megalomärtyrer und bedürfen deswegen keiner besonderen Begründung. Bei den restlichen beiden Heiligen des Mittelraumes, Tryphon (neben Alexandros) und Phokas (neben Sisinnios)[6], nach Jerphanion der Phrygier vom 1. Februar und der Gärtner von Sinope[7], fallen Beziehungen zu den anderen Märtyrern nicht ins Auge, jedoch gilt Phokas speziell als kleinasiatischer Heiliger[8].

Insgesamt deutet sich also eine ganze Reihe von Querverbindungen an, die indessen fast alle miteinander unverträglich sind und überdies

1. J. I 202, 211; R. II vor Abb. 251.

2. J. II 505. Ein fünfter Name wäre Leontios über dem nördlichen Priestersitz der Hauptapsis (J. I 202, 203), bei dem Jerphanion, vermutlich weil der Heilige kein Bischofsgewand trägt, an einen der Märtyrer von Nikopolis in Armenien dachte, Restle dagegen an «Leontios (Catania?)», also an den Bischof (R. I Ikonogr. Reg., II vor Abb. 251, Motiv Nr. 335, Kirche Nr. 24; vgl. oben S. 173, Anm. 3). Ein Märtyrer Leontios, sowohl von Jerphanion als auch von Restle stets für den von Nikopolis gehalten, kommt auch sonst wiederholt vor (J. II 507; R. I Ikonogr. Reg., Motiv Nr. 160), jedoch würde es sich ebenfalls um nur einen Namen aus einer längeren Liste handeln (vgl. St. 3, 1869, 783), was kaum besser motiviert wäre als ein weiterer der 40 MM. Angesichts der zahlreichen homonymen Heiligen erlaubt der Denkmälerbestand keine weitere Zuordnung.

3. J. I 202, 210, Taf. 47-1; R. II Abb. 252, 269.

4. J. I 153, Taf. 36-1; R. II Abb. 134.

5. J. I 436, Taf. 114-2, 117-1; G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S. 316; Kinross - Yan - Mantran, aO. Abb. 154; B. Taf. 71, 72; R. II vor Abb. 160; Yanagi, aO. 93; KK. Photo 70; J. Laroche, Göreme, Ankara o.J.; seitenverkehrtes Farbbild bei F. A. Elford und R. M. Graf, Reise in die Vergangenheit (Kappadokien), İstanbul 1976. Nicht um Niketas (so Rott 276) handelt es sich beim hl. Nikitos (so LD. 157) als Medaillon auf der Gewölbe - Ostseite des Durchgangs vom Ostarm zum SO-Eckkompartiment von Kara gedik kilisesi: Sein Gegenüber im Westen ist *Ο ΑΓΙΟϹ ΦΟΤΗΟϹ* und macht sicher, daß hier wie im Bogen zwischen Südarm und SO-Eckkompartiment von Kılıçlar kilisesi (J. I 202) die beiden nikomedischen Märtyrer vom 12. August abgebildet sind. Über den Buchstaben NI wäre noch für ein A Platz, so daß [*A*]/*NI*/*K*[*I*?]/*TOC* für *'Ανίκητος* zu lesen wäre.

6. J. I 202, 210, Taf. 44-1, 46-2, 47-2; R. II Abb. 251, 252, 265.

7. J. II 511; St. 4, 1875, 918, 5, 1882, 571-573.

8. A. Grabar, L'iconoclasme byzantin 90.

meist zu den Details der Bilder nicht passen. Entweder hat der Maler bei der Auswahl der Heiligen überhaupt kein Konzept verfolgt und wahllos sowohl Megalomärtyrer als auch ganz unbedeutende Heilige herausgegriffen, deren Identität sich heute angesichts der meist größeren Zahl homonymer Märtyrer nicht mehr klären läßt. Oder es liegt hier ein Ordnungsprinzip zugrunde, das sich nicht an den 'historischen' Personen orientiert. Gegen die totale Regellosigkeit spricht das Muster der Anordnung. In den Bögen vor der Apsis und von den östlichen Säulen zur Ostwand, also im angemessenen Bereich der Kirche, stehen Bischöfe[1]. Weiter westlich haben nicht sie, sondern Märtyrer ihren Platz. Alle zehn Heilige des Mittelraumes sind als solche stereotyp gekleidet. Die am Rande des jeweiligen Bildträgers (Elpidios, Sisinnios, Kapiton und Tryphon an der Seite der Vierung, Mamas und Meletios am Südende des Südgewölbes) sind bartlos und haben eine dunkle Chlamys; die vier weiter innen abgebildeten Märtyrer (Justos, Phokas, Niketas, Alexandros) tragen einen schwarzen Bart und eine helle Chlamys[2]. Es handelt sich also gerade nicht um den Versuch, Porträts abzubilden, sondern gewissermaßen um Allzweck-Formulare für Märtyrerbilder, die nur dem Gesamteindruck zuliebe geringfügig und schematisch variiert und erst und allein durch die Beischrift individualisiert wurden. Der Verzicht auf Charakteristika (wie der Bischofsornat bei Kapiton) und Attribute[3] war aber dann umso leichter, wenn das Bild gar nicht den Zweck hatte, an die Vita und Passio des entsprechenden Heiligen zu erinnern. Als apotropäisches Zeichen[4] brauchte das Kreuz, in dessen Zeichen der apostelgleiche Konstantin siegte[5], nicht an die Karfreitagsereignisse zu erinnern und konnte deshalb als weitgehend abstrakte geometrische Figur ohne die Details des Kreuzigungsbildes wiedergegeben werden. Entsprechend bedurfte es für die magische Wirksamkeit z.B. der 40 MM. nicht ihrer Bilder, sondern nur der Namen[6]. Wenn es um diesen Zweck ging, mußte es aber bedeutungslos werden, ob z.B. mit dem Namen Sisinnios der Märtyrer von Sebasteia oder der parthische Ritter gemeint war, dem

1. J. I 203, 209, Taf. 53-1, 2; R. II Abb. 260, 261, 270.

2. J. I 210.

3. G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S., Kap. 19, 20.

4. Vgl. Rott 273 zu Yılanlı kilise: «Zauberspruch von der Macht des Kreuzes».

5. A. und J. Stylianou, By This Conquer, Nicosia 1971.

6. G. de Jerphanion, La Voix des Monuments N.S. 49-50.

man solche Qualitäten in besonderem Maße zuschrieb[1]. Eine derartige Kontamination zwischen apotropäisch wirksamen Reitern und den 40 MM. würde auch die 40 Reiter von Karabaş kilisesi zwanglos erklären. In Kılıçlar kilisesi (und ebenso in Balkan deresi 3) dürfte schon die Position für eine solche Rolle des Sisinnios sprechen, jedoch wäre die Frage nach seiner Identität falsch gestellt: Züge des Parthers, des Soldaten von Sebasteia, des kappadokischen Elpidios-Schülers und des Kappadokiers im Anaunia-Tal scheinen sich hier zu einem synkretistischen Heiligen vereinigt zu haben, der nicht durch sein Abbild, sondern nur durch seinen Namen charakterisiert wird, analog bei mehreren anderen Märtyrern dieser Kirche. Magische Kräfte und die Rolle als kappadokische Lokalheilige gemeinsam befähigen sie, zusammen mit den Megalomärtyrern die Kirche vor dem Bösen zu beschützen. Wurde aus solchen Gründen der magisch potente Sisinnios einmal ausgewählt, so konnten ihm—wie in der Seitenkapelle von Kılıçlar kilisesi—beliebige Märtyrer aus der Gruppe der 40 MM. hinzugesellt werden; in Balkan deresi 3 ist es Prokopios, der in Kılıçlar kilisesi—zusammen mit Orestios—an der Ostwand den Apsiseingang 'bewacht'[2].

Ohne den Vergleich mit Kılıçlar kilisesi ließe sich der Sinn des Sisinnios-Bildes in Balkan deresi 3 nicht mehr klären; die spätere Malschicht mit Bischöfen im Westarm und heiligen Frauen im Ostarm[3] verdreht das Raumprogramm völlig. Ähnlich entzieht sich die Panagia-Kirche einer verbindlichen Deutung: Oberhalb der (heute fehlenden) SW-Säule ist die Halbfigur des Sisinnios an der Westseite des Südarms[4], also zwar auf einem vergleichbaren Bildträger wie in Kılıçlar kilisesi, aber gerade nicht als Blickfang vor der Apsis und somit ohne Hinweis auf eine apotropäische Funktion. Unter den sonst von Jerphanion notierten Namen kommt nur *.KVPIAOC*[5] bei den 40 MM. vor, jedoch las Restle anstatt richtig Kyrikos[6]. Sisinnios und einige sehr ähnliche (heute namenlose) Heilige auf analogen Bildträgern sind Krieger; sieht

1. A. Grabar, Martyrium 2, 1946, 302-303; derselbe, L'iconoclasme byzantin 83; G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174, Anm. 43; vgl. N. Thierry, Cah. archéol. 13, 1962, 43-47, Abb. 5.

2. J. I 202, 207, Taf. 44-1, 2; R. II Abb. 251.

3. J. II 51, 52; G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174, Taf. 6b, 7a.

4. M. Restle, Jb. österr. Byz. 22, 1973, 251-279, Fig. 5, Abb. 25 (S. 263 Z. 11 lies 'ziemlich selten' statt 'häufiger'; vgl. J. II 506, R. I Ikonogr. Reg.).

5. J. II 115.

6. M. Restle, aO. 262, Fig. 5 (nicht Kyriakos, so S. 261).

man in ihnen mit Restle eine Auswahl der 40 MM., so liefert Çavuşin ikonographisch die engste Parallele. Ein auffallender Unterschied liegt darin, daß die Soldaten von Çavuşin das gezückte Schwert kampfbereit in der rechten Hand halten, Sisinnios das seinige aber in der linken, also falschen Hand. Seine Rechte hält die senkrecht (also in Ruheposition) stehende Lanze. Insgesamt ist der derart zwar martialische, aber kaum kampftüchtige Sisinnios etwa das Spiegelbild des Bebianos in Çavuşin[1]; die Lanze in der rechten Hand eines Kriegers ist zwar anderswo häufig, aber nicht in Kombination mit einem gezückten Schwert[2]. Çavuşin hat also die bessere, mithin wohl ursprüngliche Ikonographie. Das Detail fügt sich bei den Argumenten ein, mit denen Jerphanion die Panagia-Kirche und Kılıçlar kilisesi später als Çavuşin datierte[3].

Als eng verwandt mit Çavuşin gilt Tokalı 11, in der es ähnliche Identifizierungsprobleme wie in Kılıçlar kilisesi gibt. Unter den Bischöfen an der Kolonnade vor den Apsiden kommt Nikandros (von Myra) vor; Blasios von Sebasteia dürfte in der zerstörten unteren Zone der Mittelapsis gestanden haben.[4] Beide Namen kehren bei Heiligen am Eingang der Südapsis noch einmal wieder[5]. Restle hielt sie auch hier für die beiden Bischöfe[6], für die der Ort adäquat wäre; die Wiederholung hätte in den drei Einzelbildern von Basileios eine Parallele[7]. Jerphanion zog, vermutlich wegen Fehlens von Bischofsgewändern, die Deutung als Blasios, Märtyrer von Amorion, und den Arzt Nikandros, Märtyrer in Ägypten unter Diokletian (15. März), vor[8]. Für die beiden Laien-Märtyrer konnte Jerphanion nur je einen Parallelfall beibringen, Blasios unter den Märtyrermedaillons des nördlichen Gurtbogens von El Nazar und ein gleichartiges Medaillon mit der Beischrift... *NA*-

1. R. III Abb. 325.

2. G. P. Schiemenz, Istanb. Mitteil. 30, 1980 291-319.

3. J. II 418-419; vgl. G. P. Schiemenz, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153-174. Wieso Restle seine Frühdatierung ins 9. Jh. «unbestritten anerkannt» nannte (RBK 3, 1978, Sp. 1083), ist unverständlich (vgl. auch G. P. Schiemenz, Archäol. Anz. 1970, 253-273, Anm. 43).

4. J. I 320, 322, II 502; R. II vor Abb. 61.

5. J. I 321.

6. R. I Ikonogr. Reg., Motiv Nr. 303, 336, nicht 117, 169 in Kirche Nr. 10, II vor Abb. 61.

7. J. I 317, 318, 322.

8. J. II 502, 508; vgl. St. 4, 1875, 527. Die Kleidung ist bei J. I 321 nicht angegeben.

POC ebenda im westlichen Gurtbogen[1]. Auch Restle sah hier in Blasios nicht den Bischof; bei... *NΔPOC* verzichtete er auf eine Identifizierung[2]. Da beide als Märtyrer starben[3], kamen für Blasios von Sebasteia und für Nikandros von Myra außer dem Kirchenlehrer-Ornat auch die Charakteristika der Märtyrer in Betracht. Da Bischöfe auf den entsprechenden Bildträgern in El Nazar nicht angemessen waren, konnte man zwanglos auf diese Alternative zurückgreifen. Blasios, vor seiner Gefangennahme ein Einsiedler in einer Höhle am Argaios und wegen seiner Wundertaten hoch geschätzt, wäre zusammen mit den Megalomärtyrern Niketas und Mamas (dieser wie Blasios ein Kappadokier) im selben Band[4] hervorragend motiviert, während die Auswahl der andernorts nicht vertretenen homonymen Laien in El Nazar und Tokalı II nicht einsichtig wäre. Der gemeinsame Beruf (als Bischöfe) wäre überdies in Tokalı II ein plausibler Grund, beide zusammen abzubilden.

Bei... *NΔPOC* in El Nazar ziehen wir jedoch eine noch andere Konjektur vor. Die Beischrift gehört zu einem von zehn Märtyrer-Medaillons, die sich beidseits um ein (Propheten-?) Medaillon im Zenit gruppieren. Von den übrigen Namen konnte Jerphanion noch *ΦOKAC* und *KANΔΪΔOC* lesen; es soll sich um den Gärtner von Sinope und —auch nach Restle—um Kandidos von Trapezunt handeln[5]. Auch für diesen sind Zweifel am Platze, nachdem das einzige weitere Beispiel —in Göreme 11—hinfällig geworden ist. Den Namen des Phokas gibt es noch in Kılıçlar kilisesi und in Pürenli seki kilisesi (*ΦȣKAC*, im langen Gewand[6]). Außerdem hat die Nordkapelle von Güllü dere 4 an der Ostwand einen Bischof *ΦO...*, dessen Namen N. und M. Thierry, gefolgt von Restle, zu Phokas ergänzten[7]; das Gewand klärt, daß es sich hier nicht um den Gärtner handelt[8].

Der verstümmelte Name in El Nazar läßt sich auch zu [*'Aλέξα*]-*NΔPOC* ergänzen. Mit dieser Konjektur hat man für die zehn Medaillons des—den Eingang zum Naos—Mittelteil und damit auch zur Apsis beschützenden—Westbogens mit Phokas und zwei Namen aus der Liste der 40 MM. eine ganz gleichartige Zusammenstellung wie bei den zehn Märtyrern an der Vierung von Kılıçlar kilisesi. Ob man die verlorenen Beischriften der übrigen Medaillons aus dem Repertoire von Kılıçlar kilisesi zu rekonstruieren hat oder ob es sich um ein 40 MM.-Band ähnlich wie in Göreme 11 handelte, das—vergleichbar mit Yılanlı kilise—um einen fremden Namen ergänzt wurde, bleibt dabei offen, ist aber für den Sinn der Malerei unerheblich. Wenn es nur auf die Namen und nicht auf die historische Identität ankam, verliert auch die Frage an Bedeutung, um welchen Phokas es sich handelte.

Insgesamt ergibt sich bei den 40 MM. in Kappadokien ein Bild, dessen einzelne Züge zwar in vielen Fällen—vom Denkmälerbestand her unvermeidlich—den Charakter von Hypothesen behalten, sich aber insgesamt so widerspruchslos zu einem konsistenten Gesamteindruck verbinden, daß es sich kaum um ein zufälliges Ergebnis handeln kann. Die Heiligen wurden nicht willkürlich ausgewählt, sondern ordnen sich in ein im Detail flexibles, aber doch bewußtes Konzept ein: Ihre Hauptaufgabe ist nicht die Erinnerung an ihr Erdenleben, also an die Vergangenheit; der Kirchenbesucher sah sich von ihnen umgeben und in seiner Aufgabe unterstützt, den Weltenkaiser Christus und seinen Thron, das Allerheiligste, mit allen Kräften, irdischen wie magischen, gegen die vielfältigen Angriffe des Bösen zu verteidigen. Für den Menschen jener Zeit gehörte dieses alles zu den untrennbaren Realitäten seines Lebens.

G. P. SCHIEMENZ

1. J. I 180, II 502, 508, Taf. 40-2, 3.
2. R. I Ikonogr. Reg. (Motiv Nr. 117, nicht 303, in Kirche Nr. 1), II vor Abb. 1.
3. St. 1, 1858, 489-491; 4, 1875, 528.
4. J. I 180; R. II vor Abb. 1.
5. J. I 180, II 506, 511; R. I Ikonogr. Reg., II Abb. 9, 13, 14.
6. Th. 142; R. III vor Abb. 483.
7. N. und M. Thierry, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154, S. 125; R. I Ikonogr. Reg., III vor Abb. 340.
8. St. 4, 1875, 918-919.

ΤΑ ΕΙΣ -*ΩΡ* ΛΗΓΟΝΤΑ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ

Εἰς τὸ Ἀντίστροφον Λεξικὸν τοῦ Γ. Κουρμούλη (1967), σ. 245, καταγράφονται εἰς -*ωρ* λήγοντα, ἐκτὸς ἑνὸς ἐπιρρήματος (νύκτωρ), τὰ κάτωθι 25 ὀνόματα, ἅτινα καὶ παραθέτω ἀλφαβητικῶς:

Ἀλέκτωρ, ἀμήτωρ, ἀντιλήπτωρ, βασιλομήτωρ, γεννήτωρ, γλωσσαμύντωρ, διδάκτωρ, δορικτήτωρ, εἰσπράκτωρ, ἐκλέκτωρ, ἐπιβήτωρ, ἡγήτωρ, Θεομήτωρ, κάστωρ, κοσμήτωρ, κτήτωρ, κτίτωρ, μηνύτωρ, πολυΐστωρ, πράκτωρ, προγάστωρ, προκοσμήτωρ, ῥήτωρ, ὑποπράκτωρ, φιλίστωρ, καὶ τὰ ἐκ τῆς Λατινικῆς 5: δικτάτωρ, δόκτωρ, λέκτωρ, πάστωρ καὶ ὁ πραίτωρ. Ἄλλα τούτων ἀναφέρονται εἰς ζῷα (ἀλέκτωρ, κάστωρ), ἄλλα εἶναι δηλωτικὰ συγγενείας, ἀξιώματος, ἐπαγγέλματος, παιδείας (ἱκανοτήτων, τίτλων) καὶ ἄλλα διαφόρων ἰδιοτήτων, εἴτε ἀρχαῖα, εἴτε μεσαιωνικά, εἴτε νεόπλαστα (εἰσπράκτωρ καὶ φοροεισπράκτωρ!).

Εἶναι προφανὲς ὅτι παρελείφθησαν κοινότατα, ὡς τὸ *ἀπάτωρ* (καὶ ἀμήτωρ ὁ ἀγενεαλόγητος ἀρχιερεὺς Μελχισεδὲκ τῆς Γραφῆς), τὸ *αὐτοκράτωρ*, *Παντοκράτωρ* (ὁ Θεός), *γεννήτωρ*, *δομήτωρ* (ναοῦ), *ἑστιάτωρ*, *θεογεννήτωρ*, *ἱεροπάτωρ*, *ἱεροφάντωρ*, *οἰκήτωρ*, *πανδαμάτωρ* (χρόνος), *προπάτωρ* (Ἰωακείμ), *πνευματορρήτωρ*, *βασιλεοπάτωρ* (= ὁ πατὴρ τοῦ βασιλέως), *μονοκράτωρ*, *μονοκτήτωρ*, *διαβλήτωρ*, τὸ οὐδέτερον *ὕδωρ* καὶ τὸ τοῦ Μιχ. Χωνιάτου *ὑποδοχάτωρ*, ὁ καθὼς καί τινα λατινογενῆ ὡς *κουράτωρ*, *κυαίστωρ*, *μαΐστωρ*, *μανδάτωρ*, *πρωτομανδάτωρ*, *ῥέκτωρ*, *σπεκουλάτωρ*, *στράτωρ* κλπ. ἀπαντῶντα εἰς ἁγιολογικὰ ἁγιορειτικὰ κ.ἄ. μεσαιωνικὰ κείμενα[1]. Εἰς τὸ Ἀντίστροφον δὲν κατεγράφησαν κυριώνυμα *Βιάνωρ*, *Βίκτωρ*, *Κάστωρ*, *Νέστωρ*, *Νικάνωρ*, ἅγιοι καὶ μάρτυρες)[2]. Εἰς ταῦτα ἔρχομαι νὰ προσθέσω ἐκ τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας τὰ εἰς κανόνας τοῦ Ἠλία Σικελιώτου, ἀκμάσαντος μεταξὺ 850 καὶ 902 μ.Χ., ἀπαντῶντα[3], ὧν τὰ δι᾿ ἀστερίσκου σημειούμενα πιθανῶς ἀθησαύριστα:

Ἐκφάντωρ XV, 33: (ἅγιε Παγκράτιε), *ἐκφάντορ τῶν ἀπορρήτων*. XX, 87: *ἐκφάντορ τῆς καλῆς ὁμολογίας*.

μαχήτωρ XV, 40: *μαχήτωρ* (pro -*ῆτορ*) *τῶν ἀτασθάλων* (ὅρα καὶ *συμμαχήτωρ*).

πατροπάτωρ: XV, 166: *πατροπάτορ θεόφρον, Παγκράτιε.*

πολεμήτωρ: XX, 145: *πολεμήτορα ἐχθρόν.*

σημάντωρ: XV, 26: (Παγκράτιε) *σημάντωρ* (pro -*άντορ*) *τῶν ἀπορρήτων.*

συμμαχήτωρ: XV, 259: *τῆς τῶν Σικελῶν νήσου συμμαχήτωρ* (pro -*ῆτορ*).

Ἄλλοτε δ᾿ ἐξ ἄλλων συγγραφέων, ἄλλα.

N. B. T.

---

1. Τινὰ ἀπαντῶνται εἰς τὴν Νεοελληνικὴν μὲ κατάληξιν -*ορας* ὡς τὸ τοῦ Ἐρωτοκρίτου βλεπάτωρ 〉 *βλεπάτορας*, μαΐστωρ (magister) 〉 *μάστορας*, ὡς ἄλλως τε καὶ τὰ *εἰσπράκτορας, ῥήτορας, πάστορας καὶ προφέσσορας!*

2. Παλαιότερον κύνες ὠνομάζοντο Ἕκτορες (κλητ. Ἕκτορ, ἔλα ἐδῶ!) ὅπως ἄλλοι Ποσειδῶν, ἢ Κεμὰλ ἢ Ὀμέρ!

3. Περὶ τοῦ ὑμνογράφου ἢ A. A. Longo, Analecta Hymnica Graeca, X, Roma 1972, σσ. 419-420 καὶ XI, 1979, σσ. 551-552. Εἰς τὸν Ἠλίαν Σικελιώτην (διάφορον τοῦ ὑμνογράφου Ἠλία Β′ πατριάρχου Ἱεροσολύμων) οἱ κώδικες ἀποδίδουν τοὺς κανόνας εἰς τοὺς ἁγίους Παγκράτιον, Αἰμιλιανὸν καὶ τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους. Οἱ δύο πρῶτοι ἐν AHG τόμῳ XI ὑπ᾿ ἀριθ. XV καὶ XXVI, καὶ ὁ ὑπ᾿ ἀριθ. XX ἐν τῷ τόμῳ X, Roma 1972, σσ. 383-409, εἰς οὓς γίνονται καὶ αἱ παραπομπαί.

ΡΩΜΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΙΗΣΙΝ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ

Αἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ποιητὰς καὶ ὑμνογράφους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πολλαὶ καὶ ποικίλαι[1]. Τὰ μέλη του χρησιμοποιοῦνται ὡς πρότυπα διὰ τὴν σύνθεσιν πλήθους προσομοίων ὕμνων (ἰδιαιτέρως καθισμάτων καὶ στιχηρῶν), ἐνῷ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς ποιήσεώς του (λέξεις, φράσεις, εἰκόνες, σχήματα) ἀπαντῶνται συχνότατα καὶ ἐμφανέστατα εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους. Οἱ μεταγενέστεροι ὑμνογράφοι ἐσύλησαν κυριολεκτικῶς τὰ κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ. Βεβαίως, εἰς τὸ δύσβατον καὶ ἀσταθὲς ἔδαφος τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, δὲν εἶναι πάντοτε δυνατὴ ἡ ἀνίχνευσις καὶ ἐπισήμανσις τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων. Πρὸ πάσης τοιαύτης ἐργασίας ἀπαιτεῖται ἡ λύσις τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς πατρότητος καὶ ἡ σύνταξις ἐγκύρων καὶ ὁριστικῶν καταλόγων τῶν ὕμνων. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον διὰ τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῆς ὑμνογραφίας καὶ μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα ἐλέγχου. Ὕμνοι μεγάλων ποιητῶν φέρονται ἀνώνυμοι καὶ ἀδέσποτοι, ἐνῷ ἄλλοι ἔχουν ὑποστῆ εἰς μικρὸν ἢ μεγάλον βαθμὸν νοθεύσεις καὶ παραχαράξεις. Τοῦ Ρωμανοῦ π.χ. γνωρίζομεν μικρὸν μόνον μέρος τῆς πληθωρικῆς παραγωγῆς του[2]. Κατ᾿ ἀνάγκην περιορίζομεν τὴν ἔρευνάν μας εἰς τοὺς ὀλίγους ἐγκύρους ὕμνους, τῶν ὁποίων ἡ πατρότης δὲν ἀμφισβητεῖται.

Εἰς τὴν παροῦσαν σύντομον μελέτην ἐπιχειροῦμεν νὰ ἐπισημάνωμεν περιπτώσεις ἠχηρῶν ρωμανικῶν ἐπιδράσεων εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, ἐπισκόπου Μαϊουμᾶ (περ. 674/6 - περ. 751/2)[3]. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος δὲν ὑπῆρξε τυχαία. Ὡς γνωστόν, ὁ Κοσμᾶς εἶναι ὄνομα μέγα καὶ σεβαστὸν εἰς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας. Εἶναι μάλιστα ὁ μόνος ποὺ ἠξιώθη τοῦ ἐπιζήλου τίτλου τοῦ Μελῳδοῦ, μετὰ τὸν

---

1. Πρβλ. N. B. Τωμαδάκη, Ἡ Ἐκκλησιαστική μας ποίησις καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός, περ. «Ἐκκλησία» 31, 1954, σσ. 349-352, 373-376.

2. Διὰ τὰ πολλὰ καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα τῆς ποιήσεως τοῦ Ρωμανοῦ βλ. N. B. Τωμαδάκη, Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Β′, Ἀθῆναι 1965[3], σσ. 81-181. Ἐπίσης Κ. Μητσάκη, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, τ. Α′, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 357-509.

3. Πρβλ. Θεοχ. Δετοράκη, Κοσμᾶς ὁ Μελῳδός. Βίος καὶ ἔργο, Θεσσαλονίκη 1979 (= Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28).

Ρωμανόν. Ἐκτὸς τούτου, ὁ Κοσμᾶς ὡς ποιητὴς εἶναι ἰδιαιτέρως προσεκτικός, ἀκριβέστερον ἐκλεκτικός, εἰς τὰ πηγάς καὶ τὰ δάνειά του. Μέχρι σήμερον ἔχουν ἐπισημανθῆ εἰς τὴν ποίησίν του ἐπιδράσεις μόνον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου[1]. Ἡ ἀναζήτησις καὶ ἄλλων ἐπιδράσεων παρουσιάζει φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον. Δὲν πρέπει, ἐξ ἄλλου, νὰ ἀποκρύψω τὴν προσωπικήν μου προτίμησιν, καθὼς ἡ ποίησις τοῦ Κοσμᾶ εὑρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τῶν ἐπιστημονικῶν μου ἐνδιαφερόντων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καί, κατὰ συνέπειαν, τὸ θέμα εἶναι δι' ἐμὲ οἰκεῖον, ὅσον καὶ προσφιλές.

1. Ὁ Κοσμᾶς ἐκπροσωπεῖ, ὡς γνωστόν, τὴν μετάβασιν ἐκ τοῦ κοντακίου εἰς τὸν κανόνα. Εἶναι μάλιστα ὁ μόνος ἐκ τῶν πρώτων μεγάλων κανονογράφων, ποὺ μεμαρτυρημένως καὶ ἀναμφισβητήτως συνέθεσε καὶ κοντάκιον. Μὲ τὸ ὄνομά του σώζεται πλῆρες κοντάκιον εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου[2]. Ἡ ἀκροστιχὶς *«Τοῦ ταπεινοῦ Κοσμᾶ ὕμνος»* ἀκολουθεῖ τὸ καθιερωμένον ρωμανικὸν πρότυπον *«Τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ ὕμνος»*. Τὸ κοντάκιον τοῦ Κοσμᾶ, ἐξ ἄλλου, εἶναι πρωτότυπον μόνον κατὰ τὸ ἰδιόμελον προοίμιον *«Τὴν ἐν πρεσβείαις ἀκοίμητον Θεοτόκον...*[3]*»*, ἐνῷ κατὰ τοὺς οἴκους εἶναι προσόμοιον, πρὸς τὸ γνωστότατον καὶ προσφιλέστατον εἰς τοὺς ὑμνογράφους ρωμανικὸν *«Τράνωσόν μου τὴν γλῶτταν, σωτήρ μου»*[4].

2. Ὁ Ρωμανὸς συνέθεσε σειρὰν 33 ἰδιομέλων στιχηρῶν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ (ἂν βεβαίως πρόκειται περὶ στιχηρῶν καὶ ὄχι περὶ κοντακίου τοῦ ὁποίου ἀπωλέσθη τὸ προοίμιον), ὑπὸ τὴν ἀκριστιχίδα: *«Αἶνος ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ εἰς τὰ γενέθλια»*[5]. Τὸ πρῶτον καί τινα ἄλλα τῆς σειρᾶς εὕρηνται καὶ σήμερον εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ ψάλλονται (Μηναῖον Δεκεμβρίου 20):

Ἦχος πλ. β'.

Αἱ ἀγγελικαὶ προπορεύεσθε δυνάμεις.

1. Ὅτι ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶναι τὸ ἰδανικὸν πρότυπον τοῦ Κοσμᾶ ἔδειξα εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην μου, σσ. 25-26, 190.

2. Νεωτάτη κριτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ C. A. Trypanis, Fourteen Early Byzantine Cantica, Wien 1968 (= Wiener Byzantinische Studien V), σσ. 115-125. Διὰ τὰ πολλὰ προβλήματα τοῦ κοντακίου τούτου βλ. Θεοχ. Δετοράκη, μνημ. ἔργ., σσ. 221-226.

3. Τοῦτο καὶ εἰς τὰ ἔντυπα Μηναῖα Αὐγούστου 15.

4. Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Κοντάκιον εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους, ἀρ. ΛΖ', Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις (Ν. Κοντοσόπουλος) τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1959, σσ. 1-36.

5. Τὴν σειρὰν ταύτην ἐξέδωκε πρῶτος ὁ J. B. Pitra, Analecta Sacra, I, σσ. 222-228 (Nr. XXIX). Νεωτέρα κριτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ J. Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode Hymnes, τ. II, Paris 1965 (= Sources Chrétiennes Nº 110), σσ. 131-161 (τὸ κείμενον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως σσ. 138-161). Εἰς τὰ ἔντυπα Μηναῖα Δεκεμβρίου (ἔκδ. Ρώμης) τὰ ὑπ' ἀρ. 1,20,23,24 καὶ 28, ψαλλόμενα τὴν 20 Δεκεμβρίου, ὡς προεόρτια τῶν Χριστουγέννων.

3 - 2 - 1981

Ἀνάλογον σύνθεσιν ἐπεχείρησε καὶ ὁ Κοσμᾶς διὰ τὰ Φῶτα, ἀκριβέστερον διὰ τὰ προεόρτια τῶν Φώτων, ὑπὸ τὴν ἀκροστιχίδα: *«Εἰς τὰ προεόρτια τῶν Φώτων Κοσμᾶ ᾠδή»*. Πρόκειται περὶ σειρᾶς 30 στιχηρῶν προσομοίων πρὸς τὸ *«Αἱ ἀγγελικαὶ»* τοῦ Ρωμανοῦ[1]. Τὸ πρῶτον ἄρχεται:

Ἔρχεται Χριστός, ποταμὸς ὁ τῆς εἰρήνης...[2]

3. Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 18 στιχηρὸν τῆς σειρᾶς τοῦ Ρωμανοῦ ἀπαντᾶται ἡ φράσις:

ἴδετε Θεὸν νηπιάσαντα ἀτρέπτως[3]*...*

Τὴν φράσιν αὐτουσίαν ἐπαναλαμβάνει ὁ Κοσμᾶς εἰς τὸν κανόνα του εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν (ᾠδὴ γ', 3):

θεότητος σύμμορφον
φύσιν ὁ πλάστης
ὡς ἀτρεπτονηπιάσας ἀνέδειξε.

Σημειωτέον, ὅτι τὴν γραφὴν *ἀτρεπτονηπιάσας* υἱοθέτησαν οἱ ἐκδόται τῆς Ἀνθολογίας W. Christ καὶ M. Paranikas[4], ἐνῷ τὰ ἔντυπα μηναῖα καὶ τὰ χειρόγραφα ἔχουν *ἀτρέπτως νηπιάσας*, γραφὴν τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξε καὶ ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός[5].

4. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη ἔνδειξις, πείθουσα ὅτι ὁ Κοσμᾶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὰ στιχηρὰ τοῦ Ρωμανοῦ. Εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 25 ἀπαντᾶται ἡ φράσις:

λαβὼν γὰρ (ὁ Χριστὸς) *ἀσωμάτων δυνάμεις σεσάρκωται,*
φαίνεται Θεὸς ἐνανθρωπήσας...[6].

Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἁπλῆ σύμπτωσις ἡ παρουσία τῆς αὐτῆς εἰκόνος καὶ εἰς τὸν Κοσμᾶν καὶ μάλιστα μὲ τὴν αὐτὴν περίπου φραστικὴν διατύπωσιν:

Χριστὸς ὁ Θεὸς δυνάμεις λαβών,
ὅσας ὑπερκοσμίους, ὅσας ἐν γῇ,
καὶ ἐνανθρωπήσας ἀνεκτήσατο ἡμᾶς...[7].

1. Ταῦτα ἐξέδωκεν ὁ J. B. Pitra, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 410-412. Εἰς τὰ ἔντυπα Μηναῖα Ἰανουαρίου τὰ ὑπ' ἀρ. 2,3,4,5,8,9,12,14,17,18,19,21,22,23,24,29. Παρατηρήσεις βλ. εἰς τὸ ἔργον μου περὶ τοῦ Κοσμᾶ, σσ. 219-221.

2. Τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι 1949, σ. 195.

3. Ἔκδ. J. Grosdidier de Matons, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 150.

4. Πρβλ. W. Christ-M. Paranikas, Anthologia Graeca Carminum Christianorum, Lipsiae 1871, σ. 174.

5. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 174, κριτικὸν ὑπόμνημα.

6. Ἔκδ. J. Grosdidier de Matons, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 154-155.

7. Κανὼν εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν (Δεκεμβρίου 25), ᾠδὴ α', 3. Καὶ Anthologia, σ. 166.

5. Εἰς τὸν πρῶτον ὕμνον τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ (οἶκος ε', 1-6) γίνεται λόγος περὶ τοῦ μάντεως Βαλαάμ, ὁ ὁποῖος ἐπροφήτευσε τὴν ἀνατολὴν τοῦ νοητοῦ ἀστέρος ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰακώβ:

Ἀκριβῶς γὰρ ἡμῖν ὁ Βαλαὰμ παρέθετο
τῶν ῥημάτων τὸν νοῦν ὅνπερ προεμαντεύσατο,
εἰπὼν ὅτι μέλλει ἀστὴρ ἀνατέλλειν,
ἀστὴρ σβεννύων πάντα μαντεύματα καὶ τὰ οἰωνίσματα·
ἀστὴρ ἐκλύων παραβολὰς σοφῶν,
ῥήσεις τε αὐτῶν καὶ τὰ αἰνίγματα...[1].

Ἀπὸ τὸν Ρωμανὸν πιθανώτατα ἐπηρεάζεται ὁ Κοσμᾶς, εἰσάγων καὶ αὐτὸς τὴν προφητικὴν ῥῆσιν τοῦ μάντεως Βαλαὰμ εἰς τὸν κανόνα εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ (ᾠδὴ δ', 2):

Τοῦ μάντεως πάλαι Βαλαὰμ
τῶν λόγων μιμητὰς σοφοὺς
ἀστεροσκόπους χαρᾶς ἔπλησας,
ἀστὴρ ἐκ τοῦ Ἰακὼβ
ἀνατείλας, δέσποτα...[2].

Ἀλλὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ρωμανικοῦ αὐτοῦ κοντακίου ἀποδεικνύει πέρα πάσης ἀμφιβολίας, νομίζω, ἡ παρουσία τοῦ στίχου 6 τοῦ ἀνωτέρω οἴκου

ῥήσεις τε αὐτῶν καὶ τὰ αἰνίγματα

αὐτουσίου καὶ εἰς τὸν Κοσμᾶν (Κανὼν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, εἱρμὸς δ' ᾠδῆς):

Ῥήσεις προφητῶν καὶ αἰνίγματα
τὴν σάρκωσιν ὑπέφηναν...[3].

6. Ἰδιαιτέρως προσφιλὴς εἰς τὸν Ρωμανὸν φαίνεται ἡ παρομοίωσις τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν βιβλικὴν ράβδον τοῦ Ἰεσσαί:

ταύτην, ἣν προέγραψεν υἱὸς Ἀμώς, ἡ ῥάβδος τοῦ Ἰεσσαὶ
ἡ βλαστήσασά μοι κλάδον...[4].

1. Ἀκολουθῶ τὴν ἔκδοσιν J. Grosdidier de Matons, II, σσ. 43-77. Περὶ τῆς προφητικῆς ρήσεως τοῦ Βαλαὰμ βλ. βιβλίον Ἀριθμῶν, 24,17.
2. Ἔντυπα Μηναῖα Δεκεμβρίου 25. Καὶ Anthologia, σ. 166.
3. Βλ. Μηναῖον Αὐγούστου 15. Καὶ Anthologia, σ. 181.
4. Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ἕτερον κοντάκιον εἰς τὴν ἁγίαν γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις ἀρ. ΛϚ' (Λυδία Ἀθανασοπούλου), οἶκος γ', στ. 37-38. Καὶ J. Grosdidier de Matons, τ. II, σ. 92 (ἀρ. XI). Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἠσαΐου, 11, 1.

Καὶ ἀλλαχοῦ:

Ἰδού, φησίν, ἐλεύσεται ῥάβδος ἐκ τοῦ Ἰεσσαὶ
καὶ ἐκ τῆς ῥίζης ἄνθος...[1].

Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸν Κοσμᾶν (Κανὼν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, ᾠδὴ δ', εἱρμός):

Ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαὶ
καὶ ἄνθος ἐξ αὐτῆς, Χριστέ,
ἐκ τῆς Παρθένου ἀνεβλάστησας...[2].

Εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι πρόκειται περὶ ἁπλῆς συμπτώσεως καὶ ὅτι οἱ δύο ὑμνογράφοι ἀντλοῦν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν αὐτὴν βιβλικὴν πηγήν, καθὼς αἱ βιβλικαὶ ἀναφοραὶ εἶναι κοινοὶ τόποι εἰς τὴν βυζαντινὴν ὑμνογραφίαν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου βέβαιον ὅτι οἱ παλαιότεροι ὑμνογράφοι ἐπηρεάζουν τοὺς νεωτέρους καὶ παρέχουν εἰς αὐτοὺς ἕτοιμα καὶ διαμορφωμένα ποιητικὰ στοιχεῖα. Ὁ Κοσμᾶς δὲν ἐξαιρεῖται ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦτον. Ἡ ταυτότης τῶν ἀναφορῶν εἶναι ὄχι μόνον θεματική, ἀλλὰ καὶ φραστικὴ καὶ τοῦτο ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι δέχεται ἀπὸ τὸν Ρωμανὸν ἰσχυρὰς ἐπιδράσεις.

7. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω παραθέτω καὶ ἄλλο παράδειγμα. Εἰς τὸ κοντάκιον «Τῇ ἐπαύριον τῶν Φώτων» ὁ Ρωμανὸς ἐνθυμεῖται τὸ καταπληκτικὸν ὅραμα τοῦ προφήτου Ἠσαΐου (Ἠσαΐας Ϛ', 1-7):

Ἔφησεν ὅτι κατεῖδεν θεὸν
ὁ τοῦ Ἀμὼς Ἠσαΐας ποτὲ
ἐν ὕψει θρόνου ἐπηρμένον
καὶ τῆς δόξης αὐτοῦ
πεπλησμένον τὸ οἴκημα...[3].

Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ θέμα καὶ μάλιστα διὰ τῶν αὐτῶν περίπου βιβλικῶν λέξεων ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸν Κοσμᾶν (Κανὼν εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, εἱρμὸς ε' ᾠδῆς):

Ὡς εἶδεν Ἠσαΐας συμβολικῶς
ἐν θρόνῳ ἐπηρμένῳ θεὸν
ὑπ' ἀγγέλων δόξης δορυφορούμενον...[4].

1. Βλ. Κοντάκιον μεθεόρτιον τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, ἔκδ. J. Grosdidier de Matons, II, σσ. 113-129 (οἶκος δ'), σ. 122.
2. Ἔντυπον Μηναῖον Δεκεμβρίου 25. Καὶ Anthologia, σ. 166.
3. Βλ. Ἀθηναϊκὴν ἔκδοσιν (Δ. Δημήτραινας), τόμ. Δ', 1959, σ. 157, στ. 117-121.
4. Ἔντυπον Μηναῖον Φεβρουαρίου 2. Καὶ Anthologia, σ. 174.

Τὸ πρᾶγμα διὰ τὸν Κοσμᾶν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ προχείρως ὡς συμφωνία πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν εἱρμῶν. Εἶναι γνωστὸν δηλαδὴ ὅτι τὸ θεματικὸν ἀντικείμενον τῆς ε' ᾠδῆς τῶν εἱρμῶν εἶναι ἡ προσευχὴ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου (Ἡσαΐας κς', 1-12)[1]. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὁράματος καὶ ὄχι ἡ μνεία τῆς προσευχῆς τοῦ προφήτου. Ἠρεύνησα ὅλους τοὺς γνωστοὺς εἱρμοὺς καὶ διεπίστωσα ὅτι ἐκτὸς τοῦ Κοσμᾶ, μόνον δύο περιπτώσεις ρητῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸ ὅραμα τοῦ Ἡσαΐου ὑπάρχουν: Ἡ μία εἶναι τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, εἰς ἀναστάσιμον εἱρμὸν (ᾠδὴ ε'):

Ὁ Ἡσαΐας καθαρθεὶς
τοῖς χείλεσι σεραφικῶς
τὸν ἐπὶ θρόνου χερουβὶμ
προεώρακε θεόν...[2].

Ἡ ἄλλη εἰς ἀνώνυμον εἱρμὸν ε' ᾠδῆς εἰς τὴν Ὕψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ:

Ὑπὸ ἀγγέλων ἐν θρόνῳ
ὁ Ἡσαΐας ποτὲ
προφητικῶς ἑώρακε
ἀνυμνούμενόν σε, σῶτερ, ἀσιγήτως...[3].

Ἀλλὰ ἡ δευτέρα αὐτὴ περίπτωσις, ὡς νεώτερος ὕμνος προσόμοιος πρὸς τὸν εἱρμὸν τοῦ Κοσμᾶ: «*Ὦ τρισμακάριστον ξύλον*...», καὶ ὄχι ὡς γνήσιος καὶ πρωτότυπος εἱρμός, δὲν ἐνδιαφέρει τὸ θέμα μας.

8. Τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα εἶναι, νομίζω, περισσότερον ἠχηρὰ καὶ ἐνδεικτικά:

α'. Ὁ πρῶτος οἶκος τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου ἄρχεται

Ἔκστηθι σήμερον, οὐρανέ,
δῦνον εἰς χάος, ὦ γῆ...[4].

Τοῦτο φαίνεται νὰ ἐπηρεάζῃ τὸν Κοσμᾶν εἰς τὸ ἀπαράμιλλον τετραῴδιον τοῦ Μ. Σαββάτου (ᾠδὴ η', εἱρμός):

Ἔκστηθι φρίττων, οὐρανέ,
καὶ σαλευθήτωσαν τὰ θεμέλια τῆς γῆς...[5].

---

1. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὑμνογραφία, σ. 60. Καὶ Σ. Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, Chennevières-sur-Marne 1932, σ. β'.
2. Βλ. Σ. Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, σ. 2.
3. Αὐτόθι, σ. 225.
4. Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις, Ὕμνος ΚΒ' (Ν. Λιβαδάρας), τ. Β', 1954, σσ. 173-201. Πρβλ. καὶ J. Grosdidier de Matons, τ. VI, 204.
5. Βλ. ἔντυπον Τριῴδιον. Καὶ Anthologia, σ. 200.

β'. Εἰς τὸν κανόνα τοῦ Κοσμᾶ εἰς τὴν Μ. Πέμπτην (ᾠδὴ η', 1):

οἱ ἀπόστολοι περιείποντο
τῷ ποιμένι ὡς ἄρνες...[1].

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ παρομοίωσις ἐλήφθη ἀμέσως ἐκ τῶν Εὐαγγελίων, ὅπου συχνὰ ὁ Χριστὸς παρομοιάζεται πρὸς ποιμένα καὶ οἱ μαθηταὶ πρὸς πρόβατα[2]. Ἐν τούτοις ἡ ἀρχαία λέξις *ἄρνες* δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Προχείρως θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ τὴν ἀποδώσῃ εἰς τὴν γνωστὴν ἀρχαϊστικὴν τάσιν τοῦ Κοσμᾶ, ἂν ἡ παρουσία τῆς αὐτῆς λέξεως καὶ εἰς τὴν αὐτὴν παρομοίωσιν εἰς τὸν Ρωμανὸν (Κοντάκιον εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους, οἶκος δ') δὲν ἤρχετο πρώτη εἰς τὸ μέσον τῆς ἐρεύνης:

Τούτους τοὺς ἄρνας ὁ ἀγελάρχης...[3].

Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ λέξις φαίνεται προσφιλὴς εἰς τὸν Ρωμανόν. Εἶναι γνωστότατος ὁ πρῶτος οἶκος τοῦ κοντακίου «Εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν θρῆνον τῆς Θεοτόκου»:

Τὸν ἴδιον ἄρνα ἡ ἀμνὰς θεωροῦσα...[4].

γ'. Εἰς τὸ κοντάκιον τοῦ Ρωμανοῦ «Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τῇ Παρασκευῇ τῆς μεσονηστίμου» ὁ πρῶτος οἶκος ἄρχεται:

Τὸ τρισμακάριστον ξύλον,
τὸ δῶρον τῆς ζωῆς ἡμῶν...[5].

Ἐδῶ εἶναι προφανέστατος ὁ ἐπηρεασμὸς τοῦ Κοσμᾶ (Κανὼν εἰς τὴν Ὕψωσιν, εἱρμὸς ε' ᾠδῆς):

Ὦ τρισμακάριστον ξύλον,
ἐν ᾧ ἐτάθη Χριστός...[6].

δ'. Εἰς τὸ αὐτὸ κοντάκιον τοῦ Ρωμανοῦ (οἶκος ζ'), ὁ λόγος στρέφεται εἰς ὕμνον τοῦ Σταυροῦ:

ἀπεδείχθης δὲ λικμητήριον
σκορπίζον εἰς τὴν ἅλωνα

---

1. Βλ. ἔντυπον Τριῴδιον. Καὶ Anthologia, σ. 193.
2. Πρβλ. Ἰωάν. 10,15.
3. Ρωμανοῦ, Κοντάκιον εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους, οἶκος δ' (Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις ἀρ. ΑΖ'). Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 224, σημ. 4.
4. Τοῦτο καὶ εἰς τὸ ἔντυπον Τριῴδιον «Τῇ Ἁγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ, ἀκολουθία τῶν Παθῶν».
5. Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις, Ὕμνος ΜΘ' (Κ. Μανάφης), τ. Δ', 1959, σ. 513.
6. Ἔντυπον Μηναῖον Σεπτεμβρίου 14. Καὶ Anthologia, σ. 162.

ἐντέχνως τὸ ἄχυρον
εἰς τὸ πῦρ ἐμβαλλόμενον,
ἵνα ὁ καρπὸς
εἰς τὰς ἀποθήκας τεθῇ[1].

Δὲν εἶναι, νομίζω, συμπτωματικὴ ἡ παρουσία τῆς αὐτῆς εἰκόνος καὶ εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Κοσμᾶ (Κανὼν εἰς τὰ Θεοφάνεια, ᾠδὴ ε', 2):

Γεωργὸς ὁ καὶ δημιουργὸς
μέσος ἑστηκὼς ὡς εἷς ἁπάντων
καρδίας ἐμβατεύει·
καθαρτήριον | δὲ πτύον χειριζόμενος
τὴν παγκόσμιον ἅλωνα
πανσόφως διΐστησι,
τὴν ἀκαρπίαν φλέγων,
εὐκαρποῦσιν αἰώνιον
ζωὴν χαριζόμενος[2].

ε'. Τὸ γνωστὸν ἐφύμνιον *«Χαῖρε, νύμφη ἀνύμφευτε»* ἐχρησιμοποίησε πρῶτος ὁ Ρωμανὸς εἰς τὸ κοντάκιόν του «Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου»[3]. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ἐφύμνιον, ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον, χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Κοσμᾶς εἰς τὴν α' ᾠδὴν ἐγκωμιαστικοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου, σωζομένου εἰς τὸν cod. Crypt. Δ.γ.Ι, ff. 138ᵛ-139ᵛ καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένου εἰς τὴν ἔντυπον Παρακλητικήν[4].

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά, νομίζω, διὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἀρχικήν μου ὑπόθεσιν, ὅτι καὶ εἰς τὴν ποίησιν τοῦ μεγάλου κανονογράφου καὶ μελῳδοῦ Κοσμᾶ διακρίνονται ἐμφανεῖς ρωμανικαὶ ἐπιδράσεις. Βεβαίως, ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς ἄλλας συγκρίσεις, ἰδιαιτέρως τῆς προφανοῦς τάσεως εἰς λεκτικὰ σχήματα καὶ λογοπαίγνια καὶ τῶν δύο ποιητῶν, θὰ διεπίστωνεν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλας ἐπιδράσεις. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι εἰς τὰς προθέσεις μου. Προτιμῶ τὴν ὑπόδειξιν τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ συγκεκριμένων καὶ ἐν πολλοῖς ἀναμφισβητήτων ἐπιδράσεων.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

---

1. Μνημ. ἔργ., σσ. 521-522.
2. Πρβλ. ἔντυπον Μηναῖον Ἰανουαρίου 6. Καὶ Anthologia, σ. 170.
3. Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις, Ὕμνος ΙΔ' (Ἰωάννης-Θεοφάνης Παπαδημητρίου), τ. Α', 1952, σσ. 303-323. Πρβλ. καὶ J. Grosdidier de Matons, τ. II, σσ. 13-40 (ἀρ. IX).
4. Πρβλ. Θεοχ. Δετοράκη, μνημ. ἔργ., σσ. 199, ἀρ. 26, καὶ 240.

Η ΑΡΧΙΚΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΡΧΙΚΟΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ
(† 1544, Θεσσαλονίκη)

1. Τὸ κακῶς ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸν ἐξ Ἀγράφων ἐπώνυμον «Μαυρουδῆς».

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων ἐσφαλμένως, ὡς ἔδειξα εἰς παλαιοτέραν μελέτην μου[1], προσωνυμεῖται Μαυρουδῆς, συγχεόμενος πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Μιχαὴλ τὸν ἐξ Ἀδριανουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἐμαρτύρησε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰ. (ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 17ην Φεβρ.[2]) καὶ ὁ ὁποῖος φέρει πράγματι τὴν ἐπωνυμίαν Μαυροειδής. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν νεομαρτύρων ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα Μιχαήλ, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Γρανίτσαν τῶν Ἀγράφων, ἐμαρτύρησεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὴν 21ην Μαρτίου τοῦ 1544, ὁ ἄλλος δέ, κατὰ ἥμισυν αἰῶνα παλαιότερος, κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολιν, ὅπου καὶ ἐμαρτύρησε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰ. Τὸν Μιχαὴλ Μαυροειδὴν τὸν Ἀδριανουπολίτην ἔχουν βιογραφήσει καὶ ἐγκωμιάσει ὁ γνωστὸς ἐκ Λακωνίας λόγιος Ἰωάννης Μόσχος, ὁ ὁποῖος ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 1499, καὶ ὁ διάσημος ἐπίσης λόγιος τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ΙϚ' αἰ., Μέγας Ρήτωρ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἀπέθανε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1530 καὶ 1531[3].

Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀδριανουπολίτης εἰς τὰ ὡς ἄνω κείμενα σαφῶς φέρεται ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον Μαυροειδής. Ἀντιθέτως, ὁ Μιχαὴλ ὁ ἐκ Γρανίτσης τῶν Ἀγράφων, εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀκολουθίαν καὶ βιογραφίαν του, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος εὐθὺς κατωτέρω, οὐδαμοῦ ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐπώνυμον Μαυρουδῆς. Τὸ

---

1. Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ, Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων († 1544, Θεσσαλονίκη) καὶ ὁ συντάκτης τοῦ βίου του, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» 21, 1971/6, σσ. 233-247, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης, «Θρακικὰ» 10, 1938, σ. 23 [= ἀνατ. σ. 17]· Fr. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca³, Bruxelles 1957, τόμ. 3, σ. 50, ἀριθ. 2274e.
3. Δ. Ζ. Σοφιανός, ἔνθ' ἀνωτ., BNJ 21, 1971/6, σσ. 233-235, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Σωφρ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 7-10 [= ἀνατ. σσ. 1-4].

ἐπώνυμον τοῦτο τοῦ ἀπεδόθη ἐσφαλμένως, ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Μιχαὴλ Μαυροειδῆν τὸν Ἀδριανουπολίτην, πρὸ δύο αἰώνων περίπου, περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ., ἐφόσον τὴν ἐπωνυμίαν αὐτὴν χρησιμοποιεῖ διὰ τὸν ἐν λόγῳ νεομάρτυρα εἰς τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιόν* του ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης[1]. Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Κ. Δουκάκης, βασιζόμενος εἰς τὸν Νικόδημον, ἐπαναλαμβάνει εἰς τὸν *Μέγαν Συναξαριστήν* του[2] τὸ σφάλμα, ὡς ἐπίσης ἀργότερον (τὸ 1938) καὶ ὁ γνωστὸς λόγιος ἰατρός, μοναχὸς Σπυρίδων Καμπανάος Λαυριώτης εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀκολουθίας καὶ τῆς βιογραφίας (εἰς δημώδη διασκευὴν) τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων[3] ἀπὸ τὸν κώδικα 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= κῶδ. 2 τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου). Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα, ὁ ὁποῖος συνετάχθη μετὰ τὸ 1730 ἀπὸ τὸν γνωστὸν λόγιον μοναχὸν τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰ. καὶ συμπιλητὴν κειμένων Ἰωνᾶν Καυσοκαλυβίτην καὶ περιέχει βίους 31 νεομαρτύρων διεσκευασμένους εἰς δημώδη γλῶσσαν[4], ὁ Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων οὐδαμοῦ προσωνυμεῖται Μαυρουδῆς (σσ. 185 - 237 τοῦ κώδ., ὅπου ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τοῦ Μιχαήλ). Φαίνεται ὅτι ὁ Σπυρίδων Λαυριώτης, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἔκδοσίν του τὸν ἀνωτέρω κώδικα, προσέθεσεν εἰς τὸν νεομάρτυρα τὴν προσωνυμίαν Μαυρουδῆς, βασισθεὶς εἰς τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ Νικοδήμου Ἁγιορείτου.

---

1. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον[1], Ἐνετίησιν 1799, σσ. 41-50· β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1856, σσ. 47-53· γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1961, σσ. 52-57. Βλ. καὶ Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 236, 237-238.

2. Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, ἤτοι Χαλκηδὼν τοῦ νοητοῦ Παραδείσου [Μὴν Μάρτιος], Ἀθῆναι 1891, σσ. 167-175 [= β' ἔκδ. ὑπὸ Ὀρθοδόξων Χριστιανικῶν Ἑνώσεων, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς Κ. Χρ. Δουκάκη, Μὴν Μάρτιος, τόμ. 6, Ἀθῆναι 1960, σσ. 74-83].

3. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Μαυρουδῆ, μαρτυρήσαντος ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ποίημα Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ῥήτορος. Ἀντεγράφη ἐκ χειρογράφου κώδικος τῆς ἐν τῇ Σκήτῃ τῶν Καυσοκαλυβίων Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου τοῦ Νέου [ὑπὸ Σπυρ. Λαυριώτου], «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη» (ἐκδοτ. οἶκος Σωτ. Σχοινᾶ, ἐν Βόλῳ), Β' 1937/8, σσ. 333-357.

4. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου βλ. Εὐλ. Κουρίλα – Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων καὶ τῶν Καλυβῶν αὐτῆς (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 5), Paris, Chennevières-sur-Marne 1930, σσ. 104-105, κ. Καλύβης Ἁγίου Ἀκακίου 2 (=Καυσοκαλυβίων 199). Τὸν κώδικα τοῦτον δὲν εἶχον ἀνεύρει κατὰ τὴν μετάβασίν μου (Ἰούλ. 1970) εἰς Καυσοκαλύβια τοῦ Ἁγ. Ὄρους (βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/6, σσ. 237-238). Σήμερον ὅμως, ὡς μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ φίλος μοναχὸς πατὴρ Ἰουστῖνος ὁ Σιμωνοπετρίτης, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπρομήθευσε καὶ σχετικὸν μικροφίλμ, ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ εὑρίσκεται εἰς τὴν θέσιν του. Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἐντεῦθεν τὸν π. Ἰουστῖνον διὰ τὴν πληροφορίαν καὶ τὴν πρόθυμον ἐξυπηρέτησιν. — Περὶ Ἰωνᾶ Καυσοκαλυβίτου βλ. Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς, Ἀθήνησι 1872, σ. 374 (φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις ἀπὸ τὴν Ἑταιρ. Μακεδ. Σπουδῶν, μὲ εἰσαγωγὴν Τ. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972)· Εὐλ. Κουρίλα, Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1929, σσ. 70-71· τοῦ αὐτοῦ, Κατάλογος κωδίκων Καυσοκαλυβίων, σ. 105. Πρβλ. καὶ Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 237.

Δυστυχῶς ὅμως καὶ σήμερον ἀκόμη, παρὰ τὸν σαφῆ διαχωρισμὸν τῶν δύο ὁμωνύμων μετὰ τὴν Ἅλωσιν νεομαρτύρων[1], τοῦ Μιχαὴλ Μαυροειδῆ τοῦ ἐξ Ἀδριανουπόλεως καὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Γρανίτσης τῶν Ἀγράφων τῆς Εὐρυτανίας, ἡ σύγχυσις καὶ ταύτισις τῶν δύο εἰς ἓν πρόσωπον συνεχίζεται, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀπόδοσις τοῦ ἐπωνύμου τοῦ πρώτου εἰς τὸν δεύτερον. Οὕτω, Μαυρουδῆς ἐπονομάζεται κακῶς ὁ Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων εἰς τὸ *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*[2], εἰς τὸν νέον *Μέγαν Συναξαριστὴν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*[3], εἰς πρόσφατον μυθιστορηματικὴν βιογραφίαν του[4], εἰς τὸ σημερινὸν τοπικὸν ἑορτολόγιον (*Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον*, 1978)[5] καὶ εἰς τὰς νεωτέρας ἀπεικονίσεις του[6]. Ἀντιθέτως, εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ἔτους

---

1. Διὰ τὴν διάκρισιν τῶν δύο νεομαρτύρων βλ. S. Pétridès, Le néo-martyr Michel Mauroeidès et son office, «Échos d'Orient» 14, 1911, σσ. 333-334· Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 233-235, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Ἰω. Μ. Περαντώνη, Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων (Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος), τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 349-353. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Τὰ αἴτια καὶ αἱ ἀφορμαὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν νεομαρτύρων, «Θεολογία» 42, 1971, σ. 132.

3. Βίκτωρος Ματθαίου, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. γ', τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1969, σσ. 202-213 (= ἔκδ. ε' ὑπὸ ἀρχιμανδρ. Ματθαίου Λαγγῆ, τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1976, σσ. 202-213). Βλ. καὶ ἀρχιμανδρ. Χαρ. Βασιλοπούλου, Εὐρυτᾶνες νεομάρτυρες, Ἀθῆναι 1967, σσ. 35-40 (ὅπου σύντομος ἀφήγησις περὶ τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, μὲ τὴν ἐσφαλμένην προσωνυμίαν «Μαυρουδῆς»).

4. Μιχάλη Σταφυλᾶ, Οἱ λαμπάδες τῆς Ρωμιοσύνης (Μυθιστορηματικὴ ἀφήγηση), Ὁ μικρὸς βίος καὶ τὸ μεγάλο μαρτύριο τοῦ νεομάρτυρα τῆς Ἐλευθερίας Μιχαὴλ Μαυρουδῆ ἀπὸ τὴ Γρανίτσα Εὐρυτανίας [Λάρισα 1973, σσ. 1-80].

5. Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον (τῇ ἐπιστασίᾳ τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Δ. Βαστάκη), ἐν Ἀθήναις 1978, ὅπου (σσ. 111-121): Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Μαυρουδῆ τοῦ ἐκ Γρανίτσης Εὐρυτανίας, ἐποιήθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπὸ Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου, Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας· σσ. (121-122): Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Μαυρουδῆ· (σσ. 225-229): Νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ Μαυρουδῆς (βιβλιογραφία συνταχθεῖσα ὑπὸ Κ. Δ. Βαστάκη).

6. Βλ. Ἀρχιμανδρ. Ματθαίου Λαγγῆ, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. ε', τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1976, σ. 303, ὅπου εἰκὼν τοῦ Μιχαὴλ ὑπὸ Ράλλη Κοψίδη, μὲ τὴν ἐπιγραφήν: «Ὁ ἅγιος Μιχαὴλ ὁ νεομάρτυς ὁ Μαυρουδῆς»· βλ. ἐπίσης Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 112, ὅπου εἰκὼν τοῦ Μιχαὴλ διὰ χειρὸς πρεσβυτ. Σταματίου Γ. Σκλήρη, μὲ τὴν ἐπιγραφήν: «Ὁ ἅγιος Μιχαὴλ ὁ Μαυρουδῆς», καὶ σ. 228, ὅπου βιβλιογραφία περὶ φορητῶν εἰκόνων καὶ τοιχογραφιῶν (ΙΗ' - Κ'

1739, τοῦ νάρθηκος τῶν παρεκκλησίων τῆς Μονῆς Δουσίκου[1], ὅπου στηθάρια διαφόρων Θεσσαλῶν καὶ ἄλλων τοπικῶν ἁγίων, ὁσίων καὶ νεομαρτύρων, εἰκονίζεται καὶ ὁ ἐν λόγῳ νεομάρτυς, μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Ο ΆΓΙΟΣ ΜΗΧΑΗΛ [ἐκ] γρανήτζας τῶν ἀγράφων*[2]. Προφανῶς, δὲν εἶχεν ἀκόμη δημιουργηθῆ ἡ σύγχυσις μὲ τὸ ξένον καὶ ἄσχετον ἐπώνυμον Μαυρουδῆς, τὸ ὁποῖον ἐπιμόνως καὶ ὅλως αὐθαιρέτως ἐξακολουθοῦν νὰ τοῦ ἀποδίδουν μέχρι σήμερον. Ὁ Λ. Παπαντωνίου, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἔχει ἐκδώσει (Ἀθῆναι 1908)[3] τὴν ἀκολουθίαν καὶ τὴν βιογραφίαν (εἰς δημώδη διασκευὴν) τοῦ ἐν λόγῳ νεομάρτυρος Μιχαήλ, ὀρθῶς εἰς τὸν τίτλον τῆς ἐκδόσεώς του χαρακτηρίζει τοῦτον ἁπλῶς καὶ μόνον «ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας», χωρὶς νὰ προσθέτῃ καὶ τὴν ἐσφαλμένην ἐπωνυμίαν Μαυρουδῆς. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κῶδιξ τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτήν, πιθανώτατα χειρόγραφον τῆς Θεσσαλονίκης ἀπολεσθὲν σήμερον, δὲν ἀνέφερε τὴν λανθασμένην ἐπωνυμίαν[4].

Θὰ πρέπει, κατὰ ταῦτα, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Γρανίτσης τῶν Ἀγράφων τῆς Εὐρυτανίας νὰ ἀπαλειφθῇ τὸ κακῶς, ὡς ἔδειξα, ἀποδιδόμενον ἐπώνυμον Μαυρουδῆς, τὸ ὁποῖον, χωρὶς ὁ ἴδιος ὁ νεομάρτυς νὰ εὐθύνεται διὰ τοῦτο, ἔχει ἀφαιρέσει καὶ οἰκειοποιηθῆ ἀπὸ τὸν ὁμώνυμόν του καὶ κατά τι ἀρχαιότερον νεομάρτυρα Μιχαὴλ τὸν Ἀδριανουπολίτην.

αἰῶνος) τοῦ Μιχαήλ. Περὶ εἰκονογραφίας τῶν νεομαρτύρων γενικῶς βλ. Μίλτου Γαρίδη - Θανάση Παλιούρα, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία νεομαρτύρων, «Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ» 22, 1980, σσ. 169-207 (κυρίως σσ. 169-173).

1. Ἡ ἀνέκδοτος ἐπιγραφὴ τοῦ νάρθηκος ἔχει ὡς ἑξῆς: † *ΕΤΕΙ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΕΝΑΝΘΡΟΠΗΣΕΟΣ ͵ΑΨΛΘ' ΕΣΤΟΡΙΘΗ Ο | ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΡΘΗΞ ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙ | ΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΠΑΠΑ ΠΑΝΚΡΑΤΗΟΥ· ΤΩΝ ΕΞΟΔΩΝ ΔΕ ΤΗΝΟΣ ΤΟ | ΕΡΓΟΝ ΕΝ ΓΡΑΜΑΣΙΝ ΟΥ ΑΕΓΩ· Θ(ΕΟ)Σ ΓΑΡ ΕΙΔΕΝ Ο ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΡΔΗΑΣ· | ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΥΡΙΩ ΙΑΚΟΒΩ· ΗΓΟΥ | ΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ Κ(ΥΡΙ)Ω ΙΕΡΟΘΕΟ· Ο Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΣΚΕΥΟΥΦΥΛΑΚΟΙΟ ΑΙΠΗΤΥΡΙΤΗΣ Κ(ΑΙ) ΦΥΛΑ | ΚΑΣ ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ· ΤΟ ΑΥΤΟ ΕΤΕΙ ΕΓΙΝΕΝ ΤΡΙΚΗΣ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ | του Χατζῆ Βλάχου Γολιότη· ἐτεληώθη τὸ παρῶν σεπτεμβρίου ιε'.*

2. Βλ. Πίνακα ἐκτὸς κειμένου Ζ', ὅπου φωτογραφικὸν πανομοιότυπον τῆς εἰκόνος.

3. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Θεσσαλονίκης Θεονᾶ (sic) καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα ὑπὸ Λ. Παπαντωνίου, Ἀθῆναι 1908. Βλ. L. Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σσ. 194-195· Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/6, σ. 238 καὶ πίνακα ἐκτὸς κειμένου πρὸ σ. 241, ὅπου φωτογραφικὸν πανομοιότυπον τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἀκολουθίας.

4. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 238.

2. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ κειμένου τοῦ ἀρχικοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ.

Ὁ ἀρχικὸς βίος τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, ὡς προκύπτει ἐξ ἐσωτερικῶν στοιχείων τοῦ κειμένου αὐτοῦ, συνετάχθη ἀπὸ σύγχρονον καὶ αὐτόπτην μάρτυρα τῶν περιγραφομένων γεγονότων, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἦτο κληρικός, κατέχων μάλιστα καὶ ὑψηλὸν ἀξίωμα εἰς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης[1]:

Θαμίζων δὲ ἦν [ὁ Μιχαὴλ] ἐν ἡμῖν τῆς ἀκροάσεως ἕνεκα τῶν θείων λογίων... Τῇ δὲ ἐπιούσῃ, καθ' ἣν ἦν ἡ Δευτέρα τῆς μεσονηστίμου, μετὰ τὴν ἐνάτην καὶ τὴν τοῦ ἑσπερινοῦ ἀκολουθίαν, ἁγιασθεὶς ἄπεισι δρομαῖος, ἀλλότριόν τι πεποιηκὼς τῆς αὐτοῦ φίλης συνηθείας· ἦν γὰρ ἡμῖν, μετὰ τὴν ἐξέλευσιν, χάριν ὠφελείας τῶν ἀκουόντων προσποιεῖσθαι λόγον... Ἐκεῖθεν ἐλθόντες τινὲς πιστοὶ ἀπήγγειλαν ἡμῖν πάντα τὰ γεγονότα... Πολλὰ τοίνυν εἰπόντες τοῖς εὐσεβέσιν ἐκείνοις καὶ πολλὰ παραγγείλαντες πρὸς κατάρτισιν ἐκείνου, αὖθις εἰς φυλακὴν πρὸς ἐκεῖνον ἀπεστείλαμεν· οἵτινες ἀπελθόντες καὶ εὐπαρρησίαστοι τῷ δεσμοφύλακι ὄντες, εὗρον αὐτὸν ἐν φυλακῇ ἁλύσεσι δυσὶ δεδεμένον... συγκαθίσαντες προσεῖπον αὐτῷ ἃ ἤκουσαν παρ' ἐμοῦ... Τῇ δὲ ἐπαύριον, μετὰ τὸν ὄρθρον, οἱ αὐτοὶ καὶ αὖθις ἐπιτραπέντες παρ' ἐμοῦ πρὸς ἐκεῖνον ἀπῆλθον[2].

Τὸ κείμενον τοῦ ἀρχικοῦ βίου, ἀνέκδοτον μέχρι σήμερον, μαζὶ μὲ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἐν λόγῳ νεομάρτυρος Μιχαὴλ περιέχουν δύο κώδικες:

α' — Ὁ ὑπ' ἀριθ. 51 κῶδιξ τῆς Μονῆς Δουσίκου, φφ. 46^r - 63^v. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἔχει γραφῆ διὰ τεσσάρων διαφόρων χειρῶν (τὸ πρῶτον τμῆμα, φφ. 1^r - 22^v, εἶναι αὐτόγραφον τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, μὲ κωδικογραφικὸν σημείωμα τοῦ ἔτους 1522)[3]. Τὸ τμῆμα τοῦ κώδικος (τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ τελευταῖον) ποὺ περιέχει τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μιχαὴλ (ὁ βίος εἰς τὰ φφ. 50^v - 61^r) ἀνήκει καὶ αὐτὸ εἰς τὸν ΙϚ' αἰ.[4], ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ εἴδους τῆς

---

1. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 239· πρβλ. καὶ Ἀπ. Γλαβίνα, Μητροπολῖταί τινες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, «Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολογ. Σχολῆς Παν/μίου Θεσ/νίκης» 19, 1974, σσ. 292-293.

2. Βλ. κατωτέρω, σ. 265, στ. 22-23 · σ. 266, στ. 37-40 · σ. 270, στ. 159, 164-167, 169-170, 174-175.

3. Διὰ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. Φωτ. Ἀρ. Δημητρακοπούλου, Ὁ κῶδιξ 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου, «Ἐπιστημ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν» 25, 1974/77, Ἀθῆναι 1978, σσ. 108-125· κυρίως βλ. σσ. 115 καὶ 118 (ὅπου πίναξ Α', παρέχων φωτογραφικὸν πανομοιότυπον τοῦ κωδικογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Ρουσάνου).

4. Πρβλ. Φώτ. Ἀρ. Δημητρακόπουλον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 115.

γραφῆς καὶ κυρίως ἐκ τοῦ ὑδατοσήμου (1545/1575). Εἰς τὰ φφ. 46, 47 καὶ 54 τοῦ κώδικος διακρίνεται εὐκρινῶς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ χρονολογημένου εἰς τὸ ἔτος 1561 ὑπ' ἀριθ. 631 ὑδατοσήμου τοῦ Briquet[1], δηλαδὴ σταυρὸς μὲ τριφυλλόσχημον τὴν ἄνω κατάληξιν τῆς κατακορύφου κεραίας του, εἰς δὲ τὴν ὁριζοντίαν κεραίαν, ἀριστερὰ τὸ κεφαλαῖον γράμμα P καὶ δεξιὰ τὸ κεφαλαῖον γράμμα B. Τὸ ὑπόλοιπον ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ ὑδατοσήμου, ἄγγελος μὲ ἀστέρα ὑπὲρ τὴν κεφαλήν του, ἀπαντᾷ εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα, φφ. 1-22, τοῦ κώδικος. Τὰ κείμενα ἑπομένως τὰ σχετικὰ μὲ τὸν νεομάρτυρα Μιχαὴλ († 1544) εἶναι σύγχρονα πρὸς αὐτὸν καὶ ἀποτελοῦν ἀναμφισβητήτως τὴν ἀρχικὴν διατύπωσιν[2]. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ αὐτόγραφα τοῦ συντάκτου των, διότι ἔχουν πολλὰς ἀνορθογραφίας (ἰδίως τὸ κείμενον τοῦ βίου), ἐνιαχοῦ δὲ καὶ παραφθορὰς λέξεων, ὡς π.χ. *ἔθας* ἀντὶ *ἐθάς*[3], *ἐνήστημοι* ἀντὶ *αἱ νήστιμοι*[4], *ζωόγούνου* ἀντὶ *ζωογόνον*[5], *οὐκεῖν* ἀντὶ *οὐκ ἦν*[6], *πρὸ ἐμοῦ* ἀντὶ *πρὸς ἐμέ*[7], *τίμι* ἀντὶ *τί μοι*[8], *γραφὴν* ἀντὶ *γράφειν*[9], *ταπεινὰν εὔων* ἀντὶ *ταπεινὰ νεύων*[10], *μὲν ὡς* ἀντὶ *μένεα*[11] κ.ἄ. Βεβαίως, τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ, ἐὰν τὰ κείμενα ἦσαν αὐτόγραφα τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος ὁπωσδήποτε ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν. Ἔχουν λοιπὸν μεταφερθῆ εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα ἀπὸ κάποιον ὀλιγογράμματον ἀντιγραφέα. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ὅτι τὸ κείμενον τοῦ βίου παρουσιάζει πολλὰς ἀνορθογραφίας καὶ παραφθορὰς λέξεων, ἐνῷ τὸ κείμενον τῆς ἀκολουθίας παραδίδεται σχεδὸν καλῶς.

β' — Ὁ ὑπ' ἀριθ. 733 κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος,

---

1. Βλ. C. M. Briquet, Les filigranes - Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, Leipzig² 1923, τόμ. Α' (= φωτοανατύπ., New York 1966), ἀριθ. 631.

2. Εἰς παλαιοτέραν μελέτην μου, ἐν BNJ 21, 1971/76, σ. 236, ἔχων ὑπ' ὄψιν ὄχι καὶ τὸν ἐν λόγῳ κώδ. 51 (τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰ.) τῆς Μονῆς Δουσίκου, ἀλλὰ μόνον τὸν κώδ. 733 (τοῦ ἔτους 1778) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τοῦ προηγουμένου, εἶχον διατυπώσει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ «μαρτυρίου», τοῦ Μιχαὴλ πιθανὸν νὰ μὴ ἐκπροσωπῇ τὴν ἀρχικὴν διατύπωσιν. Ἀναμφισβητήτως ὅμως δέχομαι σήμερον ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀρχικὴν διατύπωσιν, ἐφ' ὅσον περιέχεται εἰς κώδ. σύγχρονον τῆς ἐποχῆς τῆς ἀθλήσεως τοῦ νεομάρτυρος Μιχαήλ. Βλ. καὶ Φώτ. Ἀρ. Δημητρακόπουλον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 115, σημ. 3.

3. Βλ. κατωτέρω, σ. 265, στ. 17.

4. Αὐτόθι, σ. 265, στ. 28.

5. Αὐτόθι, σ. 268, στ. 109.

6. Αὐτόθι, σ. 268, στ. 113.

7. Αὐτόθι, σ. 271, στ. 182.

8. Αὐτόθι, σ. 272, στ. 221.

9. Αὐτόθι, σ. 272, στ. 232.

10. Αὐτόθι, σ. 273, στ. 247.

11. Αὐτόθι, σ. 273, στ. 251.

γραφεὶς τὸ ἔτος 1778 (σχετικὸν κωδικογραφικὸν σημείωμα εἰς φ. 54^{v})[1]. Καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς Μονῆς Δουσίκου (κτητορικὸν σημείωμα εἰς τὸ αὐτὸ φ. 54^{v}). Ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τοῦ Μιχαὴλ περιέχονται μεταξὺ τῶν φφ. 1^{r} καὶ 36^{r} (ὁ βίος μεταξὺ τῶν φφ. 10^{v} καὶ 29^{v}), ἔχουν δὲ ἀναμφισβητήτως ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα κώδικα 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου[2], διότι, παρὰ τὴν προσπάθειαν ἀποκαταστάσεως κάπως τῆς ὀρθογραφίας εἰς τὸν κώδικα 733, τὰ κείμενα παρουσιάζουν καὶ ἐδῶ βασικῶς τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ παραφθορὰς λέξεων, ὡς καὶ εἰς τὸν κώδικα 51 τοῦ Δουσίκου. Ἑπομένως, τὸ δεύτερον τοῦτο χειρόγραφον δὲν ἔχει καμίαν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων τοῦ νεομάρτυρος Μιχαήλ.

3. Χρονολογία καὶ ἡμερομηνία μαρτυρίου καὶ θανάτου τοῦ Μιχαήλ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν καὶ ἡμερομηνίαν μαρτυρίου καὶ θανάτου τοῦ Μιχαήλ, εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς βιογραφίας του ἀναφέρεται ἁπλῶς ὅτι *τὴν εἰκοστὴν πρώτην τοῦ Μαρτίου μηνός, ἡμέραν Πέμπτην, ὥραν τῆς ἡμέρας ἐνάτην, ταύτην τὴν ψῆφον λαβὼν ὁ ἔπαρχος καὶ τὸν ἅγιον δεδεμένον συλλαβόντες, τοῦ βήματος ἐξίασι*[3]. Δὲν ἀναγράφεται ὅμως καὶ ἡ χρονολογία[4]. Εἰς τὸν κώδικα 199 (σ. 237) τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, εἰς τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μιχαήλ, ἔχει προστεθῇ ἡ σημείωσις: *ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστοῦ Μιχαὴλ ἐν ἔτει ͵ζνβ'* [= 7052] *σ(ωτή)ριον ἔτος ͵αφμδ'* [= 1544]· *εἰς αὐτὸ τὸ ἔτος ἔγινεν ὁ σεισμὸς εἰς τὸ ζητοῦνι*[5]. Ἀλλὰ καὶ εἰς χειρόγραφον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπολεσθὲν ἢ ἀγνοούμενον σήμερον, ὅπου διασκευὴ εἰς δημώδη γλῶσσαν τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, πλὴν τῆς ὡς ἄνω ἡμερομηνίας (21 Μαρτ., ἡμέρα Πέμπτη), προσετίθετο ἐπίσης καὶ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 7052 [= 1544][6]. Θὰ πρέπει, λοιπόν, εἰς τὸ κεί-

---

1. Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 134, ἀρ. 733· Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων, BNJ 21, 1971/76, σσ. 236-237.

2. Βλ. Φώτ. Ἀρ. Δημητρακόπουλον ἐν ΕΕΦΣΠΑ 25, 1974/77, σ. 115, σημ. 2.

3. Βλ. κατωτέρω, σ. 273, στ. 243-245.

4. Περὶ τῆς ἡμερομηνίας καὶ χρονολογίας θανάτου τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 239-240· πρβλ. καὶ Ἀπ. Γλαβίναν ἐν ΕΕΘΣΠΘ 19, 1974, σ. 291, σημ. 8.

5. Βλ. Πίνακα ἐκτὸς κειμένου Ϛ', ὅπου φωτογραφικὸν πανομοιότυπον τῆς σελ. μὲ τὴν σημείωσιν. Τὸ ἔτος τοῦτο 1544 ὁ Σπυρίδων Λαυριώτης ἀναγράφει εἰς τὸν τίτλον τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μιχαήλ. Βλ. περ. «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, ἐν Βόλῳ, σ. 338.

6. Δ. Ζ. Σοφιανός, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 239-240.

μενον τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ διασκευαστὴς καὶ μεταφραστὴς τοῦ ἀρχικοῦ βίου νὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀνωτέρω χρονολογία, ἡ ὁποία, ἄγνωστον διατί, παρελείφθη ἀπὸ τὸν ἀντιγράψαντα τὸ κείμενον εἰς τὸν κώδικα 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Λ. Παπαντωνίου, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀνέφερα, εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ βίου (εἰς δημώδη γλῶσσαν) τοῦ Μιχαὴλ πρέπει νὰ ἐχρησιμοποίησε τὸ χειρόγραφον τῆς Θεσσαλονίκης[1]. Ὁ Παπαντωνίου ὅμως μετατρέπει τὸ ἀπὸ κοσμογονίας ἔτος ͵ζνβ' [7052 = 1544] εἰς τὸ ἐσφαλμένον ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως 1752(!) ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1544[2]. Προφανῶς, τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ͵ζνβ' [7052 = 1544] ἀναγινώσκει ὡς 752 (͵ζ=7 ἀντὶ 7000, ν'=50, β'=2), προσθέτει δὲ ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴν χιλιάδα καὶ δημιουργεῖ οὕτω τὸ ἐσφαλμένον ἀπὸ Γεννήσεως Χριστοῦ ἔτος 1752. Δυστυχῶς, τὸ λανθασμένον αὐτὸ ἔτος 1752 ἀναγράφεται ὡς ἔτος μαρτυρίου τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὸ ἐκδιδόμενον κατ' ἔτος ἐπίσημον *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος* (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας—Βλ., Μητρόπολις Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας, Ἁγιολογία, τοπικοὶ ἅγιοι), ὅπου τὰ ἑξῆς: *Νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας, μαρτυρήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸ ἔτος 1752, τῇ 21ῃ Μαρτίου*. Εἰς τὸ ὡς ἄνω *Ἡμερολόγιον*, εἰς τὴν Μητρόπολιν Θεσσαλονίκης (Ἁγιολογία, τοπικοὶ ἅγιοι), ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ: *Μιχαὴλ νεομάρτυς ὁ Μαυρουδῆς, ἀθλήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ († 1544). Ἡ μνήμη αὐτοῦ τελεῖται τῇ 10ῃ Μαρτίου.* Τὸ αὐτὸ πρόσωπον, εἰς τὸ ἴδιον ἔντυπον, παρουσιάζεται μὲ διάφορον ἔτος καὶ ἡμερομηνίαν μαρτυρίου! Τὸ ἔτος 1544 ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν τίτλον τοῦ βίου (εἰς δημώδη διασκευὴν) τοῦ ἐν λόγῳ νεομάρτυρος, τοῦ περιεχομένου εἰς τοὺς κώδικας 129 (φφ. 2^{v}-7^{r}) τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου καὶ 25 (σσ. 155-168) τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος[3] τοῦ Ἁγίου Ὄρους (καὶ οἱ δύο κώδικες ἀνήκουν εἰς τὸν ΙΗ' αἰ.). Ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης, εἰς τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον*[4], εἰς τὸν τίτλον ἐπίσης τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, οὐχὶ δὲ ἐντὸς τοῦ κειμένου, ἀναγράφει ὡς ἔτος μαρτυρίου του τὸ 1544· ἐξ αὐτοῦ δὲ ὅλοι οἱ μετέπειτα Συναξαρισταὶ ἐπαναλαμβάνουν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν χρονολογίαν αὐτήν[1]. Εἰς τὸ *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*[2] ἀναγράφεται, τέλος, ὡς χρονολογία θανάτου του τὸ ἐσφαλμένον ἔτος 1547.

1. Δ. Ζ. Σοφιανός, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 240.
2. Αὐτόθι, σ. 240, σημ. 2.
3. Εἰς τὸν κώδικα τοῦτον (σ. 155), ἄνωθεν τοῦ τίτλου τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαήλ, ἀναγράφεται: *Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρῆλθον ἔτη ἐνενήκοντα καὶ τότε ηὐδόκησεν ὁ Θεὸς πάλιν ἀπαρχὴν μαρτύρων λαβεῖν παρ' ἡμῶν.* Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὡς χρονολογία ἀθλήσεως τοῦ Μιχαὴλ τὸ ἔτος 1543 (διότι, 1453 + 90 = 1543). Ἴσως, χάριν στρογγυλοποιήσεως τοῦ ἀριθμοῦ, ἐγράφη «ἔτη ἐνενήκοντα» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ἐνενήκοντα καὶ ἕν». Ἐκτὸς ἐὰν δεχθῇ τις σφάλμα ἐξ ἀπλογραφίας (*ἐνενήκοντα καὶ <ἓν καὶ> τότε*).
4. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον[1], Ἑνετίησιν 1799, σ. 41· β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1856, σ. 47· γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1961, σ. 52.

Εἰς τὸν βίον τοῦ Μιχαὴλ ἀναφέρεται ὅτι οὗτος συνελήφθη τὴν Δευτέραν τῆς «μεσονηστίμου» ἑβδομάδος[3], δηλαδὴ τὴν ἑβδομάδα τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς μεταξὺ τῆς Γ' (Κυριακῆς τῆς Σταυροπροσκυνήσεως) καὶ Δ' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν, τὴν δὲ Πέμπτην τῆς ἰδίας ἑβδομάδος, τὴν πρωίαν, ὡδηγήθη εἰς τὸ κριτήριον καὶ τὸ ἀπόγευμα εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου. Ἐπειδὴ ἡμερομηνία τοῦ Πάσχα τοῦ 1544 ἦτο ἡ 13η Ἀπριλίου, ἡ Πέμπτη τῆς «μεσονηστίμου» ἑβδομάδος συνέπιπτε πρὸς τὴν 20ὴν Μαρτίου. Φαίνεται ὅτι εἴτε ἐκ παραδρομῆς, εἴτε διότι ὁ Μιχαὴλ ἀπέθανε πράγματι τὴν νύκτα τῆς Πέμπτης πρὸς τὴν Παρασκευὴν (21 Μαρτίου), ὁ συντάκτης τοῦ βίου του γράφει ὅτι ὁ ἅγιος ὡδηγήθη εἰς τὸ μαρτύριον τὴν Πέμπτην, 21 Μαρτίου[4].

Ἀφοῦ τὸ ἔτος 1544 συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν ἡμερομηνίαν μαρτυρίου τοῦ Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας, δέχομαι ὅτι οὗτος ἐμαρτύρησε κατὰ τὴν 20/21 Μαρτίου (Πέμπτην πρὸς Παρασκευὴν τῆς «μεσονηστίμου» ἑβδομάδος τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς) τοῦ ἔτους αὐτοῦ[5].

4. Ἑορτολόγιον τοῦ Μιχαήλ.

Ὡς πρὸς τὸ ἑορτολόγιον τοῦ νεομάρτυρος, εἰς τὸν κώδικα 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου, 733 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος καὶ 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων, ὅπου καὶ ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου, ἀναγράφεται ὅτι ἡ ἀκολουθία αὐτὴ ψάλλεται κατὰ τὴν Δ' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἡ Δ' Κυριακὴ τῶν νηστειῶν τοῦ ἔτους 1544 συνέπιπτε πρὸς τὴν 23ην Μαρτίου, δηλαδὴ δύο μόνον ἡμέρας μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Μιχαήλ. Εἰς τὸν κώδικα 129 (φ. 2^{v}) τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου διασκευὴ εἰς δημώδη γλῶσσαν τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, ἀνα-

1. Κ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, ἤτοι Χαλκηδὼν τοῦ νοητοῦ Παραδείσου [Μὴν Μάρτιος], Ἀθῆναι 1891, σ. 167 (= β' ἔκδ., Μὴν Μάρτιος, τόμ. 6, Ἀθῆναι 1960, σ. 74)· Ἀρχιμ. Ματθαίου Λαγγῆ, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. ε', τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1976, σ. 202.
2. Ἰ. Μ. Περαντώνη, Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 351.
3. Βλ. κατωτέρω, σ. 266, στ. 37-38· σ. 270, στ. 157.
4. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 239-240.
5. Ἡ Πέμπτη τῆς «μεσονηστίμου» τοῦ ἔτους 1555 συνέπιπτε πρὸς τὴν 21ην Μαρτίου (Πάσχα, 14 Ἀπρ.). Δὲν θεωρῶ ὅμως πιθανὴν τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν, ἀφοῦ ἔχομεν δεδομένον τὸ ἔτος 1544.

γράφεται ἐπίσης ὅτι ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν Δ' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν.

Εἰς τὸν βίον τοῦ Μιχαὴλ (δημώδη διασκευὴν) τὸν ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Σπυρ. Λαυριώτου, ἀναφέρεται ὡς ἡμερομηνία ἀθλήσεως τοῦ ἁγίου ἡ 10η Μαρτίου, ἡμέρα Πέμπτη[1]. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν τίτλον τῆς ἀκολουθίας του ἀναγράφεται ὅτι ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 10ην Μαρτίου, ἐνῷ ἡ ἐν λόγῳ ἀκολουθία φέρεται ψαλλομένη τὴν Δ' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν[2]. Ὅμως εἰς τὸν κώδικα 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων, τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ ὁ Σπυρ. Λαυριώτης, ἀναφέρεται (σ. 200) ἡ 21η Μαρτίου ὡς ἡμέρα ἀθλήσεως τοῦ ἁγίου. Ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον ὁ ὡς ἄνω ἐκδότης ἀντὶ τῆς ὀρθῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας προτιμᾷ τὴν 10ην Μαρτίου. Πιθανῶς παρεσύρθη ἐκ τῶν Συναξαριστῶν τοῦ Νικοδήμου καὶ τοῦ Δουκάκη.

Ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης εἰς τὸν *Συναξαριστὴν* του ἀναγράφει ὡς ἡμέραν ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου τὴν 10ην Μαρτίου[3], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνουν, ἀκολουθοῦντες αὐτόν, καὶ οἱ μετέπειτα Συναξαρισταί[4]. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης[5] διὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ παραπέμπει εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθὲν *Νέον Μαρτυρολόγιον*, ὅπου ὅμως ἀναφέρεται ἡ 21η Μαρτίου ὡς ἡμέρα ἀθλήσεως τοῦ ἁγίου[6]. Εἰς πρόσφατον μελέτην τοῦ Otto Meinardus[7] ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης τοῦ Μιχαὴλ σημειοῦται ἐπίσης εἰς τὴν 10ην Μαρτίου. Δὲν εἶναι γνωστὸν ποῦ ὀφείλεται ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ἡμερομηνία τῆς 10ης Μαρτίου, ἡ ὁποία ἔχει ἐπιφέρει σύγχυσιν εἰς τὸ ἑορτολόγιον τοῦ ἁγίου.

Τέλος, ὁ Α. Παπαντωνίου εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ ἔχει διάφορον ἄποψιν, σημειώνων ὅτι, «ἐπειδὴ ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου τυγχάνει ἐν τῇ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, μετετέθη ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἡ ἑορτὴ αὐτοῦ εἰς τὴν Πέμπτην τῆς Διακαινησίμου»[8].

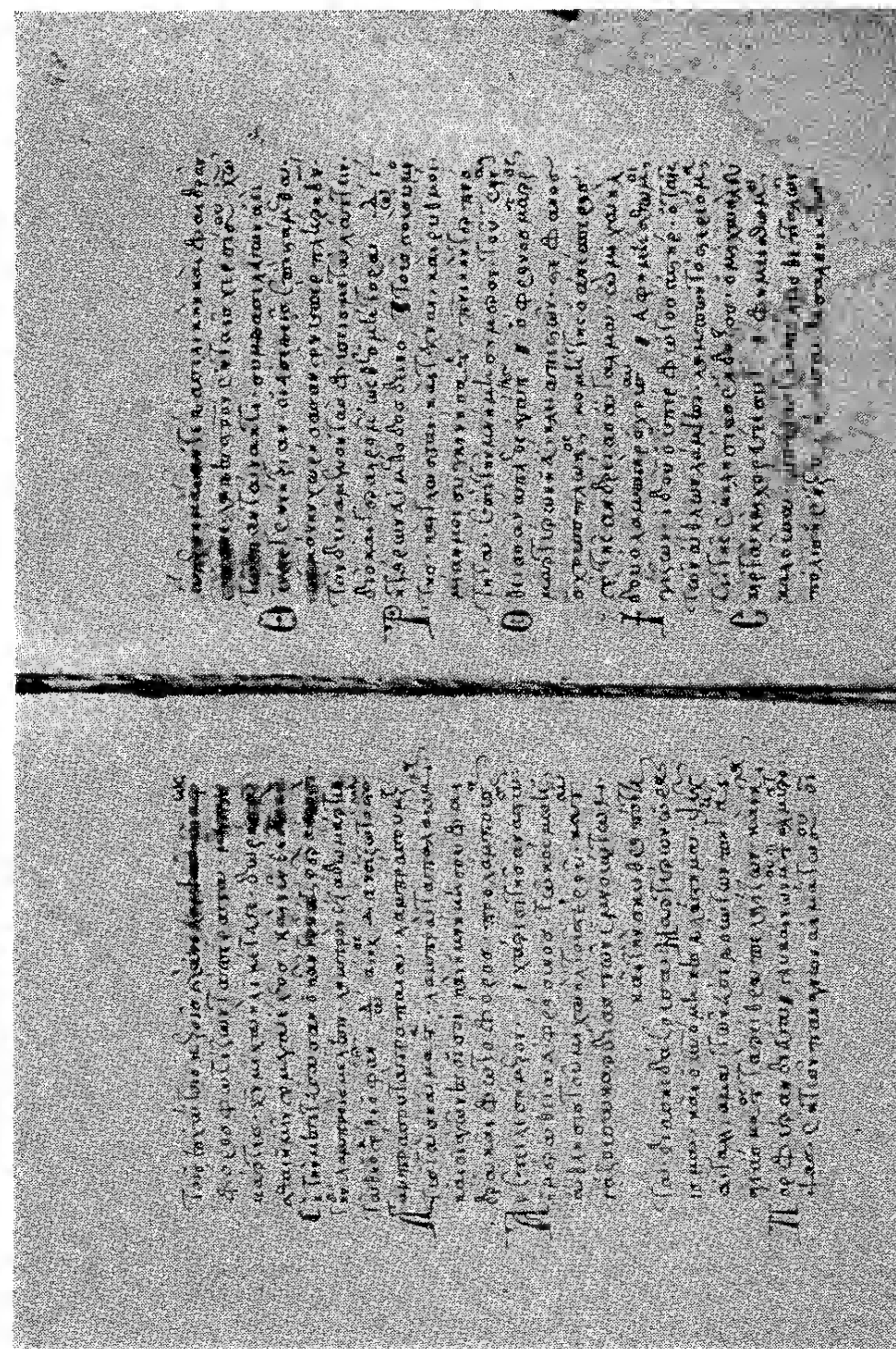
Ὡς ἀνέφερα ἀνωτέρω, θεωρῶ τὴν 21ην Μαρτίου ὡς ὀρθὴν ἡμερομηνίαν ἀθλήσεως τοῦ Μιχαήλ, ὁπότε τότε θὰ πρέπει νὰ ἑορτάζεται καὶ ἡ μνήμη του.

---

1. «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, ἐν Βόλῳ, σ. 352.
2. Αὐτόθι, σ. 338.
3. Συναξαριστής[4] τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, πάλαι μὲν ἑλληνιστὶ συγγραφεὶς ὑπὸ Μαυρικίου ... εἶτα δὲ μεταφρασθείς... ὑπό... Νικοδήμου Ἁγιορείτου..., τόμ. Β', Ἀθήνησι 1868, σ. 27.
4. Κ. Δουκάκη, Συναξαριστής, ἔνθ' ἀνωτ., Ἀρχιμ. Μ. Λαγγῆ, Συναξαριστής, ἔνθ' ἀνωτ.
5. Συναξαριστής, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27, σημ. 1.
6. Νέον Μαρτυρολόγιον[3], σ. 57.
7. Otto Meinardus, The Saints of Greece, Athens 197 , σ. 142.
8. Ἀκολουθία... Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας, Ἀθῆναι 1908, σ. 3.

5 - 3 - 1981

ΠΙΝΑΞ Α'

Κῶδιξ Μονῆς Δουσίκου 51, φφ. 47v-48r. Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων. Βλ. σσ. 235-236, 241, 256-258.

Κῶδιξ Μονῆς Δουσίκου 51, φφ. 50v-51r. Βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων. Βλ. σσ. 235-236, 245, 264-265.

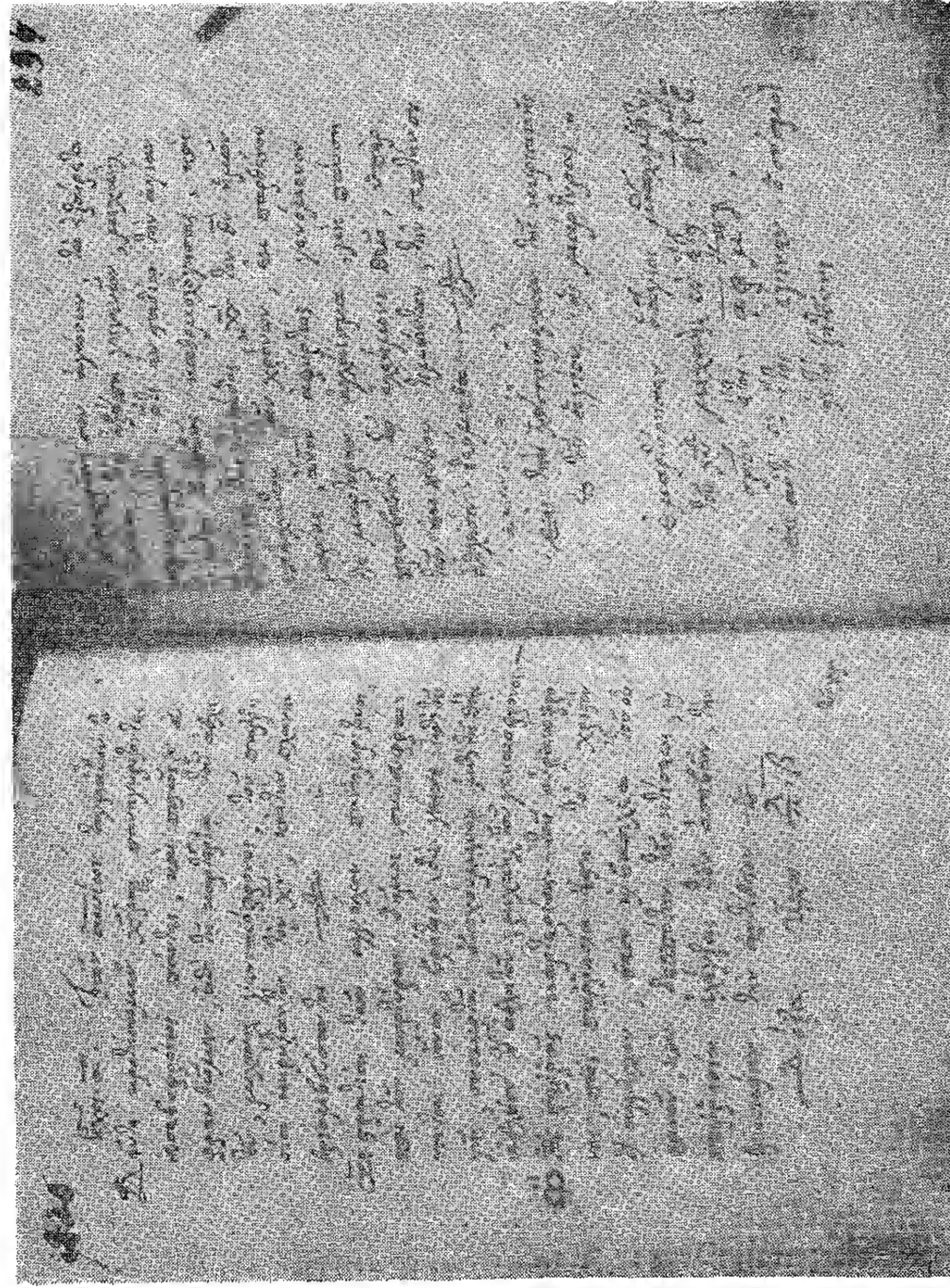
5

Κῶδιξ Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλάδος 733, φφ. 4v-5r. Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων. Βλ. σσ. 236-237, 241, 256-257.

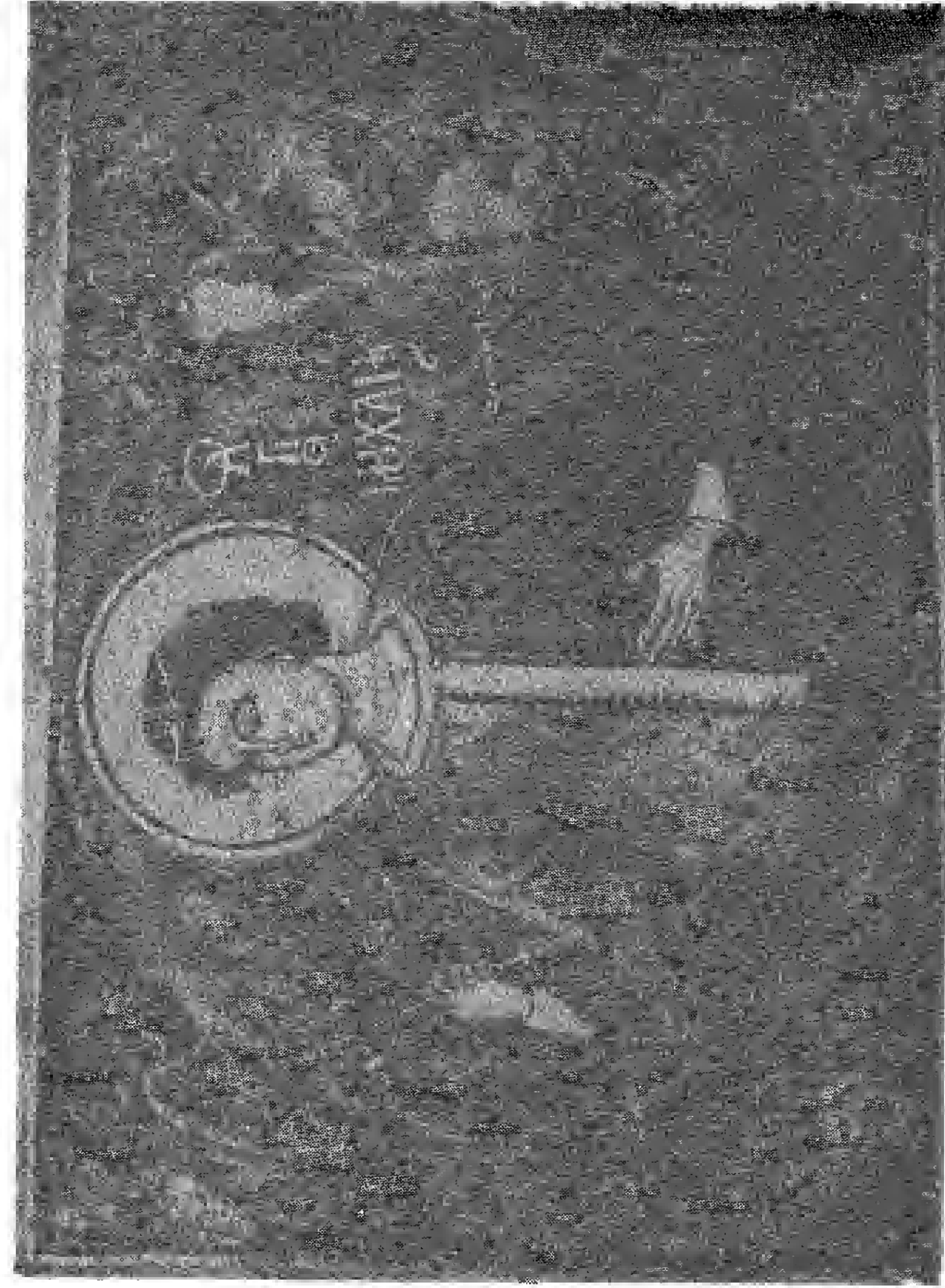
Κῶδιξ Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλάδος 733, φφ. 10ν-11r. Βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων. Βλ. σσ. 236-237, 245, 264-265.

Μηνὶ μαΐῳ κα΄. κατὰ τὴν ἑσπέραν
τὴν κυριακὴν τῶν νηστειῶν - ἔνθα
ἐν ἁγίῳ μνήμην ὁ στίχος. ἔγειν
τὰ ἀναστάσιμα τοῦ ἤχου, καὶ τὴν ἄθλησιν τοῦ
ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος μιχαὴλ
τοῦ νέου. τοῦ μαρτυρήσαντος ἐν θεσσαλονίκη.
ἑσπέρας μετὰ τὰ ἀναστάσιμα. προσόμοια
Ναγίου. ἦχος. δ΄. Ποίοις εὐφημιῶν στέμ-
Δεῦτε τοῦ μιχαὴλ σήμερον, τὴν πανσέβα-
στον φαιδρὰν ἡμέραν, συνεορτάσωμεν
ᾄσμασιν, ἐπὶ τῶν οὐρανῶν οἱ θεῖοι νόες,
καὶ μαρτύρων σύμπασα χορεία, προφῆται
σὺν ἀποστόλοις καὶ μονάζουσιν, ἁγίων τὸ
μυριάριθμον συνάθροισμα. ὡς τὸν Χν
παρρησίᾳ, βασιλέα τῶν, καὶ θεὸν, καὶ
κτίστην παντὸς τοῦ κόσμου κηρύξαντος,
καὶ πατρὶ, καὶ πνεύματι σύνθρονον.
Δεῦτε τῶν εὐσεβῶν ἅπασα, νῦν ὁμήγυ-
ρις ἀσματίζωμεν, καὶ ἱεροτελῶ ...

Κῶδιξ Σκήτης Καυσοκαλυβίων Ἁγ. Ὄρους 199, σ. 185. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων. Βλ. σσ. 232, 243-244, 253.

Κῶδιξ Σκήτης Καυσοκαλυβίων 'Αγ. Ὄρους 199, σσ. 236-237. Τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, ὅπου καὶ σημείωσις περὶ τῆς χρονολογίας θανάτου του. Βλ. σσ. 232, 237, 280-281.

Τοιχογραφία τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, τοῦ ἔτους 1739, εἰς τὸν νάρθηκα τῶν παρεκκλησίων τῆς Μονῆς Δουσίκου. Βλ. σσ. 233-234.

"ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ"
ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΕΤΟΣ Β.' ΑΡΙΘ. 22
ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΠΥΡΙΔΩΝ (ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ) ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ - ΙΑΤΡΟΣ

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΥΔΗ
ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΟΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Ποίημα Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ῥήτορος
Ἀντεγράφη ἐκ χειρογράφου Κώδικος τῆς ἐν τῇ Σκήτῃ τῶν Καυσοκαλυβίων καλύβης τοῦ ἁγίου Ἀκακίου τοῦ νέου.
Ἐκδίδοται τὸ παρὸν τεῦχος πρὸς τιμὴν τοῦ μονίμου Ὑφυπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν κ. Ν. ΜΑΥΡΟΥΔΗ.
Νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδίδοται

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ν. ΣΧΟΙΝΑΣ
ΙΟΥΝΙΟΣ 1938

1938
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ - ΣΩΤ. Ν. ΣΧΟΙΝΑ
ΕΝ ΒΟΛΩ

Ὁ τίτλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Σπυρίδωνος Καμπανάου Λαυριώτου. Βλ. σσ. 232, 243.

5. Ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία τοῦ Μιχαήλ.

Ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων περιέχεται, ὡς ἤδη ἀνέφερα, εἰς τοὺς κώδικας 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου, 733 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος καὶ 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ κανὼν τοῦ ἁγίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ ᾠδὰς (α'-θ' πλὴν τῆς β'), ἑκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει τέσσαρα τροπάρια καὶ ἓν θεοτοκίον. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τοῦ κανόνος σχηματίζουν τὴν ἀκροστιχίδα: *Λαμπροῖς μέλεσσι λαμπρὸν ἐξάδω μάρτυν*, τὰ δὲ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων ἀποκαλύπτουν τὸ ὄνομα τοῦ ὑμνογράφου: *Θεοφάνης*. Ποῖος εἶναι ὁ ὑμνογράφος αὐτός, δὲν εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορισθῇ, διότι ὑμνογράφος ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεοφάνης κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν (μέσα τοῦ ΙϚ' αἰ.) δὲν εἶναι γνωστός[1]. Ἐσχάτως συνεδυάσθη ὁ Θεοφάνης οὗτος πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του διάσημον λόγιον τῆς ἐποχῆς, Διδάσκαλον καὶ Μέγαν Ρήτορα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Θεοφάνη (κατὰ κόσμον Θωμᾶν) Ἐλεαβοῦλκον Νοταρᾶν[2], ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, διετήρει σχέσεις μὲ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Θεωνᾶν Α' (1539-1541), πιθανώτατα δὲ καὶ μὲ τὸν διάδοχόν του Μητροφάνη Α' (1541-1550/51), συγγραφέα, ὡς ἔχω ὑποστηρίξει[3], τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαήλ. Ἡ ὑπόθεσις αὐτή, εὐλογοφανὴς κατ' ἀρχήν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ καὶ ἀνεπιφυλάκτως, διότι ὁ Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος, ἀναμφισβητήτως ἄνθρωπος μεγάλης παιδεύσεως καὶ σπουδαία μορφὴ τῶν γραμμάτων διὰ τὴν ἐποχήν του, δὲν εἶναι ἀπὸ πουθενὰ ἄλλοῦ γνωστὸς καὶ ὡς ὑμνογράφος[4]. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ σημειώσω

---

1. Βλ. C. Émereau, Hymnographi Byzantini, «Échos d'Orient» 25, 1926, σσ. 179-183 (ὅπου τὸ λῆμμα «Θεοφάνης»)· Henrica Follieri, Initia hymnorum Ecclesiae Graecae, τόμ. 5, Μέρος Α', Βατικανὸν 1966, σσ. 269-271 (ὅπου πίνακες ὑμνογράφων, λῆμμα «Θεοφάνης»).

2. Βλ. Ἀπ. Γλαβίνα, Μητροπολῖταί τινες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, ΕΕΘΣΠΘ 19, 1974, σ. 303· πρβλ. Βίκτωρος Ματθαίου, Ὁ Μέγας Συναξαριστής, ἔκδ. γ', τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1969, σ. 204, σημ. [= Μ. Λαγγῆ, Ὁ Μέγας Συναξαριστής, ἔκδ. ε', Ἀθῆναι 1976].

3. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 246-247· πρβλ. καὶ κατωτέρω, σ. 248.

4. Περὶ τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου βλ. [Ἀνδρέου Μουστοξύδου], «Ἑλληνομνήμων», 1847, σσ. 617-623· Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 144-145· Ἀθαν. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, «Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλλην. Φιλολογ. Σύλλογος», τόμ. ΙΖ', 1882/83, Κωνσταντινούπολις 1886, σσ. 52-53, 63-64· Μ. Γεδεών, Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, Κωνσταντινούπολις 1883, σσ. 45-50· Τ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 91 94· Χρ. Πατρινέλη, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας, Ἀθῆναι 1966, σ. 59· Ἀπ. Γλαβίνα, Μητροπολῖται τινες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, ΕΕΘΣΠΘ 19, 1974, σ. 303.

ὅτι ὁ γνωστὸς μαθητὴς τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου Ματθαῖος ἐκ Κρήτης, Διδάσκαλος καὶ Ῥήτωρ, ἀδελφὸς τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Μητροφάνους Β' (1580-90) τοῦ ἀπὸ Βεροίας καὶ διδάσκαλος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ (α': 5 Μαΐου 1572 - 29 Νοεμ. 1579, β': Αὐγ. 1580 - Φεβρ./Μάρτ. 1584, γ': 1587-1595)[1], ὑπῆρξε καὶ δόκιμος ὑμνογράφος[2]. Τοῦτο ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ ὁ διδάσκαλός του Ἐλεαβοῦλκος πιθανὸν καὶ αὐτὸς νὰ ὑπῆρξε καὶ ὑμνογράφος.

Διὰ πρώτην φορὰν ἐξεδόθη ἡ ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων τὸ ἔτος 1908 ὑπὸ τοῦ Λ. Παπαντωνίου[3]. Ἡ ἀκολουθία ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχικήν, ποὺ περιέχεται εἰς τοὺς προαναφερθέντας κώδικας. Περιλαμβάνει οὕτω ἡ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Παπαντωνίου ἐπὶ πλέον τῆς ἀρχικῆς δώδεκα τροπάρια τοῦ μικροῦ ἑσπερινοῦ (μικρὸς ἑσπερινὸς δὲν ὑπάρχει καθόλου εἰς τὴν ἀρχικήν), τέσσαρα τροπάρια τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ (ἐνῷ παραλείπει ἓν τῆς ἀρχικῆς), δύο τροπάρια τοῦ ὄρθρου, πρὸ τοῦ κανόνος (ἐνῷ παραλείπει ἓν τῆς ἀρχικῆς), εἰς δὲ τοὺς αἴνους, μετὰ τὸ τέλος τοῦ κανόνος, περιέχονται τρία τροπάρια καὶ ἓν δοξαστικὸν διάφορα τῶν ἀντιστοίχων τῆς ἀρχικῆς. Τέλος, ἐκ τοῦ κανόνος παρελείφθησαν συνολικῶς δώδεκα τροπάρια (ἓν ἕως δύο εἰς ἑκάστην ᾠδήν), ὡς καὶ τὸ κάθισμα πρὸ τῆς δ' ᾠδῆς. Οὕτω κατεστράφη ἡ ἀκροστιχὶς καί, κατὰ συνέπειαν, καὶ ἡ ταυτότης τοῦ ὑμνογράφου. Ἀλλὰ καὶ ὅσα τροπάρια τοῦ κανόνος τῆς ἀρχικῆς ἀκολουθίας χρησιμοποιεῖ ὁ Λ. Παπαντωνίου, τὰ ἔχει ἐν πολλοῖς διασκευάσει καὶ οὕτω διαφέρουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν πρώτην των μορφήν. Ὁ ἐκδότης τῆς ἀκολουθίας Λ. Παπαντωνίου θεωρεῖ αὐτὴν ὡς «συγγραφεῖσαν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Θεσσαλονίκης Θεονᾶ». Τοῦτο δέ, διότι ὁ συνεκδιδόμενος μετὰ τῆς ἀκολουθίας βίος τοῦ Μιχαὴλ εἰς δημώδη γλῶσσαν προσγράφεται εἰς τὸν ὡς ἄνω μητροπολίτην Θεσσαλονίκης, διὸ καὶ ὁ ἐκδότης ἐθεώρησεν εὔλογον νὰ ἀποδώσῃ καὶ τὴν σύνταξιν τῆς ἀκολουθίας εἰς τὸν συγγραφέα τοῦ βίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Παπαντωνίου ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτήν, ὡς ἤδη ἔχω ἀναφέρει, χειρόγραφον τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὁ Π. Παπαγεωρ-

1. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 438.

2. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Κρῆτες ἐκκλησιαστικοὶ ἐξακριβούμενοι-Μητροφάνης Θεσσαλονίκης ὁ ἀπὸ Βεροίας, ὁ ἀδελφός του Ματθαῖος ὁ ῥήτωρ, Ἀρσένιος Τορνόβου καὶ Ἠσαΐας Πισάνος, «Κρητολογία», τεῦχ. 8, (Ἰαν. - Ἰούν.) 1979, σ. 20· τοῦ αὐτοῦ, Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ Ματθαῖος ὁ ῥήτωρ καὶ διδάσκαλος καὶ ὑμνογράφος, Οἱ Κρῆτες ἐν Μακεδονίᾳ (16ος αἰών), ΕΕΒΣ 44, 1979/80, σσ. 134-137.

3. Βλ. L. Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σσ. 194-195· Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σ. 236 καὶ πίνακα ἐκτὸς κειμένου πρὸ τῆς σ. 241, ὅπου φωτογραφικὸν πανομοιότυπον τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς.

γίου[1] εἰς μελέτην του τὸ 1911, καὶ τὸ ὁποῖον σήμερον δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὑπάρχει. Διότι τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφον εἶναι τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἀναφέρει τὸ «μαρτύριον» τοῦ Μιχαὴλ ὡς *συγγραφὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Θεσσαλονίκης κυρίου Θεωνᾶ*[2]. Ὡς ἀπέδειξα εἰς παλαιοτέραν μελέτην μου[3], ὁ φερόμενος ὡς συγγραφεὺς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς Α', πρώην ἡγούμενος τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας εἰς τὴν Γαλάτισταν τῆς Χαλκιδικῆς[4], ἀπέθανε περὶ τὸν Μάιον τοῦ 1541 καὶ ἑπομένως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ συγγράψει οὔτε τὸν βίον οὔτε τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἐθανατώθη τὴν 21ην Μαρτίου τοῦ 1544.

Ἡ ὡς ἄνω ἔκδοσις τοῦ Λ. Παπαντωνίου ἐπανετυπώθη χωρὶς καμίαν ἀπολύτως μεταβολήν, μὲ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τίτλον καὶ τὴν παλαιὰν χρονολογίαν (1908) τοῦ ἐξωφύλλου, «δαπάναις τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ Ἀπεραντίων τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1953»[5].

Ἡ ἀκολουθία τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, μαζὶ μὲ τὸν βίον του παραφρασμένον εἰς τὴν νεοελληνικήν, ἐπανεξεδόθη τὸ 1938 εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη» ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Σπυρίδωνος (Ἀθανασίου) Λαυριώτου καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον[6]: *Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Μαυρουδῆ, μαρτυρήσαντος ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ποίημα Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ῥήτορος. Ἀντεγράφη ἐκ χειρογράφου κώδικος τῆς ἐν τῇ Σκήτῃ τῶν Καυσοκαλυβίων Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου τοῦ Νέου. Ἐκδίδοται τὸ παρὸν τεῦχος πρὸς τιμὴν τοῦ μονίμου Ὑφυπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν κ. Ν. Μαυρουδῆ. Νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδίδοται. Ἐκδοτ. Οἶκος Σωτ. Ν. Σχοινᾶ, Ἐν Βόλῳ 1938.* Ἡ ἀκολουθία αὐτὴ καὶ ὁ συνεκδιδόμενος βίος τοῦ Μιχαὴλ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν κώδικα 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους

1. Π. Παπαγεωργίου, Ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς ὁ Α' καὶ ἔργον αὐτοῦ μαρτυρολογικόν, «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» 31, 1911, σ. 180.

2. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 238-239, 241.

3. Αὐτόθι, σσ. 241-242.

4. Περὶ Θεωνᾶ Α' Θεσσαλονίκης βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 239-242· Ἀπ. Γλαβίνα, Θεωνᾶς Α' ὁ ἀπὸ ἡγουμένων μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 12, 1972, σσ. 270-281.

5. Εἰς τὸ ἐσώφυλλον τῆς ἀνατυπώσεως αὐτῆς ὑπάρχει ἡ ἑξῆς σημείωσις: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἀνετυπώθη δαπάναις τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ Ἀπεραντίων τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1953. Πρωτοβουλίᾳ των καθιερώθη ἀπὸ τετραετίας ὅπως εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου τελῆται κατ' ἔτος θρησκευτικὴ πανήγυρις τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ εἰς τὸν ἐν Νέᾳ Ἑλβετίᾳ Ἱερὸν Ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἔνθα καὶ ἡ ἱερὰ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου, ἁγιογραφεῖσα [sic] ἐκ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ πρωτοτύπου».

6. «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, ἐν Βόλῳ, σσ. 333-357. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων γενικῶς βλ. Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον, ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 226-227.

(= κ. 2 Καλύβης Ἁγίου Ἀκακίου τοῦ Νέου), συνταχθέντα περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. ἀπὸ τὸν Ἰωνᾶν τὸν Καυσοκαλυβίτην[1]. Ἐνῷ ὅμως εἰς τὸν ἀνωτέρω κώδικα περιέχεται ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία τοῦ Μιχαὴλ χωρὶς καμίαν ἀλλαγήν, εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἔκδοσιν ὁ Σπυρ. Λαυριώτης ἔχει προσθέσει ὡρισμένα τροπάρια, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀρχικήν. Οὕτω ἡ ἐκδοθεῖσα ἀκολουθία ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Λαυριώτου περιέχει ἐπὶ πλέον τῆς ἀρχικῆς ὀκτὼ τροπάρια εἰς τὴν λιτὴν (εἰς τὴν ἀρχικὴν δὲν ὑπάρχει καθόλου λιτή), τέσσαρα εἰς τὸν ὄρθρον πρὸ τοῦ κανόνος καί, τέλος, ἓν ἐξαποστειλάριον καὶ ἓν θεοτοκίον μετὰ τὸ τέλος τοῦ κανόνος καὶ πρὸ τῶν αἴνων. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ κανὼν ἔχει ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν καὶ σχηματίζει οὕτω πλήρη τὴν ἀκροστιχίδα, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὑμνογράφου Θεοφάνους μὲ τὰ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων, ἡ ἀκολουθία ἀναγράφεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ὡς «ποίημα Μανουὴλ τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος». Τὸ Σπυρ. ὄνομα τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος Μανουὴλ ἀποτελεῖ αὐθαίρετον προσθήκην τοῦ Λαυριώτου, διότι τοῦτο εἰς τὸν κώδικα 199 τῶν Καυσοκαλυβίων δὲν ἀναφέρεται πουθενά.

Ὅτι ὁ Μέγας Ῥήτωρ Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τοῦ θέρους τοῦ 1530 καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1531[2], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ γράψει ἀκολουθίαν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, μαρτυρήσαντος τὸν Μάρτιον τοῦ 1544, οὐδεμία χρειάζεται συζήτησις. Ἡ παρανόησις ὅμως καὶ σύγχυσις αὐτὴ δὲν εἶναι ἀνεξήγητος, διότι ὁ Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος ἔχει συντάξει ἀκολουθίαν καὶ ἐγκώμιον (περιεχόμενα εἰς τὸν αὐτόγραφον κώδικά του 512 τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, φφ. 164ᵛ-175ᵛ καὶ 256ʳ-270ᵛ ἀντιστοίχως, ἀνέκδοτα μέχρι σήμερον) τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ Μαυροειδῆ τοῦ ἐξ Ἀδριανουπόλεως († περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰ.)[3], ὁ ὁποῖος, ὡς ἤδη ἔχω ἀναφέρει, κακῶς ἐταυτίσθη ὑπὸ πολλῶν πρὸς τὸν Μιχαὴλ τὸν ἐξ Ἀγράφων († 21 Μαρτ. 1544), καὶ ἐθεωρήθησαν οὕτω οἱ δύο ὁμώνυμοι νεομάρτυρες ὡς ἂν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἤδη ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις εἰς τὴν ἐπιστολιμαίαν διατριβήν του πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρκιον περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἁγίους, τοὺς ὁποίους εἶχεν ἐγκωμιάσει ὁ Μέγας Ῥήτωρ Μανουὴλ ὁ Πελοποννήσιος (ἢ Κορίνθιος), καὶ ἐννοῶν, προφανῶς, τὸν ἐξ Ἀδριανουπόλεως νεομάρτυρα Μιχαήλ, γράφει: *Μιχαὴλ μάρτυς ὁ ἐπικεκλημένος Μαυροειδής, οὗ*

1. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου βλ. ἀνωτέρω, σ. 232, σημ. 4.

2. Βλ. Χρ. Πατρινέλη, Οἱ Μεγάλοι Ῥήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των, «Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρ.» 16, 1962, σσ. 25, 38· τοῦ αὐτοῦ, Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου, «Πελοποννησιακὰ» 8, 1971, σ. 137.

3. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 234-235.

τὸν κανόνα συνέγραψεν ὁ αὐτὸς [Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος]»[1]. Οὕτω καὶ εἰς τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων* ὁ ἐν λόγῳ Μέγας Ῥήτωρ Μανουὴλ φέρεται συντάκτης κανόνος τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων[2].

Ἀναμφισβητήτως λοιπόν, ὁ συντάκτης τῆς ἀρχικῆς ἀκολουθίας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ ἀκροστιχὶς τῶν θεοτοκίων τοῦ κανόνος, ὀνομάζεται Θεοφάνης. Ποῖος ὅμως ὁ Θεοφάνης οὗτος, δὲν ἔχει μετὰ βεβαιότητος ἐξακριβωθῆ. Πάντως, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐν λόγῳ ἀκολουθίας, φαίνεται οὗτος ἱκανὸς καὶ δόκιμος ὑμνογράφος.

Ἡ ἐν λόγῳ ἀκολουθία συνετάχθη ἀσφαλῶς ὀλίγον μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Μιχαήλ, ἐφόσον περιέχεται εἰς τὸν κώδ. 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου, χρονολογούμενον εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙϚ' αἰ.

Νέαν ἀκολουθίαν τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας (κακῶς ἀποκαλουμένου ἐνταῦθα καὶ Μαυρουδῆ) ἔχει συντάξει ὁ σύγχρονος Ὑμνογράφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας μοναχὸς Γεράσιμος ὁ Μικραγιαννανίτης[3].

6. Ὁ ἀνέκδοτος ἀρχικὸς βίος τοῦ Μιχαὴλ καὶ ἡ εἰς δημώδη γλῶσσαν παράφρασίς του.

Ὁ ἀρχικὸς βίος τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, συνταχθεὶς εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν, παραδίδεται ἀνωνύμως διὰ τοῦ κώδικος 51 (φφ. 50ᵛ-61ʳ) τῆς Μονῆς Δουσίκου (τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰ.) καὶ τοῦ 733 (φφ. 10ᵛ-29ᵛ) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος (τοῦ ἔτους 1778), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τοῦ πρώτου[4]. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι μέχρι σήμερον ἀνέκδοτον. Ἀντιθέτως, ἔχει ἐκδοθῆ καὶ μάλιστα πολλάκις ἡ παράφρασις εἰς δημώδη γλῶσσαν τοῦ κειμένου τοῦ ἀρχικοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ[5].

1. Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρκιον περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα Ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γενομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων. Ἐκδιδομένη νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἀνδρέου Κορομηλᾶ τοῦ Ἀθηναίου, Ἀθήνησιν 1844, σ. 28.

2. Ἰ. Μ. Περαντώνη, Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 351.

3. Ἐκδίδεται εἰς Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 111-121.

4. Περὶ τῶν κωδίκων τούτων βλ. ἀνωτέρω, σσ. 235-237.

5. Βλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον[1], Ἑνετίησιν 1799, σ. 41-50 [= γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1961, σ. 52-57]· Κ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, ἤτοι Χαλκηδὼν τοῦ νοητοῦ Παραδείσου [Μὴν Μάρτιος], Ἀθῆναι 1891, σσ. 167-175 [= β' ἔκδ., τόμ. 6, Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1960, σσ. 74-83]· Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας... ἐπιδιορθωθεῖσα ὑπὸ Λ. Παπαντωνίου, Ἀθῆναι 1908, σσ. 23-35 [= β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1953, σσ. 18-26]· Σπ. Λαυ-

Ὡς ἤδη ἐτόνισα ἀνωτέρω, ἐξ ἐσωτερικῶν στοιχείων τοῦ κειμένου αὐτοῦ προκύπτει ὅτι ὁ συντάκτης του, αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων, πρέπει νὰ ἦτο κληρικὸς καὶ μάλιστα κατέχων σημαντικὸν ἀξίωμα εἰς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἴσως ὁ μητροπολίτης τῆς πόλεως αὐτῆς[1].

Πολλαὶ γνῶμαι ἔχουν διατυπωθῆ μέχρι σήμερον ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ συγγραφέως τῆς βιογραφίας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, μαρτυρήσαντος τὸν Μάρτιον τοῦ 1544. Οὕτω ὁ Γ. Ζαβίρας[2], ὁ Λ. Παπαντωνίου[3], ὁ Π. Παπαγεωργίου[4], ὁ L. Petit[5], ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης[6], ὁ V. Laurent[7], ὁ Β. Γιαννόπουλος[8] καὶ ὁ ἀρχιμ. Χαράλ. Βασιλόπουλος[9] δέχονται ὡς συγγραφέα τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαὴλ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Θεωνᾶν.

Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτου τούτου ἀνέφερε χειρόγραφον τῆς Θεσσαλονίκης περιέχον τὴν ἀκολουθίαν καὶ τὴν δημώδη παράφρασιν τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, ὑπὸ τὸν ἑξῆς τίτλον, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Π. Παπαγεωργίου: *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ νεωστὶ μαρτυρήσαντος ἐν Θεσσαλονίκῃ, συγγραφὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου Θεσσαλονίκης κυρίου Θεωνᾶ*[10]. Ὁ μητροπολίτης ὅμως Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς Α', πρώην ἡγούμενος τῆς Μο-

ριώτου, Ἀκολουθία ... Μιχαὴλ τοῦ Μαυρουδῆ ..., «Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, ἐν Βόλῳ, σσ. 346-355· Ἀρχιμ. Μ. Λαγγῆ, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. ε', τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1976, σσ. 202-213. Σύντομον ἀφήγησιν τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ βλ. εἰς Εὐρυτανικὸν Λειμωνάριον, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 121-122.

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 235.

2. Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς, Ἀθήνησι 1872 [= φωτοτ. ἀνατύπ. ὑπὸ τῆς Ἑταιρ. Μακεδ. Σπουδῶν, μετ' εἰσαγωγῆς Τ. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972], σσ. 326-327.

3. Ἀκολουθία... Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης τῆς Εὐρυτανίας, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Θεσσαλονίκης Θεονᾶ καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα ὑπὸ Λ. Παπαντωνίου, Ἀθῆναι 1908, σ. 23.

4. Π. Παπαγεωργίου, «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» 31, 1911, σ. 180.

5. L. Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σσ. 194-195.

6. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης, «Θρακικὰ» 10, 1938, σσ. 7-9, 14 [= ἀνατ. σσ. 1-3, 8]· τοῦ αὐτοῦ, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι [1961], σσ. 338-339.

7. V. Laurent, La liste épiscopale du Synodikon d'Adrinople, «Échos d'Orient» 38, 1939, σ. 33· τοῦ αὐτοῦ, Encore le néomartyr Michel Mauroeidès, «Échos d'Orient» 38, 1939, σ. 371.

8. Β. Ν. Γιαννοπούλου, Μιχαὴλ ὁ Μαυρουδῆς, Θρησκευτ. καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπ., τόμ. 8, 1966, στ. 1210.

9. Ἀρχιμ. Χαραλ. Βασιλοπούλου, Εὐρυτᾶνες νεομάρτυρες, Ἀθῆναι 1967, σ. 35.

10. Βλ. Π. Παπαγεωργίου, Ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς ὁ Α' καὶ ἔργον αὐτοῦ μαρτυρολογικόν, «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» 31, 1911, σ. 180· Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σ. 238.

νῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας εἰς τὴν Γαλάτισταν τῆς Χαλκιδικῆς, νεκρὸς ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1541, ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ συγγράψει τὸ «μαρτύριον» τοῦ Μιχαὴλ († 21 Μαρτ. 1544)[1].

Ἐφόσον δὲ ὁ συντάκτης τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ γνωρίζει ὁ ἴδιος καὶ διηγεῖται ἐξ αὐτοψίας καὶ αὐτηκοΐας τὰ τῆς ἀθλήσεως τοῦ νεομάρτυρος, ἐξ ἴσου ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ συντάξει τὸ ἐν λόγῳ κείμενον καὶ ὁ μεταγενέστερος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς Β' ὁ ἀπὸ Παροναξίας (1560-1565)[2].

Ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης εἰς τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* δέχεται ὡς συγγραφέα τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ μητροπολίτην Θεσσαλονίκης ὀνομαζόμενον Θεοφάνη. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀφηγήσεως, ὅπου ὁ βιογράφος ἀναφέρει διὰ τὸν Μιχαήλ: *ἐσύχναζε δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς, διὰ νὰ ἀκούῃ μόνον τὰ ἱερὰ λόγια*, ὁ Νικόδημος προσθέτει διὰ τὸν συγγραφέα τῆς βιογραφίας τὴν ἑξῆς ἐπεξηγηματικὴν ὑποσημείωσιν: *Ἐτοῦτος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς Θεοφάνης ὁ Θεσσαλονίκης*[3]. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν *Μέγαν Συναξαριστὴν* τοῦ Κ. Δουκάκη[4], ὁ ὁποῖος ἔχει χρησιμοποιήσει τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ Νικοδήμου. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ δέχεται βραδύτερον καὶ ὁ Π. Ζερλέντης[5]. Εἰς τὸν νεώτερον, τέλος, *Μέγαν Συναξαριστὴν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας* ὁ ὑποτιθέμενος συντάκτης τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαὴλ «Θεοφάνης» ταυτίζεται πρὸς τὸν γνωστὸν Μέγαν Ῥήτορα καὶ Διδάσκαλον Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλκον[6].

Ὅπως ὅμως ἔχω ἀποδείξει παλαιότερον, ὁ «Θεοφάνης» ὡς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εἶναι ἀνύπαρκτον πρόσωπον καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ[7]. Ἡ σύγχυσις ὀφείλεται προφανῶς

1. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 241-242· πρβλ. καὶ ἀνωτέρω (εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην), σ. 243.

2. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 246. Περὶ Θεωνᾶ Β' Θεσσαλονίκης βλ. Ἀπ. Γλαβίνα, Θεωνᾶς Β' ὁ ἀπὸ Παροναξίας μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 56, 1973, σσ. 231-248.

3. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον[1], Ἐνετίῃσιν 1799, σ. 41, σημ. 1 (β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1856, σ. 48, σημ. 1· γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1961, σ. 52, σημ. 1). Πρβλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 244· Ἀπ. Γλαβίναν ἐν ΕΕΘΣΠΘ 19, 1974, σ. 302.

4. Κ. Χ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, ἤτοι Χαλκηδὼν τοῦ νοητοῦ Παραδείσου [Μὴν Μάρτιος], ἐν Ἀθήναις 1891, σ. 167, σημ. 1 [= β' ἔκδ., Μὴν Μάρτιος, τόμ. 6, Ἀθῆναι 1960, σ. 75].

5. Π. Ζερλέντου, Θεσσαλονικέων μητροπολῖται ἀπὸ Θεωνᾶ τοῦ ἀπὸ ἡγουμένων μέχρι Ἰωάσαφ Ἀργυροπούλου (1520-1578), BZ 12, 1903, σ. 137.

6. Ἀρχιμ. Ματθαίου Λαγγῆ, Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τόμ. Γ', Μὴν Μάρτιος, ἔκδ. ε', Ἀθῆναι 1976, σ. 204 (συνέχεια ὑποσημ. ἐκ τῆς σ. 202).

7. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 244-247. Πρβλ. Ἀπ. Γλαβίναν ἐν ΕΕΘΣΠΘ 19, 1974, σσ. 294-295, 301-303.

εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συντάκτης τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀποκαλύπτει ἡ ἀκροστιχὶς τῶν θεοτοκίων τοῦ κανόνος, ὀνομάζεται πράγματι Θεοφάνης, ἐθεωρήθη καὶ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ νεομάρτυρος[1].

Ἀσφαλῶς, ὁ συντάκτης τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων, σύγχρονος καὶ αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων (Μάρτ. 1544), ἐὰν πράγματι εἶναι ὁ τότε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος, ὅπως ἤδη ἔχω ἀποδείξει, εἰμὴ μόνον ὁ Μητροφάνης Α' (1541-1550/1)[2]. Οἱοσδήποτε ὅμως καὶ ἂν εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου αὐτοῦ, φαίνεται ἀναμφισβητήτως ἄνθρωπος λόγιος, διαθέτων παιδείαν καὶ ἀρτίαν γνῶσιν τοῦ ἀρχαίου λόγου.

Ὁ ἀκριβὴς χρόνος συντάξεως τοῦ ἀρχικοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστός. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ ἐν λόγῳ κείμενον περιέχεται (καὶ μάλιστα ἐν ἀντιγράφῳ, οὐχὶ αὐτόγραφον) εἰς κώδικα τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰ. (κ. 51 Μονῆς Δουσίκου), σημαίνει ὅτι τοῦτο ἐγράφη ὀλίγον μόνον χρόνον μετὰ τὴν ἄθλησιν (Μάρτ. 1544) τοῦ ἁγίου. Κυρίως ὅμως ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου συνάγεται ὅτι συνετάχθη ὀλίγον μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Μιχαήλ, ἐφόσον ὁ ἴδιος ὁ βιογράφος τοῦ νεομάρτυρος μᾶς βεβαιώνει ὅτι: *ὁ μὲν πατὴρ αὐτοῦ φθάσας προετελεύτησεν, ἡ δὲ μήτηρ αὐτοῦ εἰσέτι καὶ νῦν ζῇ*[3].

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὴν δημώδη παράφρασιν τοῦ ἐν λόγῳ «μαρτυρίου», τὴν περιεχομένην τόσον εἰς κώδικας (25 Μ. Ξενοφῶντος, 129 Μ. Ἐσφιγμένου) ὅσον καὶ εἰς ὅλας τὰς γνωστὰς ἐκδόσεις (περὶ τῶν ὁποίων εὐθὺς κατωτέρω), ἔχει παραλειφθῆ ἡ ὡς ἄνω φράσις, διότι προφανῶς ἐθεωρήθη περιττή, ἀφοῦ, ὅταν ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ παραφρασμένον κείμενον, τότε οἱ γονεῖς τοῦ ἁγίου πρὸ πολλοῦ ἤδη δὲν εὑρίσκοντο πλέον εἰς τὴν ζωήν.

Μόνον εἰς τὸν κώδικα 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων, ὅπου παράφρασις εἰς δημώδη γλῶσσαν τοῦ ἀρχικοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, ὑπάρχει μεταγλωττισμένη καὶ ἡ ὡς ἄνω φράσις περὶ τῶν γονέων του: *ὁ μὲν πατήρ του ἔχει προαποθάνει, ἡ δὲ μήτηρ του ζῇ ἕως τοῦ νῦν* (σ. 197 τοῦ κώδ.)[4]. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μητέρα τοῦ νεομάρτυρος εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν ὅταν ἔγινεν ἡ παράφρασις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου· ὑποδηλώνει ὅμως ὅτι ἡ παράφρασις αὐτὴ ἀποδίδει πιστότερον καὶ ἀκριβέστερον τὸ πρωτότυπον κείμενον, καὶ ἀποτελεῖ διὰ τοῦτο τὴν παλαιοτέραν ἴσως καὶ πρώτην μορφὴν μεταγλωττίσεώς του. Ὁ ὡς ἄνω κῶδιξ ἔχει γραφῆ ἰδιοχείρως, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ., ἀπὸ τὸν

1. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 246.
2. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 244-247· Ἀπ. Γλαβίναν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 291-301.
3. Βλ. κατωτέρω, σ. 265, στ. 5-6.
4. Ὁ Σπυρ. Καμπανάος Λαυριώτης εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου παραλείπει τὴν φράσιν αὐτὴν («Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, ἐν Βόλῳ, σ. 346).

λόγιον μοναχόν, ἐκ Καστανιᾶς τῶν Ἀγράφων, Ἰωνᾶν τὸν Καυσοκαλυβίτην καὶ περιέχει βίους 31 *νεοφανῶν μαρτύρων* (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν βίον τοῦ Μιχαήλ). Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ὅλα γραμμένα εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν, τὰ ἔχει δὲ συγκεντρώσει καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν καὶ μεταφράσει ὁ ἴδιος ὁ Ἰωνᾶς, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν σ. 417 τοῦ κώδικος σημειώνει: *καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ μαρτύρια τῶν νεοφανῶν ἁγίων συνάξας ἔγραψα*[1]. Πιθανώτατα λοιπόν, ὁ Ἰωνᾶς ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἐξ Ἀγράφων καταγόμενος καὶ αὐτός, νὰ εἶναι ὁ πρῶτος μεταφραστὴς καὶ διασκευαστὴς τοῦ ἀρχικοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Γρανίτσης τῶν Ἀγράφων. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ βεβαιότητος, καὶ διὰ τοῦτο παραμένει πάντοτε πρόβλημα, ποῖος καὶ πότε διὰ πρώτην φορὰν παρέφρασε τὸν ἀρχικὸν βίον τοῦ νεομάρτυρος Μιχαήλ.

Ἡ παράφρασις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ «μαρτυρίου» τοῦ Μιχαὴλ περιέχεται, ὡς ἤδη ἔχω ἀναφέρει, εἰς τοὺς ἑξῆς κώδικας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος:

α' — Εἰς τὸν κώδ. 199 (σσ. 197-230)[2] τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= κ. 2 τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου). Ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν ἔχει ἐκδώσει (τὸ 1938) τὸν βίον τοῦ Μιχαήλ, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, ὁ λόγιος ἰατρός, μοναχὸς Σπυρίδων Καμπανάος Λαυριώτης, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει δυστυχῶς (χωρὶς μάλιστα νὰ τὸ ὑποδηλώνῃ πουθενὰ) ἀλλοιώσει πολὺ τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τῆς παραφράσεως, διότι τὴν ἔχει προσαρμόσει εἰς τὸ τυπικὸν τῆς σημερινῆς καθαρευούσης. Ἐνῷ δὲ ὁ ὡς ἄνω ἐκδότης μετ' ἐμφάσεως δηλώνει («Ἁγιορειτ. Βιβλιοθ.», 1937/8, σ. 346): «Ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος» (=Καυσοκαλυβίων 199), τὰ πράγματα ἀποδεικνύουν ὅτι οὗτος διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἔκδοσιν ἐχρησιμοποίησε περισσότερον τὴν παράφρασιν τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Κ. Δουκάκης εἰς τὸν Συναξαριστήν του (Μὴν Μάρτιος, σσ. 167-175).

β' — Εἰς τὸν κώδ. 25 (σσ. 155-168) τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= κ. Ἁγιορειτ. 727).

γ' — Εἰς τὸν κώδ. 129 (φφ. 2v-7r) τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (= κ. Ἁγιορειτ. 2142).

δ' — Εἰς κώδικα τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν ὁποῖον εἶδε καὶ ἀναφέρει ὁ Π.

1. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου καὶ τοῦ κωδικογράφου Ἰωνᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτου βλ. ἀνωτέρω, σ. 232, σημ. 4.
2. Ἡ παράφρασις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου φθάνει μέχρι τῆς σ. 224, μεταξὺ δὲ τῶν σσ. 224 καὶ 230 περιλαμβάνεται προσθήκη τοῦ μεταφραστοῦ ἢ τοῦ κωδικογράφου περιέχουσα ψυχωφελεῖς συμβουλὰς καὶ προτροπὰς πρὸς τοὺς πιστούς. Σημειωτέον ὅτι ἡ προσθήκη αὐτὴ εἰς τὸ κείμενον τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὸν κώδικα τοῦτον καὶ εἰς τὴν ἐξ αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν («Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», ἔτος Β', 1937/38, σσ. 353-355).

Παπαγεωργίου (τὸ 1911). Εἶναι ἄγνωστον, ἂν σώζεται σήμερον, καὶ ποῦ, ὁ κῶδιξ οὗτος[1].

Ἡ παράφρασις αὐτὴ εἰς δημώδη γλῶσσαν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ βίου τοῦ Μιχαήλ, μὲ μικράς τινας γλωσσικὰς διαφορὰς ἀπὸ κώδικος εἰς κώδικα (ἁπλούστεροι ἢ δημωδέστεροι γλωσσικοὶ τύποι, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον προσηρμοσμένοι εἰς τὸ τυπικὸν τῆς καθαρευούσης), ἔχει ἐπανειλημμένως μέχρι σήμερον ἐκδοθῆ. Κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν Νικόδημον Ἁγιορείτην εἰς τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* (1799), ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπανεκδίδουν οἱ μεταγενέστεροι Συναξαρισταὶ (1891, 1976). Ἐπίσης ἀπὸ τὸν Λ. Παπαντωνίου (1908) καὶ τέλος ἀπὸ τὸν μοναχὸν Σπυρίδωνα Καμπανάον Λαυριώτην (1938). Ὅμως καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐταὶ παρουσιάζουν μεταξύ των γλωσσικὰς διαφοράς[2]. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἑκάστοτε ἐκδότης ἔχει ἐπιχειρήσει αὐθαιρέτους ἐπεμβάσεις εἰς τὸ κείμενον, ἀντικαθιστῶν κυρίως ἰδιωματικοὺς καὶ δημώδεις γλωσσικοὺς τύπους διὰ νεωτέρων κοινῶν καὶ λογίων τύπων. Οὕτω π.χ. ἡ αὐτὴ φράσις φέρεται ὑπὸ τὰς ἑξῆς γλωσσικὰς διατυπώσεις: *Ἔπειτα ὑπῆγεν εἰς Θεσσαλονίκην, γνώριμος ὄντας εἰς τοὺς πολίτας, ὡσὰν ὁπού ἐσύχναζεν εἰς αὐτούς, ποτὲ μὲν συντροφιαζόμενος μὲ τοὺς ψωμοπώλας, ποτὲ δὲ καθήμενος εἰς χωριστὸν ἐργαστήρι ἐψωμοπώλει* (κῶδ. Μ. Ξενοφῶντος 25, σ. 155) — *Ἔπειτα ὑπάγει εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, γνώριμος ὄντας εἰς τοὺς πολίτας, ὡσὰν ὁπού ἐσύχναζεν εἰς αὐτούς, ποτὲ μὲν συντροφιαζόμενος μὲ τοὺς ψωμοπούλους, ἄλλοτε πάλιν καθήμενος εἰς ξεχωριστὸν ἐργαστήριον ἐψωμοπούλει* (κῶδ. 199 Σκήτης Καυσοκαλυβίων, σ. 198) — *Ἔπειτα αὐτὸς ἐσηκώθη καὶ ἐπῆγεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἔγινε γνώριμος μὲ τοὺς ἐκεῖ πολίτας, ποτὲ μὲν συντροφιαζόμενος μὲ τοὺς ψωμοπώλας, ποτὲ δὲ πάλιν καθήμενος εἰς ξεχωριστὸν ἐργαστήριον καὶ ψωμοπωλῶν καὶ αὐτὸς* (Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον, α' ἔκδ. 1799, σ. 41) — *Ἔπειτα αὐτὸς ἀνεχώρησε καὶ ἐπῆγεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἔγινε γνώριμος μὲ τοὺς ἐκεῖ κατοίκους, ποτὲ μὲν συναναστρεφόμενος μὲ τοὺς ἀρτοποιούς, ποτὲ δὲ πάλιν καθήμενος μόνος εἰς ἐργαστήριον καὶ πωλῶν ἄρτους* (Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, μὴν Μάρτιος, Ἀθῆναι 1891, σ. 167· Σπυρ. Λαυριώτης, «Ἁγιορειτ. Βιβλιοθήκη» Β', 1937/8, σ. 346) — *Καὶ μετ' ὀλίγον καιρὸν μισεύσας ἀπὸ Γρανίτσης εἰς Θεσσαλονίκην, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πρότερον ἐπήγαινε, μετήρχετο τὸ ἔργον τοῦ ψωμοπώλου* (Λ. Παπαντωνίου, Ἀκολουθία Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης, Ἀθῆναι 1908, σ. 24).

1. Περὶ τῶν κωδίκων τούτων βλ. Δ. Ζ. Σοφιανὸν ἐν BNJ 21, 1971/76, σσ. 237-238.

2. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τούτων βλ. ἀνωτέρω, σ. 245, σημ. 5.

Ἐκδίδομεν κατωτέρω τὴν ἀρχικὴν ἀκολουθίαν καὶ τὸν ἀνέκδοτον ἀρχικὸν βίον τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Γρανίτσης τῶν Ἀγράφων, στηριζόμενοι εἰς τοὺς κώδικας 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου καὶ 733 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τὴν ἀκολουθίαν λαμβάνεται ἐπὶ πλέον ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ κῶδιξ 199 τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καθὼς καὶ αἱ μέχρι σήμερον ἐκδόσεις της (α': ὑπὸ Λ. Παπαντωνίου, Ἀθῆναι 1908· β': ὑπὸ Σπυρ. Λαυριώτου, «Ἁγιορειτ. Βιβλιοθήκη» Β', 1937/8). Εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα παρατίθενται λέξεις μὲ ἐσφαλμένην ὀρθογραφίαν, μόνον ὅταν τὸ ὀρθογραφικὸν σφάλμα εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργήσῃ παρανόησιν εἰς τὸν γραμματικὸν τύπον τῆς λέξεως. Τέλος, ἀπὸ τὴν α' ἔκδοσιν (Ἀθῆναι 1908) τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μιχαήλ, ὅπου τὰ ἀρχικὰ τροπάρια ἔχουν διασκευασθῆ καὶ ἀλλοιωθῆ εἰς πολλὰ σημεῖα, ἐνδεικτικῶς καὶ κατ' ἐπιλογὴν παρέχονται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα αἱ διάφοροι γραφαί, καὶ μάλιστα μόνον ὅταν ἔχουν κάποιαν σημασίαν διὰ τὴν ὀρθὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Εἰς τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα, ἀκολουθίαν καὶ βίον, τηρεῖται ἰδιαιτέρα στιχαρίθμησις δι' ἕκαστον τούτων· εἰς τὸ περιθώριον, ἀριστερά, σημειοῦται ἡ ἀρίθμησις τῶν φύλλων μόνον τοῦ κώδ. 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου (= D), ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ βασικὸς διὰ τὴν παράδοσιν καὶ ἔκδοσιν τῶν ὡς ἄνω κειμένων.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

CONSPECTUS SIGLORUM

A = cod. Atheniensis 733, saec. XVIII (a. 1778).
C = cod. Athous Scetae Causocalyviorum 199, saec. XVIII.
CPC = W. Christ - M. Paranikas, Anthologia graeca carminum christianorum, Lipsiae 1871.
D = Monasterii Dussici in Thessalia cod. 51, saec. XVI.
EE = Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, Chennevières-sur-Marne 1932.
ER = Εὐχολόγιον τὸ μέγα, ἐν Ρώμῃ 1873.
HR = Ὡρολόγιον τὸ μέγα, ἐν Ρώμῃ 1876.
L = Ἀκολουθία ... Μιχαὴλ ... [ὑπὸ Σπυρ. Λαυριώτου], «Ἁγιορειτ. Βιβλιοθήκη» Β', 1937/8.
MR = Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, I-VI, ἐν Ρώμῃ 1888-1901.
P = Ἀκολουθία ... Μιχαὴλ ἐκ Γρανίτσης ... ἐπιδιορθωθεῖσα ὑπὸ Λ. Παπαντωνίου ..., Ἀθῆναι 1908.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τοῦ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων.

D 46r *Κατὰ τὴν δ' τῶν νηστειῶν ἑσπέρας μετὰ τὰ συνήθη ἀναστάσιμα ψάλλομεν καὶ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Νέου δ' προσόμοια.*

Ἦχος β'. Ποίοις εὐφημιῶν ⟨στέμμασιν⟩.

Δεῦτε τοῦ Μιχαὴλ σήμερον
τὴν πανσέβαστον φαιδρὰν ἡμέραν
συνεπικροτήσατε ᾄσμασιν
ἐκ τῶν οὐρανῶν οἱ θεῖοι νόες
καὶ μαρτύρων σύμπασα χορεία,
προφῆται σὺν ἀποστόλοις καὶ μονάζουσιν,
ἁγίων τὸ μυριάριθμον συνάθροισμα,
ὡς τὸν Χριστὸν παρρησίᾳ
βασιλέα Κύριον
καὶ Θεὸν καὶ κτίστην παντὸς
τοῦ κόσμου κηρύξαντος
καὶ Πατρὶ καὶ Πνεύματι σύνθρονον.

Ὅμοιον.

Δεῦτε τῶν εὐσεβῶν ἅπασα
νῦν ὁμήγυρις ᾀσματιζέσθω
καὶ ἐπικροτείτω τῷ πνεύματι
τοῦ τροπαιοφόρου τὴν ἄθλησιν,
Μιχαὴλ τοῦ νέου ἀθλοφόρου·
τὸν πύργον τὸν ἀδαμάντινον τῆς πίστεως,
τὸ ξένον τῆς καρτερίας καλὸν ἔρεισμα,

---

heirm. *προσομ.* CPC 83 - MR V, 385
19 *καλλὸν (ον* comp., i.e. *καλλ') ἔρεισμα* D || *καλλιέρεισμα* ACL || *καλλιέργημα* P

τὸν ὡς κηρὸν ἐκτακέντα
ἐν φλογὶ καὶ αὔρᾳ πυρὸς
καὶ θῦμα ἐπάξιον
Κυρίῳ προσεπιθέμενον

Τίνα τὰ φοβερὰ ῥήματα,
ἃ προσεῖπέ σοι φανεὶς Χριστός σοι,
συνεπιρρωννύων τῷ πνεύματι
καὶ τῷ σώματι προκαταρτίζων
D 46v *εἰς συμ | πλήρωσιν τοῦ μαρτυρίου;*
Ἐγώ σοι τὸν σταυρικὸν ὑπέστην θάνατον
καὶ σύ μοι τὴν τοῦ πυρὸς μὴ δείσῃς κάμινον·
καὶ βασιλεύσεις τῶν ἄνω
καὶ συγκληρονόμος ἐμοὶ
γενήσει εἰς ἅπαντας
αἰῶνας τερπόμενος.

Δόξα. Ἦχος α΄. Θεαρχίῳ νεύματι.

Θεοσόφῳ γλώττῃ σου
ἤλεγξας τῶν ἀσεβούντων τὰ δόγματα
καὶ ὡσεὶ πῦρ διέφλεξας τὰ πρόσωπα
τῶν μὴ σεβομένων
τὴν ὑπέρθεον καὶ ζωαρχικὴν Τριάδα,
Μιχαὴλ ἔνδοξε,
μηδὲ τὸν Κύριον
τοῦ οὐρανοῦ δεσπότην καθομολογούντων
Θεὸν ἀληθῆ παντοδύναμον.
Ὅθεν ὑπάρχει
δεδοξασμένον σου, μάρτυς, τὸ ὄνομα
ἐν πάσῃ τῇ κτίσει
καὶ ἡ καρτερία τῆς ἀθλήσεως
ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης·
πυρὸς γὰρ οὐ κατέπτηξας

25 *προσεῖπε: προείρηκε* P 26 *σὺν ἐπὶ ρρωνίων* D 27 *προσκαταρτίζων* C 30 *δείσῃς: δώσῃς* P 34 *τερπόμενος: ἑπόμενος* CL heirm. trop. *Θεοσόφῳ γλώττῃ σου* MR VI, 407 35-95 vv. om. P 49 *κατέπτυξας* DA

32 Ro. 8, 17

τὸν ῥοῖζον τὸν παφλάζοντα,
μέσον δὲ τούτου ἀνύμνεις ἐφαλλόμενος
τὸν ἀγωνοθέτην Χριστὸν καὶ κτίστην.
Διὰ τοῦτο γὰρ ἐν οὐρανοῖς
αἱ τῶν Ἀσωμάτων τάξεις σε
μετὰ μαρτύρων ὑπεδέξαντο
καὶ κάτω βρότειον γένος
ἀπονέμει τὰ γέρα σοι,
ὡς τοῦ Χριστοῦ κατὰ δύναμιν τὸ πάθος ἐξεικόνισας·
διό, κλέος τῶν ἀριστέων,
ἀεὶ ὡς τῇ Τριάδι παρεστώς,
D 47r *μὴ | παύσῃ ταύτῃ, δεόμεθα, διηνεκῶς*
ἐκμειλίσσειν τοῦ σῶσαι
ἀπὸ πάσης προσβολῆς ἐναντίας
τὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς
καὶ τοὺς ἐκ πόθου τελοῦντας τὴν μνήμην σου
εἰς τοὺς αἰῶνας ἀγλαοφανῶς περισώζεσθαι.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.
Τοῦ ἤχου ἀπόστιχα. Τὰ ἀναστάσιμα· εἰ δὲ ἐν ἄλλῃ ἡμέρᾳ, ψάλλεται ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου· ἀπόστιχα· εἰπὲ τὰ τῶν αἴνων προσόμοια.

Δόξα. Ἦχος πλάγιος β΄.

Δεῦτε πιστοί,
πνευματικῶς πανηγυρίσωμεν
ἐν τῇ στερρᾷ ἀθλήσει
τοῦ νεοφανοῦς μεγαλομάρτυρος.
Σήμερον γὰρ
μεθ' ἡμῶν ἄγγελοι μετὰ μαρτύρων
συναγαλλόμενοι λέγουσι:
Χαίροις, Μιχαήλ, μαρτύρων ἐκσφράγισμα,
ὁ διὰ Χριστὸν δεσμὰ καὶ κάθειρξιν
καὶ ῥαβδισμοὺς ὑπομείνας
καὶ τὸ πῦρ ὅλως μὴ δειλιάσας.
Χαίροις, ὁ τὰς ἀπειλὰς τῶν τυράννων
ὡς νηπίων βέλη λογισάμενος

54 *αἰ* D 61 *δεώμεθα* D 62 *ἐκμειλιάσσειν* L 65 *ἐκτελοῦντας* A 68 *πνευματικὸς* D 69 *στερὰ* D

καὶ τὸν Χριστὸν τρανῶς
ἀληθινὸν Θεὸν ὁμολογήσας
ἐν μέσῳ τῆς ἀσεβείας.
Διό σου δεόμεθα,
ὡς παρρησίαν ἔχων
πρὸς Χριστὸν τὸν σὲ δοξάσαντα,
αὐτὸν ἐκτενῶς ἱκέτευε
δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.
Τροπάριον. ⟨Δόξα Πατρί⟩. Ἦχος γ'. Μέγαν εὕρατο.

Στῦλος μέγιστος τῇ ἐκκλησίᾳ,
πύργος ἄσειστος τῇ οἰκουμένῃ,
ἀνεφάνης, μαρτύρων ἀγλάισμα,
D 47v *ἐν | τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς καὶ ἀνέλαμψας*
οἷα φωσφόρος φωτίζων τὰ πέρατα,
μεγαλομάρτυς·
Χριστόν, Μιχαήλ, ἱκέτευε
δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Σὲ τὴν μεσιτεύσασαν
⟨τὴν σωτηρίαν τοῦ γένους ἡμῶν
ἀνυμνοῦμεν, Θεοτόκε παρθένε⟩.

Ὁ κανὼν τοῦ ἁγίου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε:
Λαμπροῖς μέλεσσι λαμπρὸν ἐξάδω μάρτυν·
τὰ θεοτόκια: Θεοφάνης.

ΩΔΗ Α'. Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα ⟨μου⟩.

***Λ**αμπρά σου τὰ τρόπαια,*
λαμπρά σου, μάρτυς, τὰ σκάμματα,
λαμπρὰ τὰ παλαίσματα
καὶ οἱ ἀγῶνες οἱ σοί,
καὶ ἡ μνήμη σου
φαιδρὰ καὶ φωτοφόρος,

---

heirm. trop. *Στῦλος μέγιστος* ER 187-HR 145- MR I, 522
heirm. α' EE 99, n. 141, Joannis 100 *κάμματα* P 104 *φαιδρά: λαμπρὰ* CL

5-3-1981

προλάμπουσα χάρισι
τῆς ἀναστάσεως.

***Ἀ**νέτειλε σήμερον*
ἡμέρα θεία, εὐφρόσυνος,
τῷ κόσμῳ ἡ ἄθλησις
τοῦ Μιχαὴλ τοῦ στερροῦ,
καταυγάζουσα
καρδίας τῶν ὑμνούντων
καὶ τὴν σκυθρωπότητα
διασκεδάζουσα.

***Μ**αρτύρων ὡράισμα*
καὶ οὐρανόμηκες βλάστημα,
ψυχῶν ἀγαλλίαμα,
τῶν εὐσεβούντων πηγὴ
ἁγιάσματος,
τὰ ῥεῖθρα πελαγίζων
καὶ καταγλυκαίνων μου
τὴν ἁλμυρότητα.

***Π**ορφύραν διέβαψας*
ἐκ τῶν πανάγνων αἱμάτων σου
D 48r *οἷ |άπερ σημαίαν τε*
βασιλικὴν καὶ φαιδράν,
ἐπανέλαβες
σταυρὸν ἐν ταῖς χερσί σου,
Χριστῷ τῷ παντάνακτι
συμβασιλεύων ἀεί.

Θεοτοκίον.

***Θ**εοῦ σε γεννήτριαν*
οἱ εὐσεβεῖς ἐπιστάμεθα,
ὡς μόνην χωρήσασαν
τὸν ὑπερπλήρη Θεόν,
τὸν δυνάμενον
τὰς φύσεις μεταλλάττειν·

---

120 *πελαγησόμενοι* P 131 *Θεοῦ: Χριστοῦ* A

διὸ καὶ γεραίρομεν
ὡς θεομήτορα.

ΩΔΗ Γ'. Τοὺς σοὺς ὑμνολόγους, ⟨Θεοτόκε⟩.

*'**Ρ**ητόρων εὐμέθοδος δεινότης*
καὶ γλῶσσαι καὶ τέχναι καὶ ῥυθμοί,
μίαν μοι συγκινήσατε
πνευματικὴν τερπνότητα
ἐπὶ τῇ μνήμῃ σήμερον
τοῦ γενναιόφρονος μάρτυρος.

'Ο θείας ἀνάπλεως ἀγάπης,
μαρτύρων ἡ εὔκλεια, πιστῶν
στέφανος ὁ χρυσόπλοκος,
κομήτης ὁ ἀνέσπερος,
τὸ τῆς ἀνδρείας ἄγαλμα,
ὁ Μιχαὴλ εὐφημείσθω μοι.

*'**Ι**δοὺ ὁ λαμπτὴρ ὁ χρυσαυγίζων,*
ἰδοὺ ὁ ὑπέρφωτος ἀστήρ,
ὁ ταῖς τῶν ἄθλων λάμψεσι
λάμπων τῷ στερεώματι
τῆς ἐκκλησίας, ἔνδοξος,
ὁ Μιχαὴλ εὐφημείσθω μοι.

***Σ**κιρτᾷ καὶ χορεύει συγκαλοῦσα*
ἁπάσας τὰς πόλεις Θετταλῶν
πόλις ἡ ἐντρυφήσασα
D 48v *Θεσσαλονίκης | ἆθλά σου*
καὶ τὰ σεπτά σου λείψανα,
ὦ Μιχαήλ, ἀπολαύσασα.

Θεοτοκίον.

*'**Ε**κ σοῦ κατερρύη θεία δρόσος*
καὶ ἴαμα γέγονε τῇ γῇ

---

heirm. γ' EE 100, n. 141, Joannis
143 τὴν D 145 θεῖος P || ἀνάπλεος DA 150 ὁ: ὦ D 154 τὸ DA

πάσῃ, θεοχαρίτωτε,
ἧς κοινωνὸς ἐγένετο
καὶ Μιχαὴλ ὁ ἔνδοξος,
Χριστὸν δοξάσας τοῖς αἵμασιν.

Κάθισμα. Ἦχος δ'. Κατεπλάγη Ἰωσήφ.

Κατεπλάγησαν βροτοὶ
τὴν καρτερίαν σῆς ψυχῆς
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ
συνεπεκρότησαν φαιδρῶς
ἐν τῷ πανδήμῳ θεάτρῳ σὲ
ἀγωνιοῦντα,
οἷάπερ κηρὸν
φλογιζόμενον
μέσον τοῦ πυρὸς
καθορῶσαί σε·
ὡς μὴ ἐρίζων ὅλως μηδὲ
κραυγάζων,
ἀλλ' εὐχαρίστως ὑπέψαλλες,
Χριστὸς Θεός μου
καὶ ποιητής μου,
ὁ μένων εἰς αἰῶνας.

Δόξα. Τὸ αὐτό. Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Ἀκατάληπτα τὰ σὰ
καὶ πέρα γνώσεως κτιστῆς,
θεομῆτορ Μαριάμ,
φρικτὰ τεράστιά ἐστιν,
ὅτι ἐδάνεισας φύσιν
τῷ φυσιζώῳ
Λόγῳ τοῦ Θεοῦ·
τῇ καθαρότητι
θεῖαν ἀνθρωπίνης

---

heirm. καθ. CPC 60 - MR I, 233; III, 338 175-176 κηρὸς φλογιζόμενος DACLP 184 post εἰς add. τοὺς codd. quod del. metri gratia 185-200 vv. *(θεοτ.)* om. CL

179-180 Matth. 12, 19; cf. infra, vv. 246-247 in vita

ἀντήλλαξας,
ὡς τὸν Θεὸν παχύνασα
ἀφύρτως
καὶ τὸν βροτὸν ὡς θεώσασα.
Δοξάζω πίστει
τὰ ὑπὲρ λόγον
Θεῷ γινωσκόμενα.

ΩΔΗ Δ΄. Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ.

D 49r *__Μ__εγαλύνας τὸν δεσπότην*
σοῖς γενναίοις ἀθλήμασι
καὶ κηρύξας τοῦτον
τέλειον Θεὸν παντοκράτορα
μέσον ἀθέου σταδίου,
καὶ ἐκραύγαζες:
Παντοδύναμε,
δόξα, Χριστέ, τῇ δυνάμει σου.

__Ε__ὐπλοΐᾳ μαρτυρίου
τὰς σπιλάδας διέπλευσας
τῶν βασάνων, μάρτυς,
οὐριοδρομήσας ἀνέδραμες
πρὸς τοὺς ἀκλύστους λιμένας
καὶ κατήντησας
τῆς εἰρήνης
πρὸς πόλιν Θεοῦ Παντοκράτορος.

__Λ__όγου ζῶντος θεῖος κῆρυξ
καὶ κρατὴρ ἐχρημάτισας,
Μιχαὴλ θεόφρον,
ἄρτος ζῶν τραφῆναι τοῖς ἄθλοις σου
καὶ ποτισθῆναι αἱμάτων
τοῖς προχεύμασιν,

heirm. *δ΄* EE 95, n. 135, Joannis 209 *εὐπλοΐα* DACL 210 *πηλάδας* D: *σπηλάδας* A || *δι' ἔπλευσας* D 213 *τοὺς*: *τὰς* DA || *ἀκλύστους*: *ἀλήστους* P 217 *λόγον* P

220 Joa. 6, 51

συνεκάλεσας
κόσμου πιστοῦ τὰ συστήματα.

Ἐ__ξ__εζήτησας καὶ εὗρες
καὶ κρατήσας ἠγάπησας
ὃν ἐπόθεις, μάρτυς,
Κύριον Θεὸν καὶ ἐξήγειρας
τῆς παναγίας ψυχῆς σου
τὴν ἀγάπησιν·
μέχρις αἵματος
ὡς ἀθλητὴς ἐννομώτατος.

Θεοτοκίον.

Ὀ__φ__ειλόμενόν σοι χρέος
τῆς προμήτορος ἔλυσας
ἀποδοῦσα μόνη
τόκον πλὴν ἀνδρὸς ἀνερμήνευτον
καὶ ἐναλλάξασα θεῖαν ἀνθρωπότητος
καὶ δανείσασα
τῷ φυτουργῷ φύσιν, δέσποινα.

ΩΔΗ Ε΄. Ἐξέστη τὰ σύμπαντα.

D 49v *__Σ__τομώσας τὸν θρίαμβον*
κατὰ τῆς πλάνης, ἔνδοξε,
θείᾳ τῇ τοῦ πνεύματος δυνάμει
καὶ εὐφημῆσαι
πάντας πιστούς, Μιχαήλ,
διήγειρας ἄκτιστον ἀρχήν,
μίαν τρισυπόστατον,
ὡς μαρτύρων ἐκσφράγισμα.

__Σ__οφίαν ἐλάλησε
τὴν ἀληθῆ τὸ στόμα σου

237 *ἐναλλάξα* D || *ἀνθρωπότητα* P
heirm. *ε΄* EE 100, n. 141, Joannis 243 *εὐφημήσαι* DA 249 *ἀληθεῖ* D

225 Lu. 3, 9-10

καὶ ἡ τῆς καρδίας σου μελέτη
σύνεσιν ἔσχε
πνευματικήν, Μιχαήλ,
καὶ ἤγειρας θέατρον λαμπρὸν
ἐν τοῖς σοῖς ἀθλήμασι
καὶ λαμπροῖς ἀριστεύμασιν.

***Ἰ**δοὺ τῷ δεσπότῃ σου*
δανείζεις τὰ οἰκεῖά σου
καὶ νέμει τὰ ἴδια ὁ Κτίστης,
χάριτας δούς σοι,
λαβὼν αἱμάτων κρουνούς,
καὶ γέγονε θεία ἀλλαγὴ
δούλου πρὸς τὸν κύριον
ἀπὸ γῆς πρὸς οὐράνια.

***Λ**αμπρύνεις τὴν σύμπασαν*
ὡς ἥλιος, πανένδοξε·
οὐ δύνεις, οὐ φλέγεις, οὐδ' ἐκλείπεις,
πλὴν ἀγαθύνεις
καὶ ἱλαρύνεις ψυχὰς
τῶν πόθῳ τιμώντων, Μιχαήλ,
μνήμην σου τὴν ἔνδοξον
καὶ σωτήριον ἄθλησιν.

Θεοτοκίον.

***Φ**οιτήσας, θεόνυμφε,*
ὁ φυτουργὸς τῆς κτίσεως
ἐκ τῶν ἀνωτάτω καὶ κατῆλθεν
ἀναμορφῶσαι
ἀδαμιαίαν μορφὴν
καὶ ὅλον φορέσας με θεοῖ
ἐκ σοῦ, παντευλόγητε,
D 50r *ἀνιστῶν πρὸς | τὰ κρείττονα.*

ΩΔΗ Ϛ'. Τὴν θείαν ταύτην καὶ ⟨πάντιμον⟩.

251 *ἔσχες* DA 257 *οἰκία* DA 260 *κρονοὺς* D 269 *τὸν* D 272 *φοιτήσας: φωτίσας* P 274 *ἀνωτάτων* A 277 *θεεῖ* A: *Θεῷ* P

248-251 Ps. 48 (49), 4

***Ἀ**πέρρει ῥεῖθρα ἀείζωα*
ἐκ σῆς μελισταγοῦς γλώττης, ἔνδοξε,
τὴν τρισυπόστατον
μίαν κηρύττων θεότητα
ἐνώπιον τυράννων
ἀθέων, μέγιστε.

***Μ**αρτύρων ὤφθης ἀγλάισμα*
καὶ ἄνθος, Μιχαήλ, εὐωδέστατον,
θεῖον προπύργιον
τῶν εὐσεβούντων καὶ καύχημα
καὶ δυσμενῶν ἀθέων
πυρὸς φλογώτερος.

***Π**υρείων θείων κατέθυσας*
τὸ σῶμα ὡς θυμίαμα εὔοσμον
καὶ προσενήνοχας
δεκτὴν θυσίαν καὶ ἄμωμον
ἐν τῇ φρικτῇ τραπέζῃ
τοῦ Παντοκράτορος.

***Ῥ**ευσάτωσάν μοι τὰ μέλη σου*
τὴν θείαν καὶ φαιδρὰν ἀγαλλίασιν,
ὡς τὸ ἀκένωτον
μύρον ἀξίως βαστάσαντα
καὶ τοῖς πιστοῖς δειχθέντα
ὀσμὴ τοῦ πνεύματος.

Θεοτοκίον.

***Ἀ**σμάτων ᾆσμα ὡς πέφηνας,*
ἀγγέλων καλλονή, θεοκόσμητε,
τοὺς ἀνυμνοῦντάς σε
σῶζε παντοίας κακώσεως
καὶ ἐξ ἐχθρῶν ἀδίκων

heirm. ϛ' EE 100, n. 141, Joannis 280 *ἀπόρρει* DA: *ἀπορρεῖ* CL 281 *σῆς: τῆς* P 283 *κηρύττων* metri gratia, pro *κηρυττούσης* vel *κηρύττοντος: μέλποντος* P 291 *φλογώτερον* DA 292 *πυρείον θείον* D: *πυρεῖον θεῖον* AP || *κατέθυκας* DA 295 *ἄμωμος* P 304 *πέφυνας* D: *πέφυκας* CLP 308 *ἐξ ἐχθρῶν: αἰσχρῶν* P

304 Ca. 1, 1

τῶν πολεμούντων ἡμῖν.

Κοντάκιον. Ἦχος δ'. Ἐπεφάνης σήμερον.

Ἀνεφάνη σήμερον μέγας φωσφόρος
ἐν τῷ στερεώματι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ
ὁ Μιχαὴλ ὁ πανένδοξος,
D 50v *τὸ τῶν μαρ |τύρων ἐξαίρετον ἄγαλμα.*

Ὁ οἶκος.

Τίς ἐξείποι σου, μάρτυς, τὴν ὑπὲρ ἄνθρωπον καρτερίαν;
Παριστάμενος γὰρ τοῖς τῆς εὐσεβείας προμάχοις,
μεγάλῃ φωνῇ τὸν Χριστὸν
Θεὸν καὶ βασιλέα τοῦ παντὸς αἰῶνος ἀνωμολόγησας·
ὅθεν καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ δεσμὰ καὶ κάθειρξιν
καὶ ῥαβδισμοὺς ὑπομείνας,
μέσον τοῦ πυρὸς ἐφαλλόμενος
αὐτὸν ἀνυμνολόγεις·
διὸ ἀγγέλους ἐξέστησας,
δαίμονας ἤλασας,
ἀνθρώπους πιστοὺς μὲν εὔφρανας,
ἀπίστους δὲ κατήσχυνας,
Θεὸν τὸν στεφοδότην δοξάζοντας
καὶ σοὶ τῷ στεφανίτῃ τὰ ἐφύμνια προσφέροντας·
χαίροις, Μιχαήλ,
τὸ τῶν μαρτύρων ἐξαίρετον ἄγαλμα.

Τετάρτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν τὴν σεπτὴν ἄθλησιν
ἑορτάζομεν τοῦ νεοφανοῦς ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μιχαήλ.

Στίχοι.

Ἄθλοις, Μιχαήλ, σοῖς Θεὸν μεγαλύνας,
ἄφθαρτον αὐτός σοι παρέσχετο κλέος.
Εἰκάδι πρώτῃ Μαρτίοιο πυρὶ κάη Μιχαήλ.

---

heirm *κοντ.* HR 169 - MR III, 150, 163, 177, 207, 219 310-313 vv. om. P 311 *τοῦ* om. D 313 *τὸ: ὁ* DA; cf. infra, v. 329, ubi *τὸ* 314 *ἐξείπεις* D: *ἐξείπει* A 317 *αἰῶνος* om. P 319 post *ὑπομείνας* add. *φλόγωσιν* P 321 *αὐτὸς* D 322 *ἀγγέλων* P || post *ἐξέστησας* add *τῇ σῇ γενναιότητι* P 327 *στεφανίτῃ: στεφηφόρῳ* CL 331 post *Μιχαὴλ* add. *τοῦ ἐκ γρανίτζα* A 332 *μεγαλύνεις* P 333 *ἄφθαρτον: φθαρτὸν* D || *παρέσχετο: βραβεύει τὸ* P 334 *Μαρτίῳ* DAP || *ἐκάη* P || *Μιχαῆλος* DA

Οὗτος ὁ νεοφανὴς καὶ μέγας τοῦ Χριστοῦ ἐννομώτατος μάρτυς Μιχαὴλ ὑπῆρχεν ἔκ τινος πολιχνίου ὀνομαζομένου Γρανίτζα, ἐν τοῖς τῆς [D 51r] *δευτέρας | Θετταλίας ὁρίοις· γεννήτορες δὲ τούτου ἦσαν Δημήτριος καὶ Σταυρὴρα, ἀμφότεροι θεοσεβεῖς καὶ δίκαιοι, φιλόπτωχοί τε καὶ φιλεκκλήσιοι· ἐξ ὧν ὁ μὲν πατὴρ αὐτοῦ φθάσας προετελεύτησεν, ἡ δὲ μήτηρ αὐτοῦ εἰσέτι καὶ νῦν ζῇ. Τοῦτον τοίνυν ἔτι παῖδα ὄντα καὶ ἐκ Θεοῦ κεχαρισμένον αὐτοῖς, ἐν πάσῃ σεμνότητι καὶ μετριοφροσύνῃ ἀνέτρεφον καὶ παραινοῦντες ἐδίδασκον αὐτὸν τηρεῖν καὶ φυλάττειν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ· ἐκ γὰρ τῆς τῶν ἐντολῶν φυλακῆς ἡ πρὸς αὐτὸν ἀγάπησις εἰκονίζεται καὶ αὐτὸς ἐν εὐαγγελίοις φησίν: «ὁ ἀγαπῶν με τὰς ἐντολάς μου τηρήσει καὶ οὗτος ἀγαπηθήσεται παρὰ τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς»· ἐξ ὧν καλὴν ἀρχὴν ἔθετο πληρωτὴς εἶναι τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου. Μετ' οὐ πολὺ δὲ φθάσας ὁ πατὴρ αὐτοῦ μεθίσταται τῶν ὧδε καὶ πρὸς τὰς διαιωνιζούσας μονὰς ἐπανεπαύσατο· καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ὡς ἐνῆν αὐτῇ, μεθ' ὅσης εἰπεῖν τῆς σπουδῆς ἀνέτρεφε τὸν παῖδα.*

Ἀφ' οὗ δ' ὁ παῖς εἰς μέτρον ἔφθασεν ἡλικίας, νομίμῳ συνεζεύξατο γυναικί· εἶτα μετ' ὀλίγον ἐκεῖθεν ἀπαίρει πρὸς Θεσσαλονίκην, ἐν ᾗ ἔθας ἦν [D 51v] *τῇ | πόλει ὡς πολλάκις προσαφικόμενος· τότε μὲν παρὰ τοῖς ἀρτοποιοῖς † συνόμενος † ταν῀ν δὲ παρ' ἰδίῳ ἐργαστηρίῳ καθεζόμενος ἀρτοπωλῶν ἦν, ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐργασίᾳ τὴν ἑαυτοῦ τροφὴν ποριζόμενος· ἐξ ἧς καὶ πένησιν ἐδίδου καὶ ἐκκλησίαις προσένεμεν, ὅση δύναμις ἦν, ἔλεος, σχολάζων ὁσημέραι ταῖς συνάξεσι καὶ τῶν θείων νουνεχῶς λογίων ἐπακροώμενος. Θαμίζων δὲ ἦν διηνεκῶς ἐν ἡμῖν τῆς ἀκροάσεως ἕνεκα τῶν θείων λογίων, καὶ οὕτως ἐτύγχανε διατελῶν· ὃς καὶ μονάσαι βουλόμενος ἐνεποδίζετο παρ' ἑτέρων, οἵτινες διεβεβαίουν αὐτῷ, εἰ μὴ μετὰ θελήσεως τῆς τε μητρὸς καὶ γυναικὸς αὐτοῦ τοῦτο ποιήσαιτο, οὐκ εὐπρόσδεκτον ἐν Θεῷ τοὔργον φανείη, μὴ εἰδότες ἃ ἐλάλουν. Ἐμοὶ δὲ τοῦτο προσειπόν, παρετρεψάμην τὴν ἐκείνων κακόνοιαν καὶ τἀληθῆ παρῄνουν. Ἐπεὶ δὲ αἱ νήστιμοι τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς ἡμέραι παρεγένοντο καὶ ἡ τρίτη παρῆν Κυριακή, καθ' ἣν τὸ πα-*

---

2 *πολιχνίου: πολυχρονίου* A || *τῆς: τοῖς* D 4-5 *φιλοκλήσιοι* DA 6 *τοῦτο* A 7 *αὐτῆς* D || *πάσι* D: *πᾶσι* A || *μετριοφροσύνην* DA 11 *ἐξ ὧν* nos: *ἐξῶν* DA 12 *μετ' οὐ: μετοῦ* D 13 *τὸν* D 14 *ἔνην* D: *ἐννὴν* A || *μεθόσης* DA 17 *ἔθας* DA 19 *συνόμενος* DA; locus corruptus videtur; forsitan *σιτούμενος* vel *γενόμενος* 20 *ἐξ ἧς: ἐξῆς* D 21 *προσένειμεν* DA || *ἦν* D || *ὡσημέραι* D: *ὡς ἡμέραι* A 22 *τοῖς θείοις... λογίοις* DA || *νουνεχῶς* om. A 23 *τοῖς* DA || *οὗτος* D 24 *ἐνεμποδίζετο* DA || *παρ' ἑτέρων* nos: *παρετέροις* DA 25 *εἰμὶ* D 28 *αἱ νήστιμοι: ἐνήστημοι* D 29 *καθ' ἣν* nos: *καθεῖν* D: *καθὴν* A

---

10 Joa. 14-15

νάγιον ξύλον εἴθισται καὶ προσκυνεῖσθαί τε καὶ ἀσπάζεσθαι παρὰ τῶν εὐ-
D 52r σεβούντων, ὁ τίμιος σταυρός, ἐκεῖνος ἦν | ὁ προφθάσας καὶ ἀπὸ μεσονυκτίου
ὀρθρίσας τὸ πρωΐ· ὃς καὶ τὴν τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου διδαχὴν τότε καλῶς
ἐπακροασάμενος καὶ τῇ καλῇ αὐτοῦ καρδίᾳ οἷόν τινα θεῖον σπόρον ἐν βαθείαις
ταῖς αὔλαξιν καταθέμενος, ὃ μετὰ τρεῖς ἡμέρας εἰς ἔργον ἐπέρανε, τῇ δυνάμει
τοῦ τὰς ἀσθενείας ἡμῶν βαστάσαντος καὶ τοὺς μώλωπας θεραπεύσαντος
Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν.

Τῇ δὲ ἐπιούσῃ καθ' ἣν ἦν ἡ Δευτέρα τῆς μεσονηστίμου, μετὰ τὴν
ἐνάτην καὶ τὴν τοῦ ἑσπερινοῦ ἀκολουθίαν, ἁγιασθεὶς ἄπεισι δρομαῖος, ἀλλό-
τριόν τι πεποιηκὼς τῆς αὐτοῦ φίλης συνηθείας· ἦν γὰρ ἡμῖν μετὰ τὴν ἐξέλευ-
σιν χάριν ὠφελείας τῶν ἀκουόντων προσποιεῖσθαι λόγον. Τότε μὲν τῶν
ἄλλων προσκαρτερησάντων μικρὸν τῷ λόγῳ, ἐκείνου δὲ ὥσπερ ὑπό τινος ὁδη-
γουμένου ἢ βιαζομένου, ἵνα μὴ τυχὸν ἐπιλάθῃ τοῦ θηράματος, ἀπελθόντος
οὖν καὶ ἐν τῷ ἑαυτοῦ ἐργαστηρίῳ μικρὸν καθεσθέντος, προσῆλθεν αὐτῷ
τις παῖς ἀσεβής, τῶν ἐκεῖσε γειτνιαζόντων ἀπίστων, συνήθης ὢν τῷ
D 52v μάρτυρι, μικρόν τε | μάχιον ζητῶν ὠνήσασθαι ἄρτον· καὶ προσδιελέγετο
τῷ ἁγίῳ, ὅποι πορεύει καὶ ὅτι βραδύνει καὶ ὅπως παραφύλακές εἰσι τῷ
ἐργαστηρίῳ ἐκείνου καὶ τί πιστεύει καὶ εἰ οἶδεν ἃ λέγει ἢ οὔ. Ταῦτα γὰρ
καὶ ἄλλοτε πολλάκις ὁ ἅγιος διελεγχόμενος ἦν, τούτοις ἦν διαφερόμενος· καὶ
πρὸς τὸ τομώτερον τοῦ λόγου διενεχθεὶς ὁ ἅγιος, ἔτυχέ τις κατὰ συγκυ-
ρίαν τῶν ἀσεβούντων νομοδιδάσκαλος καθ' ὁδὸν διαβαίνων, ᾧ ὁ παῖς προσή-
ρετο λέγων: Ἴδε ἃ οὗτος ὁ ἄπιστος λέγει μοι. Ὃς δέ: Τί ταῦτα, τῶν
ἀπίστων ἄπιστε, βλασφημεῖς καθ' ἡμῶν, ὧν τὸ σέβας ἐπιφανὲς καὶ λαμπρὸν
καὶ ἡ στολὴ λαμπροτέρα καὶ ἐπίδοξος; Καὶ ὁ ἅγιος: Σὺ ἀσεβῶν ἀσεβέστατος
καὶ διαβόλου ἀκόλουθος, ἐγὼ δ' ὀρθόδοξος, χάριτι τοῦ Χριστοῦ μου τοῦ
ἀληθινοῦ Θεοῦ, καὶ εὐσεβὴς ἀληθὴς ὡς οἶδα ἃ λέγω καὶ ἑτοίμως ἔχω θανεῖν
ὑπὲρ ὧν πέπεισμαι· ὑμεῖς δὲ οὔθ' ἃ λέγετε οἴδατε οὔθ' ἃ πράττετε, τυφλοὶ
τυφλῶν ὁδηγοὶ καὶ πεπλανημένων πλανῆται. Οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ
D 53r ἄθροισ |μα ἐγένετο τῶν ἀσεβῶν ἐξαίρετον· οἳ καὶ συλλαβόντες ἀνέθεντο τῷ

30 πρὸς κυνῆσθαί D 31 ἡν D: ἦν A 34 ἡμέραις DA || ἔργου DA 37 καθῇ ἦν D: καθὴν ἦν A 39 φίλοις D || ἡν DA 43 καθεστέντος πρὸς ἦλθεν D 44 ἀσεβεῖς D || γιτανιαζόντων DA || συνήθως DA || ὢν τὸ D 45 πρὸς διελέγετω D 48 τοῦ-τοις ἦν DA 49 τὸ τομώτερον: τοτομότερον D || διενεχθεὶς ὁ ἅγιος: debebat esse διενεχθέντος τοῦ ἁγίου 50 καθοδῶν D || ᾧ: ὣ D 50-51 προσύρετο A 52 ὧν: ὡς D || ἐπιφανεὺς A 55 εὐσεβεῖς ἀληθεῖς D || ἐτίμως DA 56 ὑπερῶν D: ὑπὲρ ὃν A || οὔθ': οὐδὲ A || λέγεται D || πράττεται D 57 τυφλὸν D 58 ἀνέθετο D

35 Matth. 8, 17; 1Pe. 2, 25
55 Ac. 21, 13

τῆς ἀδικίας κριτῇ λέγοντες: Ἠκούσαμεν παρὰ τοῦ ἀνθρώπου τούτου λα-
λοῦντος ῥήματα βλάσφημα εἰς Μωάμεθ καὶ τὸν Θεόν. Ὁ δὲ κριτὴς ἐπι-
λαβόμενος τὸν κώδικα ἤρξατο κατὰ μέρος διερωτᾶν καὶ ἐπιστρωννύειν τὰς
ἀποκρίσεις τοῦ ἁγίου· καὶ πρῶτον ἐρώτησεν αὐτῷ: Ποίας θρησκείας εἶ καὶ
τί σου τὸ ὄνομα καὶ πόθεν ἡ πατρίς σου; Καὶ ὁ ἅγιος: Χριστιανὸς ἐκ
χριστιανῶν ἀπὸ Χριστοῦ καλούμενος τοῦ ἀληθινοῦ μου Θεοῦ, Μιχαὴλ τὸ
ὄνομα, ἐκ τῆς τοῦ Φαναρίου ἐπαρχίας. Ὁ δὲ κριτής: Ἔχεις πεῖραν γραμ-
μάτων; Ὁ μάρτυς: Οὐδεμίαν. Ὁ κριτής: Καὶ εἰ γράμματα οὐκ οἶδας,
πῶς τὸν Χριστὸν ὄντα γεννηθέντα ἐκ γυναικός, εἰ καὶ παρθένου, ἐὰν καὶ
Θεοῦ λόγος μαρτυρῆται καὶ παρὰ τῶν ἡμετέρων γραφῶν καὶ πνοὴ Θεοῦ,
ἀλλ' ὅμως οὐ Θεὸς ἀληθής, σὺ ἔμπροσθεν τοῦ βήματός μου Θεὸν ἀληθινὸν
κηρύττεις καὶ δημιουργὸν τοῦ παντός, ὅπου γε καὶ πάθος ὑποστῆναι τοῦτον
D 53v λέγεται καὶ σταυρὸν καὶ ταφήν; Καὶ ὁ μάρτυς: Εἰ ἤθελες, κριτά, | νου-
νεχῶς ἀκοῦσαι τὸ μέγα τῆς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας μυστήριον, οὐκ ἂν εἶχες
ἀντιλέγειν ὅλως ὅτι Θεὸς ὁ Χριστὸς οὐκ ἔστιν· πλὴν πρὸς ἃ ἠρώτησας ἀπο-
κριναίμην σοι. Δύο εἴη τὰ καιριώτατα τῶν κεφαλαίων, ἃ τῆς ἀληθείας ἐκβάλ-
λουσιν ὑμᾶς διὰ τὸ μὴ πιστεύειν ὀρθῶς ταῦτα.

Πρῶτον ὅτι ἐν τῷ ἑνὶ Θεῷ τὰς τρεῖς ὑποστάσεις οὐχ ὁμολογεῖτε,
καὶ δεύτερον, τὸν ἕνα τῶν τριῶν ὑποστάσεων, τὸν ἐκ Θεοῦ πατρὸς πρὸ
τῶν αἰώνων γεννηθέντα ἐνυπόστατον λόγον, ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων διὰ τὴν
ἀνθρώπων σωτηρίαν ἄνθρωπον τέλειον γεγονότα, οὐ πιστεύετε. Πῶς δὲ ὁ
μὲν τρόπος ἀνέκφραστος, καθ' ὃ ἀνθρώπῳ δυνατόν, λέξω· καὶ πρῶτον μὲν
τὴν ἀρχὴν ποιήσομαι ἐκ τοῦ πρώτου τῶν κεφαλαίων.

Ὅτι τρισυπόστατος ὁ Θεὸς ἄκουσον οὖν. Μόνος ὁ Θεός ἐστιν ἀΐδιος,
αἰώνιος, ἄναρχος, ἀτελεύτητος, ἄκτιστος, ἄτμητος, ἀσύγχυτος, ἀπεριόριστος·
πᾶν δὲ κτίσμα καὶ τρεπτόν ἐστι καὶ φθαρτόν· αὐτὸς γοῦν ὁ εἷς καὶ μόνος
D 54r Θεὸς οὐκ ἔστιν ἄλογος οὐδὲ ἔστιν | ἄσοφος, ὥστε ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ
σοφία ἐστὶ τοῦ Θεοῦ· ἡ γὰρ σοφία ἐν λόγῳ καὶ χωρὶς λόγου σοφία οὐκ ἔστιν·
ἐὰν γοῦν ἦν ποτε ὁ πατήρ, ὅτε οὐκ ἦν ὁ λόγος ἢ ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ, λοιπὸν
ἦν ὁ Θεὸς ἄλογός τε καὶ ἄσοφος, ὅπερ ἀσεβές τέ ἐστι καὶ ἀδύνατον· ὥστε

61 κόνδικα DA 64 μου om. A 66 εἰ: ἢ D || οὐκ οἶδας nos: οὐκοίδας D: οὐκ εἶδας A 68 πνοῇ D 70 ὑποσθῆναι DA 71 λέγετε A 72 ἦχες D: ἦχες A 73 οὐκ ἔστιν: ὀκέστιν (ιν comp.) D 74 καιριώτατα nos: καιριώτατε D: κυριώτατα A 75 ἡμᾶς D || ταῦτα: αὗτα D 76 ὁμολογεῖται D 77 τῶν ἕνα D 78 τὸν χρόνον D 79 πιστέβεται D 80 καθὸ DA || ἄνθρωπο (comp., i.e. ἄν ο̅) D || λέγξω D 81 ποιήσωμαι DA 87 λοιπῶν D 88 ἀσεβεὺς A || ὅστε D

86 Si. 4, 24

ἄναρχός ἐστι καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ οὐδέποτε χωρίζεται αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδὲ λόγος εὑρίσκεταί ποτε χωρὶς πνεύματος, ὃ καὶ ὑμεῖς ὁμολογεῖτε· τὸν γὰρ Χριστὸν λέγοντες εἶναι Θεοῦ λόγον καὶ πνεῦμα Θεοῦ εἶναι τοῦτον λέγετε, ἀσεβῶς πάνυ καὶ ἀμαθῶς μὴ τιθέντες ἰδίαν ἑκάστῳ ὑπόστασιν· τρεπτῶς γὰρ καὶ συμπεφυρμένως καὶ ἀνθρωποπρεπῶς ταῦτα λογίζεσθε τὰ ὑπὲρ φύσιν καὶ ἄτρεπτα· ἓν γοῦν τὰ τρία καὶ τὰ τρία ἕν· ἔχων γοῦν ὁ Θεὸς λόγον καὶ πνεῦμα, οὐχ ὡς ἡμεῖς ἔχομεν οἱ ἄνθρωποι οὕτω καὶ αὐτὸς ἔχει εἰς ἀέρα διαλυόμενα, ἀλλὰ θεοπρεπῶς καὶ ὡς ἐν παραδείγματι· καθάπερ τὸ ἀπαύγασμα τοῦ ἡλίου γεννᾶται ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἡ ἀκτὶς τοῦ ἡλίου ἐκπορεύεται ἀπ' αὐτοῦ καὶ μέχρις ἡμῶν καταβαίνει καὶ οὐδέποτε D 54v | χωρίζεται ἀπὸ τοῦ δίσκου οὔτε τὸ ἀπαύγασμα οὔτε ἡ ἀκτίς· διὸ ταῦτα λέγοντες ἥλιον οὐ λέγομεν ἕτερον παρὰ τὸν ἕνα, οὕτω καὶ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ λέγοντες Θεὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐκ ἄλλον Θεὸν λέγομεν παρὰ τὸν ἕνα, τὸν ἀνάρχως καὶ ἀιδίως σὺν ἀνάρχῳ λόγῳ καὶ πνεύματι θεωρούμενον· καὶ οὕτως ἡμᾶς πιστεύειν καὶ ὁμολογεῖν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐδίδαξεν ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος· καὶ οὕτω πιστεύομεν καὶ ὁμολογοῦμεν, κἂν τούτῳ μέλλωμεν ἀποθανεῖν. Καὶ ταῦτα πρὸς τὸ πρῶτον κεφάλαιον. Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον ἴωμεν.

Τὸν Χριστὸν λέγομεν Θεὸν εἶναι ἀληθινὸν καὶ τέλειον καὶ ἄνθρωπον ὁμοίως, διότι οὐ μόνον παντοκράτωρ καὶ παντοδύναμός ἐστιν ἀλλὰ καὶ δίκαιος, καθάπερ ἡ τοῦ ἡλίου ἀκτὶς ἅμα καὶ τὴν ζωογόνον δύναμιν ἔχει καὶ τὸ φῶς καὶ τὴν θέρμην. Πλάσας οὖν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐπ' ἔργοις ἀγαθοῖς καὶ ζῆν κατὰ τὴν θείαν ἐντολὴν αὐτοῦ προστάξας, ἐπειδήπερ οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἑκὼν ὑπακούσας ὑπετάγη τῷ διαβόλῳ καὶ ἥμαρτεν, τὴν θείαν D 55r ἐντολὴν παραβάς, καὶ θάνατον δικαίως κατεδικάσθη, οὐκ ἦν Θεοῦ | μετὰ δυναστείας ῥύσασθαι τὸν ἄνθρωπον ἐκ τούτου· ἠδίκησε γὰρ ἂν οὕτω τὸν διάβολον, μετὰ βίας ἀφελὼν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ τὸν ἄνθρωπον, ὃν οὐκ ἔλαβε βίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου κατελύετο βίᾳ καὶ δυναστείᾳ τοῦ Θεοῦ ἐλευθεροῦντος τοῦτον, ὅπερ οὐκ ἦν Θεοῦ καταλύειν τὸ οἰκεῖον ἔργον. Ἦν οὖν ἀναγκαῖον γενέσθαι ἄνθρωπον ἀναμάρτητον καὶ ἀναμαρτήτως ζῆσαι καὶ οὕτω βοηθῆσαι τῷ ἐθελουσίως ἁμαρτόντι ἀνθρώπῳ· οὐδεὶς δέ, φησίν, ἀναμάρτητος, οὐδ' ἂν ἡμέρα μία ἡ ζωὴ αὐτοῦ ὑπάρχῃ· διὰ τοῦτο ὁ μόνος ἀναμάρτητος λόγος τοῦ Θεοῦ υἱὸς ἀνθρώπου γίνεται καὶ ἐκ παρθένου γεννᾶται καὶ φωνῇ ἐξ οὐρανοῦ μαρτυρεῖται πατρικῇ· καὶ παρὰ τοῦ διαβόλου ἑκουσίως πειράζεται, ὡς ἄνθρωπος πολεμεῖται καὶ νικᾷ τὸν πειράζοντα καὶ δι' ἔργων καὶ μεγάλων θαυμάτων δείκνυσι καὶ πιστοῦται τὴν πίστιν καὶ τὴν πολιτείαν τῆς σωτηρίας. Καὶ οὕτως, αὐτὸς ὁ ἀνευθύνως καὶ ἀναμαρτήτως ζήσας τῶν ὑπευθύνων ἡμῶν ἀναδέχεται τὰ πάθη μέχρι θανάτου, ἵνα καὶ εἰς τὸν ᾄδην καταβὰς σώσῃ κἀκεῖ τοὺς πιστεύοντας. Ὅθεν D 55v καὶ συναναστήσας καὶ συνδοξάσας | καὶ ἀναληφθεὶς συνεδρίᾳ πατρικῇ τὸν ἄνθρωπον ἐτίμησεν, ἐν δεξιᾷ καθίσας τοῦ θρόνου τῆς μεγαλωσύνης ἐν τοῖς οὐρανοῖς· ἐκεῖθεν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀπέστειλεν ἐπὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ μαθητὰς καὶ ἀποστόλους καὶ ἐφώτισεν αὐτούς, οἵτινες, τοῦ Κυρίου συνεργοῦντος καὶ τὸν λόγον βεβαιοῦντος διὰ τῶν ἐπακολουθούντων σημείων αὐτοῖς, ἅπας ὁ κόσμος ἐφωτίσθη πρὸς τὴν ἀληθῆ θεογνωσίαν.

Ὁ κριτής: Καὶ τὴν Μαριάμ, τὴν γεννήσασαν τὸν Ἰησοῦν, πῶς ἔχετε; Ὁ ἅγιος: Εἰ Θεὸν τέλειον, καὶ ἄνθρωπον ἐγέννησε τέλειον· ἐκ τοῦ μείζονος λέγομεν αὐτὴν καὶ ἀληθῶς κηρύττομεν Θεοτόκον. Ὁ κριτής: Καὶ δύναται Θεὸς χωρηθῆναι καὶ γεννηθῆναι; Ὁ μάρτυς: Ἐπειδὴ πάντα τὰ ἐν ἀνθρώποις ἀδύνατα καὶ ἀκατάληπτα, ἐν τῷ Θεῷ καὶ δυνατὰ καὶ εὐχερῆ, ὡς, ὅπου ἂν βουληθῇ Θεός, νικῶνται αἱ τάξεις τῶν φύσεων· πιστεύομεν οὖν ὅτι καὶ ἐχωρήθη ὁ ἀχώρητος καὶ ἐγεννήθη ὑπὸ χρόνον ὁ ποιητὴς τῶν χρόνων κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς αὐτὸς οἶδεν. Ὁ κριτής: Καὶ τὸν προφήτην ἡμῶν πῶς ἔχετε; Ὁ μάρτυς: Ἀπὸ Χριστοῦ μέχρι τὴν σήμερον προφήτης οὐκ ἔστιν· αὐτὸς D 56r | γὰρ ὁ Κύριος εἴρηκεν, οἱ προφῆται μέχρι Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ὥστε προφήτης οὐκ ἔστιν ὁ ὑμέτερος ἀλλ' υἱὸς διαβόλου, πρόδρομος τοῦ ἀντιχρίστου, φθορεὺς ψυχῶν ἀνθρώπων, πλάνος, ἀσεβὴς καὶ ἀντίθεος.

Ταῦτα πάντα καταστρώσας τῷ κώδικι καὶ βλοσυρῷ τῷ βλέμματι ἐπιστραφεὶς λέγει πρὸς τὸν ἅγιον: Ἴδε πῶς κατάκριτος ἐγένου τοῖς οἰκείοις

---

92 *λέγεται* D 93 *συμπεφυρμένος* D || *ἀν(θρωπ)οτροπρεπῶς* D 94 *λογίζεσθαι* D 97 *γεννᾶται τοῦ ἡλίου* A 101 *οὐκ ἄλλον: οὐκάλλον* D || *λέγωμεν* D 102 *συνανάρχῳ* A 102-103 *θεωροῦμεν* D 103 *πιστεύειν: νηστέβειν* D 106 *ἴωμεν* D 107 *λέγωμεν* DA 109 *ζωδγούνου* D: *ζωογόνουν* A 110 *ἐπέργοις* D 111 *οὗτως* D 112 *ἑκὸν* D: *ἐκὸν* A 113 *οὐκ ἦν: οὐκεῖν* D 117 *οὐκ ἦν: οὐκεῖν* D: *οὐκ εἶν* A 118 *ἦν* D: *ἦν* A

110-113 Ge. 2, 4-3, 24

---

119 *ἐθελουσίως : ἐλουσίως* A 120 *ὑπάρχει* DA 122 *φωνὴ* A || *πατρικὴ* D 125 *οὗτος* D 127 *σώσει* DA || *κἀκεῖ* nos: *κακὴ* D: *καὶ ἐκεῖ* A 128 *πατρικὴ* D 131 *οἵτινες*: debebat esse *οἷστισι* 140 *ὑπὸ χρόνων* DA || *τὸν* D 142 *ἔχεται* D 144 *ἡμέτερος* D 145 *ἀσεβεῖς* D 146 *κόνδικη* A

122-125 Matth. 4, 1-11
128-133 Mar. 16, 19-20
137-138 Lu. 18, 27
143 Matth. 11, 13-14

σου λόγοις καὶ νόμοις ὑπεύθυνος καὶ πυρὶ παρανάλωμα μέλλεις γενέσθαι, εἰ μὴ ἐπιστραφήσει καὶ ἐλεηθήσει καὶ οἷς εἶπας ἀρνήσει. Ὁ δὲ μάρτυς μεγάλῃ φωνῇ κράξας εἶπε: Πιστεύω εἰς τὸν Κύριόν μου Ἰησοῦν Χριστόν, ἀληθινὸν ὄντα καὶ δημιουργόν μου καὶ πλάστην, καὶ ἕτοιμός εἰμι, εἰ δυνατόν, μυρίους θανάτους ὑποστῆναι ὑπὲρ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ. Διό, ἐξ ὧν ἔχω λάβετε, ὠνήσασθε ξύλα πρὸς τὸ κατακαῦσαί με, οὐ βούλομαι ἐξ ὑμετέρων θυσία προσενεχθῆναι τῷ Θεῷ. Καὶ ταῦτα εἰπὼν κατέπτυσεν αὐτὸν καὶ τὸν κώδικα αὐτοῦ. Ταῦτα ἀκούσας ὁ τῆς ἀδικίας κριτὴς καὶ μηδὲν ἕτερον δυνάμενος ποιῆσαι, ὑποστρώσας ἐρράβδισε ῥαβδισμοὺς πλείους τῶν ἑβδομήκοντα, εἶτα εἰς φυλακὴν ἀπο|(D 56v)*στείλας τηρεῖσθαι· ἦν δὲ ὡσεὶ ὥρα ἐνάτη τῆς ἡμέρας.*

Ἐκεῖθεν ἐλθόντες τινὲς πιστοὶ ἀπήγγειλαν ἡμῖν πάντα τὰ γεγονότα. Ὡς οὖν ἠκούσαμεν, μεθόριοι χαρᾶς καὶ φόβου γεγόναμεν· φόβῳ μὲν διὰ τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως, χαρᾷ δὲ διὰ τὴν ἐλπίδα· ὁ γὰρ δοὺς αὐτῷ, ἔφημεν, γνῶσιν τοιαύτην καὶ λόγον εὐτόλμως παρρησιάσαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ μέσον κριτῶν τυράννων, ἐνισχύσαιτο ἂν καὶ τὴν τῆς φύσεως ἀσθένειαν εἰς τέλος. Πολλὰ τοίνυν εἰπόντες τοῖς εὐσεβέσιν ἐκείνοις καὶ πολλὰ παραγγείλαντες πρὸς κατάρτισιν ἐκείνου, αὖθις εἰς φυλακὴν πρὸς ἐκεῖνον ἀπεστείλαμεν· οἵτινες ἀπελθόντες καὶ εὐπαρρησίαστοι τῷ δεσμοφύλακι ὄντες, εὗρον αὐτὸν ἐν φυλακῇ ἁλύσεσι δυσὶ δεδεμένον, ἱστάμενον καὶ προσκυνοῦντα. Ὡς οὖν εἶδον αὐτὸν μηδὲν θόρυβον ἔχοντα ἀλλ᾽ ὅλον περιχαρῆ, ὅλον ἠλλοιωμένον τῇ ἀλλοιώσει τῇ κρείττονι πρὸς ἃ ἔπαθε καὶ ὑπέστη, συγκαθίσαντες προσεῖπον αὐτῷ ἃ ἤκουσαν παρ᾽ ἐμοῦ. Ὁ δέ, ἔστω, φησί, τεθαρρηκώς, ὡς μη|(D 57r)* *δέποτέ με καταλείψεται ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡ οὖσα σὺν ἐμοί, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσέβειαν θριαμβεύσω καὶ ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρήσω. Πολλὰ τοίνυν συνομιλήσαντες, ἐπεὶ ἑσπέρα ἦν, ἀνεχώρησαν.*

Τῇ δὲ ἐπαύριον, μετὰ τὸν ὄρθρον, οἱ αὐτοὶ καὶ αὖθις ἐπιτραπέντες παρ᾽ ἐμοῦ πρὸς ἐκεῖνον ἀπῆλθον, εἰπεῖν τε αὐτῷ ἃ δεῖ καὶ ἐπαλεῖψαι πρὸς τὸ στάδιον. Ὡς οὖν αὐτοὺς εἶδε παραγενομένους καὶ ὡς ἤκουσε τῶν παρ᾽ ἐκείνοις λεγομένων, ἔφη πρὸς αὐτούς: Ἀδελφοί, ὁ Κύριός μου ἐν τῇ νυκτὶ

149 *οἷς: εἰς* D 152 *ἐξ ὧν: ἐξῶν* DA 153 *ὠνίσασθαι* DA 155 *κόνδικα* A 156 *τὸν* DA 157 *ἦν* A || *ὥρα ἐννάτη* A 160 *φόβῳ:* debebat esse *φόβου* 161 *χαρᾷ:* debebat esse *χαρᾶς* 162 *μέσων* DA 166 *ἀπελθόντες* om. A 167 *δεδεμένων (ενων* comp.) D || *ἴδων* D: *ἴδων* A 168 *ἀλλ᾽ ὅλον: ἀλλόλον* D 170 *παρ᾽ ἐμοῦ: παρεμοῦ* D || *τεθαρηκὸς* DA 171 *καταλήψεται* D 173 *ἦν* A 175 *ἃ δὴ* D 176 *ἤδε* D: *ἴδε* A

151-152 Lu. 22, 33

ταύτῃ, καθ᾽ ἣν ὥραν ἐπροσηυχόμην, ἐπέστη μοι καὶ τὸ ἀσθενὲς ἐνίσχυσέ μου τῆς φύσεως καὶ τῇ ψυχῇ μου θάρσος ἐνέθηκε καὶ εἶπέ μοι: Μιχαὴλ ὁ ἐμὸς ἀθλητής, χαῖρε· ὥσπερ ἐγὼ ὑπὲρ σοῦ καὶ παντὸς τοῦ ἀνθρωπείου γένους τὴν ψυχήν μου ἔθηκα καὶ σταυρικὸν ὑπέμεινα θάνατον, οὕτω καὶ σὺ ἕνεκα τῆς πρὸς ἐμὲ ἀγάπης ⟨μὴ⟩ δεῖσαι ἀποθανεῖν, ἵνα καὶ συζήσῃς ἐμοὶ καὶ συμβασιλεύσῃς· μὴ οὖν δειλιάσῃς τὸ πῦρ· ἡ θεωρία μόνη τὸν φόβον ἔχει, τὸ δὲ πρᾶγμα εὐκαταφρόνητον· |(D 57v) *καὶ ταῦτα πείσει συνεπικούρου σοι οὔσης τῆς ἀκαταμαχήτου μου δυνάμεως. Ταῦτα προσειπών μοι ὁ Κύριος καὶ εὐλογήσας με ἀπῆλθεν, ἐμὲ δὲ ἄπλετος πόθος καὶ χαρὰ ἀνεκλάλητος κατέλαβεν, ὡς μὴ δυνάμενον στέγειν, ἀπεκδεχόμενον τὴν ὥραν ἐκείνην, πότε ἀναλύσω καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι.*

Καὶ μετὰ τρίτην ὥραν τῆς ἡμέρας συνήχθησαν οἱ ἀρτοποιοὶ καὶ εἶπον τῷ κριτῇ: Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἡμῖν μὲν ὀφειλέτης καθέστηκεν, ἑτέροις δὲ δανειστής· δὸς τοίνυν ἡμῖν αὐτόν, ὅπως δῷη λόγον περὶ πάντων ὧν τε ὀφείλει, ὧν τε ἄλλοι αὐτῷ ὀφείλουσιν. Παραδοὺς τοίνυν αὐτὸν δεδεμένον τῷ τῆς πόλεως ἐπάρχῳ, συνῆλθον μέχρι τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἁγίου, κἀκεῖσε τὰ ἑαυτοῦ ἰδόντες καὶ ὅσα ἐκτὸς εἶχε, τίνες τε ὀφειλέται εἰσίν, καὶ ὁπόσα, ἐδίψησεν. Ὅθεν καὶ κατωμόσατό τινι τῶν συνήθων προσκομίσαι αὐτῷ οἶνον· ὃς μετὰ σπουδῆς δραμὼν καὶ κομίσας, καὶ εἰσπιών, ὡς ἐθεάθη ὑπὸ τῶν δημίων, μικρὸν ὁ κομιστὴς καὶ ἀπεκτάνθη. Ὁ γοῦν μάρτυς ἐπικαμφθεὶς τῷ ἔργῳ, ἐπεβόησε τῷ ἐπάρχῳ: Ἀσεβέστατε, τί τὸν ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ πει|(D 58r)*ράζετε; Ἐμοὶ τὸ πρᾶγμα, ἐμοὶ τὸ αἴτιον. Ὃς μὴ ἐνέγκας τὸν ἔλεγχον μηδὲ τοὺς ἐμπτυσμοὺς τοῦ ἁγίου, τῇ ῥάβδῳ προσέπληξε κατὰ τοῦ μεταφρένου καὶ σμῶδιξ ἐξυπανέστη. Ἐπιστρέψαντες δὲ ἔθεντο εἰς φυλακήν, παραγγείλαντες τῷ δεσμοφύλακι ἀσφαλῶς τηρεῖν αὐτόν· προσκαρτεροῦντες γὰρ ἦσαν τῷ μείζονι κριτῇ ἐκδοῦναι τὴν αἴνιξιν τοῦ θανάτου, ὃς καὶ αὐτὸς τῇ τετράδι εἰσῆλθεν ἑσπέρας τῆς μεσονηστίμου· τῇ δὲ πέμπτῃ καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος, προσηνέχθη ὁ μάρτυς ὅλος φαιδρός, ὅλος ἡλιοειδὴς βολαῖς*

178 *καθὴν* DA 180 *ἐγὼ ὑπὲρ* om. A || *ἀνθρωπίνου* A 182 *πρὸς ἐμέ: πρὸ ἐμοῦ* D || ante *δεῖσαι* add. *μὴ* nos || *ἐμὴ* D 183 *συμβασιλεύσεις* DA || *δειλιᾶσεις* D 184 *πείσῃ συνεπικούρου σοι οὔσης* nos: *πίσης σὺν επήκηρων συνοῦσησοι* D: *πίσης σὺν ἐπήκηρον συννούσης σοι* A 185 *πρὸς εἰπὼν* D 188 *εἶναι:* debebat esse *γένωμαι* 191-192 *ὄν τε ὀφείλῃ* D 192 *δεδεμένων τὸ* D 193 post *ἐπάρχῳ* add. *καὶ* A 196 *εἰσπιὼν:* debebat esse *εἰσπιόντος τοῦ ἁγίου* 199 *πειράζεται* DA || *ὦς* D 200 *πρὸς ἔπληξε* D 203 *ἔνυξιν* DA 204 *τετράδη* D *τετάρτῃ* A || *πέπτῃ* D || *καθίσας:* debebat esse *καθίσαντος* (vel *καθεσθέντος) τοῦ κριτοῦ*

178-179 1 Cor. 1, 27-28
181-182 2Ti. 2, 10-12
201-202 Hom. Il. B 267

ἀστράπτων ταπεινώσεως, ἦν δὲ ὥρα ὡσεὶ ἕκτη τῆς ἡμέρας. Λαβὼν τοίνυν ὁ κριτὴς τὸν κώδικα, ἐν ᾧ ἡ ὁμολογία κατέστρωτο τοῦ μάρτυρος, ἤρξατο καὶ αὐτὸς ἐπερωτᾶν τὰ γεγραμμένα, εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει καὶ οὕτως καθομολογεῖ ταῦτα· καὶ πόθεν οἶδε ταῦτα καὶ τίς ὁ διδάξας. Ὁ δὲ μάρτυς: Μὴ ἐρώτα, κριτά, εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει, σαφέστερα γάρ εἰσι τοῦ ἡλίου· καὶ γὰρ ἐγώ
D 58v εἰμι ὁ ταῦτα πάντα ὁμολογήσας | τότε καὶ τανῦν ὁμολογῶ καὶ κηρύττω ὡς ἀληθῆ, ὡς πιστά, ὡς βέβαια· ἐπαιδεύθην δὲ μαθὼν ταῦτα πατροπαραδότως, ὡς εὐσεβὴς ἐξ εὐσεβῶν, καὶ οὐδεὶς ἄλλος ἐστὶν ὁ διδάξας με ταῦτα, εἰμὴ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς ἀληθινός. Καὶ ὁ κριτής: Ἄφες, ἄθλιε, ταῦτα, ἐπιστράφηθι τούτων καὶ ἐλεηθήσει παρά τε Θεῷ καὶ τῷ προφήτῃ ἡμῶν καὶ παρ' ἡμῖν· καὶ τίμιόν σε ἐπὶ γῆς καταστήσω καὶ φεύξει τοῦ πικροῦ θανάτου τῆς φλογός. Καὶ ὁ μάρτυς: Οὐκ ἀρνοῦμαι τὸν Θεόν μου, οὐ θέλω τὸ σκότος, οὐ θέλω τὴν πλάνην τοῦ διαβόλου· θέλω ἀποθανεῖν σὺν Χριστῷ, ἵνα καὶ ζήσω σὺν αὐτῷ· μὴ ἀπείλει με, κριτά, οὐ πείσεις με· ἐγὼ γὰρ ἐξεδεχόμην ταύτην τὴν ἡμέραν ὡς ἐλευθερώσεως ἡμέραν, ἧς ὁ κόσμος ὅλος οὐκ ἔστιν ἀντάξιος· τί μοι κέρδος χρημάτων; τὸ γὰρ ἀργύριον ὑμῶν εἴη εἰς ἀπώλειαν, ὅτι διὰ χρημάτων ἐνομίσατε ἀνταλλάξαι με τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ὡς ἄξιοι κολάσεως αἰωνίου, ὡς μαθηταὶ τοῦ ἀντιχρίστου.
D 59r Παράδος τοίνυν με τῷ Θεῷ· θέλω θυσία γενέσθαι | τῷ Κυρίῳ μου· ὡς ἄρτος ἡδὺς ἐξο|πτηθῆναι καὶ τῇ θείᾳ τραπέζῃ ἐπιτεθῆναι τῆς Τριάδος, ὡς θυμίαμα εὔοσμον προσενεχθῆναι· ἐπιθυμῶ τούτοις ἀξιωθῆναι· ποίησον ὃ βούλει τάχιον, εἰς οὐδὲν τὰς κολάσεις τοῦ παρόντος αἰῶνος λογίζομαι, οὐκ ἀρνοῦμαι τοῦ γλυκυτάτου μου Χριστοῦ τὴν ἀγάπην, ὅστις μοι καὶ ἔρως ὑπάρχει καὶ ἀγάπη καὶ ἔφεσις καὶ ζωὴ καὶ ἀνάστασις καὶ βασιλεία οὐρανῶν. Τούτοις τὸν κριτὴν καταπλήξας τοσοῦτον, ὥστε λαβὼν τὸ ἑαυτοῦ μανδήλιον καὶ ἱκανῶς τῇ ὄψει αὐτοῦ προσερείσας, δακρύων ὅλως πεπλήρωτο.

Εἶθ' ὥσπερ ἐξ ὕπνου ἀνανήψας τὴν αἴνιξιν οὕτως ἐξέδοτο γράφειν: Ἐπειδὴ Μιχαὴλ ὁ ἀπὸ Χριστιανῶν, αὐθορμήτῳ προαιρέσει κινήσας, προσῆλ-

---

206 ἦν DA 207 κόνδικα A || ἐν ᾧ: ἐνῶ D 208 τὰ: τὰν D 209 εἶδε A 212 ἀληθῶς D || πατροπαραδότους DA 213 εὐσεβεῖς D || εἰμὶ D 215 post ταῦτα add. καὶ A || τούτων: ταῦτων D || τε: τῷ A 220 ἐκδεχόμην DA 221 ὅλως D || τί μοι: τίμι DA || ἡμῶν D 222 ἐνομίσετε D: ἐνομίσητε A 224 θυσίαν DA 225 ἰδεῖς D: ἡδεῖς A || ἐξοπτησθῆναι D 226 ὃ nos: ὦ D: ᾧ A 230 καταπλήξας: debebat esse κατέπληξε || προσερήσας DA || ὅλος A || πεπλήρωτο: debebat esse ἐπεπλήρωτο; cf. infra, v. 253, ubi πεπλήρωτο 232 εἶθ' ὥσπερ nos: εἶθώσπερ D: εἶθὼς περ A || ἐξ ὕπνου nos: ἐξύπνου DA || ἔνυξιν DA || γραφὴν D: γραφεῖν A

218-219 Joa. 11, 26

θεν παρρησιασάμενος, καθομολογήσας ἐνώπιον πολλῶν ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων, τῶν καθευρεθέντων τῷ βήματι, ὅτι ὁ Χριστὸς Θεός ἐστιν ἀληθὴς καὶ οὕτως οἱ προφῆται περὶ αὐτοῦ προκατήγγειλαν, καὶ τὴν γεννήσασαν Μαριάμ, τὴν παρθένον, Θεοτόκον κυρίως καθωμολόγησεν, ἐπειπὼν
D 59v καὶ τοῦτο, ἕως Χριστοῦ οἱ | προφῆται, οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ψεῦσται καὶ ἀπατεῶνες· ὃς καὶ τὸν ἡμέτερον προφήτην Μωάμεθ ἀναφανδὸν εἶπε διάβολον καὶ υἱὸν διαβόλου, λυμεῶνα ψυχῶν καὶ ἀντίχριστον, ἀσεβῆ τε καὶ ἄθεον· ὅθεν μηδεμίαν μεταμέλειαν δοὺς ἐπὶ τοῖς ῥηθεῖσιν, ἐξέδοτο κατὰ νόμους ψῆφος ὅπως πυρὶ τελειωθείη.

Καὶ τὴν εἰκοστὴν πρώτην τοῦ Μαρτίου μηνός, ἡμέραν Πέμπτην, ὥραν τῆς ἡμέρας ἐνάτην, ταύτην τὴν ψῆφον λαβὼν ὁ ἔπαρχος καὶ τὸν ἅγιον δεδεμένον συλλαβόντες, τοῦ βήματος ἐξίασι· κἂν τούτῳ τὸν Χριστὸν μιμούμενος ⟨ἦν⟩, ὡς ἀρνίον ἄκακον πρὸς σφαγὴν ἑλκόμενος, οὐκ ἐρίζων οὐδὲ κραυγάζων, ἀλλ' εὐχαριστῶν καὶ κάτω ταπεινὰ νεύων καὶ πρὸς τὴν καρδίαν ἐπισπῶν ὅλον τὸν νοῦν, ἔνθα Χριστὸς ὅλος ἐκάθητο.

Συνήθροιστο γὰρ ἅπασα ἡ πόλις ὥσπερ ἔκ τινος κοινοῦ συνθήματος, καὶ οἱ μὲν πιστοὶ πόρρωθεν πάνυ ἦσαν διωκόμενοι, τῶν δ' ἀπίστων τὰ πλήθη καὶ λίαν πλησίον μένεα πνέοντες, ἀπειλοῦντες, ὑβρίζοντες, ἀτακτοῦντες
D 60r ὡς θῆρες ἀνήμεροι. | Καὶ ἦν ἰδεῖν ἐκεῖθεν ἐν τῷ πανδήμῳ θεάτρῳ ὡς ὁ χῶρος ἀνθρώπων πεπλήρωτο, καὶ τῶν οἰκιῶν στέγαι, οἱ τῶν ναῶν ὄροφοι, τὰ δένδρα, τὰ τείχη, οἷάπερ σμῆνος μελισσῶν, καταστοχαζόμενοι τὸ μαρτυρικὸν στάδιον ὡς ἠγώνιστο, ὡς τοὺς ἐχθροὺς τούς τε ὁρατοὺς καὶ ἀοράτους ἐτροπώσατο· οἶμαι δὲ καὶ ἀγγέλων καὶ μαρτυρικῶν ψυχῶν οὐκ ἀπελείπετο τὸ στάδιον, προσμένοντες οἱ πάντες τὰ νικητήρια.

Φθάσαντες τοίνυν τὸν τόπον ἔνθα ὁ ἅγιος ἔμελλε τελειωθῆναι καὶ ὥσπερ θέλοντες αὐτὸν ἐκδειματοῦν, κατὰ πρόσωπον τοῦ πυρὸς ἔστησαν αὐτόν, καὶ δύο πασσάλους τῇ γῇ προσπήξαντες, τὴν ἅλυσον ἣν ἐφόρει ὁ μάρτυς

---

235 κατευρεθέντων DA 239 ἀπατεῶνες: ἀταιῶναις D || ἀναφανδῶν DA 243 ἡμέρα DA || πέμπτη A || ὥρα DA 244 ἐννάτῃ DA 245 κἂν τοῦτο DA 246 ἀρνίων D || οὐκερίζων DA 247 ταπεινὰν εὔων D: νεύων ταπεινὰ A 248 ὅλων D || ὅλως D 249 κοινοῦ συνθήματος: κοινούσιν θήματος D 250 ἡ D 251 μένεα nos: μὲν ὡς DA 252 θύρες D || post ἐκεῖθεν add. σε DA quod del. 253 πεπλήρωτο: debebat esse ἐπεπλήρωτο; cf. supra, v. 231, ubi πεπλήρωτο || οἰκίων DA 254 δένδρη A || τείχει D: τοίχει A || ἥπερ D 256 ἀπελίπετο DA 257 οἱ πάντες nos: αἱ πᾶσαι DA; debebat esse προσμενόντων τῶν πάντων 260 ἣν D: ἦν A

---

236 Ac. 3, 18; 7, 52
238-239 Matth. 11, 13-14
246 Is. 53, 7; Ac. 8, 32; Matth. 12, 19; cf. supra, v. 179 in acolouthia

κατέδησαν. Εἶτα ἐκδύσαντες αὐτόν, ἀφέντες γυμνόν, μετὰ τοῦ ἐπενδύτου μόνον, ἤρξατο καὶ αὖθις ὁ ἔπαρχος ὑποθωπεύειν ὡς κατοικτείρων αὐτὸν καὶ ἐλεῶν, μαλάξειν οἰόμενος τὸν ἀδαμάντινον τῇ ψυχῇ. Ὁ δὲ μάρτυς: Τυφλέ, πεπλανημένε τῆς εὐθείας ὁδοῦ, οὐκ ἐντρέπει διαστρέφων τὰς ὁδοὺς Κυρίου
D 60v τὰς εὐθείας; | Ἵνα τί τὴν κατ᾿ ἐμοῦ αἴνιξιν οὐ ποιεῖς ἐν τάχει; Ἐγὼ πιστεύω καὶ ὁμολογῶ ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεός, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, ὧν ἔσχατος καὶ τελευταῖος ἐγὼ ὑπάρχω· οὐ πείσεις με, ἄθεε, εἰ καὶ μυρίας παρέξεις με βασιλείας· ἑτέρα με βασιλεία ἀναμένει ἄφθαρτος καὶ ἀΐδιος. Τότε κελεύει ὁ ἄρχων πρῶτον ἀλειφθῆναι νάφθῃ, ὃ καὶ θεῖον λέγεται· καὶ τούτου γενομένου, προσάπτεται κάτωθεν ἡ πυρὰ καὶ εὐθὺς οἷα κηρὸς ὅλος ἐξῆπτο. Καὶ στὰς οὕτω, καιόμενος ἱκανὴν ὥραν, ὑποψιθυρίζων ἦν αἶνον τῷ στόματι· εἶτα στραφεὶς ἐπί τε τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἐσκέψατο ὅπου τὸ πῦρ ἐπελίμναζε πλέον· κἀκεῖσε κλίνας, τὸ μὲν σῶμα τῷ πυρὶ παρέδοτο, τὸ δὲ πνεῦμα τῷ Θεῷ παρέθετο.

Ὦ τῆς γενναίας σου καρτερίας, Μιχαὴλ ἀξιάγαστε, ὢ τῆς στερρᾶς καὶ ἀδαμαντίνου σου ψυχῆς! Πῶς οὐκ ἐδειλίασας τὸ ἀπηνὲς τῶν ἀσεβῶν ὅρμημα, ἀλλ᾿ ὡς νηπίων βέλη ἐλογίσω πάντα τὰ ἐκείνων μηχανήματα; Πῶς
D 61r οὐκ ἐφοβήθης | τοῦ πυρὸς τὴν ἀκάθεκτον ὁρμήν; Ὅθεν ἄγγελοι ἐθαύμασάν σου τὸ γενναῖον τῆς ψυχῆς παράστημα, δαίμονες ἐθριαμβεύθησαν, πιστοὶ ηὐφράνθησαν, ἄπιστοι κατῃσχύνθησαν, πᾶσα ἡ ἐκκλησία ᾔνεσέ σε ἐπὶ τῆς γῆς καὶ χρεωστικῶς σου τὴν μνήμην πανηγυρίζει· ἡ δὲ τῶν πρωτοτόκων περιχαρῶς σε ἐδέξατο ἐκκλησία ἐν φωνῇ ἀγαλλιάσεως καὶ ἐξομολογήσεως ἤχου ἑορτάζοντος, δοξάζουσα καὶ εὐλογοῦσα τὸν Χριστόν, τὸν νικοποιὸν Θεόν, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

---

261 κατέδυσαν D || ἐκδήσαντες A ἐκδύσαντες ... ἀφέντες : debebat esse ἐκδυσάντων ... ἀφέντων 263 μαλάξιν DA 264 πεπλανημέναι D 265 κατεμοῦ D || ἔννυξιν DA 267 εἰς τὸν κόσμον bis D || τελευταίως D 271 εὐθεῖς D 272 ἢν D || τὸ D 273 ἐπὶ λιμνάζῃ D: ἐπιλίμναζε A || πλέων DA 280 ἐμθριάμβεύθ(η)σαν D 282 ἤνεσέσαι D: ἤναισέσαι A 284 δοξάζουσαι καὶ εὐλογοῦσαι DA || νικοποιὸν nos: ἰκοπιῶν D: νικωπιὸν A 285 ὢ D

264-265 Ho. 14, 10
266-268 1Tim. 1, 15
270-271 Da. LXX, 3, 46
274-275 Lu. 23, 46
278 Ps. 63 (64), 8

ΩΔΗ Ζ'. Οὐκ ἐλάτρευσαν τὴν κτίσιν ⟨οἱ θεόφρονες⟩.

Οὐ κατέσεισαν τὸν στῦλον τὸν ἀκράδαντον,
Μιχαὴλ ἔνδοξε,
τῆς σῆς ψυχῆς οἱ δεινοὶ
καὶ ἄγριοι τύραννοι,
χαίρων δὲ ἔψαλλες:
Ὑπερύμνητε,
ὁ τῶν πατέρων Κύριος
καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

Νοῦς ἐστόμωται καὶ λόγος σός, πανένδοξε,
δυνάμει πνεύματος·
ὅθεν τῷ ξίφει πιστῶς
τὰ κράτη διέκοψας
πάντων τὰ δύσφημα
καὶ ἀνέμελπες:
Ὁ τῶν πατέρων Κύριος
καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

Ἐ**ν**υπόστατος εἰρήνη σοι ἀπήστραψε
καὶ γαληνόμορφον
σὲ ἐκτελεῖ ἐν φρουρᾷ
ῥωννύων πρὸς ἆθλά σε
καὶ πρὸς τὰ σκάμματα,
ὅθεν ἔψαλλες:
Ὁ τῶν πατέρων Κύριος
καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

D 61v **Ξ**εναγίζεται λαὸς ὁ περιούσιος
τοῖς ἀριστεύμασι
τοῦ Μιχαὴλ τοῦ στερροῦ

---

heirm. ζ' EE 100, n. 141, Joannis 333 ἀνέσεισαν P 345 πάντων τὰ δύσφημα: τῆς ἀθεότητος P 357 περιούσιος: ὑπερούσιος ACL

338-340, 347-348, 355-356, 362-364 Da. 3, 26, 52
357 Tit. 2, 14

καὶ νίκης τὰ τρόπαια
κροτοῦντες ψάλλομεν·
Ὑπερύμνητε,
ὁ τῶν πατέρων Κύριος
καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

Θεοτοκίον.

***Ν**ενυγμένον με τῷ βέλει τῆς πρεσβείας σου,*
σὺ ἀπολύτρωσον
ὡς ἀγαθὴ πονηρᾶς
δουλείας τοῦ δράκοντος
καὶ δεῖξον ψάλλειν σοι·
Ὑπερύμνητε,
εὐλογημένη δέσποινα,
τῶν πιστῶν ἡ σωτηρία.

ΩΔΗ Η΄. Αντρωτὰ τοῦ παντὸς ⟨παντοδύναμε⟩.

***Ἀ**περράγη ὡς κάλως ὁ βάσκανος*
προσπεσὼν τῷ στερρῷ σου προβλήματι
καὶ σκολιῶς ἀπέκρουστο
φρυαξάμενος μάτην,
ὅθεν ἀνύμνεις·
Εὐλογεῖτε, ὑμνεῖτε τὸν Κύριον.

Διαπρέπων ἐν ἄθλοις καὶ σκάμμασι
πρὸς τὸ ὕψος ἀνῆλθες τὸ ἔνθεον
ὡς ἀριστεὺς πανάριστος,
τροπαιοῦχος δοξάζων
τὸν στεφοδότην
σὺν ἁγίων ἀγγέλων στρατεύμασιν.

***Ὢ** χαρίτων μεγάλων, ὧν εὕρατο*
Μιχαὴλ τὸ μαρτύρων ἐντρύφημα

heirm. η΄ EE 96, n. 135, Joannis 373 *κάλως* nos: *κάλλος* DA: *κάλος* CL 375 *σκολιὸς* CL || *ἀπέκροτο* L 383-384 *τὸν στεφοδότην σύν*: *τὸν δεσπότην ἅμα* P 386 *τό*: *τῶν* A

378, 390, 396, 402 Da. 3, 57

καὶ τῶν πιστῶν τὸ καύχημα
ἐκ τῆς θείας ἀγάπης
τῆς πρὸς τὸν Κτίστην,
ᾧ βοῶμεν· Τὰ ἔργα τὸν Κύριον.

***Μ**αρτυρίου πιεῖν τὸ ποτήριον*
D 62r *ὁ Χριστὸς κατε|δέξατο, ἔνδοξε,*
ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος
καὶ συνήφθη τῷ Κτίστῃ
συμβασιλεύων.
Εὐλογεῖτε, ὑμνεῖτε τὸν Κύριον.

***Ἀ**γαλλέσθωσαν ἄγγελοι ἄνωθεν*
ὡς ψυχὴν τὴν ἁγίαν κατέχοντες,
καὶ τῶν ἀνθρώπων σήμερον
ἐπευφραίνονται τάξεις
ἀναβοῶσαι·
Εὐλογεῖτε, τὰ ἔργα τὸν Κύριον.

Θεοτοκίον.

***Ἡ** πανήγυρις ὄντως σὺ δέδειξαι*
τοῦ φρικτοῦ συναλλάγματος, δέσποινα,
καὶ ἡ παστὰς ἡ πάναγνος,
ἐν ᾗ λόγος τὴν σάρκα
κατενυμφεύθη
εἰς ἀνάπλασιν βρότειον, ἄχραντε.

ΩΔΗ Θ΄. Ἅπας γηγενής.

***Ῥ**είτω μοι χρυσὸς*
καὶ ἄργυρος, ῥείτω μοι
τὰ διαρρέοντα,
πλοῦτος, δυναστεία τε

391 *πιεῖν* nos: *πιῶν* DAC: *πιὼν* L 394 *συνήφθης* DACL 403 *σοι* DA: *σοὶ* CL || *δέδεικται* CL 405 *πάναγνος*: *ἔνθεος* P 406 *ἐν ᾗ*: *ἐνῇ* DA 407 *ἐνυμφεύθη* P heirm. θ΄ EE 100, n. 141 Joannis

391 Matth. 20, 22

ἐμοὶ δὲ πλοῦτος, δόξα τε ἄρρευστος
τὸ τοῦ Χριστοῦ μου ὄνομα
τὸ πολυέραστον,
δι' ὃν θνήσκων,
μάρτυς μεγαλώνυμε,
ἀνεβόας πυρὶ φλογιζόμενος.

***Τ**ίς μοι χωρισμὸς*
τῶν ὄντων γενήσεται,
τοῦ γλυκυτάτου μου
Ἰησοῦ παντάνακτος;
Οὐ πῦρ, οὐ ξίφος, βάθος, οὐχ ὕψωμα,
οὐκ ἐνεστῶτα, μέλλοντα,
ἀλλ' αὐθαιρέτῳ μου
προαιρέσει
καὶ ψυχὴν προδίδωμι
D 62v *καὶ τὸ σῶμα | εἰς θάνατον, ἔκραζες.*

***Ὕ**ψους βασιλεῖ*
ἐν δόξῃ παρίστασαι,
Μιχαὴλ ἔνδοξε,
στεφανηφορούμενος,
μετὰ ἀγγέλων, μετὰ μαρτύρων τε
καὶ ἱεροῦ συστήματος,
καὶ τὸν τρισάγιον
ἀναμέλπων
ὕμνον, μεθ' ὧν πρέσβευε
κληρουχίας τυχεῖν με ὑμνοῦντά σε.

***Ν**εῦσον πρὸς τὰ σὰ*
ἐφύμνια, ἔνδοξε,
καὶ τοὺς ὑμνοῦντάς σε
ῥῦσαι περιστάσεως
καὶ πάσης ἄλλης ἐχθρῶν κακώσεως,

416 *ὃν* nos: *οὗ* DACLP 419 *τί* DACLP 424 *οὐχ* DACL 425 post *μου* add. *γνώμη* DA quod del. 430 *ἐν δόξῃ παρίστασαι: ἐνδόξως παρίστασο* P || *παρίσταμαι* D 437 *ὕμνων* D 438 *κληρουχίας τυχεῖν με ὑμνοῦντας σε* D: *κληρουχίας τυχεῖν ἡμᾶς ὑμνοῦντάς σε* CL: *πειρασμῶν καὶ κινδύνων ῥυσθῆναί με* P

ἐστηριγμένους πάντοτε
πρὸς τὰ θελήματα
τοῦ Κυρίου,
φέρων ταῖς πρεσβείαις σου,
ὡς μαρτύρων ἐξαίρετον ἄγαλμα.

Θεοτοκίον.

Σὺ τῶν προφητῶν
συμπέρασμα ἔνθεον,
θεομακάριστε,
ὤφθης, ἀποστόλων τε
μαρτύρων πάντων κήρυγμα ἔνδοξον,
καταφυγὴ καὶ στήριγμα
καὶ ἀγαλλίαμα,
τῶν προσφύγων
ἐλπίς, ἀκαταίσχυντε,
καὶ ἡμῶν τῶν ἐκ πόθου ὑμνούντων σε.

Ἐξαποστειλάριον. Πρός: Ἐν πνεύματι τῷ ἱερῷ.

Ἀγῶνας τοὺς ὑπερφυεῖς
καὶ τὸν ἔνθεον ζῆλον,
τὴν ἔνστασιν, τὰ σκάμματα
καὶ τὴν ἄθλησιν, μάρτυς,
μερόπων γένος κροτοῦσι
D 63r *σὺν ἀγγέλοις, μάρτυσι,*
ἁγίοις τε κατὰ χρέος·
δόξα τῷ νικοποιῷ,
τῷ εἰς ἔνστασιν πολλῶν
τὴν εὐφημίαν ἐκδόντι.

Θεοτοκίον.

Σὺ λογικὸς παράδεισος
τοῦ Ἀδὰμ τοῦ δευτέρου
ἐφάνης, θεοκόσμητε,
Μαριὰμ Θεοτόκε,
ἐν μέσῳ ξύλου ἔχουσα

456 *προσφευγόντων* CL
heirm. *ἐξαποστ.* MR III, 487,546 465 *τε* nos: *σε* DA: om. CL || *κατὰ χρέως* DA : *καταχρέος* C : *καταχρέως* L 468 *διδόντι* CL 473 *ξύλον* DAC

τὸν σωτῆρα τοῦ κόσμου·
ἐγγέγραπται δὲ τοῖς φίλοις
ἄφεσις ἁμαρτιῶν
καὶ ἐξάλειψις πολλῶν
τῶν ἐπταισμένων μοι, κόρη.

Εἰς τοὺς αἴνους. Ἦχος α΄. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Δεῦτε κροτήσωμεν χεῖρας
πανηγυρίζοντες
εὐσεβοφρόνως πάντες,
καὶ πιστῶς εὐφρανθῶμεν
ἐπὶ τῇ καρτερίᾳ τοῦ ἀθλητοῦ
Μιχαὴλ γενναιόφρονος,
τοῦ παρρησίᾳ κηρύξαντος τὸν Χριστὸν
καὶ τὴν πλάνην θριαμβεύσαντος.

Αἱ στρατιαὶ τῶν ἀγγέλων
πανηγυρίζουσι
καὶ τῶν μαρτύρων δῆμοι
συνευφραίνονται ἄνω,
βρότειον δὲ γένος ἐπὶ τῆς γῆς
συσκιρτᾷ εὐωχούμενον
ἐπὶ τῇ θείᾳ ἀθλήσει τοῦ ἀθλητοῦ,
Μιχαὴλ τοῦ γενναιόφρονος.

Ὢ τῆς στερρᾶς καρτερίας
τοῦ οὐρανόφρονος!
Πῶς παρρησίᾳ ἔστη
τὸν Χριστὸν δι᾽ ἀγγέλων
Θεὸν καὶ βασιλέα τοῦ οὐρανοῦ
D 63v *καὶ δεσπότην τῆς | κτίσεως*
καὶ παρρησίᾳ ἐλέγξας τῶν ἀσεβῶν
τὴν θρησκείαν τὴν ἀντίθεον.

---

475 *δὲ: γὰρ* A   478 *ἐπταισμένον* D   heirm. *αἴνων* CPC 64 - MR II, 54
496 *οὐ(ρα)νογενναιόφρονος* D

---

479 Ps. 46 (47), 2; Na. 3, 19
485-486 Col. 2, 15
501 Pr. 10, 10

Δοξαστικόν. Ἦχος πλ. δ΄.

Τῶν λαμπρῶν σου ἀγώνων τὰ ἐξαίρετα τρόπαια
τίς ἐξείποι γηγενῶν, Μιχαὴλ μεγαλομάρτυς;
Ὅτι ἐν τῷ σταδίῳ τὴν Ἁγίαν Τριάδα
εὐσεβῶς καθωμολόγησας
καὶ τὸν ἕνα τῆς Τριάδος, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν,
ἐπ᾽ ἐσχάτων τῶν χρόνων ἐκ παρθένου Μαρίας
ἄνθρωπον ἀφύρτως γενόμενον.
Διό, μαρτύρων ἀγλάισμα,
μὴ παύσῃ πρεσβεύειν τῷ ἐλεήμονι Θεῷ
ὑπὲρ τῶν ἐκ πόθου τιμώντων
τὴν σεπτήν σου ἄθλησιν, δεόμεθα.

Εἶτα λέγομεν στίχους: Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου· καὶ ψάλλομεν τὸ ἰδιόμελον τῆς ἡμέρας. Ἦχος α΄.

Δεῦτε ἐργασώμεθα ἐν τῷ μυστικῷ ἀμπελῶνι,
καρποὺς μετανοίας ἐν τούτῳ ποιούμενοι,
οὐκ ἐν βρώμασι καὶ πόμασι κοπιῶντες,
ἀλλ᾽ ἐν προσευχαῖς καὶ νηστείαις
τὰς ἀρετὰς κατορθοῦντες·
τούτοις ἀρεσκόμενος
ὁ Κύριος τοῦ ἔργου
δηνάριον παρέχει,
δι᾽ οὗ ψυχὰς λυτροῦται χρέους ἁμαρτίας
ὁ μόνος πολυέλεος.

Δόξα. Πάλιν τὸ αὐτό. Καὶ νῦν. Ὑπερευλογημένη. Δοξολογία μεγάλη καὶ ἀπόλυσις. Ἡ πρώτη ὥρα καὶ ἡ κατήχησις καὶ ἡ λοιπὴ ἀκολουθία ὡς σύνηθες. Εἰς τὴν λειτουργίαν τυπικά· οἱ μακαρισμοὶ τοῦ ἤχου καὶ ἐκ τοῦ κανόνος τοῦ ἁγίου ᾠδὴ ς΄, ἀπόστολον καὶ εὐαγγέλιον τῆς ἡμέρας· καὶ τοῦ ἁγίου ζήτει, κς΄ ⟨Ὀκτωβρίου⟩, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Κοινωνικόν: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον· καί: Εἰς μνημόσυνον. Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα πρέπει.

---

504 *ἐξείπῃ* DAC   508 *ἐπαισχάτων* D   514-523 vv. praebet A solus

---

508 1Pe. 1, 20
516 He. 9, 10; 1Cor. 10, 4

ENCORA «ICONODULIA» E «ICONODULI»

Altrove il lettore troverà le recensioni da me dattate pei volumi di «Analecta Hymnica Graeca» (AHG I-XII) pubblicati a Roma sotto il consiglio e cura del nostro caro collega G. S c h i r ò. É ben noto che tra i collaboratori era una schiera di giovani Greci laureati, che forzavano portar alla luce i canoni greci conservati nei vari manoscritti Italogreci (di più; ma ancle di numerosi codici liturgici orientali). Ora, almeno quanto si sa, quei greci collaboratori erano ortodossi e conoscevano la terminologia greca i c o n o f i l i e i c o n o c l a s t i a Bisanzio. Ho già criticato[1] l'uso di un termine inesistente[2] i c o n o d u l o (=εἰκονόδουλος pro εἰκονόφιλος) e i c o n o d u l i a (=εἰκονοδουλεία pro εἰκονοφιλία); dato che ne in Greco ne in Italiano esistevano simili parole e nel senso del servo d'imagini (δοῦλος τῶν εἰκόνων) era almeno offensivo per il mondo Orientale - Ortodosso. Tutti veramente, secondo l'innografia nostra, siamo s e r v i d e l S i g n o r e (δοῦλοι Κυρίου) ed il capo della Chiesa Romana servus servorum Domini. In realtà, oltre l'esigenze politiche, la verità dei dogmi relativi alle sacre imagini sono fondamentali per tutta la Chiesa Cristiana, e la vittoria del' 843 a. D., corrisponde alla verità della Fede tanto Ortodossa quanto Latina. Personalità e scrittori come Giuseppe Studita, o Teodoro Studita, non possono essere offese ne da Ortodossi ne da Latini, le loro torture e martyrii devono essere profondamente stimati dai fedeli.

Ora, le offese continuano. Così A u g u s t a A c c o n c i a - L o n g o nel vol. X, 1972, p. 344 parla per i c o n o d u l i a, nel vol. XI, p. 579 pei d o g m i i c o n o d u l i (!), p. 580 d e l l a v i t t o r i a d e l l' i c o n o d u l i a (843!) e pei autori i c o n o d u l i. Segue A l c e s t i s P r o i o u, greca nel vol. XII, 1980, p. 487, parlando per santo Macario egumeno di Pelecete «nella sua f e d e i c o n o d u l a»!

Prof. G. Schirò, italoalbanese uniata non è commosso affati, in vigilia dell'unità delle due Chiese, Greco - Ortodossa e Latina. Tace. Perché?

NICOLAOS B. TOMADAKIS

---

1. Per vol. IX (Nikas) vedi «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» 59, 1977, pp. 152-161.
2. Vedi L a m p e, A Lexicon, p. 40, in lemmata: εἰκονολάτρης, εἰκονοφίλης, εἰκονοκλάστης, εἰκονομάχος etc. Ne εἰκονόδουλος nemeno εἰκονοδουλεία son registrati nei lessici.

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΞΙΣΟΡΡΟΠΗΣΕΩΣ ΤΙΜΩΝ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΥ ΕΠΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἡ βυζαντινὴ πολιτική, εἰς τὸν τομέα τοῦ ἐλέγχου τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ τῆς ἀναπροσαρμογῆς τῶν τιμῶν, εἶναι ἐλάχιστα γνωστή. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστος διὰ τὸν Ζ' αἰῶνα. Διὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον μόνον ἡ ἐξέλιξις τοῦ βάρους τῶν βυζαντινῶν χαλκίνων νομισμάτων παρέχει ὡρισμένας ἐνδείξεις διὰ τὴν κατάστασιν τῶν βυζαντινῶν δημοσίων οἰκονομικῶν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ζ' αἰῶνος, τὸ βυζαντινὸν χάλκινον νόμισμα καθίσταται συνεχῶς ἐλαφρότερον[1]. Ὁ ὑπολογισμὸς ὅμως τοῦ νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ εἶναι δυσχερής, διότι σπανιώτατα δύο χάλκινα νομίσματα τῆς αὐτῆς κοπῆς ἔχουν τὸ ἴδιον βάρος. Ὁ τρόπος ὑπολογισμοῦ τοῦ βάρους εἰς τὰ βυζαντινὰ νομισματοκοπεῖα, ἡ φθορὰ τῶν νομισμάτων ἐξ αἰτίας τῆς κυκλοφορίας, αἱ ἀλλοιώσεις τοῦ μετάλλου ἐξ αἰτίας τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου διατηρήσεως, εἶναι αἱ κυριώτεραι αἰτίαι τῶν μεγάλων διαφορῶν βάρους, αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται σήμερον προκειμένου περὶ τοῦ ἰδίου νομίσματος τῆς αὐτῆς κοπῆς[2]. Οὕτω εἶναι ἀδύνατον νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ ἰδέαν τῆς βυζαντινῆς νομισματικῆς καὶ τιμαριθμικῆς πολιτικῆς εἰς περιόδους κρίσεων καὶ ἐντόνων πληθωριστικῶν τάσεων, ἂν δὲν διαθέτωμεν παραλλήλους γραπτὰς μαρτυρίας.

---

1. Πρβλ. A. R. B e l l i n g e r - P h. G r i e r s o n, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, II: P h. G r i e r s o n, Phocas to Theodosius III (602-717), Washington, D.C., 1968, σσ. 23, 27, L. M a t a g n e, La succession d'Héraclius, Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie 122, 1976, σσ. 87-98, C é c i l e M o r r i s s o n, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, I-II, Paris 1970, σ. 260, P. Y a n n o p o u l o s, L'Hexagramme. Un monnayage byzantin en argent du VIIe siècle (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université de Louvain, XI = Numismatica Lovaniensia, 3), Louvain-la-Neuve 1978, σσ. 90-99.
2. Ἡ κυριωτέρα τῶν αἰτιῶν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ τρόπος ὑπολογισμοῦ τοῦ βάρους τῶν χαλκίνων νομισμάτων εἰς τὰ βυζαντινὰ νομισματοκοπεῖα. Συνήθως ὑπελογίζετο ἡ κοπὴ ἑνὸς ὡρισμένου ἀριθμοῦ νομισμάτων ἀνὰ λίβραν μετάλλου. Ὁ τρόπος αὐτὸς παρουσίαζε ἓν βασικὸν μειονέκτημα: οἱ νομισματοκόποι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ αὐξάνουν ἢ νὰ μειώνουν τὸ βάρος τῶν τελευταίων τεμαχίων μιᾶς λίβρας, ἐὰν διεπιστοῦτο ὅτι τὸ ὑπόλοιπον μέταλλον ἦτο ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον τοῦ κανονικῶς ἀπαιτουμένου διὰ τὰ ὑπολειπόμενα νομίσματα. Μία βραχεῖα σημείωσις διὰ τὴν κοπὴν «ἀνὰ λίβραν», ἰδὲ Y a n n o p o u l o s, Hexagramme, σ. 85.

Διὰ τοὺς προαναφερθέντας λόγους, ἓν χωρίον τοῦ *Πασχαλίου Χρονικοῦ*, ἀναφερόμενον εἰς προσπάθειαν ἐξισορροπήσεως τιμῶν καὶ νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (610-641), δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς ἐκ μέρους τῶν ἐρευνητῶν[1].

Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν τοποθετεῖ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὸ ἔτος 626 μίαν περίεργον ἀναταραχήν[2]. Τὴν Παρασκευήν, 14ην Μαΐου, παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, οἱ Σχολάριοι τῆς πρωτευούσης καί τινες τῶν πολιτῶν, συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διαμαρτυρόμενοι κατά τινος Ἰωάννου Σεισμοῦ διότι ἠθέλησε νὰ ὑψώσῃ τὴν τιμὴν τοῦ «ψωμίου» τῶν Σχολαρίων. Ὁ Πατριάρχης Σέργιος ἐπενέβη προσωπικῶς καὶ ὑπεσχέθη εἰς τοὺς διαδηλωτὰς τὴν ρύθμισιν τοῦ θέματος, ἐφ' ὅσον θὰ ἐδέχοντο νὰ ἀποσυρθοῦν ἀπὸ τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ὁμαλὴν διεξαγωγὴν τῆς λειτουργίας[3].

Τὴν ἑπομένην, 15ην Μαΐου, τὰ αὐτὰ ἄτομα συνεκεντρώθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διαμαρτυρόμενα καὶ πάλιν ἐναντίον τοῦ Σεισμοῦ. Ὁ Πατριάρχης Σέργιος, ὁ ἔπαρχος τῶν πραιτωρίων Ἀλέξανδρος, ὁ σπαθάριος Λεόντιος καί τινες ἄλλοι τῶν ἀρχόντων ἀνῆλθον διαδοχικῶς εἰς τὸν ἄμβωνα καὶ προσεπάθησαν νὰ ἠρεμίσουν τοὺς διαδηλωτάς. Οἱ τελευταῖοι ὅμως ἐζήτουν τὴν ἄμεσον παραίτησιν τοῦ Σεισμοῦ. Ὁ Ἰωάννης Σεισμὸς ὑπεχρεώθη τελικῶς εἰς παραίτησιν καὶ αἱ «εἰκόνες» του κατεβιβάσθησαν ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ, ἔνθα εὑρίσκοντο ἀνηρτημέναι. Ὁ ἔπαρχος Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ πάλιν τὸν λόγον ὑποσχεθεὶς τὴν ἐπαναφορὰν τῆς παλαιᾶς τιμῆς διὰ τὸν ἄρτον τῶν Σχολαρίων[4].

Μετὰ τὴν σχετικῶς μακρὰν αὐτὴν εἰσαγωγήν, τὸ κείμενον ἀναφέρει τὸν λόγον τῆς ὅλης ἀναταραχῆς: ὁ Ἰωάννης Σεισμὸς προσεπάθησε νὰ ὑψώσῃ

1. Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, οὐδεμία διεξοδικὴ μελέτη τοῦ χωρίου ὑπάρχει. Μερικαὶ παρατηρήσεις ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Ἀ. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, ΙΙ, Ἀθῆναι 1966, σσ. 496-497, K. Ericsson, Revising a Date in the Chronicon Paschale, εἰς Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft 17, 1968, σσ. 19-20, P. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles (Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e série, fascicule 6), Louvain 1975, σ. 155, Yannopoulos, Hexagramme, σσ. 100-101.

2. Τὸ ἔτος τῶν γεγονότων ἐξάγεται ἀπὸ τὴν χρονολογικὴν σημείωσιν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, ἔκδ. L. Dindorf, εἰς Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, I-II, Bonnae 1832, σ. 715,3.

3. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715, 9-15. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Σχολαρίους, ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιώτας ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ἀνακτόρων καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἴδε Yannopoulos, Société, σ. 145.

4. Πασχάλιον Χρονικόν, σσ. 715,15-716,5.

τὴν τιμὴν τοῦ *ψωμίου* ἀπὸ τρεῖς εἰς ὀκτὼ φόλλεις, *ἀλλ' ὁ Θεὸς κατέβαλε τὴν βουλὴν αὐτοῦ*[1].

Ἡ διήγησις τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ δὲν εἶναι πάντοτε σαφὴς καὶ θέτει ἐρωτήματα τῶν ὁποίων ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι εὐχερής. Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα σχετίζονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μὲ τὸν πληθωρισμὸν καὶ τὴν τιμαριθμικὴν πολιτικήν.

Τὸ πρῶτον ζήτημα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξετασθῇ, ἀφορᾷ τὸν χαρακτῆρα τῶν τιμῶν τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ. Αἱ τιμαὶ αὗται δὲν ἦσαν τρέχουσαι. Πρόκειται περὶ εἰδικῶν τιμῶν ἐφαρμοζομένων διὰ τὸ προσωπικὸν τῶν Σχολῶν· αἱ τιμαὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου δὲν εἶναι γνωσταί. Ἡ προνομιακὴ μεταχείρισις ὡρισμένων ὁμάδων πολιτῶν ἀπετέλει βυζαντινὴν παράδοσιν ἕως τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰῶνος, κυρίως εἰς τὸν τομέα τῶν κρατικῶν μονοπωλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ μονοπώλιον τοῦ ἄρτου ἦτο ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων[2]. Αἱ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου[3] καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου συνετέλεσαν εἰς τὴν προοδευτικὴν κατάργησιν τοῦ δικαιώματος ὡρισμένων πολιτῶν διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ ἄρτου εἰς τιμὰς μικροτέρας τῶν τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου[4]. Προφανῶς, οἱ Σχολάριοι ἀπετέλουν μίαν τῶν τελευταίων ὁμάδων, εἰ μὴ τὴν τελευταίαν, ἡ ὁποία διετήρει τὸ προνόμιον τοῦτο ἕως τοῦ 626.

Τὸ δεύτερον θέμα, τὸ ὁποῖον χρῄζει ἐξετάσεως ἀφορᾷ εἰς τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ κειμένου, ὅτι ἡ ὅλη ἐνέργεια τοῦ Ἰωάννου Σεισμοῦ εἶχεν ὡς ἀντι-

1. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 716,5-8.

2. Γνωρίζομεν παραδείγματος χάριν ὅτι ὡρισμένοι πολῖται τῆς πρωτευούσης ἐλάμβανον δωρεὰν ἄρτον (πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 711, 9-15). Κατὰ τὸν Νικηφόρον, Ἱστορία σύντομος, ἔκδ. Ch. de Boor, Lipsiae 1880, σ. 6,27 καὶ τὸν Ἰουστινιάνειον Κώδικα, ἔκδ. P. Krüger, 10η ἔκδοσις, Berlin 1929, XII, 37, 1-19 καὶ XII, 38, 1-2, οἱ στρατιῶται εἶχον δικαίωμα δωρεὰν διατροφῆς κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐκστρατειῶν. Ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία ἀναφέρει ἐπίσης ἄλλας ὁμάδας πολιτῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον πολλαπλᾶ προνόμια εἰς τὸν τομέα τῆς ἀγορᾶς.

3. Θεοφάνους, Χρονογραφία, ἔκδ. Ch. de Boor, Lipsiae 1883, ἐπανέκδοσις Hildesheim 1963, σσ. 299,32-300,4: ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἦτο οἰκτρὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου, ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διαχειρίσεως τοῦ Φωκᾶ, τῶν ἀβαροσλαυϊκῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν περσικῶν πολέμων. Ἀναλόγους πληροφορίας παρέχουν καὶ αἱ ἄλλαι πηγαί. Γενικὴν ἐπισκόπησιν τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους εἰς Ἀ. Στράτον, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, Ι, Ἀθῆναι 1965, σσ. 160-165 καὶ 242-245.

4. Πρόκειται περὶ τῶν καλουμένων «πολιτικῶν ἄρτων», οἱ ὁποῖοι ἕως τοῦ ἔτους 617/618 διενέμοντο δωρεὰν εἰς ὡρισμένους κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 711,9-15, διὰ τὸ ἔτος 617/618, οἱ δικαιοῦχοι τῶν πολιτικῶν ἄρτων ἔπρεπε νὰ καταβάλουν τρία νομίσματα, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ ἑπομένου ἔτους ὁ θεσμὸς τῶν πολιτικῶν ἄρτων κατηργήθη.

κειμενικὸν σκοπὸν τὴν βοήθειαν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ[1]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς εὑρίσκετο τὸ 626 εἰς τὴν Περσίαν ἔχων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν αὐτοκράτορα[2]. Αἱ ὀλίγαι ἑκατοντάδες φόλλεων, τὰς ὁποίας τὸ μέτρον ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποφέρῃ, ἀπετέλει ποσὸν ἀμελητέον διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Τούτου ἕνεκα, ἡ ἐνέργεια τοῦ Σεισμοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ ἄλλης σκοπιᾶς. Τὸ βυζαντινὸν θησαυροφυλάκιον διέρχεται περίοδον σοβαρᾶς κρίσεως, εἰς σημεῖον ὥστε οἱαδήποτε οἰκονομία, καὶ ἡ πλέον ἀσήμαντος, ἦτο εὐχαρίστως δεκτή[3]. Παραλλήλως, ἡ βυζαντινὴ διοίκησις φαίνεται ἀποφασισμένη νὰ καταργήσῃ τὸ καθεστὼς τῶν προνομιακῶν μεταχειρίσεων, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει ἀσφαλῶς πρόκλησιν διὰ τὸ δοκιμαζόμενον κοινὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[4].

Εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ ἀναφέρονται ὡρισμένα πρόσωπα τῆς κεντρικῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰ γεγονότα δὲν εἶναι ἀρκούντως σαφής. Ἡ ἀποσαφήνισις τῆς θέσεως καὶ τῆς συμμετοχῆς ἑκάστου εἰς τὰ γεγονότα, ἀποτελεῖ τὸ ἑπόμενον ἐξεταστέον θέμα.

Τὸ κεντρικὸν πρόσωπον τῆς διηγήσεως εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ Ἰωάννης Σεισμός, ἔναντι τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ δὲν τρέφει ὁπωσδήποτε συμπάθειαν. Προσπαθεῖ νὰ μεγαλοποιήσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν δυσηρεστημένων σημειώνων ὅτι ἐκτὸς τῶν Σχολαρίων ***καὶ ἄλλοι πολλοὶ τοῦ πλήθους***[5] ἔλαβον μέρος εἰς τὴν διαδήλωσιν τῆς 14ης Μαΐου 626. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τῶν θιγομένων Σχολα-

1. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715,12-13: *θελήσαντος ἐπᾶραι τὰ ψώμια τῶν σχολῶν εἰς ὄνομα τῶν στρατιωτῶν.*

2. Ὁ Ἡράκλειος ἐγκατέλειψε τὴν πρωτεύουσαν τὴν Δευτέραν τοῦ Πάσχα, 5 Ἀπριλίου 622 διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν. Ὑπεχρεώθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὰς ἀρχὰς τοῦ 623, λόγῳ τοῦ ἀβαρικοῦ κινδύνου. Ἐγκατέλειψεν ἐκ νέου τὴν πρωτεύουσαν τὸν Μάρτιον τοῦ 623 καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἐβάδισε κατὰ τῆς Περσίας. Ἔκτοτε καὶ ἕως τοῦ 628 ἀπουσίαζε συνεχῶς εἰς τὸ μέτωπον. Διὰ μίαν συνοπτικὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων, ἰδὲ G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, γαλλικὴ μετάφρασις ὑπὸ J. Gouillard, Paris 1969, σσ. 129-132.

3. Ἡ πτωχεία τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου εἶναι ἔκδηλος εἰς τὸν Θεοφάνη, σσ. 302,34-303,3, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ ὡς δάνειον τὰ σκεύη τῶν ἐκκλησιῶν προκειμένου νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ μέσα διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου.

4. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο δέον ὅπως θεωρηθῇ ἡ ἀπόφασις καταργήσεως τῆς διανομῆς τῶν «πολιτικῶν ἄρτων», πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 711,9-15. Ὁ Στράτος, II, σ. 497, ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ προσπαθείας ἀνακοπῆς τῆς κερδοσκοπίας. Ἡ ἄποψις αὕτη, ἡ ὁποία προϋποθέτει ὅτι οἱ Σχολάριοι μετεπώλουν τὸν ἄρτον εἰς τιμὰς τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, δὲν εἶναι ἀποκλειστέα.

5. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715,11.

ρίων καὶ πιθανὸν περὶ ὡρισμένων ἄλλων ἀτόμων, τὰ ὁποῖα εἶχον προσφάτως πληγῇ ἀπὸ παρόμοια μέτρα[1]. Ἡ ἔκφρασις *πολλοὶ τοῦ πλήθους* τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, εἶναι τοὐλάχιστον ὑπερβολική. Ἡ ἐχθρότης τοῦ συντάκτου τοῦ κειμένου ἔναντι τοῦ Σεισμοῦ εἶναι ἐπίσης ἐμφανὴς εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς διηγήσεως. Τὸ κείμενον προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστην ὅτι τὰ μέτρα τοῦ Σεισμοῦ ἦσαν ἀντίθετα τῆς θεϊκῆς θελήσεως[2]. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Ἰωάννης Σεισμὸς ἦτο μία τῶν σπουδαιοτέρων διοικητικῶν προσωπικοτήτων τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Τὸ κείμενον ἀναφέρει ὅτι «αἱ εἰκόνες» του εὑρίσκοντο ἀνηρτημέναι εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, σαφὴς ἔνδειξις τῆς σπουδαιότητος τῆς θέσεως τοῦ Σεισμοῦ[3]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἁρμοδιότητας τοῦ προσώπου, ὑποθέτομεν ὅτι ἦσαν οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἴσως σχετικαὶ πρὸς τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῆς πρωτευούσης. Εὑρισκόμεθα πρὸ ἑνὸς οἰκονομολόγου μὲ τεχνοκρατικὸν χαρακτῆρα. Ἡ συμπεριφορά του κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ταραχῶν ἐνισχύει τὴν ἐντύπωσιν ταύτην: δὲν ἀνέρχεται εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἔλαβε καὶ ἐπὶ πλέον προτιμᾷ νὰ παραιτηθῇ παρὰ νὰ ἐνδώσῃ εἰς τὰς πιέσεις τῶν Σχολαρίων.

Ἡ προσωπικότης καὶ ὁ ρόλος τοῦ Πατριάρχου Σεργίου παρουσιάζονται ἐντόνως εἰς τὸ χωρίον τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ. Ἡ θέσις τοῦ Πατριάρχου ἦτο λεπτή: ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν του καθηκόντων, ἤσκει ἐπίσης καθήκοντα ἀνάλογα ἀντιβασιλέως[4]. Προσπαθεῖ ταυτοχρόνως νὰ ἀποφύγῃ τὰς ταραχάς, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν, νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀκώλυτον ἐκτέλεσιν

1. Οἱ τέως ἀπολαμβάνοντες τοῦ προνομίου τῶν πολιτικῶν ἄρτων, τοὺς ὁποίους τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 711,11-12, ὀνομάζει *κτήτορας τῶν πολιτικῶν ἄρτων.*

2. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 716,7-8.

3. Αἱ «εἰκόνες» ἢ «σήματα» τῶν σπουδαιοτέρων προσώπων τῆς αὐτοκρατορίας ἐτοποθετοῦντο εἰς τοὺς χώρους συγκεντρώσεως τοῦ πλήθους, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ Ἱππόδρομος κλπ., παρὰ τὰς «εἰκόνας» τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ θέσις τῶν εἰκόνων ἦτο αὐστηρῶς καθωρισμένη καὶ ἀνάλογος τῆς σπουδαιότητος τοῦ προσώπου. Τυχὸν μετακίνησις τῆς εἰκόνος ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἀπροβλέπτους συνεπείας. Οὕτω ἐπὶ Φωκᾶ, συμφώνως πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Θεοφάνους, σ. 294,11-26, ὁ γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Πρίσκος ἐθεωρήθη ὕποπτος συνωμοσίας, διότι τὰ ἐμβλήματά του ἐτοποθετήθησαν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον καὶ ὕψος τῶν τοῦ βασιλέως. Δὲν γνωρίζομεν διατί ὁ Στράτος, II, σ. 497, υἱοθετεῖ τὴν γνώμην τοῦ Lebeau, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς παλαιοτέραν ἐποχήν, καὶ ἑρμηνεύει τὴν λέξιν «εἰκόνες» ὡς ἀγάλματα. Νομίζομεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πραγματικῶν εἰκόνων, δεδομένου ὅτι ἡ τοποθέτησις ἀγαλμάτων εἰς τοὺς ναοὺς ἦτο ἀπηγορευμένη. Ἄλλωστε, τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 701,15, μνημονεύει ἐπίσης τὴν εἰκόνα τοῦ Φωκᾶ, ἡ ὁποία ἐπυρπολήθη ὑπὸ τοῦ ὄχλου κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Ἡρακλείου τὸ 610. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, σαφῶς δὲν πρόκειται περὶ ἀγάλματος.

4. Παρ' ὅλην τὴν σιγὴν τῶν πηγῶν, οἱ ἱστορικοὶ θεωροῦν βέβαιον ὅτι ὁ Πατριάρχης Σέργιος ἐξετέλει καθήκοντα ἀντιβασιλέως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀπουσίας τοῦ Ἡρακλείου, πρβλ. Στράτον, I, σ. 235. Ἀντιθέτως ὁ Θεοφάνης, σ. 303,3-6, ἀναφέρει

τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν Σεισμόν. Ἡ πολιτική του ἱκανότης ἔσχεν ἀποτελέσματα μόνον τὴν 14ην Μαΐου, ὅταν οἱ διαδηλωταί, πεισθέντες εἰς τὰς ὑποσχέσεις του περὶ ταχείας ἐπιλύσεως τοῦ ζητήματός των, ἀπεσύρθησαν ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Ἁγίας Σοφίας[1]. Ἀντιθέτως, ἡ ἐπέμβασίς του κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τῶν ταραχῶν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγίας Σοφίας, οὐδὲν ἀποτέλεσμα ἔφερεν[2].

Ὁ ἔπαρχος τῶν πραιτωρίων Ἀλέξανδρος, ἐμφανίζεται τὴν δευτέραν ἡμέραν τῶν ταραχῶν καὶ λαμβάνει τὸν λόγον δύο φοράς. Κατὰ τὴν πρώτην ἀπὸ ἄμβωνος ἐμφάνισίν του προσπαθεῖ, ὅπως καὶ ὁ Πατριάρχης, νὰ ἠρεμίσῃ τοὺς διαδηλωτὰς καὶ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν Σεισμόν. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ ἔπαρχος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ κόμητος Λεοντίου, εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τάξιν, χωρὶς νὰ καταργήσουν τὰ ὑπὸ τοῦ Σεισμοῦ προτεινόμενα οἰκονομικὰ μέτρα. Ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ τοῦ κατευνασμοῦ δὲν ἔσχε ἀποτελέσματα καὶ ἐπειδὴ οὔτε ἡ παραίτησις τοῦ Σεισμοῦ ἱκανοποίησε τοὺς διαδηλωτάς, ὁ ἔπαρχος ἀνῆλθεν καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος καὶ ὑπεσχέθη τὴν κατάργησιν τῶν μέτρων τοῦ Σεισμοῦ[3]. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ ἐπάρχου ὑπηγορεύθη ὑπὸ τοῦ κινδύνου ἐπεκτάσεως τῶν ταραχῶν. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τελικῶς ὁ ἔπαρχος ἐπραγματοποίησε τὴν ὑπόσχεσίν του καὶ ἦρε τὰ μέτρα. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ ἔπαρχος ὑπόσχεται τὴν ἄρσιν ἀποφάσεως, ἡ ὁποία ἐλήφθη τῇ συνεργίᾳ του, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος προσπαθεῖ νὰ κατευνάσῃ τὰ πνεύματα καὶ ταυτοχρόνως νὰ κερδίσῃ χρόνον[4].

ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἁπλῶς ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Σέργιον καὶ τὸν πατρίκιον Βῶνον νὰ ἐποπτεύουν τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξήσκει ὁ συναυτοκράτωρ καὶ υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος, Κωνσταντῖνος Γ'. Τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχει καὶ ὁ Ostrogorsky, σ. 129. Δὲν ἔχομεν ἐπίσημον ἀνακήρυξιν τοῦ πατριάρχου εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀντιβασιλέως, ἀλλ' εἰς τὴν πρᾶξιν ὁ Σέργιος ἐνήργει ὡς ἀντιβασιλεύς. Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὴν πρᾶξιν τῶν διαδηλωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπηυθύνθησαν κατ' ἀρχὴν εἰς τὸν πατριάρχην διὰ μὴ ἐκκλησιαστικῆς φύσεως θέμα.

1. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715,14-15.

2. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715,18-22.

3. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 716, 4-5: *Ἀπὸ ἄρτι πρὸς ἐμὲ ἔχετε χάριν τῶν ψωμίων καὶ ἐλπίζω ἐν τάχει ποιῶ διόρθωσιν εἰς αὐτό.* Ὅπως εἶναι γνωστόν, ὁ ἔπαρχος πραιτωρίων εἶχε, σὺν τοῖς ἄλλοις, εὐρείας οἰκονομικὰς ἁρμοδιότητας, πρβλ. Ostrogorsky, σ. 128, καὶ E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919, σ. 147.

4. Τὸ ὕφος τῆς προσφωνήσεως τοῦ ἐπάρχου Ἀλεξάνδρου (Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 716,4-5), δεικνύει ὅτι ὁ σκοπός του εἶναι περισσότερον ἡ ἀποτροπὴ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν ταραχῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, δὲν λαμβάνει οὐδεμίαν συγκεκριμένην ὑποχρέωσιν, ἀλλ' ἁπλῶς ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ δυνηθῇ νὰ διορθώσῃ ταχέως τὴν κατάστασιν.

5-3-1981

Ὁ ρόλος καὶ αἱ ἁρμοδιότητες τοῦ κόμητος Λεοντίου δὲν εἶναι σαφεῖς εἰς τὸ κείμενον. Πρόκειται περὶ προσώπου ὑψηλὰ ἱσταμένου, τρίτου εἰς τὴν ἱεραρχίαν μετὰ τὸν Πατριάρχην καὶ τὸν ἔπαρχον τῶν πραιτωρίων[1]. Ἐπὶ πλέον ὁ Λεόντιος, φέρει τὸν ὑψηλὸν τιμητικὸν τίτλον τοῦ σπαθαρίου[2]. Ἡ στάσις του πρὸ τῶν διαδηλωτῶν εἶναι ἀνάλογος τῆς τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ ἐπάρχου: προσπαθεῖ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν Σεισμόν. Ὁ Diehl προτείνει τὴν διόρθωσιν τοῦ ἀξιώματος τοῦ Λεοντίου ἀπὸ «κόμητος τοῦ ὀψαρίου» εἰς «κόμητα τοῦ ὀψικίου»[3]. Ἡ ἄποψις τοῦ Diehl ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὴν βυζαντινὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ὅπως εἶναι σήμερον γνωστή[4], εἶναι ὅμως πάντοτε ἀμφισβητήσιμος ἕως τῆς προσαγωγῆς ἀποδείξεων[5].

Τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίον, ἀφορᾷ τὸ ὕψος τῆς αὐξήσεως τοῦ «ψωμίου», ἡ ὁποία προεκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν τῶν Σχολαρίων. Ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ

1. Τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 715,18-21, παρεμβάλλει μεταξὺ τοῦ ἐπάρχου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ κόμητος Λεοντίου *καὶ ἄλλους τινὰς τῶν ἀρχόντων*, τῶν ὁποίων δὲν παραδίδει τὸ ὄνομα, ἢ διότι ἦσαν ἄσχετοι πρὸς τὸ ζήτημα, ἢ διότι ἦσαν ἀσήμαντοι. Ἡ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τοῦ Λεοντίου, μετὰ μνείας τοῦ τίτλου καὶ τοῦ ἀξιώματός του, πείθει ὅτι πρόκειται περὶ προσώπου γνωστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν.

2. Περὶ τοῦ τιμητικοῦ τίτλου τοῦ σπαθαρίου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἰδὲ Yannopoulos, Société, σσ. 54-55.

3. Ch. Diehl, ἐν Byzantinische Zeitschrift 9, 1900, σ. 677 (βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899). Ἡ γνώμη τοῦ Diehl ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους συγχρόνους ἱστορικούς, πρβλ. Στράτον, II, σσ. 721-722, W. Ensslin, Der Kaiser Heracleios und die Themenverfassung, Byzantinische Zeitschrift 46, 1953, σσ. 366-367, G. Ostrogorsky, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byzantion 23, 1953, σ. 50.

4. Ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Diehl συντρέχουν τὰ κάτωθι στοιχεῖα: Ὁ στρατηγὸς τοῦ Ὀψικίου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἔφερε, ὡς καὶ ὁ Λεόντιος, τὸν τίτλον τοῦ σπαθαρίου, πρβλ. Θεοφάνην, σ. 438,12-13. Ὁ βαθμὸς τοῦ κόμητος ἦτο στρατιωτικῆς φύσεως καὶ δὲν προσᾴδει εἰς πρόσωπον ἀσχολούμενον μετὰ τῆς ἀγορᾶς τῶν ἰχθύων. Ἡ θέσις τοῦ «κόμητος τοῦ ὀψαρίου» δὲν ἀναφέρεται ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου κειμένου. Ἡ πρωτεύουσα εὑρίσκετο εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου καὶ ἦτο δυνατὸν ὁ στρατηγὸς τῆς περιοχῆς νὰ εἶχεν ἁρμοδιότητας καὶ ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν σταθμευουσῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

5. Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως τοῦ Diehl εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δὲν ἀποκλείεται νὰ παρενέβῃ ὁ ἁρμόδιος ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς τῶν ἰχθύων, ὑποσχόμενος ἄλλας διευκολύνσεις, εἰς ἀντάλλαγμα τῶν ὑπὸ τοῦ Σεισμοῦ προτεινομένων μέτρων. Μόνον παράλληλος ἱστορικὴ ἢ παλαιογραφικὴ μαρτυρία εἶναι δυνατὸν νὰ κλείσῃ ὁριστικῶς τὸ θέμα.

Σημ. συντάξεως ΕΕΒΣ: Τὸ ὄψον>ὀψάριον ἀρχικῶς σημαίνει τὸ προσφάγιον, πᾶν τὸ μετὰ ἄρτου ἐσθιόμενον. Ὁ κόμης τοῦ ὀψαρίου πιθανῶς εἶναι τιτλοῦχος ἐπὶ τοῦ ἐπισιτισμοῦ.

ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου, εἶναι ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ «ψωμίου» ηὐξήθη κατὰ 166 %, δεδομένου ὅτι τὸ μέτρον προέβλεπε νέαν τιμὴν ὀκτὼ φόλλεων ἀντὶ τῆς παλαιᾶς τῶν τριῶν φόλλεων ἀνὰ «ψώμιον». Ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ φόλλις τοῦ 626 εἶχεν βάρος 6 γραμμαρίων, ἐνῷ ἡ φόλλις τοῦ 610, περίπου 11 γραμμαρίων[1]. Οὕτω, αἱ τρεῖς φόλλεις, τὰς ὁποίας ἐκόστιζε τὸ «ψώμιον» πρὸ τῆς λήψεως τῶν μέτρων τοῦ Σεισμοῦ, ἀντιπροσώπευον 33 γραμμάρια μετάλλου, ἐνῷ αἱ ὀκτὼ φόλλεις τοῦ 626 ἀντιπροσώπευον 48 γραμμάρια μετάλλου. Διαπιστώνεται εὐκόλως ὅτι ἡ πραγματικὴ αὔξησις τῆς τιμῆς τοῦ «ψωμίου» ἀνήρχετο εἰς 48 %, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἑκατοστὰ ἀντιπροσώπευον τὴν ἐξισορρόπησιν τοῦ νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὑρισκόμεθα εἰς τὸ κέντρον τοῦ προβλήματος τῶν νομισματικῶν καὶ τιμαριθμικῶν πληθωριστικῶν τάσεων τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου. Τὸ θέμα τοῦτο χρήζει κατὰ τὴν γνώμην μας, καλυτέρας ἐξετάσεως.

Τὸ βυζαντινὸν νομισματικὸν σύστημα, ἦτο, ἤδη πρὸ τοῦ Ζ′ αἰῶνος, τριμεταλλικόν. Τὰ ἐξ εὐγενῶν μετάλλων νομίσματα (χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ) εἶχον νομισματικὴν ἀξίαν ἴσην πρὸς τὴν μεταλλικὴν καὶ εὑρίσκοντο εἰς σταθερὰν σχέσιν μεταξύ των[2]. Τὰ χάλκινα νομίσματα ἦσαν τρεχούσης χρήσεως καὶ ἡ ἀξία των δὲν ἦτο μόνον μεταλλική, ἀλλὰ καὶ ὀνομαστική, λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἔφερον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τὸν ἀριθμὸν τῶν νουμμίων τῶν ὁποίων τὸ βάρος ἀντιπροσώπευον θεωρητικῶς[3]. Τὸ ὅλον νομισματικὸν σύστημα ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α′ τὸν Ϛ′ αἰῶνα[4]. Τὸ κράτος κατεκράτει ἓν ποσοστὸν τοῦ μετάλλου ὡς δικαίωμα κοπῆς, οὕτως ὥστε τὸ πραγματικὸν βάρος τοῦ νομίσματος ἦτο πάντοτε μικρότερον τοῦ θεωρητικοῦ βάρους[5].

Ταχέως τὸ βυζαντινὸν χάλκινον νόμισμα ἤρχισεν νὰ ὑφίσταται πιέσεις, λόγῳ τῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἀντιμετώπιζεν τὸ βυζαντινὸν κράτος, εἰς τὸν τομέα τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Οὕτω, ἡ μὲν ὀνομαστικὴ ἀξία τοῦ

1. Ἰδὲ Yannopoulos, Hexagramme, σσ. 86-88, μετ᾽ ἀναφορᾶς εἰς τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν τὴν καθορίζουσαν τὴν μεταξὺ τῶν εὐγενῶν μετάλλων σχέσιν.

2. Αὐτόθι.

3. Τὸ νούμμιον ἢ νοῦμμος, ἀντιπροσώπευε 0,56 τοῦ γραμμαρίου, πρβλ. Yannopoulos, Hexagramme, σ. 88, καὶ E. Schilbach, Byzantinische Metrologie (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII, 4 = Byzantinisches Handbuch, 4), München 1970, σ. 160.

4. Ἡ βάσις τοῦ συστήματος ἦτο τὸ χρυσοῦν νόμισμα «σόλιδος», τὸ ὁποῖον ἰσοδυνάμει πρὸς 7.200 νούμμια χαλκοῦ, πρβλ. Yannopoulos, Hexagramme, σ. 88, καὶ Ph. Grierson, The «Tablettes Albertini» and the Value of the Solidus in the Fifth and Sixth Centuries A.D., Journal of Roman Studies 49, 1959, σ. 73-80.

5. L. Schindler, Die Reform des Kupfergeldes unter Konstantinos IV., Numismatische Zeitschrift 76, 1955, σσ. 33-34, καὶ σ. 34, σημ. 3.

νομίσματος παρέμενεν ἡ αὐτή, ἡ δὲ πραγματική του ἀξία, τουτέστιν ἡ μεταλλική, ἐμειοῦτο συνεχῶς διὰ διαδοχικῶν μειώσεων τοῦ βάρους τοῦ νομίσματος. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον, τὸ βάρος τῶν χαλκίνων νομισμάτων ἐπὶ Ἡρακλείου ἦτο σχεδὸν τὸ ἥμισυ αὐτοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α′[1]. Ἐπὶ βασιλείας Ἡρακλείου τὸ χάλκινον νόμισμα γίνεται κατὰ 27 % περίπου ἐλαφρότερον τὸ 615/616· τὸ 624/625 χάνει εἰσέτι 25 % τοῦ βάρους του καὶ τελικῶς τὸ 633/634 ἕτερα 25 %[2]. Ποῖον τὸ κέρδος τοῦ κράτους ἐξ αὐτῶν τῶν μειώσεων τοῦ βάρους τοῦ χαλκίνου νομίσματος;

Ἡ τακτικὴ τῆς μειώσεως τοῦ βάρους τῶν χαλκίνων νομισμάτων ἐνίσχυε τὸ κρατικὸν θησαυροφυλάκιον ἀμέσως καὶ ἐμμέσως. Ἀμέσως μέν, διότι ηὔξανε τὸν ἀριθμὸν τῶν κοπτομένων νομισμάτων καὶ τὸ ἐκ τῶν δικαιωμάτων κοπῆς κέρδος τοῦ κράτους. Ἐμμέσως δέ, διότι ηὔξανε τὰ ἐκ τῶν φόρων κρατικὰ ἔσοδα. Τὸ κράτος δὲν ἐδέχετο τὰ χάλκινα νομίσματα διὰ τὴν ἐξόφλησιν τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τῶν πολιτῶν[3]. Οἱ πολῖται ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνταλλάσουν τὰ χάλκινα νομίσματα πρὸς ἀργυρᾶ ἢ χρυσᾶ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν φόρων καὶ τὸ κράτος εἰσέπραττε τὰ ἐκ τῆς συναλλαγῆς ἔσοδα[4].

Διὰ τὰς ἀμέσους ἐπιπτώσεις τῆς μειώσεως τοῦ βάρους τοῦ νομίσματος εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τῶν πολιτῶν αἱ πηγαὶ δὲν ἀναφέρουν οὐδὲν τὸ σαφές. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι αἱ ὀνομαστικαὶ τιμαὶ τῶν προϊόντων ἀναπροσηρμόζοντο μεθ᾽ ἑκάστην νομισματικὴν ἀναπροσαρμογήν.

Μετὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαγάγωμεν ὡρισμένα συμπεράσματα διὰ τὴν βυζαντινὴν οἰκονομικὴν καὶ δημοσιονομικὴν πολιτικὴν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ζ′ αἰῶνος. Εἰς περιόδους κρίσεων ἡ τυπικὴ καὶ προγραμματισμένη ἀντίδρασις τοῦ ἐπισήμου κράτους ἦτο ἡ μείωσις τοῦ βάρους τοῦ χαλκίνου νομίσματος. Ἡ μείωσις ἐπέφερε πτῶσιν τῆς πραγματικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, ἐξ οὗ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναπροσαρμογῆς τῶν τιμῶν τῶν ἀγαθῶν πρὸς ἐξισορρόπησιν τοῦ νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ. Ἀπὸ καθαρῶς τιμαριθμικῆς πλευρᾶς, αἱ περίοδοι κρίσεων ἢ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐνεφάνιζον τὸ τυπικὸν φαινόμενον τῆς ἀνατιμήσεως τῶν ἀγαθῶν πρώτης ἀνάγκης. Ἡ ἀνατίμησις ἐπεβάλλετο καὶ ἠλέγχετο ὑπὸ τοῦ κράτους,

1. Yannopoulos, Hexagramme, σ. 90, καὶ σ. 95, ἡ φόλλις, τὸ σπουδαιότερον χάλκινον νόμισμα, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α′ εἶχε βάρος 22 γραμμαρίων, ἐνῷ τὸ 610, μόλις 11 γραμμαρίων. Ἀνάλογος ἦτο καὶ ἡ κατάστασις τῶν ὑποδιαιρέσεων τῆς φόλλεως.

2. Διὰ τὰς προοδευτικὰς μειώσεις τοῦ βάρους τῶν χαλκίνων νομισμάτων ἐπὶ βασιλείας Ἡρακλείου, ἰδὲ Yannopoulos, Hexagramme, σσ. 95-96.

3. Ἰουστινιάνειος Κῶδιξ, X, 72, 15, καὶ X, 78, 1.

4. Δὲν γνωρίζομεν τὸ ὕψος τῶν δικαιωμάτων συναλλαγῆς διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ′ αἰῶνος. Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ὑπῆρχον αὐτὰ τὰ δικαιώματα, ὡς ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης τῆς κλίμακος, PG LXXXVIII, στ. 724,D5-D10.

μέσῳ τῶν μονοπωλίων. Τέλος, εἰδικῶς διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος, τὸ κράτος προέβη εἰς τὸν περιορισμὸν ἢ τὴν κατάργησιν τῶν προνομίων, τὰ ὁποῖα παρεῖχον εἴς τινας ὁμάδας πολιτῶν τὸ δικαίωμα ἀγορᾶς εἰς μειωμένας τιμὰς τῶν ἀγαθῶν. Τὸ τελευταῖον μέτρον προσέκρουσεν ἐνίοτε εἰς τὰ ὠργανωμένα συμφέροντα τῶν θιγομένων τάξεων καὶ προεκάλεσεν ἐξεγέρσεις, ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ ἀναφερομένη. Αἱ ἀντιδράσεις ὅμως αὗται παρέμειναν μᾶλλον ἄνευ ἀποτελέσματος, δεδομένων τῶν πιεστικῶν ἀναγκῶν, τὰς ὁποίας ἀντιμετώπιζεν τὸ βυζαντινὸν κράτος.

Π. Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

SULL'AUTORE DEL *BIOS* DI S. FILARETO IL GIOVANE: NILO DOXAPATRES?*

Negli annali della storia bizantina va certamente considerato *dies nefastus* l'11 aprile 1034, giorno in cui Michele Paflagone, dietro istigazione del fratello Giovanni Orfanotrofo e con la complicità della basilissa Zoe di cui era il drudo, soffoca o fa soffocare nella piscina del palazzo imperiale il basileus Romano III Argiro, succedendogli lo stesso dì sul soglio imperiale, con la consacrazione del patriarca Alessio[1]. Quella data infatti sembra assurgere a simbolo drammatico di quella crisi dello stato bizantino, che aveva i suoi prodromi nella morte di Basilio II (1025) e che avrebbe travagliato Bisanzio per quasi tutto il sec. XI, fino cioè all'ascesa al potere della dinastia dei Comneni[2]; crisi gravida di conseguenze, fra cui, di capitale importanza, lo scisma del 1054[3] e la perdita, totale e definitiva, dell'Italia meridionale, ultimo avamposto dell'Impero in Occidente[4].

---

* Il presente contributo è stato oggetto di comunicazione al XV Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Atene 5-11 settembre 1976). Si ringraziano qui gli organizzatori di quell'asssise per l'autorizzazione concessa per la sua pubblicazione, nelle more dell'apparizione sugli Atti del Congresso.

1. Scylitze-Cedreno, II, 504-6 (Bonn); Psello,I,50-4 (Renauld); Zonara, IV, 133-7 (Dindorf). Inoltre G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, III part. (1025-1057), Paris 1905, pp. 149-64, e G. Ostrogorsky, Storia dell'impero bizantino (trad. ital. di P. Leone), Torino 1968, pp. 296s.

2. Ibid., cap. V.

3. Ibid., pp. 305-7. Per le conseguenze dello scisma sul piano culturale, specie in Italia meridionale, C. Giannelli, L'ultimo ellenismo nell'Italia meridionale, in Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo [Benevento-Montevergine-Salerno-Amalfi, 14-18 ottobre 1956], Spoleto 1958, estr., pp. 16s.

4. Ostrogorsky, op. cit., p. 314. Per l'avvenimento si rimanda inoltre alle opere classiche, pur nella diversità di prospettiva storica, di J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071), Paris 1904, pp. 520ss., e di F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, Paris 1907, I, pp. 189ss. Per le conseguenze sul piano culturale si vedano anche Giannelli, art. cit., pp. 17-21, e le relazioni di A. Guillou, Il monachesimo greco in Italia meridionale e in Sicilia nel Medioevo, e di A. Pertusi, Aspetti organizzativi e culturali dell'ambiente monacale greco dell'Italia meridionale, nel vol. L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII. Atti della seconda Settimana internazionale di studio [Mendola, 30 agosto-6 settembre 1962], Milano 1965, rispettivamente pp. 355-379 (specie 360 e 374) e pp. 382-426 (in partic. pp. 402-406).

A merito, tuttavia, di Michele IV Paflagone va ascritto il tentativo, effettuato nel 1038 con la spedizione del geniale condottiero Giorgio Maniace[1], di recuperare all'autorità di Bisanzio il dominio della Sicilia, approfittando dei dissidi interni che laceravano i signori musulmani[2]; ed invero l'impresa, che già era stata a cuore, ma senza esito per il sopraggiungere della morte, al grande Basilio[3], sortisce l'effetto desiderato, portando i bizantini alla riconquista dell'isola mediterranea[4], parziale però ed effimera: ché di lì a poco la crisi interna dello stato bizantino avrebbe fatto ripiombare le popolazioni isolane sotto il giogo saraceno[5], facendo così svanire l'illusione di un loro definitivo rientro nella ecumene bizantina e cristiana; e il loro riscatto si sarebbe avuto solo successivamente con l'arrivo dei nuovi signori del nord, i normanni[6].

In questo ultimo scorcio del dominio bizantino in Italia meridionale e nel periodo del trapasso alla signoria normanna viene dunque a collocarsi la vita di S. Filareto il Giovane, monaco, vissuto e morto in Calabria, oriundo però, al pari di tanti altri santi italo-greci, dalla Sicilia[7]; da qui egli parte all'età di diciotto anni per stabilirsi con la famiglia in Calabria, proprio al tempo della liberazione dell'isola da parte di Maniace. E a questa impresa, nel *bios* del Santo, è dedicato uno spazio più che ampio, il quale non soltanto tradisce l'impressione suscitata dalla spedizione fra gli italo-greci, ma conferisce

1. Scylitze-Cedreno, II, 514ss.; Attaliate, 8s. (Bonn); Zonara, IV, 139ss. Inoltre Schlumberger, op. cit., pp. 223-228 e 234-243.

2. Scylitze-Cedreno, II, 514. Inoltre M. Amari, Storia dei Musulmani di Sicilia, II, Catania 1935² (a cura di C. A. Nallino), pp. 432-437, e Schlumberger, op. cit., p. 224.

3. Schlumberger, op. cit., pp. 223-224, e Ostrogorsky, op. cit., pp. 271 e 303.

4. Amari, op. cit., pp. 438-453; Gay, op. cit., pp. 436 e 450-453; Schlumberger, op. cit., l.c.; D. Zakythinos, Βυζαντινὴ ἱστορία (324-1071), Atene 1972, pp. 493-498.

5. Amari, op. cit., pp. 452-454.

6. Sulla stabilizzazione della situazione politica e culturale in Italia meridionale dopo la conquista normanna, F. Giunta, Bizantini e bizantinismo nella Sicilia normanna, Palermo 1974 (rist.).

7. G. Schirò, Per l'esumazione di alcuni testi agiografici siculo-italo-greci, in Byzantino-Sicula [Istit. Sicil. Stud. Bizant.: Quaderni, 2], Palermo 1966, p. 87; Pertusi, art. cit., pp. 390-392; Guillou, art. cit., p. 357, che pone l'accento sulle ragioni di sussistenza che spinsero i monaci siculo-greci, insieme alle popolazioni isolane, a emigrare in Calabria.

altresì al *bios* un crisma di fonte storica di notevole importanza, forse primaria, quale però finora non gli è stata riconosciuta, tranne che da M. Amari e G. Schlumberger[1]; importante dunque, questa fonte, per più ragioni: sia perché la cronologia della sua composizione è abbastanza vicina agli avvenimenti narrati—fenomeno, questo, frequente nella agiografia italo-greca[2]—; sia perché riferisce dei particolari della spedizione di Maniace non altrimenti noti, in quanto non tramandati dalle fonti storiche bizantine[3] ed attinti quindi quasi certamente da tradizioni e fonti locali, difficilmente però normanne, essendovi del tutto ignorato il contributo dei normanni alla riuscita dell'impresa; sia, infine, perché vi si coglie l'eco suscitata fra le popolazioni italo-greche da drammatici avvenimenti metropolitani, come l'assassinio di Romano Argiro da parte di Michele IV[4]. Il *bios* inoltre, in coda com'è alla serie di *bioi* di santi italo-greci prenormanni, riveste un particolare interesse per la storia del monachesimo e della agiografia italo-greca in questo delicato e critico periodo storico.

Esso però è stato per secoli, ed è tuttavia, avvicinabile solo nella traduzione latina fatta dal gesuita Agostino Fiorito e pubblicata da Ottavio Gaetani nelle sue monumentali *Vitae Sanctorum Siculorum*, ripresa successivamente negli *Acta Sanctorum*[5]; e questo fatto è stato

1. Si veda, ai ll. cc., l'ampio ricorso che fa l'Amari al *bios* di S. Filareto, oltre che alle fonti bizantine e normanne, come pure lo Schlumberger; il *bios* è invece ignorato come fonte storica sia dal Gay (lo menziona appena a p. 593, n.1) che dallo Chalandon.

2. Guillou, art. cit., p. 371, parla di quasi contemporaneità fra gli agiografi e i loro eroi.

3. Vi è riferito lo stratagemma bellico messo in atto dai musulmani, i quali sparsero sul campo di battaglia dovizia di triboli di ferro per paralizzare la cavalleria di Maniace, ma invano, perché i cavalli bizantini erano ferrati a larghe piastre (Amari, op. cit., p. 446, e Schlumberger, op. cit., pp. 237s); l'episodio sembra ignoto alle fonti bizantine (cfr. supra, p. 294, n. 1).

4. A giudizio dell'agiografo, infatti, che concorda sostanzialmente con Scylitze-Cedreno, II, 513 e 533s., e con Zonara, IV, 143s. e 149, Michele non era in fondo cattivo, e il suo solo peccato era stato quell'assassinio commesso per la sete del *διάδημα*. Si tratta verisimilmente di opinione non solo personale, di cui torneremo ad occuparci in altra sede.

5. O. Gaetani, Vitae Sanctorum Siculorum, II, Panormi 1657, pp. 112-127, e AA. SS. April. I, 1675, col. 606-618. Ne fece una quasi parafrasi italiana A. Mongitore, Vita di S. Filareto confessore Palermitano dell'ordine di S. Basilio, Palermo 1703, pp. 2-23. Si vedano inoltre: BHG³ 1513; H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, p. 582; G.

fonte di errori, che si sono consolidati nella tradizione e si sono perpetuati, dal Gaetani in poi, in tutta la ricca letteratura che ha trattato di S. Filareto e che non è qui il caso di sciorinare. Di essi il più appariscente è forse quello relativo all'età del Santo: la tradizione infatti, fuorviata dalla traduzione del Fiorito[1], vuole che Filareto sia morto a cinquant'anni nel 1070, mentre in effetti il suo *dies natalis* (8 aprile) va abbassato di sei anni, almeno cioè al 1076, secondo la corretta interpretazione del testo greco *ἓξ ὅλοις πρὸς τοῖς πεντήκοντα βιώσας χρόνοις*[2]; né, d'altra parte, Filareto è da considerarsi «assolutamente illetterato», come pure è stato classificato[3], ma piuttosto «discretamente istruito», se si presta fede alle parole dell'agiografo[4]. Come dunque si vede, è necessario che anche questo *bios* veda la luce nel suo testo originale, e la sua edizione abbiamo già da tempo messo in cantiere.

Ora fra i problemi, parecchi, che pone l'edizione del *bios*, uno riveste forse una particolare importanza e merita una più attenta considerazione, per le implicazioni che può comportare: quello del suo

---

R o s s i T a i b b i, Vita di Sant'Elia il Giovane [Istit. Sicil. Stud. Bizant.: Testi,7], Palermo 1962, 189-191 e passim; S. B o r s a r i, Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne, Napoli 1963, p. 60 e passim; M. A r c o M a g r ì, Vita di S. Nicodemo di Kellarana [Istit. Stud. Bizant. Univ. Roma: Testi e studi bizant. - neoell., III], Roma-Atene 1969, pp. 27-35. – Manoscritti che tramandano il *bios*: *Messan. gr.* 29 (a. 1308, proveniente dal monast. del SS. Salvatore di Messina), ff. 3-14; *Neapol. gr.* 26 (=II.A.26, a. 1470, proven. dal monast. di S. Giovanni a Carbonara), ff. 329-346v; *Panorm. gr. Bibl. Nat.* II.E. 11 (sec. XVI-XVII, proven. dalla biblioteca del Gaetani e ricavato dal *Messinese*, fu adoperato dal Fiorito per la sua traduzione), ff. 220-235v. Cfr.: A. M a n c i n i, Codices graeci monasterii Messanensis S. Salvatoris (= Atti della R. Accademia Peloritana, t. XXII, fasc. 2°), Messina 1907, pp. 54-67; G. P i e r l e o n i, Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae (= Indici e Cataloghi Minist. Pubbl. Istruz., n.s.,VIII), pp. 90-97; F. H a l k i n, Manuscrits grecs à Messine et à Palerme, in Anal. Boll. 69, 1951, pp. 250s. e 272.

1. AA. SS. cit., p. 617B: «... cum quinquagesimum aetatis suae annum ageret».

2. *Messan. gr.* 29, f. 12v A, ll. 44-45; *Neapol. gr.* 26,f. 344. Sull'età del Santo e sull'anno della sua nascita torneremo in un prossimo articolo.

3. P e r t u s i, art. cit., p. 409s.; G u i l l ou, art. cit., p. 374.

4. Filareto infatti *γραμμάτων πρὸς μάθησιν χριστιανῷ τινι ἱερεῖ ὑπὸ τῶν τεκόντων τὸ τηνικαῦτα ἐκδίδοται* (*Messan. gr.* 29,f.4v A, ll. 33-35; *Neapol. gr.* 26, f. 331) e si trovava spesso *τὴν περὶ αὐτὸν* [scil. S. Elia il Giovane] *καὶ μάλιστα μετὰ χεῖρας βίβλον κατέχων* (ibid., risp. f. 7B, ll. 41-42, e f. 335v). Cfr. AA.SS. cit., pp. 607F e 611C.

autore. È infatti risaputo come la gran parte delle agiografie italogreche, e non solo quelle, siano giunte anonime fino a noi[1]; il *bios* di S. Filareto, invece, al pari del *bios* di S. Saba il giovane da Collesano che fu scritto dal patriarca di Gerusalemme Oreste[2], è da sempre conosciuto come opera di un monaco Nilo, per attestazione del più antico e forse più importante dei tre manoscritti che ce lo tramandano, il *Messinese* (*Νίλου ταπεινοῦ μοναχοῦ εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου τοῦ Νέου*). Per quanto però sia stato rilevato come lo stile e la lingua di questo *bios* rivelino nel suo autore una dottrina, specie teologica, che lo distingue nettamente da altri *bioi* italo-greci (quello, ad es., di S. Nicodemo di Cellarana, che pure è stato tramandato sotto il nome del medesimo monaco Nilo[3]), tuttavia di lui si conosce da sempre solo e soltanto il nome. Ora però anche il cognome, e con esso un volto ben definito, è venuto alla luce: viene fuori da una testimonianza, ignota—a quanto ci risulta—agli studiosi di agiografia italo-greca, tramandata da un manoscritto palermitano contenente le Epistole di Ludovico Saccano[4], la quale ci riporta al fiorente movimento umanistico che si sviluppò a Messina nella seconda metà del sec. XV e che ebbe in Costantino Lascaris il suo più brillante ed ammirato rappresentante. In base ad essa l'autore del *bios* è Nilo «Doxapatri», certamente da identificare col «teologo» Nilo Doxapatres, scrittore di prima grandezza nel panorama ricco e vario della cultura italo-greca d'età normanna, esperto di geografia ecclesiastica, propugnatore della ortodossia bizantina, autore della celebre *Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων* contro il primato di Roma e della inedita *summa* teologica *De oeconomia Dei*, figura pur tuttavia tanto problematica,

---

1. P e r t u s i, art. cit., p. 411.

2. Mal edito da J. C o z z a - L u z i, Historia et laudes SS. Sabae et Macarii Iuniorum e Sicilia, Romae 1893, pp. 5-70, ne daremo quanto prima una nuova edizione, come annunziato nella nota Sulla tradizione manoscritta della «Vita di S. Saba il Giovane» di Oreste di Gerusalemme, in Boll. Badia Greca Grottaferrata n.s. 28, 1974, pp. 103-107.

3. A r c o M a g r ì, op. cit., pp. 31-34.

4. *Panorm. Bibl. Com.* 2Qq. B. 28, di cui è stata pubblicata la trascrizione integrale da L. G r a v o n e, Ludovico Saccano: Elogio di Alfonso di Aragona e relazione di una legazione siciliana a re Giovanni (Codice inedito del sec. XV nella Biblioteca Comunale di Palermo), in Atti della Accademia di Sc. Lett. Arti di Palermo, IV ser., 15, 1954-1955, part. II: Lett., fasc. II, Palermo 1956, pp. 109-173 (in partic. pp. 163-167). La Gravone però, non essendo né bizantinista nè agiologo, neppure intuì la problematica posta dalla testimonianza del Saccano.

il quale visse forse anche a Contantinopoli al tempo dei Comneni, certamente a Palermo alla corte di Ruggero II d'Altavilla[1].

Ma ecco più da vicino la testimonienza in questione. Ce la fornisce «messer» Ludovico Saccano[2], nobile messinese vissuto nel sec. XV (1410 ca. - 1472 ca.)[3], più volte senatore della sua città[4], nonché ambasciatore ed umanista. Egli, partecipando di un interesse per l'agiografia siculo-greca abbastanza diffuso al suo tempo, che avrebbe trovato più ampio dispiegamento ed organica sistemazione e sintesi nel secolo successivo nell'opera del Gaetani, fece la traduzione latina di quel brano del *bios* di S. Filareto che contiene le *laudes Siciliae* quale terra d'origine del Santo[5], e premise al testo latino la seguente lettera dedicatoria per l'amico Guglielmo: «Quom diu ac multum cogitassem, Gulierme praestantissime, quemnam ex Graecarum litterarum studiis fructum, quibus non nihil temporis incubui, possem ostendere, statui nonnullas Siciliae nostrae laudes, quas in *Vita sancti Philareti* Nilus Doxapatri graece eleganter docteque depinxit, in praesentibus in Latinam linguam convertere. Nihil enim et aetati nostrae et auctoritati aptius visum est quam Siciliae nomen, in qua nati sumus, quantum in nobis sit, laudibus extollere, praesertim quom ea quae dicentur vir gravissimus sine aliqua mendacii suspicione verissime descripserit. Verum cogitanti mihi cui hanc dicare commode traductionem debeam, te, viro docto, antiquo genere et egregiis moribus praedito Siculoque

1. Beck, op. cit., pp. 619-621. In particolare: G. Mercati, Per la storia dei manoscritti greci:... [Studi e Testi, 68], Città del Vaticano 1935, pp. 64-79; V. Laurent, L'œuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatris, in Échos d'Orient 36, 1937, pp. 5-30; S. Caruso, Echi della polemica bizantina antilatina dell'XI-XII sec. nel «De oeconomia Dei» di Nilo Doxapatres, in Atti del Congresso Internazionale di Studi sulla Sicilia Normanna [Palermo 4-8 dicembre 1972], Palermo 1973, pp. 403-432. L'ipotesi inoltre di una identità Nilo monaco - Nilo Doxapatres l'ha prospettata, senza che conoscesse la testimonianza del Saccano, A. Basile, I conventi basiliani di Aulinas sul monte Sant'Elia e di Sant'Elia Nuovo e S. Filareto nel territorio di Seminara, in Arch. Stor. Cal. Luc. 14, 1945, p. 34s.

2. Per le notizie biografiche sul Saccano, Gravone, art. cit., pp. 121-126.

3. Sulla antica nobiltà dei Saccano, G. Galluppi, Nobiliario della città di Messina, Napoli 1877, pp. 157s.

4. Nel 1441, 1444 e 1455, come da C. D. Gallo, Gli annali della città di Messina, II, Messina 1879[2] (a cura di A. Vayola), pp. 325, 329 e 345.

5. *Panorm. Bibl. Com.* 2Qq. B. 28, ff. 59-63v: Gravone, art. cit., 164-166. Cfr. con AA. SS. cit., 606F-607F.

ac Siculorum rerum studiosissimo atque amantissimo, gravior mihi aut dignior occurrit profecto nemo. Nam licet ita in eo litterarum genere non sim versatus, ut rectissimas Graecorum sententias omni ex parte aperire valeam, neque sic Latinis peritus, ut quicquid dixero latine scriptum et legentibus gratum putem, tamen tua aliorumque fretus humanitate, communis patriae tam gloriosae laudes non censui praetermittendas esse. Quis enim iure me accusabit, si Graecorum elegantiam minime consequar et illis mea non correspondeat oratio? Praecipue si intellegat me Graecum praeceptorem in his studiis tam brevi tempore habuisse, ut non secus ac si non habuerim iudicari possit. Quapropter te oro ut iam non verba mea, verum Nili Doxapatri docti sane et eloquentis viri sententias et iocundas et graves de Siciliae dignis laudibus considerare velis»[1].

Il Saccano dunque, che sia pure «tam brevi tempore» ebbe un «Graecum praeceptorem»[2], che però «non nihil temporis incubuit» negli studi di greco, per ben due volte attribuisce la paternità del *bios* di S. Filareto a Nilo Doxapatres, del quale fra l'altro dimostra buona conoscenza, stando alle espressioni di elogio che gli dedica (eleganter docteque depinxit; vir gravissimus sine aliqua mendacii suspicione; docti sane et eloquentis viri). E dopo la testimonianza, messa bene in luce dal card. Mercati[3], di Anton Francesco Napoli, il quale nell'inventario redatto nel 1563 dei manoscritti greci del monastero del SS. Salvatore di Messina attribuiva al nostro Nilo la paternità del *De oeconomia Dei* che nel ms. 23 (ora *Vatic.* gr. 1426) veniva attribuito a un non specificato Doxapatres, è questa la seconda volta che da Messina ci giungono notizie su Nilo Doxapatres non altrimenti note e fi-

1. *Panorm. Bibl. Com.* 2Qq. B. 28, ff. 58-59. Cfr. Gravone, art. cit., pp. 163s. (semplice trascrizione dal codice, con qualche errore). La forma *Doxapatri*, usata dal Saccano indistintamente per il nomin. come per il genit., corrisponde perfettamente alla forma greca *Δόξα πατρὶ* tràdita dai codd. *Vatic. gr.* 1426 e *Matrit. gr.* 4591 del *De oeconomia Dei* (Mercati, op. cit., p. 68) e a quella latina Nili Tudoxa patri dell'inventario dei mss. greci del SS. Salvatore di Messina, redatto da A.F. Napoli nel 1563 (ibid., p. 235, n. 23), cui si accennerà più oltre.

2. Da identificare verisimilmente in uno dei due maestri che precedettero il Lascaris nella cattedra di greco presso il SS. Salvatore, il Ruffo e il Galisioto [sui quali L. Perroni-Grande, La scuola di greco a Messina prima di Costantino Lascari (Notizie e documenti da servire per la storia della cultura in Sicilia nel sec. XV), Palermo 1911], cui si accennerà più oltre; e preferibilmente nel secondo, cui meglio si addice l'aggettivo «Graecus» in quanto costantinopolitano.

3. Mercati, op. cit., pp. 70s. e 235 (n. 23).

nite, successivamente, dimenticate[1]. Ma può considerarsi fededegno l'umanista messinese?Al riguardo va osservato che nulla depone in tal senso contro di lui,e che inoltre i suoi studi di greco dovettero tenerlo abbastanza vicino all'ambiente culturale e alla biblioteca del celebre monastero archimandritale, dove sarà stata profonda la conoscenza della agiografia italo-greca e curata la conservazione di testi e documenti, e dove egli proprio dal ms. *Messinese,* se non addirittura dal suo esemplare, avrà cavato la sua traduzione dal *bios* di S. Filareto, ma si ha altresì notizia, anche da altre fonti, di un particolare interesse del Saccano per l'agiografia siculo-greca: egli infatti, oltre ad averci lasciato un inizio di traduzione latina del *bios* di S. Lucia nel medesimo ms. *Palermitano*—ma ne rimane solo un brevissimo frammento[2]—, viene inoltre ricordato dal contemporaneo poeta catanese Antoni di Oliveri, nel lungo poema volgare *Istoria di la translacioni di S. Agata,* come persona assai dotta, esperta di cultura sia latina che greca, e come traduttore «da li greki carti» in latino della *Vita di S. Agata*; e le parole di encomio, assai lusinghiere, del poeta per il Saccano («nobili custumatu et virtuusu, / in sciencia peritu et tantu humanu», il quale è «certu chitatinu romanu») non lasciano dubbio di sorta sulla fama di dottrina dello stesso[3].

---

1. *Il De oeconomia Dei* sarebbe stato infatti attribuito in seguito a Giovanni Doxapatres, meglio noto perché autore di opere retoriche, sia dal G a e t a n i, Isagoge ad historiam sacram siculam, Panormi 1707, p. 353, sia da L. Allacci in una nota manoscritta sul *Vatic. gr.* 1945, contenente anch'esso il *De oeconomia Dei* (M e r c a t i, op. cit., 72 n. 5). Sulla attribuzione a Nilo, C a r u s o, Echi della polemica... cit., pp. 406s.

2. *Panorm. Bibl. Com.* 2Qq. B. 28, f. 63v. Cfr. G r a v o n e, art. cit., p. 166s.

3. Ecco, da G. C u s i m a n o, Poesie siciliane dei secoli XIV e XV, II, Palermo 1952, 7s., le due ottave dedicate a Lisi (= Ludovico) Saccano:

IV. et nun sulu in quista, ma in multi [altri parti,
undi provai cun autentica scriptura
traducta in claru, da li greki carti
in lingua latina, di quillu chi honura
Missina cun la sua scientifica arti,
chi luchi dintra e di for di li mura
di quilla antica et nobili chitati
undi è natu ipsu e tutti soy passati,

V. per misser Lisi, dicu, di Saccanu,
nobili custumatu et virtuusu,
in sciencia peritu et tantu humanu
chi in vita si po'diri gloriusu;
ipsu esti certu chitatinu romanu,
d' omni virtuti tantu copiusu
quanto altru regniculu chi sia:
quista n'è sula opinioni mia.

Cfr. anche G. B. P a l m a, Istoria di Sant'Agata (Poema in lingua siciliana del sec. XV con illustrazioni), in Aevum 14, 1940, pp. 14s. (estr.).

D'altronde è noto come Messina, proprio al sorgere del sec. XV, diventi un centro di cultura umanistica di prim'ordine, specie nel campo della cultura greca, con l'istituzione nel 1404 presso il SS. Salvatore, da parte di re Martino il giovane, di quello studio di lingua greca, nel quale avrebbero insegnato, e non solo ai monaci ma anche ai laici e perfino ai forestieri—fra questi ci fu il famoso Pietro Bembo—, il calabrese Filippo Ruffo, il bizantino Andronico Galisioto, e, infine, Costantino Lascaris[1], il quale si ferma nella città del faro giusta dietro le insistenti preghiere di Ludovico Saccano «Equite viroque litteratorum hominum amantissimo», come lo definisce in una sua lettera autobiografica il dotto costantinopolitano[2]. E proprio il Lascaris diede del Saccano un lusinghiero giudizio quando, a proposito della collaborazione che ricevette dall'umanista messinese per la compilazione degli *Elogi di antichi filosofi, poeti e letterati siciliani, estratti da un codice greco di Suida* indirizzati al Senato e al Popolo di Messina, così si espresse nei suoi confronti: «.... in brevissimum volumen collegi interveniente et coadiuvante domino Ludovico Saccano latinarum litterarum doctissimo; et graecarum meo iudicio non ignaro...»[3].

Ma il Saccano non ebbe familiarità solo col Lascaris. Egli infatti, che da giovane era stato mandato «in Etruriam... ut studiis humanitatis incumberet»—cosa d'altronde frequente per le nobili famiglie siciliane del tempo mandare i propri rampolli a studiare in continente[4]—, tornato «ex urbe Florentina» nella città natale, ebbe modo di seguirvi

---

1. R. S a b b a d i n i, L'Università di Catania nel secolo XV, Catania 1898, p. 44; M. C a t a l a n o - T i r r i t o, L'istruzione pubblica in Sicilia nel rinascimento, Catania 1911, pp. 22s.; C. M a r i n e s c o, L'enseignement du grec dans l'Italie méridionale avant 1453, d'après un document inédit, in Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1948, pp. 308-311; M. C a t a l a n o, Origine e sviluppo dell'Università di Messina, nel vol. Messana, Messina 1950, pp. 7s.; N. D. E v o l a, Stampa e cultura in Sicilia nel quattrocento, in Atti Accad. Sc. Lett. Arti di Palermo, IV ser., 13, 1952-1953, part. II: Lett., pp. 377s.; A. de R o s a l i a, La vita di Costantino Lascaris, in Arch. Stor. Sicil. s. III, 9, 1957-1958, pp. 21-70, secondo il quale (p. 35) anche prima dell'arrivo del Lascaris «Messina era quasi l'unico centro in Sicilia dove ancora si studiasse il greco».

2. D e R o s a l i a, art. cit., p. 35.

3. Cfr. D. S c h i a v o, Memorie da servire per la storia letteraria di Sicilia, Palermo 1756, tom. I, part. IV, art. XIV, 6.

4. Fra i tanti studi sull'argomento, cfr. ad es. G. L o m b a r d o R a d i c e, I siciliani nello studio di Pisa fino al 1600, in Annali delle Università toscane XXIV, Pisa 1904, e R. S a b b a d i n i, Spigolature di letteratura siciliana nel sec. XV. Studenti e professori, in Arch. Stor. Sicil. Orient. 4, 1907, pp. 116-124.

le lezioni del famoso Panormita[1]. Tenne inoltre corrispondenza epistolare col celebre umanista Lorenzo Valla, come risulta da due lettere superstiti purtroppo non datate, ed a lui sarà stato legato da amicizia[2].

Le referenze culturali di Ludovico Saccano appaiono dunque più che ottime, e senz'altro fededegna può considerarsi la sua testimonianza. Qui però si pone un altro problema: era altrettanto attendibile la fonte da cui lui attinse la notizia sull'agiografo di S. Filareto? E qual era questa fonte? Questo purtroppo non ci è dato sapere allo stato attuale delle conoscenze; essa va comunque certamente localizzata nel SS. Salvatore di Messina, al quale ci conduce per di più il fatto che nella sua «*μάνδρα*» rientrò, pur trovandosi in Calabria, il monastero di appartenenza di S. Filareto[3]. È infatti documentabile come nel famoso monastero messinese, dotato di una delle più ricche biblioteche del tempo, specie per quanto attiene alla cultura greca, si conservassero cataloghi e repertori contenenti notizie sui libri e sui loro autori, ed è altresì intuibile come da essi il Saccano, al pari del Napoli per il *De oeconomia Dei*, abbia tratto la notizia sull'autore del *bios*: se infatti si esclude, d'accordo col Mercati[4], che il Napoli avesse potuto, partendo dal solo cognome, «divinare» il nome (Nilo), come a maggior ragione avrebbe potuto il Saccano «divinare» addirittura il cognome (Doxapatri), offrendogli il ms. *Messinese* solo il nome?

È però cronologicamente compatibile la identificazione del Nilo monaco del manoscritto, ritenuto coevo di S. Filareto morto nel 1076, con Nilo Doxapatres, ancora vivo e attivo negli anni 1143-1146[5]? A parte il fatto che nulla sappiamo su una pur possibile longevità del Doxapatres che potrebbe avergli permesso di conoscere nella fanciullezza il Santo, tuttavia anche a questo proposito bisogna sgombrare il campo da una opinione errata, anch'essa, come già l'errore sull'età di Filareto, consolidata e consacrata dalla tradizione e tuttora accolta

1. Notizie dedotte dalle sue lettere; G r a v o n e, art. cit., pp. 122s. e 145.

2. Una lettera del Saccano al Valla e una, di risposta, del Valla al Saccano, pubblicate da G. M a n c i n i, Alcune lettere di Lorenzo Valla, in Giorn. Storico della Letteratura Italiana 21, 1893, pp. 44-46. L'errore nel cognome in Mancini (Lud. Sacranus) è stato corretto da F. P o n t a r i n - C. A n d r e u c c i, La tradizione del carteggio di Lorenzo Valla, in Italia Medioevale e Umanistica 15, 1972, p. 200, nn. 51 e 52.

3. B a s i l e, art. cit., pp. 145-147. M. S c a d u t o, Il monachismo basiliano nella Sicilia medievale, Roma 1947, pp. 186s.

4. M e r c a t i, op. cit., pp. 70s.

5. C a r u s o, Echi della polemica... cit., p. 407, n.5.

dagli studiosi[1], la quale venne basata, già dal Gaetani[2], sulla seguente espressione della *Vita*: «... in iis [*scil.* Aulinis] enim magnum hunc virum cognovimus»[3]; ma dice il testo greco originale: .... *αὗται* [*scil. αἱ Αὐλῖναι*] *γάρ μοι καὶ τὸν μέγαν τοῦτον ἐγνώρισαν*....[4], ed in verità la frase non implica necessariamente che il biografo abbia fatto personale conoscenza del suo eroe, né tanto meno che gli fosse coetaneo, o quasi[5]. E in tal senso non conducono neppure i «circostanziati ragguagli sui tratti del volto e della persona del Santo» che pure sono stati messi in rilievo[6], trattandosi di luoghi comuni abbastanza frequenti nella letteratura agiografica; né va infine dimenticato che, ad appena due anni dalla morte del Santo, nessuno più si ricorda di Filareto nel suo monastero[7]: non pare quindi si possa parlare di coetaneità e familiarità e di rapporto da maestro a discepolo fra S. Filareto e il suo agiografo, come pure si è fatto[8].

A questo punto, quindi, sarebbe forse corretto, per accertare ulteriormente la validità della notizia del Saccano, ricorrere alla verifica del criterio stilistico. Ma per opere siffatte, caratterizzate cioè da un elevato grado si «spersonalizzazione», quali sono per loro stessa natura i lavori di Nilo Doxapatres, scritte inoltre in periodi di tempo magari assai distanti tra loro, fino a qual punto può costituire una prova del nove il criterio linguistico e stilistico? Forse che potrebbe darci la certezza della paternità dell'opera il documentare la presenza, in un lavoro fors'anche giovanile quale potrebbe essere il *bios* di S. Filareto ed in opere quasi certamente della maturità anche avanzata quali sono il *De oeconomia Dei* e la *Τάξις*, di taluni termini magari rari o di certe espressioni anche inconsuete[9], specie in un'epoca in cui era quasi del tutto sconosciuto il concetto di proprietà letteraria[10],

1. L'errore è presente in tutta la bibliografia dal Gaetani in poi. Per il tempo più recente, cfr. ad es. R o s s i T a i b b i, op. cit., p. 191, e A r c o M a g r ì, op. cit., pp. 29s.

2. G a e t a n i, Vitae... cit., p. 112; AA. SS. cit., 605C-606A.

3. Così la traduzione del Fiorito: cfr. AA. SS. cit., 609B.

4. *Messan. gr.* 29, f. 5v A,ll. 33-34; *Neapol. gr.* 26, f. 333.

5. Queste osservazioni erano già in B a s i l e, art. cit., p. 35.

6. A r c o M a g r ì, op. cit., p. 29.

7. AA. SS. cit., p. 617EF.

8. A r c o M a g r ì, op. cit., p. 30. Cfr. l. 1880.

9. Frequentissimi, ad es., nel *De oeconomia Dei* l'uso di composti plurimi, che per il *bios* ha segnalato la A r c o M a g r ì, op. cit., p. 34.

10. M e r c a t i, op. cit., p. 79.

in cui anzi si praticava ampiamente, seguendo le prescrizioni del XIX canone del sinodo trullano (a.692), il ricorso ai padri e ai dottori della chiesa e l'imitazione delle loro opere[1]? Risulta di certo più significativa in proposito la sostanziale omogeneità di interesse spirituale e di caratterizzazione teologica, pur nella varietà dei generi religioso-letterari, che è intrinseca alle tre opere del Doxapatres.

Venendo dunque alla conclusione, fermi restando il ragionevole dubbio e le ovvie riserve imposte dal caso, appare dunque di grande considerazione e di notevole attendibilità la testimonianza di Ludovico Saccano, che ci fa conoscere un aspetto inedito dell'attività religioso-letteraria di Nilo Doxapatres, se non altro per l'autorevolezza della fonte da cui l'umanista messinese certamente attinse, e cioè le solida tradizione religiosa e culturale del monastero del SS. Salvatore, nella cui storia il nostro Nilo dovette occupare un posto di rilievo, certo maggiore di quanto finora gli è stato riconosciuto. E l'attribuzione a lui del *bios* di S. Filareto, col documentarci una fase di attività di Nilo Doxapatres sicuramente antecedente alla presa di posizione antilatina e antiromana che informa la *Τάξις* e ispira il *De oeconomia Dei*[2], acquista un notevole peso per l'approfondimento della conoscenza di questo autore di non secondaria importanza, il quale, oltre ad aver buttato un ponte fra la cultura bizantina metropolitana e quella periferica italo-greca di età tardobizantino-normanna[3], seppe altresì inserirsi nel grande dibattito di idee che scaturì dallo scisma del 1054 e che fu forse il tema culturale dominante nei secoli XI e XII; non solo, ma riuscì a farlo con un contributo abbastanza originale, che forse finora non è stato preso nella dovuta considerazione[4].

STEFANO CARUSO

1. G. Rossi Taibbi, Filagato da Cerami: Omelie per i Vangeli domenicali e le feste di tutto l'anno [Istit. Sicil. Stud. Bizant.: Testi, 11], Palermo 1969, XLIII. Il canone in G. A. Rallis-M. Potlis, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, II, Atene 1852, pp. 346-347.

2. Dal *bios* sembra infatti mancare ogni indizio in tal senso.

3. Caruso, Echi della polemica... cit., pp. 411-412.

4. Il ruolo avuto da Nilo Doxapatres nella formazione e nello sviluppo della critica bizantina contro il primato della Chiesa romana nel sec. XII sarà meglio inquadrato in un lavoro, che auspichiamo di prossima pubblicazione, dedicato appunto a questo tema dal nostro giovane amico greco Jannis Spiteris.

5 - 3 - 1981

ΠΕΡΙ ΤΑΣ ΝΟΜΙΚΑΣ ΠΗΓΑΣ ΤΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΗ

Τὸ συμπιληματικὸν ἔργον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον», συνεκέντρωσε τόσον εἰς τὸ παρελθόν, ὅσον καὶ προσφάτως τὴν προσοχὴν ἰδικῶν μας καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖοι ἀφιέρωσαν εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου τούτου τοῦ ΙΔ' αἰῶνος σημαντικωτάτας ἐργασίας[1]. Ἡ σκέψις ὅτι οἱ ἑπόμενοι πίνακες (οἱ ὁποῖοι, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, δὲν ἐγένοντο κατὰ κύριον λόγον χάριν τῆς ἐρεύνης τοῦ Συντάγματος, ἀλλ' ἤρχισαν καταρτιζόμενοι ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀναζητήσεως τῶν testimonia ἄλλου συλλεκτικοῦ ἔργου) δύνανται νὰ ἀποβοῦν χρήσιμοι εἰς τοὺς μελετητὰς τοῦ Βλάσταρη, μὲ παρεκίνησεν εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν. Εἰς τὴν ἀπόφασίν μου ταύτην ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἤσκησεν ἡ διαπίστωσις, ὅτι τὸ Σύνταγμα περιλαμβάνει ὄχι εὐκαταφρόνητον ἀριθμὸν ἐπιτομῶν, παραφράσεων καὶ γενικώτερον ἐπεξεργασιῶν χωρίων τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἰδίως τοῦ Κώδικος, μὴ γνωστῶν ἄλλοθεν. Τούτων ἡ ἐπισήμανσις εἶναι ἀσφαλῶς σημαντικὴ διὰ τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τῶν antecessores.

Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ἀναγνωστῶν σκόπιμον κρίνω τὴν παροχὴν ὡρισμένων ἐπεξηγήσεων ὡς πρὸς τὸν τρόπον καταρτίσεως τῶν πινάκων. Τὰ χωρία τοῦ Συντάγματος παραπέμπονται κατὰ στοιχεῖον καὶ κεφάλαιον, σημειουμένων τῶν σελίδων καὶ τῶν στίχων κατὰ τὴν ἔκδοσιν Ράλλη καὶ Ποτλῆ. Ἔναντι αὐτῶν

1. Βλ. T. Florinskij, Pamjatniki zakonodatelnoj dejatelnosti Dušana Cara Serbov i Grekov, Kiev 1888 (ἐν σσ. 330-437 ἐκδίδονται ὁ πίναξ καὶ οἱ «νόμοι» τοῦ Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον), N. Il'inskij, Sintagma Mattheja Vlastarja, Ctenija v obščestve ljubitelej duchovnago prosveščenija 1891, σσ. 328-345, 409-428, 437-450, 742-772, 1892, σσ. 698-723, 800-834, 44-94, 155-201, τοῦ αὐτοῦ, Sobranie po alfabitnom porjadu... ili Alfabitnaja Sintagma M. Vlastarja, 2α ἔκδ. Simferopol 1901, V. Narbekov, Nomokanon Konstantinopol'skago patriarcha Fotija s tolkovaniem Val'samona. I. Istoriko-kanoničeskoe izledovanie. II. Russkij perevod s predisloviem i primečanijami, Kazan 1899, St. Novaković, Matije Vlastara Sintagmat, Beograd 1907 (ἔκδοσις τῆς σλαβικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου), A. Soloviev, L'œuvre juridique de Mathieu Blastarès, Studi bizantini 5, 1939, σσ. 698-707. Ἐκ τῶν προσφάτων ἐργασιῶν βλ. N. Μάτση, Περὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, I-II, Ἀθῆναι 1979-1980. Σημειωτέον ὅτι ὁ ἐρευνητὴς οὗτος, ὅστις καὶ εἰς ἄλλας μελέτας του ἠσχολήθη μὲ τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον, ὑπογραμμίζει (π.χ. I, σ. 5, σημ. 2, II, σ. 8, σημ. 2) τὸ ἀνεπαρκὲς καὶ ἐνίοτε ἐπισφαλὲς τῶν ἐν τῇ ἐκδόσει παραπομπῶν εἰς τὰς πηγάς.

ἀναγράφεται ἡ (πιθανὴ) πηγὴ τοῦ συμπιλητοῦ. Ἐπὶ ὁμοίων διατυπώσεων πλειόνων κειμένων, ἐκρίθη ἐπιβεβλημένη ἡ ἀναφορὰ ὅλων[1]. Τοῦτο ἐτηρήθη καὶ ὁσάκις μεταξὺ τῶν πλειόνων διατυπώσεων παρετηροῦντο μικραὶ παραλλαγαί, ἐφ' ὅσον τὸ κείμενον τοῦ Βλάσταρη δὲν ἐπέτρεπε τὸν μετὰ βεβαιότητος προσδιορισμὸν τῆς προελεύσεώς του. Κατὰ τὴν σημείωσιν τῶν πηγῶν ἐγένετο χρῆσις τῶν συνήθων εἰς νομικὰ κείμενα βραχυγραφιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάλυσις καταχωρίζεται κατωτέρω.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι βασικαὶ πηγαὶ κατὰ τὴν κατάρτισιν τοῦ Συντάγματος ὑπῆρξαν τὸ κείμενον τοῦ Νομοκάνονος εἰς ΙΔ' Τίτλους καὶ τὸ ἑρμηνευτικὸν ἔργον τῶν Θεοδώρου Βαλσαμῶνος καί, ὀλιγώτερον, Ἰωάννου Ζωναρᾶ. Κατὰ τὴν παραπομπὴν τῶν κειμένων τούτων σημειοῦται ὁ ἀριθμὸς σελίδος καὶ στίχου εἰς τὸν ἀντίστοιχον τόμον (ὅστις δὲν ἀναφέρεται, θεωρούμενος γνωστὸς) τῆς ἐκδόσεως Ράλλη καὶ Ποτλῆ. Εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντας πίνακας δὲν μνημονεύονται αἱ πολιτειακοῦ δικαίου πηγαὶ τῶν κανονικῆς προελεύσεως πηγῶν τοῦ Βλάσταρη, ὡς π.χ. τὰ χωρία τῶν Βασιλικῶν, τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν Νομοκάνονα ἢ εἰς τὰ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνος, διότι αὗται θὰ ἀποτελέσουν προσεχῶς ἀντικείμενον αὐτοτελοῦς δημοσιεύσεως. Χρήσιμος ἐθεωρήθη, τέλος, καὶ ἡ κατάρτισις ἀντιστρόφου πίνακος, ὥστε νὰ εἶναι εὐχερὴς ὁ σχηματισμὸς τῆς συνολικῆς εἰκόνος τῶν ἀμέσων πηγῶν, ἐξ ὧν ἤντλησε τὸ νομικὸν ὑλικόν του ὁ Βλάσταρης.

Εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντας πίνακας ἐγένετο χρῆσις τῶν ἑξῆς σημείων καὶ βραχυγραφιῶν:

α < β πηγὴ ἄμεσος (τὸ β τοῦ α)
α < . . . < β πηγὴ ἀπωτέρα (τὸ β τοῦ α)
∽ πηγὴ παραλλάσσουσα φραστικῶς

Ἀτταλ.	Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου Πόνημα νομικόν, ἔκδ. Σγούτα =Ζέπων, JGR 7 σ. 415 ἑπ.
Β. ἢ BS	Βασιλικὰ ἢ Βασιλικῶν σχόλια, ἔκδ. H. J. Scheltema, N. van der Wal, D. Holwerda, Groningen 1953 ἑπ., (Βιβλία 1-59), G. E. καὶ C.G.E. Heimbach, Lipsiae 1833 ἑπ.=Ἰ. Δ. Ζέπου, ἐν Ἀθήναις 1912 (Βιβλίον 60)
C.	Codex Iustinianus, ἔκδ. P. Krüger (=C.I.C. τ. II)
C.I.C.	Corpus Iuris Civilis
D.	Digesta, ἔκδ. Th. Mommsen (=C.I.C. τ. I)
Dölger, Reg.	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 1. Teil: Regesten von 565-1025, München-Berlin 1924
Ε.	Ἐκλογή, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal= Ζέπων, JGR 2 σ. 3 ἑπ.
EA	Ecloga Aucta (=Ἐκλογάδιον), ἔκδ. D. Simon καὶ Sp. Troianos, FM II σ. 45-86
EPA	Ecloga Privata Aucta, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal= Ζέπων, JGR 6 σ. 7 ἑπ.
Ἐπαν.	Ἐπαναγωγή, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 2 σ. 229 ἑπ.
EpanA	Epanagoge Aucta, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 6 σ. 49 ἑπ.
Ἐπιτ.	Ἐπιτομή, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal= Ζέπων, JGR 4 σ. 276 ἑπ.
EPrM	Ecloga ad Prochiron Mutata, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 6 σ. 217 ἑπ.
FM	Fontes Minores [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 1 ἑπ.], ἔκδ. D. Simon, Frankfurt/M 1976 ἑπ.
Ν.	Νεαραὶ Ἰουστινιανοῦ, ἔκδ. R. Schöll καὶ G. Kroll (=C.I.C. τ. III)
Ν. Λέοντος	Νεαραὶ Λέοντος, ἔκδ. P. Noailles καὶ A. Dain, Paris 1944
PrA	Prochiron Auctum, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 7 σ. 5 ἑπ.
Πρ.Ν.	Πρόχειρος Νόμος, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 2 σ. 107 ἑπ.
Ρ. - Π.	Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 1-6, Ἀθήνησι 1852-1859 (ἀνατύπ. Ἀθῆναι 1966)
SBM	Synopsis Basilicorum, ἔκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal=Ζέπων, JGR 5 σ. 1 ἑπ.
SE	Synopsis Eclogae, ἔκδ. H. J. Scheltema, Fragmenta Breviarii Codicis a Theodoro Hermopolitano confecti..., ἐν: Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica, Leiden 1972, σ. 9 ἑπ.
Ζέπων, JGR	Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, Jus graecoromanum, τ. 1-6, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962)

1. Ἐξαίρεσις διὰ λόγους οἰκονομίας χώρου ἐγένετο ἐπὶ τῶν χωρίων τοῦ Προχείρου Νόμου καὶ τῆς Ἐπαναγωγῆς, τὰ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον καὶ τὴν Ηὐξημένην Ἐπαναγωγὴν — πλὴν τῆς περιπτώσεως παραλλασσούσης διατυπώσεως.

Α΄. Πίναξ τῶν χωρίων τοῦ «Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον»

Πρόλ. : 49, 2-5 ⟨ Νομοκ. 1.1 : 35, 15-18
Α 1 : 57, 2-3 ⟨ Πρ. Ν. 39.33 — Ἐπαν. 40.35
Α 1 : 57, 4-7 ⟨ Πρ. Ν. 39.34 — Ἐπαν. 40.36
Α 2 : 74, 12-18 ⟨ ... ⟨ C. 1.5.19 (πρβλ. Πρ. Ν. 1.14 — Ἐπαν. 14.17 — Ἐπιτ. 20.22)
Α 2 : 74, 19-23 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 261, 11-16
Α 2 : 74, 23-25 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 262, 6-8
Α 2 : 74, 25 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 263, 3-4
Α 2 : 74, 25-26 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 262, 19-20 /264, 6-7
Α 2 : 74, 26-29 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 262, 8-10
Α 2 : 74, 30-31 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 264, 9-10
Α 2 : 74, 31 - 75, 3 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 264, 18-21
Α 2 : 75, 4-5 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 264, 4-5
Α 2 : 75, 6-9 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 265, 12-17
Α 2 : 75, 10 ⟨ Νομοκ. 12.2 : 265, 21
Α 2 : 75, 11-21 ⟨ ... ⟨ Ν. 109.1
Α 2 : 75, 21-22 ⟨ ... ⟨ C. 1.5.9 (πρβλ. Β. 1.1.24)
Α 4 : 76, 26 - 77, 2 ∽ Πρ. Ν. 14.1
Α 4 : 77, 3-6 ∽ Πρ. Ν. 14.2 — Ἐπιτ. 16.9
Α 4 : 77, 7-8 ⟨ Ἀτταλ. 35.55
Α 4 : 77, 9-12 ⟨ Β. 19.3.1
Α 4 : 77, 13-16 ⟨ ... ⟨ C. 4.46.2
Α 4 : 77, 17-19 ⟨ Πρ. Ν. 31.3 — Ἐπαν. 38.16 — Ἐπιτ. 34.7
Α 4 : 77, 20-21 ⟨ Ἐπιτ. 34.12
Α 4 : 77, 21-23 ∽ σχόλ. εἰς Πρ. Ν. 31.8 καὶ Ἐπαν. 38.19
Α 4 : 77, 23-27 ∽ Πρ. Ν. 31.7 — Ἐπαν. 38.19 — Ἐπιτ. 34.11
Α 4 : 77, 28-30 ⟨ Θεόδωρος εἰς C. 2.44.2 (FM I σ. 10)
Α 4 : 78, 1-2 ∽ Πρ. Ν. 14.8 — Ἐπαν. 23.14
Α 4 : 78, 3-4 ⟨ Πρ. Ν. 31.4 — Ἐπαν. 38.17
Α 4 : 78, 5-6 ⟨ Β. 11.1.7.7 — SBM Σ 8.7
Α 4 : 78, 7-10 ⟨ Β. 60.22.6 — Ἀτταλ. 35.57
Α 4 : 78, 12-14 ⟨ ... ⟨ C. 8.50.20.2 [1]

1. Βλ. τὴν περὶ τοῦ χωρίου τούτου παρατήρησιν τοῦ Ν. Μάτση, ἔνθ' ἀνωτ., τεῦχ. I, σ. 6 ἐπ.

Α 4 : 78, 15-16 ⟨ ... ⟨ C. 4.7.2
Α 5 : 79, 26-27 ⟨ Βαλσ. εἰς 63 Βασιλ. : 220, 24-25
Α 6 : 80, 19-20 ∽ Νομοκ. 1. 28 : 66, 22
Α 9 : 96, 6-32 ⟨ Ἐπαν. 9.4 — Β. 3.1.15-16
Α 9 : 96, 33 - 97, 13 ⟨ Νομοκ. 8.2 : 153, 1-7, 19, 23-30
Α 9 : 97, 14-25 ⟨ Ἐπαν. 9.6
Α 12 : 100, 11-14 ⟨ Βαλσ. εἰς 2 Γρηγ. Νεοκ. : 53, 4-7
Α 12 : 100, 14-16 ⟨ Βαλσ. εἰς 8 Γρηγ. Νεοκ. : 63, 20-23
Α 12 : 100, 17-23 ⟨ Ἀτταλ. 35.53
Α 12 : 100, 24-27 ∽ Πρ. Ν. 39.49 — Ἐπαν. 40.75 — Ἐπιτ. 40.2 — Ἀτταλ. 35.56
Α 12 : 100, 27-29 ⟨ Ἀτταλ. 35.56 i.f.
Α 12 : 100, 30-31 ⟨ Πρ. Ν. 39.48 — Ἐπαν. 40.74 — Ἐπιτ. 40.3
Α 12 : 100, 32-33 ⟨ EPrM 37.9
Α 13 : 102, 27 - 103,7 ⟨ Πρ. Ν. 39.40 — Ἐπαν. 40.45
Α 13 : 103, 7-12 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 218, 9-12
Α 13 : 103, 13-21 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 218, 32 - 219, 9
Α 13 : 103, 22-23 ⟨ Νομοκ. 13.5 : 303, 29-30
Α 13 : 103, 24-25 ⟨ Βαλσ. εἰς 67 Ἀποστ. : 86, 13-15 — Βαλσ. εἰς 92 Πενθ. : 521, 24-25
Α 13 : 103, 26-30 ⟨ Βαλσ. εἰς 67 Ἀποστ. : 86, 16-20
Α 13 : 103, 31 - 104,2 ⟨ Βαλσ. εἰς 92 Πενθ. : 521, 27-31
Α 13 : 104, 3-5 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 218, 23-26
Α 13 : 104, 6-7 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 217, 16-17
Α 13 : 104, 8-11 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 218, 15-18
Α 13 : 104, 15-17 ⟨ Νομοκ. 9.30 : 215, 3-5
Α 14 : 105, 7-9 ⟨ Πρ. Ν. 39.73
Α 15 : 105, 13-16 ⟨ Ἐπιτ. 14.2
Α 15 : 105, 16-18 ⟨ ;
Α 15 : 105, 19-22 ⟨ ; = Cod. Vind. iur. gr. 2 f. 27r l. 21-24
Α 15 : 105, 23-25 ⟨ Β. 6.1.52 — SBM A 66.15
Α 15 : 105, 25-26 ⟨ ... ⟨ D. 1.16.9.2 (πρβλ. σημ. 3 εἰς Ἐπιτ. 14.2)
Α 15 : 105, 27-28 ⟨ ; =Cod. Vind iur. gr. 2 f. 27r l.26-28
Α 16 : 106, 22-29 ⟨ Βαλσ. εἰς 2 Διονυσ. : 9, 6-16
Α 17 : 107, 4-5 ∽ Β. 10.4.9 — SBM A 70.6
Α 18 : 111, 27 - 112,4 ⟨ Νομοκ. 9.9 : 183,4-14 — Βαλσ. εἰς 4 Ζ′ Οἰκ. : 569, 17-27
Α 18 : 112, 5-8 ⟨ Νομοκ. 6.1 : 133, 9-12
Β 4 : 122, 29 - 123,3 ⟨ Βαλσ. εἰς 8 Ζ′ Οἰκ. : 585, 8-14
Β 5 : 123, 7 - 20 ⟨ Ἐπαν. 2.1-3, 5

B 7 : 125, 5-10 ⟨ Νομοκ. 9.36 : 227, 20-25
B 7 : 125, 11-12 ⟨ EA 17.4 — EPA 17.3
B 7 : 125, 13-16 ⟨ Νομοκ. 9.36 : 229, 5-8
B 8 : 128, 11-15 ⟨ B. 28.5.2.3-4
B 8 : 128, 16-23 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 143, 85-90)
B 8 : 128, 23-28 ⟨ Χωματ. (P.-Π. τ. 5 σ. 423, 15-23)
B 8 : 129, 21-22 ⟨ Πρ. N. 7.17 — Ἐπαν. 17.19 — B. 28.5.8
B 8 : 129, 22-24 ⟨ ; (πρβλ. PrA 8.73 — Χωματ., P. - Π. τ. 5 σ. 439, 32-34)
B 8 : 130, 9-14 ⟨ B. 28.5.3.4
B 8 : 130, 14-15 ⟨ Πρ. N. 7.8+12
B 8 : 130, 15-16 ⟨ Πρ. N. 7.14 — Ἐπαν. 17.12 — B. 28.5.4
B 8 : 130, 16-18 ⟨ Πρ. N. 7.9 — B. 28.5.2.9
B 8 : 130, 18-25 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 143,109 - 144,115)
B 8 : 134, 4-12 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 152, 287-295)
B 8 : 134, 13-19 ⟨ PrA 8.80-82
B 8 : 134, 20-24 ⟨ Εὐστ. Ρωμ. (P. - Π. τ. 5 σ. 345, 11-14, 19-21)
B 8 : 134, 24-27 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 152, 285-286, 296-297)
B 8 : 136, 24-25 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 157, 395-396)
B 8 : 137, 2-4 ⟨ Πρ. N. 7.5
B 8 : 137, 4-5 ∽ Πρ. N. 7.5 — B. 28.5.2.5
B 8 : 137, 5-8 ⟨ Πρ. N. 7.18 — B. 28.5.9
B 8 : 137, 9-12 ⟨ Νομοκ. 13.2 : 278,30 - 279,1
B 8 : 137, 14-22 ⟨ Βαλσ. εἰς 53 Πενθ. : 429,26 - 430,8
B 8 : 137, 25-28 ⟨ Βαλσ. εἰς 53 Πενθ. : 430, 15-19
B 8 : 137, 30 - 138,2 ⟨ Βαλσ. εἰς 53 Πενθ. : 430, 19-24
B 8 : 138, 17-23 ⟨ Νομοκ. 13.5 : 303,31 - 304,4 — Βαλσ. εἰς 53 Πενθ. : 431, 13-19
B 8 : 138, 24-30 ⟨ Βαλσ. εἰς 53 Πενθ. : 429, 20-25
B 8 : 138, 31 - 139, 10 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 155, 338-341, 344-349, 354-355)
B 8 : 139, 11-12 ⟨ PrA 8.79
B 8 : 139, 14-19 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 156, 382-386)
B 8 : 139, 21-26 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 156, 386-390)
B 8 : 139, 27-28 ⟨ Ἐπαν. 16.17 — B. 28.4.40
B 8 : 139, 29-34 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 156, 390-394)
B 8 : 140, 2-8 ⟨ Πεδιάσ. (FM I 157, 395-400)
B 8 : 140, 10-11 ⟨ ;
B 8 : 140, 12-14 ⟨ Ἐπιτ. 24.33
B 8 : 140, 15-16 ⟨ B. 28.4.13 — Epan A 14.42

B 8 : 140, 17-19 ⟨ BS 1840, 18-20
B 8 : 140, 20-21 ⟨ Πρ. N. 7.21 — Ἐπαν. 17.24 — B. 28.5.11 — SBM Γ 2.11 — Ἐπιτ. 22.26
B 8 : 140, 22-24 ∽ Πρ. N. 7.26 — Ἐπαν. 17.27 — B. 28.5.13.1
B 8 : 140, 25-33 ⟨ Πεῖρα 49.23
B 8 : 141, 1-4 ⟨ ... ⟨ N. 22.22
B 8 : 141, 5-9 ⟨ ... ⟨ N. 39.2
B 11 : 149, 11-23 ⟨ Νομοκ. 12.3 : 266, 3-11, 26-30
B 12 : 150, 5-8 ⟨ Νομοκ. 3.22 : 120, 15-18
Γ 2 : 153, 15-19 ⟨ Βαλσ. εἰς 10 Ἀγκ. : 41, 10-14
Γ 2 : 153, 20-25 ⟨ Νομοκ. 9.29 : 212, 9-15
Γ 2 : 153, 26-30 ⟨ Πρ. N. 5.1-2
Γ 2 : 153, 32 - 154,2 ⟨ Πρ. N. 4.1 + Ἐπαν. 16.1
Γ 2 : 154, 3-17 ⟨ Ἐπαν. 16.2, 3, 12, 4, 16
Γ 2 : 154, 18-24 ⟨ Πρ. N. 4.22, 27
Γ 2 : 154, 25-26 ∽ B. 29.1.69 — Ἐπιτ. 27.39
Γ 4 : 155, 32 - 156,4 ⟨ Νομοκ. 9.29 : 211, 1-9
Γ 4 : 156, 6-16 ⟨ Βαλσ. εἰς 6 Πενθ. : 319, 7-16
Γ 4 : 157, 14-15 ⟨ B. 28.4.34
Γ 4 : 157, 16-29 ⟨ Νομοκ. 13.2 : 276, 3-17
Γ 4 : 157, 31 - 158,1 ⟨ Νομοκ. 13.2 : 277, 14-16
Γ 4 : 158, 3-4 ∽ Νομοκ. 13.2 : 277, 18-19
Γ 4 : 158, 5-6 ⟨ EA 17.13 — EPA 17.31
Γ 4 : 159,2 - 160,8 ∽ Βαλσ. εἰς 4 Βασιλ. : 104 ἑπ.
Γ 4 : 161, 16-21 ⟨ Πρ. N. 4.25 i.f.
Γ 5 : 162, 24 - 163,2 ⟨ Νομοκ. 13.3 : 293, 20 - 294,9
Γ 5 : 163, 3-8 ⟨ Βαλσ. εἰς 93 Πενθ. : 526, 18-24
Γ 8 : 164, 27-31 ⟨ Νομοκ. 13.9 : 310, 7-8, 10-11
Γ 9 : 168, 25-29 ⟨ Βαλσ. εἰς 26 Πενθ. : 363,30 - 364,2
Γ 9 : 168,30 - 169,13 ∽ Πρ. N. 39.69, 72, 63 — Ἐπαν. 40.61, 62, 60
Γ 10 : 170, 25-27 ⟨ Πρ. N. 39.62 — Ἐπαν. 40.59
Γ 10 : 170, 28-33 ⟨ Νομοκ. 9.29 : 211, 12-18
Γ 12 : 175, 16-18 ⟨ ... ⟨ C.1.9.6
Γ 13 : 175, 22 - 176,5 ⟨ Νομοκ. 13.4 : 294, 24 - 295,5
Γ 13 : 176, 5-13 ⟨ Ζωναρᾶς εἰς 87 Πενθ. : 506, 6-15
Γ 13 : 176, 15-27 ⟨ Νομοκ. 13.4 : 295, 3-14
Γ 13 : 176, 27-30 ⟨ B. 28.7.1
Γ 13 : 176, 31 - 177,3 ⟨ Βαλσ. εἰς 87 Πενθ. : 509, 8-12
Γ 13 : 177, 6-15 ⟨ B. 28.7.1
Γ 13 : 177, 16-23 ⟨ Νομοκ. 13.4 : 295, 23-24, 28-29, 24-27

Γ 13 : 177, 24-26 < Βαλσ. εἰς 87 Πενθ. : 509, 15-19
Γ 13 : 177, 26-27 < Ζωναρᾶς εἰς 87 Πενθ. : 506,19
Γ 13 : 177, 30-31 < Νομοκ. 13.4 : 296,30 - 297,1
Γ 13 : 177, 31 - 178,2 < ... < N. 22.6
Γ 13 : 178, 3-5 < B. 28.7.4
Γ 13 : 178, 5-12 < Νομοκ. 13.4 : 297, 12-19
Γ 13 : 178, 13-19 < Βαλσ. εἰς 48 Πενθ. : 421, 10-16
Γ 13 : 178, 20-21 < Νομοκ. 13.4 : 297, 1-2
Γ 13 : 178, 22 - 179,7 < Βαλσ. εἰς 48 Βασιλ. : 201,1-27/201,33-202,1
Γ 13 : 179, 8-11 ∽ Πρ. N. 11.4
Γ 13 : 179, 11-13 < ... < N. 117.10 (πρβλ. PrA 12.49)
Γ 15 : 180,31 - 182,2 < Νομοκ. 13.2 : 286, 30-32 / 288, 6-15 / 290, 3-7 / 287, 8-19
Γ 15 : 182, 26 - 183,1 < Νομοκ. 13.2 : 279, 21-24, 15-19
Γ 15 : 183, 1-2 < Νομοκ. 13.2 : 279, 20-21
Γ 15 : 183, 4-27 < ... < D. 23.1.17 + C. 1.3.54 + 1.4.16 + 5.1.5.3 + N. 123.39 κ.ἄ. (πρβλ. Ἀρμ. 4.1.25)
Γ 15 : 183, 29-31 < Ἐπαν. 14.1-3
Γ 15 : 184, 1-3 < B. 28.5.2.9
Γ 15 : 184, 4-5 < B. 28.5.3.4
Γ 15 : 184, 5-6 < Πρ. N. 1.4 — Ἐπαν. 14.8
Γ 15 : 184, 7-8 < Ἐπαν. 14.4 — B. 28.1.6
Γ 15 : 184, 9-18 < Ἐπαν. 14.5, 10
Γ 15 : 184, 19-20 < ;
Γ 15 : 184, 20-21 < Πρ. N. 1.7 — Ἐπαν. 14.6
Γ 15 : 184, 22-23 < Πρ. N. 1.5 — Ἐπαν. 14.7
Γ 15 : 184, 24 - 185,3 < Ἐπαν. 14.11
Γ 15 : 185, 4 < Πρ. N. 1.12 — Ἐπαν. 14.15
Γ 15 : 185, 5-9 < Πρ. N. 1.9 — Ἐπαν. 14.12
Γ 15 : 185, 10-18 < Πρ. N. 2.8 — Ἐπαν. 15.6
Γ 15 : 185, 19-22 < Πρ. N. 2.8 i.f. — Ἐπαν. 15.6 i.f.
Γ 19 : 195, 6-8 < Βαλσ. εἰς 18 Ζ' Οἰκ. : 629, 21-23
Γ 19 : 195, 9-14 < Νομοκ. 8.14 : 161, 13-19
Γ 19 : 195, 15-16 < Ἐπιτ. 8.28
Γ 26 : 198, 22-24 < Βαλσ. εἰς 15 Τιμοθ. : 340, 27-29
Γ 26 : 198, 24-29 < Νομοκ. 13.30 : 331, 21-27
Γ 26 : 198, 29-30 ∽ Ἐπαν. 14.14 — B. 28.1.6 — SBM M 15.4
Γ 28 : 200, 16 < Νομοκ. 13.10 : 312, 9-10
Γ 28 : 200, 17-19 < Βαλσ. εἰς 91 Πενθ. : 520, 24-27
Γ 28 : 200, 20-23 < Νομοκ. 13.10 : 312, 15-19

Γ 29 : 201, 15-17 < Βαλσ. εἰς 33 Βασιλ. : 176, 19-21
Γ 30 : 201, 27 - 202, 4 < Βαλσ. εἰς 67 Ἀποστ. : 86, 7-11
Γ 30 : 202, 6-15 < Βαλσ. εἰς 67 Ἀποστ. : 86, 3-5, 22-30
Γ 30 : 202, 16-19 < Νομοκ. 9.30 : 218, 19-22
Δ 2 : 204, 14-18 < Πρ. N. 9.15-17
Δ 2 : 204, 19-22 < ... < C. 4.29.5
Δ 2 : 204, 22 - 205,9 < Πρ. N. 9.18-20
Δ 2 : 205, 10-12 < Ἐπαν. 28.15
Δ 2 : 205, 13-21 < Πρ. N. 16.1, 3, 5 — B. 25.1.43, 45, 47
Δ 4 : 207, 2-17 < Νομοκ. 10.5 : 240,2-16, 27-30
Δ 4 : 207, 19-24 < Πρ. N. 21.1-3 — B. 35.1.1, 2, 6 — SBM Δ 13.1, 2, 4
Δ 4 : 207, 25-29 < ; (πρβλ. Ἀρμ. 5.9.18)[1]
Δ 4 : 207, 30-31 ∽ Πρ. N. 21.8 + 9 + 10 — B. 35.1.7+18+19
Δ 4 : 208, 1-2 < Πρ. N. 21.13
Δ 4 : 208, 3-5 < B. 35.2.24 — SBM Δ 13.28 — EpanA 27.25
Δ 4 : 208, 6-12 < ... < N. 48.1
Δ 4 : 208, 13-17 ∽ PrA 23.36
Δ 4 : 208, 18 < Πρ. N. 21.7
Δ 4 : 208, 19 < Ἐπιτ. 31.35
Δ 4 : 208, 20-22 < Πρ. N. 21.16 — Ἐπιτ. 29.12
Δ 4 : 208, 23-31 < ... < N. Λέοντος 41
Δ 7 : 213, 11-16 < B. 1.1.4 — SBM προοίμ. 2
Δ 6 (δίς) : 213, 19-24 < B. 2.1.10
Δ 7 (δίς) : 217, 23-32 < Νομοκ. 9.6 : 181, 16-25 — Βαλσ. εἰς 12 Ἀντιοχ. : 147, 25 - 148, 1
Δ 7 (δίς) : 217, 32-33 < Νομοκ. 9.1 : 169, 21
Δ 7 (δίς) : 218, 1-10 < Νομοκ. 9.1 : 173, 11-19
Δ 7 (δίς) : 218, 10-13 < Νομοκ. 9.6 : 181, 10-14
Δ 7 (δίς) : 218, 14 - 219, 3 < Ἐπαν. 11.5, 6, 11
Δ 7 (δίς) : 219, 4-13 < Νομοκ. 9.1 : 165, 21-26 / 165, 28 - 166, 2
Δ 7 (δίς) : 219, 14-15 < Βαλσ. εἰς 15 Καρχ. : 334, 11-13
Δ 7 (δίς) : 219, 16-17 < Ἀτταλ. 3.24
Δ 7 (δίς) : 219, 17-22 < Βαλσ. εἰς 17 Δ' Οἰκ. : 262, 9-14
Δ 7 (δίς) : 219, 23-24 < Νομοκ. 9.1 : 177, 21-23
Δ 7 (δίς) : 219, 25-26 < Βαλσ. εἰς 4 Σαρδ. : 239, 8-10

1. Βλ. N. Μάτση, Τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1315-1401, Ἀθῆναι 1962, σ. 190, σημ. 2, ἔνθα ἐπισημαίνεται τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου.

Δ 7 (δίς) : 219, 27-28 ⟨ ... ⟨ C. 8.4.6 pr.
Δ 7 (δίς) : 219, 29-30 ⟨ De actionibus, app. VI, ἔκδ. Sitzia σ. 68 (πρβλ. D. 49.1.19)
Δ 7 (δίς) : 219, 31 - 220, 12 ⟨ 'Επαν. 35.2 — EpanA 41.1-3
Δ 7 (δίς) : 220, 24-25 ⟨ Νομοκ. 9.39 : 235, 2-4 — Βαλσ. εἰς 122 Καρχ. : 585, 9-10
Δ 7 (δίς) : 220, 26-29 ⟨ Βαλσ. εἰς 15 Καρχ. : 335, 8-11
Δ 7 (δίς) : 220, 30-32 ⟨ B. 7.2.1-2
Δ 7 (δίς) : 221, 1-3 ⟨ B. 7.2.17.6
Δ 7 (δίς) : 221, 4-7 ⟨ ... ⟨ N. 82.11.1
Δ 7 (δίς) : 221, 8-9 ⟨ B. 7.2.27.7
Δ 8 : 224, 12-15 ⟨ Βαλσ. εἰς 19 Καρχ. : 361, 12-15
Δ 8 : 225, 17-18 ⟨ 'Επαν. 11.14
Δ 8 : 227, 19-20 ⟨ Βαλσ. εἰς 9 Νεοκ. : 86, 8-9
Δ 8 : 227, 21-22 ⟨ Νομοκ. 9,25 : 194, 17-19
Δ 8 : 227, 23-26 ⟨ Βαλσ. εἰς 35 Καρχ. : 398, 21-27
Δ 8 : 228, 23-30 ⟨ Νομοκ. 9.2 : 178, 13-16, 18-19, 27-30
Δ 8 : 228, 31 - 229.4 ⟨ Βαλσ. εἰς 75 'Αποστ. : 97, 13-19
Δ 8 : 229, 5-7 ⟨ Βαλσ. εἰς 131 Καρχ. : 601, 26-29
Δ 8 : 229, 8-9 ∽ Βαλσ. εἰς 31 Λαοδ. : 309, 25-27
Δ 8 : 229, 10-21 ⟨ Βαλσ. εἰς 130 Καρχ. : 600, 4-17
Δ 8 : 229, 22-25 ⟨ Βαλσ. εἰς 70 Πενθ. : 468, 29 - 469.1
Δ 8 : 229, 27-30 ⟨ Βαλσ. εἰς 70 Πενθ. : 469, 1-5
Δ 8 : 229, 32 - 230,8 ⟨ 'Επαν. 9.12
Δ 8 : 230, 9-10 ⟨ Θεόδωρος εἰς C. 4.20.15.6 (SE σ. 20)
Δ 8 : 230, 11-13 ⟨ E. 14.19 — EPA 15.15
Δ 8 : 230, 13-29 ⟨ Πρ. N. 27.6, 9, 22-24, 27, 28 — 'Επαν. 12.26, 34, 8, 7, 17, 6, 7
Δ 8 : 230, 29-31 ⟨ ;
Δ 8 : 231, 1-5 ⟨ Πρ. N. 27.29, 33 — 'Επαν. 12.12, 3
Δ 8 : 231, 6-13 ⟨ ;
Δ 8 : 232, 34 - 233,2 ⟨ Νομοκ. 9.10 : 184, 6-10
Δ 8 : 233, 3-7 ⟨ Βαλσ. εἰς 28 'Αποστ. : 36, 19-23
Δ 12 : 236, 19-21 ⟨ Νομοκ. 1.36 : 77, 1-2 — Νομοκ. 9.32 : 223, 22-23
Δ 12 : 236, 22-25 ⟨ Νομοκ. 1.36 : 77, 32 - 78, 1
Δ 12 : 236, 25-28 ⟨ ... ⟨ N. Λέοντος 10 (πρβλ. BS 32, 4)
Δ 12 : 236, 29 - 237, 18 ∽ Πρ. N. 34.1, 2, 4, 8, 15, 16 — 'Επαν. 37.1-3, 5, 7, 10, 11 + σχόλιον
Δ 12 : 237, 19-21 ⟨ 'Επιτ. 38.37 σχόλιον
Δ 12 : 237, 22-23 ⟨ EPrM 10.20 — 'Επιτ. 38.43

Δ 13 : 237, 27-28 ⟨ 'Ατταλ. 29.7
Δ 13 : 238, 1-9 ⟨ Πρ. N. 13.3, 2 — 'Επαν. 22.11, 9
Δ 13 : 238, 10-12 ⟨ Πρ. N. 31.8
Δ 13 : 238, 13-17 ⟨ Πρ. N. 32.4 — 'Επαν. 34.3
E 1 : 239, 29 - 240, 2 ⟨ Βαλσ. εἰς 20 'Αποστ. : 28, 25 - 29,1
E 1 : 240, 3-9 ⟨ Ζωναρᾶς εἰς 20 'Αποστ.: 27, 9-11, 28 - 28, 3
E 1 : 240, 11-16 ⟨ Νομοκ. 9.34 : 226, 7-13
E 4 : 245, 25-32 ⟨ Νομοκ. 1.3 : 39, 11-14, 20-23 — 'Επαν. 2.10 (+σχόλιον), 12
E 7 : 249, 15-26 ⟨ Πρ. N. 39.75-76 — 'Επαν. 40.81-82
E 7 : 249, 27-28 ⟨ ... ⟨ D. 48.19.28.12
E 7 : 249, 29 - 250, 1 ⟨ PrA 39.194, 193 i.f.
E 7 : 250, 2-4 ⟨ B. 60.3.49 — 'Ατταλ. 35.15
E 8 : 250, 10-21 ⟨ Πρ. N. 15.6
E 8 : 250, 22-24 ⟨ Βαλσ. εἰς 12 Ζ' Οἰκ. : 597, 16-20
E 8 : 250, 25-28 ⟨ ... ⟨ N. 120.6 (πρβλ. 'Επαν. 10.3)
E 8 : 250, 29 - 251, 3 ⟨ 'Επιτ. 7.35
E 8 : 251, 3-4 ⟨ ;
E 8 : 251, 5-8 ⟨ 'Επιτ. 7.26
E 11 : 259, 19 - 260, 2 ⟨ Νομοκ. 1.5 : 44, 8-24
E 11 : 260, 3-6 ⟨ Νομοκ. 8.1 : 143, 16-20 — Νομοκ. 9.1 : 164, 18 - 22
E 11 : 261, 1 - 262, 4 ⟨ ; (πρβλ. 'Αρμ. ἐπίμετρον 1)
E 12 : 263, 15-24 ⟨ Νομοκ. 3.14 : 117, 11-21
E 12 : 263, 26-27 ⟨ Νομοκ. 2.1 : 102, 9-11
E 13 : 263, 31 - 264, 2 ⟨ Βαλσ. εἰς 64 Καρχ. : 471, 17-21
E 13 : 264, 3-4 ∽ Πρ. N. 39.7 — 'Επαν. 40.9
E 13 : 264, 5-10 ⟨ Νομοκ. 5.2 : 131, 21-26 — Βαλσ. εἰς 64 Καρχ. : 471, 24-29
E 13 : 264, 11-13 ⟨ Βαλσ. εἰς 64 Καρχ. : 471, 31 - 472, 1
E 13 : 264, 14-22 ⟨ B. 6.3.28
E 13 : 264, 23-29 ⟨ E. 17.1 — EPA 17.1
E 13 : 264, 30 - 265, 5 ⟨ Βαλσ. εἰς 64 Καρχ. : 472, 2-12
E 15 : 267, 11-14 ⟨ Βαλσ. εἰς 97 Πενθ. : 538, 11-12, 17-19
E 16 : 269, 18 - 270, 11 ⟨ 'Επαν. 10.3, 6
E 16 : 270, 12-23 ⟨ Βαλσ. εἰς 12 Ζ' Οἰκ. : 597, 9-28
E 16 : 270, 24-28 ⟨ Βαλσ. εἰς 12 Ζ' Οἰκ. : 596, 23-27
E 16 : 270, 28-29 ⟨ ... ⟨ N. 120.10 (πρβλ. Νομοκ. 2.2 : 108, 25-26 καὶ 109, 12-13)
E 16 : 270, 30 - 271, 5 ⟨ Νομοκ. 2.2 : 109, 13-23
E 16 : 271, 6-8 ⟨ 'Επαν. 10.7

Ε 16 : 271, 8-10 ⟨ ... ⟨ C. 1.2.17.5
Ε 16 : 271, 11-15 ⟨ Βαλσ. εἰς 12 Ζ' Οἰκ. : 592, 21-25
Ε 16 : 271, 16-17 ⟨ Βαλσ. εἰς 15 'Αγκ. : 52, 7-9
Ε 17 : 271, 23 - 272, 2 ~ 'Επαν. 8.1-2
Ε 17 : 272, 3-4 ⟨ ... ⟨ Ν. 8.8=Cod. Vind. iur. gr. 2 f. 27r l. 25-26
Ε 17 : 272, 5-13 ~ Ροπαὶ (Ζέπων, JGR τ. 3 σ. 279, 14-17 καὶ 285, 2-5)
Ε 20 : 274, 20-25 ⟨ ... ⟨ Ν. 'Αλεξίου ἔτ. 1094 (Dölger, Reg. 1172)
Ε 21 : 275, 26-29 ~ Βαλσ. εἰς 17 Δ' Οἰκ. : 262, 20-26
Ε 21 : 275, 32 - 276, 11 ⟨ πιθανῶς Βαλσ. εἰς 38 Πενθ. : 394, 8-14
Ε 24 : 279, 30 - 280, 7 ⟨ Νομοκ. 10.1 : 237, 16-29
Ε 24 : 280, 7-10 ⟨ ;
Ε 27 : 282, 2-5 ~ Βαλσ. εἰς 35 Πενθ. : 384, 26-27
Ε 32 : 292, 24-26 ~ Νομοκ. 9.27 : 204, 4-6
Ε 32 : 292, 27-29 ⟨ Βαλσ. εἰς 13 Καρχ. : 328, 27-32
Ε 32 : 292, 30 - 293, 3 ⟨ Βαλσ. εἰς 13 Καρχ. : 328, 22-26
Ε 32 : 293, 4-6 ⟨ Νομοκ. 13.18 : 319, 20-23
Ε 32 : 293, 6-8 ⟨ BS 1469, 4-6 — 'Επιτ. 12.42 i.f.
Ε 32 : 293, 9-10 ⟨ Β. 22.5.31 — SBM Ο 2.11
Ε 32 : 293, 11-14 ⟨ Νομοκ. 13.19 : 321, 6-10 — Βαλσ. εἰς 94 Πενθ. : 529, 18-22
Ε 32 : 293, 15-18 ⟨ Πρ. Ν. 39.46 — 'Επαν. 40.70
Ε 32 : 293, 19 ⟨ ;
Ε 33 : 294, 26-28 ⟨ Βαλσ. εἰς 3 Δ' Οἰκ. : 223, 16-19
Ε 33 : 294, 28-30 ⟨ Ν. Λέοντος 68 (πρβλ. Νομοκ. 8.13 : 159, 21-23)
Ε 33 : 294, 31-33 ⟨ Βαλσ. εἰς 3 Δ' Οἰκ. : 223, 19-22 καὶ εἰς 20 'Αποστ. : 28, 21-24
Ε 33 : 295, 1-2 ⟨ Πρ. Ν. 36.1 — 'Επαν. 38.1
Ε 33 : 295, 3-9 ⟨ 'Επιτ. 36.5, 40+44, 46, 62
Ε 33 : 295, 10-14 ⟨ Πρ. Ν. 36.4-5 — 'Επαν. 38.6-7
Ε 33 : 295, 15-16 ⟨ ... ⟨ D. 26.7.55.1
Ε 33 : 295, 17-21 ⟨ Πρ. Ν. 36.8-9 — 'Επαν. 38.11-12
Ε 34 : 297, 2-8 ⟨ Νομοκ. 1.14 : 53, 21 - 54, 1
Ε 34 : 297, 8-10 ⟨ Νομοκ. 1.14 : 53, 13-15
Ε 34 : 297, 11-12 ⟨ EPrM 37.78
Ε 34 : 297, 13-17 ⟨ ... ⟨ Ν. Λέοντος 98 (πρβλ. EpanA 14.38)
Ε 35 : 300, 21-26 ⟨ Νομοκ. 3.1 : 114, 18-23
Η 2 : 302, 19-23 ⟨ Νομοκ. 1.28 : 66, 20-22, 16-18
Η 3 : 302, 27-29 ⟨ Β. 7.17.8
Θ 1 : 305, 11-12 ⟨ Β. 21.2.2.5 i.f. — SBM Α 69.1
Θ 1 : 305, 13-16 ⟨ Νομοκ. 13.21 : 322, 19-21, 24-25 / 324, 11-12

Ι 1 : 307, 21-24 ⟨ Νομοκ. 2.2 : 110, 21-26
Ι 1 : 307, 25 - 308, 4 ⟨ Νομοκ. 2.2 : 111, 21-22, 25-27 / 111, 32-112, 10
Ι 1 : 308, 5-8 ⟨ EA 17.18-19 — EPA 17.37-38 [1]
Ι 4 : 310, 22-24 ⟨ Νομοκ. 7.4 : 141, 12-15
Ι 4 : 310, 25-27 ⟨ Πρ. Ν. 39.31+32 — 'Επαν. 40.33+34 — 'Επιτ. 45.77+78
Κ 3 : 312, 7 - 134, 9 ⟨ Πρ. Ν. 38.1, 4-6, 9-10, 7-8, 20, 15-19, 22, 34 — 'Επαν. 39.1-4, 7, 6, 5, 17, 12-16, 21, 34
Κ 3 : 314, 10-11 ⟨ Β. 58.3.8 — SBM Ο 1.1 — EpanA 42.66
Κ 5 : 316, 26 - 317, 11 ⟨ Νομοκ. 1.2 : 36, 17 - 37,5
Κ 5 : 317, 11-21 ~ Νομοκ. 1.2 : 38, 1-18
Κ 7 : 318, 22-25 ~ Νομοκ. 9.35 : 227, 2-6
Κ 9 : 323, 7-8 ~ 'Επιτ. 43.8
Κ 9 : 323, 8-10 ⟨ Πρ. Ν. 39.37 — 'Επαν. 40.43
Κ 12 : 324, 12 - 325, 2 ⟨ Πρ. Ν. 30.2, 4-5, 7-9 — 'Επαν. 33, 14-16, 19-20
Κ 12 : 325, 3-5 ⟨ 'Επιτ. 24.13
Κ 12 : 325, 6-7 ⟨ ... ⟨ Ν. 127.3
Κ 12 : 325, 8-11 ⟨ Πρ. Ν. 30.10 — 'Επαν. 33.21
Κ 12 : 325, 12-17 ⟨ 'Επιτ. 24.43, 34
Κ 12 : 325, 18-31 ⟨ Πρ. Ν. 30.11-12, 19 — 'Επαν. 33.11, 13, 22
Κ 12 : 325, 32 - 326, 1 ⟨ Πρ. Ν. 9.9 — 'Επαν. 18.23
Κ 12 : 327, 1 - 328, 20 ⟨ Πρ. Ν. 33.1-7, 9, 13, 16 — 'Επαν. 34.4-6
Κ 12 : 328, 22 - 329, 5 ⟨ Πρ. Ν. 33.19-21, 32
Κ 23 : 333, 6-11 ~ 'Επιτ. 44.59
Κ 23 : 333, 12-13 ⟨ Θεόδωρος εἰς C. 3.32.23 (FM 1 σ.14)
Κ 23 : 333, 14-15 ⟨ 'Επιτ. 44.54
Κ 23 : 333, 16-23 ⟨ Β. 60.12.43
Κ 23 : 333, 24-25 ⟨ Ε. 17.10 — EPA 17.49 — EPrM 18.9
Κ 23 : 333, 26-28 ⟨ Ε. 17.12 — EPrM 18.17
Κ 23 : 333, 29 - 334, 2 ⟨ 'Επιτ. 45.93
Κ 23 : 334, 4-7 ⟨ Πρ. Ν. 39.16 — 'Επαν. 40.19
Κ 23 : 334, 8-10 ⟨ Β. 60.16.2, 6
Κ 23 : 334, 10-11 ⟨ 'Ατταλ. 35.34
Κ 23 : 334, 12-13 ⟨ ... ⟨ C. 6.2.14 ἢ 9.20.12
Κ 23 : 334, 14-17 ⟨ EPrM 37.64 — 'Επιτ. 44.15

---

1. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ Ν. Μάτση, Διορθώσεις εἰς τὴν Ηὐξημένην Ἰδιωτικὴν Ἐκλογήν, ΕΕΒΣ 33, 1964, σ. 158 ἑπ.

K 32 : 344, 21-30 ⟨ Νομοκ. 8.13 : 159, 24-28 / 160, 1-5, 10-13
K 32 : 344, 31 - 345, 3 ⟨ Βλσ. εἰς 7 Δ' Οἰκ. : 233, 25-28
K 35 : 346, 2-7 ⟨ Νομοκ. 9.27 : 202, 8-13
K 37 : 348, 33 - 349,5 ⟨ Νομοκ. 7.4 : 141, 3-11
K 37 : 349, 6-9 ⟨ Ζωναρᾶς εἰς 29 Λαοδ. : 196, 19-23
K 37 : 349, 10-11 ⟨ Βλσ. εἰς 29 Λαοδ. : 197, 13-14
K 38 : 349, 15-30 ⟨ 'Επαν. 29.19-22, 20, 29[1]
Λ 1 : 351, 28 - 352, 4 ⟨ ... ⟨ N. 123.1.2 (πρβλ. Νομοκ. 1.11 : 51, 31-52, 3)
Λ 1 : 352, 4-8 ⟨ 'Επαν. 8.4 i.f.
Λ 7 : 354, 21-22 ⟨ Βλσ. εἰς 43 Βασιλ. : 191, 9-10
Λ 7 : 354, 22-23 ⟨ Θεόδωρος εἰς C. 3.27.1 (FM I σ. 13) — 'Επιτ. 45.5
Λ 7 : 354, 24 ⟨ Βλσ. εἰς 43 Βασιλ. : 191, 10-11 καὶ εἰς 55 Βασιλ. : 213, 23-24
Λ 7 : 354, 25-26 ⟨ Βλσ. εἰς 43 Βασιλ. : 191, 20-21
M 1 : 359, 15-16 ⟨ Βλσ. εἰς 36 Λαοδ. : 206, 3-4
M 1 : 361, 5-7 ⟨ B. 60.39.24
M 1 : 361, 8-9 ⟨ Νομοκ. 9.25 : 199, 18-20
M 1 : 361, 10-14 ⟨ B. 60.39.25-26
M 1 : 361, 15-21 ⟨ Νομοκ. 9.25 : 192,10-11 / 191,27 / 193,13-14 / 197, 16-18
M 1 : 361, 21-22 ⟨ B. 60.39.3 — SBM Φ 2.1
M 1 : 361, 23-24 ⟨ Νομοκ. 9.25 : 197, 27-28
M 1 : 361, 25-26 ⟨ Νομοκ. 9.25 : 197, 31 - 198, 2 — Βλσ. εἰς 91 Πενθ. : 519, 23-25
M 1 : 361, 27-28 ⟨ Βλσ. εἰς 91 Πενθ. : 519, 27-28
M 1 : 361, 29 - 362,2 ∽ Πρ. N. 39.77 — 'Επαν. 40.83 — B. 60.39.3 — SBM Φ 2.1
M 1 : 362, 3-4 ⟨ Πρ. N. 39.78 — 'Επαν. 40.84
M 1 : 362, 5-9 ⟨ Βλσ. εἰς 61 Πενθ. : 447, 12-17
M 12: 373, 18-20 ⟨ Πρ. N. 17.25 — 'Επαν. 24.25 — 'Επιτ. 7.15
M 12: 373, 21-22 ⟨ Πρ. N. 17.21 — 'Επαν. 24.21 — B. 20.1.30.2 — SBM M 13.17 — EPrM 15.11 — 'Επιτ. 7.6
M 12: 373, 23-26 ∽ Πρ. N. 39.50 — 'Επαν. 40.78
M 12: 373, 27-30 ⟨ Θεόδωρος εἰς C. 4.65.21 (SE σ. 22) — 'Επιτ. 7.26
M 13: 374, 4-9 ∽ EA 17.28
M 14: 377, 4-5 ⟨ Βλσ. εἰς 39 Βασιλ. : 185, 19-20

1. Βλ. N. Μάτση, Περὶ τὴν κριτικὴν κ.λ.π., τεῦχ. I, σ. 5, σημ. 2.

M 14: 377, 6-9 ⟨ Νομοκ. 1.32 : 73, 6-10
M 14: 377, 10-20 ⟨ ... ⟨ N. 134.10.1
M 14: 377, 21 - 378, 2 ⟨ ... ⟨ N. 117.8.2
M 14: 378, 3-6 ⟨ Νομοκ. 13.5 : 302, 12-15
M 14: 378, 7-15 ⟨ Βλσ. εἰς 87 Πενθ. : 508, 22-28
M 14: 378, 16-18 ⟨ Νομοκ. 13.5 : 301, 28 - 302, 3
M 14: 378, 19-21 ⟨ Πρ. N. 39.42 — 'Επαν. 40.46
M 14: 378, 21-24 ⟨ Βλσ. εἰς 34 Βασιλ. : 178, 26-29
M 14: 378, 25 - 379, 4 ⟨ Βλσ. εἰς 8 Νεοκ. : 83, 22-28
M 14: 379, 5-6 ⟨ E. 17.35 — EA 17.13
M 14: 379, 7-11 ⟨ Βλσ. εἰς 87 Πενθ. : 510, 15-17 / 509, 29-33
M 14: 379, 12-15 ⟨ ... ⟨ C. 9.9.22-23
M 14: 379, 15-18 ⟨ ... ⟨ D. 48.5.39 pr. (πρβλ. B. 60.37.40)
M 15: 393, 8-11 ⟨ Νομοκ. 11.1 : 248, 8-11
M 15: 393, 12-20 ∽ Νομοκ. 2.1 : 88, 22-23 / 88, 32 - 89, 6
M 15: 393, 22-29 ⟨ Νομοκ. 11.3: 255, 12-21
M 15: 393, 31 - 394, 5 ⟨ Βλσ. εἰς 44 Καρχ. : 410, 29 - 411, 5
M 15: 394, 6-28 ⟨ Βλσ. εἰς 47 Πενθ. : 417, 26-31 /418, 11-13, 18-19 / 418, 23 - 419, 8
M 15: 394, 29 - 395, 2 ⟨ ... ⟨ N. 133.1
M 15: 395, 3-8 ∽ Βλσ. εἰς 5 Πρωτοδ. : 667, 4-8
M 15: 395, 9-12 ⟨ Νομοκ. 11.4 : 257, 13-16
M 15: 395, 13-17 ⟨ Νομοκ. 9.32 : 224, 3-7
M 15: 395, 18-25 ⟨ 'Επαν. 9.15, 11
M 15: 395, 26-29 ⟨ Νομοκ. 9.32 : 223, 1-3 / 224, 13-15
M 15: 395, 30 - 396, 8 ⟨ 'Επαν. 9.9-11
M 15: 396, 9-16 ∽ Βλσ. εἰς 40 Πενθ. : 400, 9-16
M 15: 396, 17-20 ⟨ ... ⟨ N. 133.6
M 15: 396, 21-25 ⟨ Βλσ. εἰς 62 Πενθ. : 451, 4-15
N 7 : 400, 12-15 ⟨ 'Επαν. 1.1, 3 — B. 2.1.13, 14, 18 — SBM N 6-1, 6
N 7 : 400, 16-18 ⟨ B. 2.1.19, 1 — SBM N 6.7, 2
N 7 : 400, 19-22 ⟨ 'Επαν. 1.2 — B. 2.1.15-17 — SBM N 6.3-5
N 7 : 400, 23 ⟨ B. 2.1.36
N 7 : 400, 24-25 ⟨ B. 2.6.5
N 7 : 400, 26 - 401, 2 ⟨ B. 2.1.42+44+52 — SBM N 6.22+24+31
N 7 : 401, 3-4 ⟨ De actionibus, app. VI, ἔκδ. Sitzia σ. 68 (πρβλ. D. 49.1.19)
N 7 : 401, 8-10 ⟨ ; (πρβλ. N. 119.7)
N 7 : 401, 12-14 ⟨ Πρ. N. 37.38 — 'Επαν. 39.38
N 7 : 401, 15-17 ⟨ Πρ. N. 37.44 — 'Επαν. 39.43 — 'Επιτ. 39.117

Ν 7 : 401, 18-21 〈 Πρ. Ν. 37.46 — Ἐπαν. 39.45
Ν 7 : 401, 22-23 〈 Πρ. Ν. 37.43 — Ἐπαν. 39.42 — Ἐπιτ. 39.116
Π 6 : 404, 3-8 〈 Πρ. Ν. 18.1, 11 — Ἐπαν. 25.1, 12
Π 7 : 428, 12-16 〈 Νομοκ. 9.25 : 192, 26-32
Π 8 : 428, 19-28 〈 Ἐπαν. 3.1-2
Π 8 : 428, 28 - 429, 1 〈 ;
Π 8 : 429, 2-31 〈 Ἐπαν. 3.3, 4, 8-11
Π 13: 431, 29 - 432, 2 〈 Βλσ. εἰς 67 Πενθ. : 463, 19-24
Π 14: 432, 8-14 〈 Β. 6.19.7.1 — SBM Γ 9.1
Π 14: 432, 15-17 〈 Θεόδωρος εἰς C. 9.47.20 (SE σ. 33) — Θεόδωρος εἰς Β. 60.51.57
Π 14: 432, 18-20 〈 Βλσ. εἰς 35 Καρχ. : 398, 24-27
Π 14: 432, 21-22 〈 Πρ. Ν. 39.23 — Ἐπαν. 40.26
Π 14: 432, 23-24 〈 Ἀτταλ. 35.199
Π 15: 434, 14-17 〈 Βλσ. εἰς 26 Βασιλ. : 160, 26-27, 31-33
Π 16: 439, 10-11 〈 Βλσ. εἰς 9 Νεοκ. : 86, 8-9
Π 17: 439, 20-21 〈 Νομοκ. 13.21 : 324, 18-19
Π 17: 439, 22 - 440, 7 〈 Νομοκ. 13.5 : 305, 6-11 / 306, 9-11, 16-19 / 305, 13-14 / 307, 21-23
Π 20: 440, 18-23 〈 Πρ. Ν. 8.1-2 — Ἐπαν. 18.1-2
Π 20: 440, 24 - 441, 2 〈 Θεόδωρος εἰς C. 5.12.31.6 (SE σ. 22) — Ἐπιτ. 27.51
Π 20: 441, 3-7 〈 Θεόδωρος εἰς C. 5.12.29 (SE σ. 22) — BS 2100, 29 - 2101, 3
Π 20: 441, 8-11 〈 ... 〈 C. 4.12.1-3
Π 20: 441, 12-15 〈 Πρ. Ν. 9.2, 4 — Ἐπαν. 18.13, 12
Π 20: 441, 16-21 〈 Πρ. Ν. 9.9-10 — Ἐπαν. 18.23-24 — Ἐπιτ. 27.23
Π 20: 441, 22-24 〈 Ἐπιτ. 26.10
Π 20: 441, 25-31 〈 ... 〈 E. 2.7
Π 20: 441, 32 - 442, 4 〈 ... 〈 C. 2.18.13
Π 20: 442, 5-7 〈 ... 〈 D. 10.2.20.2
Π 21: 442, 21-22 〈 Πρ. Ν. 39.1 — Ἐπαν. 40.1 — Ἐπιτ. 45.45
Π 21: 442, 22-25 〈 Βλσ. εἰς 7 Γρηγ. Νεοκ. : 62, 14-21
Π 21: 442, 26-27 〈 Πρ. Ν. 39.3 — Ἐπαν. 40.3
Π 21: 442, 28-29 ~ Πρ. Ν. 39.10 — Ἐπαν. 40.12 — Ἐπιτ. 45.30, 69
Π 21: 443, 1-2 ~ Πρ. Ν. 39.17 — Ἐπαν. 40.20
Σ 3 : 444, 13-16 〈 Βλσ. εἰς 73 Πενθ. : 475, 15-17
Σ 4 : 444, 20-21 〈 Β. 22.1.60 — Ἀτταλ. 14.9
Σ 4 : 444, 22-23 〈 Β. 11.1.7.7 — SBM Σ 8.7
Σ 8 : 446, 9-12 〈 Νομοκ. 9.33 : 225, 15-18

Σ 9 : 448, 23 - 449, 2 〈 Νομοκ. 8.8 : 155, 17-28
Σ 11 : 449, 28 - 450, 5 〈 Νομοκ. 9.37 : 230, 5-10
Σ 11 : 450, 5-7 〈 Βλσ. εἰς 34 Πενθ. : 383, 7-9
Σ 11 : 450, 8-15 〈 Βλσ. εἰς 3 Γάγγρας : 103, 5-19
Τ 2 : 455, 16-17 〈 Βλσ. ἀπόκρ. 41 : 479, 15-16
Τ 2 : 455, 18-19 〈 Β. 60.23.14
Τ 2 : 455, 20-21 〈 Νομοκ. 9.27 : 208, 32-33
Τ 4 : 456, 11-18 〈 Βλσ. εἰς 35 Καρχ. : 397, 22-24, 30-31 / 398, 10-14
Τ 4 : 456, 18-20 〈 Νομοκ. 1.36 : 77, 29-31
Τ 4 : 456, 21-24 〈 Βλσ. εἰς 35 Καρχ. : 398, 21-27
Τ 5 : 472, 29 - 473, 2 〈 Νομοκ. 7.1 : 135, 16-20, 14-16
Τ 7 : 475, 18-25 〈 Πρ. Ν. 16.14 — Ἐπαν. 28.4 — Ἐπιτ. 17.85
Τ 7 : 475, 26 - 476,12 〈 ... 〈 C. 4.32.26 (πρβλ. Β. 23.3.74)
Τ 7 : 476, 12-15 〈 Βλσ. εἰς 17 Α' Οἰκ. : 153, 19-22
Τ 7 : 476, 16-18 〈 ... 〈 C. 4.32.26.4
Τ 7 : 476, 19-20 〈 ... 〈 C. 2.11.20 καὶ 4.32.28
Τ 10 : 478, 14-18 〈 Βλσ. εἰς 7 Γρηγ. Νύσσης : 327, 31 - 328, 3 — Ζωναρᾶς αὐτόθι : 327, 5-10
Τ 10 : 478, 19-21 〈 Νομοκ. 9.27. : 208, 13-15
Τ 10 : 478, 22 〈 E. 17.14 — EA 17.34 — Πρ. Ν. 39.57 — Ἐπαν. 40.68 — EPrM 18.24
Τ 10 : 478, 23-29 〈 Νομοκ. 9.27 : 207, 18-22 / 208, 21-23, 32-33
Τ 11 : 480, 13-17 〈 Νομοκ. 9.26 : 200, 9-16
Τ 11 : 480, 18-19 〈 EPA 17.34
Τ 11 : 480, 20-24 〈 Πρ. Ν. 38.61 — Ἐπαν. 39.60
Υ 1 : 481, 19-23 〈 Β. 60.21.7 i.f. — Ἀτταλ. 35.43
Υ 1 : 481, 23-26 〈 ... 〈 D. 47.10.45 (πρβλ. Β. 60.21.45)
Υ 1 : 481, 27 - 482, 8 〈 Β. 3.1.47 — SBM Υ 1.24
Υ 5 : 483, 24-29 〈 ... 〈 Ν. Λέοντος 20 (πρβλ. Syn. minor Υ σχόλ. 5)
Φ 1 : 484, 5-6 〈 ;
Φ 1 : 484, 7-8 〈 Ἀτταλ. 26.1
Φ 1 : 484, 9-17 〈 ;
Φ 1 : 484, 17-19 〈 ... 〈 N. 131.12 pr.
Φ 8 : 493, 29 - 494, 6 〈 Νομοκ. 9.26 : 200, 18-28
Φ 8 : 494, 7-9 〈 Βλσ. εἰς 91 Πενθ. : 520, 21-24
Φ 8 : 494, 10-11 〈 EPrM 21.23
Φ 8 : 494, 12 〈 Β. 60.39.11
Φ 8 : 494, 13-15 〈 Β. 60.51.5 i.f. — Ἀτταλ. 35.196
Φ 8 : 494, 16 〈 Ἐπαν. 40.37 — Β. 60.40.8 — Ἀτταλ. 35.156

Φ 8 : 494, 17-18 ⟨ Βαλσ. εἰς 43 Βασιλ. : 191, 9-10
Φ 8 : 494, 19-20 ⟨ Πρ. Ν. 39.4 — Ἐπαν. 40.4
Φ 8 : 494, 24-31 ⟨ ... ⟨ Ν. Ἀνδρονίκου Β' ἔτ. 1306 (Dölger, Reg. 2295)
Φ 8 : 495, 1 ⟨ Β. 60.39.20
Φ 10 : 495, 14-16 ⟨ ... ⟨ C. 1.4.9
Χ 1 : 497, 28 - 498,10 ⟨ ... ⟨ Ν. 137.2
Χ 1 : 498, 12-20 ∽ Νομοκ. 1.8 : 47, 29 - 48, 14
Χ 1 : 498, 21-24 ⟨ Βαλσ. εἰς 13 Καρχ. : 328, 6-9
Χ 21 : 506, 27 - 507, 4 ⟨ Ἐπαν. 8.10, 12
Χ 28 : 514, 7-12 ⟨ ... ⟨ Ν. 123.2.1+16.1
Χ 28 : 514, 13-16 ⟨ Νομοκ. 1.5 : 43, 31 - 44, 2

Β'. Ἀντίστροφος πίναξ

Ἀτταλειάτης	
3.24	Δ7 (δίς):219
14.9	Σ4:444
26.1	Φ1:484
29.7	Δ13:237
35.15	Ε7:250
35.34	Κ23:334
35.43	Υ1:481
35.53	Λ12:100
35.55	Α4:77
35.56	Α12:100
35.57	Α4:78
35.156, 196	Φ8:494
35.199	Π14:432
Βαλσαμῶνος ἑρμηνεία	
εἰς 17 Α' Οἰκ.	Τ7:476
εἰς 3 Δ' Οἰκ.	Ε33:294
εἰς 7 Δ' Οἰκ.	Κ32:344
εἰς 17 Δ' Οἰκ.	Δ7 (δίς):219, Ε21:275
εἰς 6 Πενθ.	Γ4:156
εἰς 26 Πενθ.	Γ9:168
εἰς 34 Πενθ.	Σ11:450
εἰς 35 Πενθ.	Ε27:282
εἰς 38 Πενθ.	Ε21:275
εἰς 40 Πενθ.	Μ15:396
εἰς 47 Πενθ.	Μ15:394
εἰς 48 Πενθ.	Γ13:178
εἰς 53 Πενθ.	Β8:137-138
εἰς 61 Πενθ.	Μ1:362
εἰς 62 Πενθ.	Μ15:396
εἰς 67 Πενθ.	Π13:431
εἰς 70 Πενθ.	Δ8:229
εἰς 73 Πενθ.	Σ3:444
εἰς 87 Πενθ.	Γ13:176, Μ14:378
εἰς 91 Πενθ.	Γ28:200, Μ1:361, Φ8:494
εἰς 92 Πενθ.	Α13:103

εἰς 93 Πενθ.	Γ15:163
εἰς 94 Πενθ.	Ε32:293
εἰς 97 Πενθ.	Ε15:267
εἰς 4 Ζ' Οἰκ.	Α18:111
εἰς 8 Ζ' Οἰκ.	Β4:122
εἰς 12 Ζ' Οἰκ.	Ε8:250, Ε16:270, 271
εἰς 18 Ζ' Οἰκ.	Γ19:195
εἰς 5 Πρωτοδ.	Μ15:395
εἰς 20 Ἀποστ.	Ε1:239, Ε33:294
εἰς 28 Ἀποστ.	Δ8:233
εἰς 67 Ἀποστ.	Α13:103, Γ30:201, 202
εἰς 75 Ἀποστ.	Δ8:228
εἰς 10 Ἀγκ.	Γ2:153
εἰς 15 Ἀγκ.	Ε16:271
εἰς 12 Ἀντιοχ.	Δ7 (δίς):217
εἰς 3 Γάγγρας	Σ11:450
εἰς 13 Καρχ.	Ε32:292, Χ1:498
εἰς 15 Καρχ.	Δ7 (δίς):219, 220
εἰς 19 Καρχ.	Δ8:224
εἰς 35 Καρχ.	Δ8:227, Π14:432, Τ4:456
εἰς 44 Καρχ.	Μ15:393
εἰς 64 Καρχ.	Ε13:263, 264
εἰς 122 Καρχ.	Δ7 (δίς):220
εἰς 130 Καρχ.	Δ8:229
εἰς 131 Καρχ.	Δ8:229
εἰς 29 Λαοδ.	Κ37:349
εἰς 31 Λαοδ.	Δ8:229
εἰς 36 Λαοδ.	Μ1:359
εἰς 8 Νεοκ.	Μ14:378
εἰς 9 Νεοκ.	Δ8:227, Π16:439
εἰς 4 Σαρδ.	Δ7 (δίς):219
εἰς 4 Βασιλ.	Γ4:159
εἰς 26 Βασιλ.	Π15:434
εἰς 33 Βασιλ.	Γ29:201
εἰς 34 Βασιλ.	Μ14:378
εἰς 39 Βασιλ.	Μ14:377

23.14	A4:78
24.21, 25	M12:373
25.1, 12	Π6:404
28.4	T7:475
28.15	Δ2:205
29.19-22, 29	K38:349
33.11, 13	K12:325
33.14-16, 19, 20	K12:324
33.21, 22	K12:325
34.3	Δ13:238
34.4, 6	K12:327
35.2	Δ7 (δίς):219
37.1-3, 5, 7, 10, 11 (σχόλ.)	Δ12:236
38.1, 6, 7, 11, 12	E33:295
38.16-17, 19	A4:77-78
39.1-7, 12-17, 21, 34	K3:312-314
39.38, 42, 43, 45	N7:401
39.60	T11:480
40.1, 3	Π21:442
40.4	Φ8:494
40.9	E13:264
40.12	Π21:442
40.19	K23:334
40.20	Π21:443
40.26	Π14:432
40.33, 34	I4:310
40.35, 36	A1:57
40.37	Φ8:494
40.43	K9:323
40.45	A13:102
40.46	M14:378
40.59	Γ10:170
40.60-62	Γ9:168
40.68	T10:478
40.70	E32:293
40.74, 75	A12:100
40.78	M12:373
40.81, 82	E7:249
40.83	M1:361
40.84	M1:362

Epanagoge Aucta

14.42	B8:140
27.25	Δ4:208
41.1-3	Δ7 (δίς):219
42.66	K3:314

Ἐπιτομή

7.6, 15	M12:373
7.26	E8:251, M12:373
7.35	E8:250
8.28	Γ19:195
12.42	E32:293
14.2	A14:105
16.9	A4:77
17.85	T7:475
22.26	B8:140
24.13	K12:325
24.33	B8:140
24.34, 43	K12:325
26.10	Π20:441
27.23	Π20:441
27.39	Γ2:154
27.51	Π20:440
29.12	Δ4:208
31.35	Δ4:208
34.7, 11, 12	A4:77
36.5, 40, 44, 46, 62	E33:295
38.37 (σχόλ.)	Δ12:237
38.43	Δ12:237
39.116, 117	N7:401
40.2, 3	A12:100
43.8	K9:323
44.15	K23:334
44.54, 59	K23:333
45.5	Λ7:354
45.30, 45, 69	Π21:442
45.77-78	I4:310
45.93	K23:333

Εὐστάθιος Ῥωμαῖος (Ρ.-Π. τ. 5, σ. 345)	B8:134

Νεαραὶ Ἰουστινιανοῦ

8.8	E17:272
22.6	Γ13:177
22.22	B8:141
39.2	B8:141
48.1	Δ4:208
82.11.1	Δ7(δίς):221
101.1	A2:75
117.8.2	M14:377
117.10	Γ13:179
120.6	E8:250

120.10	E16:270
123.1.2	A1:351
123.2.1, 16.1	X28:514
127.3	K12:325
131.12	Φ1:484
133.1	M15:394
133.6	M15:396
134.10.1	M14:377
137.2	X1:497

Νεαρὰ Ἀλεξίου ἔτ. 1094	E20:274
Νεαρὰ Ἀνδρονίκου Β΄ ἔτ. 1306	Φ8:494

Νεαραὶ Λέοντος

10	Δ12:236
20	Υ5:483
41	Δ4:208
68	E33:294
98	E34:297

Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ Τίτλους

1.1:35	Πρόλ.:49
1.2:36-38	K5:316, 317
1.3:39	E4:245
1.5:43	X28:514
1.5:44	E11:259
1.8:47	X1:498
1.14:53	E34:297
1.28:66	H2:302, A6:80
1.32:73	M14:377
1.36:77	T4:456, Δ12:236
2.1:88, 89	M15:393
2.1:102	E12:363
2.2:109	E16:270
2.2:110, 111	I1:307
3.1:114	E35:300
3.14:117	E12:263
3.22:120	B12:150
5.2:131	E13:264
6.1:133	A18:112
7.1:135	T5:472
7.4:141	K37:348, I4:310
8.1:143, 164	E11:260
8.2:153	A9:96
8.8:155	Σ9:448
8.13:159	K32:344
8.14:161	Γ19:195
9.1:165, 169	Δ7 (δίς):217, 219
9.1:173, 177	Δ7 (δίς):218, 219
9.2:178	Δ8:228
9.6:181	Δ7 (δίς):217, 218
9.9:183	A18:111
9.10:184	Δ8:232
9.25:191, 193	M1:361
9.25:192	M1:361, Π7:428
9.25:194	Δ8:227
9.25:197, 199	M1:361
9.26:200	T10:480, Φ8:493
9.27:202	K35:346
9.27:204	E32:292
9.27:207, 208	T10:478
9.27:208	T2:455
9.29:211	Γ4:155, Γ10:170
9.29:212	Γ2:153
9.30:215, 217	A13:104
9.30:218	A13:103, 104, Γ30:202
9.32:223, 224	M15:395
9.33:225	Σ8:446
9.34:226	E1:240
9.35:227	K7:318
9.36:227, 229	B7:125
9.37:230	Σ11:449
9.39:235	Δ7 (δίς):220
10.1:237	E24:279
10.5:240	Δ4:207
11.1:248	M15:393
11.3:255	M15:393
11.4:257	M15:395
12.2:261, 262, 263	A2:74
12.2:264	A2:74, 75
12.2:265	A2:75
12.3:266	B11:149
13.2:276, 277	Γ4:157, 158
13.2:278	B8:137
13.2:279	Γ15:182, 183
13.2:286-288, 290	Γ15:180-182
13.3:293	Γ5:162
13.4:294	Γ13:175
13.4:295, 296	Γ13:177
13.4:297	Γ13:178
13.5:301, 302	M14:378

ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η ΑΔΟΚΙΜΟΣ ΡΩΜΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ Η ΥΠΟΔΟΥΛΟΣ ΡΩΜΙΟΣΥΝΗ

Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐσχηματίσθησαν ἐξ ἐπιθέτων: *ἅγιος > ἁγιωσύνη* (ἡ μεγάλη ἁγιωσύνη σου, ἐπὶ τοῦ οἰκ. πατριάρχου)· *ἱερὸς > ἱερωσύνη, δίκαιος > δικαιοσύνη, ἔμπιστος > ἐμπιστοσύνη, σώφρων > σωφροσύνη*. Νεοελληνικά: *ἄξιος > ἀξιωσύνη, καπάτσος > καπατσοσύνη, σβέλτος > σβελτοσύνη* κλπ. Ταῦτα πάντα δηλοῦν ἰδιότητα ἢ ἱκανότητα τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ ἐπίθετον.

Ὡς πρὸς τὰ ἐθνικά: *Γαλατία > Γαλάτης (Γαλλία > Γάλλος). Βρεταννία > Βρεταννός, Ἀγγλία > Ἄγγλος. Τουρκία > Τοῦρκος, Ἀρμενία > Ἀρμένι(ο)ς* κτλ. Ὁ Λαὸς εἶπε: *Φραγκία > ἡ Φραγκιά. Τουρκία > ἡ Τουρκιά. Ἀραβία (ἀράπης) > ἡ Ἀραπιά*. Οὐδέποτε τὰ ἐθνικὰ ἔλαβον κατάληξιν εἰς *-σύνη*.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιθ′ αἰ. ἐγράφη σολοίκως *Ρωμιοσύνη* ἀπὸ τὸ *Ρωμιός*, τὸν σημαίνοντα τὸν ὑπόδουλον Ἕλληνα (οἱ Ρωμιοὶ τῆς Πόλης) ἢ τὸν Ἕλληνα τὸν ἔχοντα ἐλαττώματα ἄξια ψόγου. Ὁ «Ρωμιὸς» τοῦ Γ. Σουρῆ, σατιρικὴ ἐφημερὶς κωδωνίζουσα τὰ ρωμαίϊκα ἐλαττώματα, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ὅρου, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος λογοτέχναι καὶ ἐρασίτεχνοι ἱστοριογράφοι (Ἐφταλιώτης, Κόντογλου κλπ.) ἐχρησιμοποίησαν τὸν ὅρον *Ρωμιοσύνη* ἀντὶ τοῦ *Ἑλληνισμός*. Ἐνῶ ὅμως τὸ πρῶτον ἐνθυμίζει τὴν ὑποδούλωσιν ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους (τῶν ὁποίων *νομικῶς* διάδοχον ὑπῆρξε τὸ Βυζαντινὸν «Ρ ω μ α ϊ κ ὸ ν» κράτος), ὁ ὅρος Ἑ λ λ η ν ι σ μ ὸ ς δηλοῖ κάτι εὐρύτερον ἀπὸ τὸ *Ἕλληνες* (τῆς Ἑλλάδος), δηλαδὴ τοὺς ἀφομοιωθέντας ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου σὺν τοῖς Ἕλλησι τῆς Ἑλλάδος!

Ἐσχάτως ἱερωμένος δογματολόγος εἰσήγαγε τὸν ἀνύπαρκτον ὅρον *Ρωμαιοσύνη*, ὁ δὲ ὅρος *Ρωμιοσύνη* υἱοθετήθη ἀπὸ κουλτουριάρηδες καὶ καραγκιοζολόγους λογοτέχνας, δημοσιογράφους καί τινας... θεολόγους! Ὁμιλοῦν δὲ αὐτοὶ περὶ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς περὶ *Ρωμαίων*(!), παραβλέποντες ὅτι ὁ πολυσήμαντος οὗτος ὅρος εἰς τὰ μεσαιωνικὰ καὶ τῆς τουρκοκρατίας κείμενά μας σημαίνει α′) τὸν κάτοικον ἢ ὑπήκοον τῆς Ρώμης, β′) τὸν Λατῖνον καὶ γ′) τὸν ὑπόδουλον Χριστιανὸν-Ἕλληνα, καὶ εἴ τι ἄλλο.

Σχετικὰ εἶναι καὶ ὅσα ἐγράψαμεν ἐν σ. 30 τοῦ παρόντος τόμου καὶ ἐν Ἀθηνᾶς τόμῳ 77, 1978-1979, σ. 190 περὶ τοῦ *ρωμαϊστὶ λαλεῖν*.

N. B. T.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ ΕΛΛΑΔΙΟΝ

Οἱ κώδικες Ἱ. Μ. Ἁγ. Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ 1731 [1] (φφ. 166 - 170) καὶ 1810 [2] (φφ. 11 - 15ᵛ) παραδίδουν ἀντίγραφα ἐπιστολῆς Μάρκου τοῦ Κυπρίου [3] πρὸς τὸν Θεσσαλὸν λόγιον Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιον [4]. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἀνέκδοτος. Ὁ ὑπ᾽ ἀρ. 1731 [5] παραδίδει ποικίλην ὕλην (ὁμιλίας καὶ ἐπιστολὰς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὸ ἐπιστολάριον τοῦ Συνεσίου, αἰνίγματα καὶ συνταγμάτιον Γερασίμου Ἀλεξανδρείας κλπ.), ἀλλὰ κυρίως θεματογραφίαν, ἐπιστολογραφίαν καὶ θεματοεπιστολάς. Ἡ θεματογραφία μάλιστα ἀντιπροσωπεύει διδασκαλίαν δύο γνωστῶν διδασκάλων τῆς Σχολῆς Βουκουρεστίου, τοῦ Μάρκου Κυπρίου Πορφυροπούλου [6] καὶ τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου [7] καὶ εἶναι τῶν ἐτῶν 1715 καὶ 1716 [8]. Ἡ ἐπιστολὴ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ περιλαμβά-

---

1. V. B e n e s e v i č, Catalogus codicum manuscriptorum qui in monasterio sanctae Catharinae in monte Sina asservantur, t. III, μέρος Α′, Petropoli 1917, σσ. 171 - 173.

2. Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 215.

3. Περὶ τοῦ Μάρκου Κυπρίου βλ. A r i a d n a C a m a r i a n o - C i o r a n, Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki 1974, σσ. 373 - 380, καὶ Ἀ γ γ ε λ ι κ ῆ ς Π. Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἡ ὑπὸ τοῦ Μάρκου Πορφυροπούλ(λ)ου μετάφρασις τῶν Ἀνεκδότων τοῦ Προκοπίου, ΕΕΒΣ ΜΑ′ (1974), Ἀθῆναι 1975, σσ. 211 - 222.

4. Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Ν. Σ ά θ α, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας, ἐν Ἀθήναις 1868, σσ. 447 - 450. Ὁ Κ. Σάθας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Ζ α β ί ρ α ν, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον (Ἀνατύπωσις Α′ Ἐκδόσεως), Ἀθῆναι 1972, σσ. 138 - 140. Ἐπίσης Ἀ ν δ ρ ο ν ί κ ο υ Κ. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Ὀρθόδοξος Ἑλλὰς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἐν Λειψίᾳ 1872, σ. 169.

5. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ὅπως καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 1810 ἐμελέτησα ἐξ αὐτοψίας. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν τὸν Σεβασμιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Σινᾶ, Φαρὰν καὶ Ραϊθὼ κ. Δαμιανὸν καὶ τὸν σκευοφύλακα πατέρα Σωφρόνιον ποὺ μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ μελετήσω μὲ πᾶσαν ἄνεσιν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς.

6. Βλ. ἀνωτ., σημ. 3.

7. A. C a m a r i a n o - C i o r a n, Les Académies..., σσ. 381 - 387, ὅπου διὰ τὸν Γ. Τραπεζούντιον.

8. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ εἰδήσεις ποὺ παρέχουν οἱ κώδικες. Ὁ Σιναϊτ. 1731 ἐν φφ. 191 - 201ᵛ παραδίδει *θέματα εἰς τὴν τοῦ Λασκάρεως Γραμματικὴν... ἐκδοθέντα*

νεται εἰς τὰ φύλλα ἐκεῖνα ὅπου αἱ θεματοεπιστολαὶ καὶ αἱ ἀσκήσεις ἐπιστολογραφίας (φφ. 135v - 170).

'Ο ὑπ' ἀρ. 1810 [1] εἶναι μαθηματάριον καὶ παραδίδει θεματοεπιστολὰς τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (*ἐν Βουκουρεστίῳ ,αψις'*) καὶ θεματογραφίαν *παρὰ... Μάρκου τοῦ Κυπρίου ἐν τῇ αὐθεντικῇ ἀκαδημίᾳ τῇ κατὰ Δακίαν ,αψιε'*, καθὼς καὶ *θέματα ἔξω τῶν εἰδῶν* [2] καὶ τοὺς ἐπιστολικοὺς τύπους τοῦ Κορυδαλέως[3]. Εἰς τὰ φφ. 11 - 15, ἀμέσως μετὰ τὰ *θέματα εἰς τὸ τοῦ σοφωτάτου Κορυδαλέως ἐπιστολάριον ὡς ἐν εἴδει ἐπιστολῶν* τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου [4], δηλαδὴ τὰς θεματοεπιστολάς, παραδίδεται ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν 'Ελλάδιον.

Οἱ δύο κώδικες εἶναι σύγχρονοι καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου.

'Η ἐπιστολὴ πρὸς τὸν 'Ελλάδιον, καίτοι ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος, ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ μαθητὰς τῆς Σχολῆς, προφανῶς διότι ἐθεωρήθη πρότυπον καὶ μάλιστα τοῦ «ἐπιδεικτικοῦ γένους»[5].

Περὶ τοῦ ἀποστολέως Μάρκου Πορφυροπούλ(λ)ου τοῦ Κυπρίου γνωρίζομεν ὅτι ἐδίδαξε ἐπί τι διάστημα εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Τυρνάβου [6] καὶ ὅτι ἦλθεν εἰς τὸ Βουκουρέστι τὸ 1702,[1] ἔτος θανάτου τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτου[2], τὸν ὁποῖον καὶ διεδέχθη εἰς τὴν σχολαρχίαν τῆς «αὐθεντικῆς» 'Ακαδημίας. Εἰκάζεται ὅτι ἀπέθανε περὶ τὸ 1719[3].

'Ο παραλήπτης 'Αλέξανδρος 'Ελλάδιος, Θεσσαλός[4], εἶναι γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργον του Status praesens Ecclesiae Graecae [5], τὸ ὁποῖον εἶδε τὸ φῶς τὸ 1714, καὶ ἀπὸ μίαν Γραμματικὴν (*Σταχυολογία Τεχνολογικὴ τῆς ἑλλάδος φωνῆς*), ἡ ὁποία ἐτυπώθη τὸ 1712[6]. Χαρακτηριστικὴ εἰς τὸν βίον τοῦ 'Ελλαδίου εἶναι ἡ μακροχρόνιος παραμονή του εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ μάλιστα εἰς 'Αγγλίαν καὶ Γερμανίαν. Πέρα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὁ Κ. Σάθας[7], τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ περὶ Καταστάσεως τῆς 'Ελληνικῆς 'Εκκλησίας ἔργον τοῦ 'Ελλαδίου, ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα, ἐρανισμένα ἀπὸ τὸ ἴδιον ἔργον, διότι σχετίζονται μὲ τὴν σύντομον αὐτὴν μελέτην : ἡ παρουσία τοῦ 'Ελλαδίου εἰς τὴν 'Αγγλίαν καὶ μάλιστα εἰς τὴν 'Οξφόρδην τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1704 ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον[8]. Ἔμεινεν ἐκεῖ μέχρι τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1706[9]. Μετὰ τὴν 3ην Σεπτεμβρίου 1706[10] εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἄλλην τῆς Γερμανίας, ὅπου πιθανώτατα παρέμεινε μέχρι τὸ 1709 ἢ 1710[11]. 'Επομένως εἰς τὴν 'Αλτόρφην[12] ἔρχεται μετὰ τὸ 1709 ἢ 1710 διὰ νὰ συνθέσῃ

ἡμῖν παρὰ τοῦ... Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου ἐν τῇ αὐθεντικῇ σχολῇ τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ,αψιεᵠ. Εἰς τὰ φφ. 202 - 249r *Θέματα...ἐκδοθέντα ἡμῖν παρὰ τοῦ...διδασκάλου Μάρκου τοῦ Κυπρίου ἐν τῇ αὐθεντικῇ ἀκαδημίᾳ τῆς κατὰ Δακίαν ,αψιεᵠ*. Εἰς τὰ φφ. 266 - 282 παραδίδονται θέματα εἰς τὸ 'Επιστολάριον τοῦ Κορυδαλέως *ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ τῆς ἐμπουκουρεστίῳ* (sic) *,αψις'ᵠ*.

1. 'Ο Σιναϊτ. 1810, εἰς τὰ φφ. 1 - 15v, παραδίδει θεματοεπιστολὰς *παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου ἐν Βουκουρεστίῳ ,αψις'ᵠ* καὶ εἰς τὰ φφ. 16 - 66r *θέματα εἰς τὴν Γραμματικὴν τοῦ... 'Αλεξάνδρου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων... ἐκδοθέντα ἡμῖν παρὰ τοῦ λογιωτάτου... διδασκάλου Μάρκου τοῦ Κυπρίου ἐν τῇ Αὐθεντικῇ 'Ακαδημίᾳ τῆς κατὰ Δακίαν ,αψιε'*.

2. Σιναϊτ. 1810, φφ. 71 - 78v.

3. Σιναϊτ. 1810, φφ. 83 - 86v.

4. Σιναϊτ. 1810, φφ. 1 - 10r.

5. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ ἡ διαθήκη τοῦ Μάρκου Κυπρίου ἀντεγράφη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπον τοῦ εἴδους· βλ. χ/φον Βιβλιοθ. Ρουμαν. 'Ακαδημίας 606, σσ. 376 - 379. 'Η συνήθεια νὰ συγκεντρώνουν οἱ μαθηταὶ ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος ὑποδείγματα ἐπιστολῶν, διαθηκῶν, συμβολαίων, προικοσυμφώνων. κλπ. ἐπικρατεῖ καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν.

6. 'Η εἴδησις εἰς τὸν κώδικα 'Ι. Μ. 'Ιβήρων 247, τὸν ὁποῖον ἔγραψεν ὁ Νεόφυτος 'Ιβηρίτης, μαθητὴς τοῦ Πορφυροπούλ(λ)ου *ἐν τῇ περιφήμῳ κωμοπόλει Τυρνάβου τῆς Λαρίσσης... ἐπὶ ἔτους ,αχϟθ'...μηνὸς 'Ιουνίου* ζης *ἡμέρας* δης... *καὶ διδαχθέντος τῷ σοφωτάτῳ τε καὶ λογιωτάτῳ καὶ ἐκ ψυχῆς ἐρασμίῳ μοι διδασκάλῳ Μάρκῳ φημὶ τῷ Κυπρίῳ*. Βλ. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς 'Αγγλίας 1900, σ. 66.

1. A. Camariano - Cioran, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 375.

2. 'Ο Σεβαστὸς Κυμινήτης ἀπέθανε τὴν 6ην Σεπτεμβρίου 1702. Βλ. A. Camariano - Cioran, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 365.

3. A. Camariano - Cioran, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 378.

4. Βλ. ἀνωτ., σ. 331, σημ. 4.

5. 'Ο πλήρης τίτλος : Status praesens Ecclesiae Graecae in quo etiam causae exponuntur cur Graeci moderni Novi Testamenti editiones in graeco-barbara lingua factas acceptare recusent. Praeterea additus est in fine status nonnullarum controversiarum ab Alexandro Helladio, nat. Graec. Impressus A.R.S. MDCCXIV.

6. Émile Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-huitième siècle, t. 1er, Paris 1918, σσ. 104 - 106, No. 81.

7. Κ. Σάθας, ἔνθ' ἀνωτ.

8. Εἰς τὸν 'Ελλάδιον, ὁ ὁποῖος μένει εἰς τὴν 'Οξφόρδην, ἐπιστέλλει ὁ Woodroffius ἀπὸ τὸ Λονδῖνον μὲ ἡμερομηνίαν 2 Φεβρουαρίου 1704· βλ. Status praesens..., σ. 257.

9. 'Ο ἴδιος ἀναφέρει ὅτι τὴν 5ην Φεβρουαρίου 1706 ἔστειλεν ἀπὸ τὴν 'Οξφόρδην ἐπιστολὴν εἰς τὸν ἄλλοτε διδάσκαλόν του Φραγκῖσκον Προσαλέντην, ὁ ὁποῖος ἔμενεν εἰς 'Αμστελόδαμον· βλ. Status praesens..., σ. 255.

10. 'Αναφέρει ὅτι ἔλαβεν ἐπιστολὴν (δὲν ὀνομάζει τὸν ἀποστολέα) "an. MDCCVI 3 die Sept. è Londino Halam missam", βλ. Status praesens..., σ. 367.

11. Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ.

12. 'Η 'Αλτόρφη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν μικρὰν πόλιν Altdorf ἢ Altorf τῆς Βαυαρίας ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν Νυρεμβέργην 18 χιλμ. Ἦτο ὀνομαστὴ διὰ τὸ Πανεπιστήμιόν της ποὺ ἱδρύθη τὸ 1623.

καὶ νὰ τυπώσῃ τὸ Status praesens Ecclesiae Graecae. Πότε καὶ ποῦ ἐγνωρίσθησαν ἀποστολεὺς καὶ παραλήπτης;

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ὁ Μᾶρκος Κύπριος ἐκφράζει τὴν εὐχαρίστησίν του διότι εἶχεν εἰδήσεις τοῦ 'Ελλαδίου, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «ποθεινοτάτη κορυφὴ»[1] καὶ «τιμαλφέστατον»[2] ἀκροατὴν καὶ γνώριμόν του. 'Επειδή, ὅπως ἀνεφέραμεν, ὁ Μᾶρκος Κύπριος ἐδίδαξεν εἰς τὸν Τύρναβον (ὁπωσδήποτε τὸ 1699)[3], ὁ δὲ 'Ελλάδιος ἦτο Λαρισσαῖος καὶ μετὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς ἡλικίας του παρέμεινεν εἰς Λάρισσαν ἐπὶ τετραετίαν[4], δὲν ἀποκλείεται ἡ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν νὰ χρονολογῆται ἀπὸ τότε, ἀλλὰ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ. "Ομως εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ 'Ελλάδιος ἔμεινεν ἐπί τι διάστημα εἰς Βλαχίαν καὶ μάλιστα εἰς Βουκουρέστι. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει. Λέγει δηλαδὴ ὅτι εἰς τὴν Μονὴν Κοτροτσένι[5], ὄχι μακρὰν τοῦ Βουκουρεστίου, εἶδε τὴν εἰκόνα τοῦ βοεβόδα Σερβάνου (Καντακουζηνοῦ)[6]· ὁ Σερβάνος ἡγεμόνευσεν εἰς Βλαχίαν ἐπὶ μίαν δεκαετίαν (1678 - 1688) καὶ τὸν διεδέχθη ὁ Κωνσταντῖνος Brancoveanu (1688 - 1714)[7], τὸν ὁποῖον ὁ 'Ελλάδιος ἀποκαλεῖ "dominus meus longe clementissimus"[8]. Αἱ εἰδήσεις αὐταὶ βοηθοῦν νὰ καθορίσωμεν, ἐν συνδυασμῷ μὲ ὅσα ἤδη ἀνεφέραμεν διὰ τὴν παραμονήν του εἰς Εὐρώπην, τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς παραμονῆς του εἰς Βλαχίαν· κατὰ τὴν γνώμην μας τὰ ὅρια ταῦτα εἶναι τὸ ἔτος 1688, ὡς terminus post quem, καὶ ὁ Φεβρουάριος τοῦ 1704 ὡς terminus ante quem. 'Επομένως κατὰ τὸ 1702, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Μᾶρκος Κύπριος ἦλθεν εἰς Βουκουρέστι[9], καὶ καθ' ὅλον περίπου τὸ 1703 ὁ 'Ελλάδιος ἦτο εἰς Βλαχίαν καὶ εἶχεν ὅλον τὸν διαθέσιμον χρόνον νὰ γνωρίσῃ τὸν Μᾶρκον Κύπριον καὶ ἐνδεχομένως νὰ παρακολουθήσῃ μαθήματά του εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου. 'Εξ ἄλλου ἀναφερόμενος εἰς τὰς ἐκδόσεις ποὺ ἐπραγματο-

1. Βλ. στ. 1 - 2.
2. Βλ. στ. 3.
3. Βλ. ἀνωτ., σ. 332, σημ. 6.
4. Κ. Σάθας, ἔνθ' ἀνωτ.
5. Περὶ τῆς Μονῆς Κοτροτσένι βλ. προχείρως Καισαρίου Δαπόντε, 'Ιστορικὸς Κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700 - 1784), ἐν Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 157, ὅπου ὁ Κ. Δαπόντες βεβαιώνει ὅτι ὁ Σερβάνος Καντακουζηνὸς εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς Μονῆς εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἐτάφη.
6. ... Serbanus Boëbodas (cujus imaginem regiam plane Majestatem prae se ferentem in monasterio splendidissimo Cotruciani a se aedificato non procul a Bucureşti, mihi saepius videre contigit)... Βλ. Status praesens..., σ. 11.
7. A. D. Xenopol, Histoire des Roumains de la Dacie Trajane depuis les origines jusqu' à l'union des Principautés en 1859, t. II, Paris 1896, σσ. 99 καὶ 132.
8. Status praesens..., σ. 12. Βλ. καὶ Ath. Karathanassis, Des Grecs à la Cour de C. Brîncoveanu voévod de Valachie (1688 - 1714), Balkan Studies 16[1], 1975, σσ. 56 - 59.
9. A. Camariano - Cioran, ἔνθ' ἀνωτ.

ποιήθησαν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τῆς Βλαχίας[1] ὁμολογεῖ ὅτι πολλαὶ ἀπὸ αὐτὰς τοῦ διαφεύγουν, διότι ἀπουσιάζει ἀπὸ ἑνδεκαετίας[2], δηλαδὴ ἐγκατέλειψε τὴν Βλαχίαν τὸ 1703. 'Επειδὴ εἰς τοὺς Σιναϊτικοὺς κώδικας 1731 καὶ 1810 ἡ ἐπιστολὴ παραδίδεται ἀχρονολόγητος, τίθεται τὸ ἐρώτημα : πότε ἐγράφη;

Εἰς τοὺς στ. 136 καὶ 144 - 145 τῆς ἐπιστολῆς ὁ Μᾶρκος Κύπριος ἀναφέρει ὅτι «παροικεῖ» εἰς τὴν Βλαχίαν καὶ ὅτι ἡγεμονεύει ἐκεῖ «ὁ κλυτώνυμος Στέφανος βοεβόδας» δηλαδὴ ὁ Στέφανος Καντακουζηνός[3], υἱὸς τοῦ λογίου Κωνσταντίνου Καντακουζηνοῦ[4], διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου Brancoveanu. 'Ο Στέφανος ἡγεμόνευσεν ἀπὸ τῆς 5ης 'Απριλίου 1714 μέχρι τοῦ 1716[5]. 'Η ἐπιστολὴ ἐγράφη ἐντὸς τοῦ διαστήματος τῶν δύο τούτων ἐτῶν, ἴσως μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1714, διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους : ὁ 'Ελλάδιος ἔδωσεν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τὸ ἔργον του Status praesens... τὸ 1714 "ipsis diebus Pascalibus more vetusto"[6], εἰς τὸ ὁποῖον ὁλόκληρον κεφάλαιον ἀφιερώνεται διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ τυπογραφικὴ δραστηριότης εἰς τὴν Βλαχίαν. "Ομως εἰς τοὺς στ. 135 - 137 τῆς ἐπιστολῆς ὁ Μᾶρκος Κύπριος, ποὺ γνωρίζει πόσον ὁ 'Ελλάδιος ταλαιπωρεῖται ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα μερικῶν Γερμανῶν θεολόγων, γράφει : *Λέγε αὐτοῖς ὡς εἰσὶ καὶ παρ' ἡμῖν τυπογραφίαι καὶ βίβλοι καὶ μάλιστα ἐν Βλαχίᾳ, ἐν ᾗ παροικῶ, πλεῖσται ἱεραὶ δέλτοι ἐτυπώθησαν ἑλληνιστί, δακιστὶ καὶ ἀραβιστί...* 'Αλλ' ὁ 'Ελλάδιος εἶχεν ἤδη περιλάβει εἰς τὸ βιβλίον του τὰ περὶ ἐκδόσεων ἐν Βλαχίᾳ[7]. 'Επομένως ἢ ὁ Μᾶρκος δὲν γνωρίζει ὅτι ὁ 'Ελλάδιος ἑτοιμάζει βιβλίον διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν 'Ελληνικὴν 'Εκκλησίαν, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον, ἢ σπεύδει νὰ ἐνισχύσῃ τὸν 'Ελλάδιον μὲ

1. Status praesens..., Κεφ. II.
2. ...plurimorum (ἐν. βιβλίων) obliti sumus, alios ignoramus et praesertim illos qui hac undecim annorum absentia nostra ibi (ἐνν. ἐν Βλαχίᾳ) impressi sunt. Βλ. Status praesens..., σ. 13.
3. 'Ο Στέφανος Καντακουζηνὸς ἐκυβέρνησε τὴν Βλαχίαν μόνον δύο ἔτη (5 'Απριλίου 1714 - 1716)· βλ. A. D. Xenopol, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 186 - 187.
4. 'Ο Στόλνικος Κωνσταντῖνος Καντακουζηνὸς ἦτο ἄνθρωπος μὲ μεγάλην μόρφωσιν. Εἶχε σημαντικὴν βιβλιοθήκην περὶ τῆς ὁποίας βλ. Corneliu - Dima - Dragan, Biblioteca unui umanist Roman, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Bucureşti 1967.
5. Βλ. ἀνωτ., σημ. 3.
6. Status praesens..., τέλος τοῦ Προλόγου. Τὸ Πάσχα τοῦ 1714 συμπίπτει πρὸς τὴν 28ην Μαρτίου κατὰ τὸ 'Ιουλιανὸν ἡμερολόγιον, βλ. V. Grumel, La Chronologie, Paris 1958, σ. 227.
7. 'Η ἐπιστολὴ ἐγράφη μετὰ τὴν 5ην 'Απριλίου 1714, ἡμερομηνίαν ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τῆς Βλαχίας τοῦ Στεφ. Καντακουζηνοῦ, καὶ τὸ βιβλίον τοῦ 'Ελλαδίου ἐδόθη εἰς τὸ τυπογραφεῖον περὶ τὴν 28ην Μαρτίου 1714.

ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠμποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσῃ εἰς τὸ βιβλίον του καὶ σπεύδει ἴσως διὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἔκδοσιν.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς συνάγεται ὅτι ὁ Πορφυρόπουλ(λ)ος γνωρίζει τὴν δραστηριότητα τοῦ Ἑλλαδίου εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ μάλιστα ὅτι ἔχει, τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ὁλοκληρώσει τὰς σπουδάς του τόσον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἰατρικήν [1]· ὅτι ὁ Ἑλλάδιος ἦτο καὶ ἰατρὸς δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν ἐξ ἄλλων πηγῶν. Γνωρίζει ἀκόμη ὅτι ἔχει ἐπισκεφθῆ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς πόλεις «τῷ τῶν καλῶν ἔρωτι», ἀλλὰ ὅτι αἱ ἀνθελληνικαὶ καὶ ἀντιορθόδοξοι διαθέσεις τῶν «κατὰ πόλεις ἀστικῶν καὶ αὐτοχθόνων φιλερίδων σοφιστῶν» [2] καθιστοῦν τὴν παραμονὴν τοῦ Ἑλλαδίου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δυσάρεστον. Ἑπομένως ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἀντήλλαξαν οἱ δύο ἄνδρες· δι' αὐτὸ ὑπεστηρίξαμεν προηγουμένως ὅτι εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ ἠγνόει ὁ Πορφυρόπουλ(λ)ος τὴν προετοιμασίαν τοῦ Status praesens... Ἐξ ἄλλου ὁ ἀποστολεὺς ἐκφράζει τὴν ὀδύνην του διὰ τὰς ψυχικὰς ταλαιπωρίας ποὺ ὑφίσταται ὁ παραλήπτης καί, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ τὸν ἐνδυναμώσῃ εἰς τοὺς πνευματικούς του ἀγῶνας, ὑπερασπίζει μὲ πάθος τὰ δίκαια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ συγχρόνως τὸν συμβουλεύει νὰ μείνῃ ἀκλόνητος εἰς ὅσα ἐδιδάχθη.

Εἰς τὴν ἐπιστολήν, ὅπου ἐκδηλώνεται ἀπεριφράστως ἡ πίστις τοῦ Πορφυροπούλ(λ)ου εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, διαφαίνεται καὶ ἡ ζωηρὰ συμπάθεια ποὺ αἰσθάνεται διὰ τὸν ξενητεμένον λόγιον, ὁ ὁποῖος διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὰς κενὰς χριστολογίας καὶ ἀπάτας τῶν «σοφιστῶν».

Ἐνδεικτικὸν ἐπίσης διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο κώδικες, διὰ τῶν ὁποίων παραδίδεται, εἶναι τῶν ἐτῶν 1715 - 1716· ὁ Μᾶρκος Κύπριος ζῇ ἀκόμη καὶ διδάσκει εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Ἁγ. Σάββα, ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος· οἱ μαθηταὶ ἀντιγράφουν τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν θεωροῦν πρότυπον. Μᾶς εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρίσκεται τὸ αὐτόγραφον κείμενον, δι' αὐτὸ ἡ ἔκδοσις βασίζεται εἰς τοὺς δύο Σιναϊτικοὺς κώδικας 1731 καὶ 1810. Διωρθώσαμεν τὴν στίξιν καὶ μερικὰ ἀσήμαντα ὀρθογραφικὰ σφάλματα.

Ἡ ἐπιστολή, πέρα τῶν χρησίμων πληροφοριῶν ποὺ περιέχει, τόσον διὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Ἑλλαδίου ἐν Εὐρώπῃ, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀκλόνητον Ὀρθοδοξίαν τοῦ Ἑλλαδίου καὶ τοῦ Πορφυροπούλ(λ)ου καὶ τὴν ἐκδοτικὴν ἐργασίαν ἡ ὁποία συνετελεῖτο εἰς τὴν Βλαχίαν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν πνευματικῶν ἀγώνων τοὺς ὁποίους ἦσαν ἠναγκασμένοι

1. Στ. 5 - 6.

2. Στ. 26 - 27. Ἐννοεῖ ἴσως τὸν Γέσνερον, ἀλλὰ καὶ τὸν Λιβέριον Κολέττην, ἐχθρὸν τοῦ Ἑλλαδίου. Περὶ τοῦ τελευταίου βλ. Κ. Ν. Σάθα, Βιογραφίαι..., σσ. 459 - 460.

7 - 5 - 1981

νὰ διεξάγουν οἱ Ὀρθόδοξοι Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ τοῦ μαχητικοῦ πνεύματος τὸ ὁποῖον διέθετον, πνεῦμα ποὺ ἦτο καρπὸς πίστεως ζωντανῆς καὶ συνειδήσεως ἑλληνικῆς. Τὸ πάθος καὶ ἡ ἱερὰ ἀγανάκτησις τοῦ διδασκάλου Μάρκου δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ ὁποιονδήποτε φανατισμὸν ἢ μισαλλοδοξίαν. Ὁ Μᾶρκος εἶναι μορφωμένος, συναναστρέφεται λογίους καὶ ἄρχοντας[1], γνωρίζει πολὺ καλὰ τί ὑπερασπίζει καὶ διατί. Ὑπήκοος δυνάστου σκληροῦ καὶ βαρβάρου, ἔχει διατηρήσει τὴν πίστιν του καὶ τὴν πνευματικήν του ὑπόστασιν ἐν μέσῳ μυρίων ἀντιξόων περιστάσεων, αὐτὸς καὶ τὸ ἔθνος του, δι' αὐτὸ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ γράφῃ ὅπως γράφει καὶ νὰ ὑπερασπίζῃ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιστολή του, μὲ τὰ ὡραῖα ἑλληνικά της, μὲ τὴν ὁρμὴν καὶ τὴν συγκίνησιν ποὺ τὴν διαπνέουν, εἶναι ἓν ἀκόμη δεῖγμα τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν θέσεων πολλῶν λογίων τῆς ἐποχῆς.

1. Ἦτο οἰκεῖος τοῦ Στεφάνου Καντακουζηνοῦ, εἶχεν ἀλληλογραφίαν μὲ τὸν Χρύσανθον Νοταρᾶν, κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ὀστιαρίου τῆς Μ. Ἐκκλησίας κλπ. Σχετικῶς βλ. Ἀγγελ. Π. Νικολοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ.

Τῷ τιμιωτάτῳ καὶ ἐλλογίμῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Ἀλεξάνδρῳ τοῦ Ἑλλαδίου Μᾶρκος ὁ Κύπριος εὖ πράττειν καὶ παντὸς ἀγαθοῦ ἐπίτευξιν πρὸς σωτηρίαν.

Πρότριτα ἐνέτυχον τῇ ἐπιστολῇ τῆς σῆς μουσοτρόφου καὶ ποθεινοτάτης μοι κορυφῆς, ἥτις ἀφορμὰς οὐκ ὀλίγας τοῦ ἥδεσθαι ἐδαψιλεύσατό μοι, τοῦτο μὲν ὅτι παρὰ σοῦ τοῦ τιμαλφεστάτου τῶν παρ' ἐμοὶ ἀκροατῶν καὶ γνωρίμων, τοῦτο δὲ ὅτι τοῖς ἐλευθερίοις μαθήμασιν ἐπεντρυφᾷς, τῶν τε θύραθεν καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς αὐλῆς, τὰ τῆς φιλοσοφίας ὄργια τελεσθείς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀσκληπιάδαις συνταχθείς, μὴ ὅτι γε σαυτῷ, ἀλλά γε δὴ χἀτέροις πλείστοις χρήσιμος ἐγεγόνεις· καὶ γάρ τοι τῷ μὲν φιλαν(θρώπ)ῳ τῆς τέχνης τὰ κατὰ τὸ σῶμα πάθη θεραπεύων, τῇ δὲ τῶν ἐπιστημῶν καὶ θεωρητικῶν ἕξεων δυνάμει καὶ τελειότητι τὰ τῆς ψυχῆς κινήματα ῥυθμίζων καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον μεταποιῶν ταῖς σοφαῖς παραιφάσεσι, πῶς οὐκ ἂν λυσιτελὴς μάλ' ἐν δίκῃ λογισθείης; Ἑκάτερα δὲ τῶν ἐν ἀν(θρώπ)οις τὰ κράτιστα καὶ πρὸς τὸ εὖ ζῆν ἀναγκαῖα· ἀμέλει τοιγαροῦν ἐπαινῶ σου οὐχ ἧττον τὸ πρόθυμον ἢ τὸ καρτερικόν· καὶ γὰρ τῷ τῶν καλῶν ἔρωτι οἱονεὶ ἴυγγι καταθελχθεὶς συγγενεῖς τε καὶ συνήθεις μετὰ τῆς φίλης ἐνεγκούσης ἀπολιπὼν ὑπερόριος ἐγένου πολλῶν τ' ἄστεων ἐπιβὰς καὶ νόον μερόπων κατὰ τὸν Ὀδυσσέα γνούς, παιδείαν μετὰ φρονήσεως καὶ πεῖραν πραγμάτων ξὺν πολλῷ τῷ πόνῳ καὶ φιλοτιμίᾳ ἐνδελεχούσῃ ἐκαρπώσω· οἷστισιν ὁ ἡμέτερος νοῦς ἀνακαθαιρόμενος ταῖς αἰτίαις τῶν ὄντων εὐθυβόλως ἐπιβάλλει καὶ τῶν ἀλόγων καὶ ὀργώντων ὁρμημάτων κατακρατεῖ· τοίνυν περὶ τῆς σῆς ἐμμελείας ἐνωτισθεὶς ὑπερήδομαι ἐπευχόμενος αὐτῇ τὰ πληρέστατα ἔτι καὶ τελειότατα καὶ χάριτας ἀναγράπτους ἀνθομολογῶ τῇ αὐτῆς εὐγνωμίᾳ τῆς πρὸς ἐμὲ θερμῆς διαθέσεως καὶ φίλτρου διακαοῦς.

Τοὔμπαλιν δ' αὖθις κατώδυνος ἐγενόμην καιρίᾳ πληγεὶς αὐτὴν τὴν ψυχὴν πυθόμενος ὡς ἡ σὴ εὐμάθεια πρὸς τοῖς ἐκ τῆς ἀποδημίας καὶ ἐπὶ τοῖς ξένοις ἀλγεινοῖς, οἷς καθ' ἡμέραν ὁμιλεῖ ἢ μᾶλλον εἰπεῖν προσπαλαίει, διενοχλεῖται καὶ ἐπηρεάζεται καὶ παρὰ τῶν κατὰ πόλεις ἀστικῶν καὶ αὐτοχθόνων φιλερίδων σοφιστῶν τῶν φιλούντων διασύρειν τὰ ἡμέτερα, ἀμάθειάν τε ἐσχάτην καὶ ἀτασθαλίαν ἡμῶν καταψηφιζόντων· οἵπερ ἀντὶ τοῦ ἀγαπᾶν ἡμᾶς, ψαλμικῶς εἰπεῖν, ὡς τῆς εὐαγγελικῆς χάριτος καὶ ἀληθείας τροφίμους καὶ θαυμάζειν, ὡς τὸ εἰκός, τῆς πρὸς τὰ δεινὰ καρτερίας, τῆς τυραννικῆς δυσσεβείας τὸν δυσύποιστον ζυγὸν μετ' εὐχαριστίας φέροντας, οὔτε θλίψεως οὔτε ἀνάγκης οὔτε ξίφους οὔτε ζωῆς οὔτε θανάτου ἢ ἄλλου οὑτινοσοῦν τῶν τῷ ἀποστόλῳ Παύλῳ κατηριθμημένων δυναμένων χωρίσαι τῆς ἀγάπης τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ Ἰ(ησο)ῦ· ἀλλὰ πάντα στέγομεν καὶ πάντων ὀλιγωροῦμεν καὶ πάντα ὡς σκύβαλα λογιζόμεθα, ἵνα Χ(ριστὸ)ν κερδήσωμεν. Οὗτοι δὲ θήγουσιν ἐφ' ἡμῖν τὰς γλώσσας αὐτῶν διακενῆς καὶ ὡς ἀναλφαβήτους καὶ φαυλοήθεις διακωδωνίζουσιν, οἱ ὅλως σάρκες ὄντες· πρὸς οὓς τί εἴπω καὶ τί λαλήσω, εἰ μή τινα ἐκ τῶν προφητῶν καὶ ἱερῶν ἀνδρῶν ἐπᾴσω αὐτοῖς, τὰ ἐξ ὑπογείου ἐπελθόντα μοι; ἐγὼ δὲ εἶπα, ἀεὶ πλανῶνται καὶ οἱ διαλογισμοὶ αὐτῶν εἰσὶ μάταιοι καὶ λέγοντες εἶναι σοφοὶ ἐμωράνθησαν· οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆκαν τίνα τε λέγουσιν, οὐδὲ περί τίνων διαβεβαιοῦνται, οἱ τῆς ἐν Πν(εύματ)ι ἀληθείας ἀεὶ πολέμιοι καὶ καινοτόμοι καὶ ἀγέρωχοι, ἐπεμβαίνοντες δυσμενῶς καὶ ἀκρίτως τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, τῇ ἕως ἄρτι πολλὴν πρόνοιαν καταβαλλομένῃ, ὅπως ἑαυτὴν ἄσπιλον καὶ ἀκηλίδωτον παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ ἁγιωτάτῳ αὐτῆς νυμφίῳ τῷ κυρίῳ ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)ῷ· ἥτις ἐν μέσῳ τῶν τῆς ἀσεβείας ἀκανθῶν ὡς ῥόδον εὐανθὲς ἀναθάλλει καὶ ὡς κρίνον εὔοσμον ἐν πεδίῳ κυπρίζουσα γνωρίζεται· τὸν λόγον τῆς ἀληθείας ὀρθοτομεῖ, ἀρετὴν ἀσπάζεται, κοσμιότητα περιπτύσσεται, τὴν μα-

Sigla: A = Σιναϊτικὸς 1731, ἔτ. 1715 - 1716
B = Σιναϊτικὸς 1810, ἔτ. 1715 - 1716

4 δ' ὅτι A//6 ἀσκληπιάδες A//7 χρησίμοις B//18 ἀτόπων post ὀργώντων add. A, sed poster. cancell.

15. Πρβλ. Ὀδυσσείας α, στ. 3.

31 δυσσύποιστον A// 48 κοσμ. περιπτ. bis A sed poster. cancell.

28 - 29. Ψαλμ. ΡΙΓ'(ΡΘ'), 4, ἀντὶ τοῦ ἀγαπᾶν με ἐνδιέβαλλόν με.

31 - 34. Πρβλ. Ρωμ. Η', 35 - 37, τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; θλῖψις ἢ στενοχωρία ἢ διωγμὸς ἢ λιμὸς ἢ γυμνότης ἢ κίνδυνος ἢ μάχαιρα;

35. Φιλιππησ. Γ', 8 - 9, δι' ὃν τὰ πάντα ἐζημιώθην καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα ἵνα Χριστὸν κερδήσω.

39. Ἑβραίους Γ', 10, καὶ εἶπον· ἀεὶ πλανῶνται τῇ καρδίᾳ.

39 - 40. Α' Κορινθίους Γ', 20 - 21, Κύριος γινώσκει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν σοφῶν ὅτι εἰσὶν μάταιοι.

40 - 41. Ψαλμ. ΠΑ'(ΠΒ') 5, οὐκ ἔγνωσαν οὐδὲ συνῆκαν, ἐν σκότει διαπορεύονται.

40. Ρωμ. Α', 22, φάσκοντες εἶναι σοφοὶ ἐμωράνθησαν.

41. Α' Τιμόθ. Α', 7-8, μὴ νοοῦντες μήτε ἃ λέγουσιν μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται.

44 - 45. Β' Κορινθ. ΙΑ', 2 - 3, ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ Χριστῷ.

46. Πρβλ. Ἆσμα Β', 2, ὡς κρίνον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν, οὕτως ἡ πλησίον μου...

47. Ἆσμα Β', 13, αἱ ἄμπελοι κυπρίζουσι.

48. Β' Τιμόθ. Β', 15, ἐργάτην ἀνεπαίσχυντον, ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.

καρίαν ἐλπίδα καραδοκεῖ, τὴν ἐπιφάνειαν τῆς δόξης τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ πόθῳ τε καὶ φόβῳ περιμένει. Περὶ τούτων οἱ γενναῖοι τοῖς λόγοις ὁπλιζόμενοι ἡμῖν ἐπιστρατεύσουσι καὶ ἀνειδότως πολεμοῦσιν. Ὢ! τῆς σκληροκαρδίας αὐτῶν! Πῶς οὐκ ἀνήκει αὐτοῖς τὰ τοῦ Δα(βὶ)δ ἐπιμέμφεσθαι τὸ ἀνατολικὸν τῆς εὐσεβείας σύστημα; Ἀντὶ τοῦ ἀγαπᾶν με ἐνδιέβαλλόν με, ἐπεὶ κατεδίωκον ἀγαθωσύνην καὶ δικαιοσύνην ἠγάπησα καὶ τὸν νόμον Κυρίου ἐξεζήτησα, τῇ ἐν δόγμασιν ἀληθείᾳ κατηγλάισμαι.

Δοῦλοι ἀληθῶς καὶ αἰχμάλωτοι τυράννων ὠμοτάτων καὶ βασιλεῖ ἀσυνέτῳ γεγόναμεν κρίμασι Θεοῦ ἀνεικάστοις, ἀλλὰ τὸν Κ(ύριο)ν τῆς δόξης οὐκ ἀρνούμεθα· τριάδα σεβόμεθα ὑποστάσεων ἐν μονάδι οὐσίας γνωριζομένην· οὔτε διὰ τὸ ταὐτὸν καὶ πάντῃ ἀδιαίρετον τῆς ἀνάρχου καὶ παναιτίου οὐσίας τὴν τριπροσωπίαν ἀρνούμενοι κατὰ τὸν δυσσεβῆ Σαβέλλιον, μᾶλλον δὲ ὁμολογοῦντες τὴν μακαρίαν θεότητα εἰς δυάδα χυθεῖσαν μέχρι τριάδος στῆναι· οὔτε μὴν διὰ τὸ τρίφωτον τῶν ἀδιαιρέτων διακεκριμένων ἰδιοτήτων τὸ ἄτμητον καὶ ἑνιαῖον τῆς οὐσίας εἰς ἔκφυλα κατατέμνοντες κατὰ τὸν ἐμβρόντητον Ἄρειον· μόνην πηγὴν τῆς θεότητος ὁμολογοῦμεν τὸν ἄναρχον Π(ατέ)ρα, τὸν μὲν συνάναρχον αὐτοῦ Υἱὸν ἀπαθῶς, ἀχρόνως, ἀῤῥεύστως καὶ ἀμερίστως γεννῶντα· τὸ δὲ πανάγιον αὐτοῦ καὶ ζωαρχικὸν Πν(εῦμ)α ἀῤῥήτως καὶ ἀϊδίως ἐκπορεύοντα, ἵνα ᾖ τὸ ἡμῖν προσκυνούμενον κυριαρχία μία καὶ εἷς Θ(εὸ)ς ἐν τρισὶ προσώποις γνωριζόμενος.

Τί δ᾽ ἂν περὶ τῆς ἐνσάρκου τοῦ Κυρίου οἰκονομίας ἔχοιεν ἡμῖν ἐγκαλεῖν;

54 ἐνδιέβαλόν με B//61 δυσεβῆ B

49. Πρβλ. Φιλιππησ. Α΄, 20, κατὰ τὴν καραδοκίαν καὶ ἐλπίδα μου.

49 - 50. Τίτ. Β΄, 13, προσδεχόμενοι τὴν μακαρίαν ἐλπίδα καὶ ἐπιφάνειαν τῆς δόξης τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

52. Πρβλ. Μάρκ. Ι΄, 5 - 6, πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν ἔγραψεν ὑμῖν.

53 - 54. Πρβλ. στίχους 28 - 29 τοῦ κειμένου.

54. Ψαλμ. ΛΖ΄(ΛΗ΄), 21, ἐνδιέβαλλόν με ἐπεὶ κατεδίωκον δικαιοσύνην.

54 - 55. Ψαλμ. Ι΄(ΙΑ΄), 7, δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησεν.

55. Ψαλμ. ΡΙΗ΄(ΡΙΘ΄), 34, συνέτισόν με καὶ ἐξερευνήσω (ἐκζητήσω) τὸν νόμον σου.

57 - 58. Πρβλ. Δευτερον. ΛΒ΄, 21 ἐπὶ ἔθνει ἀσυνέτῳ παροργιῶ αὐτούς.

58. Πρβλ. Ρωμ. ΙΑ΄, στ. 33, ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ.

61. Ὁ Σαβέλλιος ἤκμασε κατὰ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα. Διὰ τὴν διδασκαλίαν του βλ. προχείρως Β α σ. Δ. Φ α ν ο υ ρ γ ά κ η, Σαβέλλιος, ΘΗΕ, τόμ. 10, 1967, στῆλ. 1106 - 1108.

62. Πρβλ. Γρηγ. Θεολ., λόγ. 29, 2 : PG 36, 76B = Μαξ. Ὁμολ. Περὶ διαφόρων ἀποριῶν, Β΄: PG 91, 1033D - 1036C.

65. Διὰ τὸν Ἄρειον, βλ. προχείρως Π α ν. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἄρειος, ΘΗΕ, τόμ. 3, 1963, στῆλ. 92 - 96.

Ἆρ᾽ οὐ πιστεύομεν ὡς ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ἡ πατρικὴ σοφία καὶ δύναμις, τοῦ ἀνάρχου καὶ ἀγεννήτου φωτὸς τὸ συνάναρχον καὶ συναΐδιον ἀπαύγασμα ἐν κόλποις ὢν τοῦ Π(ατρὸ)ς, ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, εὐδοκίᾳ τοῦ γεννήσαντος καὶ συνεργίᾳ τοῦ ἁγίου Πν(εύματο)ς, ἐν τῇ καθαρωτάτῃ νηδύι τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεοτόκου Μαρίας σάρκα νοερὰν ἐμψυχωμένην ἑαυτῷ πλαστουργήσας ταύτην προσείληφε· καὶ ὁ τέλειος καὶ ἀεὶ ὢν Θ(εὸ)ς ἄν(θρωπ)ος τέλειος ἐπ᾽ ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν δι᾽ ἡμᾶς ὑπὲρ ἡμᾶς ἀληθῶς ἐχρημάτισε μὴ ἐκστὰς τῆς αὐτοῦ θεότητος· μείνας γὰρ ὃ ἦν, γέγονε ὃ οὐκ ἦν· εἶτα ἐκτελέσας τὰ θαυμαστὰ ἐκεῖνα καὶ ὑπερφυῆ, τὰ τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις ἀνιστορούμενα, φθόνῳ ἰουδαϊκῷ ἤχθη εἰς θάνατον· καὶ τῷ ξύλῳ τῇ σαρκὶ προσπαγεὶς τὰς ἡμῶν ἁμαρτίας συνεκαθήλωσε· καὶ θανάτου γευσάμενος τὸν θάνατον ἐνέκρωσε· καὶ τὸν δυνατὸν δεσμεύσας τὰ σκεύη διήρπασε· καὶ ἐν μνήματι καινῷ κατατεθεὶς τῇ τριημέρῳ αὐτοῦ ἐγέρσει πάντας ἡμᾶς συνανέστησε· καὶ τῇ εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψει καὶ τῇ ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Π(ατ)ρ(ὸ)ς συνεδρίᾳ καὶ ἡμᾶς συνεδόξασε τῷ Π(ατ)ρὶ καταλλάξας· ὅπου γὰρ τὸ ἡμῶν φύραμα τὸ χρηματίσαν κυριακὸν ἐνδιαίτημα καὶ ναὸς ἅγιος, ἐκεῖ καὶ ἡμεῖς δήπουθεν ἐσόμεθα, εἰ μή που ἀναξίους τῆς τοιαύτης καὶ τηλικαύτης δόξης ἑαυτοὺς ταῖς ἀτόποις πράξεσιν ἀναδείξομεν· ὅπου γὰρ τὸ πτῶμα, ἐκεῖ καὶ οἱ ἀετοί, ἔφη τὸ ἀψευδέστατον στόμα· καὶ αὖθις, θέλω, ἵνα, ὅπου ἐγώ εἰμι καὶ αὐτοὶ ὦσιν, ἵνα θεωρῶσι τὴν δόξαν τὴν ἐμήν.

Διὰ ταῦτα ἡμᾶς ἀγραμμάτους καὶ ἀσόφους ταλανίζοντες ἀποκαλοῦσι καὶ ἐκφαυλίζουσιν; Ἢ ὅτι οὐκ ἐσμὲν μετεωρολέσχαι καὶ ἀστροθεάμονες; Ἐν τοσαύτῃ δεινῇ καὶ πολυχρονίῳ δουλείᾳ ἀρκεῖ ἡμῖν τὰ τῆς σ(ωτη)ρίας ἡμῶν φιλοσοφεῖν καὶ τὴν εὐαγγελικὴν θεολογίαν περὶ πολλοῦ ποιεῖσθαι καὶ μένειν ἐν οἷς ἐδιδάχθημεν παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοκηρύκων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἐν Πν(εύματ)ι ἁγίῳ διδαξάντων καὶ διερμηνευσάντων τὰ θειογραφικὰ λόγια

90 εἰμὶ post ὅπου add. B

73 - 74. Γαλάτ. Δ΄, 4, ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ἐξαπέστειλεν ὁ Θεός.

77. Β΄ Πέτρου Γ΄, 3, ὅτι ἐλεύσονται ἐπ᾽ ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν.

80 - 81. Πρβλ. Πράξ. Ε΄, 30, ὃν ὑμεῖς διεχειρίσασθε κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου.

81 - 82. Πρβλ. Ἑβρ. Β΄, 9, ὑπὲρ παντὸς γεύσηται θανάτου.

82. Πρβλ. Ματθ. ΙΒ΄, 29, ἢ πῶς δύναταί τις εἰσελθεῖν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἰσχυροῦ καὶ τὰ σκεύη αὐτοῦ ἁρπάσαι, ἐὰν μὴ πρῶτον δήσῃ τὸν ἰσχυρόν; βλ. καὶ Μάρκ. Γ΄, 27.

83. Ματθ. ΚΖ΄, 60, καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ· βλ. καὶ Μάρκ. ΙΕ΄, 46.

85. Ρωμ. Ε΄, 10, κατηλλάγημεν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ.

88 - 89. Ματθ. ΚΔ΄, 28, ὅπου ἐὰν ᾖ τὸ πτῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί· βλ. καὶ Λουκ. ΙΖ΄, 37.

89 - 90. Ἰωάν. ΙΖ΄, 24, θέλω ἵνα ὅπου εἰμὶ ἐγὼ κἀκεῖνοι ὦσιν μετ᾽ ἐμοῦ, ἵνα θεωρῶσιν τὴν δόξαν τὴν ἐμήν.

ἱερωτάτων ἀνδρῶν. Ἡμεῖς οἱ ἀνάσκητοι καὶ βάρβαροι, τό γ᾽ ἐπ᾽ αὐτοῖς, διατηροῦμεν ἀκέραια, ἀμείωτα, ἀπαρεγχείρητα τὴν εὐαγγελικὴν θεηγορίαν, τὸ ἀποστολικὸν κήρυγμα, τὴν πατρικὴν διδασκαλίαν καὶ πᾶν ὁτιοῦν σωτηριῶδες μάθημα οὔτε προστιθέντες οὔτ᾽ αὖ ἀφαιροῦντες, διὰ φόβου ἔχοντες τὸ μὴ μέταιρε ὅρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ π(ατέ)ρες σου, ἵνα μὴ πατρικαῖς ἀραῖς καὶ ἀναθέματι αἰωνίῳ ἔνοχοι γενώμεθα. Ἐν τοῖς τοιούτοις ἀψευδεστάτοις δόγμασι καὶ θεηγορικαῖς διδασκαλίαις οὐ χρεία ἡμῖν τῆς περιττῆς καὶ κοσμικῆς σοφίας, καίτοι οὐδὲ ταύτης παντάπασιν ἀπείροις οὖσιν· ἡ μωρία τοῦ κηρύγματος, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν φωνήν, δύναται καθ᾽ ἑαυτὴν σῶσαι τοὺς πειθομένους αὐτῇ.

Ἀλλ᾽ ἡδέως ἔροιτ᾽ ἄν τις αὐτούς· ὦ φιλελεύθεροι ὑμεῖς καὶ τὸ ὑπὲρ Χ(ριστο)ῦ πάσχειν ὡς ἀποφράδα ἀποστρεφόμενοι, τί ἡμῖν τυραννικὴν δουλείαν καὶ τὰ παρὰ ταύτης δεινὰ ἐπεγκαλεῖτε καὶ πρὸς ὀνειδισμὸν ἡμῶν ἐπάγετε φαυλίζοντες οὐκ ὀρθῶς τὰ πολλῶν ἐπαίνων καὶ ταινιῶν ἄξια; Οὐκ ἀκούσυσι τοῦ Ἀποστόλου ἐπιβοωμένου ὑμῖν ἐδωρήθη ὑπὸ Θ(εο)ῦ τὸ ὑπὲρ Χ(ριστο)ῦ πάσχειν; Τί οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δῶρον διαβάλλουσιν; Οἱ Ἀπόστολοι οὐκ ἐπέστρεφον ἀπὸ τῶν κριτηρίων καὶ βασάνων μετὰ χαρᾶς μεγάλης καταξιωθέντες παθεῖν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος; Τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς οὐκ ἐπὶ σημείοις καὶ τέρασι τοῖς δι᾽ αὐτοῦ ἐπιτελουμένοις ἐκαυχᾶτο, οὐδ᾽ ὅτι ἕως τρίτου οὐρανοῦ ἁρπαγεὶς καὶ τὸν παράδεισον εἰσδὺς ἤκουσεν ἃ ἤκουσεν ἄρρητα καὶ ἀκατανόητα τῇ κτιστῇ φύσει, ἀλλὰ μέγα ἐφρόνει καὶ καυχώμενος ἐδόκει ἐπὶ τῇ ἁλύσει αὐτοῦ καὶ ὅτι τὰ στίγματα τοῦ Κυρίου ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ περιέφερε.

Τοιαῦτα ἡμῖν, ὦ τᾶν, οἱ δοκοῦντες εἶναί τι, οἱ ψευδάδελφοι, ἀδίκως προστρίβουσι καὶ λυποῦσιν, οἱ ἄτεγκτοι, τὰ πν(εύματ)α ἡμῶν· οὓς ἔδει μὴ πῦρ ἐπὶ πυρὶ προστιθέναι κατὰ τὴν παροιμίαν, ἀλλὰ συναλγεῖν ἡμῖν καθ᾽

97 δὲ post ἡμεῖς add. B//109 - 110 ἐπάγεται A// 118 αὐτοῦ post στίγματα add. A, sed poster. cancell.

101. Παροιμ. ΚΒ΄, 28, μὴ μέταιρε ὅρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου.

104 - 106. Α΄ Κορινθ. Α΄, 21, εὐδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας.

107 - 108. Φιλιππησ. Α΄, 29, ὑμῖν ἐχαρίσθη τὸ ὑπὲρ... Χριστοῦ πάσχειν.

111 - 112. Βλ. στ. 107 - 108.

114. Πράξ. Θ΄, 15, σκεῦος ἐκλογῆς ἐστίν μοι οὗτος.

115 - 117. Β΄ Κορινθ. ΙΒ΄, 2 - 4, οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ ... ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ. Καὶ οἶδα τὸν τοιοῦτον ...ὅτι ἡρπάγη εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα.

117 - 118. Γαλάτ. ϛ΄, 17, ἐγὼ γὰρ τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματί μου βαστάζω.

119. Γαλάτ. Β΄, 6, ἀπὸ δὲ τῶν δοκούντων εἶναί τι.

119. Γαλάτ. Β΄, 4, διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους ψευδαδέλφους...

121. Πρβλ. πῦρ ἐπὶ πυρί: κακὸν ἐπὶ κακῷ. Μιχ. Ἀποστόλη, Ἰωνιά, ἐν

ἡμέραν ταλαιπωρουμένοις καὶ ποικίλως βασανιζομένοις παρὰ τῶν ἀπίστων, ὅτι κηρύττομεν Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, Θεὸν ἐκ Θεοῦ καὶ ἐκ τελείου τέλειον καὶ ἀρχηγὸν τῆς σω(τηρί)ας ἡμῶν καὶ κεφαλὴν πάντων, ἡμεῖς δὲ αὐτοῦ μέλη, παρ᾽ αὐτοῦ ζωογονούμενοι καὶ διεξαγόμενοι.

Ταῦτα δὴ καὶ τὰ τοιαῦτα, σύ, ὦ φιλότης, εἰδώς, φύλαττε τὴν καλὴν παρακαταθήκην ἀσφαλῶς, τὸ τῆς εὐσεβείας κειμήλιον ἄσυλον ἐν τῷ ταμιείῳ τῆς καρδίας σου· πίστευε ὡς κατηχήθης, ὡς ἐβαπτίσθης, ὡς ἀνετράφης· μὴ ἐπιλάθου μασθῶν μ(ητ)ρ(ό)ς σου, οἵ σε τῷ γάλακτι τῆς εὐσεβείας ἀνέθρεψαν· ἀποστρέφου τὰς χριστολογίας καὶ κενὰς ἀπάτας τῶν σοφιστῶν· σπεύδουσι γὰρ ταῖς πλοκαῖς τῶν λόγων τοὺς ἀπατωμένους παγιδεύειν· ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ· οὗτοί εἰσιν ἀληθῶς οἱ ἐπιμειγνύντες ὕδωρ θολερὸν τῷ οἴνῳ τῷ εὐφραίνοντι τὰς ψυχὰς ἡμῶν καὶ πῦρ ἀλλότριον εἰς τὸ ναὸν τοῦ Θεοῦ τῷ πυρὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἐπεισάγοντες.

Λέγε αὐτοῖς ὡς εἰσὶ καὶ παρ᾽ ἡμῖν τυπογραφίαι καὶ βίβλοι καὶ μάλιστα ἐν Βλαχίᾳ, ἐν ᾗ παροικῶ, πλεῖσται ἱεραὶ δέλτοι ἐτυπώθησαν ἑλληνιστί, δακιστὶ καὶ ἀραβιστί· ἔτι σῴζεται ἐν τῇ Ἑλλάδι ἴχνος σοφίας, οὐ παντάπασιν ἐγκαταλέλοιπεν ἡμᾶς ἡ θεία καὶ συνετίζουσα χάρις· οὐκ ἐπιλείπουσι τῷ (Θε)ῷ στρατιῶται τῆς ἁγιωτάτης αὐτοῦ ἐκκλησίας πρόβολοι καὶ ἀντιλήπτορες, οὔτε μὴν ἄνδρες σοφοὶ καὶ εἰδήμονες. Οἱ νῦν τῆς Βλαχίας οἰκήτορες καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐρασταὶ γεγόνασι καὶ ταύτην ἐγεύσαντο ἐφ᾽ ἱκανὸν καὶ μουσεῖα συνεστήσαντο· οἴδασι διακρίνειν τὸ ἄχυρον ἐκ τοῦ σίτου· καὶ μάλιστα ὁ ἤδη ταύτης ὑψηλότατος καὶ ἀγχινούστατος ἡγεμών, ὁ ἐκ βασιλικῶν σκήπτρων τῶν ἀοιδίμων Καντακουζηνῶν τὴν σειρὰν τοῦ γένους ἕλκων, ὁ κλυτώνυμος Στέφανος βοεβόδας, ὅστις οὐ μόνον εὐθαλὴς βλαστὸς τυγχάνει π(ατ)ρ(ὸ)ς ἀγαστοῦ καὶ σοφωτάτου ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς, λατινικοῖς τε καὶ ἰταλικοῖς μαθήμασι καὶ διαλέκτοις καὶ συνετωτάτου ἐν τοῖς πολιτικοῖς, οὗ τὸ κλέος, ἡ φήμη, ἐν πολλοῖς μέρεσι τῆς οἰκουμένης μάλ᾽ ἐν δίκῃ διεπόρθμευσεν, ἀλλὰ καὐτὸς ἑαυτὸν ἀξίως τοῦ γένους καὶ τῶν φυσάντων παντοίαις ἀρετῶν ἀγλαΐαις ἐκόσμησε, Μουσῶν τε καὶ Χαρίτων μεστός. Καὶ εἰ μὴ ἡ τυραννικὴ ζεύγλη καὶ

122 ταλαιπωρουμένοις correxi : ταλαιπωρημένοις codd.//125 δι᾽ αὐτοῦ A//127 ταμείῳ B//138 ἐπιλείψουσι B//142 οἶδα A//148 μάλλ᾽ ἐν δίκῃ B//148 - 149 καὐτοῖς αὐτὸν B

Paroemiographi Graeci, τ. II, σ. 631.

125. Ἐφεσ. Ε΄, 30, ὅτι μέλη ἐσμὲν τοῦ σώματος αὐτοῦ.

127 - 128. Β΄ Τιμόθ. Α΄, 14, τὴν καλὴν παρακαταθήκην φύλαξον.

130. Κολοσ. Β΄, 8, διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης.

131 - 132. Ματθ. ΚΒ΄, 15, συμβούλιον ἔλαβον ὅπως αὐτὸν παγιδεύσωσιν ἐν λόγῳ.

135 - 138. Περὶ τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος εἰς τὴν Βλαχίαν κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰ. καὶ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ΙΗ΄, βλ. J. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, Bibliografia Romaneasca veche, Bucureşti 1903 - 1944, vol. I - IV.

145. Περὶ τοῦ Στεφάνου Καντακουζηνοῦ βλ. ἀνωτ., σ. 335, σημ. 3.

αἱ δειναὶ καὶ ἀφόρητοι ἀπαιτήσεις ἠνώχλουν τῇ χριστιανικωτάτῃ αὐτοῦ ψυχῇ, πολλὰ ἂν ἔπραξε καὶ θαυμαστὰ ἔν τε τῇ π(ατ)ρίδι αὐτοῦ καὶ τῇ τοῦ Χριστοῦ θειοτάτῃ ἐκκλησίᾳ. Ἀλλ᾽ οὖν καὶ τὰ φθάσαντα γενέσθαι ἐν τοῖς τοιούτοις ἀναγκαιοτάτοις καιροῖς οὐκ ἐκτὸς θαύματος παρὰ ἀνδράσιν ἀνεπαχθῶς δικάζειν ἐπισταμένοις τὰ πράγματα.

Οἶδα, ὦ ἐρασμιώτατε, ὑπερβὰς τοὺς ἐπιστολιμαίους ὅρους, ἀλλὰ τοῦ πρὸς σέ μου πόθου καὶ τῆς ἡδίστης ὁμιλίας βραχύτατα καὶ ταυτὶ οἴομαι. Σὺ δέ μοι καὶ αὖθις καὶ πολλάκις ἐπίστελλε, εἰ μέλλεις εὐφρανεῖν με· εἴης δ᾽ εὐτυχῶν θεόθεν καὶ ὑγιαίνων τά τ᾽ ἔνδον τῆς ψυχῆς καὶ τὰ ἔξω τοῦ σώματος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

155 *ἐπισταμένοις* correxi : *ἐπισταμένους* codd.//158 *ἐπίστελε* B.

Η ΕΞΟΥΣΙΑ

Σπουδὴ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου

1. Ὁ Συγγραφεύς

Πολλάκις τὸ ἔργον διὰ τοῦ ὁποίου γίνεταί τις γνωστὸς ἢ αἱ ἀρχικαὶ κρίσεις περὶ τῆς ἀξίας του ὡς συγγραφέως εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα τὸν ἀκολουθοῦν κατὰ τὴν μνημόνευσίν του εἰς τὰς διαφόρους ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας ἢ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ χαρακτηρισμός, ἂν δὲν ὑπάρξουν νεώτεραι μελέται ἀναδεικνύουσαι ἄλλας πτυχὰς τοῦ ἔργου του, μονιμοποιεῖται ἐπαναλαμβανόμενος. Ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ἐκ τῶν ἐκδεδομένων εἶναι γνωστὸς κυρίως ὡς μαθηματικὸς - ἀστρονόμος ἐξ αἰτίας τοῦ ἔργου του *Ἀστρονομικὴ Τρίβιβλος*, χαρακτηριζομένου ἐκ τῆς ἐκτάσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ περιεχομένου του ὡς τοῦ μεγαλυτέρου εἰς ὄγκον καὶ τοῦ πλέον τεκμηριωμένου συγγράμματος ὁλοκλήρου τῆς περιόδου τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ[1]. Τοῦ συγγράμματος τούτου, σῳζομένου ὁλοκλήρου εἰς τὸν Vatic. 1059, ἔχει ἐκδοθῇ μόνον τὸ προοίμιον καὶ ἡ ἀρχή του[2], ἀξιόλογον δὲ πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ ὑπόλοιπον μεγαλύτερον[3] εἰς ἔκτασιν μέρος του, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τοῦ ἐκδεδομένου μέρους.

Ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ἐκτὸς τούτου ὅμως ἔχει συγγράψει καὶ ὑπόμνημα ἀναφερόμενον εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια τὸ ὁποῖον συνεχώνευσεν εἰς ἓν διὰ τεσσάρων. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο διαιρεῖται εἰς ἐννέα βιβλία, ἕκαστον δὲ εἰς ἐννέα διαλέξεις. Τῶν διαλέξεων δὲ τούτων τοῦ τετάρτου βιβλίου ὁ A. Mai[4]

1. Πβ. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. II, München 1978, σ. 253. B. Tatakis, La Philosophie byzantine, PUF Paris 1959², σ. 244 (= Β. Ν. Τατάκη, Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, μτφρ. Εὔας Κ. Καλπουρτζῆ, Ἀθήνα 1977, σ. 227). Παρεμφερῶς ἐχαρακτηρίζετο τὸ σύγγραμμα ὡς «ἐκτενέστερον καὶ λογιώτερον... τῶν Βυζαντινῶν» ὑπὸ Ν. Ἀ(νδριώτου), ΜΕΕ ΙϚ', σ. 885β. Πβ. καὶ Δημ. Δ. Κωτσάκη, Ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ ἀστρολογία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 204 - 229, ἐν σ. 212.

2. PG 149, 988A - 1001B. Πβ. καὶ Fr. Cumont - Fr. Boll, Catalogus codicum astrologicorum Graecorum, τ. V, Bruxelles 1904, σσ. 133 - 147.

3. Πβ. σχετικῶς H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 792.

4. A. Mai, Nova Patrum Bibliotheca, t. I - VII, 1844 - 1854, ἐν VI, σ. 449 κἑξ.

ἐξέδωκε τούς παραινετικοὺς ἐπιλόγους[1], δι' ὧν καλούμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν συγγρ. ὄχι μόνον ὡς ἑρμηνευτήν, ἀλλὰ καὶ ὡς φιλόσοφον, ὅπως ἐν συνεχείᾳ θὰ δείξωμεν. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθῇ ὅτι πέρα τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ ἀνέκδοτα ὅπως συναξάρια εἰς τὰ ἕνδεκα ἑωθινὰ εὐαγγέλια[2], εἰς τὰς ἐπισήμους ἑορτὰς τῶν μηνῶν[3], εἰς τὰς ἁγίας Οἰκουμενικὰς ἑπτὰ συνόδους[4], ἐσχάτως δὲ προσετέθησαν εἰς τὴν περὶ τοῦ ἀνδρὸς βιβλιογραφίαν μελέται καὶ ἔκδοσις ἐπιστολῆς[5] ὡς καὶ ἑτέρου ἔργου του ἐπιγραφομένου *Εἰς τὴν Σωφροσύνην*[6]. Εἰς τὰ ἔργα του ἂς προστεθῇ καὶ βιογραφία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου[7].

Κατὰ τὸν Krumbacher, ἀκολουθοῦντα Λέοντα τὸν Ἀλλάτιον, ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ἀκμάζει περὶ τὸ 1361[8]. Ὁ Mercati ὅμως μελετήσας ἀνεκδότους κώδικας τοποθετεῖ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς τοῦ συγγρ. μεταξὺ τῶν ἐτῶν πρὸ τοῦ 1320 - 1388[9], διατελοῦντος, τὰ τελευταῖα 18 ἔτη τῆς ζωῆς του, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1360 - 1388, διευθυντοῦ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς[10]. Γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι ἔχει ὑπογράψει τὸν ἀναθεματισμὸν τοῦ Προχόρου Κυδώνη τὴν 5ην Ἀπριλίου 1368 ὡς μέγας σακελλάριος[11] καὶ ἐπαινεῖται ὑπὸ

---

1. Ὁ Ehrhard ἐν Κρουμπάχερ - Σωτηριάδου (=K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, Α' - Γ', ἐν Ἀθήναις 1897 - 1900), τ. Α', σ. 267. Ἐπίσης: H. - G. Beck, αὐτόθι.

2. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1884, σ. 133.

3. C. van de Vorst - H. Delehaye, Catalogus codicum hagiographicorum Graecorum Germaniae, Belgii, Angliae, Bruxelles 1913, σ. 331.

4. Πβ. G. Mercati, Notizie di Prochoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota, Studi e testi 56, Città del Vaticano MCMXXXI, σ. 173.

5. R. Walther, Weitere Briefe an Makarios, den Metropoliten von Philadelphia (1336 - 1382), JÖB 23, 1974, σσ. 215 - 227.

6. Πβ. V. Tiftixoglu, Digenes, das «Sophrosyne» Gedicht des Meliteniotes und der byzantinische Fünfzehnsilber, BZ 67, 1974, σσ. 1 - 63. Ἐπίσης Α. Kambylis, Textkritische Bemerkungen zum Gedicht auf die Enthaltsamkeit des Theodoros Melitiniotes, Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ. Καψωμένου (Θεσσαλονίκη 1975), σσ. 227 - 242. Πβ. καὶ H. Hunger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 119.

7. Κατὰ πληροφορίαν τοῦ ἰδίου ἐν τῇ ζ' διαλέξει ἔνθα γράφει: *τὸν βίον ἥδυσμά τε καὶ παίδευμα τοῖς εἰς ὕστερον βασιλεῦσιν ὄντα παραδεδώκαμεν ἰδίᾳ γραφῇ, φιλοθέων ἀνδρῶν ἀξιώσει...*, PG 149, 944 - 945.

8. Κρουμπάχερ - Σωτηριάδης, ἔνθ' ἀνωτ., τ. Β', σ. 433.

9. Mercati, Notizie, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 172 - 174.

10. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 172 - 173.

11. Πβ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 511, σημ. 8. Ὑπῆρξε καὶ ὡς πατριαρχικὸς ἄρχων γραφεὺς πατριαρχικῶν καὶ ἄλλων ἐγγράφων καὶ κωδίκων. Βλ. P. Schreiner, Zwei Urkunden aus der Feder des Theodoros Meliteniotes (1387 - 88), Collectanea Byzantina, Roma 1977 [Orientalia Christiana Analecta, 204], σσ. 187 - 199.

τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου διὰ τὴν γενναίαν ὀρθόδοξον στάσιν του[1]. Ταῦτα μόνον ἐν ὀλίγοις εἶναι τὰ γνωστὰ περὶ τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου, μεγάλου σακελλαρίου τῆς Ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καὶ διδασκάλου τῶν διδασκάλων καὶ ἀρχιδιακόνου[2], τοῦ ὁποίου τὴν πραγματείαν περὶ τῆς ἐξουσίας, περιεχομένην εἰς τὴν ἑβδόμην τῶν ἐκδεδομένων διαλέξεών του ἐκθέτω[3] ἐν τοῖς ἐφεξῆς.

Αἱ ἐννέα διαλέξεις τοῦ συγγρ. παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον μέγιστον καὶ ἀπὸ φιλοσοφικῆς πλευρᾶς, καθ' ὅσον δὲν ἑρμηνεύει οὗτος φιλολογικῶς ἢ θεολογικῶς[4] τὰ ἑκάστοτε διαλαμβανόμενα, ἀλλ' ἐξ ἀφορμῆς χωρίου τινὸς συνθέτει ἐννέα φιλοσοφικὰς πραγματείας - διαλέξεις περιεχομένου καθαρῶς ἠθικοῦ.

Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ χρόνοι καθ' οὓς συγγράφει, ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότης τοῦ θρησκευομένου ἀκροατηρίου ἢ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἐπηρέασαν τὴν ἀποδεικτικὴν τῆς ὑποστηρίξεως τῶν διαφόρων θέσεών του, διὰ τοῦτο τὰ μὲν παραδείγματά του εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς, οἱ δὲ ἀποδεικτικοί του λόγοι ἰσχυρῶς ἐξηρτημένοι ἐκ τῶν χριστιανικῶν ἀπόψεων. Ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τοῦ συγγρ. δὲν συνιστᾷ καθ' ἡμᾶς ἐλάττωμα, ἀντιθέτως ἀποδεικνύει τὰς ἀρετάς του, ἀφοῦ χωρὶς νὰ ἀφίσταται τοῦ χριστιανικοῦ πλαισίου, παραθέτει καὶ πολλὰς εὐστόχους κρίσεις εἴτε λογικοῦ εἴτε ψυχολογικοῦ περιεχομένου, μαρτυρούσας τὴν εὐρύτητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνδρός.

Εἰς τὴν ἑβδόμην τῶν διαλέξεών του ὁ Θεόδ. Μελιτηνιώτης ἐκθέτει τὰς περὶ τοῦ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι ἀπόψεις του[5], ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σχολιασμοῦ τῆς γνωστῆς ἐμπράκτου ἀρνήσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν προσφορὰν βασιλικῆς ἐξουσίας[6], ὑποστηρίζει δὲ ὅτι τὸ ἄρχειν αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι κα-

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 512.

2. PG 149, 884.

3. Πρώτη καὶ τελευταία ἐξ ὅσων γνωρίζομεν προσπάθεια παρουσιάσεως ἀπὸ φιλολογικῆς ὅμως σκοπιᾶς τῶν περιεχομένων τῶν ἐννέα διαλέξεων ἔγινε ὑπὸ τοῦ S. Haidacher, Neun Ethika des Evangelienkommentars von Theodor Meliteniotes und deren Quellen, BZ 11, 1902, σσ. 370 - 327, ἐπιχειρήσαντος ὑπομνηματισμόν τινα θεολογικὸν καὶ φιλολογικόν, περὶ οὗ ὅμως πβ. κατωτέρω, σ. 350 κἑξ.

4. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἀντιμετωπίζομεν ἐνταῦθα τοὺς παραινετικοὺς ἐπιλόγους ἐννέα ἀντιστοίχων βιβλίων του. Λέγομεν ὅμως ὅτι οὗτοι παρουσιάζουν ποιάν τινα αὐτοτέλειαν.

5. Ἐπιγράφεται: *Ὅτι δεῖ φεύγειν τὴν παρὰ τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν μηδὲν ὠφελοῦσαν, ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα καταβλάπτουσαν ἡμῶν τὴν ψυχήν· καὶ τῶν ἀρχῶν δὲ καὶ ἐξουσιῶν μὴ ἐφίεσθαι· οὐχ ὡς τοῦ ἄρχειν ἀνθρώπων ὄντος κακοῦ, τοῦτο καὶ γὰρ ἐκ Θεοῦ, καὶ πρᾶγμα ἐράσμιον, ἀλλ' ὡς τῶν κακῶς τῇ ἀρχῇ χρωμένων βλαπτομένων ἐντεῦθεν*, PG 149, 904A.

6. *Ἰησοῦς οὖν γνοὺς ὅτι μέλλουσιν ἔρχεσθαι καὶ ἁρπάζειν αὐτὸν ἵνα ποιήσωσιν βασιλέα, ἀνεχώρησεν πάλιν εἰς τὸ ὄρος αὐτὸς μόνος*, Ἰω. 6, 15.

κόν, ἄλλως τε πῶς θὰ ἦτο ἀφοῦ προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἐξουσίας δυνατὸν νὰ βλάψῃ τὸν ἀσκοῦντα. Ἀνατρέχει δὲ εἰς λεπτὰς ψυχολογικὰς παρατηρήσεις, προκειμένου νὰ καταστήσῃ σεβαστὰς τὰς ἀπόψεις του, ὄχι ἀξιωματικῷ τῷ τρόπῳ[1], ἀλλὰ διὰ τῆς ἐκθέσεως λογικῶν καὶ κοινῶς ἀποδεκτῶν καταστάσεων ἐπιχειρεῖ, εὐστόχως νομίζομεν, νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν λογικῶς σκεπτόμενον ἄνθρωπον τὸν ἀποχρῶντα λόγον εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένων. Ἀποβλέπει ὁ συγγρ. ὄχι εἰς τὴν ἔκθεσιν ἀπόψεων περὶ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ ἐξουσίας τινός, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς αἰωνίου ζωῆς διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἐξουσίας, ἢ καὶ διὰ τῆς στάσεως τῶν ἀνθρώπων ἔναντι αὐτῆς. Ὁ λόγος τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου ἀπευθύνεται λοιπὸν εἴς τε τοὺς ἄρχοντας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀρχομένους.

Πέρα ὅμως τούτων τὰ ἐπιχειρήματα καὶ αἱ θέσεις τοῦ συγγρ. δὲν ἀποσκοποῦν μόνον ἀποκλειστικῶς νὰ ὁδηγήσουν τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του εἰς τὴν ὀρθὴν περὶ τῆς ἐξουσίας ἀντίληψιν, ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς ὀρθότητός των τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὴν ἑβδόμην τῶν διαλέξεών του εἶναι ἐπίκαιρα, διότι ὅπου ὑπάρχουν ὠργανωμέναι κοινωνίαι τὸ πρόβλημα τῆς ἐξουσίας εἶναι πάντοτε παρόν, θὰ εἶναι δὲ καὶ εἰς τὸ μέλλον, δεδομένου ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ ὕπαρξις κοινωνίας εἰς τὴν ὁποίαν δὲν θὰ ὑπάρχῃ τάξις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ὡς ἐπίσης ἄσκησις ἐξουσίας καὶ ὑποταγὴ εἰς αὐτήν. Δὲν παραγνωρίζομεν ὅτι, ὁ τρόπος ζωῆς σήμερον, τὰ προτεινόμενα ἰδανικά, αἱ διδασκαλίαι τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ψυχολογίας, καθὼς καὶ ἡ διαστρέβλωσις τοῦ παρελθόντος διὰ τῆς ἀπαλοιφῆς ἢ σμικρύνσεως τοῦ βίου τῶν διαφόρων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι μέχρι πρό τινος προεβάλλοντο ὡς πρότυπα, πάντα τὰ ἀνωτέρω ὡς καὶ ἄλλα, τὰ ὁδηγοῦντα εἰς μίαν ἀπό - στασιν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ, ἢ πεζότερον ἔστω εἰς ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων παραδεδεγμένων ἀξιῶν, θὰ συντελέσουν ὥστε νὰ ἠχήσουν κάπως παράδοξοι αἱ διδασκαλίαι τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου, διδάσκοντος ἀποδοχὴν καθεστηκυίας τάξεως. Τοῦτο ὅμως δὲν τὸ καταλογίζω εἰς τὰ κατά, ἀλλ' εἰς τὰ ὑπὲρ τοῦ ἔργου, διότι αἱ ἀπόψεις μὲν μιᾶς ἐποχῆς ἀλλάζουν, ὁ ἄνθρωπος ὅμως εἰς τὸ βάθος παραμένει ὁ αὐτός, ἄλλως τε — ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ ἐξουσίας — ἡ φράσις *ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσιν* οὐδέποτε ἀπώλεσε τὴν ἀξίαν της.

Ἀλλὰ εἶναι ἐπίκαιρα τὰ διαλαμβανόμενα καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκ τῶν παραδεδεγμένων ἀξιῶν καὶ ἡ προσκόλλησις εἰς νέα συστήματα οὐσιαστικῶς οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ ἡ ἀντίθεσις τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν πολλῶν, τῆς ἀληθείας καὶ τῶν «ἀληθειῶν». Ἡ ἀντίθεσις δὲ αὕτη καὶ σήμερον

1. Ὡς ἀπευθυνόμενος πρὸς Χριστιανοὺς καὶ γράφων περὶ ἐξουσίας ἠδύνατο νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὁ πραγματικὸς Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ πράττῃ ὅ τι καὶ ὁ Χριστὸς εἰς τὴν παρομοίαν περίπτωσιν.

ὄντως εἶναι μεγάλη καὶ ἰσχυρά, ὅπως καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς, καθ' ἃς οἱ ἄνθρωποι εὑρίσκονται ἀντιμέτωποι πρὸς ἑαυτοὺς εἰς τὴν ἀπόφασίν των νὰ ἀκολουθήσουν εἴτε τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς εἴτε τῆς κακίας. Τὸ πρόβλημα σήμερον διὰ τοὺς θέλοντας νὰ σκεφθοῦν εἶναι δυσκολώτερον, διότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει πιστεύσει εἴπερ ποτὲ εἰς τὸν ἄνθρωπον, παρουσιαζόμενος οὕτω περισσότερον πρωταγορικὸς τοῦ Πρωταγόρου. Ἡ τοιαύτη δὲ ἀντίληψις εἶναι δυσχερὲς νὰ ὑπερκερασθῇ, εἰς αὐτὸ δὲ τὸ εἶδος καὶ μορφὴν τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀμφισβήτησις τῶν πάντων.

Πρὶν ὅμως ἀνατρέξωμεν εἰς τὰ περὶ ἐξουσίας ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου ἀναγκαῖον νὰ προστεθοῦν τινὰ περὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς καθ' ἑαυτὴν τοῦ ἔργου.

2. Ἡ πρωτοτυπία

Δυσχερής, πολλάκις μάλιστα ἀτελέσφορος, εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ ἀναζήτησις καὶ διακρίβωσις τῆς πρωτοτυπίας συγγραφέως, τῆς σχετικῆς βεβαίως, διότι ἀπόλυτος πρωτοτυπία δὲν ἀνευρίσκεται εἰ μὴ εἰς τὰς ἀνυποθέτους ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι μόναι δὲν ἐξαρτῶνται αἰτιωδῶς ἐκ προηγηθέντων. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ μ.Χ. Ἑλληνισμοῦ περισσότερον τῶν ἄλλων κατὰ καιροὺς διανοητῶν, ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν Πατέρων τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα ἦσαν «αἱ πηγαί, ἐξ ὧν ἀδιαλείπτως οἱ ἐπίγονοι ἀντλοῦσι»[1]· πλὴν ὅμως τοῦτο δὲν δηλοῖ μηχανικὴν προσκόλλησιν διότι ἀπὸ «οὐδένα αἰῶνα ἔλειψαν γόνιμοι ἰδέαι καὶ νέαι ἐπιρροαί»...»[2]. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὸ σχετικὸν πρόβλημα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ζ' διαλέξεως Θ. τοῦ Μελιτηνιώτου, ἔχοντες κατὰ νοῦν ὅτι ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου ταύτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὕτω καὶ ὁ συγγρ. τῶν διαλέξεων ἕπεται μιᾶς μεγάλης καὶ ἰσχυρᾶς παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, ἡ κατὰ Χριστὸν ζωὴ καὶ ἡ προσδοκία τῆς Ἀναστάσεως ἦσαν καθοριστικοὶ παράγοντες δι' αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν ἔκφρασιν τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς. Ἐπίσης τὸ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἔγγραφος παρουσία οἱουδήποτε συγγραφέως ἢ θὰ κατηξιοῦτο τῆς ἀποδοχῆς τοῦ πληρώματος ἢ θὰ ἀπερρίπτετο, ἂν δὲν εὑρίσκετο συνᾴδουσα πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῶν ἐννέα ἠθικῶν διαλέξεων Θ. τοῦ Μελιτηνιώτου ἔχει ἀπασχολήσει ὡς ἀνεφέραμεν, τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων, ἔχει δὲ προσδιορισθῆ[3] ὅτι ὁ συγγρ., εἰς τὴν ζ', εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν *περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δόξης* κα' λόγον τῶν *Ἐκλογῶν ἀπὸ διαφόρων λόγων τοῦ*

1. Ehrhard, παρὰ Krumbacher - Σωτηριάδῃ, τ. Α', σ. 69.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73.
3. Haidacher, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 372.

ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, εἰς ὁμιλίας ΜΗ'[1].

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν θὰ ὑποστηριχθῇ ἡ σχετικὴ μόνον ἐξάρτησις, ἄρα πρωτοτυπία τοῦ συγγραφέως, τοῦτο δὲ θὰ συναχθῇ ἔκ τε τῆς κριτικῆς τῆς ὡς ἄνω μελέτης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς καθόλου ἐξετάσεως τῶν ἐν τῇ ζ' διαλέξει παραλλήλων χωρίων, ὅσων προσδιωρίσαμεν νῦν τὸ πρῶτον. Ἀναλυτικώτερον ἐπ' αὐτῶν παραθέτομεν τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ Haidacher γράφει[2] ὅτι ἡ διάλεξις τοῦ Μελιτηνιώτου ταυτίζεται μετὰ τῆς 21ης ἐκλογῆς Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ κείμενον ὅμως τοῦ ἔργου τοῦ Μελιτηνιώτου καταλαμβάνει τρεῖς καὶ ἡμίσειαν στήλας τῆς PG, τὸ δὲ τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου ἓξ καὶ ἡμίσειαν, ἄρα ποσοτικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ταυτίζωνται διότι οὐδὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ διπλάσιόν του.

2. Ἡ συλλογὴ ἐκ τῶν ἔργων Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, τὴν ὁποίαν συνέπηξεν ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης[3], ἔχει ὁπωσδήποτε ποιάν τινα συνοχήν[4], ἀλλ' εἶναι συναγωγὴ - ἐκλογή, ἐκ διαφόρων ἔργων, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δόξης*[5]· ἀντιθέτως ὁ Θ. Μελιτηνιώτης, ἀναφέρεται βεβαίως εἰς τὴν ἐξουσίαν, τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων κλπ., ὅμως οὗτος γράφει πραγματείαν συγκεκριμένου στόχου, ἀποσκοπῶν δηλ. ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὸ νὰ πείσῃ τοὺς ἀκροατὰς ἢ ἀναγνώστας νὰ ἀποφεύγουν τὰ ἀξιώματα. Κατὰ ταῦτα ἄλλος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ σκοπὸς τῶν κυρίων ἔργων Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, ἐξ ὧν ἀντλεῖ ὁ Θ. Δαφνοπάτης, ἄλλος δὲ τούτου συρράπτοντος τὴν Ἐκλογήν του ὡς εἶδος γνωμολογίου —ἀνεξαρτήτως τῆς παρατηρουμένης συνοχῆς— καὶ ἄλλος προφανῶς ὁ σκοπὸς Θ. τοῦ Μελιτηνιώτου. Ἄρα καὶ μόνον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων διακρίνεται ἡ διαφοροποίησις τοῦ ἐν λόγῳ συγγραφέως.

3. Ἀναγνωρίζεται πρωτοτυπία μόνον διὰ τὸ ϛ' μέρος τῆς συγγραφῆς, ἤτοι διὰ τὸν ἐπίλογον τῆς διαλέξεως καὶ μόνον, ἐνῷ τὸ λοιπὸν ἀπὸ α' - ε' συσχετίζεται πρὸς ἔργα Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου διάφορα ἢ συλλήβδην εἰς τὴν 21ην Ἐκλογήν[6]. Ἀναλυτικώτερον.

3α'. Ὁλόκληρον τὸ α' μέρος τῆς διαλέξεως καὶ μέρος τοῦ β' καταλαμ-

1. PG 63, 695 - 702.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 372.
3. Αὐτόθι.
4. Ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ Ehrhard ὅτι εἰς τὰς 58 ὁμιλίας «οὐχὶ ἀδεξίως συμπιλοῦνται ἐν αὐταῖς, ἓν ὅλον ἑκάστοτε ἀπαρτίζοντα, τὰ ἐκ διαφόρων ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου χωρία, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος...» παρὰ Krumbacher - Σωτηριάδη, τ. Α', σ. 319.
5. PG 63, 695A.
6. Haidacher, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 381.

βάνον μίαν στήλην τῆς PG[1] —πρόκειται περὶ τοῦ προοιμίου καὶ μέρους τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς ζ' διαλέξεως— θεωρεῖται συνδεόμενον πρὸς τὸ *Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν εἰς ὁμιλίας πζ'*, ἔργον Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν PG 59, 252 CB (sic), 224CD, 252E (sic) — 253B[2]. Οὐδὲν ὅμως παράλληλον χωρίον πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Μελιτηνιώτου γραφόμενα ἀπαντᾶται αὐτόθι.

3β'. Παραπέμπει ὁ Haidacher διὰ τὸ *τὰ γὰρ ἀνθρώπινα... κακῶν* (= PG 149, 940C - 941A) παραδιδόμενον ὑπὸ Θ. τοῦ Μελιτηνιώτου εἰς τὸν Ἰω. Χρυσόστομον καὶ δὴ καὶ εἰς PG 48, 343E (sic) καὶ PG 63, 562C[3]. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην παραπομπὴν ὑπενθυμίζομεν ὅτι ὁ 48ος τόμος τῆς PG ἄρχεται ἀπὸ τῆς στ. 533, ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀδύνατον νὰ περιέχεται ἡ στ. 343· εἰς τὴν δευτέραν οὐδὲν ἀνεύρομεν παράλληλον χωρίον Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, ἄλλως τε θὰ ἦτο ἀδύνατον τοῦτο, διότι ἐν PG 63, 562A - 566 περιέχεται συγκριτικὸς πίναξ ἐμφαίνων τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ initia τῆς ὑπὸ τοῦ Δαφνοπάτου συλλογῆς, παρεπέμφθημεν λοιπὸν οὐσίᾳ εἰς πίνακα περιεχομένων!

3γ. Ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ *ἢ γὰρ οὐ νοοῦμεν... ἐφάνη καὶ ἀπέπτη* (= PG 149, 941A) παραπέμπεται εἰς PG 57, 442C καὶ PG 63, 562D[4]. Εἰς μὲν τὴν πρώτην παραπομπὴν οὐδὲν παράλληλον χωρίον ὑπάρχει περὶ δὲ τῆς δευτέρας ἰσχύουν ὅσα ἀνωτέρω (3β') ἐγράφησαν.

3δ', 3ε', 3ϛ'... Πανομοιοτύπως δυνάμεθα νὰ καταγράφωμεν τὰς παραπομπὰς τοῦ Haidacher μετὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὅπου ὡδηγήθημεν δὲν ἀνεύρομεν παράλληλον χωρίον.

4. Ὡς ἀνεφέρθη (1) ἔχει προσδιορισθῇ ὅτι ὁ Θ. Μελιτηνιώτης εἰς τὴν ζ' τῶν διαλέξεών του ταυτίζεται πρὸς τὴν 21ην ἐκλογὴν ἐκ τῶν ἔργων Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου τὴν ὁποίαν καὶ καταγράφει ὁ Haidacher ἐν PG 63, 695 - 701 [τὸ ὀρθὸν 702], οὐδαμοῦ ὅμως τῶν παραπομπῶν του, ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ὡς ἄνω διάλεξιν[5], ἀναγράφονται αἱ ὡς ἄνω στῆλαι, περιοριζομένου τοῦ συγγραφέως δωδεκάκις νὰ παραπέμπῃ ἐν PG 63, 561D - 563A, εἰς τὸν γνωστὸν δηλ. πίνακα περιεχομένων. Προσθέτομεν ὅτι PG 63, 561D εἶναι ἀνύπαρκτος διότι ἡ ἐκτύπωσις φθάνει μέχρι τοῦ 561A!

Ἀνεύρομεν ὄντως παράλληλα χωρία εἰς τὴν 21ην Ἐκλογὴν τοῦ Θ. Δαφνοπάτου τὰ ὁποῖα καὶ παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ, διὰ τὴν συναγωγὴν σχετικοῦ συμπεράσματος.

1. PG 149, 940A - C.
2. Haidacher, σ. 380.
3. Αὐτόθι.
4. Αὐτόθι.
5. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 380 - 381.

1. Χωρία ταυτιζόμενα:

Μελιτηνιώτης, PG 149,		Δαφνοπάτου, Ἐκλογή . . ., PG 63,
940C.	Οὐ τὰ τῶν ἀρχομένων... γέμει κακῶν.	= 696A
941A.	Τὸ δὴ χαλεπώτερον τούτων... ἀπέπτη.	= 696B
941B.	Αἱ ἐξουσίαι καὶ αἱ ἀρχαὶ... ψυχῆς...	= 695C
941BC.	Ὁ δὲ ἀπολαύων... καταποντίζουσα.	= 695CD
941C.	Ἀναπνεῦσαι γὰρ καὶ στῆναι... ἀναπνεῦσαι...	= 695D
941D.	Τὸ ἀτιμίαν ἐνεγκεῖν... ἐκτραχηλισθῆναι...	= 695D
941D - 944A.	Τοὺς μὲν ἄρχειν... ἔργον ἐστίν...	= 696C
944A.	Ὅπερ γάρ εἰσιν... ὑπάρχουσι...	= 696D
944A.	Οὕτω καὶ τῶν πόλεων... βίον...	= 696D
944A.	Ὁ μὲν τοῖς ἄρχουσιν... πολεμεῖ...	= 696C
944B.	Ὁ τοῖς πάθεσι... ὁμιλοῦντα...	= 695B
944C.	Οὐδὲν οὕτω δείκνυσι... χάρις ὑπάρχει...	= 697A
944CD.	Ὁ δὲ ἀνθρώπων... τοὺς νόμους...	= 695BC

2. Χωρία παρηλλαγμένα:

940D.	Τὰ ἀνθρώπινα.... ὅσον ἂν ἐπαρθῇ... τοσούτῳ μείζονα τὴν πτῶσιν ἐργάζεται.	696A.	Τὰ ἀνθρώπινα... ὅσον ἂν ἐπαρθῇ... τοσοῦτον μείζονα τὴν πτῶσιν ἐργάζεται.
941A.	Ἢ γὰρ οὐ νοοῦμεν τὸ τῆς ἐνταῦθα τιμῆς καὶ δόξης εὐμάραντον.	696B.	Εἶτα οὐκ ἐννοεῖς τὸ τούτων (sc. ἀνθρωπίνων πραγμάτων) εὐμάραντον.
941A.	Λοιπὸν οὖν διακρουσώμεθα δόξαν, ἵνα μᾶλλον λάβωμεν δόξαν. Εἰ δὲ διώκομεν δόξαν, ἐκπεσούμεθα δόξης. Τίς δὲ νοῦν ἔχων ἰδὼν ἐζωγραφημένον ἄρτον... τῆς γραφῆς ἅψεται;	696A.	Ἀλλ' εἰ βούλει δόξαν λαβεῖν, διάκρουσαι δόξαν· εἰ δὲ διώκεις δόξαν, ἐκπέσῃς δόξης. Σκιὰ γάρ ἐστι δόξης αὕτη ἡ δόξα. Οὐδεὶς ἄρτον ἰδὼν ἐζωγραφημένον... τῆς γραφῆς ἅψεται.
941B.	Τὸ ... δύνασθαι κατὰ κόσμον, ὥστε φέρειν ἅπαντα καὶ ἄγειν ὅπου βουλόμεθα, καὶ τοὺς ἐχθροὺς λυπεῖν καὶ τοὺς κολακεύοντας εὐεργετεῖν, φυγῇ πάντες φεύγωμεν.	696B.	Ἀλλ' ἐξουσίαν ἔχει (sc. ἡ ἡδονὴ) παρὰ τῷ κρατοῦντι πολλὴν καὶ ἄγει καὶ φέρει πάντα ὅπου θέλει, καὶ τοὺς ἐχθροὺς λυπεῖ καὶ τοὺς κολακεύοντας εὐεργετεῖ καὶ πολλὴν ἔχει δύναμιν.

9 - 5 - 1981

941B.	Ἓν δὴ τοῦτο σκοποῦντες μόνον, ὅπως ἂν ὦμεν ἐν ἀρετῇ καὶ φιλοσοφίᾳ.	695C.	Μηδὲ τοῦτο σκοπῶμεν ὅπως ἐν τιμαῖς ὦμεν καὶ ἐξουσίαις, ἀλλ' ὅπως ὦμεν ἐν ἀρετῇ καὶ φιλοσοφίᾳ.
941B.	Ὥστε εἰς δέον χρήσασθαι τῇ δεδομένῃ ἐξουσίᾳ τε καὶ ἀρχῇ.	695C.	Ὥστε εἰς δέον χρήσασθαι τῇ δεδομένῃ τιμῇ δόξῃ καὶ ἐξουσίᾳ.
941B.	Ἀρχῆς μέγεθος τοῖς οὐκ ἀξίως τῆς ἀρχῆς ζῆν προαιρουμένοις·	695D.	Τιμῆς μέγεθος τοῖς οὐκ ἀξίως τῆς τιμῆς ζῆν προαιρουμένοις.
941D.	Τὸ εὐδοκιμεῖν καὶ προκόπτειν ἐν δήμῳ, ὅσῳ λαμπρότερον ποιεῖ, τοσούτῳ μείζους τοὺς κινδύνους ἔχει καὶ τὰς φροντίδας καὶ τὰς ἀθυμίας.	695D.	Τὸ εὐδοκιμεῖν καὶ προκόπτειν ἐν δήμῳ, ὅσον λαμπρότερον ποιεῖ, τοσοῦτον μείζους τοὺς κινδύνους ἔχει καὶ τὰς φροντίδας.
941CD.	Δυσκόλως εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν εἰσέρχεται· οὐδὲν γὰρ οὕτως ἐκτραχηλίζειν εἴωθεν, ὡς ἡ παρεπομένη τῇ ἐξουσίᾳ παρὰ τῶν πολλῶν δόξα.	695D.	Δυσκόλως εἰς βασιλείαν εἰσέρχεται. Οὐδὲν γὰρ οὕτως ἐκτραχηλίζειν εἴωθεν ὡς ἡ παρὰ τῶν πολλῶν δόξα.
941D.	Οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ φησιν· ἐπειδὴ τὸ ἀρχὰς εἶναι...	696C.	Οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία, φησίν, εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ, τὸ γὰρ ἀρχὰς εἶναι . . .
944A.	Καὶ καθάπερ νηὸς ἐὰν ἀποστήσῃς τὸν κυβερνήτην κατεπόντισας τὸ σκάφος καὶ στρατόν, ἂν [στρατηγὸν] ἀπαγάγῃς..., δεδεμένους τοῖς πολεμίοις παρέδωκας τοὺς στρατιώτας.	696D.	Ὥσπερ γὰρ νηὸς τὸν κυβερνήτην ἐὰν ἀποστήσῃς κατεπόντισας τὸ σκάφος· καὶ στρατηγὸν ἂν ἀπαγάγῃς..., δεδεμένους τοῖς πολεμίοις παρέδωκας τοὺς στρατιώτας.
944A.	Διὰ τοῦτο καὶ σφοδρός ἐστι τιμωρὸς ὁ Θεός, τούτων καταφρονουμένων καὶ δίκην οὐ τὴν τυχοῦσαν, ἀλλὰ καὶ σφόδρα μεγίστην ἀπαιτεῖ τὸν παρακούοντα.	696D.	Διὸ καὶ σφοδρός ἐστι τιμωρὸς καταφρονουμένων τούτων. Οὐ γὰρ τὴν τυχοῦσάν σε δίκην ἀπαιτήσει παρακούσαντα, ἀλλὰ καὶ σφόδρα μεγίστην.
944B.	Δεῖ... ἕκαστον ἄρχοντα.... πᾶσιν ἀνεπίληπτον εἶναι καὶ κρατεῖν μὲν θυμοῦ καὶ φθόνου καὶ ἡδονῆς, πάντα δὲ ὑπὸ τοὺς τοῦ Θεοῦ νόμους ἄγειν καὶ τὸν νοῦν ἐλεύθερον τηρεῖν καὶ μηδ' ὅλως ἐᾶν ἐνδυναστεῦσαι τῇ ψυχῇ τὴν δεσποτείαν τῶν ἡδονῶν· καὶ οὕτως ἀληθῶς ἄρχοντα εἶναι.	696D.	Ὅταν οὖν ὁ ἄρχων ἀνεπίληπτος ᾖ.
		695AB.	Καὶ γὰρ οὗτός ἐστιν ἀληθῶς βασιλεὺς ὁ θυμοῦ καὶ φθόνου καὶ ἡδονῆς κρατῶν καὶ πάντα ὑπὸ νόμους ἄγων τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν νοῦν ἐλεύθερον τηρῶν καὶ οὐκ ἐῶν ἐνδυναστεῦσαι τῇ ψυχῇ τὴν δεσποτείαν τῶν ἡδονῶν.
944B.	Μετὰ πάσης ἡμερότητος ὁμιλοῦντα τοῖς ὑπ' αὐτὸν ταττομένοις.	695B.	Μετὰ πάσης ἡμερότητος ὁμιλοῦντα ταῖς πόλεσιν.
944BC.	Καὶ πάντας ἐντεῦθεν ἐραστὰς ἑαυτοῦ καθιστῶντα καὶ μετ' εὐνοίας περὶ τὴν ἀρχὴν διακεῖσθαι πείθοντα τὸ δυσκατόρθωτον ὄντως πρᾶγμα καὶ μάλιστα πάν-	697A.	Τὸ δὲ πάντας ἐραστὰς καταστῆσαι καὶ μετ' εὐνοίας πεῖσαι διακεῖσθαι περὶ τὴν βασιλείαν δυσκατόρθωτον, κἂν μυρία τις ἀναλώσῃ χρήματα κἂν μυρία

των δεικνύον τὸν ἄρχοντα· οὐ γὰρ *εὐκόλως τοσούτων ἀνδρῶν διάθεσιν* δυνήσεταί τις *ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι κἂν χρήματα ἀναλώσῃ μυρία κἂν μυρία* νική-*σῃ στρατόπεδα κἂν ὁτιοῦν ἕτερον ἐργάσηται.*	*κινήσῃ στρατόπεδα κἂν ὁτιοῦν ἐργάσηται, οὐκ εὐκόλως τοσούτων ἀνδρῶν διάθεσιν πρὸς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι δυνήσεται.*

Ἅπαντα τὰ παράλληλα χωρία περιέχονται εἰς τὸ ἀπὸ β′ - ε′ τμῆμα τῆς διαλέξεως τοῦ συγγρ., τὸ ἀποτελοῦν τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ θέματος. Μερικὰ τῶν παρεμβαλλομένων καταγράφονται μὲν αὐτούσια, ἀλλὰ δὲν τὰ θεωροῦμεν ὡς πηγὰς διότι εὑρίσκονται εἰς ἄλλην σειρὰν συλλογισμῶν εἰς τὴν «Ἐκλογὴν» καὶ εἰς ἄλλην εἰς τὸν Θ. Μελιτηνιώτην. Ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων μερικὰ ὡς ἀξιώματα εἶναι γενικῆς ἀποδοχῆς. Τὰ ὑπόλοιπα διαφέρουν λεκτικῶς, συντακτικῶς καὶ κατὰ τὴν σειρὰν τῶν προτάσεων. Παρομοίας διαφορὰς προσδιωρίσαμεν καὶ εἰς τὴν Μ′ Ὁμιλίαν Ἰω. Χρυσοστόμου *εἰς τὸν Ματθαῖον* (= PG 57, 439 - 446). Ἐξ ὧν παραθέτομεν τινάς, χωρὶς ὅμως, λόγῳ ἐλλείψεως κριτικῆς ἐκδόσεως, νὰ δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι διὰ τὰς διαφορὰς αἴτιος εἶναι ὁ Θ. Δαφνοπάτης ἢ ὁ Θ. Μελιτηνιώτης.

Χρυσόστομος (PG 57)	Δαφνοπάτης (PG 63)	Μελιτηνιώτης (PG 149)
Ὁ μὲν ἀπεστερημένος αὐτῆς (sc. ἐξουσίας), *καὶ ἑκὼν καὶ ἄκων φιλοσοφεῖ* (444A)	*Ὁ ἀπεστερημένος δόξης, καὶ ἄκων φιλοσοφεῖ* (695C)	*ὁ μὲν ἀπεστερημένος ἀρχῆς καὶ ἄκων φιλοσοφεῖ* (941B)
καὶ θύραν ἀνέσπασε στόματος (444A)	*καὶ θύραν ἀνεπέτασε στόματος* (695D)	*καὶ θύραν ἀνεπέτασε στόματος* (914C)
δυσκόλως εἰς βασιλείαν εἰσέρχεται (444B)	*δυσκόλως εἰς βασιλείαν εἰσέρχεται* (695D)	*δυσκόλως εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν εἰσέρχεται*(941C)

Πάντα ταῦτα, ὡς καὶ αἱ προειρημέναι διαπιστώσεις μαρτυροῦν ὑπὲρ τῆς διαφοροποιήσεως τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου ὄχι τόσον εἰς τὴν μορφὴν ὅσον εἰς τὸ περιεχόμενον, ἐκ τῶν σχετικῶν ἔργων Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου[1]. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὰ συμπεράσματα τοῦ Χρυσοστόμου ἔχουν ἄλλας προκειμένας προτάσεις λόγῳ τοῦ διαφόρου στόχου εἰς ὃν ἑκάστοτε ἀπέβλεπε.

Συμπέρασμα : Ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεύνης συνάγομεν ὅτι ὁ Θ. Μελιτηνιώτης πρέπει νὰ θεωρηθῇ πρωτότυπος εἰς τὸ προοίμιον καὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας του (3α), ἐπίσης εἰς τὸν ἐπίλογον (3), εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν του δὲ ὅτι ἀνατρέχει εἰς Ἰω. τὸν Χρυστόστομον. Τὸ προοίμιον ὅμως καὶ ὁ ἐπίλογος ἑνὸς λόγου χαρακτηρίζουν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ οἱουδήποτε θέματος ὡς ἐκφράζοντα τὰς θέσεις τοῦ συγγραφέως. Οἱ ἀποδεικτικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἐπιχειρήματα δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ὑποστήριξιν διαφόρων πολλάκις ἀπόψεων. Κατὰ ταῦτα θεωροῦμεν ὅτι ὁ Θ. Μελιτηνιώτης παρουσιάζει πρωτοτυπίαν εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ θέματος, λογικὴν ἀλληλουχίαν εἰς τὴν παράθεσιν τῶν ἀπόψεών του, τὸ ὅτι διὰ τὴν ὑποστήριξίν των ἐπικαλεῖται λόγους Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου οὐδὲν ἄλλο μαρτυρεῖ ἢ ὅτι ὁ συγγρ. μένει σταθερὸς εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, τῆς θεωρούσης τὸν Χρυσόστομον αὐθεντίαν εἰς τὴν ἑρμηνευτικήν[1], προκειμένου ὅμως νὰ ὑποστηρίξῃ τὰς ἰδικάς του θέσεις, δὲν ἀντιγράφει τυφλῶς, ἀλλ᾽ ἐνεργῶς χρησιμοποιεῖ ὅ τι ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ δόγματος εἶχε καταξιωθῆ. Ἡ ἀντιπαράθεσις δὲ τῶν παρηλλαγμένων χωρίων δεικνύει ἐναργῶς τὴν προσπάθειαν τοῦ συγγρ. νὰ παρουσιάσῃ τὰς ἰδικάς του γενικευμένας ἀπόψεις περὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς ἐξουσίας καὶ οὐχὶ τὰς εἰδικευμένας, ὡς ἀναφερομένας εἰς τὸν Μ. Κωνσταντῖνον, τῆς **21ης** Ἐκλογῆς[2].

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ ἐν γένει διαβίωσις τῶν ἀνθρώπων ἐντὸς συγκεκροτημένης κοινωνίας τίθεται ὑπὸ μίαν ἐξουσίαν[3], ἤτοι δύναμιν, «περιορίζουσαν τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἀνθρώπων διὰ διαταγῶν καὶ καταναγκασμοῦ»[4], καθ᾽ ὅσον ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει θὰ ἔπαυεν ὑπάρχουσα αὐτὴ αὕτη ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας εἰδοποιὸς διαφορὰ εἶναι ἡ ἀποδεκτὴ κοινὴ συμβίωσις. Ἐπειδὴ λοιπὸν κοινωνία ὑπάρχει ὅπου διακρίνεται κοινὴ διαβίωσις, ἐπειδὴ δηλ. ἀπαιτεῖται ἡ ἀποδοχὴ ὅλων τῶν συμβιούντων, εἶναι ἀναγκαῖον οὗτοι, ὑποτάσσοντες τὰς ἀτομικάς των ἀντιδράσεις, νὰ πειθαρχοῦν εἰς ὡρισμένον κώδικα συμπεριφορᾶς διασφαλίζοντα τήν τε κοινωνίαν καὶ τοὺς εἰς αὐτὴν μένοντας καὶ διὰ τῆς παραμονῆς των ἀποδεικνύοντας τοῦτο. Ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀδυναμίας ἡ ἐξουσία ἡ διασφαλίζουσα τὴν κοινωνίαν, προκειμένου νὰ ἐφαρμοσθῇ, ἐκχωρεῖται εἰς μέλη τῆς κοινωνίας τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλουν αὐτὴν ἐπὶ τῶν ἀρχομένων.[5] Εἶναι δὲ καὶ γενικὴ ἡ καθολικότης[6] τοῦ φαινομένου τού-

1. Εἶναι δύσκολον, λόγῳ ἀπουσίας κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων νὰ ὑποστηριχθῇ ἂν ὁ Θ. Μελιτηνιώτης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν Ἐκλογὴν Θ. τοῦ Δαφνοπάτου ἢ τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐκολώτερον ὑποστηρίζεται τὸ πρῶτον, ἰσχύει ὅμως; Ἴσως ὄχι, διότι ἐκτὸς τῆς παραλλάξεως τῆς συντακτικῆς ὡρισμένων φράσεων ὑπάρχουν καὶ διαφοραὶ εἰς τὰς λέξεις τῶν προτάσεων πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ἄλλο χειρόγραφον, εἰς συνειδητὴν ἀφαίρεσιν λέξεως ὑπὸ τοῦ συγγρ., ἢ εἰς ἄλλην τινὰ αἰτίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀναδρομὴν εἰς τὸ πρωτότυπον ἔργον τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου.

1. Ehrhard ἐν Krumbacher-Σωτηριάδου, τ. Α′, σ. 71.

2. Ἡ 21 ἐκλογὴ ἄρχεται διὰ τῶν : *Ὁ μακάριος λέγεται Κωνσταντῖνος* . . . (PG 63, 695A), ἀναφέρεται δὲ εἰς συμβὰν σχετιζόμενον πρὸς κακοποίησιν μιᾶς εἰκόνος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

3. Πβ. Θ. Βορέα, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, ἐν Ἀθήναις 1953², σ. 263. Τοῦ αὐτοῦ, Ἠθική, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 355.

4. Χ. Γ. Σγουρίτσας, ΜΕΕ ΙΑ′, σσ. 277Α.

5. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐνδιαφέρει μόνον ὁ προσδιορισμὸς τῶν δύο τάξεων.

6. Πβ. G. Mosca, Ἡ ἄρχουσα τάξη, Δευκαλίων 22, 1978, σσ. 248 - 62, ἔνθα προσδιορίζεται ἐπίσης ἡ καθολικότης τοῦ φαινομένου.

του, δηλ. ἡ ὕπαρξις τῶν δύο τάξεων, καὶ ὑπερχρονική, παραλλασσούσης μόνον τῆς θέσεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν ἢ τὴν γένεσιν τῆς ἐξουσίας.

Ὁ Θ. Μελιτηνιώτης εἶναι ἀποδέκτης τῆς προχριστιανικῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως διδασκούσης a priori ὕπαρξιν τῆς ἐξουσίας[1], ἀλλὰ κυρίως τῆς μεταχριστιανικῆς[2], δογματιζούσης τὴν θεϊκήν της προέλευσιν[3], πρὸς ἣν στοιχῶν ὁ συγγρ.[4], ἐφ' ὅσον ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι σοφόν, φρονεῖ ὅτι ἡ ὕπαρξις τῆς ἐξουσίας εἶναι ἔργον σοφίας[5]. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην, πρέπει νὰ νοηθῇ καὶ ἡ ἀπαγόρευσις διασαλεύσεως τῆς ὑπὸ τῆς ἐξουσίας τεθείσης τάξεως. Ἡ καταστροφὴ τῆς τάξεως ὁδηγεῖ εὐθέως εἰς ἀταξίαν, συνεκτικὸς δὲ δεσμὸς αὐτῆς εἶναι ἡ ἔλλειψις συνειδήσεως τοῦ ἑαυτοῦ της. Διότι δὲν διαφέρει ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας ἔχει ταραχθῇ ἡ τάξις, κατὰ τὸν Θ. Μελιτηνιώτην, τῆς χαρακτηριζομένης ὑπὸ τῆς ἀνοίας[6], ἀφοῦ ἡ διαβίωσις, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῆς τάξεως καὶ τοῦ λόγου, θὰ εἶναι χειροτέρα τῆς εἰκόνος τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν τὰ ἀγεληδὸν ζῶντα ἄγρια ζῷα : *τῶν πόλεων ἂν τοὺς ἄρχοντας ἀνέλῃς, θηρίων ἀλόγων ἀλογώτερον βιωσόμεθα βίον*[7].

Πέρα τῆς διαπιστώσεως ταύτης πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ σημασία

1. Ὁ Πλάτων ἀναπτύσσει τὸ θέμα εἰς τὴν Πολιτείαν, τὸν Πολιτικόν, τοὺς Νόμους κ.ἀ., ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἠθικ. Νικομ. Θ 13, 1161b, Πολιτικὰ A2,1252b. Ὁμοίως οἱ Στωϊκοί, SVF III, 80,34 - 36.

2. *Οὐκ εἶχες ἐξουσίαν οὐδεμίαν κατ' ἐμοῦ, εἰ μὴ ἦν σοι δεδομένον ἄνωθεν*, Ἰω. ιθ', 11.

3. Διὰ τὴν θέσιν τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος πβ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Τὸ Βυζάντιον μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ΕΕΒΣ ΚΗ', 1958, σσ. 367 - 400, ἰδίᾳ ἐν σσ. 379 - 382. Πβ. καὶ Ἀγγελικὴν Λαΐου - Θωμαδάκη, Οἱ δύο Ἐξουσίες : ἡ διαμάχη μεταξὺ παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν, Actes du XVe Congrès International d'études Byzantines, IV, Athènes 1980, σσ. 173 - 185, ἐν σ. 174, παρατηρεῖται τὸ παραδοσιακὸν τῆς βυζαντινῆς ἰδεολογίας τοῦ 12ου αἰ.

4. Ἡ ἄποψις αὕτη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καθ' οὓς οἱ διανοηταὶ ἠκολούθουν τοὺς σοφιστὰς ἐδέχθη ἀγρίαν πολεμικήν. Πβ. Θ. Βορέα, Εἰσαγωγή . . ., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 253, 277. Κατὰ τοὺς προηγηθέντας ὅμως τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου χρόνους ὡς καὶ κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας, ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ προελεύσεως τῆς ἐξουσίας ἦτο γενικῶς ἀποδεκτή, κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς ζωῆς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦτο ὑπεστηρίζετο εἰς κάθε εὐκαιρίαν. Πβ. D. J. Geanakoplos, Byzantine East and Latin West, Oxford 1966, σ. 60 (ἑλλ. μτφρ., σ. 99).

5. PG 149, 944A.

6. Τὰ αὐτὰ ὑπεστηρίζοντο ἀργότερον καὶ ὑπὸ τοῦ Βάκωνος (ΙΖ' αἰ.) θεωροῦντος ὅμως ὅτι ἡ τάξις ὑπαγορεύεται ἐκ τῆς φύσεως, ἐξ οὗ καὶ ὑπεστήριζεν ὅτι εἰς τὴν φύσιν πρέπει κανεὶς νὰ ὑπακούῃ καὶ ὄχι νὰ διατάσσῃ αὐτήν· natura non vincitur nisi parendo. Παρὰ Β. Ν. Τατάκη, Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1975, σ. 214.

7. PG 149, 944A. Ἀλλαχοῦ ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ προσέχωμεν μήπως *κατενεχθῶμεν εἰς τὴν τῶν ἀλόγων εὐτέλειαν*, PG 149, 896B, ἀλλὰ καὶ ἐν PG 149, 892C - 898C τὰ αὐτὰ ἐκτίθενται.

τὴν ὁποίαν ἐδῶ ἀποδίδει ὁ Θ. Μελιτηνιώτης εἰς τὸ λογικόν, ὡς ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, διὰ τὴν συγκρότησιν συνειδητῶν κοινωνιῶν. Ἀσφαλῶς δὲ πρέπει νὰ ὑποσημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸν συγγρ. ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, δι' ἧς οὗτος διαφέρει τῶν ζῴων, θεωρεῖται ὡς ὁ συνεκτικὸς κρίκος ὁ συνάπτων τοὺς ἀνθρώπους εἰς κοινωνίαν. Αὕτη προφανῶς ἀλλὰ καὶ σημαντικῶς διακρίνει τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν τῆς οἱασδήποτε ἀγέλης τὴν ὁποίαν συγκροτοῦν, ἐλαυνόμενα ὑπὸ τοῦ ἐνστίκτου, τὰ ἄγρια ζῷα. Εἰς τὴν σκέψιν ταύτην περὶ τῆς ἀξίας τοῦ λόγου, πέρα τοῦ ἀνωτέρω, προσθετέον ὅτι ἡ ὀρθὴ χρῆσις τοῦ λογικοῦ ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ συγγρ. διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἐπιζητουμένης θεωρίας τοῦ Θεοῦ. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ ἀντιδιαστολὴ μεταξὺ τῆς τότε θεωρουμένης ὀρθῆς χρήσεως τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἀποδεκτῆς σήμερον, καθ' ὅσον τότε ἡ χρῆσις τοῦ λογικοῦ συνίστατο εἰς τὴν ἄρνησιν τῶν διαφόρων λογισμῶν καὶ κατάφασιν μόνον τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν φέροντος λογισμοῦ.

Εἴχομεν δηλαδὴ οὐσίᾳ ἀποφατισμὸν τῆς λογικῆς[1], ἐνῷ ἀντιθέτως σήμερον κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ παραλόγου, ἔχομεν παραδόξως ἀποθέωσιν τῆς μὴ - λογικῆς διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῶν διαφόρων αὐθεντιῶν τῶν κατευθυνουσῶν τοὺς μὴ σκεπτομένους καὶ ἄρα ἀκρίτως ὑποτασσομένους ἀνθρώπους. Ὁ Θ. Μελιτηνιώτης ἀντιθέτως θεωρῶν ἐνταῦθα ὡς βίον στερούμενον λογικῆς τὸν ἀποχωρισθέντα τῆς τάξεως καὶ τοῦ νόμου, συμφωνεῖ πρὸς παλαιοτάτην σχετικὴν ἀντίληψιν, ἀφοῦ ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης εἶχεν ἐπισημάνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποχωριζόμενος τοῦ νόμου καθίσταται ὅλων τῶν ζῴων χειρότερος[2].

Ἐπειδὴ ὅμως τὰ ζῷα δὲν συνιστοῦν κοινωνίαν, διὰ τοῦτο καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀσπαζόμενοι τὴν αὐτὴν ὀρθὴν γνώμην, ὅτι δηλ. ἡ ἀνυπαρξία τῆς τάξεως ὑποβιβάζει τὸν ἄνθρωπον εἰς τάξιν χειροτέραν τῆς τῶν ζῴων, ὁμολογοῦν οὕτως ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς τάξεως ὁδηγεῖ ἀφεύκτως εἰς τὸν ἀφανισμὸν αὐτῆς ταύτης τῆς πολιτείας[3]. Ἄρα ἡ ἀποδοχὴ τῆς τάξεως καὶ ὑπάρξεως ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων δηλοῖ καὶ ὕπαρξιν λογικοῦ, δεδομένου ὅτι τὸ ἀντίθετον, ἤτοι ἡ διασάλευσις τῆς τάξεως, ὁδηγεῖ εἰς ἄλογον βίον.

Οὕτως ὁ Θ. Μελιτηνιώτης δεχόμενος τὰ ἀνωτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὴν σύστασιν τῆς πολιτείας τοποθετεῖται ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἐκ συνθήκης ἐμφανίσεώς της, ἀπόψεως ὑποστηριχθείσης ὑπὸ τῶν Σοφι-

1. Πβ. Ν. Γ. Πολίτου, Ἡ πρὸς τὴν θεωρίαν ὁδὸς Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου, ΕΕΒΣ ΜΓ', 1977 - 78, σσ. 345 - 364, ἐν σ. 361.

2. *Ὥσπερ καὶ τελεωθὲν βέλτιστον τῶν ζῴων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων*, Ἀριστοτέλους, Πολιτ. 1253a, 31.

3. Ὁ Β. Spinoza, Tractatus Politicus III,3, φρονεῖ ὅτι καταστρέφεται ἐκείνη ἡ πολιτεία εἰς τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἔχει τὴν αὐτὴν ἐξουσίαν, ὅταν δηλ. δὲν ὑπάρχῃ διάκρισις ἐξουσιῶν καὶ τάξεις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων.

στῶν, τῶν Ἐπικουρείων καὶ λοιπῶν τόσον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅσον καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπὸ τοῦ Th. Hobbes (1588 - 1679) τοῦ **J. J.** Rousseau (1712 - 1788) καὶ τῶν ἐφεξῆς ἀσπαζομένων καὶ διδασκόντων παρομοίας θέσεις[1], ἐξ ὧν ἐξεπήγασαν πλεῖσται ὅσαι τῶν νεωτέρων περὶ ἐξουσίας διδασκαλιῶν. Ἂς ὑπομνησθῇ ὅτι ἡ ποιότης τῆς ἐπιδράσεως τῶν Σοφιστῶν ἐπὶ τῶν πολιτειῶν μακροπροθέσμως ὡδήγησεν εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνιῶν καὶ τὴν ἀντικατάστασίν των ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις ἐπίσης ὡδηγήθη εἰς τὴν διάλυσιν. Ταῦτα ἀναφέρονται διότι καὶ σήμερον παρουσιάζονται παρόμοια ἐνδεικτικὰ σημεῖα, ἐξ ὧν διαπιστοῦται ἔντεχνος καὶ ἐν πολλοῖς τελεσφόρος προσπάθεια μειώσεως τῆς ἰσχύος τῶν μικρῶν - ἀδυνάτων κρατῶν καὶ φυλῶν, τῶν ὁποίων πλέον ἡ ὕπαρξις καὶ ἀσφάλεια ἐξαρτᾶται ὄχι ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ἀγράφων, ἄρα ἰσχυόντων διὰ παντός, νόμων, ἀλλ' εἴτε ἐκ τοῦ ζωτικοῦ χώρου εἴτε ἐκ τῆς θέσεώς των ἐντὸς τῶν σφαιρῶν ἐπιρροῆς εἴτε ἐξ ἄλλων διαφόρων ἐγγράφων μάλιστα συνθηκῶν, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις καὶ ἰσχὺς ἐπαφίεται ἐπίσης εἰς τὴν διακριτικὴν εὐχέρειαν τῆς ὀρέξεως τῶν ἰσχυρῶν. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς κινήσεως ταύτης ἐξηγεῖται καὶ ἡ προσπάθεια ὑπαγωγῆς τῶν κρατῶν ὑπὸ μίαν «παγκόσμιον κυβέρνησιν»(;)[2] κρυπτομένην ὑπὸ ποικίλα κατὰ καιροὺς πρόσωπα καὶ μορφάς, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἀνωνυμία, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐπιτεύξεως τῶν σκοπῶν της, ἤτοι τῆς ὑποδουλώσεως τῶν ἀνθρώπων.

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπότοκα τῆς ἀπόψεως καθ' ἣν ἡ ἐξουσία εἶναι προϊὸν συνθήκης καὶ ὄχι ὅτι αὕτη ἔχει θείαν τὴν προέλευσιν ὡς διδάσκει ὁ Θ. Μελιτηνιώτης. Οὕτως ἐχόντων ὅμως αἱ θέσεις τοῦ συγγρ. εὑρίσκουν ἓν ἐπὶ πλέον ἔρεισμα ἐπικαιρότητος. Ἂν ἡ ἐξουσία ἔχῃ ἀφετηρίαν τὸν Θεόν, ὅπως διδάσκεται ὑπὸ τοῦ Μελιτηνιώτου, τότε ὅλοι, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως, ὑπακούουν εἴς τι κοινὸν καὶ ἅμα ὑπερχρονικόν· μέτρον κατὰ ταῦτα τῶν ἀποφάσεων, σκέψεων κλπ. θὰ εἶναι κάτι τὸ σταθερόν. Ἀντιθέτως ὑποστηριζομένης τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἐξουσία εἶναι θέσει, συνεπάγεται ἡ δυνατότης μεταβολῆς της εἴτε πρὸς τὸ αὐστηρότερον εἴτε πρὸς τὸ ἐλαστικώτερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀκώλυτον ἐπιβολὴν διαφόρων μορφῶν καταπιέσεως, ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πλανήτου μας, ὅπου τὸ *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*[3] ἔχει καταστῇ δόγμα[4] συντελοῦν τὰ μέγιστα εἰς

1. Πβ. Κ. Δ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 360, ἔνθα παρουσιάζει ὡς πρωταρχικὸν τὸ πολιτικὸν φαινόμενον.
2. Pierre Samuel, Écologie, μτφρ. Ἄννας Μαράτου, ἔκδ. Βέργος 1973, σσ. 228 - 229, ἔνθα γράφεται ὅτι μία ἀνθρωπότης ὁμοιόμορφος θὰ καταλήξῃ εἰς καταστροφήν, ἀντιθέτως ὅτι ἡ ἄμυνα τῆς ἀποκεντρωμένης κοινωνίας εἶναι εὐκολωτέρα.
3. DK 80[74]B1.
4. Ποικιλοτρόπως βεβαίως ἑρμηνευόμενον, ἀφοῦ διαφορετικῶς αὐτοαναιρεῖται.

τὸν ἀποπροσανατολισμὸν —ἄρα ἀποργάνωσιν— τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀπολέσαντος τὸ σταθερὸν σημεῖον τῆς ἀναφορᾶς του. Τὴν καταλυτικὴν δύναμιν ἐπὶ τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας τὴν ὁποίαν ἐπιφέρει ἡ οἰκειοποίησις τῆς ἐξουσίας ἀναγνωρίζων ὁ Πλάτων γράφει ὅτι ὁ Θεὸς καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρον τῆς ὑπάρξεως τῶν διαφόρων πραγμάτων[1].

Ἐπειδὴ κατὰ ταῦτα ἡ κοινωνία ἡ κηδομένη ἑαυτῆς προκειμένου νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν ὕπαρξίν της πρέπει νὰ ζῇ οἰκείως πρὸς τὴν λογικὴν φύσιν της καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἄλογον τῶν ζῴων, κρίνεται, φρονεῖ ὁ Θ. Μελιτηνιώτης, ἀναγκαία ἡ ὕπαρξις τῆς ἐξουσίας[2], ἤτοι ἡ ταυτόχρονος παρουσία ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, διὰ τοῦτο ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ἐξουσίας, θεωρουμένης θείας[3], ἀλλ' εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην θέσιν των ἔναντι αὐτῆς. Κυρίως ὁ λόγος ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἄρχοντας[4] καὶ μάλιστα καθ' ὃν βαθμὸν οὗτοι κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας των πράττουν ἢ ὄχι κατὰ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ τὸν σταθερόν, ἢ ἀκολουθοῦν τοὺς μεταβάλλοντας γνώμην ἀνθρώπους.

Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ συγγρ. ἐλεύθερος, καὶ ἐπειδὴ *οὐδεὶς φύσει καλὸς ἢ κακός*[5], ἐναπόκειται εἰς τὴν αὐτεξουσιότητά του νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ γήϊνα ἢ τὰ θεῖα. Διὰ τοῦτο ἡ μελέτη τοῦ συγγρ. ἀφορᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον - ἄρχοντα ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην τῶν ἐν αὐτῷ ἀντιρρόπων δυνάμεων αἱ ὁποῖαι ἐνδυναμοῦνται περισσότερον εἰς τοὺς ἀσκοῦντας ἐξουσίαν. Ἐξετάζεται δὲ καὶ ὁ ἄνθρωπος - ἀρχόμενος, ἰδίᾳ δεχόμενος ἢ ἀπορρίπτων τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν τάξιν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξουσίαν ὁ Θ. Μελιτηνιώτης φρονεῖ ὅτι ἡ παρουσία της εἶναι καθολικὸν φαινόμενον, ἡ ἀρχή της ὅπως ἦτο τότε δεκτόν, ἀνάγεται εἰς τὸν Θεόν[6], διὰ τοῦτο ἡ διασάλευσίς της ἀπαγορεύεται, ὡς πρᾶξις ἐναντιουμένη εἰς τὴν θείαν θέλησιν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρᾶξις ἀπομακρύνουσα τοὺς ἀνθρώ-

1. Πλάτωνος Νόμων Δ. 716c, 4.
2. PG 149, 941D.
3. PG 149, 944A.
4. Ἡ θέσις τοῦ συγγρ. περὶ τῶν ἀρχομένων συνάγεται ἐξ ἀντιδιαστολῆς κυρίως καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ ἐπακολουθοῦντα τοὺς κακοὺς ἄρχοντας γεγονότα.
5. *Ἐπείπερ οὐδεὶς φύσει καλὸς ἢ κακός, ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει κεῖται ἡμῶν ὄντων αὐτεξουσίων τὸ πονηροὺς μὲν ὑπάρχειν τῇ οἰκείᾳ ῥαθυμίᾳ κεχρημένους καὶ τὴν ἑαυτῶν προδιδόντας σωτηρίαν καὶ τῆς θεόθεν εὐνοίας ἑαυτοὺς καθιστῶντας ἐρήμους, ἀγαθοὺς δὲ εἶναι τῇ οἰκείᾳ σπουδῇ τὰ τῆς ἀρετῆς ἔργα κατορθοῦν δυναμένους μετὰ τῆς ἄνωθεν χάριτος*, PG 149, 893D.
6. Πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων λέγομεν ὅτι «ἡ ἀρχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μετὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τῆς Ἀσίας οὔτε ἄλλωστε μετὰ τοῦ πεφωτισμένου δεσποτισμοῦ τῆς νεωτέρας Εὐρώπης», Δ. Α. Ζακυθηνός, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 380.

πους ἐκ τοῦ Θεοῦ, παραλλήλως δ' ὑποβιβάζουσα τούτους εἰς τάξιν κατωτέραν τῆς τῶν ζῴων, καθ' ὅσον ἡ πρᾶξις αὕτη δὲν δικαιολογεῖται εἰ μὴ μόνον ἐκ τῆς ἀπουσίας τοῦ λογικοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ συγγρ. τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν δεχομένων φύσει τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐξουσίας, διὸ καὶ ἀποδέχεται τὴν ταυτόχρονον ὕπαρξιν ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων. Δὲν ἦτο ὅμως τοῦτο τὸ κύριον ζητούμενον, ἀλλὰ ἡ αἰτιολόγησις τῆς ὑποστηρίξεως τῆς γνώμης περὶ τῆς μὴ ἀποδοχῆς τῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία συνάγεται ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν γνωμῶν τοῦ συγγρ. τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ἐν ἐξουσίᾳ εὑρισκόμενον ἄτομον.

4. Ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἐξουσίᾳ

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου περὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν ἐξουσίᾳ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀφορώσας εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν γένει, περὶ τῶν ὁποίων λέγει ὅτι ἔχουν μικροτέραν τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ ὀνείρου ἀξίαν[1]. Ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμη του ἀφορμᾶται κυρίως ἐκ τῆς μικρᾶς χρονικῆς διαρκείας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς· συνάγομεν τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ἐν συνεχείᾳ, ἀξιολογῶν τὴν ἐκ τῶν ἀνθρώπων προερχομένην δόξαν, παρομοιάζει ταύτην πρὸς τὰ ἄνθη τὰ ἔχοντα μικρὰν διάρκειαν ζωῆς[2] καὶ ἀνατρέχει μάλιστα εἰς σχετικὴν ρῆσιν τοῦ Ἀπ. Πέτρου γράφοντος *δόξα ἀνθρώπου ὡς ἄνθος χόρτου*[3] καὶ ἀνατρέχοντος εἰς τοὺς λόγους Ἡσαΐου τοῦ προφήτου[4].

Ὁ συγγρ. δὲν ἐχρησιμοποίησε τὴν ὡς ἄνω ρῆσιν, διὰ νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς ἐξουσίας καταναγκαστικῶς —δηλ. διὰ τοῦ συλλογισμοῦ, ἀφοῦ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Προφήτου καὶ τοῦ Ἀποστόλου ὁμιλεῖ περὶ τῆς δόξης τῶν ἀνθρώπων ὡς ἄνθους, πρέπει ἡμεῖς . . . —ἀντιθέτως θέλων νὰ ὑποστηρίξῃ τὰς ἀπόψεις του δι' ἐπαγωγῆς ἐπικαλεῖται γνώσεις διαφόρους ψυχολογικὰς κλπ., ἀλλὰ καὶ ταύτας δὲν χρησιμοποιεῖ διὰ νὰ καταναγκάσῃ λογικῶς, ἀλλ' ἁπλῶς μόνον διὰ νὰ ὑποδείξῃ.

Εἶναι γενικῶς παραδεκτὸν ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι εὐεπίφοροι εἰς τὰ πάθη. Ἑπόμενος τούτοις ὁ Θ. Μελιτηνιώτης ὁμιλεῖ περὶ τῶν παθῶν ὡς νοσημάτων τῆς ψυχῆς[5], σχετικὰ δὲ νοσήματα πρὸς τὴν ἐξουσίαν καταγράφει τὸν φθόνον, τὴν φιλοχρηματίαν[6] καὶ τὰς ἡδονὰς ἐν γένει[7]. Ἐξυπακούεται ὅτι

1. *Σκιᾶς καὶ ὀνείρων εἰσὶν* (sc. ἄνθρωποι) *εὐτελέστεροι*, PG 149, 940B, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἀναφερόμενος εἰς τοὺς πρὸ ἡμῶν πλουτήσαντας γράφει περὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν κεκτημένων *οὐχὶ σκιὰ καὶ ἄνθος;* PG 149, 980C.
2. PG 149, 940C.
3. Πέτρ. Α'. α', 24.
4. Ἡσαΐου μ', 6.
5. PG 149, 940B.
6. Αὐτόθι.
7. PG 149, 944B.

τὰ πάθη ταῦτα καταλαμβάνουν τὸν ἄνθρωπον ἐν ἐξουσίᾳ, ἀλλ' ὄχι ἀπαραιτήτως πάντα ἄνθρωπον, διὰ τοῦτο γράφων ὁ συγγρ. περὶ τοῦ καλοῦ ἄρχοντος λέγει ὅτι οὗτος ἐξουσιάζει τοῦ φθόνου, τῆς πενίας καὶ τῆς ἡδονῆς[1]. Ἂν ὅμως ὁ καλὸς ἄρχων ἐξουσιάζῃ τούτων, εἶναι δὲ ταῦτα ὅσα ἀπαντῶνται κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῆς ἐξουσίας, συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν ἐξουσίᾳ δὲν καταλαμβάνεται ὁπωσδήποτε ὑπὸ τῶν νοσημάτων τούτων, ἀλλ' ὅτι αὐτοπροαιρέτως ὑποτάσσεται ἢ ὄχι εἰς αὐτά. Πάντως ὁ ἀσκῶν τὴν ἐξουσίαν ρέπει πρὸς τὰ ἐν λόγῳ πάθη. Ὁ ἔρως τῆς δόξης ἰσχυρότερον παντὸς ἄλλου συντελεῖ, κατὰ τοῦ συγγρ., εἰς τὸ νὰ ἀσχημονῇ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀγαπῶντος τὴν δόξαν[2]. Εἰς τὰ ἄλλα νοσήματα δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ πάθος τῆς φιλαρχίας, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνον τὸν ἄνθρωπον τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀταξίαν, ἤτοι τὴν ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ τάξιν. Κατὰ τὸν συγγρ. εἶναι ἀδύνατον νὰ ζήσῃ κατὰ Χριστὸν[3] ὁ κυριευμένος ὑπὸ τοιούτων παθῶν. Ἡ θρησκευτικὴ ὅμως ζωὴ ἦτο διὰ τοὺς περισσοτέρους τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγρ. κατάστασις, ἡ δὲ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσις τὸ ζητούμενον. Συνάγεται ἄρα ὅτι, ἐφ' ὅσον τὸ πάθος τῆς φιλαρχίας ὁδηγεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν ἄνθρωπον μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἔνθα δὲν ὑπάρχει δυνατότης βιώσεως τῆς κατὰ Χριστὸν ζωῆς, πρέπει οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀποφεύγουν νὰ καταληφθοῦν ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλαρχίας, ἄρα νὰ μὴ ἐπιδιώκουν ἀξιώματα. Τὸ συμπέρασμα, ἂν καὶ ἕπεται ἀβιάστως, ἐν τούτοις δὲν ἐκτίθεται καὶ λόγῳ σεβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀκροατῶν - ἀναγνωστῶν, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἀποκλείει ὁ συγγρ. τὴν δυνατότητα ὑπάρξεως καλοῦ ἄρχοντος, χαρακτηριζομένου πρῶτον μὲν ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς κατισχύσεώς του ἐπὶ τῶν παθῶν, εἶτα δὲ ἐκ τῆς συμμορφώσεώς του πρὸς τὸ δέον, τὸ ὑπαγορευόμενον ὑπὸ τῆς ὑποτασσομένης συνειδήσεως εἰς τὸν νόμον τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι εἰς τὸν ἀντιστρατευόμενον αὐτὸν νόμον τῆς σαρκός[4]. Παρ' ὅλον δὲ ὅτι τὰ προηγηθέντα δύνανται νὰ ἀποτρέψουν, τὸν θεωροῦντα ἑαυτὸν ἀδύνατον διὰ παρόμοια παλαίσματα, ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴν ἀξιωμάτων ὁ συγγρ. ἐπιφέρει καὶ ἄλλα ἀποδεικτικὰ τῆς γνώμης του ἐπιχειρήματα.

Οὕτω παρουσιάζεται ὡς ἀδυναμία ἡ εὐχέρεια ἣν ἔχει ὁ ἐν ἐξουσίᾳ ἄρχων νὰ διατάσσῃ καὶ νὰ ἐξαναγκάζῃ τοὺς ἀρχομένους εἰς ὑποταγὴν εἰς τὰ ἰδικά του κελεύσματα[5]. Ἡ δυνατότης αὕτη, κατὰ τὸν συγγρ., εἶναι τὸ πρῶτον καὶ κύριον τῶν ἐμποδίων πρὸς τὴν κατὰ Θεὸν ζωήν, διότι ἡ ἐνέργεια τοῦ διατάσσειν, ἀκολουθουμένη ὑπὸ τῆς ἐκτελέσεως τῶν διαταγῶν ἐπάγεται εἰς τὴν

1. PG 149, 940B.
2. PG 149, 940A.
3. *Οὐκ ἔστι ταύτης* (sc. δόξης) *ἐρῶντα ζῆσαι βίον ἐσταυρωμένον*, PG 149, 940B.
4. Ἡ ἀντινομικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι γεγονὸς μαρτυρούμενον ὑπὸ πάντων.
5. M a x W e b e r, Wirtschaft und Geselschaft (Grundriss der Verstehenden Soziologie), Tübigen 1956[4], σ. 28.

ψυχὴν τοῦ ἄρχοντος ἡδονήν[1]. Ἡ ἡδονὴ ὅμως ὡς πάθος τῆς ψυχῆς, ὄχι μόνον ἀποτρέπει τὸν ἄνθρωπον τοῦ δρόμου τῆς ἀρετῆς, ἀλλ' ἐπιπροσθέτως, καὶ σχετικῶς πρὸς τὴν ἐξουσίαν, *πολλοὺς* (sc. ἄρχοντας) *ἄκοντας εἰς τὸ ὑβρίζειν ἐνέβαλε καὶ θυμὸν ἤγειρε καὶ χαλινὸν γλώσσης ἀφεῖλε καὶ θύραν ἀνεπέτασε στόματος, ὥσπερ ὑπὸ πνεύματος τὴν ψυχὴν ἀναρριπίζουσα καὶ εἰς τὸν ἔσχατον τῶν κακῶν βυθὸν τὸ σκάφος καταποντίζουσα*[2]. Οὕτως ὁ ἄρχων ὁ καταλαμβανόμενος ὑπὸ τῆς ἡδονῆς τῆς ἐξουσίας μετασχηματίζεται εἰς τύραννον. Ὁ Νικόλαος ὁ Μυστικὸς περιγράφων τὸν τύραννον παραθέτει τὰ ἑξῆς: *πᾶς τύραννος καὶ ἄπιστος καὶ ψεύστης καὶ παράνομος καὶ ἄδικος καὶ τὸ κεφάλαιον τῆς κακίας, μὴ νομίζων εἶναι Θεοῦ πρόνοιαν μηδ' ὑπὸ τῆς ἐκείνου κρίσεως τε καὶ νεύσεως τὰ ἀνθρώπινα διοικεῖσθαι καὶ ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας διανέμεσθαι τοῖς ἀνθρώποις*[3]. Τύραννος λοιπὸν δὲν εἶναι διότι αὐτοπροαιρέτως ἁπλῶς ἐνεργεῖ, ἀλλ' ὡς παραβαίνων τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἁμαρτωλῆς του συμπεριφορᾶς. Ἡ καταβύθισις τοῦ σκάφους τῆς πολιτείας, εἶναι ἀπότοκος τῆς διακυβερνήσεως τῆς πολιτείας κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς ἡδονῆς, ἡ ὁποία δυνατὸν νὰ καταλάβη τοὺς ἐν ἐξουσίᾳ εὑρισκομένους καὶ διατάσσοντας ἀνθρώπους. Ἡ πολιτεία λοιπὸν ἡ ὁποία διοικεῖται κατὰ τὰς ὀρέξεις τοῦ ἄρχοντος ὁδηγεῖται κατὰ τὸν συγγρ. εἰς ὄλεθρον.

Ἄρα τὸ κατ' ἐξοχὴν ἁρμόζον εἰς τὴν ἐξουσίαν, τὸ διατάσσειν, λόγῳ τῆς εὐκολίας μεθ' ἧς γεννᾷ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ διατάσσοντος τὴν ἡδονήν, φθάνει καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ μετασχηματίση ἕνα, ἀσθενῆ βεβαίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δυνατότητα κατισχύσεως ἐπὶ τῶν παθῶν του, ἄρχοντα εἰς τύραννον. Ἡ τυραννία ὅμως εἶναι ὕβρις καὶ ἀναίδεια πρὸς τὸν θεῖον νόμον, ὡς ὑποσκελίζουσα τοῦτον, ὡς τοιαύτη δὲ συνιστᾷ ἐπίσης ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς ἀρχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν δοτὴρ τῆς ἐξουσίας εἶναι ὁ Θεός, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐντολοδόχος. Οὕτως ἡ τυραννία προβάλλει τὸν ἄνθρωπον ὑπερμέτρως καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς πηγὴν τῆς ἐξουσίας.

Ἂν μόνη ἡ ἐκ τῆς φιλαρχίας καὶ καταλήψεως τῆς ἐξουσίας ἡδονὴ ὁδηγῇ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν τυραννίαν, τότε συνάγεται ἀβιάστως ποῦ ὁδηγεῖται ὁ κατασχεθεὶς καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων νοσημάτων, ἤτοι τοῦ φθόνου ἢ τοῦ ἔτι ἰσχυροτέρου, τῆς φιλοχρηματίας. Ὁλόκληρον τὴν ἐνάτην διάλεξιν ἀφιέρωσεν ὁ Θ. Μελιτηνιώτης[4] εἰς αὐτὴν γράφων σὺν τοῖς ἄλλοις: *ὁ χρημάτων ἐρῶν οὐ μόνον οὐκ ἀγαπᾷ κατὰ τὴν ἐντολὴν τοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς φίλους μισεῖ . . . καὶ οὕτω τυραννικόν ἐστι τὸ τῆς φιλαργυρίας πάθος . . . καὶ ὅσω-*

1. PG 149, 944B.
2. PG 149, 941BC.
3. Νικολάου Μυστικοῦ Τῷ Συμεὼν ἄρχοντι Βουλγαρίας, PG 111, 49BC. (= Jenkins - Westerink, σ. 30,69 - 72).
4. PG 149, 973A - 988B.

περ ἂν αὐτῇ μᾶλλον | *δουλεύωσι, τοσούτῳ τὰ τῆς ἡδονῆς αὔξεται. Διὸ καὶ ταύτῃ μάλιστα ἀνίατον τὸ νόσημα γίνεται, καὶ δυσάλωτον τὸ θηρίον*[1]. Ὁ ἐν ἐξουσίᾳ εὑρισκόμενος ἄνθρωπος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ μετασχηματίζεται λοιπὸν εἰς τύραννον ἀφ' ἧς καταληφθῇ ὑπὸ τῶν ἀναφερθέντων νοσημάτων τῆς ψυχῆς. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον καταλαμβάνεται ὑπὸ τοιούτων παθῶν ἀποδίδεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τὴν ὁποίαν ἀποκτοῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ τοὺς ἀναγνωρίζουν ὡς ἐξουσιαστὰς οἱ ἀρχόμενοι, καὶ νὰ τοὺς ἀποδίδουν οἱ ὑπήκοοί των τὸν ἀπαιτούμενον σεβασμόν, τὴν προσήκουσαν δηλονότι εἰς τὸ ἀξίωμά των δόξαν καὶ τιμήν[2].

Ἑπομένως, κατὰ τὸν συγγρ., ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ἐξουσίαν, παρομοιαζομένην πρὸς βραχείας διαρκείας ἄνθη, κυρίως διότι ἡ ἔφεσις πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐκ τοῦ ἄρχειν δόξης γεννᾷ εἰς τὴν ψυχὴν πλῆθος παθῶν ἀπαγορευόντων τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ συνάφειαν καὶ κοινωνίαν. Ἐκτὸς δὲ τῆς πιθανῆς ἀτομικῆς του καταστροφῆς πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ τις τὴν ἐξουσίαν καὶ διότι, ἐὰν δὲν πολιτεύεται συμφώνως πρὸς τὸν θεῖον νόμον, ὁδηγεῖται τὸ σκάφος τῆς πολιτείας εἰς τὸν ὄλεθρον. Τὸ ὅτι ὅμως πάντα ταῦτα ἐπακολουθοῦν εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας, γεννᾷ ἀναγκαίως τὸ πρόβλημα ἀσκήσεως αὐτῆς συμφώνως ἢ μὴ πρὸς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, διότι ὁ ἄνθρωπος ὑπεφρονῶν καὶ θεωρῶν ἑαυτὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας ἀντιτίθεται ὁπωσδήποτε εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ θὰ παρουσιασθοῦν αἱ ἀπόψεις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου περὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας κατὰ τὸν νόμον τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ.

5. Ἡ ἐξ ἀνθρώπων δόξα

Ἑπόμενος ὁ Μελιτηνιώτης εἰς τὴν ἀρχὴν καθ' ἣν πᾶν ὅ τι προέρχεται ἀπό τινος εἶναι κατωτέρας ἀξίας τοῦ ἐξ οὗ προέρχεται —τὸ γένος εἶναι εὐρύτερον τοῦ εἴδους—, δεδομένου δὲ ὅτι τοὺς ἀνθρώπους ἤδη ἔχει χαρακτηρίσει εὐτελεστέρους σκιᾶς καὶ ὀνείρων, φρονεῖ ὅτι ἡ δόξα τῶν ἀνθρώπων εἶναι *πολλῷ μᾶλλον εὐτελεστέρα*[3]· συνάγεται δ' ἐν συνεχείᾳ ὅτι εὐκόλως ἡ δόξα αὕτη ἐξαφανίζεται. Ἐὰν δὲ πρέπει τι νὰ ἀξιολογῆται ὡς πρὸς τὴν ἀντοχήν του εἰς τὴν φθοράν, τότε ἡ ἐξ ἀνθρώπων δόξα θὰ ἔχῃ ἀσφαλῶς λίαν μικρὰν βαθμολογίαν. Γράφων ταῦτα ὁ συγγρ. ἀκολουθεῖ τὸν Ἀπόστολον Πέτρον τὸν

1. PG 149, 973CD - 976A. Προστεθήτω ὅτι κατὰ τὸν συγγρ. *Οἱ βουλόμενοι πλουτεῖν ἐμπίπτουσιν εἰς πειρασμὸν καὶ ἐπιθυμίας ἀνοήτους*, PG 149, 900C. Ἐκ τούτου καὶ ὁ φιλάργυρος παρουσιάζεται ἀλλοῦ ὡς δαιμονιζόμενος, PG 149, 916A, 917B κἑξ.
2. Ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα ταυτίζονται ὑπὸ τοῦ συγγρ. Πβ. PG 149, 940A.
3. PG 149, 940C.

παρομοιάζοντα τὴν δόξαν πρὸς τὰ ἄνθη[1], διασαφῶν δὲ προσθέτει, *τί ἄνθους χόρτου εὐτελέστερον γένοιτ᾽ ἄν*[2]. Χαρακτηρίζων οὕτω τὴν δόξαν, ἔχει ἐν νῷ τὸ φθαρτὸν αὐτῆς, ἐξ οὗ καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡς τὸ κατ᾽ ἐξοχὴν γνώρισμα αὐτῆς ἀναγράφει τὸ *εὐμάραντον*, καὶ ὅτι ἡ ἐκ τῆς δόξης προερχομένη *ἡδονὴ οὔπω ἐφάνη καὶ ἀπέπτη*[3]. Ἄρα ἡ ἐξ ἀνθρώπων δόξα, ἔχουσα μικρὰν διάρκειαν χρονικήν, διὰ τὸν ἀποβλέποντα εἰς τὴν κτῆσιν τῶν ἀφθάρτων πρέπει νὰ ἀπορρίπτεται.

Περαιτέρω δὲ θὰ προσθέσῃ ὅτι ὁ ἄρχων ὁ ἀναζητῶν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀνθρώπων, αὐτομάτως καθίσταται ἐξουσιαζόμενος ὑπ᾽ αὐτῆς ταύτης τῆς δόξης[4], ὑφ᾽ ἧς κατεχόμενος ὑποτάσσεται εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν ὑπηκόων του παρὰ τῶν ὁποίων ἀόκνως ἐπεζήτει τὴν ἀπόδοσιν τῆς τιμῆς μεταπίπτων οὕτως ἀπὸ κυρίου εἰς δοῦλον. Θεωρεῖ δ᾽ αὐτὸν δουλεύοντα *οὐχ ἑνὶ δεσπότῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ δυσὶ καὶ μυρίοις διάφορα ἐπιτάττουσιν ὑπακούοντα*[5]. Πέρα τῆς ὀρθότητος τοῦ διατυπουμένου συμπεράσματος ὁ συγγρ. συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου ὑπευθύνου, δρῶντος καὶ πράττοντος κατὰ τὸν ἐφ᾽ ἡμῖν φυσικὸν νόμον τῆς συνειδήσεως καὶ ἀφορῶντος, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πράξεών του, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον πρὸς τὴν ἀληθῆ δόξαν[6], ὡς τοιαύτη δὲ ἀσφαλῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀνθρωπίνη διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λόγους. Ἡ παρέκκλισις ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἡ ἀντικατάστασις δηλ. τοῦ θείου νόμου διὰ τῆς βουλήσεως τοῦ συνεχῶς τρεπομένου ἀνθρώπου, ἐπιφέρει τὸν ὑποβιβασμὸν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φαίνεται ἐναργέστερον εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι ἐξουσιάζει. Τοῦτο καὶ σήμερον γίνεται φανερὸν εἰς τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν δουλείαν τῶν μηχανῶν παρ᾽ ὅλον ὅτι οὗτος νομίζει ὅτι τὰς ἐξουσιάζει ὡς κινῶν ἢ παύων αὐτάς[7]. Ἡ ἐν λόγῳ ὑποδούλωσις τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ τοῦ ὑποτασσομένου εἰς τὴν ὁμάδα ἡγέτου

---

1. Πέτρ. Α΄, α΄, 24.
2. PG 149, 940C.
3. PG 149, 941A.
4. PG 149, 940C.
5. PG 149, 940C.
6. Εἰς τὴν δευτέραν τῶν διαλέξεών του ἐπιγραφομένην *ὅτι οὐ δυσκατόρθωτος οὐδ᾽ ἐπίπονος ἡ ἀρετή, ἐὰν κατὰ ταύτην ἐθέλωμεν ζῆν*, PG 149, 892C- 897C ἀπαντῶν εἰς τὸ ἐρώτημα *τί ποτέ ἐστιν ἄνθρωπος* λέγει ὁ συγγρ. ὅτι εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος *ὡς ἂν νεκρὸς πρὸς νεκρὸν ἀκίνητος γένοιτο, οὕτω μετὰ ἀκριβείας τῆς φύσεως τὰ σκιρτήματα κατευνάζων . . . ἐρρωμένῳ τῷ λογισμῷ τὴν φύσιν ἡνιοχήσας καὶ περιγενόμενος τῶν ἀτάκτων σκιρτημάτων, καὶ πάσης τῆς τοῦ παρόντος βίου καταγελάσας εὐημερίας, ἅτε δὴ πρὸς μόνην τὴν ἀληθῆ δόξαν ἐπτοημένος*, PG 149, 892D.
7. Πβ. Β. Ν. Τατάκη, Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 216.

διδάσκεται καὶ ὑπὸ τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας[1]. Τοῦτο ὅμως μαρτυρεῖ καὶ τὴν βαθεῖαν σκέψιν τοῦ συγγρ., ἀλλὰ καὶ τὴν διαφορετικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος λόγῳ τῆς διαφόρου ἀφετηρίας καὶ τοῦ ἐπίσης διαφόρου νοητοῦ πλαισίου τῆς ἐξετάσεως, ὑπὸ τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου καὶ τῆς συγχρόνου ψυχολογίας ἀντιστοίχως. Ἡ σύγχρονος κοινωνιολογία καταλήγει εἰς τὸ ὡς ἄνω συμπέρασμα ἐξετάζουσα τὴν κοινωνίαν ὡς μηχανικὴν δομὴν ἐκδηλουμένην καὶ μετρουμένην ποσοτικῶς, στατιστικῶς, ἀριθμητικῶς. Ἀντιθέτως ὁ συγγρ. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμά του ἐξετάζων τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ τῆς ἀποστάσεώς του ἀπὸ τῆς σφαίρας τοῦ πνεύματος[2] καὶ τοῦ ἀεὶ μένοντος νόμου. Ὁ ἄνθρωπος καθίσταται δοῦλος ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἀποχωρίζεται τοῦ θείου, ὅταν μάλιστα νομίζῃ ὅτι ἀνέρχεται, διότι συνάγει τοῦτο ἐκ τῆς ποσοστιαίας ἀναλογίας τῶν ἀποδιδόντων τὴν τιμὴν —ὅπως βεβαίως ἀξιολογοῦνται τὰ σημερινὰ πράγματα— τότε ὅσον περισσότερον ἐπιζητεῖ ἐκτίμησιν, τόσον περισσότερον ὑποδουλοῦται, ἄρα ἀποδυναμοῦται· διὸ καὶ ὁ Θ. Μελιτηνιώτης γράφει ὅτι *ὅσον ἂν ἐπαρθῇ καὶ λάμψῃ* (sc. τὰ ἀνθρώπινα) *τοσούτῳ μείζονα τὴν πτῶσιν ἐργάζεται*[3]. Ἡ ἀποδοχὴ κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐπιζήτησις τῶν ἐπευφημιῶν τῶν ἀνθρώπων, ἂν εἶναι αὐτοσκοπὸς τοῦ ἐξουσιάζοντος, εἶναι ἐπικίνδυνος. Διὰ νὰ μὴ ὑπάρξῃ δὲ τυχὸν ἐπιφύλαξις προσθέτει ὁ Θ. Μελιτηνιώτης ὅτι *τὸ εὐδοκιμεῖν καὶ προκόπτειν ἐν δήμῳ, ὅσῳ λαμπρότερον ποιεῖ, τοσούτῳ μείζους τοὺς κινδύνους ἔχει καὶ τὰς φροντίδας καὶ τὰς ἀθυμίας*[4]. Ἐὰν ὅμως ἡ φροντὶς καὶ ἡ ἀθυμία εἶναι τὸ συναγόμενον ἐκ τῆς προσηλώσεως τοῦ ἄρχοντος εἰς τὴν ἐπιθυμίαν του πῶς νὰ ἀρέσκῃ εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων, τότε τὸ ἀποκομιζόμενον κέρδος εἶναι ἀρνητικόν, καθ᾽ ὅσον οὔτε ἡ ἀθυμία οὔτε ἡ περὶ τὰ γήϊνα φροντὶς δύνανται νὰ ὠφελήσουν ποσῶς τὴν ψυχήν[5]. Ἀντιθέτως ἡ προσήλωσις εἰς τὴν ἐξ ἀνθρώπων δόξαν τὴν ψυχὴν *ἐκτραχηλίζειν εἴωθε*[6]. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ ἄρχων μετασχηματίζεται εἰς δοῦλον[7] τότε καὶ ἡ ἐξουσία του δὲν θὰ εἶναι ἐξουσία, ἀλλὰ *ὕβρις*,

---

1. J. Maisonneuve, Psychologie Sociale, PUF, μτφρ. Δ. Κατσαρδέλλου, Ἀθῆναι (Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος) 1964, σ. 97.
2. Πβ. καὶ Ν. Μπερδιάγιεφ, Βασίλειο τοῦ πνεύματος καὶ βασίλειο τοῦ Καίσαρος, μτφρ. Β. Γ. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 62.
3. PG 149, 940D.
4. PG 149, 941C.
5. Ἀκόμη καὶ ἂν ἦτο μόνιμος ἡ δόξα ἡ ἐκ τῶν ἀνθρώπων —πηγὴ τῆς φροντίδος καὶ τῆς ἀθυμίας— *τί τὴν ψυχὴν ὠφελῆσαι ἴσχυσεν ἄν ; πάντως οὐδέν*, PG 149, 940C.
6. PG 149, 941CD.
7. Ὁ Πλάτων παραπλησίως συνεπέραινε τὴν κατάστασιν τῆς δουλείας ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς ἐλευθερίας: *ἡ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐκ εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτῃ καὶ πόλει*, Πολιτείας Η, 564a.

γέλως, κωμῳδία[1]. Ὁ συγγρ. δίδει μεγαλυτέραν βαρύτητα εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ [2] τοῦ μὴ ἀφισταμένου τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ τοῦ παρέχοντος τὴν ἐλευθερίαν, καὶ ὄχι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ ἀνάγκην τὴν ἐπιζητοῦσαν τὴν ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἀπόλαυσιν τῆς τιμῆς.

Ὁ βίος ὅμως τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὸν Θεόδ. Μελιτηνιώτην, ὄντα συνειδητὸν Χριστιανόν, δὲν περατοῦται διὰ τοῦ θανάτου [3] ἀντιθέτως ὁ τρόπος τῆς διαβιώσεως εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν συνιστᾷ καὶ τὴν ποιότητα τῆς προσδοκωμένης, ἐξ οὗ καὶ προσθέτει ὅτι τὸ *ἄρχειν ἐπικινδύνως* (= τὸ ἀποζητεῖν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀνθρώπων) *ἐπιφέρει τὸν ἀτελεύτητον κολασμὸν εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα*[4]. Τοῦτο εἶναι αὐτονόητον, ἀφοῦ ὁ οὕτως πολιτευσάμενος ἀπελάκτισε τὸν χορηγὸν τῆς ἐξουσίας, ἔθεσε δὲ ὡς κριτήριον ταύτης τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, ἀποτέλεσμα τούτου ὁ ἀποχωρισμὸς ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπόστασις ὅμως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ δὲν συνιστᾷ ὀρθὸν τρόπον ζωῆς κατὰ τὸν συγγρ. διὸ καὶ γράφων περὶ τούτου φρονεῖ ὅτι εἶναι *ἡ ζωὴ αὕτη . . . νέκρωσις*[5], ὡς τοιαύτη ὅμως οὐδεμίαν παρέχει δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς φθορᾶς ἄρα καὶ ἐπιστροφῆς πρὸς τὸν Θεόν[6]. Ὁ ἄνθρωπος ἐν τούτοις βιολογικῶς, ἰατρικῶς, φιλοσοφικῶς κλπ. δὲν φροντίζει εἰ μὴ διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς φθορᾶς. Ἐὰν ἀμετανοήτως μένῃ εἰς τὴν φθοράν, συνεκτιμωμένης τῆς ἀναμενούσης, διὰ τοὺς πιστεύοντας, δικαίας τιμωρίας, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ μᾶς προξενήσῃ λύπην καὶ νὰ μᾶς φέρῃ δάκρυα διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ οὕτως πολιτευσαμένου ἄρχοντος. Ὁ συγγρ. λέγει ἀλλαχοῦ σχετικῶς : *Δακρύωμεν καὶ ταλανίζωμεν τοὺς ἐν ἀσελγείᾳ καὶ πονηρίᾳ καὶ τοῖς ἐσχάτοις ζῶντας κακοῖς, κἂν διάδημα καὶ ἁλουργίδα περίκεινται, πρὸς αὐτὸν ἀναβάντες τὸν βασιλικὸν θρόνον, κἂν τῆς οἰκουμένης κρατῶσι πάσης οὐδὲν γὰρ ὄντως ἀθλιώτερον τῆς οὕτω διακειμένης ψυχῆς, κἂν ἅπασαν ὑποτεταγμένην ἔχῃ τὴν οἰκουμένην*[7].

---

1. PG 149, 940B. Ἀλλαχοῦ παρατηρεῖ: *Ἂν φοβηθῆτε ἀνθρώπους, καὶ ὑπ' αὐτῶν καταγελασθήσεσθε· ἂν δὲ τὸν Θεόν, καὶ ἀνθρώποις αἰδέσιμοι ἔσεσθε*, PG 149, 968D.
2. Πβ. καὶ τὸ ἑξῆς : *καταγέλαστος εἶναι δόξειεν ἂν τοῖς ἀρχομένοις, ὅτι στέφανον μὲν φορεῖ λιθοκόλλητον καὶ χρυσοῦν, σωσφροσύνῃ δὲ οὐκ ἐστεφάνωται*, PG 149, 944C.
3. Σήμερον ἡ ἄποψις αὕτη εἰς τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, τῆς νομοθεσίας κλπ. ἂν δὲν ἔχει διαγραφῆ ἔχει ἀπωθηθῆ τελείως, ἄλλως δὲν ἐξηγοῦνται προσπάθειαι καταργήσεως τῆς οἰκογενείας διὰ τῆς χαλαρώσεως τοῦ δεσμοῦ τοῦ γάμου ἐπικαλούμεναι πρὸς τοῦτο τὸν σύγχρονον τρόπον ζωῆς, σύμφωνον πρὸς τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν εὐδαιμονιστικὴν ἀντίληψιν.
4. PG 149, 945AB.
5. PG 149, 940B.
6. *Κἂν μυρία ἔχῃ κατορθώματα ὁ τοιοῦτος, δυσκόλως εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν εἰσέρχεται*, PG 149, 941C.
7. PG 149, 892A.

Ἑπομένως ἡ προερχομένη ἐκ τῆς εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων δόξαν προσκολλήσεως ἀπόλαυσις δὲν εἶναι παρὰ θάνατος καὶ φθορά, ἤτοι πᾶν ἄλλο ἢ ἐκτίμησις καὶ δόξα τοῦ ἡγεμόνος καὶ διὰ τὴν ἐπίγειον καὶ διὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωήν.

6. Ἡ ἐκ Θεοῦ δόξα

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἀνθρώπων φθαρτὴν καὶ ἐφήμερον δόξαν, ἡ ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνώλεθρος καὶ ταύτην προβάλλει ὁ συγγρ., ἐνῷ προηγουμένως ἀπέτρεπε τοὺς ἄρχοντας ἀπὸ τῆς ἀναζητήσεως τῆς ἐκ τῶν ἀνθρώπων δόξης, γράφων, *εἰ βουλόμεθα δόξης ἐρᾶν δόξης ἐρῶμεν, ἀλλὰ τῆς ἀθανάτου*[1]. Πολλὰ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν περὶ τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἔρωτος, θέματος τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας[2], εἰς τὴν ὁποίαν δεσπόζει ἡ τάσις τῆς κατανοήσεως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀποστάσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἡ συνειδητοποίησις δὲ τῆς ἐν λόγῳ ἀπομακρύνσεως γεννᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἐπιθυμίαν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφῆς. Ἡ πορεία πρὸς τὸν Θεὸν συνιστᾷ ἄρνησιν τοῦ κόσμου, φυγὴν ἐκ τοῦ κόσμου. Καὶ ὁ Πλάτων διαβλέπων τὴν ἀσημαντότητα τῶν ἀνθρωπίνων ἐδίδασκεν τὴν ἐκ τοῦ κόσμου φυγήν[3], ἀλλ' ἐδῶ δὲν εὑρισκόμεθα πρὸ πλατωνικῆς ἀπηχήσεως[4], διότι ὁ Θ. Μελιτηνιώτης δέχεται ὡς μοναδικὴν αὐθεντίαν τὸν Χριστόν[5]. Ἄλλως τε ἄλλο τὸ περιεχόμενον τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ κατὰ Πλάτωνα καὶ ἄλλο τὸ φεύγειν ἐκ τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἑνοῦσθαι καὶ θεωρεῖν τὸν Θεὸν κατὰ τοὺς Χριστιανούς[6]. Παρατηρητέον ὅτι ὁ συγγρ. δὲν διατυποῖ θεωρητικὸν μεταφυσικὸν κήρυγμα, ἀφοῦ ἡ ἐν προκειμένῳ γνώμη του περιέχεται εἰς διάλεξιν ἀπευθυνομένην εἰς ἀνθρώπους ἐνεργοῦντας καὶ πράττοντας εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν —ἀσχέτως τοῦ ὅτι ἡ αἰώνιος προσδιορίζεται ἐκ τῶν πράξεων

---

1. PG 149, 940C.
2. Πβ. Προχείρως Κριτίαν DK 88[81]B42, Πλωτῖνον III, 5, ε', Κλεάνθη SVF I, 138, Χρύσιππον SVF III, 180, 197, Πλάτωνα, passim, ἰδίᾳ ἐν Συμποσίῳ, πρόσθες Εὐσεβίου Περὶ τοῦ κατὰ Πλάτωνα ἔρωτος, PG 21, 1172 - 1176, ἐπίσης Καλλίστου καὶ Ἰγν. Ξανθοπούλων Περὶ καλοῦ καὶ ἐκστατικοῦ ἔρωτος καὶ θείου κάλλους, Φιλοκαλία Δ', σ. 278, τῶν αὐτῶν, πόθεν ὁ θεῖος ἔρως ἐγγίνεται τῇ ψυχῇ, αὐτόθι, σσ. 327 - 328.
3. *Διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα. φυγὴ δὲ ὁμοίωσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν*. Πλάτωνος Θεαίτ. 176b.
4. Περισσότερα περὶ τούτων γράφω ἀλλαχοῦ.
5. PG 149, 901B.
6. Πβ. Θεοδώρου Ἐδέσσης Θεωρητικόν, Φιλοκαλία Α', σσ. 325 - 332, Πέτρου Δαμασκηνοῦ Περὶ τῶν ὀκτὼ νοητῶν θεωριῶν, αὐτόθι, τ. Γ', σσ. 32 - 60, Καλλίστου πατριάρχου Περὶ ταπεινώσεως καὶ θεωρίας, αὐτόθι, τ. Δ', σσ. 313 - 326. Πβ. καὶ Β λ. Λ ό σ κ ι, Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ, μτφρ. Μ. Καλαμαρᾶ, [Θεσσαλονίκη] 1973, καὶ Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Ἡ πρὸς τὴν θεωρίαν ὁδὸς Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου, ἔνθ' ἀνωτ., passim.

τῆς παρούσης— ἄρα ὡς τοιαύτη ἡ διάλεξις προβάλλει ὅρους καὶ προϋποθέσεις κατορθωτοὺς ἐν τῷ παρόντι. Ὁ ἔρως ἑπομένως πρὸς τὸν Θεὸν ὡς καὶ ἡ ἀποφυγὴ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς προσπαθείας τῆς ἀπολαύσεως τῆς ἐκ τῶν ἀνθρώπων δόξης καὶ ἀντιθέτως τῆς ἀναπτύξεως τῆς πρὸς τὸν Θεὸν φυσικῆς κινήσεως τοποθετοῦνται εἰς τὴν ἐπίγειον παρουσίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω διακρίνομεν τὴν ὀρθόδοξον περὶ τῆς συντελουμένης κατὰ τὴν παροῦσαν ζωήν, Θεοῦ συνεργοῦντος, θέας τοῦ Θεοῦ, ὑποστηριχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν ἄλλων πρὸ αὐτοῦ, μυστικῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς διδασκάλων[1], οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν τὴν θέαν τοῦ φωτὸς τῆς Μεταμορφώσεως ἀπόλαυσιν δίκην ἀρραβῶνος τῆς μελλούσης ἀτελευτήτου θεωρίας[2]. Κατὰ τὸν Θ. Μελιτηνιώτην, ἡ ἐκ Θεοῦ δόξα ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ μάλιστα θεωρεῖται ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων ὀνομαζομένην σκιάν, ταυτοχρόνως δὲ τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ συγγρ. οἱ χριστιανοὶ διαμετρικῶς ἀντίθετοι πρὸς τοὺς τὴν ἔξω φιλοσοφίαν[3] ἀκολουθοῦντας, γράφοντος τὰ ἑξῆς : *ἡμεῖς* (sc. οἱ Χριστιανοὶ) *δόξης ἐρῶντες, μὴ τὴν τῆς δόξης σκιάν, τοιαύτη γὰρ ἡ παροῦσα δόξα, ἀλλ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν ὅλῃ ψυχῆς προθέσει ζητῶμεν*[4]. Κατὰ τρόπον σαφῆ ἡ δόξα τῶν ἀνθρώπων ὀνομαζομένη σκιὰ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο ὅμως ἔχει ἀνάγκην περαιτέρω διερευνήσεως.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἡ σκιὰ ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν ὄντως ἀλήθειαν ὁδηγεῖ εἰς τὸν πλατωνισμόν· ἐξεταστέον ὅμως τοῦτο, ἂν δηλαδὴ ὁ Θ. Μελιτηνιώτης γράφων ταῦτα ἀκολουθεῖ ἢ ὄχι τὸν Πλάτωνα, ἢ πῶς ἐννοεῖ τὴν σκιὰν καὶ τὴν ἀλήθειαν.

Εἰς τὰς ἐννέα διαλέξεις του πέρα τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου *σκιὰ* δηλοῦντος τὸ ὀλιγοετὲς τῶν ἀνθρώπων[5] μεταχειρίζεται ὁ συγγρ. ἀλλαχοῦ τοῦτον ἐννοῶν τὸ περιεχόμενον τῆς Π.Δ. Οὕτω δικαιολογῶν τὸ ὅτι ὁ Νικόδημος, ὁ μετὰ τοῦ Ἰωσὴφ κηδεύσας τὸν Χριστόν, δὲν ἐνόησεν τὸν παρὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πνευματικὸν ἀνακαινισμὸν γράφει : *πάντως οὐχὶ σωματικὴν* (sc. ἀναγέννησιν) *καὶ ἣν ὁ Νικόδημος ἐννόησεν, ἔτι τῇ τοῦ νόμου παρακαθήμενος σκιᾷ καὶ μηδὲν ὑψηλὸν φαντασθῆναι δυνάμενος . . .*[1]. Ἐπίσης, ἀναφερόμενος εἰς τὸ μυστήριον τῆς ἀναιμάκτου θυσίας καὶ ἐνθυμούμενος γνωστὸν συμβὰν περιγραφόμενον ἐν Π.Δ. γράφει : *Εἰ . . . τοσαύτην ἔσχεν ἰσχὺν . . . ἔν τε Αἰγύπτῳ μέσῃ . . . πολλῷ μᾶλλον ὅτε ἦλθεν ἡ ἀλήθεια τῆς σκιᾶς παραδραμούσης. Εἰ τὴν σκιὰν οὕτως ὁ θάνατος ἔφριξε, τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν πῶς οὐκ ἂν ἐφοβήθη*[2]; Ἀλλά, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ὅπου ἀναμφιβόλως γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ σκιὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν Π.Δ., ὁ συγγρ., κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διὰ νὰ ἀποφύγῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀποδοθησόμενον πλατωνισμόν, προτρέπων δὲ τοὺς ἀκροατὰς - ἀναγνώστας νὰ ἀκολουθοῦν χριστιανικὴν συμπεριφορὰν ἔναντι τῶν ἐχθρῶν, γράφει : *τοὺς ἐχθροὺς λυπεῖν καὶ τοὺς κολακεύοντας εὐεργετεῖν, φυγῇ πάντες φεύγωμεν*[3]. Ὁ Πλάτων ὅμως ἀντιθέτως ἐδίδασκεν ὡς *αὕτη ἐστιν ἀνδρὸς ἀρετὴ ἱκανὸν εἶναι τὰ τῆς πόλεως πράττειν καὶ πράττοντα τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς καὶ αὐτὸν εὐλαβεῖσθαι μηδὲν τοιοῦτον παθεῖν*[4]. Εἶναι προφανὴς ἡ ἀντίθεσις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἐν γένει σχετικὴν φιλοσοφίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων[5]. Αὕτη καθίσταται ἐναργεστέρα ἐκ τοῦ ὅτι ἀμφότεροι ὑποστηρίζουν ὅλως ἀντιθέτους ἀπόψεις ἀναφερόμενοι ὅμως εἰς διακυβέρνησιν. Ἀλλὰ πῶς θὰ συνεβιβάζετο νὰ ἀκολουθῇ πλατωνικὰς θέσεις ὁ Θ. Μελιτηνιώτης, ὁ καθ' ἑκάστην προτρέπων τοὺς χριστιανοὺς εἰς ἀγάπησιν ἀλλήλων, τοῦ Πλάτωνος διδάσκοντος τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀνθρώπων;

Κατὰ ταῦτα, ἀφοῦ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου *σκιά*, εἶναι ἀδύνατον νὰ μαρτυρῇ ἐνταῦθα πλατωνικὴν ἐπίδρασιν, φανερὸν ὅτι καὶ ἡ *ἀλήθεια* ἔχει διάφορον σημασίαν τῆς κατὰ Πλάτωνα ἀληθείας.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ ἄλλων συναφῶν εἶπεν· *Ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή*[6], ἀφοῦ δὲ Χριστὸς καὶ ἀλήθεια ταυτίζονται, ἡ ἀγάπησις καὶ ἡ ἔφεσις πρὸς τὴν ἀλήθειαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀγάπησις καὶ ἕνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἂν λοιπὸν ἡ δόξα ἡ τῶν ἀνθρώπων συνιστᾷ ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡ ζήτησις τῆς ἄλλης δόξης συνιστᾷ ταύτισιν πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ ἄρχων λοιπὸν ὁ ὁποῖος ἐπιζητεῖ

---

1. Πβ. Ν. Γ. Πολίτην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 363 - 364.

2. Ὁ ἅγ. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς θὰ γράψῃ ἀργότερον : *Ἅπαντες οὗτοι* (sc. οἱ ζήσαντες ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ κλπ.) *χρησταῖς ἐλπίσι τρεφόμενοι τῶν μελλόντων, ἐξ ὧν ἤδη τῶν παρόντων ἀπέλευσαν διὰ τῆς σῆς χάριτος ἀγαθῶν ὡς ἐν ἀρραβῶνος μέρει.* Ν. Γ. Πολίτου, Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ «Εὐχὴ περιεκτικὴ εἰς τὴν ζωοποιὸν Τριάδα», ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966, σσ. 225 - 226.

3. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Ἀπόστολος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν *μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν*, Κολ. β', 8.

4. PG 149, 941B.

5. Πβ. ἀνωτέρω, σ. 360.

9 - 5 - 1981

1. PG 149, 949B.

2. PG 149, 960B.

3. PG 149, 941B.

4. Πλάτωνος Μένων 71e.

5. Ὁ Ἡσίοδος ἔγραφεν : *τὸν φιλέοντα φιλεῖν, καὶ τῷ προσιόντι προσεῖναι. | καὶ δόμεν ὅς κεν δῷ, καὶ μὴ δόμεν ὅς κεν μὴ δῷ*, Ἔργα κ. Ἡμέρ. 353 - 4. Ἀλλὰ καὶ ὁ Σοφοκλῆς συμπεραίνει· *οὔκ οὖν γέλως ἥδιστος εἰς ἐχθροὺς γελᾶν ;* Αἴας 79. Ὁ Ξενοφῶν ἐπίσης γράφει : *καὶ μὴν πλείστου γε δοκεῖ ἀνὴρ ἐπαίνου ἄξιος εἶναι, ὃς ἂν φθάνῃ τοὺς μὲν πολεμίους κακῶς ποιῶν τοὺς δὲ φίλους εὐεργετῶν*, Ἀπομν. II, 3, 14.

6. Ἰωάνν. ιδ', 6.

τὴν ἐκ Θεοῦ δόξαν εἶναι ὁ ζῶν κατὰ Χριστὸν βίον ἐνάρετον, ὁ ἔχων ὡς γνώμονα τῶν πράξεών του τὴν Εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο ἔχων κατὰ νοῦν ὁ Θ. Μελιτηνιώτης καὶ γράφων περὶ τῶν φιλούντων τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, φρονεῖ ὅτι οὗτοι ἀδυνατοῦν νὰ ζήσουν βίον *ἐσταυρωμένον*[1] παρέχων οὕτως εἰς ἡμᾶς τὴν δυνατότητα συναγωγῆς συμπεράσματος ἐκ τοῦ ἀντιθέτου, κατὰ τὸ ὁποῖον μόνον οἱ μὴ φιλοῦντες τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων δύνανται νὰ ζήσουν βίον ἐσταυρωμένον, ἤτοι βίον χριστιανικόν[2].

Κατὰ τὸν Θ. Μελιτηνιώτην λοιπὸν ὁ ἄρχων, ὁ ὄντως ἄρχων, πρέπει νὰ τείνῃ πρὸς τὴν ἀλήθειαν - Χριστόν, ὅπερ καὶ μόνον παρέχει τὴν δυνατότητα τοῦ χαρακτηρισμοῦ του ὡς ἀξίου ἄρχοντος, ἀφοῦ μόνον ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς δύναται νὰ εὑρεθῇ ὑπεράνω φθόνου καὶ φιλοχρηματίας[3]. Ὑποστηρίζει ὅτι *ὁ ταύτης* (sc. τῆς δόξης τῆς ἐκ τῶν ἀνθρώπων) *περιγενόμενος καὶ φθόνου καὶ φιλοχρηματίας καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων χαλεπῶν νοσημάτων περιέσται*[4]. Ἡ κατανίκησις ὅμως τῶν παθῶν—ἀναγκαία διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων—εἰς τὸν ἄρχοντα ἐπιτρέπει ὀρθὴν διακυβέρνησιν, καθ' ὅσον οὗτος προκειμένου νὰ νικήσῃ τὰ πάθη του ἐχρησιμοποίησε τὸ λογικόν του καὶ μάλιστα ἐξύψωσε καὶ ἔθεσε τοῦτο ἐξουσιαστὴν τῶν παθῶν του, αὐτὸς δὲ ὁ ἄνθρωπος *ὁ τοῖς πάθεσι τῆς ψυχῆς τὸν λογισμὸν ἐπιστήσας ῥᾳδίως ἂν ἐπισταίη καὶ ἀνθρώποις μετὰ τῶν θείων νόμων*[5]. Ὅταν δὲ γίνῃ τοῦτο κατορθωτόν, ἤτοι ἐμφανισθῇ ἄρχων ἐξουσιάζων τῶν παθῶν του καὶ διοικῶν κατὰ τὸν θεῖον νόμον δικαίως, οὗτος θεωρεῖται ὡς ὁ καλὸς πατήρ[6], ὁ φροντίζων περὶ τῶν ἀρχομένων ὡς τέκνων του. Ἡ σχέσις αὐτὴ πατρὸς τέκνων θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὸ ἑξῆς ἀπαραίτητον: ὁ ἄρχων νὰ ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν ἀρχομένων, εἰς μεγαλύτερον μάλιστα βαθμὸν τῆς ἀποδιδομένης ἀγάπης τῶν τέκνων πρὸς τὸν πατέρα, διότι, ὅπως γράφει ὁ Θ. Μελιτηνιώτης, ὅταν ὁ ἄρχων πολιτευθῇ κατὰ Χριστὸν καὶ κατασταθῇ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀρχομένων ὡς πατήρ, βλέπουν δὲ τοῦτον οἱ ἀρχόμενοι *μετὰ πάσης ἡμερότητος ὁμιλοῦντα τοῖς ὑπ' αὐτὸν ταττομένοις, καὶ πάντας ἐντεῦθεν ἐραστὰς ἑαυτοῦ καθιστῶντα, καὶ μετ' εὐνοίας περὶ τὴν ἀρχὴν διακεῖσθαι πείθοντα, τὸ δυσκατόρθωτον ὄντως πρᾶγμα καὶ μάλιστα πάντων δεικνύον τὸν ἄρχοντα . . . καὶ γὰρ πατέρα οὐ τὸ γεννῆ-*

1. PG 149, 940B.

2. Πβ. *Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήτω μοι*, Ματθ. ιϛ', 24.

3. PG 149, 940B.

4. PG 149, 940B.

5. PG 149, 944B.

6. ... *αὐτὸν* (sc. τὸν ἄρχοντα) *ἐν πατρὸς τάξει τοῖς ἀρχομένοις εἶναι*, PG 149, 944B. Ἓν τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἶναι ἡ εὐεργεσία, εἰς τὴν ἀντίθετον περίπτωσιν *ἡνίκα τῆς εὐεργεσίας ἐξατονήσῃ δοκεῖ κιβδηλεύειν κατὰ τοὺς παλαιοὺς τὸν βασιλικὸν χαρακτῆρα*, Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, Jus Graeco - romanum, τ. Β', σ. 241.

σαι μόνον ποιεῖ, ἀλλὰ καὶ τὸ φιλεῖν μετὰ τὸ γεννῆσαι. Εἰ δὲ ἔνθα φύσις καὶ ἀγάπης χρεία, πολλῷ μᾶλλον ἔνθα χάρις ὑπάρχει[1].

Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ δόξης ὄντως, κατὰ τὸν συγγρ. εἶναι πορεία ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ζωὴν κατ' ἀλήθειαν, ἢ πρὸς ζωὴν κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τοῦ ὑπερχρονικοῦ νόμου. Ἡ ἐπίτευξις προϋποθέτει ἀπαλλαγὴν τῆς πρὸς τὰ φθαρτὰ ῥοπῆς, κατίσχυσιν ἐπὶ τῶν παθῶν καὶ τῶν ψυχολογικῶν παρορμήσεων καὶ πολιτείαν ἀκολουθοῦσαν ἀφθάρτους κανόνας διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ τοῦ πειθαρχοῦντος εἰς τὸν ἐν ἡμῖν νόμον. Πάντα ταῦτα ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὄντως ἄρχοντος, ὁ ὁποῖος διοικῶν οὕτω θὰ ἀπολαύῃ καὶ ἐδῶ μέρος τῆς ἀναμενομένης εὐτυχίας ἐκεῖ. Ἡ κατὰ Χριστὸν μάλιστα ζωὴ δὲν ὠφελεῖ μόνον τὸν ἄρχοντα, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀρχομένους, ἀφοῦ δημιουργεῖ συναισθήματα ἀγάπης πρὸς τὸν ἡγήτορα. Εἶναι γνωστὴ ἡ εὐτυχία τοῦ δυναμένου νὰ ἀγαπᾷ ἀνθρώπου. Ἡ περίπτωσις ὅμως τοῦ καλοῦ ἄρχοντος εἶναι κανὼν ἢ ἐξαίρεσις; Ἐπίσης τὰ συναισθήματα τῶν ἀρχομένων ὡς καὶ αἱ ἀντιδράσεις αὐτῶν πῶς εἶναι ἢ πῶς πρέπει νὰ εἶναι εἰς τὴν ἀντίθετον περίπτωσιν; Ἐν τέλει· διατί πρέπει νὰ ἀποφεύγηται ἡ Ἐξουσία;

7. Ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι

Ὡς ἐδείχθη ἡ ὀρθὴ χρῆσις τῆς ἐξουσίας προσιδιάζει εἰς τοὺς συνειδητοὺς Χριστιανούς, τοὺς γνωρίζοντας ἄλλως τε ὅτι αὐτὴ αὕτη ἡ ἐξουσία ἐδόθη εἰς αὐτοὺς οὐχὶ διὰ τὴν ἀποκόμισιν προσωπικῶν ἢ οἰκογενειακῶν —ὡς συνήθως γίνεται— ὠφελημάτων, ἀλλ' ὡς μέτρον κρίσεως διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς μελλοντικῆς αἰωνιότητος. Δὲν εἶναι ὅμως τοῦ ἄρχειν μόνον ὁ προορισμὸς τῆς δοκιμασίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἄρχεσθαι, ἄλλως τε ἡ ταυτόχρονος ὕπαρξις τῆς τάξεως ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων εἶναι θέσεις καὶ τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου, ἀλλὰ καὶ οἱουδήποτε περὶ τὴν πολιτικὴν ἀσχολουμένου καὶ περὶ τῶν προβλημάτων της σκεπτομένου, ἡ δ' ὕπαρξις ἀμφοτέρων εἶναι ἀποδεκτὴ διὰ τὸν συγγρ., ὡς ἔργον τοῦ Θεοῦ[2]. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο θὰ κλείσωμεν τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐξουσίαν στοιχεῖα τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου διὰ τῆς ἀναφορᾶς καὶ ἑρμηνείας τῶν ἀπόψεών του τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἀρχομένους.

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἱστορίας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ἀξία τῆς ὑποταγῆς ἢ τῆς ἀποταγῆς τοῦ θελήματος ἦτο ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὸν ὑπερβολικὸν τονισμὸν τοῦ Ἐγὼ ὑπὸ τῆς συγχρόνου ψυχολογίας τῆς ὁποίας αἱ βασικαὶ θέσεις ἐκκινοῦν ἐκ τῆς διατυπώσεως τῆς ὑπάρξεως ἀπωθημένων καταστάσεων, ὅτι αὗται δ' ἐν συνεχείᾳ συμπιέζουν τὸ Ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου διὸ καὶ αἱ διδασκαλίαι τῶν νεωτέρων ψυχολόγων ἀφοροῦν εἰς ἀπε-

1. PG 149, 944BC.

2. Πβ. ἀνωτ., σ. 359.

λευθερώσεις τῶν ἀτόμων, τῶν φύλων, τῶν φυλῶν, τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ εἴ τινος ἑτέρου. Εἰς τοὺς χρόνους ὅμως τοῦ συγγρ. ταῦτα ἦσαν ἀδιανόητα.

Ἂν λοιπὸν συνεξετασθοῦν τὰ ἀνωτέρω, ἤτοι πρῶτον ὅτι ἡ ἐξουσία παρέχεται, δεύτερον ὅτι αὐτὴ εἶναι δοκιμασία, τρίτον ὅτι εἶναι φυσικὴ ἡ ὕπαρξις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων καὶ τέταρτον ὅτι ἡ ὑποταγὴ καὶ ἡ ἀποταγὴ τοῦ θελήματος συνιστοῦν θεμελιώδη τρόπον ζωῆς, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ θέσις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου περὶ τῆς ἐπιβαλλομένης ἀντιδράσεως τῶν ἀτόμων εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὑπάρξεως καὶ κακοῦ ἄρχοντος. Ρητῶς ὁ συγγρ. ἀπαγορεύει τὴν ἐξόντωσιν τούτων[1]. Οὗτος ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἀναμενομένην τιμωρίαν τῶν ἀναιρούντων τοὺς ἄρχοντας ὡς ἑξῆς: *σφοδρὸς ἔσται τιμωρὸς ὁ Θεός, τούτων καταφρονουμένων, καὶ δίκην οὐ τὴν τυχοῦσαν, ἀλλὰ καὶ σφόδρα μεγίστην ἀπαιτεῖ τὸν παρακούοντα. Καὶ μάλα εἰκότως· ὁ μὲν γὰρ τοῖς ἄρχουσιν ὑποτασσόμενος οὐ τοῖς ἄρχουσιν ὑποτάσσεται, ἀλλὰ τῷ Θεῷ τῷ ταῦτα νομοθετήσαντι πείθεται· ὁ δὲ μὴ ὑπακούων ἐκείνοις τῷ Θεῷ πολεμεῖ*[2]. Ἀντιπνευματικὴ θεώρησις τῆς τοιαύτης γνώμης θὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὸ ἐσφαλμένον συμπέρασμα ὅτι ὁ Θ. Μελιτηνιώτης εἶναι κατά τινα τρόπον διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας τῆς δουλικότητος[3], ἀντιθέτως ἡ εἰς βάθος ἀνάλυσις ἀποδεικνύει τὴν μεγάλην προσφορὰν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἠλευθέρωσε τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς ἐξουσίας τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, ὑποτάσσων δὲ τοῦτον εἰς τὸν Θεὸν «ἀπεκάλυψε μέσα εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν πνευματικὴν ἀρχὴν τὴν μὴ ἐξαρτωμένην ἐκ τοῦ κόσμου οὔτε ἐκ τῆς φύσεως οὔτε ἐκ τῆς κοινωνίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ», ὅπως ἔγραψε σύγχρονος ὀρθόδοξος διανοητής[4]. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ὕπαρξις τοῦ κακοῦ ἄρχοντος δὲν εἶναι ἐμπόδιον εἰς τὴν ψυχικὴν πρόοδον τῶν ἀρχομένων, ἀντιθέτως ἡ ἀντίδρασις εἰς τὴν ὕπαρξίν του συνιστᾷ ἀδίκημα, καθ' ὅσον οὕτως ἀπολακτίζεται ἡ καθεστηκυῖα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τάξις. Ἄρα ὑπάρχει πάλη ὄχι τάξεων, ἀλλὰ τάσεων, διότι ἡ πάλη δὲν ἀναφαίνεται ὡς ἀνταγωνισμὸς τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης ὁμάδος, ἤτοι τῆς τάξεως τῶν ἀρχόντων, τῶν κατεχόντων, καὶ τῆς τῶν ἀρχομένων καὶ πενομένων, ἀλλ' ἡ πάλη ἑνὸς ἑκάστου πρὸς ἑαυτὸν κατὰ τὸν αὐτεξούσιον ἀγῶνα τοῦ πράττειν κατὰ Χριστόν, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Ὁ κόσμος διὰ τὸν χριστιανὸν δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται στίβος εἰς τὸν ὁποῖον θὰ διακριθῇ ἀκολουθῶν τὰ δυναμικὰ παραγγέλματα «ἰσχυρότερον, ὑψηλότερον, ταχύτερον», ἀντιθέτως εἶναι στίβος ὅπου

1. PG 149, 944A.
2. Αὐτόθι.
3. Πρόκειται περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Nietzsche, καθ' ἣν ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία τῶν ἀδυνάτων. Πβ. Michel Haar, Nietzsche, ἐν Histoire de la Philosophie - Du XIXe siècle à nos jours. Encyclopédie de la Pléide, Paris 1974, Ἑλλην. μτφρ. Μαρ. Μητσοῦ - Παπᾶ, Μορφ. Ἵδρ. Ἐθν. Τραπέζης, Ἀθήνα 1979, σσ. 116 - 117.
4. Ν. Μπερδιάγιεφ, Βασίλειο.., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 64 - 65.

ἡ διάκρισις εἶναι ποιοτική, εἶναι τάσις ὁμοιώσεως πρὸς τὸ μοναδικὸν θεανθρώπινον πρόσωπον, ἄρα τάσις ὑπερβάσεως καὶ ὑποταγῆς τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου δὲν παρέχουν πλέον δυνατότητα παρερμηνείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημασίαν τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀξία θὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν προέλευσίν των.

Θὰ προσθέσω ὅτι κατὰ τὸν συγγρ. ἡ ἐπὶ τῆς γῆς εὐτυχία —τόσον ἐπιδιωκομένη— εἶναι σύντροφος ὄχι τῶν ἀρχόντων ἀλλὰ τῶν ἀρχομένων, συναγομένου τούτου διὰ τοῦ ἑξῆς συλλογισμοῦ. Ὁ ἄρχων —λόγῳ τῶν πολλῶν ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν τοῦ ἀνθρώπου, φορτιζομένων καὶ ἐκ τῆς ἀπεριορίστου δυνατότητος τῆς ὑπὸ τῆς ἐξουσίας παρεχομένης τοῦ διαπράττειν ἀδικήματα, εὐκολώτερον συνεργεῖ εἰς ἔργα μὴ ἀρεστὰ εἰς τὸν Θεόν[1], τὰ ὁποῖα καὶ ἐπιφέρουν τὰς δίκην ἀνταποδόσεως συμφοράς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αἱ συμφοραὶ δὲν ἀπαντῶνται τόσον εἰς τοὺς ἰδιώτας ὅσον εἰς τοὺς βασιλεῖς[2]. Γράφει δὲ ταῦτα ἀφορῶν ἀσφαλῶς εἰς τὸ μέγεθος τῆς πτώσεως ἡ ὁποία εἶναι συνάρτησις τοῦ προηγουμένου ὕψους, ἄλλως τε ἐνωρίτερον εἶχε γράψει ὁ συγγρ. ὅτι *τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, ὅσον ἂν ἐπαρθῇ καὶ λάμψῃ, τοσούτῳ μείζονα τὴν πτῶσιν ἐργάζεται*[3]. Ἐπειδὴ λοιπὸν εἶναι συχναὶ αἱ συμφοραί, εἶναι σπάνιαι αἱ περιπτώσεις τοῦ ἀντιθέτου, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου νὰ ἀναφερθῇ εἰς τὴν ὕπαρξιν πολλῶν χρηστῶν ἀρχόντων, ἀφοῦ μεταξὺ τούτων κατὰ τὴν π.Χ. ἐποχὴν κατατάσσει μόνον τὸν Μωυσῆν, τὸν Ἰησοῦν καὶ τὸν Δαβίδ, ἐκ τῶν μεταγενεστέρων δὲ μόνον τὸν ἰσαπόστολον Μέγαν Κωνσταντῖνον[4], διότι ὀλίγοι *τῷ Θεῷ εὐηρέστησαν*[5]. Ἡ εὐαρέστησις δὲ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπενθυμίζω ὅτι συνίσταται εἰς τὴν ἀγάπησιν τοῦ Θεοῦ, ἀγάπησιν δηλ. τῆς ἀληθείας - σοφίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι οὗτοι ἔγιναν ὄντως φιλόσοφοι[6] ὡς ἀγαπήσαντες τὴν ὄντως σοφίαν. Ἤδη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχεν ὀνομασθῇ *ἀληθῶς καὶ μόνος φιλόσοφος*[7].

Κατόπιν τούτων ἡ θέσις τοῦ Θ. Μελιτηνιώτου περὶ ἀποφυγῆς τῆς ἐξουσίας γίνεται εὐκολώτερον κατανοητή, ὅταν γράφῃ ὅτι εἶναι προτιμότερον τὸ

1. *Αἱ ἐξουσίαι καὶ αἱ ἀρχαὶ πολλὰ τῶν τῷ Θεῷ μὴ δοκούντων πείθουσι ποιεῖν*, PG 149, 941B.
2. ... *οὐδὲ ἂν εὕροι τις οἰκίαν ἰδιωτικὴν τοσούτων ἐμπεπλησμένην συμφορῶν, ὅσον τὰ βασίλεια γέμει κακῶν*, PG 149, 941A.
3. PG 149, 940C.
4. PG 149, 941D - 945A.
5. PG 149, 944D.
6. Ὅτι ἡ φιλοσοφία δηλοῖ τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν πβ. καὶ 941ABC, 952B, 928B κά. Πβ. καὶ H. Hunger, Die hochsprachliche ..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 4 - 10, ὅπου περὶ φιλοσοφίας, φιλοσόφου καὶ φιλοσοφεῖν.
7. Εὐσεβίου Τριακονταετηρικὸς 5, 4.

ἄρχεσθαι τοῦ ἄρχειν[1] διότι ὁ *ἐστερημένος ἀρχῆς καὶ ἄκων φιλοσοφεῖ*[2]. Σκοπὸς ὅμως τῆς ζωῆς τῶν τε ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων εἶναι ἡ ἄσκησις τῆς ὄντως φιλοσοφίας. Ἂν λοιπὸν ἡ ἐξουσία ἐμποδίζῃ εἰς τὴν προσπέλασιν τῆς φιλοσοφίας, ἡ ἔλλειψις δὲ τῆς ἐξουσίας, φέρῃ πρὸς ταύτην, ἀναντιρρήτως προτιμότερον θὰ εἶναι τὸ ζῆν ἄνευ ἐξουσίας. Ἄρα ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐξουσίας τοποθετεῖται εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐλευθέρας προαιρέσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀτόμου καὶ μόνον τοῦ σκεπτομένου καὶ συναισθανομένου τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς του, ἀφοῦ ἡ ἐξουσία λόγῳ τῆς μεγαλυτέρας ἀλλὰ καὶ συχνοτέρας δυνατότητος πτώσεως ποὺ παρουσιάζει ἔχει ἀνάγκην συνεχοῦς ἐπαγρυπνήσεως· τὸ *δόξης μετασχεῖν νεανικῆς δεῖται ψυχῆς καὶ σφόδρα μεγάλης, ὥστε δόξης ἀπολαύοντα μὴ ἐκτραχηλισθῆναι*[3]. Ἂν λοιπὸν ὁ παρὼν βίος εἶναι ἀγὼν διὰ τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ μέλλοντος καὶ ἀτελευτήτου, ὅπως ὄντως θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ ὑπολογισθῇ ὅτι τοῦτο, τὸ ζῆν δηλ. κατὰ Χριστὸν εἶναι δύσκολον, εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς προσθέσεως τῆς ἐξουσίας δυσκολώτατον, ὁ Θ. Μελιτηνιώτης φροντίζων περὶ τῆς αἰωνιότητος ὀρθῶς ἀποτρέπει τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς ἐξουσίας, ἀποβλέπων πῶς ὁ ἐνταῦθα βίος θὰ εἶναι ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς μελλούσης ἀδιαδόχου ζωῆς.

8. Ἐπίλογος

Εἰς τὴν σημερινὴν πραγματικότητα ἡ περὶ ζωῆς φιλοσοφία ὑπαγορεύει ἀέναον ἀναζήτησιν, ὁ ἀνειρήνευτος ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται φιλόσοφος, ἡ ἔννοια τοῦ μέτρου, τοῦ *τέλους*, ἔχει χαθῆ. Ἔχει ἀναληφθῆ μία ὑπεράνθρωπος σχεδὸν κίνησις, προβαλλομένη ποικιλοτρόπως καὶ εἰς πᾶσαν περίστασιν, διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἑνὸς εὐδαιμονισμοῦ, εἰς τὸν βωμὸν τοῦ ὁποίου ἰδανικά, ἀξίαι, ἀρχαὶ καὶ εἴ τι ἕτερον θυσιάζονται. Ὁ ἄνθρωπος ζῇ δυναμικὸν τρόπον ζωῆς, ὁ δυναμισμὸς ὅμως δὲν εἶναι ποιότης. Ὑπάρχει σήμερον συνεχὴς ἀνταγωνισμός, διαγωνισμός, διὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἰσχυροτέρου. Ἀναζητεῖ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀλήθειαν εἰς τόσους θεωρητικοὺς -ισμούς, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς— μάλιστα ἡ ἀνειρήνευτος αὐτὴ πορεία θεωρεῖται φιλοσοφία (!)—. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχῃ ἀπολέσει τὴν ἀναφοράν του πρὸς τὸ σταθερόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ καὶ τὴν προσκόλλησίν του εἰς τὸ φθαρτόν, τὴν ἀλλαγὴν καὶ τὴν ἀφύσικον ἄτακτον κίνησιν.

Εἰς ὅλα ταῦτα ὁ Θ. Μελιτηνιώτης προσφέρει ἕνα διάφορον τρόπον ζωῆς ὑποδεικνύει δὲ ἕνα ἐπίσης διάφορον ἀγῶνα, διὰ τὴν ἀναζήτησιν καὶ καταξίωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ προβλήματος τῆς ἐξουσίας. Ἂν δὲ σήμερον ὁ ἄνθρωπος ἔχῃ, ὅπως ἔχει, ἀπανθρωπισθῆ, τότε ὄντως εἶναι ἐπίκαιρα ὅσα ἔγραφε περὶ τῆς ὀφειλομένης στάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον, καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἐξουσίας, δεδομένου ὅτι ὁ αὐτὸς παρατηρεῖ *μὴ σκοπῶμεν εἰ ψυχὴν ἔχομεν ἀνθρώπου, ἀλλ' εἰ τυγχάνομεν ἄνθρωποι τὸ φρόνημα· τῶν ἀλόγων ἄρχοντες ὑπάρχομεν καὶ τῶν ἐν ἡμῖν ἀλόγων παθῶν δοῦλοι*[1]. Ὁ συγγρ. λοιπὸν ἀπευθύνεται καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν σημερινόν, ὄχι ὅπως τὸν θέλουν νὰ εἶναι, ἀλλ' ὅπως πρέπει νὰ εἶναι, χρησιμοποιοῦντα τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὸν λογισμὸν καὶ ὄχι ἀπαλλοτριοῦντα ταῦτα εἰς τὸν βωμὸν τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς μετατρεπομένης ὄντως εἰς ὑποδούλωσιν. Τὸν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπίγνωσιν ὅτι τὸ εἶναί του δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἐξηρτήθη ἐκ τῆς προαιρέσεως καὶ δυνάμεώς του, ἀλλ' ὅτι τοῦτο εἶναι ἀγαθὸν προσφερόμενον, ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἐξουσία. Ὑπενθυμίζω, περαίνων, τοὺς λόγους τοῦ τελευταίου ὑπερασπιστοῦ τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, εἰς τοὺς ὁποίους διακρίνει τις, τὸν ἄρχοντα τὸν ἀναμφισβητήτως δεχόμενον ὅτι ἡ ἐξουσία του ἕλκει θεόθεν τὴν προέλευσιν καὶ διὰ τοῦτο ἀποκριθέντα εἰς τὸν τύραννον: *τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστι οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ* . . .[2], καὶ ἐπισφραγίσαντα διὰ τούτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ θανάτου του, τὴν μακρὰν Ἑλληνικὴν παράδοσιν τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς διδομένης ἐξουσίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

1. PG 149, 945A.
2. PG 149, 941B.
3. PG 149, 941D.

1. PG 149, 896A.
2. Δούκας, σ. 280 (Bonn).

ΒΟΤΑΝΗ ΚΑΙ *ΠΥΡΙΤΙΣ ΒΟΤΑΝΗ*

Τῷ 1908 ὁ Σπ. Λάμπρος[1] συνεκέντρωσεν ἐκ τῶν συγγραφέων τοῦ ιε΄ αἰ. Ἰω. Ἀναγνώστου, Ἰω. Κανανοῦ καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἁλώσεως κυρίως τὰς μαρτυρίας περὶ ὀνομασιῶν τῶν νεωστὶ εἰσαχθέντων ὅπλων τῆς συγχρόνου πολεμικῆς τεχνικῆς, τῶν *πυροβόλων ἢ τηλεβόλων ἢ σκευῆς*, τῶν *τουφάκων ἢ τηλεβολίσκων* καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς πυρίτιδος ὀνομαζομένης *βοτάνης* (ἢ κατὰ τὸν Χαλκοκονδύλην *κόνεως*)[2]. Διὰ σχετικῶν σημειωμάτων ὁ Κ. Ἄμαντος[3] βραδύτερον καὶ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης[4] προσφάτως προσέθεσαν καὶ νέας μαρτυρίας περὶ βοτάνης καὶ ἐκ δημωδεστέρων κειμένων, ἐξ ὧν συνάγεται ὅτι ἡ λογίας ἀρχικῶς προελεύσεως ὀνομασία τοῦ νέου πολεμικοῦ ὑλικοῦ κατέστη ταχέως λαϊκὴ (*βοτάνη* - *βοτάνι*[5] παρά τό ἰταλ. *(μ)πόλβερη*, ἡ), ἐπειράθη δέ ὁ Ἄμαντος νά ἀνιχνεύσῃ καί τήν ἀπαρχήν τῆς ἀποδόσεως τῆς πυρίτιδος διὰ τοῦ ὅρου τούτου (σημειουμένου ὅτι καὶ ἐν τῇ παλαιοτέρᾳ Γερμανικῇ ἡ πυρῖτις ὀνομάζεται Kraut) λέγων ὅτι ἐπεκράτησεν ἡ ἔννοια τοῦ ἐκ τῶν στοιχείων τῆς πυρίτιδος φυτικῆς προελεύσεως ξυλάνθρακος (τὰ ἕτερα δύο εἶναι τό νίτρον καὶ τὸ θεῖον κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν κειμένων[6]), *καρβούνου ἰτέας* κατὰ τὸν Δούκαν ἢ ἀμπέλου. Ἀλλά τό ξύλον δυσκόλως δύναται νὰ κληθῇ βοτάνη.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν μόνον ὁ Κριτόβουλος γράφει ὅτι ἡ «βοτάνη» σύγκειται ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω τριῶν καί ἐκ *βοτανῶν*, ὅπερ δὲν δύναται ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν μαρτυριῶν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ἂν ἔχει οὕτως ἢ ἂν εἶναι ἐπινόησις αὐτοῦ ὅπως συνδέσῃ τήν κόνιν τῆς πυρίτιδος πρός τὸ διὰ τῆς βοτάνης κυριολεκτικῶς δηλούμενον. Ἂν καί ἡ ἀπαρχή τῆς ὀνομασίας εἶναι δυσδιάκριτος, ἂν μάλιστα ὑποτεθῇ δυνατότης συσχετισμοῦ καί πρός τόν παλαιογερμανικόν ὅρον (κατὰ τὸν Χαλκοκονδύλην καὶ οἱ τηλεβολίσκοι εἶναι γερμανικὴ ἐφεύρεσις), δὲν ἦτο ξένος εἰς τοὺς Ἕλληνας ὁ λεκτικὸς συνδυασμὸς *πυρὸς* καὶ *βοτάνης*. Εἰς τοὺς λογίους ἦτο ἀσφαλῶς γνωστὴ ἡ *πυρῖτις βοτάνη*, ἧς ἀναφέρονται καὶ θεραπευτικαὶ ἰδιότητες[7], καί ἡ *ὀρεινὴ νάρδος καλουμένη ὑπό τινων... καὶ πυρῖτις* κατὰ τὸν Διοσκουρίδην (1,9).

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

---

1. Σπ. Λάμπρου, Τὰ ὀνόματα τοῦ πυροβόλου, τοῦ τυφεκίου καὶ τῆς πυρίτιδος παρά τοῖς Βυζαντινοῖς, ΝΕ Ε΄, 1908, σσ. 400 - 413.

2. Περί τῆς ἐπινοήσεως καὶ τῆς χρήσεως τούτων παγκοσμίως βλ. συνοπτικῶς παρά Lynn White, Medieval Technology and Social Change, Oxford 1965, σσ. 98-101.

3. Κ. Ἀμάντου, Βοτάνη, Ἑλληνικὰ Γ΄, 1930, σ. 346 [= τοῦ αὐτοῦ, Γλωσσικὰ μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964, σσ. 330 - 331].

4. Ν. Β. Τωμαδάκη, Βοτάνη ⟩ βοτάνι. Polvere ⟩ πόλβερη - (μ)πόλβερη, ΕΕΒΣ ΜΒ΄, 1975 - 1976, σ. 212. Βλ. καί Ἐμμ. Κριαρᾶ, Λεξικόν, τ. Δ΄, σ. 157.

5. Πάντως κατὰ τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι ἄγνωστος πλέον εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἡ ἔννοια τῆς βοτάνης = πυρίτιδος (βλ. ἐν λ.).

6. Τὸ (ἄπυρον) θεῖον ὁμοῦ μετ' ἄλλων ὑλικῶν ἐχρησιμοποιεῖτο ἤδη πρὸ αἰώνων ἐν πολέμῳ πρὸς ἀφὴν τοῦ *αὐτομάτου* λεγομένου *πυρός*· βλ. A. Dain, Sylloge tacticorum, Paris 1938, σ. 113, σημ.

7. Ἐν σχολίοις τῶν Θηριακῶν τοῦ Νικάνδρου (στ. 683a, ἔκδ. A. Grugnola, Milano 1971, σ. 253) ἀναγινώσκεται: *ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα πυρῖτις βοτάνη, ἣν πρὸς παντός φασι θηρίου δῆξιν ἀγαθὴν εἶναι*. Καί τοῦτο παρά τὸ *πύρεθρον* (Διοσκ. 3,73) καί τὴν *βοτάνην φλόμον*, ἧς τὰ ἀναβαίνοντα τῶν φύλλων ὑπὲρ γῆν πῆχυν α΄ *καίουσιν* ἐν τοῖς *λύχνοις* ἀντί *λυχνίου* (Κυρανίδες Α΄, 13,3-8, Kaimakis).

ΑΙ ΠΕΡΙ ΒΑΘΜΩΝ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΓΑΜΩΝ ΝΟΜΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΔ. PAR. GR. 1372 ΚΑΙ Ο ΓΡΑΦΕΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΛΗΣΙΩΤΗΣ (1278/80 - 1357;)

Ὅτι ὁ λόγιος ἄρχων τῆς Μ. Ἐκκλησίας πρωτέκδικος καὶ εἶτα σακελλίου Γεώργιος Γαλησιώτης ὑπῆρξε καὶ γραφεὺς χειρογράφων κωδίκων εἶναι ἤδη γνωστόν, ἔχουν μάλιστα μελετηθῆ καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς γραφῆς αὐτοῦ, κυμαινομένης ἀπὸ προσωπικοῦ ὕφους μέχρι καλλιγραφικοῦ ἀρχαΐζοντος χαρακτῆρος. Λόγῳ δὲ τῆς δραστηριότητος ταύτης συνεδέθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ μετὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἔργων συγγραφέων τῶν Παλαιολογείων χρόνων, τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου καὶ ἐν μέρει τοῦ Μανουὴλ - Ματθαίου Γαβαλᾶ, τοὺς ὁποίους καὶ ζῶντας ἐγνώρισεν. Ὑπηρέτησε καὶ ὡς γραφεὺς εἰς τὴν κατάστρωσιν τοῦ πατριαρχικοῦ «Κωδικίου τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων» (= κῶδ. Vind. hist. gr. 47)· συνέθηκε δὲ καὶ ἴδια συγγραφικὰ ἔργα σωθέντα ἐν τῷ ἰδιοκτήτῳ αὐτοῦ κώδ. Vat. gr. 112, ἀλλ' οὐχὶ ἅπαντα διὰ τῆς ἑαυτοῦ χειρὸς γεγραμμένα[1].

Εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων κωδίκων ἢ τμημάτων αὐτῶν ἔρχεται νῦν νὰ προστεθῇ καὶ ὁ κῶδ. Par. gr. 1372 κατὰ τὰ φύλλα 88^r - 115^r. Ὁ κῶδιξ οὗτος φύλλων 201, βαμβύκινος κατὰ τὴν περιγραφὴν τοὐλάχιστον τοῦ H. Omont[2], ἔχει συμπηχθῆ ἐκ δύο τμημάτων ἀνηκόντων ἀντιστοίχως εἰς τοὺς αἰῶνας ιδ΄ καὶ ιε΄. Παλαιότερον ἐμελετήθη κατὰ τὸ β΄ μέρος αὐτοῦ, τὸ νεώτερον, ὑπὸ τοῦ V. Laurent ὡς πρὸς τὰ κείμενα τῶν φφ. 155^r - 171^r («Νουθεσίαι καὶ παραινέσεις τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Χαλκηδόνος...»)[3], ὅστις παρετήρησεν ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο (φφ. 121-201) φέρει παλαιὰν ἀρίθμησιν συνεχῆ τετραδίων μέχρι τοῦ φ. 169^r ἀπὸ α΄ ἕως ζ΄[4].

---

1. Περί τοῦ Γαλησιώτου ὡς γραφέως καὶ συγγραφέως συνοπτικῶς μετὰ καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. παρὰ Στ. Ἰω. Κουρούση, Ἡ πρώτη ἡλικία καί ἡ πρώιμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἶτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357;), Ἀθηνᾶ ΟΕ΄, 1974-1975, σσ. 336-337.

2. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, τ. II, Paris 1888, σσ. 29-30. (Τόν κώδικα ἐμελέτησα ἀπό μικροταινίας).

3. V. Laurent, La direction spirituelle des grandes dames à Byzance. La correspondance inédite d'un métropolite de Chalcédoine, RÉB 8, 1950 (1951), σσ. 64-68.

4. ἐν ταῖς κάτω ᾤαις τῶν φφ. 121^r:α΄, 129^r:β΄, 137^r:γ΄, 145^r:δ΄, 153^r:ε΄, 161^r: ς΄, 169^r: ζ΄. Τοῦ ζ΄ τετραδίου σῴζονται μόνον τά φφ. 169-171, ἀπὸ δὲ τοῦ φ. 172 ἄρχεται ἄλλη

Ἀντιθέτως στεροῦνται ἀρχικῆς ἀριθμήσεως τὰ φυλλάδια τοῦ α′ μέρους (φφ. 1-120). Εἰς αὐτὰ ὅπως καὶ εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ φυλλάδια τοῦ κώδικος ἔχουν σημειωθῆ μεταγενέστερον ἐνδείξεις δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν κατὰ τὰς κάτω ᾤας τῶν πρώτων φύλλων αὐτῶν πρὸς τὸ μέρος τῆς σταχώσεως ἀριθμοῦσαι φυλλάδια ἀπὸ 1 ἕως 18 ὡς ἑξῆς: φφ. 1^{r}:1, 9^{r}:2, 17^{r}:3, 25^{r}:4, 31^{r}:5, 35^{r}:6, 43^{r}:7, 51^{r}:8, 59^{r}:9, 65^{r}:10, 73^{r}:[1]1, 81^{r}:12, 88^{r}:14, 96^{r}:[1]5, 104^{r}: [1]6, 113^{r}:17, 117^{r}:18. Ὡς γίνεται φανερόν, τὸ φυλλάδιον 13 ἔχει ἐκπέσει (πιθανῶς κατὰ τὴν τελευταίαν στάχωσιν), τὰ φυλλάδια 5, 17 καὶ 18 εἶναι δισσά, τὰ 4 καὶ 9 εἶναι τριάδια, τὸ δὲ ὑπ' ἀρ. 16 εἶναι πεντάδιον ἐλλιπὲς κατὰ ἓν φύλλον (ἄνευ ἐκπτώσεως ὅμως κειμένου, ὅπερ προφανῶς ἐγράφη ὕστερον)· τὰ λοιπὰ εἶναι τετράδια, τοῦ δὲ ὑπ' ἀρ. 12 ἔχει ἐκπέσει ἓν φύλλον (πιθανῶς μετὰ τὸ φ. 84).

Ἡ μεταγενεστέρα ἀρίθμησις αὕτη σημαίνει ὅτι, πρὶν λάβῃ ὁ κῶδιξ τὴν νῦν μορφήν, τὰ φυλλάδια 1-18 δὲν ἀνῆκον ἀρχικῶς ἀπαραιτήτως εἰς τὸ αὐτὸ χειρόγραφον, ὅτε μάλιστα παρατηρεῖται ἀπό τινος ἀλλαγὴ γραφούσης χειρὸς ἢ συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι πρὸς διάκρισιν τμημάτων τοῦ κώδικος.

Τὰ φφ. 1-87^{v} περιέχοντα ποικίλην θεολογικὴν καὶ νομοκανονικὴν ὕλην[1] ἔχουν γραφῆ συνεχῶς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραφέως, ὅστις ἐν τέλει (φ. 87^{v}) σημειοῦται ὡς ἑξῆς: *† Τῶ ἀναξίω δούλω σου ἰω(άννῃ) τῶ σγουρο | πούλω ἄνες σ(ῶτε)ρ ἐν κρίσῃ:* ∽. Ὡς παρατηρεῖ δὲ ὁ V. Laurent[2], εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς γραφεὺς Ἰωάννης Σγουρόπουλος, πιθανῶς μαρτυρούμενος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1373-1378 (πανομοιότυπον τῆς γραφῆς αὐτοῦ βλ. ἐν εἰκ. 1). Ἐπὶ τῶν λοιπῶν φφ. 88-120, ἀπαρτιζόντων τὰ φυλλάδια 14-18, ἐμφανίζονται ἑπτὰ ἐν ὅλῳ γράφουσαι χεῖρες, ὧν ἡ α′ καὶ κυριωτέρα γράφει ἐπὶ τῶν φφ. 88^{r} - 103^{v} (μέχρι περίπου τοῦ μέσου τῆς σελίδος· εἰκ. 7) καὶ 104^{v} - 115^{r} (εἰκ. 8) κείμενα ἀφορῶντα εἰς τὸ περὶ τὴν σύναψιν γάμων δίκαιον· ἡ β′ ἔχει γράψει ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπὶ τῶν φφ. 103^{v} (κατὰ τὸ β′ ἥμισυ) καὶ 104^{r}, τὰ ὁποῖα ὑπὸ τοῦ α′ γραφέως

ἑνότης διήκουσα ἕως τέλους καὶ περιέχουσα: Λόγον «Περὶ τοῦ ἀββᾶ Φιλήμονος» (Φιλοκαλία, τ. Β′, 1958, σσ. 241-252) καὶ τὸν περὶ μετανοίας λόγον τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, inc. (φ. 184^{r}) *Τί ὅτι ἐνταῦθα παραγενόμενοι, ὦ υἱοὶ τῆς ἀληθείας...* (ἔκδ. F r. C o m b e f i s, Amphilochii Icon., Methodii Patar., Andreae Cret. opera omnia, Parisiis 1644, σσ. 91-105). Φαίνεται ὅτι τὰ κείμενα ταῦτα ἀνῆκον εἰς ἕτερον χφον. Ἐπὶ τοῦ ἀπὸ τοῦ φ. 172 ἀρχομένου φυλλαδίου ἔχει σημειωθῆ ὁ αὐξ. ἀριθ. 36 (καὶ οὕτω συνδέεται πρὸς τὰ προηγούμενα 1-35), τὸ δὲ φύλλον 184^{r} κατὰ τὸ μέσον τῆς κάτω ᾤας φέρει τὸν παλαιότερον ἀριθμὸν τ̄. Περαιτέρω ἀριθμοὶ φυλλαδίων δὲν ὑπάρχουν.

1. Βλ. H. O m o n t, ἔνθ' ἀνωτ.

2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 64, σημ. 1. Περὶ τῆς οἰκογενείας Σγουροπούλων βλ. παρὰ D. P o l e m i s, The Doukai, London 1968, σσ. 175-176. Ἴσως οὗτος ταυτιστέος πρὸς τὸν ἱερέα τοῦ 1371 Ἰω. Σγουρόπουλον. Ὑπάρχει καὶ γραφεὺς Δημήτριος Σγουρόπουλος τοῦ ιε′ αἰ.· βλ. D. H a r l f i n g e r, Specimina griechischer Kopisten der Renaissance, τ. I, Berlin 1974, σσ. 20-21, ἀρ. 25-26.

ἀφείθησαν ἐπίτηδες κενά, διότι ἡ σχηματικὴ διάταξις τῶν βαθμῶν συγγενείας, ἣν ἤθελε νὰ ἐπιτάξῃ οὗτος εἰς τὸ προηγηθὲν κείμενον ἀπῄτει χῶρον δύο ἀντωπῶν σελίδων· ταύτας παρέσχον αὐτῷ τὰ ἐν συνεχείᾳ φφ. 104^{v} - 105^{r} (εἰκ. 2). Ἐξακολουθεῖ δὲ ἡ αὐτὴ χεὶρ β′ καὶ ἐπὶ τῶν τελευταίων φύλλων τοῦ δισσοῦ 18 (φφ. 119^{v}-120^{v}) καὶ καταγράφονται δι' αὐτῆς τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου[1], τὸ ὑπ' ἀρ. δ′ παραινετικὸν Κεφάλαιον τοῦ Ἀγαπητοῦ διακόνου[2], δύο γνῶμαι τοῦ Μαξίμου Πλανούδη μετὰ σχολίου[3] καὶ κείμενον ἐν φ. 120^{v} ἐπιγραφόμενον «Τοῦ ἁγίου Διονυσίου», inc. *Καλῶς εἰπεῖν τὰ μὲν Βασιλείου ὡς εἰρημένα Διονυσίου καὶ Ἱεροθέου τυγχάνει...* Τὰ γράμματα τῶν φφ. 103^{v}-104^{r} καὶ ἐν μέρει τοῦ φ. 120^{v} ἔχουν γραφῆ ἐκ νέου βραδύτερον καταστάντα ἐξίτηλα.

Ἡ χεὶρ γ′ ἔχει γράψει ἐπὶ τοῦ φ. 116^{r} (τοῦ φ. 115^{v} καταλειφθέντος κενοῦ) ἀπόσπασμα κειμένου ψυχωφελοῦς ἀναφερομένου εἰς τὸν ἅγιον Ἐφραὶμ τοῦ τύπου διηγήσεων Γεροντικοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ «Ὀνόματα τῶν ἀρχ[όν]των Ῥώμης». Διὰ τῆς δ′ χειρὸς ἐγράφη ἐπὶ τοῦ φ. 116^{v} εὐχή, inc. *[Ἅγ]ιε βασιλεῦ, φιλάνθρωπε Κύριε, μακρόθυμε καὶ πολυέλεε...* Ἡ χεὶρ ε′ ἔχει γράψει ἐπὶ τοῦ δισσοῦ 18 ἐκτενέστερον κείμενον (φφ. 117^{r} - 119^{r}): «Περὶ τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας. Σύγγραμμα Μιχαὴλ νομοφύλακος τοῦ Χούμνου, τοῦ γεγονότος μητροπολίτου Θεσσαλονίκης», inc. *Τρεῖς τάξεις εἰσὶ τῶν κεκωλυμένων πρὸς γάμου κοινωνίαν...*, des. ... *ἐπὶ τούτοις ἅπασι τοῖς προσώποις μηδὲ μνηστεία γνωριζέσθω.* Ἡ πραγματεία αὕτη δὲν συμπίπτει πρὸς ἕτερον κείμενον τοῦ αὐτοῦ βραχύτερον «Περὶ τῶν βαθμῶν τῆς συγενείας»[4]. Τέλος τὸ ὑπολειπόμενον τοῦ φ. 119^{r} (βλ. εἰκ. 3) μετὰ τὸ πέρας τοῦ πονηματίου τοῦ Χούμνου καλύπτουν: α′) ἐνθύμησις περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσὴφ Δέρκων († 1400)[5] γραφεῖσα δι' ἕκτης χειρός: *† ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ καὶ δεσπότ(ης) | ἡμῶν Ἰωσὴφ ἀρχιερεὺς δέρκω. ἐν μηνῆ | ὀκτοβρίω κδ′ τῶν ἁγί(ων) μ(α)ρ(τύρων) ἀρέθα | (καὶ) τῶν σὺν αὐτῶ ἡμέρα κηριάκῃ ὥρ(ᾳ) γ′ | ἔτ(ους) ,ϛϡθ′ (ἰνδικτιῶν)ος θ′:* ∽ καὶ β′) βραχεῖα σημείωσις περὶ τῶν ἐτῶν καὶ τῶν σταθμῶν τοῦ βίου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου (inc. *Ὑπόθεσις τῆς ὑπεραγίας Θεο-*

1. Αἱ ἐπ. «Πρὸς ἱερέα οἰνοπότην», «Ἀμφιλοχίῳ ἱερεῖ», ἄλλη ἀνεπίγρ., inc. *Εἰ τύπος ἱερεὺς τοῦ ποιμνίου...* (φφ. 103^{v}-104^{r}) καὶ «Πρὸς ἀναγνώστην τινὰ ἐν τῇ ὁδῷ παίζοντα» (φ. 119^{v}): αἱ τρεῖς πρῶται ἀρ. 1, 279, 111, 319, PG 78, 345D, 257A, 368A.

2. φ. 119^{v}: PG 86, 1165 B.

3. φ. 120^{r}. Inc. *Πολλάκις ἐθαύμασα...* καὶ *Ἐάν τίς σοι ἀπαγγείλῃ...* (=Μᾶρκος Αὐρήλ. ΙΒ′ 4, ἡ α′. Βλ. RE XX, 2 (1950), στ. 2247).

4. ὅπερ βλ. ἐκδεδομένον παρὰ Γ. Ῥ ά λ λ η - Μ. Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. Ε′, Ἀθήνησιν 1855, σσ. 397-398, καὶ PG 119, 1297-1300.

5. Βλ. σχετικῶς παρὰ J. D a r r o u z è s, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, fasc. VI, Paris 1979, σ. 443.

τόκου καὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς, πόσων ἐτῶν γέγονεν...) γραφεῖσα δι' ἑβδόμης χειρός.

Ἐκ τῶν γραφῶν τούτων εἰς ἀκριβῆ χρόνον δύναται νὰ τοποθετηθῇ ἡ τῆς περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσὴφ Δέρκων σημειώσεως, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν αἱ α' καὶ ε' εἶναι φανερὸν ὅτι εἶναι παλαιότεραι, αἱ δὲ β', γ', δ' καὶ ζ' μεταγενέστεραι, τοῦ ιε' αἰῶνος. Ἐπειδὴ δὲ καὶ μεταξὺ τῶν γραφέντων ὑπὸ τῶν γραφέων α' καὶ ε' κειμένων ὑπάρχει συγγένεια περιεχομένου, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ φυλλάδια τοῦ κώδικος 14-18 περιεῖχον ἀρχικῶς μόνον τὰ κείμενα περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ γάμων (φφ. 88^r-103^v, 104^v-115^r, 117^r-119^r), γραφέντα κατὰ τὸν ιδ' αἰ., νεώτεροι δὲ γραφεῖς ἢ κτήτορες τοῦ ιε' αἰ. ἐποιήσαντο χρῆσιν τοῦ καταλειφθέντος ἐνδιαμέσως ἢ ἐν τέλει τούτων, συνδεθέντων προηγουμένως, κενοῦ χώρου καὶ ἔγραψαν διάφορα κείμενα.

Ἀλλ' εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς καταγραφῆς τῶν περὶ γάμου νομικῶν κειμένων τῆς χειρὸς τοῦ α' γραφέως. Καὶ τοῦτο διότι εὐκόλως ἀναγνωρίζεται ἐνταῦθα ἡ χεὶρ τοῦ γνωστοῦ γραφέως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ιδ' αἰ. (μέχρι τοῦ 1357) Γεωργίου Γαλησιώτου. Σύγκρισις τῆς γραφῆς τοῦ γραφέως α' πρὸς τὴν ἤδη γνωστὴν χεῖρα τοῦ Γαλησιώτου (εἰκ. 2, 4-8) πείθει ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ὥστε ἐνώπιον ἡμῶν κεῖται νέος μάρτυς τῆς βιβλιογραφικῆς δραστηριότητος τοῦ ἄρχοντος τούτου τοῦ οἰκ. Πατριαρχείου, τοῦ ὁποίου τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ βίου εἶναι ἤδη ἠρευνημένα (1278/80-1357;). Πιθανώτατα δὲ πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ Γαλησιώτης ἔχει γράψει τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος κείμενα προτοῦ ὁ Σγουρόπουλος καταστρώσῃ τὰ προηγούμενα φυλλάδια. Ὅτι ἔγραφον οὗτοι ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων προκύπτει καὶ ἐκ τῆς διαφορετικῆς ποιότητος τοῦ χάρτου αὐτῶν (ὡς σαφῶς διακρίνεται καὶ ἐν τῇ μικροταινίᾳ). Ὅπερ δὲ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀποτελέσουν τὰ χειρόγραφα ἑνιαῖον σῶμα εἶναι τὸ ὅτι ἀμφότεροι ἔχουν ἀντιγράψει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ αὐτὰ περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ γάμων κείμενα. Ταῦτα περιῆλθον ὕστερον εἰς τὸν αὐτὸν κτήτορα ἐνδιαφερόμενον περὶ τὰ τοιαῦτα, ὅστις ἔκρινε καλὸν ὅπως συνδέσῃ αὐτὰ ὁμοῦ καὶ μετὰ τοῦ δισσοῦ 18 τῆς αὐτῆς ἀρχικῶς ὕλης[1]. Οὕτως ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι ἀπαντοῦν τὰ αὐτὰ κείμενα δίς. Διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Σγουροπούλου τὰ ἀνωτέρω κείμενα καταλαμβάνουν τὰ φφ. 65^r-80^v.

Κατωτέρω παρατίθεται τὸ περιεχόμενον τῶν παρὰ τοῦ Γαλησιώτου γεγραμμένων ἐν ἀντιστοιχίᾳ πρὸς τὰ ἀνάλογα τοῦ Σγουροπούλου. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ νομικὰ ταῦτα κείμενα δὲν ἀποτελοῦν ἑνιαῖόν τι σύνολον, ἀλλὰ συμ-

1. Ὅτι ἡ σύνδεσις τῶν ὁμάδων φυλλαδίων 1-12, 14-17 καὶ 18 εἶναι μεταγενεστέρα ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῶν φθορῶν τοῦ χάρτου ἐξ ὑγρασίας κλπ., αἵτινες δὲν συνεχίζονται αἱ αὐταὶ ἀπὸ τοῦ τετραδίου 12 εἰς τὸ 14, τὸ πρῶτον τοῦ Γαλησιώτου, οὐδὲ ἀπὸ τοῦ δισσοῦ 17 εἰς τὸ 18.

πίλημα ἐπὶ μέρους ἀποσπασμάτων, ὧν τινα εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορισθῇ πόθεν ἔχουν ληφθῆ. Ὁ Γαλησιώτης διασῴζει ἐπιγραφάς, ἐνῷ ὁ Σγουρόπουλος συνήθως παραλείπει.

α') φφ. 88^r-91^v: «Τίτλος ζ'. Περὶ κεκ[ωλ]υμένων γάμων καὶ περὶ συγγενείας καὶ περὶ βαθμῶν» (= Σγουρ., φφ. 65^r-68^v), inc. *Ἡ συγγένεια ὄνομά ἐστι γενικόν, διαιρεῖται δὲ εἰς τρία...*, des. ... *οὐ δύνανται εἰς γάμου κοινωνίαν ἐλθεῖν.* Ἕπεται (φφ. 91^v-92^r· Σγουρ., φφ. 68^v-69^v): *Ἐ ρ ώ τ η σ ι ς: Ἡ συντεκνία τῶν συντέκνων μέχρι καὶ πόσου βαθμοῦ κωλύεται; Λ ύ σ ι ς: Ὁ μὲν ⟨πεντηκοστὸς⟩ τρίτος κανὼν τῆς ἕκτης συνόδου...*, des. ... *τὴν σήμερον δὲ οὐκ ἐνεργεῖται ποσῶς ἡ τοιαύτη πρᾶξις* (ὅπερ βασίζεται ἐπὶ τοῦ σχολίου τοῦ Θ. Βαλσαμῶνος εἰς τὸν νγ' κανόνα τῆς Ϛ' οἰκ. συνόδου, Γ. Ῥ ά λ λ η - Μ. Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. Β', σσ. 430-431).

β') φφ. 92^r-93^r: «Ἔτι περὶ βαθμῶν συγγενείας» (=Σγουρ., φφ. 69^v-70^v), inc. *Ἡ συγγένεια γενικόν ἐστιν ὄνομα καὶ προεγράφη εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ τίτλου...*, des. ... *τελειοτάτης τύχωσι διδασκαλίας.*

γ') φφ. 93^r-94^r: « Ἔστι δὲ αὕτη ἡ κατάστασις τῶν βαθμῶν» (= Σγουρ., φφ. 70^v-71^r), inc. *Εἰς τρεῖς τάξεις ἡ συγγένειά ἐστι διαιρουμένη...*, des. ... *συνέρχεσθαι πρὸς ἀλλήλους χωρὶς λόγου τινός.*

δ') φφ. 94^r-95^v: «Ἔτι περὶ βαθμῶν» (=Σγουρ., φφ. 71^r-73^r), inc. *Δύο ἀδελφοὶ λαβεῖν ἀλλήλους οὐ δύνανται ...*, des. ... *ἰδοὺ ὀκτὼ καὶ ἔστιν ἀκώλυτον.*

ε') φφ. 95^v-96^v: «Διασαφήσωμέν σοι καὶ περὶ τῶν καθεξῆς βαθμῶν» (= Σγουρ., φφ. 73^r - 74^r), inc. *Θεῖος καὶ ἀνεψιὸς θείᾳ καὶ ἀνεψιᾷ συνελθεῖν ἀπὸ μὲν τοῦ Σισινίου κωλύονται ...*, des. ... *σύγχυσις τῶν ὀνομάτων τῆς συγγενείας εὑρίσκεσθαι.*

Ϛ') φφ. 96^v-99^r: «Ἔκθεσις θαυμασία περὶ γάμων ἐνδεχομένων γενέσθαι ἢ μὴ γενέσθαι» (= Σγουρ., φφ. 74^r-76^r), inc. *Ὁ Μιχαὴλ καὶ ἡ Ἄννα ἀδελφοὶ ὄντες κεκώλυνται εἰς γάμον...*, des. ... *διὰ τὴν τῶν ὀνομάτων σύγχυσιν καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἀπρέπειαν.*

ζ') φ. 99^{r-v}: ἀκολουθοῦν ἐρωτήσεις καὶ λύσεις ἀνεπίγραφοι ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ προηγουμένου κειμένου (= Σγουρ., φφ. 76^r-77^r), inc. *Τῆς γυναικός μου τελευτησάσης ...*, des. ... *ἁμάρτημα ἐπιτιμίοις ἐκκλησιαστικοῖς ὑποκείμενον.*

η') φφ. 99^v-103^v: «Ἔτι περὶ βαθμῶν συγγενείας» (= Σγουρ., φφ. 77^r-80^v: «Ἔτι περὶ βαθμῶν· ποῖος γάμος καλεῖται ἀθέμιτος καὶ ποῖος κεκωλυμένος»), inc. *Καὶ ὁ υἱοθετούμενος τὸν ἴδιον γαμβρόν...*, des. ... *οὐ τῇ συναφείᾳ γάμος ἀλλὰ τῇ διαθέσει συνίσταται. Τέλος.* Ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ συμπιλοῦνται κατὰ σειρὰν ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ[1], τοῦ Ζω-

1. Ῥ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα, τ. Ε', σ. 426.

ναρᾶ[1], τοῦ Δημητρίου Συγκέλλου[2] καὶ πάλιν τοῦ Ζωναρᾶ[3], ἐνῷ παρατηρεῖται καὶ φραστική τις σύμπτωσις πρὸς τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως[4].

θ') Ἐντεῦθεν διαφοροποιοῦνται τὰ κείμενα τῶν δύο γραφέων. Ὁ Σγουρόπουλος ἐξακολουθεῖ διὰ τοῦ κειμένου τοῦ Ἰω. Πεδιασίμου, ὑπάτου τῶν φιλοσόφων καὶ χαρτοφύλακος Βουλγαρίας, «Ἀκριβὴς σύνταξις περὶ γάμων», ὅπερ δὲν ἐπιγράφει, ἔτι δὲ παραθέτει αὐτοῦ μόνον τὴν πρώτην παράγραφον μετὰ τῆς συνημμένης σχηματικῆς παραστάσεως τῆς φύσει καὶ θέσει συγγενείας (φφ. 81^{r}-82^{r})[5]. [Τὸ σχῆμα ἐγράφη ἀρχικῶς ἐπὶ τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ φ. 81^{v}, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἀπεδόθη σαφῶς, ἐπανελήφθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραφέως καὶ ἐν φ. 82^{r}]. Περαιτέρω δὲ καταγράφει (φ. 82^{r}) ἀπόφασιν βασιλικὴν «Περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ παρανομίας καὶ συγκαταβάσεως βασιλικοῦ διατάγματος. —Ἀπὸ τῆς ὀγδόης διατάξεως», καὶ ἐν συνεχείᾳ κείμενον νεαρᾶς πρὸς τὸν ἔπαρχον τῆς ΚΠόλεως περὶ τῆς διορθώσεως ἀσελγαινόντων, inc. *Πᾶσιν ἀνθρώποις τοῖς εὖ φρονοῦσι* (φ. 82^{v}), καὶ εἶτα πάλιν κείμενον περὶ γάμων (φφ. 83^{v}-84^{v}) ἀρχόμενον: *Γίνωσκε δὲ ὅτι πολλάκις ἐζητήθη εἰ δύναται δεσμευτικὰ τοιαῦτα περὶ γάμους θέμενος μετά τινος γυναικὸς ἔγγραφα....* (ἕπονται ἐρωταποκρίσεις).

Τὰ ἐν συνεχείᾳ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Σγουροπούλου μέχρι τοῦ φ. 87^{v}, ἔνθα καὶ λήγει ἡ χεὶρ αὐτοῦ, δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς νομικὰ θέματα, ἀλλ' εἶναι δύο εὐχαὶ ἀνεπίγραφοι ἀρχόμεναι: α') *Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ἡ ἀκατάλυτος ἐξουσία* (φφ. 85^{r}-86^{r}), β') *Θεὲ ὑπεράμωμε καὶ ὑπεράγιε* (φφ. 86^{r}-87^{v}). Εἶναι φανερὸν ὅτι πρόκειται περὶ εὐχῶν τοῦ Μανουὴλ-Ματθαίου Γαβαλᾶ, τῶν ὑπ' ἀρ. 6 καὶ 1[6], ὧν ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἐπιβατήριος εἰς Ἔφεσον («Εὐχὴ ἐκφωνηθεῖσα ἐπὶ τῇ εἰς τὴν Ἔφεσον εἰσόδῳ ἡμῶν», συνετάχθη κατὰ τὸ ἔαρ λῆγον ἢ θέρος ἀρχόμενον τοῦ 1339[7]· ἡ δευτέρα ἀνέκδοτος εἶναι εὐχὴ εἰς Θεὸν σῳζομένη ἀνεπίγραφος (συνταχθεῖσα τῷ 1323/1324). Οὕτως εἰς τοὺς γνωστοὺς κώδικας τοὺς περιέχοντας εὐχὰς τοῦ Γαβαλᾶ[8] προστίθεται καὶ ὁ παρών· ὡς εἶναι δὲ εὐνόητον

---

1. Αὐτόθι, σ. 19.
2. Αὐτόθι, σσ. 362-363.
3. Αὐτόθι, τ. Δ', σσ. 195-196.
4. Αὐτόθι, τ. Ϛ', σ. 134.
5. Βλ. τὸ κείμενον τοῦτο ἐν τῇ προσφάτῳ ἐκδόσει τοῦ Andreas Schminck, Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos, Fontes Minores, τ. I, 1976, σσ. 140-141.
6. Στ. Ἰω. Κουρούση, Μανουὴλ Γαβαλᾶς, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 173-174, 179-180, 183.
7. Ἔχει ἐκδοθῆ ἐκ τοῦ αὐτογράφου κώδ. τοῦ Γαβαλᾶ Vind. theol. gr. 174 ὑπὸ M. Treu, Matthaios metropolit von Ephesos. Über sein leben und seine schriften, Potsdam 1901, σσ. 51-52.
8. Περὶ αὐτῶν βλ. με ἀνωτέρω καὶ D. Reinsch, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174, Berlin 1974, σσ. 62-66. Πάσας

ἐπὶ τοιούτων κειμένων ἐμφανίζονται ἀποκλίσεις τινὲς ἀπὸ τῶν διὰ τῆς σῳζομένης αὐτογράφου χειρογράφου παραδόσεως παρεχομένων.

Ὁ Γαλησιώτης συνεχίζει τὰ περὶ κεκωλυμένων γάμων διὰ κειμένου ἐπιγραφομένου: «Ἔκθεσις ἑτέρα περὶ γάμου καὶ συναφείας νομίμου θαυμαστή τις καὶ σαφὴς» (φφ. 105^{v}-115^{r}). Πρόκειται περὶ τοῦ τελευταίου τῆς χειρὸς αὐτοῦ ἐν τῷ κώδικι τούτῳ, ἐξετάζονται δὲ ἐν αὐτῷ συγκεκριμέναι περιπτώσεις κεκωλυμένων ἢ ἀκωλύτων γάμων μεταξὺ προσώπων ἐπωνύμων ἐχόντων βαθμόν τινα συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας· προηγεῖται σχηματικὴ παράστασις τοῦ μελετωμένου συνοικεσίου καὶ ἕπεται βραχεῖα ἢ ἐκτενεστέρα διαπραγμάτευσις περὶ αὐτοῦ. Inc. (διὰ τοῦ σχήματος) *Ὁ Ῥαδηνὸς πατὴρ | Μιχαὴλ - ἀδελφοὶ - Ἄννα* (καὶ ἐν συνεχείᾳ:) *Κωλύεται ὁ γάμος οὗτος τοῦ Μιχαὴλ μετὰ τῆς Ἄννης...*, des. ... *ἵνα ἐπάρωσι δύο ἀδελφούς. Τέλος τοῦ διαγράμματος τῶν βαθμῶν.* Τινὲς τῶν περιπτώσεων τούτων εἶναι εἰλημμέναι ἐξ ἀρχειακῶν ἐγγράφων, μνημονευομένων καὶ τῶν ὀνομάτων πατριαρχῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, οἵτινες συνέβαλον εἰς τὴν λύσιν τῶν δι' αὐτῶν τεθέντων κανονικῶν θεμάτων· ὁ προσφατώτερος δὲ ἀναφερόμενος πατριάρχης (φ. 114^{r}) εἶναι ὁ Ἀρσένιος Αὐτωρειανὸς (1254-1260, 1261-1264)[1].

Οὕτω πρὸ ὀφθαλμῶν κεῖται διττὴ συλλογὴ τῶν αὐτῶν μέχρι τινὸς νομικῶν κειμένων. Ἔχει σαφῶς χρηστικὸν χαρακτῆρα, τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἁρμοδίων ὅπως ἀποφαίνωνται ἐπὶ τῶν λεγομένων «γαμικῶν συναλλαγμάτων», περὶ τοῦ κεκωλυμένου ἢ μὴ αὐτῶν ἐννόμως· ἦσαν δὲ οὗτοι οἱ κατὰ τόπους μητροπολῖται καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ πατριάρχης, ἂν καὶ ἰδιαιτέραν ὑπευθυνότητα ἐπ' αὐτῶν εἶχεν ὁ κατέχων τὸ ὀφφίκιον τοῦ χαρτοφύλακος[2] κληρικός. Δὲν εἶναι δὲ καὶ δύσκολον νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ προέλευσις τῶν κειμένων τούτων, τὰ ὁποῖα δὲν συνήχθησαν προφανῶς πρωτοβουλίᾳ τοῦ Γαλησιώτου ἢ τοῦ Σγουροπούλου.

Ἡ ἐπιγραφὴ «Τίτλος ζ'» εἶναι ἱκανὴ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν πηγὴν προελεύσεως. Ὁ αὐτὸς τίτλος τοῦ «Προχείρου νόμου»[3] ἔχει συνεχεῖς ὁμοιότητας πρὸς

τὰς σῳζομένας εὐχὰς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν κωδίκων περιλαμβάνει ὁ ὑπὸ ἔκδοσιν Β' τόμος τῆς ἀνωτέρω μελέτης μου, ἐν ᾧ ἐκδίδονται αἱ πραγματεῖαι καὶ τὰ ῥητορικὰ ἔργα μετὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γαβαλᾶ.

1. Δύο ἐξ αὐτῶν λυθείσας ἐπὶ πατριάρχου Μανουὴλ Β' (1243-1254) ἐμελέτησεν ἐκ τοῦ παρόντος κώδικος ὁ V. Laurent, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, fasc. IV, Paris 1971, σσ. 129-130, ἀρ. 1324-1325, καὶ τρίτην τὴν ἐπὶ πατριάρχου Ἀρσενίου Αὐτωρειανοῦ ὁμοίως αὐτόθι, σσ. 171-172, ἀρ. 1372.
2. Βλ. J. Darrouzès, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église Byzantine, Paris 1970, σσ. 338-339, 350-351. Συνέταξαν δὲ κατὰ καιροὺς καὶ σχετικὰς πραγματείας χαρτοφύλακες, ὡς ὁ Δημ. Χωματιανός, ὁ Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ (P. Gautier, Le chartophylax Nicéphore, RÉB XXVII, 1969, σσ. 159-195), ὁ Ἰω. Πεδιάσιμος, ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς κατὰ τὴν ἐπ. 239 τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ (Fatouros II, σ. 391).
3. Ἰω. καὶ Π. Ζέπων, Jus Graecoromanum (=JGR), τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1931, σσ. 134-139.

τὸ ὑπ' ἀρ. α' ἀνωτέρω κείμενον, ὡς καὶ ὁ τίτλος ζ' τοῦ Δ' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου[1], ἥτις ἀναπτύσσει ὡς γνωστὸν τὸν Πρόχειρον νόμον καὶ ἔχει ἤδη συντελεσθῆ συμπιλουμένη πρὸ τοῦ 1345[2].

Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ κείμενον τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει πλήρη σύμπτωσιν πρὸς τὰ ἀνωτέρω τοῦ Σγουροπούλου καὶ τοῦ Γαλησιώτου εἶναι τὸ «ηὐξημένον Πρόχειρον» (Prochiron auctum) κατὰ τὸν η' τίτλον αὐτοῦ[3], ἐν ᾧ ἀναπτύσσεται καὶ ἐπαυξάνεται διὰ προσθηκῶν διαφόρου προελεύσεως ὁ τίτλος ζ' τοῦ Προχείρου νόμου. Ὁ τίτλος οὗτος, ὡς φαίνεται, ἀπεσπάσθη καὶ ἐγνώρισεν ἰδιαιτέραν κυκλοφορίαν λόγῳ εἰδικῆς χρησιμότητος, ἀλλὰ διετήρησε τὴν ἀρχικὴν ἀρίθμησιν ὡς τίτλος ζ' τοῦ Προχείρου νόμου. Καὶ ἀπαντᾷ πράγματι καὶ εἰς ἄλλους χειρογράφους κώδικας ἡ συλλογὴ αὕτη ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ὡς π.χ. τοὺς Vat. gr. 828 (ιγ' - ιδ' αἰ.), φφ. 347v, 349r-351r, 353, καὶ 857 (ιδ'-ιε' αἰ.), φφ. 254v-260v. Εἶναι δὲ πολλοὶ οἱ κώδικες οἱ περιέχοντες τοιαῦτα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως αἱ προσθαφαιρέσεις καθιστοῦν δυσδιάγνωστον τὴν ἀρχικὴν πηγὴν αὐτῶν[4]. Πάντως ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ ἀνωτέρω κείμενα κατεβλήθη προσπάθεια ὅπως ἀπαρτίσουν ἑνιαῖον ὅλον, ἔστω καὶ χαλαρᾶς συνδέσεως μετὰ ἐπαναλήψεων καὶ ταυτολογιῶν, χαρακτηριζόμενον ὡς «βραχύτατον πόνημα»[5], τὰ προστιθέμενα δὲ εἰς τὸ πρῶτον κείμενον τοῦ ζ' τίτλου τοῦ Προχείρου νόμου θεωροῦνται ὡς β' κεφάλαιον τοῦ αὐτοῦ τίτλου[6]· ἐγράφησαν δὲ τὰ ὑπ' ἀρ. β' καὶ γ' κείμενα ἐν ὄψει τοῦ ἐπιτασσομένου πίνακος τῶν βαθμῶν συγγενείας, ὡς δηλοῦται διὰ γενομένων παραπομπῶν εἰς αὐτόν[7]. Τὸν πίνακα τοῦτον ὅμως δὲν διασῴζει τὸ τμῆμα τοῦ Par. gr. 1372 τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ Σγουροπούλου, ὅπως δὲν διασῴζει καὶ τὴν ἐκτενῆ «Ἔκθεσιν ἑτέραν περὶ γάμου...», δι' ἧς ὁ Γαλησιώτης κατακλείει τὰ ἑαυτοῦ κείμενα. Ἀντιθέτως παρέχει ὁ Σγουρόπουλος

---

1. σσ. 494-508 (Heimbach)· σσ. 231-238 (Πιτσάκης).

2. Βλ. σχετικῶς τὴν πρόσφατον μελέτην, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν χφον παράδοσιν τῆς Ἑξαβίβλου καὶ τῶν σχολίων αὐτῆς, τῆς M. Th. Fögen, Die Scholien zur Hexabiblos im Codex vetustissimus Vaticanus Ottobonianus gr. 440, Fontes Minores, τ. IV, 1981, σσ. 256-345, ἐν σσ. 268-275.

3. JGR, τ. 7, σσ. 60-90, §§ 1-130 (αἱ λοιπαὶ §§ 131-132 ἀφορῶσαι εἰς τὸ δίκαιον τῆς προικὸς κανονικῶς ἀνήκουν εἰς τὸν ἑπόμενον τίτλον θ'· βλ. τὴν ἐν σ. 90 αὐτόθι σημ. 2). Τὸ συμπιλήματικὸν ἐγχειρίδιον τοῦτο ἀπηρτίσθη περὶ τὸ 1300 (H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. II, 1978, σ. 474, ὑπὸ P.E. Pieler).

4. Βλ. π.χ. τὴν παρὰ J. Darrouzès, Questions de droit matrimonial: 1172-1175, RÉB 35, 1977, σσ. 107-157, συλλογήν.

5. ... *εἰ ἀκριβῶς καὶ ἐπιμελῶς ἐγκύψεις τούτῳ τῷ βραχυτάτῳ πονήματι*, JGR, τ. 7, σ. 68, 1-2.

6. Ἀνωτ., σ. 381, καὶ JGR, τ. 7, σ. 64, 36.

7. *Ἀλλ' ἐπειδὴ μᾶλλον ἀκοῆς ἀκριβεστέρα ὑπάρχει ἡ ὄψις, μετὰ τὴν ἀφήγησιν τῶν βαθμῶν αὐτοὺς ἀκριβῶς τῷ παρόντι χαρτίῳ* (χάρτῃ Γαλησ. - Σγουρ.) *ἐνεγράψαμεν, ἵνα οἱ ἐντυγχάνοντες τῇ ἀκοῇ καὶ τῇ θέᾳ τελειοτάτης τύχωσι διδασκαλίας*, JGR, τ. 7, σ. 65, 26-29, καὶ ... *κατὰ τὸ τῆς γραφῆς σχῆμα, ὅπερ εὑρήσεις ἔμπροσθεν*, αὐτόθι, στ. 35-36.

24-6-1981

Εἰκὼν 1. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 85r.

Εἰκὼν 2. Κῶδ. Par. gr. 1372, φφ. 104v-105r.

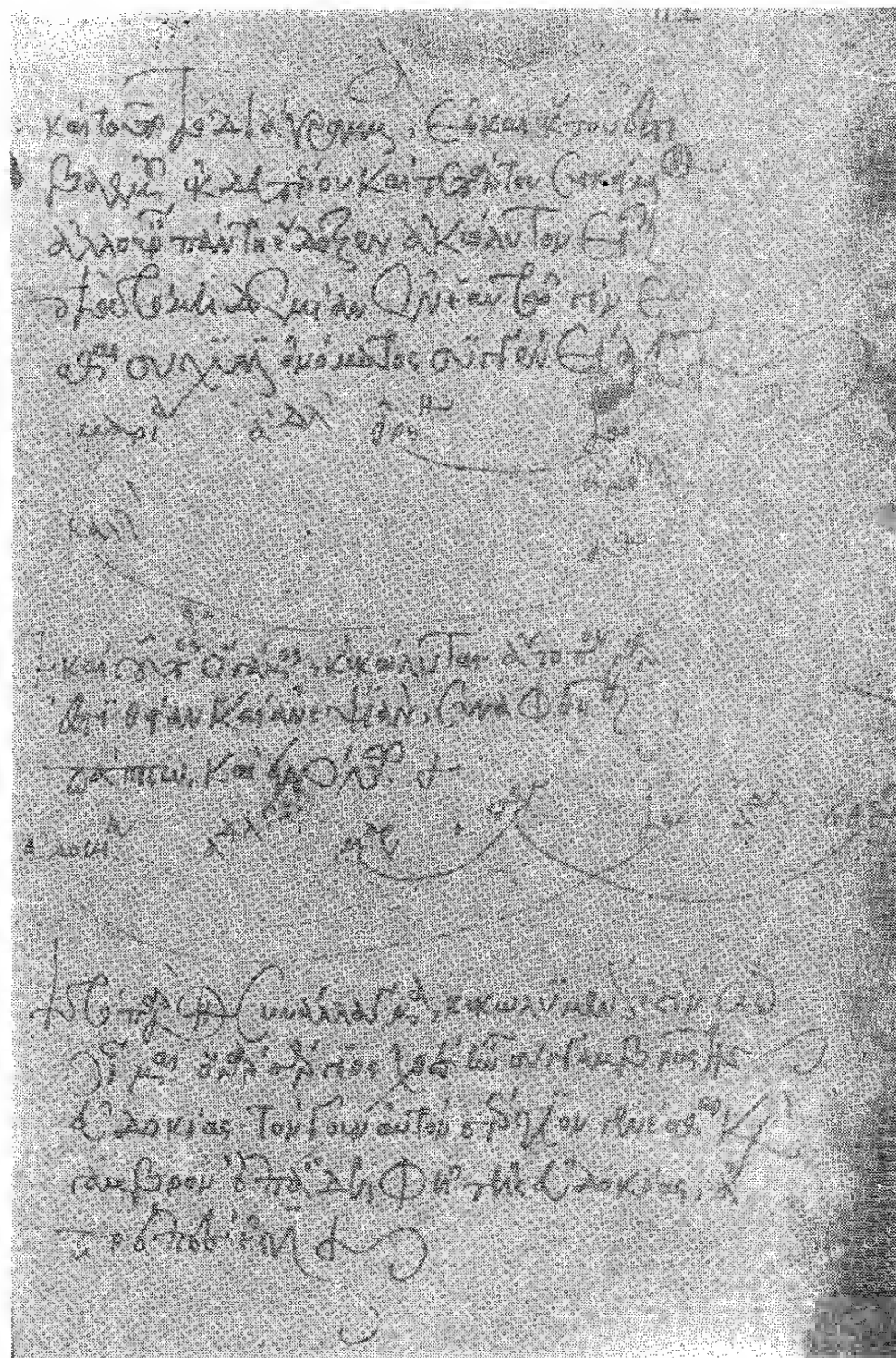
Εἰκὼν 3. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 119r.

Εἰκὼν 4. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 88r.

Εἰκὼν 5. Κῶδ. Vind. theol. gr. 174, φ. 147r.

Εἰκὼν 6. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 94r.

Εἰκὼν 7. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 103v.

Εἰκὼν 8. Κῶδ. Par. gr. 1372, φ. 112r.

μικρὸν μέρος τοῦ καταχωρισθέντος εἰς τὸ Prochiron auctum τμήματος τῆς ἐκτενοῦς πραγματείας τοῦ χαρτοφύλακος Βουλγαρίας Ἰωάννου Πεδιασίμου: «Ἀκριβὴς σύνταξις περὶ γάμων»[1], τὸ ὁποῖον ὁ Γαλησιώτης παραλείπει. Ἀμφότεροι δ' οἱ γραφεῖς παραλείπουν καὶ τὸ μετὰ τὴν «Ἔκθεσιν ἑτέραν...» ἀκολουθοῦν ἐν τῷ ἐκδεδομένῳ η' τίτλῳ τοῦ νομικοῦ ἐγχειριδίου τούτου (§ 130), inc. *Ὁ μὲν ἐπὶ τοῦ κανικλείου ἀμεταθέτως...*, ὅπερ ἀποδίδει τὴν «Ἀπάντησιν πρὸς τὸν λέγοντα κεκωλυμένον εἶναι τὸν ἐκ τριγενείας γάμον καὶ ἀσυγχώρητον» τοῦ Δημητρίου Συγκέλλου[2]. Τὸ ἐν συνεχείᾳ τοῦ παρισινοῦ κώδικος, φφ. 117r-119r, δι' ἑτέρας χειρὸς γραφὲν «Περὶ τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας» τοῦ Μιχαὴλ Χούμνου δὲν ἔχει περιληφθῇ εἰς τὸν η' τίτλον τοῦ ἐκδεδομένου ηὐξημένου Προχείρου.

Ὡς ἤδη ἐσημειώθη, οἱ γραφεῖς Γαλησιώτης καὶ Σγουρόπουλος γράφουν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων, οὔτε ὁ Σγουρόπουλος ὡς μεταγενέστερος ἀντιγράφει ἀπὸ τοῦ Γαλησιώτου, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπὸ κοινοῦ προτύπου ἀμφότεροι. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τῶν διαφορετικῶν γραφῶν μεταξὺ αὐτῶν (παρατηρεῖται δὲ ὅτι τὸ ἐκδεδομένον κείμενον εὑρίσκεται ἐγγύτερον πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ Σγουροπούλου) ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὸ πρότυπον τοῦ Γαλησιώτου ἐν JGR, τ. 7, σ. 63, $_{24-27}$ (=φ. 91r), πρέπει νὰ ἔφερε φθορὰν τοῦ κειμένου: *οὐκέτι ⏑ ἕνα χρόνον*, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἀφῆκεν οὗτος ἀντιγράφων ἀνάλογον κενὸν (πρὸς μεταγενεστέραν συμπλήρωσιν)· ὁ Σγουρόπουλος, ἀντιθέτως παρέχει τὸ κείμενον ἄνευ χάσματος.

Ἀντιβαλλόμενα τὰ κείμενα τοῦ κώδικος πρὸς τὸ ἐκδεδομένον ηὐξημένον Πρόχειρον ἐνιαχοῦ παρέχουν προτιμοτέρας γραφάς, ὡς ἐν σ. 66, $_{23}$: *καθαιρεῖται* ἀντὶ *καθαίρεται* ed., σ. 66, $_{29}$: *καὶ τούτους οὐ τελείως ἀφίησιν* (ὁ Γαλησιώτης), *καὶ τούτους οὐκ ἀφίησιν* (ὁ Σγουρόπουλος) ἀντὶ *καὶ τούτους ἀφίησιν* ed., σ. 67, $_{12}$: *οἱ γὰρ δύο ἀδελφοὶ* ἀντὶ *οἱ δύο ἀδελφοὶ* ed., σ. 68, $_{43-44, 45}$: *πρὸ μὲν τοῦ τόμου ... τὸν τόμον* ἀντὶ ... *νόμου ... νόμον* ed.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τέλος τῆς καταγραφῆς τοῦ τίτλου ἐν τῷ Par. gr. 1372 terminus post quem εἶναι πρωτίστως ὁ χρόνος συντάξεως τοῦ ηὐξημένου Προχείρου τοποθετούμενος εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ιδ' αἰ. ὡς ἐλέχθη[3]. Πρέπει

1. Ἐνῷ τὸ ἐκδ. ηὐξ. Πρόχειρον διασῴζει καὶ ἑπομένας παραγράφους αὐτοῦ (JGR, τ. 7, σσ. 76-79, §§ 95-97) κατὰ τὴν versio II πάντοτε, περὶ ἧς ὁ A. Schminck, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 131-135. Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ κειμένου παρ' αὐτῷ βλ. ἐν σσ. 141, 32-145, 140, 153-154, καίτοι δὲ λήγει διὰ τῆς φράσεως: *ἀπὸ δὲ τῆς διαιρέσεως καὶ τοῦ διαγράμματος γένοιτ' ἂν μᾶλλον εὐσύνοπτα καὶ σαφέστερα*, δὲν ἀκολουθοῦν τὰ ἐπιτασσόμενα ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ τοῦ Πεδιασίμου σχήματα κεκωλυμένων ἢ μὴ γάμων, ἀλλ' ἀντικαθιστῶνται ἐν τῷ ηὐξ. Προχείρῳ διὰ τῶν διαγραμμάτων τῆς «Ἐκθέσεως ἑτέρας...».

2. Παρὰ Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Ε', σσ. 366-368.

3. Ἡ κατὰ τὸν A. Schminck, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 132, εἰς τὸ α' τρίτον τοῦ αἰ.

πάντως νὰ παρενεβλήθη χρονικόν τι διάστημα ἀπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ νομικοῦ ἐγχειριδίου, ἕως οὗ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀπόσπασιν καὶ ἀνεξαρτητοποίησιν κειμένου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον δέχεται σὺν τῷ χρόνῳ προσθαφαιρέσεις. Ὁ Γαλησιώτης, ὁ καὶ ἐγγύτερον εὑρισκόμενος πρὸς τοὺς χρόνους τούτους, εὗρεν ἤδη ἀντιγραφόμενον τὸν τίτλον καὶ ὑφιστάμενον ἀλλοιώσεις πιθανῶς κατὰ τὴν γ' ἢ τὴν δ' δεκαετίαν τοῦ ιδ' αἰ. Δὲν πρέπει πάντως ἡ ἀντιγραφὴ νὰ ἐγένετο πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου αὐτοῦ, διότι ἡ χεὶρ τοῦ Γαλησιώτου διατηρεῖ εἰσέτι τὸν καλλιγραφικὸν χαρακτῆρα, ὃν δὲν ἐπιδιώκει πλέον οὗτος τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1347, ὡς μαρτυρεῖ ἡ γραφὴ αὐτοῦ ἐν τῷ Κωδικίῳ τῶν συνοδικῶν παρασημειώσεων. Περὶ τοῦ Σγουροπούλου ἐλλείψει ἑτέρας εἰδήσεως ἰσχύουν καὶ ἐνταῦθα τὰ ἀνωτέρω πιθανολογούμενα χρονικὰ σημεῖα τῆς βιβλιογραφικῆς αὐτοῦ δραστηριότητος (1373, 1378)[1].

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

1. Δυστυχῶς δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω ἂν ὁ χάρτης τῶν γραφέων Γαλησιώτου καὶ Σγουροπούλου εἶναι πράγματι ἀνατολικῆς προελεύσεως (ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Π. Omont) ἢ ἀντιθέτως φέρει ὑδατογραφήματα, τὰ ὁποῖα θὰ διηυκόλυνον ἀσφαλῶς τὴν χρονολόγησιν. Πάντως εὑρισκόμεθα εἰς τοὺς χρόνους ὑποχωρήσεως τῆς χρήσεως ἐν Βυζαντίῳ τοῦ ἀνατολικοῦ χάρτου (βλ. N. Wilson, Medieval Greek Bookhands, Text, Cambridge, Mass. 1973, σ. 27).

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΟΡΛΑΝΔΟΥ

(Ἐν Ἀθήναις τῇ 11ῃ Δεκεμβρίου 1980)

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΒΣ

Κυρίαι, Κύριοι,

Τὸ 1919 ὁ ἀείμνηστος Φαίδων Κουκουλές, συντάκτης ἀκόμη τοῦ αὐτονόμου Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, προεκάλει μίαν σύναξιν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ λογίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου Μεταξάκη καὶ ἵδρυε τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἐλειτούργουν τότε ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, σκοπεύουσαι εἰς τὴν μόρφωσιν διδασκαλισσῶν καὶ τὴν ἐκλαΐκευσιν, καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὰς ἀνασκαφάς, ἀναστηλώσεις καὶ μελέτας τῶν μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἀπόπειρα νὰ ἐκδοθῇ ἴδιον περιοδικὸν διὰ τὰς Βυζαντινὰς Σπουδάς, ἡ «Βυζαντίς», εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀνακοπῆ. Ὁ Ν. Α. Βέης ἐργαζόμενος εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐκδώσει τὰ BNJ του. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἱδρύθη μόλις τὸ 1925 καὶ αἱ φιλολογικαὶ ἀνακοινώσεις ἐγίνοντο διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἤρχετο νὰ προστεθῇ ἡ νέα Ἑταιρεία, ἡ ἰδική μας. Ὁ Κωνστ. Δυοβουνιώτης συνέχιζε τυπώνων τὰ κατάλοιπα τοῦ Σπ. Λάμπρου διὰ τοῦ ΝΕ.

Ἡ ἐπακολουθήσασα τὸ 1920 πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μεταβολὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ μικρασιατικὴ περιπέτεια, ἡ καταστροφή, ἡ μεταπολίτευσις καὶ ἡ προσφυγία, ἀνέβαλον τὴν ἔκδοσιν τῆς ΕΕΒΣ διὰ τὸ 1924, ὅτε μόνον ἐκυκλοφορήθη ὁ πρῶτος τόμος. Ὁ Κουκουλὲς διετήρησε τὴν θέσιν τοῦ Γεν. Γραμματέως μέχρι τοῦ 1955, ὅτε ἀσθενήσας ἀπέθανε καὶ ὑπὸ διαφόρους ἰδιότητας τὸν διεδέχθη ὁ ὁμιλῶν, καὶ ὡς διευθυντὴς τῆς Ἐπετηρίδος.

Οἱ ἐπιστημονικοὶ στῦλοι τῆς Ἑταιρείας ἦσαν ὁ ἀείμνηστος θεολόγος Κωνσταντῖνος Δυοβουνιώτης, ὁ Φαίδων Κουκουλὲς († 1956), οἱ ἀρχαιολόγοι Γεώργιος Σωτηρίου, Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος καὶ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, οἱ θεολόγοι Χρυσόστομος Παπαδόπουλος († 1938) καὶ Ἀδ. Διαμαντόπουλος, ὁ ἰατρὸς ἱστορικὸς τῆς Ἰατρικῆς καθηγητὴς Ἀριστοτέλης Κούζης, ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου καὶ γνώστης τῆς τε ὑμνογραφίας καὶ τῆς Βυζ. Μουσικῆς Ἐμμανουὴλ Πεζόπουλος, ὁ Κωνστ. Ἅμαντος, νομικοί, φιλόλογοι, ἱστοριοδῖφαι κ.ἄ. σύμπνοοι τότε καὶ μὴ διαχωριζόμενοι διὰ πολιτικῶν, κοινωνικῶν ἢ γλωσσικῶν κριτηρίων.

'Από τοῦ 1924 τοὐλάχιστον εὑρίσκω σύμβουλον τὸν νεαρὸν ἔτι ἀρχιτέκτονα 'Αναστάσιον 'Ορλάνδον, συνεργάτην τακτικὸν τῆς 'Επετηρίδος.

'Η διάσπασις ὑπῆρξε φυσική, ἀφ' ἧς τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Γ. Σωτηρίου καὶ ὁ 'Ορλάνδος εἰσῆλθον εἰς τὴν 'Ακαδημίαν, ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος γενόμενος ἀρχιεπίσκοπος ἐξέδωκε τὴν «Θεολογίαν», ἐν συνεχείᾳ ἱδρύθη τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον ἐγένετο κέντρον βυζαντινῶν μελετῶν διὰ τῶν ἀειμνήστων καθηγητῶν του Στίλπωνος Κυριακίδου, 'Ιω. Β. Παπαδοπούλου, 'Ιω. Βογιατζίδου, 'Ανδρέου Ξυγγοπούλου κ.ἄ. 'Επίσης ἐδραστηριοποιήθη ἡ Χριστιανικὴ 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία ὑπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸν Γεώργιον Σωτηρίου. 'Ο 'Ορλάνδος, κατὰ τὸ μακροχρόνιον παράδειγμα τοῦ πρὸ αὐτοῦ δοξάσαντος τὰς Βυζαντινὰς Σπουδὰς διὰ τῆς ἐκδόσεως ἰδίου προσωπικοῦ περιοδικοῦ, τοῦ «Νέου 'Ελληνομνήμονος», ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου († 1919), ἐξέδωκεν ἴδιον προσωπικὸν περιοδικόν, τὸ «'Αρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημείων» (Α' τόμος 1935, ὁ ΙΒ' τὸ 1973), ὅπου ἐδημοσίευε τὰς ἰδίας του μελέτας.

Τὸ 1928 ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κωνσταντῖνος 'Ι. "Αμαντος († 1960) ἵδρυε τὸ περιοδικὸν «'Ελληνικά», τὸ ὁποῖον ἐξυπηρέτει καὶ ἱστορικὰς βυζαντινὰς μελέτας.

'Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος ἐδυσκόλευσε τὸ ἔργον τῶν 'Εταιρειῶν καὶ ἀνέκοψε τὴν ἔκδοσιν τῶν περιοδικῶν. 'Η 'Εταιρεία μας περιωρίσθη εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦ Κωνστ. Παλαιολόγου καὶ τινας μικροεκδρομάς. 'Ο ὁμιλῶν μετεῖχεν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 1932, ἀπὸ δὲ τοῦ 1946 ἀνέλαβον νὰ βοηθήσω τὸν ἀείμνηστον Κουκουλὲν διὰ τὴν ἐπανέκδοσιν τῆς 'Επετηρίδος, ἐγενόμην δὲ καὶ σύμβουλος τῆς 'Εταιρείας. Εἰς τὸ Δ. Σ. εὗρον Γεν. Γραμματέα μὲν πάντοτε τὸν ἀείμνηστον Φαίδ. Κουκουλέν, τὸν ὁποῖον μετά τινα ἔτη καὶ διεδέχθην, πρόεδρον δὲ τὸν προστάτην τῶν 'Επιστημῶν καὶ τῶν μελετητῶν ἀείμνηστον νομοδιδάσκαλον Παναγιώτην Πουλίτσαν. Μεταξὺ τῶν συμβούλων ἦτο πάντοτε καὶ ὁ 'Αναστάσιος 'Ορλάνδος, ὁ ὁποῖος καὶ ἀποθανόντα ('Ιανουάριος 1968) διεδέχθη τὸν Πουλίτσαν εἰς τὴν προεδρίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐκράτησε μέχρι τῆς κατ' 'Οκτώβριον 1979 ἐκδημίας αὐτοῦ. Συνυπηρετήσαμεν δὲ καὶ εἰς Δ.Σ. ἄλλων σωματείων, ὡς εἰς τὴν ΙΕΕΕ, καὶ εἰς τὴν 'Επιτροπὴν ἀναπαλαιώσεως τῆς Βουλῆς (ὁδοῦ Σταδίου). Εἰσῆλθον, λήγοντος τοῦ 1949, εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ὅπου διεπίστωσα τὸ ἀκάματον τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἄκραν εὐσυνειδησίαν τοῦ 'Ορλάνδου. Εἴμεθα τότε 18 μόλις καθηγηταὶ καὶ 7 βοηθοὶ καὶ διεπαιδαγωγοῦμεν 2.000 φοιτητάς, προσωπικῶς διδάσκοντες, ἐξετάζοντες, διορθοῦντες τὰ γραπτά, μὴ ταξιδεύοντες κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους. 'Ο 'Ορλάνδος οὐδέποτε ἔλειψεν ἀπὸ συνεδρίαν, ἀπὸ μάθημα, ἀπὸ τελετήν. Σπανίως ἐδημηγόρει κατὰ τὰς συνεδρίας. Μειλίχιος, ἀκούραστος, πρᾶος, ἐργατικώτατος, ὑπόδειγμα διὰ τοὺς νεοεισελθόντας εἰς τὴν Σχολὴν καθηγητάς. "Οταν ὅμως προετάθη νὰ ἐκλεγῇ ἀπὸ τὴν ὁλομέλειαν συγκλητικός, οἱ καθηγηταὶ (καὶ δὲν ἦτο ἡ μόνη περίπτωσις) τὸν κατεψήφισαν, κρίναντες ὅτι χρησιμώτερος ἦτο εἰς τὸ Πανεπιστήμιον εἷς ψυχολόγος ἀπὸ ἕνα ἀρχιτέκτονα! 'Εσχάτως τὸ αὐτὸ Πανεπιστήμιον τὸν ἀνεκήρυξεν ἐπίτιμον, ἀλλ' ὡς ὁμότιμον οὐδέποτε τὸν ἐκαλέσαμεν νὰ ὁμιλήσῃ ἢ νὰ διδάξῃ. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τῶν παρ' ἡμῖν συνηθειῶν.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἔξω τῆς 'Εταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου δὲν ἐγνώρισα τὸν 'Ορλάνδον οὔτε ὑπῆρξα ἐκ τῶν οἰκειοτέρων. Τοῦ εἶμαι προσωπικῶς εὐγνώμων δι' ἠθικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ὑποστήριξιν, ἄσχετον πρὸς τὰ δύο ταῦτα ἱδρύματα[1]. Τὸν εὐγνωμονῶ ὅμως διὰ τὴν χειρονομίαν του νὰ ἀφήσῃ διὰ τῆς διαθήκης του (ὑποδείγματος εὐεργεσίας διὰ πολλὰ ἄλλα ἱδρύματα), ἓν κατάστημα ἐνοικιαζόμενον, τὰ ἔσοδα τοῦ ὁποίου θὰ καταστήσουν εὐκολωτέραν τὴν λειτουργίαν τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ τὴν ἔκδοσιν τῆς 'Επετηρίδος της, βασικοῦ ὀργάνου καλλιεργείας τῶν μεσαιωνολογικῶν μας ἐρευνῶν.

Θὰ ἐνθυμούμεθα πάντοτε τὸν καλοκάγαθον ἄνθρωπον, τὸν μετριοπαθῆ καὶ μετριόφρονα, τὸν ἐργατικώτατον, τὸν συγκτήτορα καταστάντα καὶ συνιδρυτὴν τῶν ἱερῶν μονῶν τῆς 'Ελλάδος, τὴν καλλιτεχνικὴν φύσιν, τὸν οὐδέποτε καυχώμενον διὰ τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερεν εἰς τὸ "Εθνος (ὡς στρατιώτης ἢ ὡς πολίτης) εἰς τὴν 'Εκκλησίαν, εἰς τὰς τεχνικὰς κατασκευάς, εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὰ 'Ανώτατα Πνευματικά μας 'Ιδρύματα, τὰς ἀρχαιολογικὰς 'Εταιρείας, τὸ Πολυτεχνεῖον, τὸ Πανεπιστήμιον. Θὰ παραδειγματιζώμεθα ἀπὸ τὴν διαυγῆ σοφίαν, τὴν καλλιέπειαν, τὴν γνῶσιν τῶν θύραθεν καὶ ἱερῶν κειμένων καὶ τῆς ὑμνογραφίας μας, τὸν ἀδαπάνητον καὶ ἀνεξάντλητον πλοῦτον τῆς ἰδιοφυΐας του, τὴν ὁποίαν ἀφειδῶς ηὐλόγησεν ὁ Πανάγαθος.

'Εντολῇ τοῦ Δ.Σ. τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ὁ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ ἀειμνήστου 'Ορλάνδου καθηγητὴς κ. Νικόλαος Δρανδάκης θὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ τιμωμένου προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του[2].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
Πρόεδρος τῆς 'Ετ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν

1. Ὑπῆρξεν εὐνοϊκὸς εἰσηγητὴς κατὰ τὴν ὑποψηφιότητά μου εἰς τὴν 'Ακαδημίαν 'Αθηνῶν τὸ 1965/1966 καὶ μὲ ἐψήφισε, χωρὶς νὰ ἐκλεγῶ. «'Εὰν ἔκανες τὸ καλὸ παιδὶ καὶ ἐκρατοῦσες τὸ στόμα σου κλειστόν, θὰ ἐξελέγεσο» μοῦ εἶπε μετὰ τὴν ἀποτυχίαν. Δὲν εἶναι τῆς ἰδιοσυγκρασίας μου τῷ ἀπήντησα καὶ τὸν παρεκάλεσα νὰ μὴ ἀνακινήσῃ, τῶν ἁπλῶν χάριν ἐμοῦ ποτὲ τοιοῦτο ζήτημα.

2. 'Ο συνάδελφος κ. Δρανδάκης δὲν μᾶς παρεχώρησε τὸ κείμενον τῆς ἐξαιρέτου καὶ γλαφυρᾶς ὁμιλίας του πρὸς δημοσίευσιν.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὰ ἐν σσ. 25-26 περὶ σφαλιστηρίων.

Εἰς τὴν διαθήκην του ὁ εὐγενὴς Ἑνετόκρης Ἀνδρέας Κορνάρος, συνταχθεῖσαν τὸ 1611, παραγγέλλει τὴν διάθεσιν τῶν παρ' αὐτῷ σπανίων εἰκόνων καὶ ἔργων τέχνης. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ ἓν σφαλιστάρι, μικρὰ εἰκὼν μὲ θυρίδια οὕτω λεγομένη ἑλληνιστί: «Item la imagine picciola, con le portelle, detta in greco sfaglistari, et quella delle lettere IHC con pitture dentro esse lettere, che tengo nella mia camera, tutte duo esse imagini cose pretiose, per pittura greca, siano mandate quanto prima a Venezia...all'illustrissimo signor Aluiso Zorzi nostro padrone, per un picciol segno della mia antica servitù et osservanza» (Στ. Σπανάκης, Κρητικὰ Χρονικὰ 9, 1955, σ. 427).

Ὡς φαίνεται αἱ δύο εἰκόνες ἦσαν πολύτιμοι διὰ τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικήν, τὰς ἐκράτει δὲ ὁ διαθέτης εἰς τὸ ὑπνοδωμάτιόν του. Ἀξιοσημείωτος ὁ τύπος σφαλιστάρι (νῦν σφαλιχτάρι) καὶ ὄχι -ήρι.

N. B. T.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑΣ ΚΑΝΟΝΩΝ: ANALECTA HYMNICA ΙΟΥΝΙΟΥ-ΙΟΥΛΙΟΥ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

ΓΕΝΙΚΑ

Περὶ τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκδοθείσης καί, ὡς πρὸς τοὺς 12 μῆνας, συντελεσθείσης προσφάτως σειρᾶς τῶν Ὑμνογραφικῶν Ἀναλέκτων, ἐπιμελείᾳ τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Ἰωσὴφ Schirò, εἰς τὴν ὁποίαν προσέφερα κατ' ἀρχὰς τὸν πτωχὸν ὀβολόν μου, ἔγραψα τὸ πρῶτον κρίνων τὸν κατὰ τὸ 1966 ἐκδοθέντα πρῶτον τόμον Canones Septembris ὑπὸ τῆς Ada Debiasi Gonzato (ΕΕΒΣ 36, 1968, σσ. 392-395), μὲ λεπτότητα προβαλὼν ἀντιρρήσεις τινὰς ὡς πρὸς τὸν περιορισμὸν τῆς χρήσεως κατωϊταλικῶν μόνον χειρογράφων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐργασία προέκοπτεν οὐχὶ ὡς ἐπρογραμματίσθη, ἀλλὰ καὶ μετὰ πολλῶν σφαλμάτων, ἠναγκάσθην νὰ δημοσιεύσω νέαν βιβλιοκρισίαν διὰ τοὺς τόμους III τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου (ἐκδότης Ἀθανάσιος Κομίνης), IX τοῦ μηνὸς Μαΐου (ἐκδότης Κωνσταντῖνος Νίκας) καὶ VI τοῦ μηνὸς Φεβρουαρίου (ἐκδότης ὁ ἐμὸς ἀνεψιὸς Εὐτύχιος Ἰω. Τωμαδάκης, οὗτινος οὐδόλως ἐφείσθην διὰ τὴν συγγένειαν καὶ τὴν στοργήν), εἰς ἣν βιβλιοκρισίαν ἔθιξα καὶ ζητήματα γεννώμενα κατὰ τὴν ἔκδοσιν ἄλλων τινῶν τόμων καὶ ἐκδοτῶν (Gonzato, Ἀλκ. Πρωΐου, Εὐτ. Τωμαδάκης). Πέρα πλήθους διορθώσεων καὶ παρατηρήσεων, προέβην καὶ εἰς θετικὴν συναγωγὴν λεξιλογικοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῶν ἐν λόγῳ τριῶν τόμων (Ἀθηνᾶ 75, 1974 - 1975, σσ. 403 - 433).

Σήμερον ἐπανέρχομαι διὰ νὰ συζητήσω τὰ ἐκ τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ μὲν τῆς κας Augusta Acconcia Longo τῶν τόμων X Ἰουνίου, καὶ XI Ἰουλίου, ὑπὸ δὲ τῆς ἡμετέρας Ἀλκήστιδος Πρωΐου τοῦ τόμου XII Αὐγούστου.

Ἐξ ὑπαρχῆς ὀφείλω νὰ δηλώσω ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἐκδόσεως ἀπὸ τοῦ 1966 κέξ. ἐδίδαξε καὶ τὸν ἐπιμελητὴν καὶ τοὺς ἐκδότας πολλά, ὥστε οἱ νῦν παρουσιαζόμενοι τόμοι (καὶ δὴ ὁ ὑπὸ τῆς Πρωΐου) νὰ ὑπερέχουν πολλῶν τῶν προηγουμένων καὶ νὰ δημιουργοῦν ὀλιγώτερα θέματα ἢ ἐξοργιστικὰς παρατηρήσεις. Προηγουμένως ὅμως θέλω νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ θέμα τῶν κωδίκων ἐφ' ὧν ἐβασίσθη ἡ ὅλη ἔκδοσις.

Ὁ Γενικὸς τίτλος ὑφ' ὃν ἐξεδόθη ἡ σειρὰ εἶναι «Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris». Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ κώδικες ἐξ ὧν ἐξεδόθησαν τὰ Ὑμνογραφικὰ Ἀνάλεκτα προήρχοντο ἐκ τῆς

νοτιωτέρας Ἰταλίας (καὶ οὐχὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος). Ἁπλῆ ὅμως ἀνάγνωσις τῶν σχετικῶν πινάκων τῶν ἐμφαινόντων τοὺς κώδικας ἐξ ὧν ἐγένετο ἡ ἔκδοσις τῶν κανόνων τῶν μηνῶν Ἰουνίου, Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου, δεικνύει ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ κώδικες Ἁγιορειτικοί, Μετεωρικοί, Πατμιακοί, Ἱεροσολυμιτικοὶ καὶ Σιναϊτικοί, ὡς καὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ (Παρισίοις, Μαδρίτῃ, Ὀξφόρδῃ, Βιέννῃ) Συλλογῶν χειρογράφων, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐξ Ἀνατολῆς καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς Δύσεως, στηρίζει δὲ τὸ ὑποστηριχθὲν πρὸ πολλοῦ ὑφ' ἡμῶν ὅτι μονομερὴς ἔκδοσις ἐξ Ἰταλιωτικῶν κωδίκων καὶ ἄστοχος καὶ ἀτελὴς θὰ ἦτο. Ἰδοὺ οἱ σχετικοὶ πίνακες:

Α'. Κώδικες ἐξ ὧν ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου X, 1972 (Augusta Acconcia Longo):

Γ α λ λ ί α: Παρισινοὶ 5.
Ἱ σ π α ν ί α: Μαδρίτης 1.
Ἰ τ α λ ί α: Ρώμης: Βαρβερινοὶ 2, Βατικανοὶ 6, Κρυπτοφέρρης 5. Μεσσήνης 1.
Μ ε γ. Β ρ ε τ α ν ν ί α: Ὀξφόρδης (Βοδληϊανοὶ) 2.
Ἀ ν α τ ο λ ι κ ο ί: Ἱεροσολύμων 1, Σινᾶ 5.

Ἐν συνόλῳ κώδικες 28, ἐξ ὧν 6 εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, 14 εἰς Ἰταλίαν καὶ 8 εἰς ἄλλας Εὐρωπαϊκὰς χώρας.

Β'. Κώδικες ἐξ ὧν ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου XI, 1978 (Augusta Acconcia Longo):

Α ὐ σ τ ρ ί α: Βιενναῖος 1.
Γ α λ λ ί α: Παρισινὸς 1.
Ἱ σ π α ν ί α: Μαδρίτης 1.
Ἰ τ α λ ί α: Ρώμης: Βαλλικελλιανοὶ 2, Βαρβερῖνοι 1, Βατικανοὶ 6, Κρυπτοφέρρης 6, Σικελίας: Μεσσήνης 1.
Μ ε γ ά λ η ς Β ρ ε τ α ν ν ί α ς: Βοδληϊανὸς (Ὀξφόρδης) 1.
Ἀ ν α τ ο λ ι κ ο ί: Ἁγιορειτικὸς 1, Μετεώρων 1, Πατμιακὸς 1, Σιναϊτικοὶ 5.

Ἤτοι ἐν συνόλῳ κώδικες 28, ἐξ ὧν 8 εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, 16 ἐν Ἰταλίᾳ καὶ 4 εἰς ἄλλας Εὐρωπαϊκὰς χώρας. Οἱ κώδικες τῆς Ἰταλιωτικῆς περιοχῆς δὲν εἶναι περισσότεροι τοῦ ἑνὸς τρίτου.

Γ'. Κώδικες ἐξ ὧν ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου XII, 1980 (Πρωΐου):

Α ὐ σ τ ρ ί α: Βιενναῖος 1.
Γ α λ λ ί α: Παρισινοὶ 5.
Ἱ σ π α ν ί α: Μαδρίτης 1.
Ἰ τ α λ ί α: Ρώμης: Βατικανοὶ 5, Κρυπτοφέρρης 3, Μεσσήνης 2.
Μ ε γ. Β ρ ε τ α ν ν ί α ς: Ὀξφόρδης (Βοδληϊανὸς) 1.
Ἀ ν α τ ο λ ι κ ο ί: Ἱεροσολυμιτικὸς 1, Μετεωρικὸς 1, Σιναϊτικοὶ 4.

Ἐν συνόλῳ κώδικες 25, ἐξ ὧν 6 εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, 10 ἐν Ἰταλίᾳ καὶ 9 εἰς ἄλλας Εὐρωπαϊκὰς χώρας.

Ὅτι πολλῶν ποιητῶν ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι καὶ τοῦ Κάλβου τὸ ἐπίθετον εἶναι τὸ χαρακτηρίζον τὴν ποίησίν των, ἐν πολλοῖς ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ὑμνογράφους. Οὔτε δ' οἱ ἀρχαῖοι, οὔτε οἱ τῶν μέσων χρόνων, οὔτε οἱ τῶν καθ' ἡμᾶς εὗρον λαλούμενα ὑπὸ τοῦ λαοῦ τὰ ἅπερ ἐχρησιμοποίησαν ἐπίθετα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα ἢ ἔπλασαν οἱ ἴδιοι ἢ παρέλαβον ἀπὸ προγενεστέρους ἢ καὶ ἀνέστησαν λησμονηθέντα ἤδη παλαιόθεν. Ταῦτα δ' εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σύνθετα (λευκώλενος, θεοβδέλυκτος, χρυσοπράσινος π.χ.), καὶ εἴτε θετικὰ ἀπόλυτα ἢ συγκριτικὰ ὑπερθετικὰ ἢ καὶ ἀρνητικά.

Ἑπόμενον δ' εἶναι ὅτι καὶ ὅλως νέας λέξεις πλάσαντες οἱ ποιηταὶ νὰ ἐλάμβανον ἐκ τοῦ ἀντικειμένου ὅπερ ὑμνοῦν τὰ λήμματα (πολεμικά, φυσικά, θρησκευτικὰ π.χ.) καὶ οἱ ἑλληνιστὶ γράψαντες ὑμνογράφοι ἐκ τοῦ ἱεροῦ χώρου (θεός, ἱερός, ἅγιος, Χριστὸς κτὅ.). Διὸ περαιτέρω θησαυρίζονται τὰ ἀπὸ τοῦ *θεὸς* συντεθέντα, γνωστά τε καὶ ἄγνωστα, καὶ ἔστιν ὅτε καὶ ἐξ ἄλλων λημμάτων (ἁγιοσύνθετα, χριστοσύνθετα, τὰ ἀπὸ τοῦ *πᾶν*). Ἰδιαζόντως ἐπέστησα τὴν προσοχήν μου εἰς πολυάριθμα ὑμνογραφικὰ λήμματα ἀποφατικὰ ἀπὸ τοῦ ἀ- ἀρχόμενα, ἐπίθετα κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὀνομάτων ἐπιρρήματα, εἰς ρήματα ἀκόμη καὶ εἰς ἐνδεικτικὰ ἰδιοτήτων. Ταῦτα δὲν ἔχουν πάντοτε ἀρνητικὴν σημασίαν. Τὸ *ἄμωμος* π.χ. σημαίνει τὸν ἁγνὸν (μὴ ἔχοντα μῶμον), τὸ *ἀδιόδευτος* τὴν παρθένον, τὸ *ἀναμάρτητος* τὸν δίκαιον. Οἱ ποιηταὶ τῶν περαιτέρω κρινομένων δημοσιευμένων κανόνων εἰς τοὺς τρεῖς τόμους X, XI καὶ XII τῶν AHG, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ Ἰωσήφ, ὁ Θεοφάνης, ὁ Ἠλίας ὁ Σικελιώτης, ὁ ἱερὸς Φώτιος, ἐχρησιμοποίησαν τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διὰ τῆς ἀρνήσεως καταφάσεως εἰς δεκάδας περιπτώσεις, μέσῳ τοῦ ἐπιθέτου ὅπερ ἢ ἔπλασαν (σύνθετον) ἢ ἡλίευσαν.

Ἡ ἀκριβὴς λημματογράφησις τῶν ἐν λόγῳ λέξεων θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν ἀπόδοσιν εἰς γνωστοὺς συγγραφεῖς τῶν κανόνων ἐκείνων δι' οὓς ὡς πρὸς τοὺς ποιητὰς αὐτῶν σιγοῦν αἱ ἀκροστιχίδες, τὰ θεοτοκία ἢ αἱ ἐνδείξεις τῶν κωδίκων.

Αἱ ἀρνητικαὶ αὐταὶ λέξεις εἰσάγονται εἰς τὰ Λεξικά, ἀλλὰ δὲν ἕπεται ὅτι εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν εἴτε ἐπανεχρησιμοποιήθησαν πᾶσαι ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων. Παράδειγμα διὰ τὰς βυζαντινὰς ἔστωσαν αἱ πολυάριθμοι καὶ ἀλλόκοτοι συνθέσεις τοῦ Κωνστ. Μανασσῆ ἢ τοῦ Ἰωάννου Τζέτζη.

Καὶ ἐὰν ἀκόμη πραγματοποιηθῇ ἡ ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον ἐξαγγελθεῖσα ὑπὸ τοῦ καθ. κ. Schirò ὡς XIV τόμος ἔκδοσις Λεξιλογίου (καὶ ἀρχοτελειῶν) τῶν κειμένων, ἡ δειγματολογικὴ συγκέντρωσις κατὰ κατηγορίας τῶν λημμάτων περὶ ὧν ὡμίλησα ἀνωτέρω, ὡς συγκεντρωτικὴ κατὰ κατηγορίας, δὲν θ' ἀχρηστευθῇ.

Ὡς πρὸς τὸν χρονισμὸν τῶν κωδίκων καὶ τὸν διαχωρισμὸν αὐτῶν εἰς λειτουργικοὺς καὶ τυχὸν ἑτέρους, ὡς πρὸς τὴν σχέσιν αὐτῶν καὶ ἐξάρτησιν

διὰ τοὺς ὅλους δώδεκα τόμους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ ἐργασία κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ὅλης δημοσιεύσεως, διότι οὔτε τὸ ἔργον ὅλον ἦτο ἕτοιμον ἀπὸ τοῦ 1967 οὔτε καὶ οἱ συνεργάται εἶχον προχωρήσει τὴν σχετικὴν ἔρευναν. Οὕτως οὐδ' ὑπάρχει conspectus τῶν χρησιμοποιηθέντων κωδίκων καὶ τῶν δι' αὐτοὺς συμβόλων. Τοῦτο βεβαίως θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ μετὰ τὸ πέρας, δηλαδὴ καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν κανόνων (τῆς Παρακλητικῆς), τοῦ Τριῳδίου (καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου). Ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ εἰς τὸν φορέα τῆς ἐκδόσεως (διὰ τῆς συνταξιοδοτήσεως τοῦ καθ. Schirò) καὶ ἡ γνωστὴ τῆς Εὐρώπης οἰκονομικὴ κατάστασις ἐσταμάτησαν τὸ ἔργον εἰς τὴν εὐτυχῆ ἔκδοσιν μόνον τῶν Κανόνων τῶν Μηναίων. Καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, κατεδείχθη ὁ μέγας ἀνέκδοτος (ἢ κακῶς ἐκδεδομένος πρότερον) πλοῦτος τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ὑμνογραφίας. Μολονότι δὲ οἱ Κανόνες πλέον (οὐδ' οἱ περιληφθέντες κατὰ καιροὺς εἰς τὰ ἔντυπα Λειτουργικὰ βιβλία), πλὴν ἐλαχίστων, δὲν ψάλλονται ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὰς ἀκολουθίας μας, ὑποχρέωσις παλαιὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας θὰ ἦτο νὰ τοὺς ἀποθησαυρίσῃ καὶ ἐκδώσῃ, μάλιστα μετὰ τὴν πολύμοχθον ἔρευναν τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου. Πλήν, οὐδὲν ἐγένετο. Καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν ἐκ Δυσμῶν τὸ φῶς.

Τέλος σημειῶ ὅτι ἔκρινα καλὸν νὰ ἐπιτάξω τῆς μετὰ χεῖρας βιβλιοκρισίας καὶ πίνακα τῶν ἐν τοῖς I-XII τόμοις ὑμνογράφων, σημειῶν εἰς ποίους τόμους ἀπαντᾶται ἔργον ἑκάστου. Οὕτως οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν λειτουργικὴν βυζαντινὴν ποίησιν θὰ γνωρίζουν ἐὰν εἰς τὰ AHG ἐδημοσιεύθησαν ἔργα οὐ μόνον τῶν ἐνδόξων συγγραφέων κανόνων ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἡσσόνων ἢ ἄλλως ἀγνώστων, διὰ ν' ἀνατρέξουν εἰς αὐτοὺς καὶ τὰ σχετικὰ ὑπομνήματα (δι' ὧν τίθενται ἢ λύονται τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτοὺς ζητήματα).

I

Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici. Università di Roma. Con il concorso del Consiglio Nazionale delle Ricerche.
Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris J o s e p h S c h i r ò *consilio et ductu edita.*
X. Canones Junii. A u g u s t a A c c o n c i a L o n g o *collegit et instruxit, Roma 1972 8º, σσ. 426 (+4).*

Ὁ τόμος περιλαμβάνει 24 κανόνας: Εἰς μάρτυρας Κόνωνα καὶ τὸν υἱόν του, Πέτρον ἀναχωρητήν, ἁγίους Ὀρέστην, Διομήδην καὶ Ῥόδωνα, ὅσιον Ὀνούφριον ἀναχωρητήν, Μεθόδιον πτρ/χην Κωνσταντινουπόλεως, προφήτην Ἐλισσαῖον, Βῖτον μάρτυρα, Τύχωνα ἐπίσκοπον τῆς ἐν Κύπρῳ Ἀμαθοῦντος, τοὺς Πέρσας Μανουήλ, Σαβὲλ καὶ Ἰσμαήλ, τοὺς ἁγίους Φορτουνᾶτον καὶ τὸν Εὐστόχιον, τὸν μάρτυρα Ἀσύγκριτον, τὸν ἅγιον Ἰουλιανόν, τὸν Εὐσέβιον Σαμοσάτων, τὸν ἡγούμενον Πατελλαρίας Βασίλειον, τοὺς κορυφαίους Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον, τοὺς Δώδεκα Ἀποστόλους. Ἔτι δὲ πέντε κανόνας εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Προδρόμου (24 Ἰουνίου) καὶ ἕνα εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν λειψάνων Κύρου καὶ Ἰωάννου. Κατὰ θέματα ἓν ἐκ τῆς Παλ. Διαθήκης, ἓν ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης, οἱ ὑπόλοιποι εἰς ὁσίους, μάρτυρας καὶ ἀναχωρητάς, τόσον τῆς Ἀνατολῆς, ὅσον τῆς Δύσεως καὶ τῆς Κύπρου.

Οἱ ὑμνογράφοι κατὰ κανόνας διακριτέοι εἰς βεβαίους καὶ πιθανούς. Ἀσφαλεῖς εἶναι Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Ἀρσένιος, Γεώργιος, Γρηγόριος, Ἰωάννης ὁ μοναχός, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ ὁ ἱερὸς Φώτιος. Πιθανοὶ δὲ ὁ Ἀνδρέας ὁ Τυφλὸς (=Πηρός), ὁ Γρηγόριος (εἷς τινα) καὶ ὁ Θεοφάνης. Ἀνωνύμως παραδίδονται μόνον οἱ κανόνες XVI(2), XVI(5), XVII καὶ XVIII. Μετ' ἀκροστιχίδος καὶ συγγραφέως: Τοῦ Ἰωσὴφ οἱ III, X, XI, XIII. Τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ὁ V, ⟨τοῦ Γρηγορίου ὁ XIX καὶ τοῦ Ἠλιοῦ ὁ XX⟩. Κανόνες μετ' ἀκροστιχίδος, ὅπου δὲν δηλοῦται ὁ ποιητής: I, VI, VII, XV. Ἐκ τῶν θεοτοκίων συμπεραίνονται οἱ ποιηταὶ τῶν κανόνων II καὶ VIII. Ἐξ ἐνδείξεων τῶν κωδίκων οἱ κανόνες IV (πλείονες), VI, IX, XII, XIV, XVI(1, 3, 4) ἀποδίδονται εἰς διαφόρους συγγραφεῖς, ἕνα ἢ περισσοτέρους τοῦ ἑνός. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι καὶ οἱ XVI(2) καὶ XVI(5) συνετέθησαν ὑπὸ Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ἢ ὅτι ἀποτελοῦν παραλλαγὰς τοῦ βασικοῦ XVI.

Ἰδιάζουσαν σημασίαν ἔχουν οἱ κανόνες οἱ γραφέντες ὑπὸ Ἠλιοῦ τοῦ Σικελιώτου καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου (ἀμφοτέρων ὀλίγα τὰ γνωστὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα).

Ἡ ἐκδότις τῶν κανόνων τοῦ Ἰουνίου ἀκολουθεῖ τὸ γενικὸν σύστημα παραθέσεως ἁγιολογικῶν κειμένων καὶ ἐπιτάξεως ὑπομνημάτων, πινάκων κλπ.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ἐνῶ ἡ ἐκδ. γράφει XV, 402 *καταχρέως* (ὀρθότερον *κατὰ χρέος*), ἐκδίδει *μηδ' ὅλως* I, 189 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *μηδόλως*. Κακῶς δ' ἐκδίδει τὸ ἀνορθόγραφον: *τὸ* χ ρ έ ω ς *τῆς ᾠδῆς* ἐν XIX, 258.

IV, 68 ὀρθῶς (χαρᾶς) *ἀνάπλεων*. Κακῶς δὲ τὸ ἐν XIX, 252-254: *τῆς ᾠδῆς* τ ὸ χ ρ έ ω ς *ἀποπληρούμεθα*.

IX ἐν σημ. (σ. 113 τοῦ τόμου) τὸ *Μανωὴλ* τοῦ κώδικος κακῶς τρέπεται εἰς *Μανουήλ*, τοῦ ὁποίου τὸ Μανωὴλ εἶναι ἐνδιάμεσος τύπος πρὸς τὸ Μανόλης νεοελλ.

VII, 189: *Ὑλάς, ἀθλητά*. Τὸ ὄνομα εἶναι *Ὕλας*, εἴτε *Ὑλᾶς* ὡς ἐν τῷ ἐν ὑποσημειώσει τῆς σ. 79 ἁγιολογικῷ κειμένῳ.

VII, 212: *εἰληφὼς δὲ* γραπτέον *εἰληφώς τε* (συνδετικόν).

XIII, 162: κακῶς *κατέποθη* ἀντὶ *κατεπόθη*.

V, 116-117: *καὶ ὡς μέλι κηρίων ... προέρχονται οἱ λόγοι σου* (Μεθοδίου) γραπτέον *κηρίῳ* δοτ.

XV, 137: *αὖθίς σου διασῴζεται εὐχαῖς*. Τὸ ὀρθόν: *αὖθις σοῦ δ. εὐχαῖς*. Καὶ

ἐν XVIII, 152 *τῶν σε σεβόντων* γραπτέον ἐμφαντικῶς *τῶν σὲ σεβόντων.*

XV, 277-272: *διό, ὦ βασιλίδα προσκυνοῦντες βοῶμέν σοι.* Γράφε ...ὦ ς *βασιλίδα...*

XVI(1), στ. 80-84: (Ἰω. Πρόδρομε) *μεσῖτα καὶ προφῆτα.... ὦ ἐν ἐρήμῳ φωνὴ βοῶντος... μνημόνευε ἡμῶν.* Γραπτέον ...*ὡς ἐν ἐρήμῳ* ...

Αὐτόθι(σ. 187) κάθισμα: *Τοῦ Ζαχαρίου τὴν φωνὴν τρανῶς διέλυσε τοῦ λόγου ἡ φωνή, τεχθεὶς ὁ Πρόδρομος, καὶ τοῦ νόμου δεικνύει πᾶσι τὴν στείρωσιν κραυγάζων* ... Γραπτέον: ... *τεχθεὶς ὁ Πρόδρομος τ ὴ ν τοῦ νόμου δεικνύει* ... Πρβλ. τὸ ἐν στ. 270: *τ ὴ ν τ ο ῦ ν ό μ ο υ σιγὴν προεδήλου....* Τὸ δὲ *τοῦ λόγου* (ὅπερ καὶ ἐν XVI(1), 510 *λόγου φωνή*), γραπτέον *τοῦ Λόγου* (β' πρόσ. Ἁγίας Τριάδος). Πρβλ. *Ἰσότιμον τῷ γεννήτορι Λόγον,* AHG VI, XXI, 124 καὶ ἐν στ. 160: *ἄχρονε Θεοῦ Λόγε* κἄ. ἀλλαχοῦ.

XIX, 99: *Ἐνανθρωπείᾳ, φύσει θαρρῶν Πέτρος.* Ἀνύπαρκτος ἡ λέξις. Γράφε: *Ἐν ἀνθρωπείᾳ φύσει...*

XX, 179: *πανστένης* (Τριὰς) ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *πανσθενής.*

XX, 190: *Ἴνωται* (Πέτρος) χάριν τῆς ἀκροστιχίδος ἀντὶ *ἥνωται,* ὅπερ γραπτέον ἀντὶ τοῦ ὁμοήχου.

XX, 505-506: *Ἰούδα τὰ θ έ ρ α τ α,* πιθανῶς *τέρατα* (=τεράστια, θαύματα).

XX, 634: *παγγλυκύτατος* γραπτέον *πανγλυκύτατος.*

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1) Ἀναύξητοι τύποι: III, 193 (Ἰωσὴφ Ὑμνογράφος) *ἐξοίκισε* ἀντὶ *ἐξῴκισε.*

2) Ἀδόκιμοι χρήσεις: XVI(1), 220: *ὑπὸ τοῦ γήρως* (=ὑπὸ γήρατος, γήρους). XX, 75: *Ἰάκωβε ἀειλαμπῆ* ἀντὶ *-ές.* XIX, 73 *ἐκ τοῦ θείου σου χ ρ ώ τ ο υ* ἀντὶ *χρωτός.* II, 23 (δρῶν) *τὰ πικρῶντα τερπνὰ* (=τὰ πικράζοντα). XIX, 231, *γενάμενοι* (δεσμῶται). XIII, 109 *εὐπλωΐσας* (sc. εὐπλωΐζω) ἀντὶ *εὐπλοήσας* τοῦ ρ. *εὐπλοέω -ήσα.* XVIII, 321 *κρεμνᾶται* (=κρεμᾶται) καὶ XIX, 220: *ἐγκρεμάμενον.*

3) Ἡ σύνταξις τῶν *ἐν* καὶ *ἐπί:*

II, Κάθισμα, 6: *τῶν προστρεχόντων πιστῶς ἐν τῇ θήκῃ σου.* XI, 82: *ἀνηρτήθης ἐν ξύλῳ* (=ἐκ ξύλου). XI, 78-79: *καὶ ἐπὶ ξύλου ... κρεμαμένη* (=ἀπὸ ξύλου κρ.).

4) Ἀνερμήνευτα:

VIII, 197: *ὡς ἐξ ἐ φ ο ὺ δ μυούμενος.*

5) Ἑλλὰς γεωγραφικῶς:

II, 129: *Νῦν Ἑ λ λ ὰ ς ἐγκαυχᾶται τῇ μνήμῃ σου.*

6) Διάφορα:

XIII, 183: *καὶ διπλοῦν ἐνεργείαις* ἀντὶ *καὶ διπλαῖς ἐνεργείαις* aut *καὶ διπλοῦν ταῖς ἐν.* XV ἀκροστιχὶς *πρόσηλυς.* Ἡ λ. ἀντὶ *προσήλυτος.* XVI(1), 281: *ἀθρόᾳ φωνῇ=ἀθρόῳ* (ἄνευ θροῦ) *φωνῇ*=σιωπῶν, λαλῶν μόνον ἔνδον.

7) Συμπληρώσεις:

XV, 80: *ἀντετάξω...* γράφε ⟨*τὸν Σταυρὸν*⟩ (τῷ νόμῳ).

ΓΛΩΣΣΙΚΑ

α) Ῥήματα

Ἀγκιστρεύω: καὶ τοὺς ἐχθροὺς ὀπίσω τῶν ῥημάτων σου... VIII, 52-53
ἀλθαίνω II, 134
ἀναπηγάζω XIII, 166
ἀνδρίζομαι I, 106
ἀνευφημῶ
ἀντεπανίσταμαι (-σταθέντες) XX, 242
ἀποκνῶ
ἀποξηραίνω (ἀκάνθας)
ἀπορραπίζω XIII, 116
ἀποτίκτομαι XIII, 65
ἐγκαθορμίζω
ἐγκρέμαμαι (βλ. κρεμνῶμαι)
ἐκπεριττεύω
ἐκπομπεύω XVI(2), 95-96
ἐκρίπτω (χιτῶνα = ἀποβάλλω) XX, 233
ἐκτελῶ (μνήμην ἁγίου) IX, 160
ἐπιστομίζω XVI(1), 305
ἱερατεύω (-σαντα ἑαυτὸν δι' ἀθλήσεως) XIII, 5
ἱερεύω IX, 141
καλλιγραφῶ (ἐν πλαξὶ)
κατακοιμῶ
καταλάμπω
καταλεπτύνω
καταφωτίζω
κρεμνῶμαι (ἐν σταυρῷ) XVIII, 321, (ἀσέμνως) XX, 408, (Πέτρος ὡς ὁ Φίλιππος) XX, 420, ἐγκρεμάμενον XIX, 220
κροτῶ: ἐκρότησαν παγκράτιον IX, 276
λιμνάζω (-ει τῶν μαρτύρων τὰ ὀστᾶ θαυμάτων χαρίσματα) IX, 196-197
μορφοῦμαι (=ἐνανθρωπίζω) XVI (1), 80-82
νυκτομαχῶ (-ούσης πάλαι τῆς Ἐκκλησίας) IX, 176
οἰακίζομαι XIII, 76
προεκτυπῶ XVI (5), 33
προθεσπίζω VIII, 98
προθύομαι XVI (1), 442
προσκλύζομαι (-όμενος) XIII, 54
προσομολογῶ XVIII, 190
προσρήγνυμαι (-ησσόμενα κύματα) XVIII, 147
προσφθέγγομαι
σπαθίζομαι (= τύπτομαι διὰ σπάθης)
στεφηφορῶ
στηλογραφῶ V, 154
συγχορεύω XVIII, 334

συμφθέγγομαι XVI (1), 710
συναναπλέκω IX, 322
συναστράπτω
συνεξαστράπτω V, 222. IX, 328
συστρέφομαι V, 221
ὑποδύομαι (=ὕντες) IX, 326
ὑφαπλῶ
φασματοδραμεῖν (ταῖς μαγίαις) XIX, 158
φρενοβλαβῶ (-οῦντα) VII, 148
χαίνω (χάνασα ἡ γῆ) IX, 204
χαλκεύομαι (= κατασκευάζομαι) XVI (1), 552-4
χρωματουργῶ (ἐπὶ ζωγράφου) XIV, 96

αα) Ῥήματα πολυσύνθετα

Ἀναπηγάζω, ἀνευφημῶ, ἀποκυῶ, ἀπορραπίζω, ἀποτίκτομαι, ἐγκαθορμίζω, ἐκπεριττεύω, θεοσεβῶ, καθυποσκελίζω, κατακοιμῶ, καταλάμπω, καταλεπτύνω, καταφωτίζω, νυκτομαχῶ, προθεσπίζω, προσκλύζομαι, προσφθέγγομαι, συγχορεύω, συμφθέγγομαι, συναναπλέκω, συναστράπτω, συνεξαστράπτω, συστρέφομαι, ὑφαπλῶ.

αβ) Ἐπιρρήματα

Ἀκλινῶς, ἀνδρειοφρόνως, ἀπειράνδρως, ἀπονητί, ἀσέμνως, διπλαρίθμως, ἐνύγρως, ἐφύπερθε, θεοειδῶς, θεοπρεπῶς, θεοφρόνως, Μωσαϊκῶς, φωταυγῶς, ψαλμικῶς.

Ὑπερθετικὰ ἐπιρρήματα

ἀνδρειοτάτως, εὐστοχωτάτως, πνευματικώτατα, ποικιλώτατα.

β) Οὐσιαστικά τινα

Ἀ ρ σ ε ν ι κ ά: *Ἀδελφόπαις*, XV, 183. *ἀκέστωρ* II, 222. *Ζωάρχης* VI, 177. *οὐρανομύστης* XVIII, 252. *οὐρανοπολίτης* XX, 695. *πλουτιστὴς* X, 153. *πρωτεπίσκοπος* (Ἰάκωβος) XX, 414. *συμμύστης* XX, 435.

Θ η λ υ κ ά: *Ἀγάπησις* (πατρικὴ) XX, 132. *ἄμειψις* (ἁμαρτημάτων) VIII, 236. *ἀπαιδία* XVI (1), 243-244. *δόμησις* (πλάνης) III, 57. *ἔκπραξις* (-ως μέθεξις) XV, 372. *εὐξενία* VI, 108. *λῆξις* (ἄπνους=θάνατος) XIII, 77. *μητράνασσα* (=Θεοτόκος) XV, 86. *μηχανία* (ἐχθρῶν) II, 49. *οὐσιότης* (Τριάδα δοξάσωμεν ἐν -τητι μιᾷ) IX, 106-107. *σκηπτουχία* XV, 148. *συγγραφὴ* (=συναξάριον) XVII, 33. *φωταύγεια* IV, 139.

Ο ὐ δ έ τ ε ρ α: *Ἄκος* (ψυχῶν) II, 119. *αὔχημα* (-ατα τοῦ διδασκάλου) VI, 40. *Γενέσιον* (-ια, τὰ) XVI (1) 722. *Γράμμα* (=ἡ Καινὴ Διαθήκη) XVI (5), 32. *ἔξαλμα* (ἔνυγρον) XVI (1), 599. *σβεστήριον* (παθῶν) IV, 187. *συνάθροισμα* (ἱερὸν) XIII, 1. *ψηλάφημα* (λαῦρον καταμαθὼν Θωμᾶς) XX, 154.

γ) Ἀριθμητικά

1. *Μονόθεος* (-ον Τριάδα) XX, 447.
2. *Διπλαρίθμως* XV, 98.
3. *Τρίπηχυς* (τὸ ἀνάστημα) XVIII, 154. *Τρίφωτος* (λαμπὰς) IX, Κάθισμα 1. *Τρισάγιος* (ὕμνος) XX, 526. *Τρισήλιος καὶ τρισυπόστατος* (Τριὰς) XVI (5), 152-153.
4. *Τετραρίθμως* XV, 277.
12. *Δωδεκὰς* (πάνσεπτος τῶν Ἀποστόλων) XX, 518. *Δωδεκάπυρσος* (καὶ *δωδεκάφωτος* (χορεία τῶν 12 Ἀποστόλων) XX, 1-3.
Μυριάς: *μυριοπλάσιος* VIII, 15.

δα) Ἐπιθετά τινα

Ἀγγελόμορφος (Ματθαῖος), *ἀγγελοσύνθετος* (ἁρμονία), *ἀδαμιαῖος* (=χοϊκός), *ἀδελφότροπος* (δυάς), *ἄδυτος* (=ἀπρόσιτος, βυθὸς-ος), *ἀέριος* (-ον πνεῦμα), *ἀθρόος* (-ᾳ φωνῇ), *ἄκληρος*, *ἀμφίστομος* (παρρησία, ὁ Παῦλος XVIII 21), *ἀντιστράτηγος* (τῷ νόμῳ), *ἀξιύμνητος* (-οι μάρτυρες), *ἀτίνακτος* (ἵστασο -ος), *δυσκάθεκτος* (λώβη), *δυσμενὴς* (=διάβολος), *ἐγγάστριος* (=ὁ ἐν γαστρὶ κυοφορούμενος), *ἐγχθόνιος* (θησαυρός), *ἔμψυχος* (κάλαμος ὁ Παῦλος), *ἔνυγρος*, *εὐσεβόγνωμος* (ζυγή), *εὔτυχος* (ὑπουργὸς Λόγου ὁ Σίμων), *ζοφώδης* (διάνοια), *ζωόρρυτος* (βουλή), *ἡδύφθογγος* (-ον στόμα Χριστοῦ), *θαυμαστότατος*, *θολώδης*, *ἱερόνικος* (στέφανος), *ἱκετήριος* (ὕμνος), *ἰσάγγελος* (XVI (4), 307), *ἰσοστάσιος*, *ἰχθύαγρος* (μοχθηρία= ὁ ἐκ τῆς ἄγρας ἰχθύων κόπος), *καθάρσιος* (-ιον αἷμα), *καλλίτεκνος* (XVI (2), 345), *λαμπροφανής*, *λαμπροφεγγὴς* (Τριάς), *μαγικὸς* (-ὴ ἀτμὶς θεοσεβείας), *μετάρσιος* (χοῦς XVIII, 380), *ὀλεθροτόκος* (βορά), *ὁμόθρονος* (φύσις), *οὐράνιος* (συγγραφεὺς ὁ Παῦλος, νοῦς ὁ Βαρθολομαῖος), *περιβόητος* (ἄνθρωπος ὁ Παῦλος), *πνευματέμφορος* (καρδία), *πνευματοκίνητος* (γλῶσσα VI, 66), *πρωτόγονος* (Εὔα), *σύγγονος*, *συγκοινωνὸς* (χαρᾶς), *σύμφων* (-φωνες ἀδελφοί), *συνισουργὸς* (ἅγιος Βῖτος), *σύσκηνος* (συναγωγῆς), *φιλέρευνος* (μαθητὴς ὁ Θωμᾶς), *φρυγανώδης* (-εις φωνὰς αἱρέσεων), *χρυσοθέατος* (ὕλη), *ψυχοβλαβὴς* (χείρωσις), *ψυχόσωστος* (-ον ἱλαστήριον), *ὡραιόψυχος* (ὁ ἀπόστολος Φίλιππος).

δβ) Τὰ ἀπὸ τοῦ *Θεός*

I. Παρ' Ἠλίᾳ τῷ Σικελιώτῃ (περὶ τὸ 850-902)

θεάδελφος XX, 78, 164
θεάρεστος XX, 714
θεοδόξαστος XV, 41
θεοεπίλεκτος XX, 623
θεόκλητος (δυάς, -ον σκεῦος) XX, 11, 413

θεολόγος XX, 337
θεομακάριστος XX, 27, 610
θεομύστης XX, 78
θεοπόθητος (σκηνὴ) XX, 64
θεοπλούτιστος XV, 48. XXVI, 42
θεοπρεπῶς XXVI, 171. XX, 448
θεορρήμων XX, 152, 287
θεοφόρος XX, 258

II. Ἕτερα

Θεαρχικὸς (-ὸν φῶς). *θεογενεσία: Νοΐ κατεῖδες καθαρῷ | τῇ θεογενεσίᾳ προσελθών, ἀθλοφόρε* (Εὐστόχιε) XI, 31-33. *θεογεννήτρια* (Θεοτόκος) (Ἀνδρ. Κρήτης) XVI, 783, *θεογεννήτωρ: -ορ* IV, 149. *θεόκλητος* (δυὰς) XX, 11, 542 (Ἀνδρ. Κρήτης). *θεόληπτος, θεομακάριστος: ἡ σὴ θεομακάριστος σορὸς* X, 240. *θεόπνευστος: -α ᾄσματα. θεοπλούτιστος: δυὰς -ε* (Ἰάκωβε, Ἰωάννη) XX, 566. *θεόσοφος* V, 148. *θεοφανεία, ἡ. θεοφιλής: θεοφιλεῖς ἀπαρχαὶ* (Πέτρος καὶ Παῦλος) XIX, 202. *θεοχώρητος: ὡς νεφέλην -τον, παρθενομῆτορ* XVI, 264-265 (Ἀνδρ. Κρήτης). *μονόθεος:* (Τριάδα χαρακτῆρσι) *μονόθεον ὑμνῶ* XX, 447-448.

θεοσεβῶ (-ούσης μητρὸς) IX, 141.

δγ) Τὰ ἀπὸ τοῦ *Χριστὸς*

Χριστοκήρυξ (Σίμων ὁ Κανανίτης) XX, 250. *Χριστόκλητος* (δυὰς) XX, 304. *Χριστόλεκτος* (Ἰάκωβος) XX, 73. *Χριστομίμητος* (Σίμων ἀπόστολος) XX, 82. *Χριστοπόθητος* (-ε πάτερ) II, 250.

ε′) Τὰ ἀπὸ τοῦ ἀ- στερητικὰ

Ἐ π ί θ ε τ α : *Ἀβλαβής, ἄγρυπνος* (νοῦς), *ἀδαπάνητος* (ἰαμάτων πηγή), *ἀδιαίρετος, ἀδιάστροφος* (ἐλπίς), *ἀδιάφθορος, ἄδικος, ἄδυτος* (ἀστήρ, βυθός, καρδία), *ἄθεος, ἄθραυστος* (πέτρα, ὁμολογία), *ἀθρόος* (-ᾳ φωνῇ, ὁμολογίᾳ), *ἄκαρπος* (φρήν), *ἀκαταίσχυντος, ἀκατάληπτος, ἀκαταμάχητος, ἀκατάφλεκτος* (βάτος, ἡ Θεοτόκος), *ἀκένωτος* (μύρον -ον), *ἀκήρατος, ἄκληρος, ἀκλινὴς* (πίστις), *ἀκρότομος, ἀλώβητος, ἀμέτοχος, ἄναιμος* (θυσία), *ἀνάξιος, ἀναφὴς* (μολυσμῶν), *ἀνεκλάλητος* (χαρά), *ἀνένδοτος, ἀνεπίστροφος, ἀνέσπερος* (αὐγή), *ἀνήμερος, ἀνίατος, ἀνύμφευτος, ἀόρατος, ἄπαυστος, ἀπειροδύναμος, ἀπερινόητος* (οὐσία), *ἀπερίτρεπτος* (νοῦς), *ἀπήμαντος, ἀπήμων, ἀπηνής, ἄπιστος* (Κηφᾶς), *ἀπλανὴς* (ἀστήρ, φωστήρ), *ἄπλετος* (θυμηδία), *ἄπνους* (σάρξ), *ἀπρόσιτος, ἀπροσμάχητος* (σκέπη), *ἀρραγὴς* (βάσις), *-εστάτη* (πίστις), *ἄρρηκτος, ἄρρητος* (κύησις), *ἀσάλευτος, ἄσαρκος, ἀσεβής, ἄσειστος* (κρηπίς, -ον θεμέλιον), *ἄσπορος* (γαστήρ), *ἄστατος* (κλύδων), *ἀσύγχυτος* (Θεός), *ἀσφα-*

24 - 6 - 1981

λὴς (κήρυξ), *ἄτμητος* (Τριάς), *ἄτρεπτος* (πέτρα), *ἄτρωτος* (-α προστάγματα), *ἀφεγγὴς* (νύξ), *ἄφθαρτος, ἄφθεγκτος, ἄφθονος* (λόγος), *ἄφθορος, ἄφρων* (ἄγνοια), *ἀχείμαστος* (λιμήν), *ἄχραντος* (αἰθρία), *ἀψευδής, ἄψευστος* (γλῶσσα), *ἄψυχος*.

Ρ ή μ α τ α: *Ἀπορούμαι, ἀσεβῶ, ἀστοχῶ*.

Ἐ π ι ρ ρ ή μ α τ α: *Ἀδίκως, ἀδιστάκτως, ἀηττήτως, ἀκλινῶς, ἀναιμάκτως, ἀπαύστως, ἀΰλως, ἀφθόνως, ἀφλέκτως, ἀφράστως, ἀχρόνως*.

ϛ′) Τὰ ἀπὸ τοῦ *πᾶν-*

**Παγγλυκύτατον* (στόμα) XX, 634. *Παγκάκιστος, παγκλεὴς* XX, 162. *Παμβασίλειος* XX, 102. *Παμβασιλεύς, παμμάκαρ, παμμακάριος, παμμακάριστος, Παμφαὴς* (Τριὰς) XX, 704. *Πανάγιος, παναμώμητος, πανάμωμος, παναοίδιμος, πανγλυκύτατος, πανδόκιμος, πανευκλεέστατος* XX, 76. *Πανένδοξος, πανθαύμαστος, πανόλβιος, πάνσεπτος, Πανσθενουργόφωτος* (φύσις) XX, 317. *Πάνσοφος, πάντιμος, παντουργός, πανύμνητος*.

ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α′ Ὁ ρ ο λ ο γ ί α

α′) Οὐσιαστικὰ

I. Εἶδος

Αἶνος (Σωτῆρος)
ᾆσμα (θεόπνευστον)
ἐφύμνιον
μελῴδημα (χαριστήριον)
μελῳδία (χαριστήριος)
ὕμνος (ἀγγελικός, ἀσίγητος, εὐπρεπής, ἱερός, ἱκετήριος)
ὑμνῳδία (χαριστήριος)
φωνὴ (χαριστήριος)
ᾠδὴ (πνευματική, πρόσφορος)

II. Ἐπὶ ἁγίων (μόνον)

Μελουργὸς (ἔνδοξος τοῦ Κυρίου)
μελῳδὸς (ἄριστος)

β′) Ῥήματα

Ἄδω (ᾆσμα)
ἀναβοῶ
ἀναπέμπω (μελῳδίας)
ἀνευφημῶ (γεραίρων)
ἀνυμνολογῶ X, 192
ἀνυμνῶ (ἀξίως)
βοῶ (ἐμμελῶς)
γεραίρω
δοξάζω (ὕμνοις, ᾠδαῖς, μεγαλοφώνως)
ἐγκωμιάζω
εὐφημῶ (ᾄσμασιν, ὕμνοις, ᾠδαῖς)

κροτῶ (δι' ᾠδῶν)	*προσάγω* (φωνὴν χαριστήριον)
μακαρίζω (ἀξίως, ἐν ᾄσμασιν, ᾠδαῖς)	*προσδέχομαι* (ὕμνον)
μεγαλύνω (ἐφυμνίοις καὶ ᾠδαῖς, ὕμνοις)	*ῥητορεύω*
μέλπω (ὕμνον εὐπρεπῶς)	*τιμῶ* (ᾀσματικῶς)
μελῳδῶ (ὕμνοις)	*ὑμνῶ* (πανίερον μνήμην)
	ψάλλω

γ') Ἐπιρρήματα

ἀξίως	*μεγαλοφώνως*
ᾀσματικῶς (βοῶ, τιμῶ τινα)	*ψαλμικῶς*
ἐμμελῶς (βοᾶν)	

Β' Διάφορα

α') Ἡ δευτέρα Ὠδὴ τῶν Κανόνων

Εἰς τὸν Χ τόμον περιλαμβάνονται ἓξ Κανόνες ἔχοντες δευτέραν ᾠδήν. Καὶ εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης εἰς ὃν προσγράφονται οἱ Κανόνες XVI(1) καὶ XVI(2), τοῦτο εἶναι εὔλογον. Ἀλλά, πλὴν τοῦ Ἀνδρέου, ὁ Γεώργιος εἰς τὸν XIV, ὁ Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος εἰς τὸν III, ὁ Ἀρσένιος εἰς τὸν II καὶ Ἄδηλος εἰς τὸν XVIII (29 Ἰουνίου).

Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἰωσὴφ ἐμέλισε τὴν β' ᾠδὴν (9 Ἰουνίου) πρός: *Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι ἐγώ εἰμι ὁ θεὸς ἡμῶν...* τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης.

β') Ἀπήχησις Ἀκαθίστου

Ἰωάννου μοναχοῦ Θεοτοκίον Κανόνος 20ῆς Ἰουνίου XII, 92-96:
Χαῖρε, Σεμνή, δυσανάβατον ὕψος τῶν βροτῶν ὀφθαλμοῖς. Χαῖρε, ὄμμασι νόων βάθος δυσθεώρητον.

γ') Βάρβαροι - Ἰσμαὴλ

Ἠλιοὺ Σικελιώτης XX, 736-744, ἀναφέρεται εἰς τὸν *παγκάκιστον Ἰσμαήλ. Τὴν Πόλιν σου γὰρ ταύτην πορθῆσαι ἄσεμνα φρυάττεται.* Διὸ παρακαλεῖ νὰ θραύσῃ τὰ τόξα *Ἰσμαὴλ ἀπηνῶς* (451 - 453) ... *καὶ ὄλεσον τάχος τοῦ Ἰσμαήλ, τὸ ἀνήμερον θράσος.* (Ἀνάλογα καὶ ἐν τόμῳ XI, 1978, κανόνι XXVI, 136-141, 220-228 περὶ Ἰσμαήλ). Ἐν XVIII, 208-212 ὁ ὑμνογράφος: *Κινδύνων ῥῦσαι ἡμᾶς καὶ φθορᾶς τῶν βαρβάρων, Ἁγία Θεοτόκε...* Καὶ ἐν θεοτοκίῳ XX, 531-537: *Ὅπλον ἄρρηκτον ἔχοντες*

τὸν Σταυρὸν τοῦ Υἱοῦ σου, Θεοτόκε, πρεσβείαις σου, τοὺς ἡμᾶς πολεμοῦντας ὑπὸ πόδα σχοίημεν, εὐλογημένη ἁγνή, Χριστιανῶν ἡ ἐλπίς.

δ') Ἀπόστολος Ἀνδρέας καὶ πόλις Πατρῶν

Χ, XX, 454-460 (30 Ἰουνίου), ᾠδὴ ζ', τροπ. α', Ἠλιοῦ:
Πέτρον Ῥώμη κατέχουσα ἐν σώματι γεραίρει, καὶ αἱ Πάτραι τὸν σύγγονον καὶ σύμφωνον Ἀνδρέαν, σὺν ἡμῖν κραυγάζουσαι. Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν.

ε') Ἐπικλήσεις

Ι. Πρὸς ἔμπνευσιν τοῦ ὑμνογράφου

1) Χ, Ι, Ἀνωνύμου εἰς Κόνωνα καὶ υἱόν του (3 Ἰουνίου), ᾠδὴ η', τροπ. α', στ. 150-158:
Νεῦσον προσηνῶς τοῖς ἐφυμνίοις, πανεύφημε καὶ λαμπρὰ δυὰς θεόληπτε, στέφουσα τοὺς μέλποντας, σκέπουσα τοὺς κράζοντας τῷ στεφανοῦντι... Χριστῷ τὰς κάρας ἡμῶν.

2) Χ, ΙΙ, Ἀρσενίου, εἰς Πέτρον Ἀναχωρητὴν (5 Ἰουνίου), ᾠδὴ α', τροπ. α', στ. 1-7:
Πάσης ἀρχῆς, ἄναρχε Υἱέ, μονὰς ὁ Θεός, Πάτερ, Υἱὲ σὺν Πνεύματι, ζωαρχικὸν κράτος, χάριν λόγου παράσχου τῷ σῷ δούλῳ, ὑμνῆσαι τὸν ὅσιόν σου πιστῶς.

3) Αὐτόθι, τοῦ αὐτοῦ, ᾠδὴ ἐνάτη, τροπ. τρίτον, στ. 249-264:
Ἐπιβοῶ σοι, παμμάκαρ, χριστοπόθητε πάτερ· οὐδ' ἔστιν ὡς ἐγὼ ὁ τὴν ᾠδὴν ταύτην κομίσας σοι, ὅσιε· ὡς ἡδύπνοα ῥόδα πρόσδεξαί μου τὸ πρόθυμον τῆς ψυχῆς, συγχωρῶν μοι τοῦ λόγου τὸ ἄτοπον, ὡς ὢν συμπαθής.

4) Χ, VII, Ἀνωνύμου Κανὼν πρὸς ἅγιον Βῖτον (15 Ἰουνίου), στ. 1-7:
Ἀστραπιαίως χορεύων ἐν οὐρανοῖς σὺν ἀγγέλοις, ἔνδοξε, πρὸς τὴν αἴνεσιν αὐτῶν τὴν ψυχήν μου φώτισον διδούς, εὐπροσδέκτοις σου λιταῖς, λόγον μοι εὔρυθμον.

ΙΙ. Πρὸς καταστροφὴν πολεμίων

1) Χ, XV, 335-344, Κανὼν Ἀνωνύμου διὰ Βασίλειον ἡγούμενον Πατελλαρίας (22 Ἰουνίου):
Σῶσόν μου, Πάτερ, προσευχαῖς ταῖς πρὸς Κύριον ἀπαύστοις, τὸ ποίμνιον, περικυκλούμενον ἐθνῶν ἐφόδοις καὶ περιστάσεσιν, καὶ διανύσαι εὐμαρῶς αὐτὸ καταξίωσον τὸν δρόμον, ὅσιε, τῆς ἀσκήσεως, καὶ πίστει κρατύνεσθαι.

2) X, XX, 450-454, κανὼν Ἡλιοὺ εἰς τοὺς 12 Ἀποστόλους (29 Ἰουνίου), Θεοτοκίον:
Ἐπίβλεψον καὶ ἴδε, Πανύμνητε, τὴν κάκωσιν, ἁγνή, καὶ τὴν ἅλωσιν ἡμῶν τῶν ταπεινῶν, καὶ ὄλεσον τάχος τοῦ Ἰσμαὴλ τὸ ἀνήμερον θράσος, ταῖς ἱκεσίαις σου.

3) Ὁ αὐτός, αὐτόθι 670-681, Θεοτοκίον η' ᾠδῆς:
Ἡ ἀρχηγὸς καὶ πρόξενος τῆς χαρᾶς ἡμῶν, Δέσποινα, Μῆτερ Θεοῦ, πρεσβευτικῶς συμμάχησον, τὴν νίκην βραβεύουσα, τῷ φιλοχρίστῳ ἄνακτι, ἵνα ἐν εἰρήνῃ τῷ Υἱῷ σου βοῶμεν. Οἱ παῖδες εὐλογεῖτε, ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

4) X, XVI(1), 247-253, Ἀνδρέου Κρήτης εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου (24 Ἰουνίου):
Τῷ κρατίστῳ βασιλεῖ ἡμῶν ἐν τοῖς πολέμοις συμμάχησον, Κύριε, καὶ τῶν ἐχθρῶν κατάβαλε τὰ θράση, Δέσποτα, ταῖς πρεσβείαις τοῦ Βαπτιστοῦ, συντηρῶν αὐτὸν τῷ σῷ βραχίονι. Καὶ (στ. 766-771:) *Πάσης τῆς οἰκουμένης βασιλέα ἀνάδειξον, ὃν ἔστεψας αὐτός, καὶ ὑπόταξον αὐτῷ τοὺς πολεμίους, ὡς Θεός, τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου.*

5) X, XVI(2), ὁ αὐτὸς τοῖς αὐτοῖς, στ. 530-536:
Τῷ βασιλεῖ ἐν πολέμοις, Χριστέ, συστρατήγησον, νικηφόρον δεικνὺς αὐτὸν κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν· τὴν σὴν γὰρ ὁπλιζόμενος συμμαχίαν, τροποῦται τοὺς ἀντιτασσομένους.

6) X, XVI(3), ὁ αὐτὸς τοῖς αὐτοῖς, στ. 220-226:
Ἐχθροὺς καθυποτάξει σοι Χριστὸς ὁ στεφανώσας σε, καὶ τοὺς τῆς Ἄγαρ ἀναλώσει διὰ σοῦ, αὐτοκράτορ, τοῦ Σταυροῦ τὸ τρόπαιον ἀποκαθιστάνων σοι, πάσας τὰς πόλεις τῶν πιστῶν.

7) X, XVI(1), ὁ αὐτὸς διὰ τὸν αὐτόν, στ. 61-68:
Ὁ τῷ Δαυῒδ συμμαχήσας ἀπὸ Σαοὺλ φεύγοντι, καὶ ἀποκτείνας δι' αὐτοῦ πρὶν Γολιὰθ τὸν ἀλάστορα, αὐτὸς καὶ νῦν συστρατήγησον, τρόπαια κατὰ βαρβάρων χορηγῶν, τῷ βασιλεῖ ἡμῶν. Καὶ (στ. 160-166:) *Ἔγνωμεν, ἔγνωμεν ὅτι αὐτὸς εἶ ὁ Θεός, ὁ κατ' ἐχθρῶν τρόπαια διδοὺς τῷ βασιλεῖ ἐν πολέμῳ, πρεσβείαις τοῦ Προδρόμου, καὶ τὸν τῆς Ἄγαρ αὐχένα τῷ ὅπλῳ τοῦ Σταυροῦ καθυποτάσσων, ὡς πιστῷ.*

ς') Κατ' ἐρωταπόκρισιν θεοτοκία

X, XX, 184 - 189 (μεθ' ὅσα ἔγραψα ἐν «Ἀθηνᾷ» 75, 1974 - 5, σσ. 418 - 422. Πβ· καὶ Ἰω. Μαυρόποδος στίχους «ἀμοιβαίους εἰς τὸν ἀσώματον», σ. 38, ἀρ. 73, Lagarde):
(α) Ἐρώτ. — *Λέγε πῶς τέτοκας τὸν πλαστουργὸν Χριστόν, ἀδιάφθορε, ... τὸ θαῦμα ξένον καὶ φρικτόν;*
(β) Ἀπάντησις:— *Θεὸς ὤν, πάντα δρᾷ ὅσα καὶ βούλεται.*
(Εἰς τὸ πρῶτον ἐρωτᾷ ὁ ποιητής, εἰς τὸ β' μέρος ἀπαντᾷ ἡ Θεοτόκος).

II

XI. Canones Julii. Augusta Acconcia Longo collegit et instruxit, Roma 1978, 8ο, σσ. 645.

Καὶ ἡ δομὴ τοῦ τόμου τούτου εἶναι ὁμοία πρὸς τοὺς προηγηθέντας. Ἐν ἀρχῇ παρατίθεται Πίναξ τῶν χειρογράφων ἐξ ὧν ἐλήφθησαν τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα τῶν λειτουργικῶν κανόνων τοῦ Μηναίου Ἰουλίου, καὶ τὰ sigla τῆς ἐκδόσεως, δηλωτικὰ καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἕπονται οἱ ἐκδιδόμενοι χρονολογικῶς ὕμνοι, προτασσομένου μικροῦ τινος, ὅπου ὑπάρχει, συναξαριακοῦ κειμένου. Ὑποτάσσονται εἰς τὸ κείμενον αἱ γραφαὶ τῶν κωδίκων καὶ τὰ testimonia, διὰ δὲ τὰ γεννώμενα ἐξ αὐτῶν (τῆς χειρογράφου παραδόσεως) ζητήματα, ὡς καὶ τὰ τοῦ ποιητοῦ τοῦ οἰκείου κανόνος, τοῦ χρονισμοῦ τοῦ τε ὑμνουμένου προσώπου τῶν κατ' αὐτὸ τελεσθέντων (μαρτυρίου, βιογραφικὰ κλπ.), ὡς καὶ τῆς διαπραγματεύσεως τοῦ ὅλου θέματος μετὰ τῶν ὑπονοουμένων πολλῶν εἰς αὐτὸ ἀπαντωμένων χωρίων εὑρίσκει τις, ὡς συνήθως, εἰς τὰ μετὰ τὰ κείμενα τῶν κανόνων, ἐν τέλει τοῦ βιβλίου ἀκολουθοῦντα ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα πολλάκις εἶναι διαφωτιστικὰ καὶ ἐπιμελημένα. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ δὲν ἔγινεν εἰς αὐτὰ εἶναι ἡ διὰ ὑφολογικοὺς λόγους κ.ἄ. ἀπόδοσις ἑνὸς κανόνος εἰς γνωστὸν ὑμνογράφον, τοῦ ὁποίου ἐκ βεβαίων ἀκροστιχίδων γνωρίζομεν γνήσια κείμενα. Ὅπου οἱ εἱρμοὶ ἢ τὰ θεοτοκία ἢ ἄλλα μέλη τοῦ κανόνος εἶναι δάνεια, τοῦτο σημειώνεται. Τὸ βιβλίον κατακλείεται, ὡς συνήθως, διὰ πινάκων τῶν ὑμνουμένων προσώπων καὶ τῶν ὑμνογράφων κατὰ κανόνας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ν' ἀληθεύῃ ἢ ψεύδεται ἐν μέρει ἡ χειρόγραφος παράδοσις, ἐφ' ὅσον οἱ κώδικες εἶναι δυνατὸν ν' ἀποδίδουν τὸ αὐτὸ κείμενον ἄλλος εἰς ἄλλον ποιητήν.

Ἀναλυτικώτερον σημειῶ τὰ κάτωθι:

ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ, ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΙΕΡΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΕΙΣ Α ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ

Οἱ ἐν τῷ τόμῳ XI δημοσιευόμενοι κανόνες εἶναι 38 (45 ἐὰν συναριθμηθοῦν καὶ αἱ παραλλάσσουσαι παραδόσεις των) καὶ ἀνήκουν εἰς ἐπωνύμους, ὁλικῶς ἢ μερικῶς, ποιητὰς ἢ ἀνωνύμους. Προέχει δὲ τούτων ὁ διὰ τῶν ἀκροστιχίδων του δηλούμενος Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, ὁ καὶ πολυγραφώτατος καὶ πολλαχῶς ἐκδεδομένος. Ἀλλὰ σημαντικὸς εἶναι ὁ διευκρινούμενος Ἠλίας ὁ Σικελιώτης.

Οἱ 38 (ἢ 45) κανόνες ἀναφέρονται εἰς πρόσωπα τῆς Π.Δ., τοὺς προφήτας Ἠλίαν καὶ Ἰεζεκιήλ, οὐδὲν τῆς Κ.Δ. ἢ θεομητορικὴν ἢ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου ἀκίνητον ἑορτήν. Οἱ πλείονες εἰς ὁσίους, θαυματουργούς,

(ἱερο)μάρτυρας, καὶ εἰς ἁγίας γυναῖκας. Ἐξ αὐτῶν ἰδίᾳ σχέσιν πρὸς τὴν Δύσιν ἔχουν οἱ Ἀπολλινάριος καὶ Βιτάλιος ἐπίσκοποι Ραβέννης, Σπερᾶτος (Καλαβρίας), Στέφανος ἐπίσκοπος Ρηγίου, Παγκράτιος Ταυρομενίου, Θεόδωρος Κυρήνης, ἱερομάρτυρες. Καὶ τοὺς ὑμνογράφους αὐτῶν (πέρα τοῦ Ἰωσὴφ) πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν Ἰταλιώτας.

Ἐκ τῶν ἁγίων κλπ. ἀνδρῶν μνημονευτέοι οἱ Αἰμιλιανὸς, Ἀλέξανδρος, Ἀνάργυροι (Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός), Ἀντίοχος, Ἀσκληπιάδης, Δῖος, Ἑρμόλαος (καὶ οἱ σὺν αὐτῷ), Θεόφιλος, Ἰωσὴφ Στουδίτης, Κόρπης, Μᾶρκος, Μωκιανός, Τρόφιμος. Αἱ ἅγιαι Ἁγνή, Εὐπραξία, Εὐφημία, Λουκία, Μαρῖνα, Ὀλυμπιάς, Παρασκευὴ ἡ Ρωμαία, καὶ εἴ τις ἄλλος ἢ ἄλλη ἑορταζόμενοι κατ' Ἰούλιον μῆνα.

Ἐξ ἁπλῶν *ἐνδείξεων κωδίκων* τινῶν ἀναγνωρίζονται οἱ συγγραφεῖς 13 ὅλων κανόνων (Ἀνδρέας Κρήτης, Θεοφάνης κ.ἄ.).

Ἀνώνυμοι εἶναι οἱ συγγράψαντες τοὺς κανόνας XIII, XVIII, XIX, XXIII, XXXII, XXXIV, XXXVII (2), ἤτοι ἑπτά.

13 κανόνων οἱ συγγραφεῖς ἐξάγονται ἐκ τῶν τῶν θεοτοκίων ἀκροστιχίδων αὐτῶν. Ἰδίᾳ τὸ σύστημα τοῦτο σύνηθες διὰ τὸν ὑμνογράφον Γεώργιον. Ἐνῷ ἐξ ἀκροστιχίδος τῆς ἐνάτης ᾠδῆς ἔχομεν τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ τοῦ κανόνος XXXVII (1) Ἰ ω σ ή φ. Ἐκ δὲ ἡμιτελοῦς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος XXV Δ ω ρ ⟨ ό θ ε ο ς ;⟩

Ἐπωνύμως ἐκ τῆς ἀκροστιχίδος ὁ Ἠλιοὺ μὲν διὰ τοῦ XV κανόνος, ὁ Ἰωσὴφ δ' ὁ ὑμνογράφος δι' ἐννέα ἤτοι II, III, IV, V, VI, X, XVI, XXII, XXIX.

Οἱ ποιηταὶ τῶν Κανόνων

Ἀνδρέας ὁ Κρήτης XVII (1), XVII (4), δύο.
Γεώργιος VIII, XI, XII, XIV, XXXVIII, πέντε.
Εὐθύμιος XXVIII, XXXIII, δύο.
Ἠλίας Σικελιώτης XV, XXVI, δύο.
Θεόδοτος VII, εἷς.
Θεόδωρος ὁ Σικελὸς πιθανὸν ὁ XXIV, εἷς.
Θεόδωρος ὁ Στουδίτης πιθανὸν ὁ XXXI, εἷς.
Θεοφάνης ὁ Γραπτὸς XX, XXI, XXX, τρεῖς.
Ἰγνάτιος πιθανὸν ὁ XXXI, εἷς.
Ἰωάννης πιθανὸν ὁ XVII (5), εἷς.
Ἰωσὴφ XXXVI (1), εἷς.
Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος II, III, IV, V, VI, X, XVI, XXII, XXIX ⟨πιθανὸν ὁ XXXVII (1)⟩, δέκα.
Κλήμης XXXV, εἷς.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ἡ ἐκδότις γράφει τὴν κλητικὴν τῶν εἰς *-ωρ* : *θεοφάντορ* XXX, 26 καὶ *πατροπάτορ* XV, 166, ἀλλ' εἰς τὸν αὐτὸν κανόνα *σημάντωρ* 26, *ἐκφάντωρ* 33, *μαχήτωρ* 40, *συμμαχήτωρ* 259. Ὁμοίως (ἁγνὴ) *θεοκυήτωρ* XXXIII 100, ἀλλὰ (διὰ σοῦ) *θεογεννῆτορ* XXXIV, 20. Διατηροῦσα γραφὰς τῶν κωδίκων: *δωμήτωρ*... *ὠφθῆναι* XXXV, 237 ἀντὶ τῶν ὀρθῶν *δομήτωρ*, *ὀφθῆναι* (τὸ δομήτωρ ἐγράφη καὶ διὰ τοῦ *δω* παρὰ ποιηταῖς, διὰ τὸ προσῳδιακὸν μέτρον, τὸ ὁποῖον ἐδῶ δὲν συντρέχει). Ἀντιφατικῶς γράφει (καὶ θαυμάτων) *ἔμπλεον* XXIX, 3, ἀλλὰ (γενόμενος) *ἵλεως* XXX, 22. Ὁμοίως *παρθενόφρον* (ἀείμνηστε, Εὐφημία) XVII (1), 358.

Σημειώνω περαιτέρω δειγματολογικῶς:

XXIV, 35 ἀντὶ (ῥεόντων) *καταφρονήν*, γραπτέον ἀπαρεμφάτως *καταφρονεῖν*. Ὄνομα ὁ καταφρονὴς ἀνύπαρκτον.

XXXVII (1), 140: (Τὰς στρέβλας καὶ) τὰς *πεινὰς* (τῶν τυράννων), γραπτέον *ποινάς*.

XVII (1): τὸ *κῦρον* (τῶν δογμάτων) εἶναι τὸ *κῦρος* τῶν δ.

XIX, 74: *σκεπτὰς* (βίβλους) γραπτέον *σεπτάς*.

XXXII, 132: *ἀνιλεῶς* γραπτέον *ἀνηλεῶς* (ἀ+νηλεής). Τὰ *ἀνηλεής*, ἐπίρρ. *ἀνηλεῶς* εἶναι συνήθη· τὸ ἀνίλεως-ἀνιλεῶς ἀνύπαρκτα, καὶ ἂν παρεισέφρησαν ὡς ὀρθογραφικὰ σφάλματα τυχὸν εἰς ἀντίγραφα.

XXXIII, 177: *ἱππονωμῶν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἱππονομῶν* (νέμω, τρέφω ἵππους, ὡς τὰ ἀνθοκομῶ, γηροκομῶ κλπ.). Τὸ θεματικὸν *ε* τρέπεται εἰς βραχὺ *ο* (τρέπω⟩ τροπή, νέμω⟩ νόμος, νομή, λέγω⟩ λόγος, δέχομαι⟩ δοχὴ κλπ.). Τί νόημα ἔχει αὐτόθι ἐν στ. τῶν *πτωχονοίων* (προϋποθέτον *νοῦν*, πρβλ. διάνοια, μετάνοια) ἀντὶ τοῦ ἀθησαυρίστου μὲν τὰ *πτωχόνια*, ἀσχέτου δ' ἴσως πρὸς τὴν τεθησαυρισμένην πτωχόνοιαν (L a m p e, A Lexicon).

Τὰ ὀρθὰ Αἰμιλιανός, Βονιφάτιος, Ἀπολλινάριος ὀρθῶς γράφονται διὰ τοῦ ἰῶτα τὰ πρῶτα (καὶ οὐχὶ Αἰμηλιανός, Βονηφάτιος), διὰ δύο *λ* τὸ τρίτον (οὐχὶ Ἀπολινάριος). Ἡ ἐκδότις ἐκυμάνθη, ἄλλους ἄλλοτε προτιμήσασα τύπους. Μόνον ἐν προσῳδιακῇ ἀκροστιχίδι εἶναι ἀνεκτὴ ἡ ἐλευθερία αὐτή, χάριν τοῦ μέτρου, ὅταν ὁ στιχουργὸς δὲν δύναται νὰ οἰκονομήσῃ ἄλλως τὸ πρᾶγμα.

XXXII, 83: τὴν *κλινῆριν* (ἀνορθώσαντες) γράφε *κλινήρη(ν)*: Ἐὰν ἦτο *-ις*, θὰ εἶχε μᾶλλον αἰτ. *κλινήριδα*.

XXIV, κοντάκιον: *ἄμιστος*, ἀντὶ ἄμισθος, λέξις ἀνύπαρκτος (μιστό, τὸ καὶ ἄξιος ὁ μιστός σου ἐν τῇ λαλουμένῃ, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἄμιστος). *Ἰατρεῖον ἄμισθον* εἶναι ἐδῶ τὸ δωρεὰν παρέχον τὰς ὑπηρεσίας του.

IV, 150 καὶ V, 129: *καταχρέως* ἐπιρρηματικῶς ἀντὶ τοῦ *κατὰ χρέος*.

XXXVIII, 106: (τὸν Ἀχαὰβ αὖθις) *ἐλέγξας* ἀντὶ *ἤλεγξας*.

I(2), 62: *διάληπτον* ἐπίρρημα γραπτέον *διάλειπτον*

I(2), 234: (ἀποστολικῶς) *ἐπολιτεύσατε* γραπτέον *ἐπολιτεύθητε*. Μεταβατικὸν μέσον *πολιτεύω* ἀνύπαρκτον.

XIV, 9:(ὡς κρίνον) *ἀναδοθεὶς* γραπτέον *ἀναδυθείς*. Ἡ μεταφορὰ ἐκ τοῦ ἀναδύεσθαι ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ ὡς ἐκ θαλάσσης ἐν τῷ χλοάζοντι λειμῶνι ἀναδύεσθαι τοὺς καυλοὺς τῶν κρίνων κατὰ τὸ ἔαρ.

XIX, 107: (σταυρῷ) *ἀναρτούμενος* ἀπίθανος ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος διὰ τὸ ἀμέσως ἑπόμενον: (καὶ σάρκας) *ξεόμενος*. Τὸ *ἀναρτοῦμαι* ἀναλογικῶς πρὸς τὸ *σταυροῦμαι*. Αὐτόθι στ. 111: τὰς *σπάσεις*.

XIX, 192:(καὶ βαρβάρων τὰς βουλὰς καὶ τὰ θράση) ὡς *ἀφρονοῦντα*... (διασκέδασον), γραπτέον: ἀφρονοῦντας (scilicet κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν βουλὰς καὶ τὴν θρασύτητα!). Ἕλξις παρ' Ἰωσὴφ τῷ Ὑμνογράφῳ, τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ κείμενον, ἀπίθανος ὅλως (*θράση-ἀφρονοῦντα*, προσωποποιούμενα!).

XIV, 131: *καθωδήγεις σε* (ἔγκλισις) γραπτέον: καθωδήγεις σὲ ἐμφαντικῶς. Πολλαχοῦ διΐσταμαι εἰς περιπτώσεις ἐγκλίσεως, σχεδὸν πανταχοῦ εἰς τὸν χωρισμὸν τοῦ μέτρου καὶ ἀπειράκις εἰς τὴν στίξιν. Καὶ ναὶ μὲν οἱ κώδικες δὲν βοηθοῦν εἰς τὴν στίξιν καὶ σταθεροὶ γραμματικοὶ κανόνες δὲν ὑπάρχουν δι' ὅλας της τὰς περιπτώσεις (τηροῦμεν συνήθως τὴν ἐντὸς δύο κομμάτων κλητικὴν καὶ τὴν τελείαν πρὸ τοῦ γάρ).

Κακὴ στίξις ἀλλοιοῖ τὸ νόημα:

Παραδείγματα· XIV, 16-18 νὰ ἀναγνωσθῇ: *καθωδήγησας, θαυμάτων ταῖς ἐλλάμψεσι τῆς εὐσεβείας, εἰς κατάπαυσιν*. Ἐὰν ἀφεθῇ, ὡς ἐξεδόθη, ἄστικτον τὸ κείμενον ὁ ἀναγνώστης τί θὰ νοήσῃ μὲ τὴν στ. 18: *τῆς εὐσεβείας εἰς κατάπαυσιν;* ὅτι ὁ ἅγιος καθωδήγησε εἰς κατάπαυσιν τῆς εὐσεβείας; Ἄλλα παραδείγματα XVII(1), 267. XIX, 74 καὶ XXI, 79, τὰ λοιπὰ δὲ σιγῶ, φειδόμενος τοῦ χώρου.

ΓΛΩΣΣΙΚΑ

Α' Ὀνόματα

α') Οὐσιαστικὰ

Ἀρσενικά: *Αἰκισμός, δομήτωρ, θεομύστης, ἰατήρ, ἱεροπροστάτης, καλλιμάρτυς, κλύδων* (πλάνης), *κρατὴρ* (μυστικός), *λαμπτὴρ* (κόσμου -ῆρες), *λογισμός, μαχήτωρ, νομοφύλαξ* (δογμάτων), *ὀχετὸς* (πηγὴ -ῶν παρθενικῶν), *πανώλης ὁ, πατροπάτωρ, ποιμενάρχης* (Χριστός), *πολεμήτωρ, πρόεδρος, σημάντωρ, σπαραγμὸς* (σώματος), *σταδιάρχης, συμμαχήτωρ, τερατουργὸς* (θαυμάτων), *τόμος* (τῆς πίστεως), *τρισμάκαρ, τύραννος, φυρμός, χαρακτήρ, χρισμὸς* (=χρίσις, χειροτονία).

Θηλυκά: *Ἀγαθοεργία, ἀγάπησις, ἀθανασία, ἀθεΐα, αἴκισις, ἀλογία,*

ἀμορφία, ἀναγέννησις, ἀνάστασις, ἀναστήλωσις (εἰκόνων), *ἀνόρθωσις* (ἀρραγής), *ἀπάθεια, ἀπάτη* (βαρβαρική), *ἀρρενότης, Ἀρωγὴ* (=ἡ Θεοτόκος), *ἄσκησις, ἀφθαρσία, βασιλίς, δυσωδία* (παθῶν), *εἰδέα* (= εἶδος, μορφή), *εἰδωλομανία, εὐθυμία, εὐκληρία, εὐτεκνία, εὐτολμία, θεαρχία, Θεογεννήτρια* (=Θεοτόκος), *θεομβρία* (αἱμάτων), *θεοσέβεια, θήκη, θυμηδία, ἱκετηρία, κατάπαυσις, κληροδοσία, κοιλὰς* (δεινή, νοητὴ Ἅδου), *λιτή, μετάνοια, μνήμη, μυροθήκη, νέκρωσις* (μελῶν), *νιφὰς* (λίθων, μαστίγων), *ὁμωνυμία, ὀρθοδοξία, πανδαισία* (μυστική), *παράταξις* (ἀπίστων), *παρρησία, περιουσία* (θαυμάτων), *προμήθεια, στένωσις, στήλη* (πίστεως), *συναλλαγὴ* (πρὸς Θεόν), *τολμητία, ὑπόστασις, Φωτοκυήτωρ* (=Θεοτόκος), *χειραγωγία* (πνεύματος).

Οὐδέτερα: *ἀρρωστήματα* (τὰ -α), *ἀφίδρυμα* (εἰδώλων), *βραβεῖον* (τῆς κλήσεως), *διάδημα* (εὐφημίας), *ἔθνη* (ὄλεσον τὰ ἔθνη), *εἴδωλα, εἰκόνισμα* (ὑπακοῆς), *ἐνδιαίτημα* (θεουργόν), *ἔνεδρα* (τὰ -α παρανόμων), *ἐνέχυρον* (XXXVIII, 68), *ἐπιτίμιον* (τῶν παρανόμων), *ἔσοπτρον* (ὁρᾶς), *ἰάματα* (τὰ -α), *ἰατρεῖον, καλλώπισμα, κλεῖθρα* (παρθενίας), *μετάφρενα* (τὰ -α), *μορφώματα* (=αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων), *μυστήρια* (τὰ -α τοῦ Θεοῦ), *νέφη* (πειρασμῶν), *παλάτιον, Προσφύγιον* (= ἡ Θεοτόκος τοῖς πιστοῖς), *σεβάσματα* (τὰ -α τῶν Ἑλλήνων), *σημεῖα* (καὶ τέρατα), *σκάμμα* (τῆς ἀθλήσεως), *στάδιον, τεράστιον* (μέγα), *τρόπαια* (τὰ -α), *φέγγος* (νοητόν), *φρυάγματα* (τὰ -α).

β') Ἐπίθετα

Ἀγεώργητος (χώρα), *ἄγραπτος* (-ον κάλλος), *ἀδαμάντινος* (κόρη), *ἀείβρυτος* (σορός), *ἀείρυτος, αἰθέριος* (ἵστασθαι -ος), *ἀκατάκλειστος, ἀκατάφλεκτος, ἀκίβδηλος, ἀκλόνητος, ἀκοίμητος* (λαμπτήρ, παράκλησις), *ἀκρότομος, ἀλεξίκακος, ἄλογος* (-ώτατον σέβας), *ἀλώβητος, ἀμάραντος* (δόξα), *ἄμαχος* (ἰσχύς), *ἀναλλοίωτος, ἀνεπίβατος* (λύκοις), *ἀνεπίληπτος* (βίος), *ἀνόλεθρος* (ζωή), *ἀνύστακτος* (-ον ὄμμα), *ἀξιαγάπητος, ἀξιεύφημος* (-ον τῆς τελειώσεως), *ἀπαράτρεπτος, ἀπείρανδρος* (Παρθένος), *ἄπρακτος, ἄπταιστος* (γνώμη), *ἄρρητος* (-ον θαῦμα), *ἀρχαῖος* (-αῖαι εἰκόνες), *ἄσειστος* (-ον τρόπαιον), *ἄσημος* (φωνή), *ἀσύγκριτος* (ὑπομονή), *ἀσυνείδητος, ἀφθαρτόπλοκος* (στέφανος), *ἀφθαρτόπλουτος, ἄφθορος, βάσκανος, γαστρίμαργος* (ὄφις), *γνωστικὸς* (-κῇ δικέλλῃ), *διειδὴς* (ποταμὸς σοφίας), *δροσοβόλος* (-ον πῦρ), *δυσέκλυτος* (βρόχος), *δυσμενὴς* (δαίμων), *δωδεκάριθμος* (χορός), *ἐράσμιος, εὔχρηστος* (-ον κειμήλιον), *εὔσημος* (μνήμη), *εὐσταθὴς* (ἄμπελος), *ἡδύφθογγος* (-ον ῥῆμα), *θεάδελφος, θεάρεστος, θεόγραφος* (ὅρος τῆς πίστεως), *θεοδόξαστος, θεοεπίλεκτος, θεόκλητος, θεόληπτος* (-οι Πατέρες), *θεολόγος, θεομακάριστοι* (μάρτυρες), *θεόνυμφος, θεοπάροχος* (πηγή), *θέοπλος* (ζῆλος), *θεοπλούτιστος, θεόπνευστος, θεοπόθητος, θεορρήμων, θεόσδοτος, θεόστεπτος, θεουργὸς* (-ὸν ἐνδιαίτημα), *θεοφάντωρ, θεοφώτιστος, θεοχαρίτωτος, ἰσάγγε-*

λος, ἰσουργός, καλλοποιὸς (-ὰ ἐπίδοσις), καρτερὸς (πόνος), μιαιφόνος (παστός), μυροσταγὴς (τάφος ἁγίου), νικοποιὸς (Χριστός), νομικὸς (-ὴ κιβωτός), νυμφοτόκος, ὁμότροπος (υἱός, ζῆλος), πανάμωμος, πανοίδιμος, πανάσπιλος, πανεύδιος (λιμὴν), πανεύφημος, πανθαύμαστος, πανίερος (δέλτος), πανόλβιος, πάνσεμνος, παρθενόαθλος (κόρη, Παρασκευή), παρθενόφρων (Εὐφημία), πεντάκτινος (ἥλιος ὁ σύλλογος τῶν μαρτύρων), πολυανθὴς (λειμών), πολύαστρος (σφαῖρα), πολυήμερος (στάσις), πολύθεος, προεόρτιος (χάρις), πρωτότυπος (-α τῶν εἰκόνων), πυρφόρος (λόγος), στεφηφόρος, τρίπλοκος, τρισήλιος (-ον στέφος), τρισυπόστατος (αὐγή, φύσις), ὑπεράρρητος (γνῶσις), ὑπερκαλλὴς (νύμφη), ὑπερτέλειος (βροτός, ὁ Χριστός), ὑψαύχην (τῦφος), φαντασιώδης (ταραχή), φλογοφόρος (πυρά), φωταυγής, φωτοβόλος, φωτοειδής, χαλεπὸς (-ὴ τρικυμία), χαμαίζηλος (πλάνη), χαμαιπετὴς (ὄφις), χειροποίητος (δύναμις), χρυσαυγὴς (-εῖς φωστῆρες), χωρητός.

Β' Ῥήματα

Ἀβλεπτῶ, ἀλγύνομαι, ἀναβλαστάνω, ἀναδέομαι (στεφάνους), ἀναδύομαι, ἀπαμβλύνω (τόξα καὶ βέλη), ἀπολεπτύνω (ῥάβδον), ἀποσμήχω (τὸ μίασμα), ἀρδεύω, ἀφρονῶ, διανατέλλω (-ων ἥλιος), διελέγχω, ἐγκαυχῶμαι, εἰσοικίζω, ἐκδαπανῶ, ἐκδυσωπῶ, ἐκπολεμοῦμαι, ἐκπομπεύω, ἐμβιβάζω (εἰς λιμένας), ἐξοπτέομαι, ἐπιγινώσκω, ἐπιχορηγῶ, ἐπιχορεύω, ἐπορθρίζω, ἐποχετεύω (ῥεῖθρα), θεῶ, ἱππονομῶ, καθυπομένω, καινοτομῶ (φύσιν), κακοδοξῶ, καρτερῶ, καταμυρίζω, καταπορθῶ, καταφαιδρύνομαι, κατοπτεύω, λιτανεύω, νάω (νάουσαν χάριν), νεουργῶ (φύσιν), ξεναγωγῶ (τὸν κόσμον), ὀμβροτοκῶ (ἐν νεφέλαις), ὁροθετῶ (τὸ δόγμα), οὐρανῶ, παιδοκτονῶ, πελαγίζω, περιστατοῦμαι (χαλεπαῖς τρικυμίαις βίου), πολιτεύομαι, προεκτέμνω, πυκτεύω, ῥακοδυτῶ, ῥητορεύω, σαθροῦμαι, σαώζω, συναναλάμπω, συνθνήσκω, συστρατηγῶ, σφίγγω (παραλύτους, =ἰῶμαι), τοκεύω, τροποῦμαι, ὑπεραστράπτω, ὑπερδυσωπῶ, ὑψαυχῶ, φοινίσσομαι, χαριτῶ.

Γ' Ἐπιρρήματα

Ἀβρόχως, ἀγγελικῶς, ἀγγελοτρόπως, ἀδιστάκτως, ἀθλοπρεπῶς, ἀκαταγνώστως, ἀκαταπαύστως, ἀκλινῶς, ἄληκτα, ἀμερίστως, ἀνδρειοτάτως, ἀνδρικῶς, ἀνενδότως (βοῶν), ἀνεπιστρόφως, ἀνηλεῶς, ἀνίκμως, ἀνωδύνως, ἀντιληπτικῶς, ἀπειράνδρως, ἀπεριγράπτως, ἀπλανῶς, ἀραρότως, ἀσίγητα, ἀσπόρως, ἀτρέπτως, ἀτύφως, ἀφειδῶς, ἀφθόρως, ἀφρόνως, ἀχωρίστως, ἀψευδῶς, βασιλικῶς, γηθοσύνως, γνωστικῶς, δαψιλῶς, διαπρυσίως, διπλασίως, δουλοπρεπῶς, ἐμπαθῶς, ἐμφρόνως, εὐθέως, ἐπαξίως, εὐσεβοφρόνως, θεανδρικῶς, θεαρέστως, θεοπρεπῶς, θεοπτικῶς, θεοσόφως, καινοπρεπῶς, λυγρῶς, νοητῶς, νυμφικῶς, ὁλικῶς (ἀγαπᾶν), ὀρθοφρόνως, πανευσεβῶς, πανσόφως, περιχα-

ρῶς, προσωπικῶς, στερρῶς, τηλαυγῶς, ὑπερφυῶς, φερωνύμως, φωτιστικῶς, χαλεπῶς, χαρμονικῶς, χρεωστικῶς (=κατὰ χρέος), χριστομιμήτως.

ΥΜΝΟΛΟΓΙΚΑ

α') Ὁρολογία

Ἱκετηρίας (προσάγειν) XXVIII, 117. ὑμνοπόλος: τοὺς ὑμνοπόλους σου φύλαττε XXXIII, 390. ὑμνῳδὸς XXVI, 254.

Ἄδω, ἀναμέλπω, ἀνευφημῶ (ὕμνοις), ἀποπληρῶ (ᾠδήν), ἐκτελῶ (ἐκδημίαν, μετάστασιν, μνήμην = ἑορτάζω...), μέλπω (ἀπαύστως), μελῳδῶ, ὀρθοφρόνως XXXVI, 204, μελῳδοῦσαι ᾆσμα ἐρωτικὸν XXXIV, 193, πανηγυρίζω (ᾄσμασιν), τελῶ (μνήμην).

β') Δευτέρα ᾠδὴ

Αὕτη συναντᾶται εἰς τὸν ἀδέσποτον XXIII κανόνα καὶ εἰς τοὺς ἐπωνύμους κανόνας τῶν ὑμνογράφων: Ἀνδρέου Κρήτης XVII(1, 2, 3, 4), Γερμανοῦ I(1,2), XXVII, XXXI, Γεωργίου VIII(1,2), XXXVIII, Εὐθυμίου XXXIII, Ἠλιοὺ XV, Ἰωάννου IX καὶ Κλήμεντος XXXV.

Οὐδεὶς τῶν κανόνων Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, τῶν δημοσιευμένων ἐν τῷ τόμῳ XI, ἔχει δευτέραν ᾠδήν. Παρατηρεῖται δὲ ὅτι ποιηταί τινες ἄλλοτε ἔγραψαν καὶ ἄλλοτε παρέλειψαν τὴν δευτέραν ᾠδήν, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία, ἡ ἀπουσία καὶ ἡ αἰτιολογία τῆς σημασίας καὶ ἐλλείψεως παραμένει πάντοτε πρόβλημα μὴ εὑρὸν ἱκανοποιητικὴν λύσιν.

γ') Ἐπίκλησις Θεοφάνους πρὸς ἅγιον Ἰωσὴφ τὸν Στουδίτην

XX, 1-6: *Μίαν τρισυπόστατον αὐγήν, τὴν ἐκ μιᾶς προϊοῦσαν θεότητος, λάμψαι τῇ καρδίᾳ μου σαῖς προσευχαῖς, ἀρχιερεῦ, δυσώπησον, ὅπως ἐπαξίως τὸ σὸν ὑμνήσω μνημόσυνον.*

δ') Ἐρωταποκρίσεις μὴ διακριθεῖσαι

1) XIII, 125-126, θεοτοκίον. Ἀναγνωστέον:

Ἐρώτησις ποιητοῦ — *Πῶς συνέλαβες εἰπέ...*

Ἀπάντησις Θεοτόκου — *Ὡς ἐπίσταται αὐτός...*

2) XV, 56-62:

Ἐρώτησις ποιητοῦ (Ἠλιοὺ Σικελιώτου): —*Ἄρρητον τὸ θαῦμα... πῶς γὰρ καὶ λοχεύεις καὶ ἁγνεύεις ἐν αὐτῷ; Πῶς παιδοτοκεῖς καὶ ἀγνοεῖς ὅλως πεῖραν ἀνδρός;*

Ἀπάντησις Θεοτόκου: —*Ὡς οἶδεν ὁ ὑπὲρ φύσιν ἐξ ἐμοῦ καινοπρεπῶς Λόγος Θεοῦ γεννηθείς.*

3) XXXI, 123-128 (= Μηναῖον Ρώμης V, 177):

Ἐρώτησις ποιητοῦ: —*Ἡ Παρθένος πῶς γαλουχεῖς; Πῶς τοῖς μητρῴοις τοκεύεις νόμοις;*

Ἀπάντησις Θεοτόκου: —*Ὅτι ὅπερ ἀπεκύησα* (-*σας* editores) *σαρκωθεὶς ὡς Θεός ἐστιν, καινοτομῶν τὴν φύσιν, ὡς οἶδεν αὐτός.*

4) XXXV, 205-212, θεοτοκίον:

Ἐρώτησις ποιητοῦ: *Τὸν τοῦ παντὸς τροφέα καὶ Θεόν, πανάχραντε, γάλακτι πῶς τρέφεις ὡς υἱόν; Λέγε, ἁγνή, τὸ ὑπὲρ νοῦν θαῦμα καὶ πρᾶγμα.*

Ἀπάντησις Θεοτόκου:—*Ὁ Θεὸς ἔνθα βούλεται ἐκεῖ νικᾶται, φησί, τάξις τῶν φύσεων.*

ε') Ποικίλα

I. (Ἡ ἐν Ἅδῃ) κ ο ι λ ά ς. Κ ο ι λ ά δ ε ς (βίου, πνεύματος):

III, 135 (ἅγιοι Ἀνάργυροι), *ἱκετεύσατε ἡμᾶς λυτρωθῆναι καὶ τῆς ἐν Ἅδῃ δεινῆς κοιλάδος...*

IV, 221-223 (οἱ αὐτοὶ) *ἤνθησαν ἐν ταῖς νοηταῖς κοιλάσι τοῦ Πνεύματος...*

V, 90-91: *Ὡς κρίνον, ὡς ῥόδον, Παρθένε, εὑρηκὼς ἐν ταῖς κοιλάσι τοῦ βίου* (ὁ πλαστουργός, εὐωδίας ἀνθρώπους ἐπλήρωσεν). Πρβλ. καὶ στ. 176.

II. Κατ' ἀλλοφύλων, βαρβάρων, Ἀράβων, Ἰσμαηλιτῶν, ἐθνῶν:

1) XV, 309-318, ᾠδὴ Θ', τροπάρια ε' καὶ ς':
(Χριστέ,) *τείχιζε τὴν Πόλιν... ἐπιδρομῆς Ἀράβων ταύτην λυτρούμενος...*
(Θεοτόκε,) *ὄλεσον τὰ ἔθνη, τὰ τὸν πόλεμον συγκροτοῦντα...*

2) XVIII (Πέτρῳ ἐπισκόπῳ Κρήτης):
45-50: *καὶ βαρβάρων ἀπειλὰς καὶ τὰς θωπείας ἐξέκλινας...* Πρβλ. καὶ κάθισμα, 129-130: *πυρκαϊὰν βαρβαρικῆς, μάρτυς, κατασβέσας ἀπάτης...*

3) XIX, 192-193, θεοτοκίον: *καὶ βαρβάρων τὰς βουλὰς καὶ τὰ θράση, ἁγνή, διασκέδασον.*

4) XXXIII, 347-354, θεοτοκίον:
...συστρατήγησον τούτῳ (τῷ λαῷ σου) *κατὰ β α ρ β ά ρ ω ν ἐ χ θ ρ ῶ ν...*

5) XXXVII, 214-216:
...ῥυσθῆναι τοὺς δούλους σου ἐκ πειρασμῶν καὶ θλίψεων, ἐξ ἐ π ι δ ρ ο μ ῆ ς ἀ λ λ ο φ ύ λ ω ν β α ρ β ά ρ ω ν...

6) XXVI, 27-28
....ῥυσθῆναι καὶ νῦν τοῦ Ἰσμαὴλ τῆς μάστιγος... (στ. 220-222:) *Μέλλοντες δικαίως ἐν χερσὶν ἐμπίπτειν τοῦ Ἰ σ μ α ή λ, ἁγία Θεόνυμφε, νῦν οἱ ἐφάμαρτοι κράζομεν...*

III. (Θεῖος) ἔρως, ᾆσμα (ἐρωτικόν), ἐγκώμιον:

XXXIV, 188-196, θεοτοκίον (πρβλ. Μεθοδίου Ὀλύμπου Παρθένιον)
Τετρωμέναι ... μ ε λ ῳ δ ο ῦ σ α ι ᾆ σ μ α ἐ ρ ω τ ι κ ὸ ν (ψάλλουσιν).

Αὐτόθι 121-123: *Οὐκ ἔστι βρότειον σοὶ ἐπάξιον, θεοφόρε, ἐγκώμιον...*

Αὐτόθι, 129-136: *Γηθομένη ὀπίσω τοῦ ἀφθάρτου ἐ ρ α σ τ ο ῦ σου ἐβόας ἑπομένη, Ὀλυμπιάς... ν υ μ φ ί ε, μή με... βδελύξῃ...*

XXV, 108-114: *Ἔ ρ ω τ ι τοῦ Χριστοῦ ... πυρωθεῖσαι, προσέδραμον ... πρὸς τὸν νυμφῶνα τοῦ ν υ μ φ ί ο υ κατεσκήνωσαν.*

IV. Ἱεραὶ Εἰκόνες:

XX, 189-193 (Ἰωσὴφ τοῦ Στουδίτου, κανὼν εἰς τὴν 15ην Ἰουλίου):
Σύμβολα τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας | καὶ μορφώματα καὶ χαρακτῆρας | τῶν ἁγίων, ὅσιε, | προσεκύνεις πανευσεβῶς, | πρωτοτύποις ἀναπέμπων τὴν προσκύνησιν...

V, 127-133 (Μεθοδίου Κ/λεως, κανὼν ποίημα τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, 14 Ἰουνίου):
Μορφώσας τὴν πάνσεπτον | Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ | τοῖς τῶν δογμάτων χρώμασιν | ἐξαστράπτουσαν κάλλει ὡς ἀληθῶς, | ἀκήρατον ἔδειξας | τὴν ἀρχαίων εἰκόνων | ἀναστήλωσιν.

XXIX (4), 331-334 (Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου κανὼν Ἀνδρέου Κρήτης 29 Αὐγούστου, θεοτοκίον):
Σὺ εἶ τὰς αἱρέσεις, Ἁγνή, ἀεὶ τροπουμένη | καὶ Νεστόριον ῥήξασα, ἁγνὴ παρθενομῆτορ. | Αὐτὴ καὶ νῦν τοὺς ἐχθροὺς τῆς ε ἰ κ ό ν ο ς Σοῦ καὶ τοῦ Υἱοῦ καταπόρθησον.

III

XII. Canones Augusti. A l c e s t i s P r o i o u collegit et instruxit. Roma 1980, 8ο, σσ. XV+534+1 πίν.

Εἰ μὴ σφάλλομαι, ὁ τελευταῖος τόμος εἶναι ὁ περισσοτέρας τυχὼν προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας. Οἱ Κανόνες τοῦ Αὐγούστου καὶ πολλοὶ εἶναι καὶ ποικίλοι καὶ πολλὰ ἁγιολογικά, χρονολογικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ ζητήματα ἔθηκαν ἢ ἔλυσαν. Ἔχει βεβαίως καὶ αὐτὸς τὰς ἐλαχίστας ἀβλεψίας, τὰ ἀνεπαρκῆ ἁγιολογικὰ κείμενα προλογικῶς, τὴν γενικὴν ἔλλειψιν γλωσσικῶν πινάκων. Στηρίζεται, καθὰ πρότερον ἔγραψα, εἰς ποικίλης προελεύσεως κώδικας, οὐ μόνον κατωϊταλικούς. Ἐξαιρέσει ἑνὸς κανόνος διὰ τῆς ἀκροστιχίδος του βεβαιουμένου ὡς γραφέντος ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ (τοῦ Ὑμνογράφου, ὡς ἐκ τοῦ ὕφους), ἀπεδόθησαν οἱ ὑπόλοιποι κατὰ τὰς ἰδίας τῶν κωδίκων ἐνδείξεις ἢ τῶν θεοτοκίων των. Γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἐξέτασις θὰ ηὐκόλυνε τὴν κύμανσιν μεταξὺ π.χ. Ἀνδρέου Κρήτης ἢ Θεοφάνους, ὅλως διαφόρων κατὰ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα.

Αἱ ἑορταὶ εἰς ἃς ἀναφέρονται οἱ Κανόνες εἶναι εἴτε διὰ πρόσωπα τῆς Π. Διαθήκης (προφήτας Μακκαβαίους) ἢ τῆς Καινῆς (Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος), ἢ εἰς θαύματα καὶ εἰκόνας (Ἅγιον Μανδήλιον) ἢ εἰς μάρτυρας τῶν πρώτων αἰώνων ἢ εἰς ἁγίους καὶ ἱεράρχας ἢ εἰς θεομητορικὰς καὶ Σωτηρίους ἑορτὰς (οἷα ἡ τῆς Μεταμορφώσεως) ἢ εἰς μονάσαντας (ἡγούμενος Πελεκητῆς Μακά-

ριος). Ἄλλοι δ' ἄλλοθεν, Μικρασιᾶται, Ἠπειρῶται, Σικελοί, Μεγαλοελλαδῖται, Βυζάντιοι κλπ. οἱ τιμώμενοι διὰ τῶν κανόνων ἅγιοι.

Ἀξιοσημείωτοι οἱ διὰ τὸν ὅσιον π. Βαρθολομαῖον ἀρχιμανδρίτην τῆς εὐαγοῦς μονῆς Ὁδηγητρίας Θεοτόκου τὸν Ῥηχηνιάτην (Rossanensem) τρεῖς XX, XXI, XXII. Ὁμοίως οἱ δύο διὰ τὸν Ἠλίαν Σικελιώτην τὸν νεώτερον XV καὶ XVI, ἀναφερόμενοι καὶ εἰς τοὺς κατὰ τὴν Δύσιν καὶ ἐναντίον τῶν Ἀράβων πολέμους.

Περαιτέρω σημειῶ διορθώσεις τινὰς καὶ γλωσσικὸν ὑλικόν, μέρος τοῦ οὗ ἀπεθησαύρισα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ τόμου, καὶ ἄλλα παρατηρήματα. Εἰς δὲ μετρικὰ ζητήματα ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐκ εἰσέρχομαι, γνωστοῦ ὄντος ὅτι διαφωνῶ διὰ τὸν τρόπον τῆς στιχηδὸν κατακερματίσεως (δι' ἡμιστιχίων πολλάκις μονοσυλλάβων) τοῦ κειμένου.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ

α') Βέβαιοι (ὑπὸ τῆς ἐκδότιδος)

Ἀνδρέας Κρήτης: V (1), V (2), V (3), V (4), XII (1), XII (2), XXIX (1), XXIX (2), XXIX (3), XXIX (4), XXIX (5), XXIX (6).
Γερμανός: XVI.
Γεώργιος: XIV.
Θεοφάνης: XVIII, XXVII, XXX.
Ἰωάννης: XIX, XXIII.
Ἰωσὴφ (Ὑμνογράφος): VI, XIV.
Προκόπιος: XV.
Στέφανος: VII, VIII.

β') Πιθανοί

Θεοφάνης ἢ Ἀνδρέας XII (1).
Θεοφάνης ἢ Γεώργιος I, III, IV, X.

γ') Ἐπώνυμοι κατὰ τὴν ἀκροστιχίδα (1)

Μόνον εἷς: XXIV.

δ') Ἐπώνυμοι κατὰ τὴν ἀναγραφὴν ἐν τοῖς κώδδ. (9)

V(1), XVII, XVIII, XIX, XXIII, XXVII, XXIX(1), XXIX(3), XXIX(5).

ε') Ἐπώνυμοι κατὰ τὰ θεοτοκία (7)

I, IV, VII, VIII, XIV, XV, XXX.

ϛ') Ἀνώνυμοι κατὰ τὴν ἀκροστιχίδα (οἱ πάντες πλὴν ἑνός)

I, II, III, IV, V(1, 2, 3, 4), VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII(1, 2), XIII, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX (1, 2, 3, 4, 5, 6), XXX.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

IV, 59: *ἀπεγράφη τὰ ἐνέχειρα* ... Γραπτέον *ἐνέχυρα*.
V (1), 240: *διφρελάτη Ἠλίᾳ* ... Μᾶλλον γραπτέον *διφρηλάτῃ*, ὡς μόνου τοῦ *διφρελάτειρα* παρεχομένου ὀρθῶς.
XV, 33-38: *Παρθένον βρεφουργὸν...σώζουσα*...Γραπτέον αἰτιατικὴν *σώζουσαν*.
XVI, 63: *ὄντως ἔμπορος καὶ φρόνιμος*... Μᾶλλον *ἔμπειρος καὶ φρ*.
XVI, 229-232: *Πνεῦμα γὰρ ἐν σοί, Κόρη, θ ε ῖ ο ν ἐσκήνωσεν, ὃ ν ὑπερυψοῦμεν εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*. Γραπτέον: *πνεῦμα θ ε ο ῦ ἐν σοί*...
XII (2), 194: *τὰς γλῶσσας*... γράφε *τὰς γλώσσας*...
XXX, 201: *τῇ εὐανδρείᾳ ὑμῶν*... γράφε *εὐανδρίᾳ*... (ἐκ τοῦ εὔανδρος καὶ οὐχὶ τοῦ ἀνδρεία).

ΓΛΩΣΣΙΚΑ

α') Ἀξιομνημόνευτα

αἴκισις (βαρβαρική): *αἰκίσεις β-ὰς καὶ παλαίσματα συμμίξας* XV, 149-150.
αἰκισμός: Τοὺς πολυτρόπους αἰκισμοὺς ἐνεγκόντες, 17 Αὐγούστου, XIV, κάθισμα.
ἀλατόμητος: -ον θυμιατήριον XXV, 235-236.
ἀμάρυγμα, τὸ (= ἡ ἀμαρυγή): *εὐσεβείας ἀμαρύγμασι* XI, 98.
ἀναστομῶ: ἀναστομώσας λαγόνας τῆς γῆς X, 50.
ἀρτιόδρομος: (τὸν χωλὸν) *ἀρτιόδρομον ἐργασάμενος, τὸν ἐκ γαστρὸς πρὶν ἀνενέργητον* (= ἐκ γενετῆς ἀνάπηρον) XVIII, 69-70.
ἀπαυγή, ἡ (= τὸ ἀπαύγασμα) V(3), 150.
ἀσεβουργῶ: ἐν μέσῳ δήμου ἀσεβουργῶν XXVIII, 132.
ἀχειρόγραφος: εἶδος -ον (= ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου, ἀχειροποίητος ἢ ἀχειρότευκτος) XIII, 85.
βαρβαρικός: βαρβαρικαῖς παλάμαις Ἀράβων συνεσχέθης XV, 52-53.
διευτυγχάνω (Θεῷ) VII, 49.
δρᾶμα, τό: καὶ παίξασα τὸ δρᾶμα τῆς κακοτεχνίας (Ἡρωδιὰς) XXIX(3), 106.
δροσισμὸς VI, 16.
εἰρηνεπώνυμος (ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος): *-με λευῒτα* XXX, 255.
ἐμφέρεια (Χριστοῦ) XIII, 7.
ἐπαποδύομαι: ἐπαποδύεται πρῶτος I, 86.

εὐανδρία: τῇ εὐανδρίᾳ ὑμῶν ἥττηται ὑπέροφρυς ἐχθρὸς XXX, 200-201.
εὐκατάπρηστος: κατέκαυσας παθῶν εὐκατάπρηστον ὕλην III, 23-24.
εὐμαρίζω: τὰ δυσχερῆ ἡμῖν εὐμάριζε XXX, 259.
εὐσυμπαθέστατα (θρηνῶν) XV, 165.
θεατρίζω (τὸν Βαπτιστὴν τοῦ Σωτῆρος): *ἐπὶ συμποσίου ἐθεάτρισας* XXIX (6), 268.
καρπογονῶ: Χριστὸν ἐκ γαστρὸς καρπογονήσας XXVI, 107.
κώδιον (τοῦ Ἀδάμ, ἡ Θεοτόκος) XIX, 145.
μητροπρεπῶς (θηλάζειν) VII, 78.
νηπιωδῶς (ἀγνοήσας) XXIII, 112.
νικητήρια, τὰ (*προξένησον τῷ πιστῷ βασιλεῖ*) XXII, 229.
οἰκητήριον (δαιμόνων) XIV, 120.
πανάναρχος(πατήρ, ὁ Θεὸς) XVIII, 191.
πανυπέρθεος: -θέου Τριάδος XXX, 238.
πανυπέρτατος (Θεοτόκος) XVIII, 185.
παρθενομάρτυς (Κυρίου, Ἰωάννη) XXIX(1), 413.
παραγυμνῶ
πηλώδης (ὁ ἄνθρωπος).
προεύχομαι (μυστικῶς): *προευχόμενος Ἐλεάζαρ δοξάζεται* I, 57.
προθύομαι (μυστικῶς): *προθυόμενος* (Ἐλεάζαρ) I, 56.
προϋποφήτης (Ἰωάννης Πρόδρομος) XXX (1), 346.
προφητοκτονῶ: (Θεοῦ Βαπτιστὴν) *προφητοκτονῆσαι* XXIX(1), 248. (Μελετᾷ Ἡρώδης) *προφητοκτονεῖν* XXIX(1), 248. XXIX(2), 148.
πυρίφλεκτος: (ὁ Θεόπτης) *βάτον τὸ πρὶν ἑώρακε -ον* XX, 205.
σαρκοφόρος: (ὁ Κύριος) *προῆλθε σαρκοφόρος, φορέσας* (χρυσωθεῖσαν ἐκ τοῦ αἵματος τῆς Παρθένου στολήν, σάρκα) VII, 21.
σκοπευτήριος: —ον τῆς πρὸς ἡμᾶς δευτέρας σου, Λόγε, παρουσίας ἀνετύπωσας τὴν ἐν Θαβὼρ Μεταμόρφωσιν V(2), 83-86.
συνεπαίρομαι: συνεπαρθῆναι τὰς διανοίας V(3), 42.
ὑπέροφρυς: (ἐχθρὸς) XXX, 200.
ὑψοποιός: (ταπείνωσις) VIII, 157.
φιλευτός: τοῖς φιλευτοῖς (προτιθεμένην κεφαλήν, ἀντὶ κρεάτων) XXIX(2), 68.
φιλόμαρτυς: φιλομάρτυρες (πιστοὶ) XXX, 31.
φλογοφόρος: (γλῶσσα) XII(2), 12.
φυγαδευτήριον: (παθῶν) XXX, 223.
χαριστήριος: Βοᾷ ποίμνη σου χαριστήριον, πάτερ, ᾠδὴν XVI, 241-242.

β') Τὰ ἀπὸ τοῦ *Θεὸς*

θεαρχία, ἡ XXIX, 429.
θεογεννήτωρ XXIX(1), 432.

24 - 6 - 1981

θεόγραφος (πλάξ, ἔννοια, τόμος) XXIX(2), 12. XX, 56.
θεόδεκτος (γαστήρ: τὴν -ον προτυποῦσαν γαστέρα) XII(2), 291.
(θεοειδής): (θεοειδέστερον ἔλαμψας) V(2), 78.
θεοκυήτωρ VI, 35.
θεόλεκτος: (δῆμος τῶν ἀθλητῶν) XIV, 16.
θεονύμφευτος: (-ε) XXVII, 45.
θεοπάροχος: (πηγὴ) XXIX, 426.
θεόπλοκος: (τῇ θεοπλόκῳ σφενδόνῃ) XII(1), 34.
θεόπνευστος: (-ε) XV, 196. (Εὐδοκία) III, 166.
θεοπρεπής: (-ὲς καταγώγιον) X, 98.
θεόπτης: (μαθητὴς) V(1), 8.
θεορρήμων XI, 16.
θεοφάνεια, ἡ: (Ἰησοῦ) V(2), 17.
θεόσοφος XXI, 48.
θεόφθογγος: (-οι σάλπιγγες) XII(2), 20.
θεόφρων: (μάρτυς) III, 212.
θεοχαρίτωτος XIV, 106.

γ') Τὰ ἀπὸ τοῦ *παν-*

πανάριστος, πανευκλεής, παμμακάριστος, παμπόνηρος, πανυπέρθεος, πανυπέρτατος.

δ') Ἀρνητικὰ

I. Ἐπίθετα

Ἄγνωστος (δέησις), *ἄγρυπνον* (ὄμμα τῆς καρδίας), *ἀδαπάνητος* (κρήνη), *ἄδηλα* (κρίματα), *ἀδιάλυτον* (σκῆνος), *ἀδιάστατος* (ὁ θεός), *ἄδικος*, *ἀδίστακτος* (πίστις, γνώμη, καρδία), *ἀήττητος* (σταυρός, -ον φρόνημα), *ἀθάνατος*, *ἀκάθαρτος* (-ον πνεῦμα), *ἄκαρπος* (στείρωσις), *ἀκατάληπτος* (δύναμις), *ἀκαταμάχητος* (προστασία), *ἀκήρατος* (δόξα), *ἀκλινὴς* (-εῖς παῖδες), *ἀκράδαντος* (πίστις), *ἄκτιστος* (φύσις), *ἄκων*, *ἀλατόμητος* (-ον ὄρος), *ἄληκτος* (δρόμος), *ἀλόχευτος* (γέννησις), *ἀμειδὴς* (θάνατος), *ἀμέριστος* (μονάς, -ον φῶς), *ἀμέτρητος* (-α πταίσματα), *ἄμετρος* (κατήφεια), *ἀμήχανος* (-ον κάλλος), *ἀμόλυντος* (σκηνὴ φωτός), *ἄμωμος* (βίος, πίστις), *ἄνανδρος* (μορφή), *ἄναρχος* (Πατήρ), *ἀναφὴς* (Θεός), *ἀνέκφραστος* (Θεός), *ἀνενδοίαστος* (λογισμός), *ἀνένδοτος* (προσευχή), *ἀνενέργητος* (ἐκ γαστρός), *ἀνεπίστροφος* (καρδία), *ἀνεπίτρεπτος* (στῦλος), *ἀνήλιπος* (τοὺς πόδας), *ἀνήροτος* (ἄρουρα), *ἀνίσχυρος* (ἐχθρός), *ἀνόθευτος* (πίστις), *ἄνομος* (ἡγεμών), *ἀνύμφευτος* (Κόρη), *ἀόρατος* (Θεός), *ἀπαράλλακτος* (εἰκών), *ἄπαυστος* (χαρά), *ἀπηνὴς* (τυραννίς), *ἀπειρόγαμος* (Θεοτόκος), *ἀπειροδύναμος* (φύσις), *ἀπερίληπτος* (Λόγος τοῦ

Θεοῦ), *ἀπεριτείχιστος* (-ον ὀχύρωμα), *ἀπήμων, ἄπιστος, ἀπόρθητος* (-ον τεῖχος), *ἀπόρρητος* (-τα ῥήματα), *ἄπρακτος* (δέησις), *ἀπρόσιτος* (δόξα), *ἀρραγὴς* (-ὲς προσφύγιον), *ἄρρευστος* (Λόγος Θεοῦ), *ἀσάλευτος* (ποίμνη, πίστις), *ἄσαρκος* (καρτερία), *ἀσεβής, ἄσειστος* (-ον ἑδραίωμα), *ἄσεμνος* (ἡ παῖς), *ἀσίγητος* (-τοι οἱ ὕμνοι), *ἄσπορος* (γαστήρ), *ἀστασίαστος* (στράτευσις), *ἄστατος* (τάραχος), *ἄστεκτος* (δόξα· -ον πῦρ), *ἀσύνετος* (-α ἔθνη), *ἄσυλος* (πύργος), *ἀσφαλὴς* (εὐλογία), *ἄτμητος* (θεότης), *ἄτρωτος, ἄϋλος* (χορός, ἐκτύπωσις, -ον πῦρ), *ἄφθαρτος* (στολή), *ἄφθεγκτος* (-τα μυστήρια), *ἄφθονος* (χάρις), *ἄφλεκτος* (βάτος), *ἄφραστος* (δόξα· -ον κάλλος), *ἄφρων, ἀχειρόγραφος* (-ον εἶδος = πρόσωπον), *ἀχειρότευκτος* (εἰκὼν Χριστοῦ), *ἄχραντος* (τόκος, νηδύς), *ἄχρονος* (Θεός, Υἱός· -ον φῶς).

II. Οὐσιαστικὰ

α´) Θ η λ υ κ ά: *Ἀγεννησία, ἀγνωσία, ἀθανασία, ἀθεότης, ἀκαρπία* (ψυχῶν), *ἀκτηοία, ἀνομία, ἀπάθεια* (-είας ἔνδυμα), *ἀπιστία, ἀσέβεια, ἀσθένεια, ἀσωτεία, ἀτροφία, ἀφθαρσία*.

β´) Ο ὐ δ έ τ ε ρ α: *Τὸ ἀδρανές, τὸ ἀθώπευτον, τὸ ἀμειδὲς* (τοῦ θανάτου), *τὸ ἀτίθασον* (=ἡ ἀγριότης), *τὸ ἄτυφον, τὸ ἄφυκτον* (τῆς θείας δίκης).

III. Ἐπιρρήματα

α) εἰς *-α*: *ἄκαυστα* (φλεγομένη βάτος), *ἀμέτρητα* (καυχᾶσθαι), *ἄπαυστα* (καὶ ἀπαύστως).

β) εἰς *-ως*: *Ἀδίκως, ἀκωλύτως, ἀλοχεύτως, ἀμερίστως, ἀνιάτως, ἀπαύστως, ἀπειρογάμως, ἀσέμνως, ἀσιγήτως, ἀσπόρως, ἀστενοχωρήτως, ἀτρέπτως, ἀφράστως, ἀφύρτως, ἀχρόνως*.

ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ

α´) Ὁρολογία

Αἴνεσις (προεόρτιος), *ᾆσμα* (θεῖον), *ἐγκώμιον, ὕμνος* (ἀσίγητος), *ψαλμός, ᾠδὴ* (οἰκτρά, πνευματική, προεόρτιος, χαριστήριος).

Ἀναμέλπω, γεραίρω (ᾀσματικῶς), *εὐφημῶ* (ὕμνοις), *βοῶ, κατᾴδω, μελῳδῶ, πέμπω, προσάγω, συγγράφω* (αἴνεσιν, ᾠδήν), *τιμῶ* (ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ἐγκωμίοις), *ψάλλω*.

β´) Ἐπικλήσεις

XVI, 257-264: *Σωτὴρ τοῦ κόσμου ὑπάρχων, Κύριε, σῶσον ἡμᾶς, οὓς ἔπλασας χειρί σου, δεόμεθα. Τὴν εἰρήνην τῷ κόσμῳ σου δώρησαι, ν ί κ α ς κ α τ ὰ β α ρ β ά ρ ω ν τ ῷ β α σ ι λ ε ῖ ἡ μ ῶ ν, ταῖς τοῦ πανευφήμου Ἠλιοὺ* ⟨7 Αὐγ.⟩ *σεπταῖς δεήσεσιν.*

⟨Αὐτόθι 227-228⟩: *ἀπωθουμένη β ά ρ β α ρ α ν έ φ η* (φωτὶ σῶν λιτῶν).

VIII, 239-247 (7 Αὐγούστου εἰς ἅγιον Δονᾶτον, θεοτοκίον): *Ὕψωσον, ἄχραντε, σεμνή, χριστωνύμου λαοῦ σου τὸ κέρας, κράτυνον τὴν δεξιὰν αὐτῶν κ α τ ὰ β α ρ β ά ρ ω ν καὶ τῶν τ ῆ ς Ἄ γ α ρ υ ἱ ῶ ν, τῶν δυσφημούντων κατὰ σοῦ καὶ τοῦ ἐκ λαγόνων σου τεχθέντος Λόγου Θεοῦ, καὶ κατάβαλε αὐτῶν τὰ φρυάγματα.*

γ´) Σχέσις πρὸς Ἀ κ ά θ ι σ τ ο ν

1) V (2), 289-294 (6 Αὐγούστου, Ἀνδρέου Κρήτης, θεοτοκίον): *Χαῖρε, κούφη νεφέλη, χαῖρε ὄχημα θεῖον, χαῖρε θρόνε πύρινε καὶ κλῖμαξ οὐράνιε, χαῖρε σκέπη καὶ λιμήν, θεογεννῆτορ, τὸ τεῖχος τῶν ψυχῶν ἡμῶν.*

2) VI, 237-245 (7 Αὐγούστου, Ἰωσήφ): .... *χαῖρε χαρά, ἁπάντων τῶν κτισμάτων διάσωσμα· χαῖρε, τεῖχος ἡμῶν ἀπροσμάχητον· χαῖρε ὁσίων δόξα, χαῖρε ἡ γέφυρα ἡ πρὸς σωτηρίαν ἀληθῶς κόσμον μετάγουσα.*

δ´) Εἰκὼν Χριστοῦ

XIII, 9-16 (16 Αὐγούστου τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου): *Γραφῆς ὡς ὑπέρτερος ὡς καὶ εἰκὼν ἀπαράλλακτος Θεοῦ, ἀπαράλλακτον εἰκόνα ἔδειξεν ἧς προσείληφε σαρκός, ἐν ὁμοιώσει ἀνθρώπων γενόμενος ὁ ὑπερούσιος.*

ε´) Ἡ δευτέρα ᾠδὴ

Αὕτη ἀπαντᾶται μόνον εἰς τοὺς ἀδεσπότους IX καὶ XI, ὡς καὶ εἰς τοὺς κανόνας τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης V(1), XII(1), XXIX(1,2) καὶ τὸν πιθανὸν XXV. Ἐπίσης τοῦ Θεοφάνους ὁ XXX.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ παράθεσις ἀνωτέρω διορθώσεων, παρατηρήσεων καὶ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ δὲν ἐγένετο ὁμοιομόρφως, διότι ἁπλῶς ἀπεβλέψαμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν κειμένων τῶν τριῶν τελευταίων τόμων τῶν AHG (X, XI, XII) ὅτι:

α´) Ἡ γλῶσσα τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκδιδομένων ὑμνογράφων παρέχει νέας λέξεις, νέας ἐννοίας καὶ νέους σχηματισμούς, ἀναττίκους, διατηρεῖ ὅμως καὶ λήμματα καὶ τύπους τῆς τε Ἀττικῆς καὶ τῆς Κοινῆς.

β´) Ποικίλλουν οἱ ὑμνογραφικοὶ ὅροι.

γ´) Εἰδικῶς τὸ μὲν ἐπίθετον σημαίνει πολλά, τὰ δὲ ἀποφατικὰ λήμματα δεικνύουν τρόπον ἐκφράσεως ἰδιάζοντα.

Περαιτέρω εὑρίσκει τις τὸν πίνακα τῶν βεβαίων καὶ πιθανῶν ὑμνογράφων εἰς οὓς ἀποδίδονται ὑπὸ τῶν κειμένων ἢ τῶν κωδίκων ἢ τῶν ἐκδοτῶν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει οἱ δημοσιευθέντες κανόνες. Δὲν ἐπεχειρήθη γλωσσικὴ καὶ ὑφο-

λογικὴ ἀναζήτησις τῶν συγγραφέων τῶν ἀδεσπότων ἢ ἀβεβαίου ποιητοῦ κανόνων, μολονότι διὰ τὸν ἔμπειρον φιλόλογον τοῦτο εἶναι δυνατὸν[1] (διὰ νὰ μὴ ἐπεκταθῶμεν εἰς θέμα ὅπερ θὰ ἐξετασθῇ ἰδιαιτέρως). Ποιητῶν ὡς ὁ 'Ανδρέας Κρήτης, ὁ 'Ηλίας Σικελιώτης, ὁ 'Ιωσὴφ 'Υμνογράφος, Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ; αὐτὸς ὁ ἱερὸς Φώτιος καὶ ἄλλοι, ἀναγνωρίζεται ἀμέσως καὶ εὐθέως ἐκ τοῦ ὕφους, τοῦ ἐπιθέτου, τῆς γλώσσης, τῶν σχημάτων καὶ τῆς θεολογίας ἢ πατρότης. "Οσον ὅμως κατερχόμεθα πρὸς τοὺς παλαιολογείους χρόνους ἡ μίμησις καθιστᾷ τοῦτο δυσκολώτερον διὰ «ποιητὰς» τῶν ιδ', ιε' αἰ. κἑξ.

AHG I-XII. Οἱ ἐκδιδόμενοι Συγγραφεῖς κατ' ὄνομα

'Αγιοπολίτης IX
'Αναστάσιος Κοιαίστωρ IV
'Ανατόλιος II
'Ανδρέας Κρήτης I-XII
'Ανδρέας Τυφλὸς ⟨X;⟩ ⟨Πηρὸς⟩
'Αρσένιος X
Βασίλειος IV ⟨II;⟩
Γαβριὴλ IV
Γερμανὸς I-XII
Γεώργιος I, II, IV, V, VII, VIII, IX, X, XI, XII
Γεώργιος μοναχὸς IV
Γεώργιος Νικομηδείας V
Γεώργιος Σικελιώτης V
Γρηγόριος III, IV, VI, X
Δωρ⟨όθεος;⟩ XI
Εὐθύμιος VI, XI
Εὐόδιος VIII
'Ηλίας Σικελιώτης X, XI
Θεοδοσία III

1. 'Εσχάτως ἐγράφη ἀπὸ «εἰδικὸν» τοῦτο τὸ παραδοξότατον: «ἡ ὑμνογραφικὴ ὕλη εἶναι κατὰ κανόνα ἀπρόσωπος, δὲν φέρει δηλ. ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ συνθέτου καὶ συγγραφέως· ὁμοιάζει δὲ σχεδὸν πάντοτε τυπικῶς, λεξιλογικῶς, θεματολογικῶς ⟨=θεματικῶς⟩ τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἐξαφανίζωνται εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἔντονα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ μιᾶς ποιητικῆς φυσιογνωμίας» (τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ π.χ.;). Βλέπε Θεολογία 51, 1980, σ. 955.

Πέρα τῆς 'Υμνογραφίας καὶ ἀνώνυμον τέμαχος ἱστορικοῦ συγγραφέως τοῦ Βυζαντίου εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῇ δι' ὑφολογικῶν καὶ γλωσσικῶν κριτηρίων, πρὸς δὲ καὶ ρητορικοὶ λόγοι καὶ ἐπιγράμματα ἀκόμη, ἀναλόγως τῆς ὀξύτητος τῶν αἰσθήσεων τοῦ μελετητοῦ.

Θεόδοτος XI
Θεόδωρος Στουδίτης VI, ⟨XI⟩
Θεοφάνης (Γραπτὸς) ⟨V⟩, XI
Θεοφάνης I, II, VI, VII, VIII, IX, X, XII
Θεοφάνης Σικελὸς ⟨XI⟩
'Ιγνάτιος III, IV, VII, ⟨XI⟩
'Ιωάννης III, IV, ⟨V, VI, X, XI⟩, XII
'Ιωάννης μοναχὸς II, ⟨V, X⟩
'Ιωσὴφ Στουδίτης VIII
'Ιωσὴφ 'Υμνογράφος I, II, III, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII
Κλήμης II, VI, VII, VIII, ⟨X;⟩, XI
Κοσμᾶς III
Κυριακὸς I
Μακάριος(;) III
Μεθόδιος IV
Νικήτας Στηθᾶτος IV
Νικόλαος II
Προκόπιος I, XII
Στέφανος XII
Στουδίτης(;) IV
Συμεὼν Μάγιστρος I, ⟨II⟩, VIII
Φιλόθεος VI
Φώτιος X
Χρύσανθος III
'Αδέσποτοι VI, VII
Προεβλέποντο:
Τόμος XIII TRIODIA a cura di Eutichios Tomadakis
Τόμος XIV Incipitario e Indici

Κατὰ ἐκδότας τῶν τόμων
Ada Debiasi Gonzato I, II
Κομίνης 'Αθανάσιος III, IV
Augusta Acconcia Longo X, XI
Νίκας Κωνσταντῖνος VIII, IX
Πρωΐου "Αλκηστις V, VII
Τωμαδάκης Εὐτύχιος VI, VII (XIII).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ἰ ω ά ν. Ἐ. Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν Καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1979, 8ο, σσ. 398 (Ἐπιστ. Ἐπετ. Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τόμος 22, Παράρτημα 25).

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, δοθείσης τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τὴν ὁποίαν ἔλαβον αἱ ἔρευναι καὶ αἱ σπουδαὶ περὶ τὰς ἱστορικοφιλολογικὰς ἐπιστήμας — καὶ τὰς μεσαιωνολογικὰς — ὠφέλιμος ὑπῆρξεν ἡ δημοσίευσις βοηθημάτων (οἷα τὰ Subsidia τῶν Βολλανδιστῶν), ὅταν μάλιστα ταῦτα εἶναι συλλογικὸν ἔργον μακρᾶς πνοῆς καὶ ἀρτίας ἐνημερώσεως. Ἡ δ' ἔκτασις τῆς ἐρεύνης περὶ τὴν διακρίβωσιν τῶν ἀρχιερατευσάντων Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολήν, ἠχρήστευσεν οὐ μόνον παλαιοὺς Καταλόγους ἀλλὰ καὶ πολλοὺς καταχωρισθέντας ἀβασανίστως εἰς Λεξικὰ καὶ Ἐπετηρίδας. Ἡ δημοσίευσις νέων πηγῶν κατέστησε τὸ μὲν ἐφικτὴν τὴν προσθήκην νέων ἀρχιερατευσάντων εἰς τοὺς προηγουμένως γνωστούς, τὸ δὲ τὴν ἀθέτησιν πολλῶν κατακεχωρισμένων εἰς Καταλόγους εἴτε ἐκ λαθῶν ἀναγνώσεως τῶν ἰδίων των ὑπογραφῶν εἴτε ἐκ πηγῶν ἀναξιοπίστων.

Πᾶς ἐργαζόμενος περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν Ἱστορίαν ὀφείλει νὰ ἔχῃ δελτιοθήκην, διὰ τῆς ὁποίας νὰ ὁδηγῆται βασικῶς εἰς τὰ περὶ ἀρχιερατευσάντων, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα ἀνάγωνται εἰς τοπικὴν Ἐκκλησίαν (Κύπρου, Κρήτης, Δωδεκανήσου π.χ.), διότι τὰ πράγματα συμπλέκονται. Πολλοὶ ἀρχιερεῖς ἐχειροτονήθησαν δι' ὡρισμένας ἐπαρχίας (ἢ ὡς τιτουλάριοι) μετετέθησαν ἐπανειλημμένως, ἐπαύθησαν, καθῃρέθησαν, ἐπανῆλθον ἢ ἀπέθανον σχολάζοντες μακρὰν τῆς ἀρχικῆς των ἐπαρχίας. Ἡ δημοσίευσις δὲ μόνων τῶν ψήφων (τοῦ πρακτικοῦ ἐκλογῆς των) οὐδὲν περίπου διαφωτίζει. Ἐὰν οἱ Κατάλογοι εἶναι βασικὸν αἴτημα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ χρήσιμον βοήθημα τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας, δύνανται νὰ συντάσσωνται μόνον μεθοδολογικῶς καὶ μετὰ μεγάλης προσοχῆς ἀπὸ κατόχους τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων εἰς οὓς ἀναφέρονται.

Ἑπομένως σύμφυρσις εἰς βοήθημα δημοσιευμάτων σοβαρῶν τε καὶ γονίμων μετὰ ἀγόνων καὶ ἀπροσέκτων, μᾶλλον σύγχυσιν προκαλεῖ. Διότι ἡ ἀλήθεια δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε πρὸς τὸ πλῆθος τῶν παραπομπῶν καὶ τὴν σύμπτωσιν τῶν γνωμῶν τῶν ἀδαῶν καὶ ἀπληροφορήτων. Καὶ εἷς νὰ γράφῃ τὴν ἀλήθειαν καὶ χίλιοι ν' ἀντιλέγουν, ἡ ἀλήθεια εἶναι μετὰ τοῦ ἑνός.

Ἓν ἄλλο θέμα ὅπερ γεννᾶται ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Ἀναστασίου, εἶναι τὸ τῆς τομῆς, χρονικῆς καὶ τοπικῆς τῶν συντασσομένων Καταλόγων

καὶ τοῦ Corpus αὐτῶν. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία εἶναι ἀρχαία, μέση καὶ νεωτέρα, πολλαὶ ἐπισκοπικαὶ ἐπαρχίαι ἠφανίσθησαν ἀπὸ αἰώνων πολλῶν, πολλῶν ἐξ αὐτῶν μαρτυροῦνται ἐπίσκοποι ἐξ ἐπιγραφῶν ἐπὶ λίθων καὶ ἄλλης (σκληρᾶς ἢ οὔ) ὕλης, μαρμάρων, σκευῶν, εἰκόνων, ἀμφίων, τοίχων κλπ. Οἱ συντάκται τῶν Καταλόγων τῆς Φραγκοκρατίας πρέπει πολλάκις νὰ γνωρίζουν ἀλλόγλωσσα ἔγγραφα κ.ἄ. μαρτυρίας, μὴ προσιτὰς εἰς θεολόγους ἢ τοπικοὺς ἱστορικούς. Ἑπομένως ἡ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου σύνταξις καταλόγου ἀρχιερέων ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Α' αἰῶνος μέχρι σήμερον, Ὀρθοδόξων τε καὶ ἑτεροδόξων, ἀπαιτεῖ τοιαύτην παντογνωσίαν, οἵα θὰ ἦτο σπανία καὶ διὰ τὸν πλέον ἐνήμερον. Διὸ οἱ καλύτεροι κατάλογοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς εἶναι περιωρισμένοι καὶ συνετάγησαν ὑπὸ εἰδικῶν μελετητῶν συγκεκριμένης χρονικῆς περιόδου καὶ τοπικῆς ἐκτάσεως, δι' ἑκατέραν τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικήν. Ἂν τοῦτο ἀληθεύῃ, ἂς ἀναλογισθῇ τις ἀναδιφῶν τοὺς Πατριαρχικοὺς Καταλόγους, ἔστω καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ περὶ τοὺς πατριάρχας τῆς βασιλευούσης φιλολογία καὶ ἡ βιογραφικὴ ἔρευνα ἔλαβε τοιαύτην ἔκτασιν, ὥστε πολλὰ τῶν ὅσων ἔγραψαν οἱ μέχρι τοῦ 1923 ν' ἀνατραποῦν κατὰ τὰς ἡμέρας μας.

Δὲν νομίζω λοιπὸν ὅτι ἡ δομὴ τοῦ βιβλίου περιλαμβάνοντος τὰς ἐπαρχίας τοῦ Νέου Κόσμου (Ἀμερικῆς, Αὐστραλίας) ἢ τῆς Εὐρώπης (Γερμανίας π.χ.) μετὰ τῶν ἐκλειψασῶν ἢ διαλαμψασῶν ἐπαρχιῶν (Θαυμακοῦ π.χ.) τῶν ὁποίων τοὺς τίτλους ἀπέλαυσαν μετὰ ταῦτα καὶ βοηθοὶ καὶ τιτουλάριοι καθὼς καὶ ὁμωνύμους ἢ κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν συσταθείσας ἐν Ἀνατολῇ Λατινικὰς ἐπαρχίας εἶναι ὀρθός. Πρῶτον διότι ἐπέρχεται σύγχυσις τῆς χρονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ὀρθοδόξου Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (ἐπαρχίαι Ρωσίας, Ἀχριδῶν, Προϊλάβου), περιλαμβανομένων ἐπαρχιῶν ποτὲ μὲν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ κλῖμα αὐτοῦ, νῦν δὲ εἰς διαφόρους Ἐκκλησίας (Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Σοβ. Ἑνώσεως, Ἀλβανίας κλπ.). Ἀλλ' οὐδὲ αἱ ἐπαρχίαι αὗται ἦσαν πάντοτε ὑπὸ τὸ Οἰκουμ. Πατριαρχεῖον (π.χ. ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος), ἐνῶ καὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν οἱ πατριάρχαι καὶ ἀρχιεπίσκοποι (Κύπρου, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας) ἐξελέγοντο πολλάκις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τῆς ἐκεῖ Ἱερᾶς Συνόδου. Δεύτερον δὲ διότι ἡ Ἱεραρχία τῆς Λατινικῆς ἐν Ἀνατολῇ Ἐκκλησίας εἶναι ὅλως διάφορος ὑπόθεσις.

Κατὰ ταῦτα τὸ βιβλίον μοὶ φαίνεται συνταχθὲν ἐπὶ κυμαινομένης βάσεως. Ἀλλ' ἐάν τις ἤθελε νὰ κρίνῃ αὐτὸ καὶ ἐξ ἐπόψεως πληρότητος, θὰ ἔπρεπε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ συγγραφεύς του ἐχρησιμοποίησεν, ὡς λέγει, καὶ δελτία συνταχθέντα ἀπὸ ἄλλους μελετητὰς (σ. 11). Ἐπίσης ὅτι ἐβοηθήθη ἀπὸ ἐπιτελεῖον συνεργατῶν του. Ἐὰν ὅμως ὁ ἴδιος εἶδε καὶ ἐπηλήθευσε πάντα ὅσα κατεχώρισε (δικαίων καὶ ἀδίκων ἔργα) ἄδηλον, εἰ μὴ ἀπίθανον. Ἐντυπωσιάζει δὲ τὸ γεγονός, ὅτι ἐνῶ παραπέμπει εἰς σελίδας καὶ τόμους ξένων περι-

οδικῶν, ἐν τούτοις διὰ τρέχοντα ἢ βασικὰ περιοδικὰ (ὡς ἡ ΕΕΒΣ ἢ τὰ Κρητικὰ Χρονικὰ καὶ ἡ Ἐπετ. Στερεοελλαδ. Μελετῶν) παραπέμπει εἰς τὰ ἀνάτυπα, πρᾶγμα ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν παρακολουθεῖ τ' ἀντίστοιχα περιοδικά! Οὐδὲ γνωρίζει οἱανδήποτε περὶ τῆς ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ ἐργασίαν τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ καὶ ἱερωμένου Giorgio Fedalto, περιοριζόμενος τὸ 1979 ἀκόμη εἰς τὸν Le Quien![1]

Τὸ βιβλίον, ἐκδοθὲν τὸ 1979, περιλαμβάνει τὴν μητρόπολιν Ἐφέσου Ἀσίας Α' (σσ. 137 - 138). Ἔτυχεν ἐν τουλάχιστον ἔτος προηγουμένως, τὸ 1977 - 1978, νὰ ἔχω δημοσιεύσει τρεῖς ἐργασίας: α) Μητροπολιτικὰ Ἐφέσου «Ἐκκλ. Φάρος» Ξ', 1978, σσ. 259 - 294, δι' ἧς μελέτης ἠθέτησα 17 ἀρχιερεῖς φερομένους ὡς Ἐφέσου! — β') Μητρόπολις Ἐφέσου, ἐπαρχία Ἀσίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ΕΕΒΣ 43, 1977 - 1978, σσ. 5 - 119, — γ') Ἐφεσιακῶν Συμπληρώματα, αὐτόθι, σσ. 464 - 466. Αἱ τρεῖς αὗται μελέται ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας Ἡλιουπόλεως, Θυατείρων, Κρήνης, Ἀνέων, Περγάμου, Βρυούλων, Μοσχονησίων, Ἐλαίας, Ἐρυθρῶν, Θεοδοσιουπόλεως, Ἀρκαδιουπόλεως, Μυρίνης, Σιώνος, Εἰρηνουπόλεως, Ροδοστόλου, Φιλαδελφείας τῆς ἐν Λυδίᾳ καὶ δευτερευόντως εἰς πολλὰς ἄλλας, ὁ δὲ τῆς Ἐφέσου Κατάλογος (1467 - 1972) κατεστρώθη ἀπηκριβωμένος ἐν σσ. 94 - 95. Οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἀναφέρει ὁ καθ. Ἀναστασίου. Καὶ ὅμως τὰ πολύμοχθα ταῦτα μελετήματα καλύπτουν εὐρὺν χῶρον τῆς Μικρασίας!

Διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν Κρήτην[2], ὁ συγγρ. γνωρίζει ἀπίθανα δημοσιεύματα καὶ εἰς ἐπιτοπίους καὶ δυσευρέτους ἐφημερίδας, δὲν γνωρίζει ὅμως π.χ. τὸ μελέτημά μου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Αὐλοποτάμου (Κρητ. Χρονικὰ 26, 1974, σσ. 7 - 22, ἀναμορφωθὲν εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ βιβλίου μου: Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινά, Ἀθῆναι 1978) οὐδὲ κἂν δ' ἀναφέρει τὴν ὀρθόδοξον ἐπισκοπὴν Καλλιεργηουπόλεως καὶ ὅσα ἀπὸ τοῦ 1947 ἔγραψα περὶ αὐτῆς (ἀλλ' ἀναφέρει ὡς Λατινικὴν ἐν σ. 174 τὴν ἤδη κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν περίοδον ὀρθόδοξον ἐπισκοπὴν Καλαμῶνος), ἢ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρίου (πρβλ. Κρητ. Χρονικὰ 2, 1947, σσ. 47 - 72, ἐν σσ. 68 - 70, προφανῶς διότι ὁ τίτλος τῆς μελέτης μου δὲν ὑπεδήλωνε τὸ περιεχόμενον αὐτῆς! Καὶ ὅμως θὰ ἦτο εὐκολώτατον δι' ἁπλῆς του ἐπιστολῆς νὰ ζητήσῃ ἀπὸ ἐμὲ νὰ τὸν διευκολύνω,

1. Ἂν μὴ ἄλλοθεν ὤφειλε νὰ γνωρίζῃ τὸ βιβλίον ἐκ τῆς ΕΕΒΣ 42, 1975 - 1976, σσ. 457 - 463, ὅπου ἔκρινα αὐτό, πολλὰ ἐπανορθώσας καὶ προσθεὶς εἰς τὸν Β' τόμον του (Giorgio Fedalto, La Chiesa Latina in Oriente I, Verona 1973, II. Hierarchia Latina Orientis, Verona 1976). Ἀλλ' οἱ τόμοι τῆς ΕΕΒΣ τοὺς ὁποίους δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν ὁ καθ. κ. Ἀναστασίου εἶναι θησαυρὸς διὰ τὸ θέμα ὅπερ τὸν ἀπησχόλησεν.

2. Τῶν ὁριστικῶν ἐπισκοπικῶν Καταλόγων τῆς Κρήτης ἀναβάλλω ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος τὴν ἔκδοσιν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, δυσχεραινομένης ἐξ οἰκονομικῶν λόγων.

ὑποδεικνύων ὅ,τι σχετικὸν ἔχω δημοσιεύσει. Διατί δηλαδὴ ἀναφέρει μικρὸν ἄρθρον μου περὶ τοῦ Κυδωνίας Μαρτινιανοῦ καὶ δὲν καταγράφει μέγα διὰ τὸν λόγιον ἐπίσκοπον Ἀγαθάγγελον Ξηρουχάκην μελέτημά μου (Κρ. Χρονικὰ 11, 1957, σσ. ιγ'- λα');

Πῶς δημοσιεύων τὸ 1979 ἀγνοεῖ βιβλίον ἐκ σσ. η'+540: «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (1645 - 1898), τόμος πρῶτος Αἱ Πηγαί, ἐν Ἀθήναις 1974; ἀναφερόμενον εἰς ἑκατοντάδας ἀρχιερέων; Βιβλίον φυσικὰ ἐκδοθὲν ὑπ' ἐμοῦ!

Πιθανὸν τὸ οὕτω τυπωθὲν βιβλίον τοῦ κ. Ἀναστασίου νὰ συνεγράφη πρὸ τοῦ 1974 καὶ ἀσφαλῶς δὲν ὀφείλεται εἰς κακὴν πρόθεσιν ἡ παράλειψις τῆς χρησιμοποιήσεως βασικῶν συγγραφῶν μου. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, καθίσταται τεκμήριον τοῦ τρόπου συντάξεως καὶ τῆς πληρώσεως τοῦ ἔργου.

Εἴθε μία νεωτέρα ἔκδοσις ἢ ἓν δημοσιευόμενον συμπλήρωμα νὰ ἀναπληρώσῃ τὰ ἐλλείποντα καὶ ν' ἀποσκορακίσῃ τὰ ἄχρηστα (καὶ τὰ μάταια καὶ ἄχρηστα εἶναι πολλὰ καὶ ἄγουν πρὸς ματαιοπονίαν τὸν μέλλοντα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ βιβλίον). Οὐδεὶς ἐμοῦ εὐτυχέστερος τότε. Ἀλλὰ τότε.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Β α σ. Κ ρ α ψ ί τ η, *«Λόγιοι τῆς Ἠπείρου», τόμ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1979, 1981.*

Ὁ Ἠπειρώτης λογοτέχνης καὶ πολιτικὸς κ. Βασ. Κραψίτης ἔφερε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἀπὸ τὸ 1979 ὡς τὸ 1981, σὲ δύο τόμους (σχ. 4ου), τὴν ἐργασία του, ποὺ τιλοφορεῖται *«Λόγιοι τῆς Ἠπείρου»*.

Κατὰ τὸν συγγραφέα (στὸν «Πρόλογο» τοῦ Α' τόμου) ἡ σύνθεσι τοῦ ἔργου *«ἀποβλέπει στὴν παρουσίαση τῆς συμβολῆς τῆς Ἠπείρου στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ»* καὶ *«ἐκφράζει [...] τὴν ἐπιδίωξη γιὰ μιὰ συμβολὴ στὴν τεκμηριωμένη καὶ ὁλοκληρωμένη συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας»*. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ «λογίου» (ποὺ ἐπισημαίνεται στὸν τίτλο) χρησιμοποιοῦνται — ἔστω κι ἂν δὲν μνημονεύεται — ὅσα εἶχαν ὑποστηριχθῆ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ἰω. Συκουτρῆ γιὰ τὸ ἀκριβέστερο περιεχόμενο τῶν ὅρων «λογοτεχνία» καὶ «γραμματεία», ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρεῖται *«μιὰ ἐξειδίκευση τοῦ ὅρου λόγιος καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἀντιμετωπίζεται συγγραφὴ γραμματείας»*. Ὁπωσδήποτε ἀποκαλεῖται τὸ ἔργο *«Corpus τοῦ πνευματικοῦ ἠπειρωτισμοῦ πέντε αἰώνων»*.

Τὸ σχετικὸ ὑλικὸ διαιρεῖται (κατὰ τὸν Α' τόμο) σὲ τέσσερα μέρη: Κληρικοί, Ἐκπαιδευτικοί, Λογοτέχναι, Ἄλλες Μορφὲς [1430 - 1900]· καὶ προστίθενται, ὡς πέμπτο μέρος, οἱ «Λόγιοι» (γενικὰ) ἀπὸ τὸ 1901 ὡς τὸ 1912. Στὸν Β' τόμο παρατίθεται ἀρχικὰ «Συμπλήρωμα τοῦ Α' τόμου» (μὲ τὴν ἰδία κατάταξι) καὶ ἀκολουθεῖ, χωρὶς ἰδιαιτέρα κατάταξι κατηγοριῶν, τὸ ὑλικό, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς «Λογίους» ἀπὸ τὸ 1913 ὡς τὸ 1950.

Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ (μερικὴ ἔστω) προσωπογραφία τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου.

Οἱ «Λόγιοι», ποὺ καταχωρίζονται στὸ ἔργο τοῦ κ. Βασ. Κραψίτη δὲν ἦταν βέβαια ἄγνωστοι στοὺς μελετητὰς τῆς Νεοελληνικῆς γραμματείας. Γενικὰ ἔργα (παλαιότερα καὶ νεώτερα) τοὺς ἐπισημαίνουν καὶ εἰδικὲς μονογραφίες ἔχουν ἀφιερωθῆ σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτούς, ὥστε μία νέα σύνθεσις εἶναι δυνατόν, κατὰ ἕνα τοὐλάχιστον ἱκανοποιητικὸ ποσοστό, νὰ βασισθῆ στὰ πορίσματα τῆς σχετικῆς προγενεστέρας ἐρεύνης· ἔτσι ἂν ἐξαιρεθοῦν — κυρίως γιὰ νεωτάτους λογοτέχνας — ὡρισμένες ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως, ποὺ σκόρπια διατυπώνονται (ὅταν δὲν ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ παλαιότερα δημοσιεύματά του), ἡ εἰδικὴ προσφορά του στὴν προσκόμισι νέου ὑλικοῦ παραμένει γενικὰ σχεδὸν ἀνύπαρκτη.

Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει πὼς *«δὲν ἀποκλείονται ἀντικειμενικῆς ὑπαιτιότητας παραλείψεις Λογίων»*· (θέλει προφανῶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι δὲν εὑρῆκε ὡς τώρα μνεῖες τῆς προσωπικότητός των). Κι ὅμως εἶναι πολλοὶ αὐτοὶ ποὺ παραλείπονται, μολονότι ὑπάρχουν βέβαια ἀπὸ ἄλλες πηγὲς ἢ βοηθήματα ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς «λογίους» αὐτοὺς (ποὺ πάντως, μὲ τὰ κριτήρια τοῦ συγγραφέως, δὲν ἔπρεπε νὰ παραλειφθοῦν).

Ἐπισημαίνω, ἐντελῶς ἐνδεικτικά, δύο χαρακτηριστικὰ ὀνόματα:

Ὁ Δημ. Τάγιας ἀπὸ τὴν Πάργα ἐκδίδει γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ χειρόγραφο (ποὺ ἔφθασε στὰ χέρια του παλαιότερα) τὸν *«Πορτολᾶνο»* (1573), ὅπου προτάσσει ἔμμετρο Πρόλογο, μὲ πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἔργο. (Βλ. A. D e l a t t e, Les Portulans grecs. 1947, 1958.—Σ. Μ α κ ρ υ μ ι χ ά λ ο υ, Ἑλληνικοὶ Πορτολᾶνοι, «Ὁ Ἐρανιστής» Α', 1963, σ. 128 κ. ἑξ).

Ὁ Σταῦρος Μουλαΐμης, ἰατρὸς ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα, ἐκδίδει τὸ 1724 *«Ἀντιδοτάριον περὶ τῶν ἰοβόλων δηγμάτων...»*, ὅπου καὶ δύο Ἐπιγράμματα στὴν Παναγία· ἄλλο Ἐπίγραμμά του *«Εἰς τὸν μακαρίτην κύριον Μελέτιον»* ἔχει περιληφθῆ στὴν ἔκδοσι τοῦ 1728 τῆς «Γεωγραφίας» τοῦ Μελετίου. (Βλ. É m. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique, XVIII s., τ. I, σ. 194-195, 211-217). Ἂς προστεθῆ πάντως ἐδῶ ὅτι ὁ κ. Βασ. Κραψίτης (στὴν σ. 179) κάνοντας λόγο γιὰ τὸν Νικ. Στύγνη ἀναφέρει ὅτι τοῦ τελευταίου σώθηκαν μερικὰ Ἐπιγράμματα ἀφιερωμένα στὸ *«Ἀντιδοτάριο» «τοῦ ἰατροφιλοσόφου Σταύρου Μουλαϊμίδη»* [sic]. [Δὲν ἀνεζήτησε πάντως νὰ εὕρῃ στοιχεῖα γι' αὐτὸν τὸν Στ. Μουλαϊμίδη!)

Πρέπει γενικὰ νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἡ κατάταξις τῶν προσώπων κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ (στὴν κάθε κατηγορία) δὲν ἐπιτρέπει τὴν παρακολούθησι τῆς παρουσίας τοῦ πνευματικοῦ δυναμικοῦ τῆς Ἠπείρου κατὰ χρονικὴ διαδοχή· ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις κατὰ κατηγορίες (ἰδίως γιὰ τοὺς παλαιοτέρους αἰῶνας) συντελεῖ ὥστε νὰ διασπασθῆ ἡ προβολὴ τῆς συγχρόνου πάντως ἀκτινοβολίας πολλῶν προσωπικοτήτων μὲ παράλληλες δραστηριότητες. Ἡ ἔνταξις τέλος στὶς ἐπὶ μέρους κατηγορίες τῶν «Λογίων» δὲν γίνεται πάντοτε μὲ ἀκριβῆ, ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα. Π.χ. ὁ Πολυζώης Κοντὸς εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὡς στιχουργὸς καὶ ὀλιγώτερο ὡς κληρικός.

Κύριο γνώρισμα τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ ἡ ἀνισότης στὴν συγκέντρωσι βιογραφικῶν στοιχείων, στὴν ἀναγραφὴ ἐργογραφίας τῶν «Λογίων» καὶ στὴν διατύπωσι κρίσεων γι' αὐτούς: Ἄλλοτε τὰ λήμματα εἶναι ἐξαιρετικὰ περιωρισμένα, ἄλλοτε ἐκτενέστερα, χωρὶς οἱ διαφορὲς αὐτὲς νὰ ὀφείλωνται πάντα στὶς ἀποκλίσεις τοῦ μεγέθους τῶν προσωπικοτήτων ἢ στὴν ἀπουσία σχετικοῦ ὑλικοῦ. Ἐνδεικτικές, ὅσο καὶ χαρακτηριστικές, οἱ περιπτώσεις τοῦ Θωμ. Πασχίδη (σ. 145 - 163) καὶ τοῦ Σπ. Λάμπρου (σ. 134 - 139).

Σπανιώτατα οἱ αὐτοτελεῖς τοὐλάχιστον ἐκδόσεις ἔργων τῶν «Λογίων» ἀναγράφονται πλήρεις ἢ μὲ ἀκριβῆ στοιχεῖα· οἱ ἐξαιρέσεις παρουσιάζονται μόνον ὅταν τὸ σχετικὸ ὑλικὸ ἦταν προχειρότατο στὸν συγγραφέα (περίπτωσις

Χρ. Σούλη) ἢ προήρχετο ἀπὸ παλαιοτέρα εἰδικὴ ἐνασχόλησί του (περίπτωσις Δ. Α. Παναγιωτίδη - Μέξη).

Φυσικὰ δὲν ἀποφεύγονται σφάλματα στὴν παροχὴ πληροφοριῶν καὶ ἀνακρίβειες, ἀφοῦ ὁ συγγραφεὺς δὲν παρακολουθεῖ τὴν νεωτέρα βιβλιογραφία. Περιορίζομαι νὰ ἐπισημάνω, πάλι ἐνδεικτικῶς, ὅτι οἱ Παροιμίες τοῦ Παρθ. Κατζιούλη (ποὺ ἀπέθανε τὸ 1717 καὶ ὄχι τὸ 1730, ὅπως σημειώνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ποὺ ὡστόσο γνωρίζει τὸ σχετικὸ σημείωμα τοῦ Κ. Μέρτζιου γιὰ τὸ ἔτος θανάτου τοῦ παροιμιογράφου) δὲν ἦταν *«ἀνέκδοτο ἔργο»* τὸ 1979· εἶχαν ἐκδοθῆ τὸ 1972, ἀπὸ τὸ «Τεργεσταῖο χειρόγραφο», στὸ περ. «Δωδώνη» (σ. 143 - 200).

Πρόβλημα ἐπίσης δημιουργοῦν περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρονται «Λόγιοι» χωρὶς καμμία μνεία ἔργου των (στοιχεῖο ποὺ πάντως δὲν ἀνταποκρίνεται σ᾽ ὅ,τι ὑποστηρίχθηκε στὸν «Πρόλογο») ἢ καὶ μὲ τὴν δήλωσι ὅτι δὲν εἶναι γνωστὸ συγγραφικό τους ἔργο (ὅπως προκειμένου γιὰ τὸν Ἀναστ. Μο(υ)σπινιώτη ἢ τὸν Γ. Κρανᾶ).

Βασικὸ ἐπίσης μειονέκτημα εἶναι ἡ ἀπουσία βιβλιογραφικῆς τεκμηριώσεως τοῦ ὑλικοῦ, ποὺ παρέχεται, καὶ ἡ παράλειψις μνείας εἰδικῶν μελετημάτων ἢ διατριβῶν καὶ ἀναγραφῆς δημοσιευμένων συστηματικῶν βιβλιογραφιῶν γιὰ τοὺς «Λογίους». Ἔτσι ὅμως πῶς εἶναι δυνατὸν χρησιμοποιηθῆ τὸ ἔργο ἀνεπιφύλακτα — κατὰ τὶς προσδοκίες τοῦ συγγραφέως — ὡς *«συμβολὴ στὴν τεκμηριωμένη συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας»* ;

Θὰ προσθέσω μία παρατήρησι γιὰ τὴν γλωσσικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου: Ὁ συγγραφεὺς σπεύδει νὰ χρησιμοποιήση τὴν σύγχρονη «δημοτική» — ὥστε νὰ καθαρθῆ ἀπὸ κάθε ἐνδεχόμενο χαρακτηρισμὸ «συντηρητικότητος», τοὐλάχιστον στὸν γλωσσικὸ τομέα — κι ἔτσι συχνὰ «μεταγλωττίζει» ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ᾽ ὄψιν του καὶ ὅτι δὲν εἶναι μόνον οἱ τύποι, ἀλλὰ καὶ ἡ δομὴ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, ποὺ πρέπει νὰ παρακολουθῆται. Γράφει λοιπόν: *«κι ἂν ληφτοῦν ὑπ᾽ ὄψει»*, *«ἔχτισαν τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους»*, *«στὸ γιὰ ἔκδοση ἔργο μου»*, *«ἔτυχε μιᾶς λαμπρῆς μόρφωσης»*, *«δημοσίευσε σειρὰ μελετῶν καὶ ἄρθρων, ἱστορικὰ ἀρχαιολογικά, σὲ περιοδικά»*, *«χωρὶς τὴν ἀπόβλεψη στὴν ἱκανοποίηση»*, καὶ ἄλλα πολλά.

Οἱ *«Λόγιοι τῆς Ἠπείρου»* εἶναι ἕνα ἔργο μὲ πολλὲς ἀξιώσεις καὶ ἐλάχιστες πραγματώσεις. Μπορεῖ βέβαια νὰ ἐντυπωσιάσῃ ἕνα ἀναγνωστικὸ κοινό, ποὺ πληροφορεῖται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν συμβολὴ τῶν Ἠπειρωτῶν στὴν νεοελληνικὴ γραμματεία. Δὲν προσφέρει ὅμως σχεδὸν τίποτε στοὺς μελετητὰς τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ἱστορίας.

Αὐτὸ ἄλλως τε διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς κριτικές, ποὺ ἐγράφησαν, μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Α΄ τόμου καὶ ποὺ καταχωρίζει ὁ συγγραφεὺς (συχνὰ ἀποσπασματικὰ) στὸ τέλος τοῦ Β΄ τόμου: Καμμία δὲν θίγει καίρια προβλήματα μεθοδολογίας, ἀκριβείας στὴν παροχὴ πληροφοριῶν καὶ ἐργογραφικοῦ ὑλικοῦ ἢ ἀρτιότητος τοῦ ἔργου· ὅλες ἀναφέρονται στὴν συγκέντρωσι τῶν «Λογίων» καὶ περιορίζονται σὲ φιλόφρονας ἐκφράσεις πρὸς τὸν συγγραφέα.

Ἔτσι καὶ ἡ κριτική μου αὐτὴ δὲν μπορεῖ οὐσιαστικὰ νὰ παρουσιασθῆ ὡς ἐξαίρεσις σὲ μία «ὑμνητικὴ συμφωνία γνωμῶν»: Διατυπώθηκαν ἀντικειμενικὲς ἀπόψεις καὶ τεκμηριώθηκαν παρατηρήσεις (καὶ εἶναι δυνατόν, φυσικά, νὰ πολλαπλασιασθοῦν σὲ κάθε περίπτωσι), ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀναζήτησι στοιχείων ἐπιστημονικότητος σ᾽ ἕνα τέτοιας φύσεως ἔργο. Φίλος ὁ Πλάτων, ἀλλὰ φιλτέρα ἡ Ἀλήθεια...

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

La Paléographie Grecque et Byzantine, Paris 21-25 Octobre 1974. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, ἀρ. 559, Paris 1977, σσ. 1-587, σχ. 4ον.

Εἰς ὀγκώδη τόμον ἐδημοσιεύθησαν τὰ πεπραγμένα τοῦ Συμποσίου διὰ τὴν «Ἑλληνικὴν καὶ Βυζαντινὴν Παλαιογραφίαν», τὸ ὁποῖον συνῆλθεν εἰς Παρισίους κατὰ τὰς ἡμέρας 21 ἕως 25 Ὀκτωβρίου 1974. Τὸ Συμπόσιον παρηκολούθησαν περὶ τοὺς 140 ἐπιστήμονες, εἰδικοὶ παλαιογράφοι, κωδικολόγοι, διπλωματικοί, ἀρχειονόμοι καὶ ἔγιναν τριάκοντα ἓξ εἰσηγήσεις καὶ ἀνακοινώσεις, ἐνῷ περὶ τὸ τέλος τοῦ Συμποσίου ἔγιναν τρεῖς κοιναὶ συνεδρίαι ἐν εἴδει στρογγύλης τραπέζης.

Τὸ Συμπόσιον διεκρίθη εἰς δύο μεγάλα τμήματα τὰ ὁποῖα ἐλειτούργουν παραλλήλως· τὸ Τμῆμα Κωδικολογίας καὶ Παλαιογραφίας καὶ τὸ Τμῆμα Διπλωματικῆς.

Ὁ ὑπ' ὄψει τόμος περιέχει πρῶτον προκαταρκτικὰ καὶ εἰσηγητικὰ (εἰς τὰς σσ. 7-23), ὅπου παρατίθενται προλεγόμενα τῶν Jacques Bompaire καὶ Jean Irigoin (σσ. 7-8), πίναξ τῶν συνέδρων (σσ. 9-15), τὸ πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου καθ' ἡμέρας συνεδριῶν (σσ. 17-22), ἡ ἐναρκτήριος προσφώνησις τοῦ ἐπιστημονικοῦ διευθυντοῦ τοῦ C. N. R. S. Bernard Pattier (σ. 23).

Ἕπονται αἱ εἰσηγήσεις καὶ ἀνακοινώσεις τῶν μελῶν τοῦ Συμποσίου διακρινόμεναι εἰς τμήματα· α') Κωδικολογία (σσ. 25-91), β') Παλαιογραφία (σσ. 93-381), γ') Διπλωματικὴ (σσ. 383-521) καὶ δ') Κοιναὶ συνεδρίαι ἐν εἴδει στρογγύλης τραπέζης (σσ. 523-566). Τὸν τόμον κλείουν πίνακες· α') παλαιογραφικὸς (σσ. 567-581) καὶ β') διπλωματικὸς (σ. 583) καθὼς καὶ περιεχομένων (σσ. 585-587).

Εἰς τὸ Τμῆμα τῆς Κωδικολογίας ἐξετάζονται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν κωδικολογικὴν περιγραφὴν τῶν μεμβρανίνων ἑλληνικῶν χειρογράφων (Julien Leroy, σσ. 27-44), τὸν δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν χάρτην (παρουσίασις ἐρευνῶν ὑπὸ Jean Irigoin, σσ. 45-54), τὰς ἐρεύνας διὰ τὴν μαύρην μελάνην τῶν χειρογράφων (Monique de Pas, σσ. 55-60), τὴν διαδικασίαν γραφῆς ἑνὸς χειρογράφου κώδικος, τοῦ Parisinus Gr. 1604, ὅπως αὕτη συνάγεται ἐκ τῶν ἀποτυπώσεων μελάνης εἰς διάφορα φύλλα (Jean-Marie Olivier, σσ. 61-82), τὴν δυνατότητα χρησιμοποιήσεως τῆς βυζαντινῆς ὁρολογίας διὰ τὴν σύγχρονον κωδικολογικὴν περιγραφὴν (Β. Ἄτσαλος, σσ. 83-91).

Τὸ Τμῆμα Παλαιογραφίας εἶναι πλουσιώτερον ἐξ ἐπόψεως ἀριθμοῦ

ἀνακοινώσεων καὶ ἐδῶ ἐξετάζονται ποικίλα ὅπως· ἡ λειτουργία καὶ ἡ δομὴ τῆς μεγαλογραμμάτου ἑλληνικῆς γραφῆς κατὰ τοὺς Η' ἕως ΙΑ' αἰ. (G. Cavallo, σσ. 95-137), ἡ μικρογράμματος γραφὴ τῶν χειρογράφων κωδίκων κατὰ τοὺς Θ'-Ι' αἰ. (E. Follieri, σσ. 139-165), αἱ ἀπώτεραι ἀρχαὶ τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς (A. Blanchard, σσ. 167-173), ἡ ἀρχὴ τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς (C. Mango, σσ. 175-180), ἓν νέον χειρόγραφον τοῦ Νικολάου Στουδίτου, ὁ Parisinus Gr. 494 (Fr.-Jos. Leroy, σσ. 181-190), μία γραφὴ τοῦ Ι' αἰ., ἡ μικρογράμματος σφαιρόληκτος (bouletée) (J. Irigoin, σσ. 191-199), ἡ μικρογράμματος γραφὴ καὶ ἡ μεγαλογράμματος γραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν κειμένων κατὰ τοὺς Ι'-ΙΒ' αἰ. (H. Hunger, σσ. 201-220), ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ τῶν λογίων κατὰ τὴν μέσην βυζαντινὴν ἐποχὴν (N. Wilson, σσ. 221-239), μελέτη παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ τύπου τοῦ Ρηγίου (P. Canart - J. Leroy, σσ. 241-261), οἱ τύποι γραφῆς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Νικαίας καὶ τῶν Παλαιολογείων χρόνων (N. Wilson, σσ. 263-267), οἱ τύποι γραφῆς τῆς περιοχῆς τοῦ Ὑδροῦντος (A. Jacob, σσ. 269 - 281), ἔρευνα διὰ τὸν γραφέα τοῦ κώδικος Vindobonensis Theol. Gr. 303, χαρακτηριστικὸν διὰ μίαν ἀρχαΐζουσαν καὶ συγχρόνως τυποποιημένην μικρογράμματον γραφὴν τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς τῆς Fettaugenmode (H. Hunger, σσ. 283-290), διάφορα μοναστικὰ καλλιγραφεῖα τοῦ ΙΔ' αἰ. (Λ. Πολίτης, σσ. 291-302), εἷς τύπος γραφῆς χειρογράφων κωδίκων τοῦ ΙΔ' αἰ., Κυπριακῆς προελεύσεως, ὁ προχείρως ἀποκαλούμενος «κυπριακὸς σγουρὸς» (P. Canart, σσ. 303-321), μία μέθοδος χρονολογήσεως τῶν χειρογράφων κωδίκων (G. Rochefort, σσ. 323-326), Ἕλληνες γραφεῖς χειρογράφων κωδίκων καὶ ὕφος γραφῆς τῶν ΙΕ' καὶ Ιϛ' αἰ. (D. Harlfinger, σσ. 327-362), ἡ ταύτισις καὶ ἡ διαφοροποίησις τῶν χειρῶν τῶν γραφέων κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἀναγεννήσεως (P. Canart, σσ. 363-369), βυζαντιναὶ ἐπιβιώσεις εἰς τὴν λειτουργικὴν γραφὴν τοῦ ΙΖ' αἰ. (Λ. Πολίτης, σσ. 371-381).

Τὸ Τμῆμα τῆς Διπλωματικῆς περιέχει ἀξιολόγους εἰσηγήσεις καὶ ἀνακοινώσεις ἐπὶ θεμάτων ὅπως· ἐπὶ τῆς ὕλης γραφῆς τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων (N. Οἰκονομίδης, σσ. 385-416), ἐπί τινων παλαιογραφικῶν προβλημάτων τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ὅπως αὐτὰ παρουσιάζονται εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους (J. Bompaire, σσ. 417-422), ἐπὶ τῶν πρακτικῶν τῶν δημοσίων λειτουργῶν (N. Σβορῶνος, σσ. 423-427), ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν κατὰ τοὺς Θ' ἕως ΙΕ' αἰ. (A. Guillou, σσ. 429-433), ἐπὶ τῶν ἐγγράφων τῆς Πάτμου (Ἔρα Βρανούση, σσ. 435-457), ἐπὶ τοῦ Διπλωματαρίου τῶν μονῶν Μακρυνιτίσσης καὶ Νέας Πέτρας (Fr. Barišić, σ. 459), ἐπὶ διπλωματικῶν καὶ παλαιογραφικῶν παρατηρήσεων εἰς πρακτικὰ τοῦ ΙΔ' αἰ. (J. Lefort, σσ. 461-472), ἐπὶ τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων (J.

Darrouzès, σ. 473), ἐπὶ μεθοδολογικῶν παρατηρήσεων κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῆς ἀποκρυπτογραφήσεως καὶ τῆς μεταγραφῆς τῶν ἀνθρωπωνυμιῶν καὶ τοπωνυμίων καθὼς καὶ τῶν σλαβικῶν ὅρων (I. Dujčev, σσ. 475-483), ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πρακτικῶν τῶν Σέρβων ἡγεμόνων (Λ. Μαυρομάτης, σσ. 485-487), ἐπὶ ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῶν Ρουμάνων ἡγεμόνων (P. Nasturel, σσ. 489-503), ἐπί τινων σημειώσεων εἰς ἀμφιβαλλόμενα καὶ νόθα ἔγγραφα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς (Ἔρα Βρανούση, σσ. 505-517), ἐπὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ παπύρου τοῦ Saint Denis (Παρισίων) καὶ τῆς μικρογραμμάτου ἑλληνικῆς γραφῆς (B. Hemmerdinger, σσ. 519-521).

Αἱ κοιναὶ συνεδρίαι ἐκάλυψαν τὰ θέματα τῆς γραφῆς τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς ἀπὸ τοῦ Δ' αἰ. ἕως τοῦ Η' αἰ., τῆς γραφῆς τῶν «ὀλιγογραμμάτων», ὡς συνάγεται αὕτη ἐκ τῶν ὑπογραφῶν των εἰς ἔγγραφα τῶν ΙΑ'-ΙΕ' αἰ., τῆς ἀποδεικτικῆς ἀξίας τῶν ἐγγράφων (σσ. 525-533), τῶν ἐν ἐξελίξει ἐρευνῶν εἰς τὸν τομέα τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς κωδικολογίας (σσ. 535-541), τῆς κωδικολογικῆς περιγραφῆς καὶ τῆς ὁρολογίας τῶν γραφῶν (σσ. 543-561).

Τὰς εἰσηγήσεις καὶ ἀνακοινώσεις συνοδεύουν πλουσιώτατα λευκώματα φωτογραφιῶν χειρογράφων καὶ ἐγγράφων, τοιουτοτρόπως δὲ ὁ τόμος ἀποβαίνει πολύτιμος συλλογὴ ὁμοιοτύπων. Ἐπίσης μεθ' ἑκάστην εἰσήγησιν καὶ ἀνακοίνωσιν παρατίθεται ἡ γενομένη συζήτησις. Τοιουτοτρόπως ἀποδίδεται καὶ ἡ σημασία τῆς εἰσηγήσεως καὶ αἱ παρατηρήσεις αἱ ἐπ' αὐτῆς γενόμεναι, αἱ ὁποῖαι πολλάκις διαφωτίζουν πολλὰ σημεῖα τῶν εἰσηγήσεων.

Διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ἡ ὠργανωμένη Γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπέδωκε πολυτίμους καρποὺς εἰς εἰδικὸν θέμα, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Διπλωματική, ἐφ' ὅσον συνήγαγεν ἐπ' αὐτὸ μέγαν ἀριθμὸν εἰδικῶν ἐρευνητῶν καὶ συνώψισε πορίσματα ἐπὶ πολλῶν θεμάτων τῆς κωδικολογίας, τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς διπλωματικῆς. Ὁ ὑπ' ὄψει τόμος τῶν πεπραγμένων τοῦ Συμποσίου τούτου ἀποτελεῖ πλέον βασικὸν ἐγχειρίδιον παλαιογραφίας, κωδικολογίας καὶ διπλωματικῆς, διότι οὐδεὶς τοῦ λοιποῦ, καὶ ἐφ' ἱκανὸν χρόνον, θὰ δύναται νὰ ἐπιληφθῇ θεμάτων σχετικῶν χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὰς ἀνωτέρω εἰσηγήσεις τοῦ Συμποσίου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

5 - 8 - 1981

Iosephi Genesii Regum libri quattuor. Recensuerunt A. Lesmueller-Werner et I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci (de Gruyter) MCMLXXVIII [= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, volumen XIV], 8ον, σσ. XXIX + 143 + πίν. 1.

Εἰς τοὺς συγγράψαντας ἱστορικὰ ἔργα ἐντὸς τοῦ λογίου περιβάλλοντος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου ἀνήκει καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἱστορικοῦ συνθέματος τῶν «Βασιλειῶν», ὁ γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσὴφ Γενέσιος. Τὸ ἔργον αὐτοῦ ἔχει διαιρεθῆ εἰς τέσσαρα βιβλία κατὰ τὸ πρότυπον τῶν «Βασιλειῶν» τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐξιστοροῦντα τὰ κατὰ τὰς βασιλείας τοῦ Λέοντος Ε' Ἀρμενίου (813-820), τοῦ Μιχαὴλ Β' τοῦ Τραυλοῦ (820-829), τοῦ Θεοφίλου (829-842), τοῦ Μιχαὴλ Γ' (843-867) καὶ τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνος (867-886). Τὰ α'-γ' περιλαμβάνουν ἀντιστοίχως τὰς βασιλείας τῶν τριῶν πρώτων αὐτοκρατόρων, τὸ δὲ τέταρτον ἀμφοτέρων, τοῦ τε Μιχαὴλ κυρίως καὶ τοῦ Βασιλείου ἐν μέρει. Ὡς αὐλικὸς ἱστορικὸς ὑπηρετεῖ καὶ ὁ Γενέσιος τὴν γνωστὴν πολιτικὴν γραμμὴν τῶν πρώτων Μακεδόνων, ἐν τῷ ἔργῳ δὲ αὐτοῦ κατ' ἐξοχὴν καὶ τῷ τῆς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους εὑρίσκει ὁ Βασίλειος Α' τοὺς ἀνεπιφυλάκτους ὑμνητάς, ὑποτιμωμένης ἀντιστοίχως τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου καὶ διὰ τὸ εἰκονομαχικὸν αὐτῆς δόγμα.

Καὶ ὁ παρὼν ἱστορικὸς ὅπως καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτῷ, ὡς οἱ γράψαντες τὰς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ἔτι δὲ καὶ τὰ κατὰ τὸν Συμεὼν Μάγιστρον ἢ Λογοθέτην καὶ τὸ γνήσιον ἢ ψευδεπίγραφον αὐτοῦ ἔργον, ἔτυχε τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντιμετωπίσεως μελετητῶν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν (F. Hirsch, C. de Boor, A. Každan, Ἀθ. Μαρκοπούλου κ.ἄ., ἵνα μνημονευθοῦν οἱ κυριώτεροι). Τὴν δὲ μέχρι τοῦδε ἐρευνητικὴν προσπάθειαν γνωρίζουν οἱ τελευταῖοι ἐκδόται, οἱ ὁποῖοι ἀξιολογοῦν ἢ ἀξιοποιοῦν τὰ σχετικὰ συμπεράσματα εἰς τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως.

Ἡ κατατόπισις τοῦ χρησιμοποιοῦντος τὴν ἔκδοσιν γίνεται πλήρης, ἐκτιθεμένων εἰσαγωγικῶς ἐν συντομίᾳ καὶ σαφῶς ὅλων τῶν θεμάτων τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν συγγραφέα καὶ τὸ ἔργον (πηγὰς γνωστὰς καὶ ἀνιχνευομένας ἀγνώστους καὶ ἀπολεσθείσας, ἀρετὰς καὶ μειονεκτήματα τοῦ ἔργου, γλωσσικὸν ἔνδυμα), τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, τὰς παλαιοτέρας ἐκδόσεις καὶ τὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι ἐφηρμόσθησαν εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν.

Τὰ περὶ τὸ ἔργον φιλολογικὰ προβλήματα σχετίζονται καὶ πρὸς τὴν μετρίας ἀξιοπιστίας χειρόγραφον παράδοσιν αὐτοῦ. Τὸ κείμενον σῴζεται

ἐντὸς ἑνὸς πολυμιγοῦς χφου κώδικος, τοῦ Lips. gr. 16, φφ. 248^{r}-285^{v}. Τὰ φύλλα ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ τέταρτον τμῆμα αὐτοῦ, ἔχουν δὲ γραφῆ τὸν ια' αἰῶνα. Δυστυχῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ ἔκειτο ἐπὶ νῦν ἐξεσμένου χώρου ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ ἔργου, ἡ δὲ ἐν τῇ ᾤᾳ σημείωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Γενεσίου ἀνήκει εἰς χεῖρα τοῦ ιδ' αἰ., ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀναμφιβόλου πατρότητος τὸ ἀκολουθοῦν κείμενον. Ἑτέρα μνεία ἱστορικοῦ Γενεσίου δὲν ὑπάρχει εἰ μὴ ἡ ἐν προλόγῳ τῆς Ἱστορίας τοῦ Σκυλίτζη, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα δὲν παρέχονται στοιχεῖα περὶ τοῦ συγκεκριμένου ἔργου αὐτοῦ. Κατὰ τἆλλα τὸ κείμενον χρῄζει πολλαχοῦ διορθώσεων, εἰς ἃς προσφέρεται βοήθειά τις ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν παράλληλον διήγησιν ἱστορικῶν συγχρόνων, τῆς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Ψ.Συμεὼν Μαγίστρου κυρίως, εἴτε διότι διακριβοῦται ὅτι ὑπῆρξαν κοιναὶ πηγαὶ εἰς αὐτούς, ἐξ ὧν ἀντλοῦν διατηροῦντες ἐνίοτε καὶ τὸ φραστικὸν ἔνδυμα τοῦ προτύπου, εἴτε διότι ἐπηρεάζονται ἐκ τοῦ Γενεσίου.

Οἱ ἐκδόται ἔλαβον πάντα ταῦτα ὑπ' ὄψιν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, παρέβαλον δὲ καὶ πρὸς πᾶσαν σύγχρονον ἢ μεταγενεστέραν σχετικὴν ἱστορικὴν καὶ χρονογραφικὴν διήγησιν καὶ ἐσχημάτισαν ὑπόμνημα ἀκριβὲς καὶ πλουσιώτατον μαρτυριῶν ἐξικνουμένων μέχρι Θεοδώρου Σκουταριώτου καὶ τοῦ χρονογράφου Ἐφραίμ. Ἐπιβλητικὸν πίνακα τῶν σημειωθέντων χωρίων αὐτῶν εὑρίσκει τις εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σσ. 125-142. Ἀλλὰ καὶ αἱ προσαχθεῖσαι χρονολογικαὶ ἐνδείξεις διευκολύνουν τὸν μελετητὴν ἀντιμετωπίζοντα κείμενον μὴ ἀκολουθοῦν αὐστηρῶς τὴν χρονικὴν πορείαν τῶν γεγονότων, ἀλλ' ἀναστρέφον καὶ ἐπανερχόμενον συμφώνως πρὸς τὰς χρονικὰς ἀφετηρίας τῶν πηγῶν τὰς ὁποίας συμπιλεῖ, μὴ καταβαλλομένης πάντοτε προσπαθείας κριτικῆς ἐνσωματώσεως αὐτῶν καὶ δημιουργίας ἑνιαίας ἱστορικῆς ἐκθέσεως.

Ἡ ἔκδοσις εἶναι προϊὸν ὑψηλῆς ἐκδοτικῆς ἐμπειρίας[1] καὶ μακροχρονίου ἀναστροφῆς περὶ τὸ κείμενον ἰδίᾳ τῆς ἐκ τῶν ἐκδοτῶν Anna Lesmüller-Werner, ἥτις τῷ 1930 ἐνεφάνισε διατριβὴν χειρόγραφον: Sprachliche Studien und textkritische Beiträge zu Genesios. Phil. Diss., München. Ταύτης ἓν μόνον τμῆμα εἶδεν ἔκτοτε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ὑπὸ τὸν τίτλον: Die Syntax des einfachen Satzes bei Genesios, BZ 31, 1931, σσ. 258-323, ἔνθα προσάγονται πολλαὶ καὶ ἀξιόλογοι παρατηρήσεις καὶ γενικωτέρας χρησιμότητος.

Γλωσσικῶς ὁ Γενέσιος προσπαθεῖ νὰ ἀττικίζῃ, ἀλλ' ἡ γλῶσσα αὐτοῦ δὲν μαρτυρεῖ ἐντριβῆ κάτοχον, οἷος π.χ. ὁ Συνεχιστὴς τῶν ἀντιστοίχων

1. Ὁ Dr. I. Thurn ἔχει ἤδη ἐκδώσει ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ καὶ τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Ἰω. Σκυλίτζη (1973).

βιβλίων τοῦ Θεοφάνους· ἀττικὰ καὶ ἀδόκιμα μείγνυνται ἀκρίτως, νεολογισμοὶ δὲ καὶ συντακτικαὶ ἀνωμαλίαι ἀπαντοῦν συνεχῶς, ὥστε συμβαλλούσης καὶ τῆς οὐχὶ ἀδιαβλήτου χφου παραδόσεως νὰ ἐμφανίζωνται πολλαχοῦ προβλήματα οὐχὶ εὐκόλως ἐπιλυόμενα. Οἱ ἐκδόται πέρα τῶν προσφερομένων γραφῶν τοῦ κώδικος ἔλαβον ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν κριτικὴν ἐργασίαν τῶν παλαιοτέρων ἐκδοτῶν St. Berglerus (Βενετία 1733), C. Lachmann (Bonn 1834) καὶ ἄλλων μελετητῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων μέχρι καὶ τῶν προσφάτων παρατηρήσεων τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Καμπύλη.

Ὁμολογουμένως παρέχεται κείμενον κριτικῶς ἐπεξειργασμένον καὶ ἀξιόπιστον, ἂν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ δοθῇ τελειωτικὴ λύσις, ὑπερέχει δὲ ἀσυγκρίτως τοῦ κειμένου τῆς ἐν χρήσει μέχρι τοῦδε ἐκδόσεως τῆς Βόννης. Πολλαὶ τῶν ἐπενηνεγμένων διορθώσεων δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν palmares. Λόγῳ ὅμως τῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἰδιοτροπιῶν τῆς γλώσσης τοῦ Γενεσίου ἀφίενται περιθώρια καὶ εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ διατυπώσῃ ἐνιαχοῦ εἰκασίας ἢ καὶ νὰ μὴ συμφωνῇ ἐνίοτε πλήρως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν προτεινόμενα, μὴ δυναμένου ἐν τούτοις νὰ λεχθῇ ὅτι εἶναι εὔκολος ἡ ἄρσις τῶν δυσκολιῶν. Τινὰ τῶν παρατηρημάτων:

σ. 6, 93-94: *ἔν τινι φροντιστηρίῳ διατελεῖν τῷ μονήρει βίῳ συμφρασσόμενον*. Τὸ *συμφρασσόμενον* προέρχεται ἐκ διορθώσεως τοῦ προηγουμένου ἐκδότου C. Lachmann ἀντὶ τῆς γραφῆς τοῦ κώδ. *συμφορασάμενον*. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ διόρθωσις φαίνεται εὐφυὴς ἀποδίδουσα τὴν ἔννοιαν τῆς διὰ τοῦ μοναχικοῦ βίου συγκλείσεως καὶ τοῦ φραγμοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Α' (813), νομίζω ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἐνταῦθα διὰ τοῦ *συμφορασάμενον* θέλει νὰ δηλώσῃ πέρα τοῦ *ἐν φροντιστηρίῳ διατελεῖν* καὶ τὸ ὅτι ὁ Μιχαὴλ περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν τριβώνιον καὶ κατελέγη εἰς τοὺς μοναχούς. Ἐκκλησιαστικῶς συνήθως ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ φέρειν τὸ διατεταγμένον ἔνδυμα καὶ μετέχειν ὁμάδος τινὸς χρησιμοποιεῖται τὸ ῥ. *συμφορέω* (λαϊκωτέρας ἀρχικῶς προελεύσεως) καὶ πρὸς τὸ ῥ. τοῦτο πρέπει νὰ συνδεθῇ ὁ φερόμενος ὡς τύπος μέσου ἀορίστου τοῦ *συμφοράζω* (=θρηνῶ ἐπὶ συμφορᾷ), ἀλλὰ μὴ ἀποδίδων τὴν ἔννοιαν τοῦ ῥ. τούτου ἐνταῦθα. Ἐν σ. 30, 10 τὸ *συμφορεῖν* χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ συνάγειν.

σ. 10, 17: διορθοῦται ἡ γραφὴ τοῦ κώδ. *προσαρράξαι* εἰς *προσαράξαι*. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ διὰ δύο *ρ* γραφὴ μαρτυρεῖται καὶ ἄλλοθεν προελθοῦσα ἀναλογικῶς πρὸς τὸ *καταρράσσω*, ἔνθα δὲν φαίνεται σαφῶς ἂν πρόκειται περὶ τοῦ *κατὰ* + *ἀράσσω*, ἢ *κατὰ* + *ῥάσσω*, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ ὡς ἰδιοτυπία τῆς βυζαντινῆς ὀρθογραφίας (πβ. *ἀέννaος*).

σ. 16, 78: † *πιθήκιόν* † *τε δεσμῆσαι* (sc. τὸν Μιχαήλ). Μήπως τὸ *πιθήκιον* ἢ *πιθήκειον* (ὀρθότ., ὡς παρὰ Ψ.Συμεὼν Μαγ., σ. 610,5) σημαίνει τρόπον δεσμήσεως, ὁπότε τὸ χωρίον ἔχει ὑγιῶς;

σ. 16, 93: *ἡμῶν*, γρ. *ἡμῶν*.

σ. 52, 75-76: *οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ χειμῶνες πολλοὶ κατ᾽ ἀέρος, δυσφορίαι τε καὶ αὐχμηρίαι καὶ σιτοδεῖαι ἐκ δυσκρασίας*. Τὸ *χειμῶνες κατ᾽ ἀέρος* δὲν προσφέρει νόημα· γραπτέον:... *χειμῶνες πολλοὶ καὶ ἀέρος δυσφορίαι τε καὶ αὐχμηρίαι*. Καὶ παρὰ Θεοφάνους Συνεχ., σ. 137, 18-20, ὁ ἀὴρ δὲν συνδέεται πρὸς τὸν χειμῶνα, ἀλλὰ πρὸς ἀνωμαλίας καὶ δυσκρασίας: *ἀλλὰ καὶ αὐχμοὶ καὶ πάλιν χειμῶνες ἐξαίσιοι καὶ ὅλως ἀνωμαλίαι καὶ δυσκρασίαι κατὰ τὸν ἀέρα γινόμεναι ἐκάκουν τὴν γῆν*. Πρὸς τὸν ἀέρα συνδυάζεται καὶ ἡ δυσφορία, ἤτοι τὸ φέρεσθαι τοὺς ἀνέμους κακῶς καὶ ἐπὶ βλάβῃ, καὶ ὁ αὐχμός· πβ. Ἕρμιππον (ἔκδ. Kroll-Viereck, σ. 67, 4-5: *ξηρός τις καὶ πνιγώδης ἀὴρ περικέχυται*).

σ. 60, 67-69: *ἡ δὲ τοῖς κατ᾽ ἀπειλὴν λόγοις ἔκ ⟨τε⟩ τῆς ξιφήρους ἐκτάσεως τὴν ἀλήθειαν παρεδήλου*. Τὸ τε εἶναι προσθήκη τῶν ἐκδοτῶν ὅπως διακριθῇ ἡ *ξιφήρης ἔκτασις* ἀπὸ τῶν ἀπειλητικῶν λόγων· καὶ τοῦτο προκύπτει ἐκ τῆς ἀμέσως προηγουμένης φράσεως, ἔνθα δηλοῦται ὅτι δύο τινὰ συνέβαινον: ὁ πρωτομάγιστρος Μανουὴλ *πρὸς ἀνέτασιν τῆς γυναικὸς* (τῆς συκοφαντησάσης τὸν πατριάρχην Μεθόδιον) *ἀγωνίζεται διασαφῆσαι τὸ ἀκριβές· καὶ* τοῦτο ἐπιχειρεῖ *τὸ ξίφος ἐπανατείνων καὶ παρὰ τίνος ὑποβεβλῆσθαι αὐτὴν ἀνετάζων*. Δύο πράξεις, ἀνάτασις τοῦ ξίφους καὶ ἀπειλητικὴ ἀνάκρισις τῆς γυναικός, διὸ καὶ ἡ προσθήκη τοῦ *τε* εἶναι ἐπιτυχής. Ὀρθῶς δὲ ἀπερρίφθη ἡ διόρθωσις ὑπὸ τοῦ προηγουμένου ἐκδότου C. Lachmann τοῦ *ἐκτάσεως* εἰς *ἐξετάσεως*. Ἴσως ἐγγύτερον πρὸς τὸ ἐκτάσεως θὰ ἐφαίνετο ἡ διόρθωσις εἰς *ἐτάσεως*· ξιφήρης ἔτασις: ἡ διὰ τῆς ἐπανατάσεως τοῦ ξίφους ἀνάκρισις. Ἀλλὰ τὸ ἐκτάσεως πρέπει νὰ διατηρηθῇ. Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ:

στ. 68-69: *τὴν ἀλήθειαν παρεδήλου περὶ τῶν πρὸς τοῦτο συσκευασθέντων*... Ἀντὶ τοῦ *περὶ*. ὁ κῶδ. παρέχει *διά*, ἀλλ᾽ οἱ ἐκδόται υἱοθετοῦν τὴν διόρθωσιν τοῦ πρώτου ἐκδότου, ἐν Βενετίᾳ 1733, Steph. Berglerus. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος. Ἡ φράσις *διὰ τῶν... συσκευασθέντων τῶν... καταβαλομένων* δηλοῖ τὰ στοιχεῖα δι᾽ ὧν ἀπεκαλύφθη ἡ ἀλήθεια (instrumentalis). Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ δοκίμου ἀπολύτως ἐκφορᾶς, *ἀλλ᾽* εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Γενεσίου δύναται νὰ εἶναι ἀνεκτὴ τοιαύτη ἐκφορά. (Παρεδήλου τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς δηλώσεως τῶν...).

σ. 118 (β′ στήλη): *ἀνιημοῦντος*, γρ. *ἀνικμοῦντος*.

σ. 11, 58-59: ... *ὡς καὶ παρὰ τοῦ μακαρίτου Θεοφάνους καὶ ὁμολογητοῦ ταῦτα δι᾽ ἐμμέτρου ποιήσεως ἐστηλίτευτο* καὶ ἐν σ. 12, 65: *ὁ ὁμολογητὴς Θεοφάνης ⟨ὁ⟩ Ἀγρόθεν* (καὶ ἐν συνεχείᾳ στ. 71, 74-75). Ἐν τῷ εὑρετηρίῳ (σ. 95) ἀμφότεροι ταυτίζονται. «Θεοφάνης: confessor pro imaginibus Theophili temporibus» καὶ διαστέλλονται ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ ἑπομένῳ λήμματι: «Θεοφάνης: confessor, frater Theodori Grapti 52, 72». Ἀλλ᾽ ὁ ἐπὶ Θεοφίλου ὁμολογήσας Θεοφάνης εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀδελφὸς τοῦ Θεοδώρου τοῦ γραπτοῦ, γραπτὸς καὶ αὐτὸς παρὰ τοῦ βασιλέως

γενόμενος (βλ. π.χ. Ψ.Συμεὼν μάγ., στ. 641-643), καὶ οὐχὶ ὁ Ἀγρόθεν. Ὁ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγροῦ τοῦ ὄρους τῆς Σιγριανῆς ἐν Βιθυνίᾳ ἀσκήσας εἶναι ὁ Θεοφάνης ὁ Χρονογράφος, ὁμολογητὴς ὁμοίως († 12 Μαρτίου 818). Βλ. τοὺς βίους αὐτοῦ. Προσθέτει τὸ *Ἀγρόθεν* ἐν σ. 12, 65 ὁ Γενέσιος, ὅπως διακρίνῃ τὸν Θεοφάνη τοῦτον ἀπὸ τοῦ μόλις προηγουμένως μνημονευθέντος ἑτέρου ὁμολογητοῦ Θεοφάνους (σ. 11, 58-59). Ἓν πρόσωπον ἀποτελοῦν ὁ ὁμολογητὴς καὶ ὁ ποιητὴς οὗτος μετὰ τοῦ ἐν σ. 52, 72 ἀδελφοῦ τοῦ Θεοδώρου.

Ὡς ἀβλέπτημα τέλος πρέπει νὰ ἐκληφθῇ τὸ ὅτι τὸ σύμβολον v τὸ ὁποῖον ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι συνοδεύει τὴν ἔνδειξιν διαφόρων γραφῶν δὲν ἑρμηνεύεται ἐν Tabula notarum in apparatu critico adhibitarum (σ. 2). Πρόκειται περὶ συνθηματικῆς δηλώσεως τῆς ἐκδόσεως τῆς Βενετίας (1733) τοῦ Γενεσίου, ληφθείσης ἐκ τῶν Sigla τῆς ἐκδοθείσης ἐν BZ 31, 1931 ἐργασίας τῆς A. Werner (βλ. ἀνωτ.).

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Matteo di Efeso, L'ekphrasis per la festa di Pasqua. Testo critico, introduzione e traduzione a cura di A d r i a n a P i g n a n i, (Napoli 1981), 8ον μέγα, σσ. 75.

῾Υπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἐκυκλοφορήθη δακτυλογραφημένη ἔκδοσις τῆς «᾿Εκφράσεως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ» τοῦ Ματθαίου μητροπολίτου ᾿Εφέσου (ιδ' αἰ.) ὑπὸ τῆς διδάκτορος A. Pignani. Τοῦ κειμένου (σσ. 27-46) προηγεῖται εἰσαγωγὴ (σσ. 5-23) καὶ ἕπεται μετάφρασις εἰς τὴν ᾿Ιταλικὴν (σσ. 47-72). ῾Η ἐκδότις γνωστὴ καὶ ἐκ παλαιοτέρων καὶ προσφάτων μελετῶν αὐτῆς ἀναφερομένων εἰς τοὺς ιβ' - ιγ' αἰ. καὶ τοὺς Παλαιολογείους χρόνους κατέχει τὰ κατὰ τὸν Μανουὴλ - Ματθαῖον Γαβαλᾶν, ἡ δὲ φιλολογικὴ μέθοδος αὐτῆς προσπελάσεως τοῦ θέματος φαίνεται ἐν τῇ συνεπτυγμένῃ Εἰσαγωγῇ, ἔνθα συζητεῖ τὰ κατὰ τὴν μὴ ἀμφιβαλλομένην ἄλλως σοβαρῶς πατρότητα τοῦ κειμένου, τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, τὴν ἀναφορὰν εἰς ἄλλας περιγραφὰς ἑορτῶν (ὑπὸ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου καὶ Ψ. Κωδινοῦ) καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς. Δὲν γίνεται λόγῳ στενότητος χώρου τοποθέτησις τοῦ κειμένου ἐντὸς τῆς ὅλης ὀρθοδόξου πνευματικότητος, οἵα ἐμφανίζεται κατὰ τὸ Πάσχα καὶ τὸ ὅλον Πεντηκοστάριον δι' ἐκκλ. ἀκολουθιῶν, συγγραφῶν λόγων δογματικῶν ἢ πανηγυρικῶν καὶ ἄλλων ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων. Οὕτω π.χ. δὲν συσχετίζεται ἡ Ἔκφρασις τοῦ Γαβαλᾶ πρὸς τὴν ἀνάλογον Ἔκφρασιν τοῦ Κωνσταντίνου ᾿Ακροπολίτου (βλ. Νέαν Σιὼν ΙΒ', 1912, σσ. 279-281) οὐδὲ πρὸς τὰ ἄλλοθεν μαρτυρούμενα ὅτι τελοῦνται ἢ ὅτι ἀπαγορεύεται ὑπὸ τῆς ᾿Εκκλησίας ὅπως τελῶνται κατὰ τὸ Πάσχα καὶ ὅλην τὴν Διακαινήσιμον ἑβδομάδα.

Εἰς τὴν ἐκδοτικὴν αὐτῆς προσπάθειαν, παρὰ τὸ ὅτι ἐφήρμοσεν ἐπιστημονικὰς ἀρχάς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἐπέτυχε πλήρως ἡ δρ. Pignani· καὶ τοῦτο διότι κατὰ τὴν παροῦσαν ἐκδοτικήν της ἐργασίαν ἐπέλεξε κείμενον παραδιδόμενον μὲν δι' αὐτογράφου κώδικος (Vind. theol. gr. 174), ἀλλ' ἐμφανίζον λόγῳ ἰδιοτροπίας τῆς γραφῆς ἱκανὰ δυσξύμβλητα σημεῖα, προκαλέσαν δὲ δυσκολίας καὶ ἄλλοτε εἰς τοὺς ἐρευνητὰς (ἐπιτεινομένας ἴσως καὶ ἐκ τῶν μετρίας ποιότητος χρησιμοποιηθεισῶν φωτογραφιῶν ὑπὸ τῆς ἐκδότιδος, ὡς ὑποθέτω). Οἱ ἀσχοληθέντες περὶ τοὺς αὐτογράφους κώδικας τοῦ Γαβαλᾶ ἔχουν γνῶσιν τοῦ πράγματος[1]. ῾Η πρόσφατος ἔκδοσις τῆς ᾿Εκφράσεως δὲν ἀπέφυγε τὰς παραγνώσεις τοῦ κειμένου πολλαχοῦ· ἐνίοτε αὗται δημιουργοῦν καὶ ἑρμηνευτικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἡ ἐκδότις προσπαθεῖ νὰ θεραπεύσῃ δι'

1. Βλ. πανομοιότυπα τῆς γραφῆς αὐτοῦ εἰς τοὺς πίνακας τῆς ἐμῆς διατριβῆς περὶ Γαβαλᾶ καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ ὑπὸ D. Reinsch.

αὐθαιρέτων ἐπεμβάσεων εἰς τὸ κείμενον καὶ διορθώσεων γραφῶν, μὴ ὑπάρχοντος λόγου, ἂν καὶ ἡ αὐτόγραφος παράδοσις κειμένων, γραφέντων καὶ τυχόντων ὕστερον ἐπεξεργασίας ὑπὸ τῶν συγγραφέων αὐτῶν καὶ δὴ καὶ λογίων, οἷος ὁ Ματθαῖος ᾿Εφέσου, δὲν πρέπει νὰ προσφέρῃ πολλὰ περιθώρια διορθωτικῶν ἐπεμβάσεων εἰς τὸν ἐκδότην. ᾿Εκ τῶν παραναγνωσθέντων ἀναφέρω π.χ.: σ. 28,$_{19}$ *καθ' ἡμῶν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *καθ' ἡμᾶς*, αὐτόθι, στ. 28 *πλῆξαι* (ἐκ διορθ.) ἀντὶ *πλήξας*, αὐτόθι, στ. 38 *καὶ βάσιν* ἀντὶ *στιβάσιν*, σ. 29,$_{55}$ *προσαλλόμεθα* ἀντὶ *προβαλλόμεθα* κ.ἄ. Πανταχοῦ ἀγνοεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διὰ τῶν σημείων *α* καὶ *β* ἀντιμετάθεσις λέξεων. Κακὴ δὲ στίξις προκαλεῖ παρανοήσεις, αἱ δ' ἐπεμβάσεις πρὸς θεραπείαν κρίνονται μὴ ἀναγκαῖαι, π.χ. ἐν σ. 29,$_{59}$, ὡς καὶ σημειώσεις τῶν ἄλλως μὴ νοσούντων χωρίων (ὡς ἐν σ. 39,$_{292}$ † *εὕτη* † ἔνθα ἀναγνωστέον *τρίτη*).

Τὸ κείμενον τῆς ᾿Εκφράσεως ἔχει περιληφθῆ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ γράφοντος γινομένῃ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Μανουὴλ-Ματθαίου Γαβαλᾶ ὡς ἡ ὑπ' ἀρ. 4 Πραγματεία (οὕτως ὀνομάζω πέντε ἐκτενῆ σχετικῶς ἔργα αὐτοῦ χωροῦντα ἀποδεικτικῶς ἢ περιγραφικῶς: Περὶ τῆς ἀθανασίας τοῦ κατ' ἀρχὰς πλασθέντος ἀνθρώπου, Περὶ τῆς τιμιωτέρας τῶν Χερουβίμ, Περὶ τῆς ἰδιότητος τοῦ σοφοῦ, Περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ᾿Αναστάσεως, Περὶ τῶν τεσσάρων γενικῶν ἀρετῶν [ἡ ε' ἐκ τοῦ κώδ. Burn. 114, ὃν ὡς αὐτόγραφον τοῦ Ματθαίου ἀνεγνώρισεν ὁ Dr. D. Reinsch])· κατέχει δὲ τὰς σσ. 61-79 τοῦ Β'$_1$ τόμου τοῦ «Μανουὴλ Γαβαλᾶ....», ὅστις καὶ θὰ κυκλοφορηθῇ, Θεοῦ διδόντος, ἐντὸς τοῦ 1981, φέρων εἰς φῶς τὰς ἀνωτέρω Πραγματείας μετὰ προλεγομένων, ὑπομνήματος καὶ ἐκτενῶν σχολίων. ῾Ο τ. Β'$_2$ περιλαμβάνων τὰ καθαρῶς ῥητορικὰ ἔργα (εὐχάς, λόγους, μονῳδίας, ἐπιστολὰς) καὶ πιθανῶς καὶ τὰ θεολογικὰ «Κεφάλαια» θὰ ἐπακολουθήσῃ. ῾Η ὑπ' ἐμοῦ ἀνάληψις τῆς ἀνωτέρω προσπαθείας συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἣν ἐσχεδίαζεν ἔκδοσιν τῆς ᾿Εκφράσεως ὁ καθηγητὴς κ. H. Hunger, ὡς μοι ἀνεκοίνωσε πρὸ ἐτῶν. Καίτοι δὲ ἀπὸ μακροῦ ἔχουν τυπωθῆ εἰς τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν τὰ κείμενα τῶν τεσσάρων πρώτων Πραγματειῶν τούτων, ὁ μέχρι πρό τινος ἀπαράτρεπος φόρτος διδακτικῶν, ἐκδοτικῶν καὶ ἄλλων ἀνειλημμένων ὑποχρεώσεων μὲ ἠμπόδισεν ἐπὶ ἔτη εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς δημοσιεύσεως[1].

Γράφω ταῦτα οἱονεὶ ἀπολογούμενος περὶ τῆς ἐμῆς ἀταξίας. ῾Η ᾿Ιταλὶς ἐκδότις τῆς ᾿Εκφράσεως ἀσφαλῶς δὲν ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος νὰ μελετήσῃ τὸν Ματθαῖον ᾿Εφέσου καὶ νὰ ἐκδώσῃ ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ἐχρειάζετο ἴσως πλείονα ἐκδοτικὴν ἐμπειρίαν, τὴν ὁποίαν βεβαίως καὶ θὰ ἀποκτήσῃ εἰς τὸ μέλλον, ὁπότε καὶ εὐχόμεθα νὰ δημοσιεύσῃ ἀξιόλογα ἐκδοτικὰ ἔργα, ἀνάλογα τῶν φιλολογικῶν αὐτῆς δυνατοτήτων καὶ προθέσεων.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

1. Καὶ δικαίως διερωτᾶται περὶ τῆς βραδύτητος ὁ J. Darrouzès ἐν RÉB 38, 1980, σ. 288.

Θεοδώρου Ν. Ζήση, Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος - συγγράμματα - διδασκαλία, Θεσσαλονίκη 1980 [Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30], 8ον, σσ. 555.

Α'

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ μεγάλοι ὀρθόδοξοι θεολόγοι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων ἐπὶ μακρὸν δὲν εὕρισκον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ τοὺς καταλλήλους ἐρευνητὰς καὶ ἐκδότας καὶ ἐλάνθανον εἴτε ἐλλιπῶς γνωριζόμενοι εἴτε καὶ ἀπαραδέκτως μεταμορφούμενοι κατὰ τὰς περὶ αὐτῶν ἔξωθεν εἰσαγομένας καὶ διαδιδομένας εἰς τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα ἀντιλήψεις. Καὶ εἶναι μὲν γνωστὴ ἡ δραστηριότης πρὸς διαφωτισμὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων (1641-1707), ἐκδότου κειμένων τῶν ἐν λόγῳ πατέρων καὶ συγγραφέως ἀπολογητικῶν ἔργων περὶ αὐτῶν, ἢ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως (1716-1806), ἐκδότου τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ἀλλὰ τὰ παραδείγματα αὐτῶν δὲν ἔτυχον τῆς προσηκούσης μιμήσεως, καὶ ἐφθάσαμεν νὰ δεχώμεθα τὰ ὅσα δυσμόθεν συνεσκευάζοντο καὶ προσεφέροντο ὡς προϊόντα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐπὶ θεμάτων καιρίας σημασίας τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ σχηματίζωμεν διάστροφον εἰκόνα περὶ τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν παρελθόντος καὶ νὰ δεχώμεθα ἑρμηνείας ὑποτιμητικὰς αὐτοῦ, ὡς τὸ συμφέρον, αἱ ἐπιδιώξεις καὶ τὸ ὀπτικὸν πρῖσμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐμεθόδευεν. Εἰς τοῦτο σαφῶς συνετέλεσαν πλὴν τῆς διὰ ποικίλων τρόπων καὶ μέσων κινουμένης ἐν τῇ Ἀνατολῇ Λατινικῆς προπαγάνδας καὶ αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐν πολλοῖς τοῦ Σλαυϊκοῦ κόσμου, ἡ εἰς ὑλικὰ μέσα καὶ δυνατότητας ἀποδυνάμωσις τῶν ἐμπεριστάτων ἀνατολικῶν Πατριαρχείων καὶ ἡ εὔλογος στροφὴ πρὸς τὴν διαθέτουσαν τὰ μεγάλα ἱδρύματα διδασκαλίας καὶ ποικίλης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης Δυτικὴν Εὐρώπην. Ὁ θαυμασμὸς οὗτος πρὸς τὴν δυτικὴν σκέψιν παρ' ἡμῖν ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως ἰδίᾳ καὶ ἑξῆς ἐπέδωκε καὶ ὡδήγησεν ἐνίοτε εἰς ἀναθεώρησιν καὶ τῆς παραδεδομένης πνευματικῆς κληρονομίας.

Ἀνδρωθείσης ὅμως καὶ ἐνταῦθα τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐρεύνης καὶ μελετηθεισῶν συστηματικῶς τῶν πηγῶν, ἀπὸ δεκαετιῶν ἤδη παρατηρεῖται συνειδητοποίησις τῆς ἀξίας τοῦ προσφατωτέρου ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τῆς μεγάλης σημασίας διὰ τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ γένους καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς γενικώτερον τοῦ ἀγῶνος ὁ ὁποῖος διεξήχθη κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ ἐλευθέρου βίου τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις· τὴν προσπάθειαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ὅπως μετὰ τὴν περιπέτειαν τῆς τετάρτης Σταυροφορίας καὶ τῶν μὴ εὐδοκιμησάντων πλήρως συνεπειῶν αὐτῆς ὑπαγάγῃ ὑφ' ἑαυτὴν τὴν Ἀνατολὴν διὰ τῆς μεθόδου τῆς διεξαγωγῆς θεολογικοῦ διαλόγου καὶ τῆς ὑποσχέσεως ἀποτροπῆς τῆς ἀπειλῆς νέας σταυροφορίας ἢ τῆς προσφορᾶς στρατιωτικῆς βοηθείας πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ βαρβαρικοῦ κινδύνου, γινομένου ὁσημέραι ἀπειλητικωτέρου (καθ' ὃν χρόνον καὶ αἱ ἐμπορικαὶ δραστηριότητες ἐν τῷ Βυζαντινῷ χώρῳ τῶν Δυτικῶν κατέτρωγον τὰς σάρκας τῆς ἄλλοτε οἰκονομικῶς εὐρώστου αὐτοκρατορίας). Δύο χρονικοὶ σταθμοὶ τῆς κορυφώσεως τῆς προσπαθείας ταύτης εἶναι αἱ δύο σύνοδοι, τῆς Λυὼν (1274) καὶ τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-39). Τὸ δεύτερον μέτωπον τοῦ ἀγῶνος, ὃν ἐκαλοῦντο νὰ διεξαγάγουν οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς Ἀνατολῆς, οἱ θρησκεύοντες καὶ θεολογοῦντες κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ παρελθόντος, ἐνετοπίζετο εἰς τὸν χῶρον τοῦ λεγομένου Ἀνθρωπισμοῦ, δηλαδὴ τῶν συνεπειῶν ἐκ τοῦ νεοπαγανισμοῦ, ὃν εἰσῆγεν ἡ ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει μετὰ περισσοῦ ζήλου ἐπίδοσις εἰς τὴν μελέτην τῶν κειμένων τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς. Καὶ περιόδους μὲν ἐντάσεως τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων εἶχε γνωρίσει καὶ παλαιότερον ἡ Ἀνατολὴ συνδεομένας μάλιστα πολλάκις μετ' ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες δὲν συνεπήγοντο συνήθως ἀλλοίωσίν τινα ἢ ἀπόπειραν ἀλλοιώσεως τοῦ δόγματος καὶ τῆς παραδεδομένης λατρευτικῆς πράξεως. Ὁ ιδ' αἰὼν ὅμως μετὰ τοὺς ἀκινδύνους διὰ τὴν πίστιν μεγάλους ἀνθρωπιστὰς Νικηφόρον Χοῦμνον καὶ Θεόδ. Μετοχίτην θὰ εὕρῃ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐξ Ἰταλίας σοφοῦ Βαρλαὰμ τὸν πολέμιον τῆς πίστεως, τὸν ἀρνητὴν τῆς ἀκτίστου θείας χάριτος καὶ τῆς ἄνευ κοσμικῆς σοφίας θεώσεως τοῦ πρὸς Θεὸν ἀνατείνοντος ἀνθρώπου. Ἡ στάσις τοῦ Βαρλαὰμ καὶ τῶν ἀκολουθησάντων αὐτὸν δὲν προϋπέθετε ζῶσαν πίστιν ἀλλὰ κατοχὴν καὶ μόνον τῶν θεολογικῶν κειμένων, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ ἐστηρίζοντο οἱ λεγόμενοι διαλεκτικοὶ συλλογισμοί, οἱ παρέχοντες περὶ τῶν θείων πραγμάτων γνῶσιν πάντοτε σχετικὴν καὶ ὑποκειμένην διαρκῶς εἰς ἀναθεωρήσεις καὶ μεταβολάς. Κατὰ τὴν τακτικὴν ταύτην δὲν ὑπάρχει περίπτωσις ἀντιδικίας πρὸς μὴ ὀρθοδοξοῦντας, ἐὰν οὗτοι συμβαίνῃ νὰ θεμελιοῦν λογικῶς ὀρθῶς τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν. Διὸ καὶ ἡ στάσις τοῦ Βαρλαὰμ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἑνώσεως μετὰ τῶν Λατίνων ἦτο ἐλαστική: ἐπειδὴ μέχρι τοῦδε «διὰ λόγων καὶ συλλογισμῶν» δὲν εὑρέθῃ πότερον εἶναι τὸ ἀληθές, τὸ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἢ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἠδύνατο ἑκατέρα πλευρὰ νὰ τηρῇ τὰς ἰδίας θέσεις, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ διεκδικῇ αὐτὰς καὶ προσπαθῇ νὰ ἐπιβάλῃ ἐπὶ τῆς ἄλλης[1]. Τοῦτο εἶναι κατὰ τὸν Βαρλαὰμ ἰσχυρὸν μέσον

1. Βλ. τὰ ὅσα εἰσηγεῖται οὗτος ἐν τῷ «Συμβουλευτικῷ περὶ ὁμονοίας πρὸς Ῥωμαίους καὶ Λατίνους», C. Giannelli, Un progetto di Barlaam Calabro per l'unione delle Chiese, Miscellanea Giovanni Mercati, τ. III, Città del Vaticano 1946 [=Studi e testi 123], σσ. 187,24 - 188,27 (= τοῦ αὐτοῦ, Scripta minora, Roma 1963, σσ. 72,15 - 73,11).

ἀποκαταστάσεως τῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ κατὰ πόσον εἶναι ὅμως ἐκκλησιαστικῶς παραδεκτὸν ἀποδεικνύεται ἂν φαντασθῇ τις αὐτὸ ἐφαρμοζόμενον ὡς ὀρθὸν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ὁσάκις ἐνεφανίζετο οἱαδήποτε αἵρεσις, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐρίδων, τί θὰ κατέληγε νὰ πρεσβεύῃ ἡ Ἐκκλησία καὶ τί θὰ ἐπίστευε τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Τὸ ὅτι πάντως, καίτοι ἀρχικῶς ἡ ἄποψις τοῦ Βαρλαὰμ ἐξένισε τοὺς παπικούς, ὅμως μετ᾽ οὐ πολὺ ἐτιμήθη παρ᾽ αὐτοῖς ἰδιαιτέρως οὗτος, ἀσπασάμενος τυπικῶς τὸ ῥωμαϊκὸν δόγμα, εἶναι ἐνδεικτικὸν τῶν ἐπικειμένων ἐξελίξεων ἐν τῇ Δύσει. Ἀνθρωποκεντρικὴ σοφία καὶ ἐκκλησία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστα πράγματα, τὸ σχετικὸν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀπολύτου ἀληθείας. Τοῦτο ἀπετέλεσε τὸ ὑπόβαθρον τῆς ἐπιβολῆς εἰς τὴν Ἀνατολὴν τῆς μεθοδευθείσης ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας· ἕνωσις διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ πάπα ὡς κεφαλῆς, καὶ συγχρόνως διατήρησις τῶν ὁμολογιῶν καὶ τῶν λατρευτικῶν ἐθῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν[1]. Τοιαῦτα ὅμως καινοτομικὰ σχήματα, συγκινοῦντα καὶ σήμερον τοὺς ἀφελεστέρους, ἂν καὶ εὗρον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐκπροσώπους τινὰς εἰς τὰς τάξεις κυρίως τῶν ἀνθρωπιστῶν (Δημ. Κυδώνης, Μ. Χρυσολωρᾶς, Βησσαρίων, Ἰσίδωρος κ.ἄ.), προσέκρουσαν εἰς τὴν σφοδρὰν ἀντίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν κατὰ παράδοσιν θρησκευόντων λογίων (ἐκλεκτὸν παράδειγμα ὁ τὴν θείαν καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν σοφὸς Νικ. Καβάσιλας), ἀναδειχθέντων τότε μεγάλων πνευματικῶν ἀναστημάτων, ἡγητόρων τοῦ πληρώματος εἰς τὴν ἀντιπαράταξιν πρὸς τὸν Λατινισμὸν καὶ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος Ἀνθρωπισμόν, τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ ἐσχάτου τοῦ Γεωργίου-Γενναδίου Σχολαρίου. Τὴν σημασίαν τοῦ ἀγῶνος τούτων κατανοεῖ πλέον σήμερον ἡ παρ᾽ ἡμῖν Ἐπιστήμη καὶ ἀποδίδει ἰδιαιτέραν βαρύτητα εἰς τὴν ἔρευναν τῶν κατ᾽ αὐτοὺς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου.

Καὶ ὁ μὲν Ἰωσὴφ Βρυέννιος ἐγένετο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1947[2] ἀντικείμενον ἐρεύνης καὶ ἑρμηνείας, ἀνανεωθέντος τοῦ περὶ αὐτὸν διαφέροντος καὶ καταδειχθείσης τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὡς πρὸς τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1959 διεξοδικὴν μονογραφίαν τοῦ π. Ἰωάννου Meyendorff[1] ἤρξατο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ διὰ τῆς συμβολῆς τοῦ καθηγητοῦ Π. Χρήστου ἡ ἔκδοσις ἐν Θεσσαλονίκῃ τῶν Συγγραμμάτων αὐτοῦ, ἐμφανισθέντων μέχρι τοῦδε τριῶν ὀγκωδῶν τόμων[2], καὶ κατέστη οὕτω προσιτὸς ὁ μέγας οὗτος μυστικὸς θεολόγος εἰς τὴν ὀρθόδοξον καὶ τὴν διεθνῆ ἔρευναν. Παραλλήλως ἄλλοι ὀρθόδοξοι ἐρευνηταί, ἀλλὰ κυρίως ἡ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης, προώθησαν διὰ δημοσιεύσεως μελετῶν καὶ τὴν ἔρευναν τῆς σκέψεως τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν περὶ τὸν Παλαμᾶν θεολόγων, τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν ἢ καὶ ἐκδίδονται τὰ ἔργα (Νικ. Καβάσιλα καὶ Φιλοθέου Κοκκίνου ὑπὸ Β. Ψευτογκᾶ, Δ. Δισυπάτου καὶ Ἰωσὴφ Καλοθέτου ὑπὸ Δ. Τσάμη κ.ἄ.). Ὁ ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς μετὰ τὴν ἐπ᾽ αὐτοῦ διατριβὴν τῆς Κυριακῆς Μαμώνη[3] ἐγνώρισε μελετήματα μερικώτερα ἢ διεξοδικώτερα (Ν. Οἰκονομίδης, Κ. Μαμώνη, Κ. Τσιρπανλῆς)· τελευταίως δὲ εἰς ἐκτενῆ διατριβὴν τοῦ π. Εἰρηναίου Μπούλοβιτς[4] κατεδείχθη συμφώνως πρὸς τὰ ἐκδεδομένα ἀλλὰ καὶ πλεῖστα τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἔργων ἡ πλήρης ὁμοφωνία αὐτοῦ πρὸς τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν καὶ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν περὶ διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργείας ἐν τῷ Θεῷ καὶ μετοχῆς τῆς θείας χάριτος καὶ θεώσεως, ὥστε νὰ ἀποδεικνύηται ὅτι ὁ λεγόμενος Παλαμισμὸς δὲν ἐσκανδάλιζε τὸν ιε´ αἰ. τοὺς συνειδητῶς ὀρθοδοξοῦντας καὶ δὲν διῄρει τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς διατείνονται σήμερον οἱ Δυτικοί. Καὶ ταῦτα μὲν συνοπτικώτατα περὶ τῶν τριῶν ἐκ τῶν μεγάλων θεολόγων καὶ πνευματικῶν ἡγητόρων τοῦ γένους πρὸ τῆς Ἁλώσεως.

Β´

Ὁ Γεώργιος-Γεννάδιος ὁ Σχολάριος εἰδικῶς ἐπὶ αἰῶνας εἶχεν ἀκολουθήσει διάφορόν πως τύχην, δὲν ἐπολεμεῖτο μόνον διὰ προσήλωσιν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ ἀνθενωτικὴν δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ ἐδείκνυντο ἀντιφατι-

1. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα εἶπον ἐν Βονωνίᾳ ἀκούσαντες τὰ τοιαῦτα δραματουργήματα πρέσβεις τῶν Ἄγγλων πρὸς τοὺς ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας ἀπερχομένης κληρικοὺς τοῦ βασιλέως μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ὅρου: «... *ἐπειδὴ οὔτε ἐν τῷ ὅρῳ ἐγράφη τὸ σύμβολον* (τῆς πίστεως) *οὔτε μία θυσία ἐστέρχθη ἱερουργεῖσθαι παρὰ πάντων ἢ ἔνζυμος ἢ ἄζυμος οὔτε ἡ προσθήκη* (filioque) *ἐξεβλήθη ἐκ τοῦ συμβόλου ἢ ἐν τῷ γραικικῷ προσετέθη οὔτε περὶ τῆς δόξης συνεφώνησαν ἑκάτερα τὰ μέρη, ἵνα στέρξωσι πάντες ὅπερ ἔλεγον οἱ Λατῖνοι ἢ ὅπερ οἱ Γραικοὶ λέγουσιν, ἀλλ᾽ ἑκατέρα Ἐκκλησία κατέχει ἃ κατεῖχε καὶ πρότερον, οὐδὲ ἡ ἕνωσις, ἣν ὑμεῖς λέγετε, ἔστιν ἕνωσις οὐδὲ προσήκει ὅλως λέγειν αὐτὴν ἕνωσιν». Οὕτως ἀπεφήναντο κατὰ τῆς γεγοννίας ἑνώσεως οἱ πρέσβεις ἐκεῖνοι συνετῶς τε καὶ ἀληθῶς καὶ συμφώνως ἡμῖν ὅσον πρὸς τὸ τῆς ἑνώσεως σημαινόμενον* (Σεπτ. 1439), Συρόπουλος Χ, 27, σ. $516,_{12-18}$, Laurent.

2. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947 (πβ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Σύλλαβον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 489-611)· καὶ εἰς μεταγενέστερα μελετήματα τοῦ αὐτοῦ.

1. J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959 (καὶ εἰς ἀγγλικὴν μετάφρασιν 1964).

2. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη τ. Α´ 1962, τ. Β´ 1966, τ. Γ´ 1970. (Τὴν περὶ Παλαμᾶ πρόσφατον βιβλιογραφίαν μέχρι τοῦ ἔτους 1972 βλ. παρὰ D. Stiernon, Bulletin sur le Palamisme, RÉB 30, 1972, σσ. 231-341).

3. Κ. Γ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, βίος καὶ ἔργον. Μελέτη γραμματολογική, Ἀθῆναι 1954.

4. Ἱερομονάχου Εἰρηναίου Μπούλοβιτς, Τὸ μυστήριον τῆς ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τὸν ἅγιον Μᾶρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν, Ἀθήνησι 1980.

κὴ προσωπικότης, ἄνθρωπος καιροσκόπος καὶ ὑστερόβουλος θεολογῶν κατὰ τὴν φορὰν τῶν πραγμάτων καὶ ἐξαπατῶν περὶ τῶν ἐνδομύχων πεποιθήσεων αὐτοῦ. Καὶ προσήγοντο καὶ ἀποδείξεις ἐκ τοῦ φερομένου ὡς ἰδίου συγγραφικοῦ ἔργου. Ἡ ἔρευνα περὶ αὐτοῦ εἶχε διατυπώσει ὡς ἐκ τούτου παλαιότερον διαφόρους θεωρίας περὶ ὑπάρξεως δύο ἢ καὶ τριῶν Σχολαρίων, κατὰ τοὺς νεωτέρους δὲ χρόνους ἐγένετο λόγος περὶ ἑνὸς καὶ μόνον διακρινομένου διὰ τῶν ἀνωτέρω μειωτικῶν ἰδιοτήτων χαρακτῆρος. Σταθερῶς ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῶν ἐπιστημονικῶν παραγόντων τῆς παπικῆς ἐκκλησίας ὁ φιλολατῖνος καὶ ἑνωτικὸς Σχολάριος, ὁ ὁποῖος μόλις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ καὶ μόνον (1445) στρέφεται ἐνεργῶς πρὸς τὴν πλευρὰν τῶν Ὀρθοδόξων ἀνθενωτικῶν. Καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐπηρέασε δυστυχῶς καὶ πολλοὺς τῶν νεωτέρων ἡμετέρων, οἵτινες διετύπωσαν περὶ Σχολαρίου ἀναλόγους ἰδέας.

Ὁρόσημον τῆς ἀναλήψεως σοβαρᾶς προσπαθείας πρὸς ἐπανεξέτασιν τοῦ προβλήματος, ἀποκατάστασιν τοῦ γνησίου Σχολαρίου καὶ ἐκτίμησιν τῆς προσφορᾶς αὐτοῦ εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἔθνους ἀπετέλεσεν ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1954 ἐμφανισθεῖσα μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη: «Γεώργιος Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικαί του ἀντιλήψεις»[1]. Ἔκτοτε ὁ σοφὸς οὗτος καὶ φιλόσοφος, ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος καὶ ὁ ἐθνικὸς ἀνὴρ ἀνέμενε τὴν συνθετικὴν μονογραφίαν τὴν διαλαμβάνουσαν διεξοδικῶς περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου (ἐκδοθέντος πρὸ πολλοῦ συνολικῶς[2]) καὶ ἀποδεικνύουσαν ὅτι μόνον ἀπὸ τοῦ σχηματισθέντος ἤδη ὀπτικοῦ πρίσματος ἦτο δυνατὸν νὰ μελετηθῇ γνησίως ὁ Σχολάριος.

Εἰς τὸ θέμα τοῦτο δὲν ὑστέρησεν ἡ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπιβλητικὴ πραγματεία τοῦ καθηγητοῦ Θ. Ζήση ἦλθε νὰ πληρώσῃ τὸ αἴτημα τοῦτο. Μετὰ βραχὺν πρόλογον καὶ πίνακα βραχυγραφιῶν (σσ. 7-11) ἀκολουθεῖ τὸ κύριον σῶμα τῆς μελέτης διακρινόμενον εἰς τέσσαρα μέρη. Τὸ α΄ ἐπιγράφεται: «Ἡ περὶ τοῦ Γενναδίου εἰκὼν εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὴν νεωτέραν ἔρευναν» (σσ. 13-59), ἐξετάζονται δ' ἐν αὐτῷ εἰσαγωγικῶς αἱ ἱστορικαὶ συνθῆκαι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σχολαρίου ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν σχέσεων πρὸς τὸν Παπισμὸν καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ Τουρκικοῦ κινδύνου, ἡ νόθευσις τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ ἡ στάσις τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἔναντι τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ὥστε, διευκρινουμένων προβλημάτων τινῶν καὶ ἀναιρουμένων προκαταλήψεων καὶ στρεβλώσεων, νὰ εἰσέλθῃ ὁ ἀναγνώστης ἀνεπηρέαστος

1. περ. «Ἐκκλησία» 31, 1954, σσ. 257-260, 292-295 (καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος) καὶ ἐκεῖθεν ἐν τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Συλλάβῳ βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 737-751.

2. L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie, Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα. Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, τ. I-VIII, Paris 1928-1936.

εἰς τὸ β΄ μέρος τὸ ἀναλισκόμενον εἰς τὸν Βίον τοῦ Γενναδίου (σσ. 61-239). Ἐνταῦθα ἐξετάζονται τὰ κατὰ τὴν καταγωγήν, τὴν γέννησιν (περὶ τὸ 1400), τὰς σπουδὰς καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴν δραστηριότητα τοῦ ἀνδρὸς μέχρι τῆς συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας· ἐν συνεχείᾳ ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ δραστηριότης αὐτοῦ κατὰ τὴν σύνοδον, ἡ ἐπιστροφὴ εἰς ΚΠολιν καὶ ἡ ὑπεράσπισις τῶν Ὀρθοδόξων μέχρι τῆς Ἁλώσεως, καὶ τρίτον ὁ Σχολάριος ὡς πατριάρχης καὶ ἐθνάρχης μετὰ τὴν ἅλωσιν καὶ ἡ λοιπὴ δραστηριότης μέχρι τοῦ θανάτου (μετὰ τὸ 1472). Τὸ γ΄ μέρος ἀφιεροῦται εἰς λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῶν πολλῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ (σσ. 241-431) καὶ διαπραγμάτευσιν περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν θεολογικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως συνάπτονται πρὸς αὐτά. Διαιροῦνται τὰ συγγράμματα εἰς τὰ πολυάριθμα γνήσια διακρινόμενα εἰς κατηγορίας: δογματικὰ - ἀντιρρητικά, ἀπολογητικά, ἑρμηνευτικὰ τῆς Γραφῆς, ἠθικὰ - ποιμαντικά, ἱστορικά, ὁμιλίαι καὶ λόγοι, λειτουργικὰ καὶ ποιητικά, ἐπιστολαί, μεταφράσεις θεολογικῶν ἔργων ἐκ τῆς Λατινικῆς, φιλοσοφικά, γραμματικὸν πονημάτιον καί τινα ἀπολεσθέντα. Εἴς τινα ἀμφιβαλλόμενα καὶ 14 νόθα, ὧν τινα ἤσκησαν μέχρι τοῦδε σημαντικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸν σχηματισμὸν περὶ Σχολαρίου διαστρόφου εἰκόνος. Ἡ διδασκαλία τοῦ Σχολαρίου καταλαμβάνουσα τὸ δ΄ μέρος (σσ. 433-535) κατακλείει τὴν ὅλην ἐργασίαν· διαιρεῖται δὲ εἰς πέντε κεφάλαια, ἐν οἷς διαλαμβάνεται περὶ τῶν βάσεων τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, περὶ τοῦ θέματος τοῦ κύρους τῆς ἁγίας Γραφῆς, τῶν Πατέρων, τῶν Συνόδων καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, περὶ τῆς θείας Προνοίας, τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, περὶ ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξετάζονται ἐν συνεχείᾳ αἱ ἀπολογητικαὶ θέσεις αὐτοῦ πρὸς Ἰουδαίους καὶ Μωαμεθανοὺς καὶ τελευταῖον αἱ Ἐκκλησιαστικοπολιτικαὶ ἀπόψεις τοῦ Σχολαρίου. Ἕπεται βιβλιογραφία (σσ. 537-546) καὶ χρήσιμον εὑρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σσ. 547-555).

Ἐκ προοιμίου εἰρήσθω ὅτι ἡ μελέτη φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐγκυρότητος, διότι ἀποτελεῖ προϊὸν ἐνδελεχοῦς μελέτης τῶν πηγῶν, ἁπάντων τῶν ἔργων τοῦ Σχολαρίου, ἀλλὰ καὶ παλαιοτέρων καὶ συγχρόνων αὐτῷ πατέρων καὶ διδασκάλων ὡς καὶ μεταγενεστέρων Ὀρθοδόξων. Αἱ μέχρι τοῦδε θέσεις τῶν Δυτικῶν ἀπὸ τοῦ Ἀλλατίου καὶ ἑξῆς εἶναι γνωσταὶ εἰς τὸν συγγραφέα, ὅστις πανταχοῦ ἐμφανίζει ἄνεσιν κινήσεως πρὸς ἀξιοποίησιν ἢ ἀντίκρουσιν αὐτῶν. Τὴν ὀρθόδοξον ἀναφορὰν εἰς τὸν Σχολάριον παρακολουθεῖ ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου κἑξ. Παρὰ δὲ τὸ ἐκτενὲς καὶ τὰς ἀναποφεύκτους λόγῳ τῆς ἐκτάσεως, τῶν πολλῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀπολογητικῆς ἀνάγκης ἐπαναλήψεις δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ διατριβὴ θηρεύει τὸ λιτόν, τὸ σαφὲς καὶ δὲν κατασπᾶται εἰς τὴν παράθεσιν περιττοῦ φόρτου παραπομπῶν καὶ ἀναπτύξεως σχετικῶν ἢ ἀσχέτων θεμάτων ἐν αὐταῖς, ὡς ἡ φορὰ τοῦ λόγου παρασύρει, μειονέκτημα ὅπερ δὲν ἀποφεύγομεν πολλοὶ τῶν νεωτέρων.

Κάτοχος ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, φθάνει μέχρι τῶν μυχίων τῆς σκέψεως τοῦ Σχολαρίου καὶ αἴρει πολλὰς παρερμηνείας κυκλουμένας εἰσέτι πορά τισιν. Ἀφορμώμενος δὲ ἀπὸ θεμάτων τῆς θεολογίας αὐτοῦ ἐπεκτείνεται ἐξετάζων αὐτὰ ἐν τῇ ὅλῃ ἐκτάσει τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος, δὲν διστάζει δὲ καὶ παρεξηγήσεις εἰσαχθείσας εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην νὰ ἐπισημάνῃ καὶ ἀναιρέσῃ.

Ἡ πρωτίστη πάντως προσφορὰ τῆς ἐργασίας εἶναι ὅτι τίθεται ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῶν γνησίων περὶ Σχολαρίου πηγῶν καὶ γίνεται διεξοδικὴ ἐπισκόπησις τῶν μέχρι τοῦδε ἐξενεχθεισῶν ἀπόψεων ἐπί τινων αὐτῶν περὶ ὧν ὑπάρχουν βάσιμοι ἀφορμαὶ ἀμφιβολίας. Ἐπειδὴ δὲ τὰ κείμενα ταῦτα εἶναι ἐκεῖνα ἐφ' ὧν κατ' ἐξοχὴν ἐστηρίχθη ὁ μῦθος περὶ λατινισμοῦ τοῦ Σχολαρίου, κτᾶται ἡ μελέτη αὐτῶν ἰδιαιτέραν βαρύτητα καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν πορίσματα ἔχουν σημασίαν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀληθοῦς περὶ Σχολαρίου εἰκόνος.

Μέχρι τοῦδε ἡ περὶ φρονήσαντος τὰ τῶν Λατίνων κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας Σχολαρίου ἀντίληψις ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν ἑξῆς κυρίως κειμένων: α') ἐπὶ τῶν φερομένων ὡς ἐκφωνηθέντων ὑπ' αὐτοῦ λόγων ἐν τῇ συνόδῳ [1) «Τοῦ σοφωτάτου Σχολαρίου πρὸς τοὺς ἡμετέρους», 2) «Πρὸς τὴν ἀνατολικὴν σύνοδον ὑπὲρ εἰρήνης καὶ βοηθείας τῇ πατρίδι παράκλησις», 3) τοῦ τριμεροῦς ἔργου: «Πρὸς τὴν οἰκουμενικὴν σύνοδον ὑπὲρ εἰρήνης· ὅτι δογματικὴν ἕνωσιν δεῖ ποιεῖν, οὐκ εἰρήνην οἰκονομικήν, ὥς τινες βούλονται, καὶ τίς ἐστιν αὕτη.—Λόγος δεύτερος, ἐν ᾧ ἀναιρεῖται τὰ κωλύματα τῆς τοιαύτης εἰρήνης. Λόγος τρίτος, ἐν ᾧ τίθεται τὰ ποιήσοντα τὴν τοιαύτην εἰρήνην», 4) «Ἀναφορᾶς αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα ἐνώπιον τῆς θείας καὶ ἱερᾶς συνόδου»], β') ἐπὶ τῆς Ἀποκρίσεως εἰς τὰ «Συλλογιστικὰ κεφάλαια» τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, γ') ἐπὶ τῶν νενοθευμένων καὶ λατινιζόντων «Ἑλληνικῶν Πρακτικῶν» τῆς συνόδου, ἐν οἷς φέρεται ὁ Σχολάριος ἐκφωνήσας κατ' αὐτὴν τοὺς φιλολατινικοὺς λόγους, δ') ἐπὶ τῆς Ἐκθέσεως, ἣν ὑπέβαλεν οὗτος ἐν Φλωρεντίᾳ περὶ ἑνώσεως καὶ ε') ἐπὶ τῆς ἐπιτιμητικῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ γραφείσης ἐν ΚΠόλει μετὰ τὴν σύνοδον.

Παρὰ τὸ ὅτι αἱ περὶ ἀπαρεγκλίτως ὀρθοδόξου Σχολαρίου πηγαὶ εἶναι συντριπτικῶς περισσότεραι, τὰ ἀνωτέρω κείμενα, ἂν πράγματι συνιστοῦν φιλολατινισμὸν αὐτοῦ, εἶναι τῷ ὄντι ἱκανὰ νὰ παράσχουν εἰκόνα παλιμβούλου καὶ παραπαίοντος περὶ τὸ δόγμα καὶ τὰς πεποιθήσεις. Ἀλλὰ περὶ τῶν ὑπ' ἀρ. α'-γ' ἐξ αὐτῶν ἐνωρὶς εἶχε τεθῆ θέμα γνησιότητος. Κατὰ τρόπον ἐπαγωγὸν συνοψίζει ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐπαυξάνει τὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς γνησιότητος αὐτῶν, περιληφθέντων ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν γνησίων (σσ. 397-420), καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Σχολάριος εἶναι τελείως ξένος πρὸς αὐτὰ χαλκευθέντα ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ λατινίσαντος Βησσαρίωνος διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ (=Ἰωσὴφ Μεθώνης) εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν τούτων[1]. Ὁ σκοπὸς τῆς ἀποδόσεως τῶν νόθων εἰς τὸν Σχολάριον ἦτο προφανής, ἡ δημιουργία ἀντιφατικῆς εἰκόνος περὶ τοῦ ἐθνάρχου τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ συντριβὴ τοῦ ἀντιλατινικοῦ ἀγῶνος εἰς τὴν Ἀνατολήν· αἱ ὑπὸ τοὺς Λατίνους ἑλληνικαὶ χῶραι διὰ τῆς βίας θὰ ὡδηγοῦντο πλήρως εἰς τὴν οὐνίαν, ἐὰν δὲ ἐξέλειπε καὶ ὁ κίνδυνος ἐκ τοῦ ἀναβιώσαντος οἰκ. πατριαρχείου, ὑπάρχοντος Λατίνου πατριάρχου ΚΠόλεως εἰς τὴν Δύσιν[2] καὶ τῶν Λατίνων προκαθημένων τῶν λοιπῶν ἀνατολικῶν πατριαρχείων, δὲν θὰ ἠγείρετο ἀξιόλογος ἀντίδρασις.

Ἐὰν ὁ Σχολάριος ἦτο πράγματι συγγραφεὺς τῶν ἀνωτέρω α'-β' ἔργων, θὰ ὑπηνίσσετό που ὅτι εἶχε συντάξει αὐτὰ ἢ θὰ ἐφρόντιζεν ὀρθοδοξήσας ὕστερον νὰ ἀποκηρύξῃ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ὑπολήψεως ἢ ἔστω νὰ δικαιολογηθῇ πως ὅτι ὑπέκυψεν εἰς πιέσεις. Καὶ ὁ Συρόπουλος, ὁ ἀναγκασθεὶς εἰς ὑπογραφὴν τοῦ Ὅρου καὶ διαλαβὼν περὶ τῆς ἑαυτοῦ μεταμελείας ὕστερον, δὲν θὰ παρέλειπε νὰ μνημονεύσῃ τὴν ἀνάλογον περίπτωσιν τοῦ Σχολαρίου μὴ ὑπογράψαντος μὲν ἀλλὰ ἐκφωνήσαντος δῆθεν τοὺς ἀνωτέρω ὑπὲρ τοῦ Λατινισμοῦ καὶ τῆς ἑνώσεως λόγους. Ἀντιθέτως συνεχῶς ὁ Σχολάριος ὁμολογεῖ τὴν σταθερὰν προσήλωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, καὶ προσάγει πληθὺν χωρίων ὁ συγγρ. καὶ πείθει ἐπὶ τοῦ προκειμένου[3]. Ἡ μόνη σαφὴς μαρτυρία περὶ συγγραφῆς ὑπὸ τοῦ Σχολαρίου τοῦ ἀνωτέρου τριμεροῦς ἔργου προέρχεται ἐκ τῶν λεγομένων Ἑλληνικῶν πρακτικῶν (Acta Graeca) τῆς συνόδου (: *Μετὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ ὁ σχολάριος κῦρις Γεώργιος προσέφερεν ἡμῖν τρεῖς λόγους συμβουλευτικοὺς περὶ τῆς ἑνώσεως, συμβουλεύων καὶ παραθαρρύνων ἡμᾶς ἑνωθῆναι, οὓς διὰ τὸ μῆκος ἐνταῦθα οὐ τίθεμεν, καὶ γράφονται ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου*, τ. II, σ. 408, 1-6, Gill). Τὰ

---

1. Ὁ Πλουσιαδηνὸς εὐθύνεται καὶ δι' ἄλλην παραχάραξιν, τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν Σχολάριον ἰδίου ἔργου, τῆς Ἀπολογίας ὑπὲρ τῶν πέντε κεφαλαίων τοῦ Ὅρου τῆς Φλωρεντίας· ἀλλὰ τοῦτο ἀνεγνώρισαν ἤδη τῷ 1733 οἱ Βολλανδισταὶ (Ζήσης, σσ. 405-406).

2. Ἤδη πρὸ μικροῦ τὸν Giovanni de Contareno (ἢ Contarini) († 1451) ἤθελε νὰ ἐπιβάλῃ ὁ πάπας εἰς τὸν θρόνον τοῦ Χρυσοστόμου τῇ ἐπαύριον τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Ὅρου ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ πρὸς δελεασμὸν τῶν Ὀρθοδόξων εἰσηγεῖτο τὰ ἑξῆς:...*ἡμεῖς ἔχομεν ἐνταῦθα τὸν ἡμέτερον ΚΠόλεως, ὅς ἐστι καλὸς ἄνθρωπος καὶ χρήσιμος καὶ εὐγενὴς καὶ γέρων καὶ πλούσιος. εἰ οὖν λήψεσθε αὐτὸν ὡς πατριάρχην, ἔσται καὶ εἰς συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας ὑμῶν· ἔστι γὰρ γέρων καὶ οὐκ εἰς μακρὰν διαρκέσει ἡ ζωὴ αὐτοῦ, καὶ δι' ὀλίγου καιροῦ κερδήσει ἡ Ἐκκλησία τὸν πλοῦτον αὐτοῦ!* (Συρόπουλος, X, 18, σσ. 502, 34-504, 1, βλ. καὶ τὴν αὐτόθι, σ. 503, σημ. 2 τοῦ Laurent). Εἰς τὰς προβλέψεις ταύτας ἐπλανήθη ὁ πάπας Εὐγένιος Δ', διότι προαπέθανεν αὐτὸς (1447) τοῦ μακροημερεύσαντος γέροντος Contarini!

3. Ἡ μαρτυρία τοῦ Σχολαρίου περὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ δραματουργηθέντα περὶ τῆς ἑνώσεως δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὴν ἑξῆς φράσιν αὐτοῦ: *Οὔτε συσκευαζομένῃ* (sc. τῇ ἑνώσει) *παρῆν τὴν ἀρχήν, μᾶλλον δὲ συσκευαζομένην ἰδὼν ἀπηλλάγην πρὶν ἐξεργασθείη τὸ δρᾶμα* (Ἅπαντα, τ. III, σσ. 144, 35-145, 1, Ζήσης, σ. 144).

Πρακτικὰ ταῦτα φερόμενα ὡς ἔργον τοῦ λατινίσαντος Δωροθέου Μυτιλήνης (ἢ ἄλλων) ἐνοθεύθησαν πολλαχοῦ ὑπὸ τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Gill ὡραιολογῶν δέχεται (σσ. 406-407), τὸ δὲ ἀνωτέρω χωρίον πανθομολογουμένως εἶναι προσθήκη τούτου καὶ συμφωνεῖ προφανῶς πρὸς τὴν γραμμὴν Βησσαρίωνος.

Ἡ διὰ τῆς Ἀποκρίσεως εἰς τὰ Συλλογιστικὰ κεφάλαια τοῦ Εὐγενικοῦ προσπάθεια ἀναιρέσεως τοῦ ἔργου τούτου τοῦ μεγάλου διδασκάλου εἶναι καὶ αὐτὴ ξένη πρὸς τὸν Σχολάριον, ἣν ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα (L. Mohler) ἀποδίδει πλέον εἰς τὸν κάλαμον τοῦ Βησσαρίωνος, ἐνῷ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἁπάντων τοῦ Σχολαρίου εἶχε θεωρηθῇ ὡς γνήσιον αὐτοῦ ἔργον (σσ. 421-427).

Ὑπολείπεται ἡ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν σύνοδον Ἔκθεσις περὶ ἑνώσεως (διασῳζομένη ὑπὸ τοῦ Συροπούλου, VIII, 39-42, σσ. 426-428, Laurent) καὶ ἡ λεγομένη ἐπιτιμητικὴ ἐπ. τοῦ Ἐφέσου πρὸς τὸν Σχολάριον. Ἡ Ἔκθεσις ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φλωρεντίαν ὑπὸ τῆς συνόδου τῶν Ὀρθοδόξων εἶχε τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀπαντήσεως εἰς προαποσταλεῖσαν ἔκθεσιν παρὰ τῶν Λατίνων, ἥτις προωρίζετο νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν ἐφ' ἧς θὰ ἐγίνετο ἡ ἕνωσις. Τὸ κείμενον τῶν Λατίνων ὡς εἰκὸς δὲν ἐγένετο δεκτὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ κατόπιν συσκέψεως ἀπεφασίσθη νὰ σταλῇ εἰς τὸν πάπαν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Ἔκθεσις τοῦ Σχολαρίου. Καίτοι πρόκειται περὶ μετριοπαθοῦς κειμένου συνταχθέντος μετὰ περισκέψεως καὶ ἀποκλίνοντος πρὸς τὴν οἰκονομικὴν λύσιν τοῦ θέματος, οὐδαμοῦ αὐτοῦ γίνεται λόγος περὶ ἀποδοχῆς τοῦ λατινικοῦ δόγματος· διὸ καὶ ἀπερρίφθη ὑπὸ τῶν παπικῶν. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ λεχθῇ ὅτι συνιστᾷ λατινισμὸν τοῦ Σχολαρίου. Τὸ θέμα τῆς κατ' οἰκονομίαν ἑνώσεως εἶχεν ἀπασχολήσει καὶ προηγουμένως τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ αὐτὸν τὸν Μᾶρκον Εὐγενικὸν μὴ ἀποκλείοντα ἐκ τῶν προτέρων τὴν εὕρεσιν μεσότητός τινος (Συρόπουλος V, 7, σ. 264, Laurent), ὅστις εἶχε τύχει τότε τῆς διορθώσεως τοῦ ὀρθοδοξοῦντος εἰσέτι Βησσαρίωνος (σσ. 135-137).

Ἡ σωθεῖσα τέλος ἐπιτιμητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενικοῦ πρὸς τὸν Σχολάριον, γραφεῖσα μετὰ τὴν σύνοδον, τῷ 1440/1, οὐδὲν προσφέρει πρὸς στηριγμὸν τοῦ δῆθεν λατινισμοῦ τούτου, διότι οὐδαμοῦ ἐπιτιμᾶται ὁ Σχολάριος ὡς λατινίσας· ἁπλῶς καταλογίζεται εἰς αὐτὸν σιγὴ καὶ μετριοπαθὴς προσκόλλησις εἰς τὴν ὁδὸν τῆς μεσότητος. Ἀπὸ τοῦ μαθητοῦ του ἀναμένει ὁ Εὐγενικὸς συνεπεστέραν στάσιν, ἀναγνωρίζει δὲ ὅτι σοβαρὸν κώλυμα εἶναι ἡ θέσις ἣν κατέχει παρὰ τῷ αὐτοκράτορι. Συνιστᾷ ὅπως ἀσπασθῇ οὗτος τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἀπαλλαγῇ τῶν δεσμεύσεων πρὸς τὴν ἐπίσημον πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ἀπαντῶν ὁ Σχολάριος δὲν ἀναιρεῖ τὰς ἀπόψεις καὶ τὰς συστάσεις τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ πατρός, ἁπλῶς δικαιολογεῖται ὅτι ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ διὰ τῶν κοσμικῶν δραστηριοτήτων ὠφελεῖ τοὺς πολίτας. Τὸ περὶ μοναχικοῦ βίου ἀπασχολεῖ αὐτὸν σοβαρῶς, ἀλλ' ὁ ἴδιος θὰ κρίνῃ πότε θὰ

ἀπαλλαγῇ τῆς δεσμεύσεως καὶ πότε θὰ ὁμιλήσῃ μετὰ παρρησίας ὡς οἶδεν.

Καθίσταται φανερὸν ὅτι ὁ Σχολάριος δὲν ἐπιτιμᾶται ἐπὶ ἀμφιταλαντεύσει κατὰ τὴν σύνοδον, ἀλλ' ἐπὶ ἀδρανείᾳ μετὰ ταῦτα. Οὐδαμοῦ στηλιτεύεται ἐπὶ λατινισμῷ, δὲν καλεῖται νὰ ἐπιστρέψῃ ἐπὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἀλλ' εἰς τὸν ἐνεργὸν ἀγῶνα. Ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ μᾶλλον προσκλητήριον ἢ ἐπιτίμησιν. Δὲν πρέπει πάντως νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον κατασυκοφαντήσεως τοῦ Σχολαρίου, ἣν θεωρεῖ ἀπαντῶν οὗτος ἀρχικῶς ἀφορμὴν τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Εὐγενικοῦ (σσ. 148-153).

Πανηγυρικὴ πάντως ἀναγνώρισις τοῦ σταθεροῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τοῦ λαϊκοῦ εἰσέτι Γεωργίου Σχολαρίου ἀποτελεῖ τὸ πρὸς αὐτὸν ἀπευθυνόμενον μέρος τῆς ἐπιτελευτίου ὁμιλίας τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, γνώστου εἴπερ τις τῶν κρυφίων τῆς ψυχῆς καὶ ὅλων τῶν πτυχῶν τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ, ὡς κατεγράφη ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Σχολαρίου ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ[1]. Διὰ τούτου καλεῖ τὸν μαθητὴν καὶ κατὰ πνεῦμα υἱὸν αὐτοῦ Σχολάριον, ὡς τὸν ἐκ τῶν Ὀρθοδόξων καταλληλότερον, νὰ ἀναλάβῃ μετὰ τὴν ἐκδημίαν αὐτοῦ τὴν ἡγεσίαν τῆς μεγάλης Ὀρθοδόξου παρατάξεως καὶ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ κατὰ τοῦ Λατινισμοῦ ἀγῶνος, εἰς χρόνους χαλεπούς, ὅτε ὑπογραφείσης τῆς ἑνώσεως ἡ ἀντίδρασις ἐστρέφετο εὐθέως κατὰ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐπισήμου ἐκκλησίας. Καὶ ταῦτα ἐλέχθησαν δημοσίᾳ, *παρούσης τῆς τῶν ὀρθοδόξων συνάξεως καὶ πολλῶν τῆς συγκλήτου καὶ τῆς πολιτείας* κατὰ μίαν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ὁμιλίας.

Ἀπαντῶν ὁ Σχολάριος εἶπεν ὅτι πάντοτε ἀνεγνώριζεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Εὐγενικοῦ τὸν πατέρα, διδάσκαλον καὶ παιδαγωγὸν καὶ τὸ δοκοῦν ἐκείνῳ ἦτο δι' αὐτὸν κανών, ἀπέφευγε δὲ ὅσα δὲν ἦσαν σύμφωνα πρὸς τὴν γνώμην του. Ἐὰν δέ ποτε δὲν συνηγωνίσθη μετ' αὐτοῦ φανερῶς, ἀλλὰ προετίμησε τὴν σιγήν, τοὺς λόγους τῆς διαγωγῆς ταύτης γνωρίζει ὁ ἅγιος πατὴρ κάλλιον παντὸς ἄλλου, διότι πολλάκις ἀνεκάλυπτεν αὐτῷ τοὺς λογισμοὺς ὁ Σχολάριος. Νῦν ὅμως θὰ ἀποδυθῇ ἐνεργῶς εἰς τὸν ἀγῶνα ἀψηφῶν κινδύνων καὶ θανάτου καὶ θὰ καταστῇ ἀντὶ τοῦ στόματος ἐκείνου εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

Δὲν ἐχώρησα εἰς κανονικὴν παρουσίασιν τοῦ ὅλου περιεχομένου τοῦ βιβλίου, ἀλλ' ἐπέμεινα μονομερῶς εἰς τὰ ἐν αὐτῷ περὶ τοῦ ὀρθοδόξου καὶ οὐδέποτε λατινοφρονήσαντος Σχολαρίου, ἐπειδὴ διαπιστῶ ὅτι τοῦτο ἐκλήθη νὰ ἀντιμετωπίσῃ πρωτίστως ἡ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου διερεύνησις τοῦ βίου

1. Ἔκδοσις ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1912-1923, σσ. 35-41, L. Petit ἐν Patrologia Orientalis, τ. XVII, 2, 1923, σσ. 484-491 (= Concilium Florentinum, ser. A, τ. X, 2, Roma 1977, σσ. 176-183). Ζήσης, σσ. 153-154.

καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ ἀνδρός. Καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ συγγρ. καθηγητοῦ εἶναι πράγματι ἀνταξία τοῦ θέματος.

Ἡ ἀναπτυσσομένη ἐν συνεχείᾳ διδασκαλία τοῦ Σχολαρίου φαίνεται σαφῶς ὅτι ἔχει τὸν χαρακτῆρα λογίων θεηγόρου διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας, γνώστου βαθυτάτου τῆς πατρικῆς σοφίας καὶ ὀργάνου τοῦ Πνεύματος. Ὑπῆρξε καὶ τῆς θύραθεν σοφίας ἐγκρατὴς καὶ διδάσκαλος κατ' ἄμφω τῶν ἀδελφῶν καὶ εἶτα τοῦ ποιμνίου του. Ὁ παλαιὸς φίλος αὐτοῦ ἀλλ' ἀρνητὴς ὕστερον τῶν πατρίων σοφὸς Βησσαρίων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθῇ πρὸς τὸν ἀφιερώσαντα τὴν σοφίαν καὶ ἑαυτὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν χειμαζομένων καὶ ὑποδούλων. Καὶ ὁ Σχολάριος ὡραματίζετο τὴν εἰς τὰ Γράμματα προκοπὴν τοῦ γένους καὶ διὰ τοῦτο ἐπὶ ἔτη παραλλήλως πρὸς τὴν ἀπασχόλησιν εἰς τὴν ἀνωτάτην κρατικὴν ὑπηρεσίαν (πρωτασηκρῆτις τῶν βασιλικῶν σεκρέτων καὶ καθολικὸς κριτής) διδάσκει κατ' οἶκον, ὡς ἄλλος Φώτιος, τοὺς προσερχομένους πρὸς αὐτὸν πρὸς κτῆσιν παιδείας Ἕλληνας πρωτίστως ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπιθυμοῦντας Ἰταλοὺς (Φρ. Φίλελφος). Καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας εἶναι ἐκτὸς τῆς θεολογίας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ θύραθεν σοφία. Χάριν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ μετέφρασεν καὶ Λατίνους ὑπομνηματιστὰς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ αὐτὸν τὸν Θωμᾶν Ἀκυινάτην. Καὶ βιβλιοθήκην πλουσίαν κατήρτιζεν. Ἀλλὰ δὲν ηὐτύχησεν ὡς ὁ Βησσαρίων ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ νὰ ἴδῃ τοὺς καρποὺς τῶν μόχθων του ἢ ἔστω τὸν οἱονδήποτε διάδοχον τοῦ ἔργου του. Ἡ βαρβαρικὴ λαῖλαψ ἐσάρωσεν ἄρδην τὸ παιδευτικὸν αὐτοῦ ἔργον. Παρέμεινεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ *ἔσχατος... τελευταίοις ἐκείνοις...τῆς ἀληθείας κῆρυξ, ὅση τε ἐν δόγμασιν ὅση τε ἐν ἤθεσι*, θρηνῳδὸς νῦν τοῦ ἀπολεσθέντος μεγαλείου, μετὰ συντριβῆς ἀναπολῶν τοὺς φονευθέντας ἢ δεινοπαθήσαντας καὶ ἀποθανόντας μαθητάς, τὴν ἀτυχήσασαν διδασκαλίαν, τὰ καταστραφέντα ἢ διασπαρέντα βιβλία καὶ ἴδια συγγράμματα: *Ποῦ νῦν ἐστε, φίλτατοι παῖδες; Συναπώλεσθε τῇ πατρίδι καὶ ταῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἐλπίσιν ἡμῶν, οἱ μὲν εὐτυχῶς ἀπηλλαγμένοι τοῦ ζῆν μικρὸν πρὸ τῆς κοινῆς συμφορᾶς, οἱ δ' ἐπ' αὐτῇ χειρῶν ἀλιτηρίων ἔργον γεγενημένοι, ζῆν ἐν δουλείαις οὐκ ἀνασχόμενοι, οἱ δὲ πιόντες μὲν τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, ἆθλον δὲ ἀρετῆς εὑρόμενοι τὴν σὺν εἰρήνῃ τελευτὴν ἐκ Θεοῦ ἄλλος ἄλλου λαμπρότερόν τε καὶ εὐσεβέστερον· εἰ γάρ τις ὑμῶν νῦν ὑπολέλειπτό που, λυγρὸν ἄγων ἂν ἦν βίον ὑπὸ πενίας (οὔτε γὰρ ὁ μισθός ἐστι νῦν οὔθ' ἡ τέχνη) καὶ φέρων ὑπὸ φιλοσοφίας ἄλλης τε καὶ ὅση κατὰ Χριστόν· ἠπατώμεθα δὲ ἡμεῖς σοφίας καὶ λόγων διαδοχῇ τῇ μετὰ μικρὸν οὐκ ἐσομένῃ δημιουργοῦντες, τηλικαύτῃ σπουδῇ καὶ ἀρετῇ καὶ φιλοσοφίᾳ κοσμοῦντες καὶ τῇ καλλίστῃ τῶν Ἑλλήνων φωνῇ τοὺς πρὶν φανῆναι σχεδὸν ἀποσβησομένους. Ποῦ βιβλία συνειλεγμένα παρ' ἡμῶν τῇ κοινῇ τῶν πεπαιδευμένων χρείᾳ; ποῦ τὰ μακρὰ ἐκεῖνα συγγράμματα, τὰ μὲν εἰς θεολογίαν, τὰ δ' εἰς διαλεκτικὴν ἡμῖν εἰργασμένα, τὰ δ' εἰς ἄλλην φιλοσοφίαν, τὰ δὲ ῥήτορι πρέποντα καὶ κατὰ πᾶσαν λόγων ὕλην τε καὶ ἰδέαν, τὰ δὲ ἐκ τῆς ἑτέρας μετενηνεγμένα φωνῆς, δι' ὧν μακρά τις τῶν ἡμετέρων ἀγώνων μνήμη συνεσκευάζετο; Τὰ μὲν αὐτῶν καταπεπάτηται τότε, τὰ δ' εἰς τὴν ὑπερορίαν ἤχθησαν οὐ παντάπασιν ἀτυχῶς· ὅπου δέ τι τῆς ἐνταῦθα γῆς ὑπολέλειπται, ἄχθος μάταιον κεῖται*[1]. Καὶ τὴν συμφορὰν ἐπιτείνει ἡ φυγὴ τῶν λογίων εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἡ πνευματικὴ ἀποδυνάμωσις τοῦ γένους. Τὴν τάσιν ταύτην τῶν πλείστων λογίων οὐδέποτε συνεχώρησεν ὁ Σχολάριος. Τὸ καθῆκον ἐκάλει εἰς ἀγῶνα καὶ εἰς θυσίας, οὐχὶ εἰς φυγὴν καὶ ἀνέσεις καὶ ἀκαδημαϊκὴν μέριμναν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀδελφῶν. Ὁ Βησσαρίων συγκεκριμένως πρὸ τῆς ἁλώσεως θὰ ἀπέβαινε, κατὰ τὸν Σχολάριον, πράγματι ὠφελιμώτερος παραμένων ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἢ δρῶν ἐν τῇ Δύσει καὶ ὑπισχνούμενος κατὰ καὶ μετὰ τὴν σύνοδον ἀποστολὰς χρημάτων: *εἴπερ τις τῶν ἄλλων καὶ πόλιν τὴν ἡμετέραν καὶ γένος ἅπαν ὠφελεῖν καὶ κοσμεῖν ὁ ἀνὴρ ἔμελλε καὶ δικάζων καὶ συμβουλεύων καὶ διδάσκων καὶ συγγραφόμενος... καὶ ἡμεῖς γὰρ τούτων μᾶλλον ἐχρῄζομεν ἢ τῶν πολλῶν ἐξ Ἰταλίας χρημάτων, εἰ καὶ μόνος αὐτὸς οἴκοθεν τοσαῦτα πέμπειν ἠδύνατο· ἀνδρὸς γὰρ ἀρετὴν οὐκ ἔστιν ὅσον τις ἂν εὖ φρονῶν τιμήσαιτο χρήματος*[2]. Καὶ ἡ παιδευτικὴ πτῶσις πλήττει αὐτὸν δριμύτατα· *οὐ φέρει τὴν ἐσχάτην ἀμορφίαν τοῦ γένους*[3] λέγει.

Ἀλλ' ὁ θρηνῳδὸς τοῦ πεπτωκότος συνέρχεται καὶ ἐμφανίζει μεγάλην ψυχικὴν δύναμιν ἐγκαρτερήσεως πρὸ τῆς καταστάσεως καὶ οἰκοδομήσεως ἐπὶ τῶν ἐρειπίων. Ὅπως ἔναντι τῶν Λατίνων οὕτω καὶ πρὸς τοὺς Τούρκους δὲν ἐπιδιώκει συμβιβασμὸν καὶ δὲν ἀντιμετωπίζει μοιρολατρικῶς τὸν κίνδυνον τῆς ἁλώσεως. Θαρρύνει τὴν ἄμυναν καὶ πέμπει (μοναχὸς αὐτὸς ἀπὸ τοῦ 1450) εἰς τὰς ἐπάλξεις στρατιώτην τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ Θεόδωρον Σοφιανόν, ὅστις ἁλούσης τῆς Πόλεως αἱμόφυρτος ἦλθε πρὸς αὐτὸν καὶ ἀμφότεροι συνεμερίσθησαν τὰ δεινὰ τῆς αἰχμαλωσίας. Ἡ μετὰ ταῦτα βραχυχρόνιος σχετικῶς πατριαρχία αὐτοῦ (1454-1456) εἶναι μαρτύριον τῆς δράσεως, τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν ἀδελφῶν καὶ τῆς ἐλπίδος εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἔθνους. Καὶ ἐδοκίμασε βεβαίως πικρίας ἐκ τῆς ἀπαραδέκτου διαγωγῆς ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν, ἀλλὰ κατώρθωσε νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀνασυσταθέντος οἰκουμενικοῦ θρόνου, ἐπέτυχε τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ συνέβαλεν εἰς τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἑλλήνων πάλιν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν, τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν αὐτῶν καὶ τὴν ἀνάδειξιν μετὰ ταῦτα τῆς Πόλεως εἰς πνευματικὴν καὶ παιδευτικὴν ἑστίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατηρήσασαν καὶ

---

1. Γενναδίου Θρῆνος..., Ἅπαντα, τ. I, σ. 288,$_{7-26}$ (βλ. καὶ Ζήσην, σσ. 112-113).
2. Πρὸς Βησσαρίωνα, Ἅπαντα, τ. III, σ. 114,$_{19-29}$ (Ζήσης, σ. 77).
3. Γενναδίου Θρῆνος..., Ἅπαντα, τ. I, σ. 293,$_{22-23}$.

ἀναπτύξασαν τὰ Ἑλληνικα γράμματα καὶ τὴν Ἐπιστήμην μέχρι τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ παρόντος αἰῶνος τοῦ 1922. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν παραίτησιν τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ ἐνῷ κατεβίου πλέον ὡς μοναχὸς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου Μενοικέως ἐγγὺς τῶν Σερρῶν, ὑπῆρξε χρήσιμος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς δεικνύει ἡ ἐπάνοδος αὐτοῦ δὶς εἰς τὴν ἐν ΚΠόλει μονὴν τῆς Παμμακαρίστου, ἔνθα εὑρίσκετο τότε τὸ Πατριαρχεῖον.

Θὰ κατακλείσω τὴν φευγαλέαν σκιαγραφίαν τοῦ ἀνδρός, ἀφορμώμενος ἐκ τῆς μελέτης τοῦ παρουσιαζομένου βιβλίου, διὰ τῆς ἀναφορᾶς ἐνίων περὶ Ἑλληνισμοῦ μαρτυριῶν τοῦ Σχολαρίου. Ὁ συγγρ. πολὺ ὀρθῶς (σσ. 214-218) παρατηρεῖ ὅτι ἡ γονιμωτέρα διάσωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐγένετο διὰ τῆς ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἀποκρυσταλλώσεως ἐκείνων τῶν στοιχείων τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας, τὰ ὁποῖα ἐνεφάνισαν ὑπερχρονικὰς δυνατότητας, τῆς γλώσσης καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοιολογίας ἐκφραζούσης τὸ περιεχόμενον τῆς ἀληθοῦς σοφίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ πέρα τῆς χάριν παιδεύσεως μελέτης τῆς κληρονομίας τῶν ἐθνικῶν προσπάθεια ἀναβιώσεως τῆς ἐν γένει κοσμοθεωρίας αὐτῶν ἐπιδιωχθεῖσα εἴτε ἐν ἀρχῇ τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου διὰ τῆς εἰδωλολατρικῆς προσπαθείας τοῦ Ἰουλιανοῦ εἴτε ἐν τέλει διὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ κυρίως τοῦ Πλήθωνος ἦσαν ξέναι πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ γένους καὶ ἐπικινδύνως ἐπιζήμιοι. Τῆς σημασίας τῆς συγγραφῆς τοῦ Πλήθωνος ἔχει σαφῆ ἐπίγνωσιν ὁ Γεννάδιος. Καὶ ὡς εἰδικὸς μελετητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶναι εἰς θέσιν νὰ διακρίνῃ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πρωτοτύπου ἔργου αὐτοῦ ὅστις ἀποσιωπᾷ τὸν νεοπλατωνικὸν Πρόκλον ἐξ οὗ ἀντιγράφει: *καίτοι εἰς μὲν Πλωτῖνον καὶ Πορφύριον καὶ Ἰάμβλιχον ἀναφέρει τὴν συγγραφήν, ἀφ᾽ ὧν ὀλίγα ἢ οὐδὲν προσειλήφει, Πρόκλον δὲ τὸν αἰτιώτατον αὐτῷ τῆς τοιαύτης φρονήσεως σιωπᾷ οὐδ᾽ ἀνέχεται δεικνύναι ὅτι ἐκ τῶν ἐκείνου βιβλίων μᾶλλον πάντα συνήγαγεν... ἀλλ᾽ οἱ τὰ Πρόκλου ἐπεληλυθότες καλῶς, ἅμα δὲ καὶ κατεγνωκότες ἐπιγινώσκουσι τὴν πηγὴν τῶν Γεμιστοῦ λόγων*[1]. Ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπεύθυνος ταγὸς τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἔθνους εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ λάβῃ δραστήρια μέτρα ἐπὶ τῆς περιπτώσεως τοῦ Πλήθωνος, ἵνα ἀποτρέψῃ ἀποπροσανατολισμὸν καὶ πνευματικὴν συντριβήν. Δὲν εἶναι καιρὸς νῦν διὰ τῶν λόγων ἀντικρούσεως, αἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν ἔργα: *ἀντιλέγειν δὲ τῷ ἑλληνισμῷ περιττόν, πολλῶν μὲν ἁγίων καὶ σοφωτάτων ἐλεγξάντων αὐτὸν ἐγκαίρως ἐκ πολλῆς τῆς περιουσίας... πυρὶ δὲ προσῆκον* (sc. ἐστὶ τὸ βιβλίον τοῦ Πλήθωνος), *ὡς ἂν μή τινας ἐκστήσειεν ἀνοήτους ἢ ἀμαθεῖς σωζόμενον...*[2].

1. Ἐπιστολὴ τῇ βασιλίσσῃ περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ, Λάμπρος, Π.Π., τ. Β', σ. 21, $_{17-22,28-29}$ = Ἅπαντα, τ. IV, σ. 153, $_{24-27,33-34}$.
2. Αὐτόθι, σ. 23, $_{2-4,9-10}$ (Λάμπρος) = σσ. 154, $_{34-36}$, 155, $_{3-4}$ (Ἅπαντα).

Θαυμαστὴς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ τούτου ὑπῆρξεν ὁ Βησσαρίων, ὁ Ἑλληνισμὸς αὐτοῦ δὲν ἦτο σύμφωνος πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου· συμβατικὴ πίστις καὶ σοφία Ἑλληνικὴ ἀντιστρατευομένη πρὸς αὐτὴν δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον θὰ ἔσῳζε τὸν Ἑλληνικὸν γένος τότε. Ὁ πραγματικὸς Ἕλλην, ὁ ἔχων ἐπίγνωσιν τοῦ παρελθόντος, τῶν περιστάσεων τοῦ παρόντος καὶ τῆς πορείας τοῦ μέλλοντος δὲν ἦτο ὁ θεωρητικὸς καὶ οὐτοπικὸς Βησσαρίων, ὁ ὑποτάξας τὰ πάντα εἰς τὸν Λατινισμὸν καὶ ματαίως ἀναμένων τὴν σταυροφορίαν καὶ τὴν διὰ τοῦ πάπα σωτηρίαν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ᾽ ὁ ἀναστρεφόμενος ἐν τῇ δούλῃ πατρίδι Σχολάριος. Ἐλεύθερος εἰς τὴν σκέψιν προκαταλήψεων δυσμόθεν εἰσαγομένων καὶ πολιτικῶν μορφῶν βλέπει ὑπὸ τὸ ῥωμαϊκὸν πολιτικὸν σχῆμα τὸ ὁποῖον κατέρρευσε τελικῶς μετὰ τῆς Βασιλευούσης ζῶντα καὶ χειμαζόμενον τὸν Ἑλληνισμόν· χάριν αὐτοῦ ἀγωνίζεται. Ἕλληνας ὀνομάζει τοὺς συγχρόνους, Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ Ἑλληνικὴν παιδείαν διδάσκει αὐτούς, καὶ συνειδητοποιεῖ πρῶτος αὐτὸς μετὰ τὴν Ἅλωσιν τὴν ἱστορικὴν συνέχειαν τοῦ Ἔθνους: ... *νῦν ἐφθαρμένης*, λέγει, *οὕτως ἐλεεινῶς τῆς καλλίστης τῶν ἐν τῇ γῇ πόλεων, ἅμα δὲ καὶ πατρίδος τῷ νῦν ἑλληνικῷ γένει μιᾶς τε καὶ κοινῆς ἀντὶ πολλῶν τῶν ἰδίων οὔσης ἕως ἐσῴζετο*[1]. Καὶ περαιτέρω: *τὰ μὲν οὖν ἄλλα τῆς οὐκέτ᾽ οὔσης πόλεως πάθη καὶ δι᾽ αὐτῆς πάντων τῶν ἐν τῷ κλίματι τῷδε Ἑλλήνων*[2]. Καὶ ἀλλαχοῦ: *οἴμοι· τί πρῶτον ὀδύρωμαι; τὴν ἐν τοῖς σώμασι δουλείαν Ἑλλήνων ἢ τὴν ἐν ταῖς ψυχαῖς φθορὰν καὶ ταῖς ἔτι τετηρῆσθαι δοκούσαις*[3]; Τὸ ἑπόμενον χωρίον ἐκ τοῦ αὐτοῦ θρήνου τοῦ Σχολαρίου εἶναι ἐνδεικτικὸν τῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ Ἑλληνισμοῦ: *ἀλλ᾽ ἄγχομαι δεινῶς ἐπὶ τῷ τοῦ γένους ὀλέθρῳ· γένους ὃ ἐπὶ γῆς τὸ κάλλιστον ἦν, σοφίᾳ διαλάμπον, φρονήσει τεθηλός, εὐνομίαις ἀνθοῦν, καλοῖς πᾶσι κατάκομον. Τίς οὐχ ὁμολογεῖ βελτίστους Ἕλληνας ἀνθρώπων πάντων γενέσθαι; Τίς οὐ πειρᾶται πρὸς αὐτοὺς ἀναφέρειν ἐν τοῖς συνοῦσι καλοῖς, κἂν Ἰταλός, κἂν βάρβαρος ᾖ*[4]; Τὸ νῦν περιστατούμενον γένος εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παλαιότερον διέλαμψεν ἐπὶ σοφίᾳ, φρονήσει, εὐνομίᾳ, καλοῖς πᾶσιν, ὀνομάζονται Ἕλληνες, καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας στρέφονται οἱ νῦν Ἰταλοὶ καὶ ποτὲ βάρβαροι καὶ ἐννοεῖ βεβαίως τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ὧν ἀπόγονοι οἱ νῦν ὑπόδουλοι.

Δὲν εἶναι προφανῶς ἄσχετος πρὸς τὴν Θείαν Πρόνοιαν ἡ παραμονὴ τοῦ Σχολαρίου καὶ οὐχὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἡ ἀνάδειξις

1. Λόγος ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Πόλεως καὶ τῇ παραιτήσει τῆς ἀρχιερωσύνης, Ἅπαντα, τ. IV, σ. 211, $_{23-25}$.
2. Αὐτόθι, σ. 213, $_{30-32}$.
3. Γενναδίου Θρῆνος..., Ἅπαντα, τ. I, σ. 285, $_{38-39}$.
4. Αὐτόθι, σ. 285, $_{29-33}$.

αὐτοῦ εἰς πατριάρχην τῶν ὑποδούλων, *τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, ὡς ἔλεγεν. Ἐσώθησαν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια τοῦ γένους ὑπὸ ἀνδρὸς ἁγίου, σοφοῦ καὶ νουνεχοῦς.

Γ'

Αἱ παρατηρήσεις εἰς τὰς ὁποίας προβαίνω περαιτέρω εἶναι δευτερευούσης σημασίας καὶ δὲν ἐπηρεάζουν τὰ συμπεράσματα καὶ τὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τῆς ἐργασίας· καταχωρίζονται ἐνταῦθα ὡς φιλολογικὰ καθαρῶς παρατηρήματα οὐχὶ ἐν πολλοῖς ἄσχετα πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς σχολαστικότητος.

Οὕτω νομίζω ὅτι ἡ φιλολογικὴ μεθοδολογία θὰ ἀπῄτει τὴν χρησιμοποίησιν, τοὐλάχιστον ἐμφαινομένην διὰ σχετικῶν σημειώσεων περὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἢ καὶ ἀπορρίψεως, ὅλων τῶν δεδομένων τῆς συγχρόνου βιβλιογραφίας. Καὶ περὶ μὲν τῶν λοιπῶν παλαιοτέρων ἔργων τοῦ Ἰησουΐτου μοναχοῦ J. Gill, πέρα τῆς κυρίας μονογραφίας αὐτοῦ περὶ τῆς συνόδου, ἀξιολόγων διὰ τὰς ἱστορικὰς καὶ χρονολογικὰς αὐτῶν ἐξακριβώσεις (Personalities of the Council of Florence and Other Essays, Oxford 1964, ἔνθα ἐν σσ. 79-94 εἰδικὸν κεφάλαιον περὶ Σχολαρίου, ἢ Eugenius IV, Pope of Christian Union, London 1961 κ.ἄ.), τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς γνωρίζει ὁ συγγρ.— τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ ἡ σημ. 286 τῆς σ. 179—, δὲν τίθεται θέμα, διότι ἐπανερχόμενος ἐπὶ τὰ αὐτὰ ὑπηρετεῖ σταθερῶς ἐκεῖνος τὴν αὐτὴν γραμμὴν τῆς μειώσεως τῶν Ἀνατολικῶν καὶ ἐξάρσεως τῆς εἰλικρινείας καὶ τῶν καλῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ πάπα πρὸς τοὺς «σχισματικούς», μένει δὲ πάντοτε μακρὰν τῆς ὀρθοδόξου σκέψεως, ἧς δὲν δύναται νὰ ἑρμηνεύσῃ ὡς ἐκδηλώσεις τὰς κατὰ καιροὺς χειρονομίας καὶ τὰ διαβήματα τῶν Ἀνατολικῶν[1]. Ἡ παράλειψις τῆς μνημονεύσεως δὲν ἀποτελεῖ μέγα μειονέκτημα τῆς ἐργασίας. Ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ ἔργου τοῦ J. Décarreaux, Les Grecs au Concile de l'Union, Ferrare-Florenee (1438-1439), Paris (1970), ἔνθα συναγωγὴ παλαιοτέρων μελετῶν αὐτοῦ βασιζομένων ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Συροπούλου.

Προκειμένου ὅμως περὶ προσφατωτέρας βιβλιογραφίας περὶ Βησσαρίωνος, ἐν ᾗ ἐκτίθενται ἀπόψεις περὶ αὐτοῦ ἁπτόμεναι τοῦ περιεχομένου τῆς

1. Οὕτω τὸ ἀμετάστρεπτον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ καὶ τῶν Ὀρθοδόξων μετὰ τὴν σύνοδον βλέπει ὡς προσπάθειαν νὰ διατηρήσουν οὗτοι τὰς παλαιὰς προλήψεις, ἐνῷ οἱ λατινίσαντες Βησσαρίων καὶ ὁ Ἰσίδωρος Κιέβου ἀνελάμβανον ἔργον δυσκολώτερον, νὰ πείσουν τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν Ἱστορίαν των (!), J. Gill, Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας (ἑλλην. μετάφρ.), Ἀθῆναι 1962, σ. 414. Τοῦτο ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ προσφάτου δημοσιεύματος αὐτοῦ: Byzantium and the Papacy 1198-1400, New Brunswick, New Jersey 1979, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἅπτεται τῶν κατὰ τὴν Φερράραν - Φλωρεντίαν.

συγγραφῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεύηται καὶ τυγχάνῃ ἐκμεταλλεύσεως. Καὶ ἐννοῶ τὰς ἑξῆς ἐργασίας ἐν τῷ τόμῳ «Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei», Padova (editrice Antenore) 1976: α') J. Gill, The Sincerity of Bessarion the Unionist, σσ. 119-136 (ἔνθα καὶ τὸ ἀπαράδεκτον ὅτι ὁ «παλαμισμὸς» ἐγένετο ἀφορμὴ λατινισμοῦ πολλῶν ἐν Βυζαντίῳ ἀναγκασθέντων νὰ ζητήσουν τὴν ἀλήθειαν περὶ τὴν πίστιν ἀλλαχοῦ), β') J. Irmscher, Bessarion als griechiseher Patriot, σσ. 175-185 (ἔνθα περὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βησσαρίωνος κινήσεως δυτικῆς σταυροφορίας), γ') E. Mioni, Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori, σσ. 263-318 (ἐν σσ. 301-302 περὶ τῆς καλλιγραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ἰω. Πλουσιαδηνοῦ παρὰ τῷ Βησσαρίωνι), καὶ δ') Gian Albino Ravalli Modoni, Bessarione e Ferrara, σσ. 333-352 (ἐν σσ. 333-344 περὶ τῶν ἐν Φερράρᾳ κινήσεων τοῦ Βησσαρίωνος κατὰ τὴν σύνοδον μετὰ πλήθους μαρτυριῶν καὶ βιβλιογραφίας). Χρήσιμον ἔτι εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ K. M. Setton, The Papacy and the Levant (1204-1571). II. The Fifteenth Century, Philadelphia 1978.

Τὸ μνημονευόμενον ἐν σ. 311 δυσεύρετον ἄλλως δημοσίευμα τοῦ A. Salač, Constantinople et Prague en 1452 (Pourparlers en vue d'une union des Églises), Πράγα 1958, δὲν πρέπει ὁ συγγρ. νὰ ἐγνώρισεν ἐξ αὐτοψίας, διότι αἱ σσ. 28-40, ἐν αἷς σημειοῖ ὅτι ἐκδίδοται ἡ ὑπὸ τοῦ Σχολαρίου συγγραφεῖσα ἔκθεσις πίστεως πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Πλάτρην, ἱερέα ἐλθόντα εἰς ΚΠολιν τῷ 1452 ἐκ μέρους τῶν ἐν Βοημίᾳ ἀδελφῶν Οὐσσιτῶν καὶ ὁμολογήσαντα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν (βλ. Ζήσην, σσ. 183-186), ἐν τῇ πραγματικότητι ἐκδίδοται ἐν σσ. 40-60. Αἱ σσ. 28-38 περιλαμβάνουν τὸν λίβελλον πίστεως αὐτοῦ· ἀμφότερα τὰ κείμενα εἰς νέαν ἔκδοσιν (ἡ α' ἔκδοσις ὑπὸ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων). Ἡ προσφορὰ τῆς ἐργασίας τοῦ Salač ἔγκειται ἐπὶ πλέον καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐκδίδει καὶ ἐπιστολὴν τῆς ἀκεφάλου τότε ἀλλὰ μὴ φρονούσης τὰ Λατίνων Ἐκκλησίας ΚΠόλεως πρὸς τοὺς Βοημοὺς (σσ. 16-19) ἀρχομένην: *Ἡ ἱεροαγία τῆς Κωνσταντίνου πόλεως Ἐκκλησία, ἡ μήτηρ πάντων τῶν ὀρθοδόξων καὶ διδάσκαλος, πᾶσι καὶ ἑκάστοις τοῖς ἐνδόξοις ἀδελφοῖς καὶ υἱοῖς ἐν Χριστῷ ἀγαπητοῖς, τῶν Ποεμίων τῇ ὑψηλοτάτῃ κοινότητι τῆς πόλεως Πράγας*...Ἐν τέλει αὐτῆς ὑπογράφονται ὁ Νικομηδείας Μακάριος, ὁ Τορνόβου Ἰγνάτιος, ὁ Φιλιππουπόλεως Ἰωσήφ, Ἀκάκιος μητροπολίτης, ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης Σίλβεστρος Συρόπουλος, ὁ δικαιοφύλαξ καὶ ἱερομνήμων Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς καὶ τελευταῖος *ὁ καθολικὸς τῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας διδάσκαλος, ταπεινὸς μοναχὸς Γεννάδιος*. Συνεκδίδονται αὐτόθι (σσ. 63-64, 65-66) καὶ δύο ἐπιστολαὶ τῶν Οὐσσιτῶν λατινιστὶ πρὸς τὴν ΚΠολιν, ἀπευθυνόμεναι εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, τῷ Reverendissimo in Christo Patri Domino et saeerdoti Gennadio Ecclesiae graeeae summo Patriar-

chae et Metropolitano, Doctorique publico Constantinopolis καὶ τῇ Universae Ecclesiae Graecae. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀποδίδονται πρωθυστέρως εἰς τὸν Σχολάριον ἀξιώματα ἀρχιερατικά, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν κειμένων τούτων ὅτι οὗτος ἦτο ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ πραγματικὸς ἡγήτωρ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ΚΠόλεως πρὸ τῆς Ἁλώσεως. Τὰ κείμενα ταῦτα ἔχουν ἐξαιρετικὴν σημασίαν.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀνιχνεύσεως καὶ ἀπομονώσεως τῶν μὴ γνησίων ἔργων τοῦ Ψ. Σχολαρίου ἐκτὸς τῆς ἐπαγομένης ἰσχυρᾶς ἐπιχειρηματολογίας καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἐπεχειρεῖτο καὶ γλωσσικὴ - ὑφολογικὴ σύγκρισις πρὸς τὰ ἀναμφισβητήτως γνήσια· ἔργον ἀσφαλῶς ἐπίμοχθον καὶ χρονοβόρον, ἀλλὰ χρήσιμον. Τὰ ὅσα λέγει ὁ J. Gill[1] ὑπεραμυνόμενος τῆς γνησιότητος τῶν φερομένων ὡς ἐκφωνηθέντων ὑπὸ τοῦ Σχολαρίου λόγων ἐν Φλωρεντίᾳ: Indoles litteraria valde personalis, dictio, vocabularium, neo-classicismus rerum scriptarum et ante et post concilium indicant unicum auctorem μαρτυροῦν μόνον ἐπιφανειακὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ προσαγόμενα αὐτόθι ἐπιχειρήματα ἐκ μαρτυριῶν τοῦ Σχολαρίου. Διαπιστοῦται ὁπωσδήποτε καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι τὸ ἁπλοϊκώτερον ὕφος τῶν ὀβελιζομένων εἶναι ξένον πρὸς τὴν αὐστηροτέραν γλωσσικὴν ἔκφρασιν τοῦ Σχολαρίου.

Μέτρον ἐλέγχου πάντως τῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι ἔτι ἡ ἐν τοῖς νόθοις ἔργοις ὑποστηριζομένη ἀντίληψις ὅτι πρέπει νὰ διαφυλαχθῇ ἡ συμφωνία τῶν ἀνεγνωρισμένων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι ἀνατολικῶν καὶ Λατίνων[2]· *οὔτ' ἐροῦμεν*, λέγει ὁ Ψ. Σχολάριος ἐν τῇ Παρακλήσει πρὸς τὴν ἀνατολικὴν σύνοδον, *ἀντιφάσκειν τοὺς διδασκάλους ἀλλήλοις, τοῦτο γὰρ πάντα συγχέειν ἐστὶ καὶ τὴν πίστιν πᾶσαν ἀρνεῖσθαι... ἀλλὰ τὴν φαινομένην προβαλλόμεθα τῶν διδασκάλων διαφωνίαν; λύσουσι τοίνυν αὐτὴν καὶ μάλα εὐκόλως, μᾶλλον δὲ καὶ ἤδη λελύκασιν* (sc. οἱ Λατῖνοι)! Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος διατείνεται ὅτι ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπιχειρήσῃ τοῦτο εὐχερέστατα: *καὶ τοῦτο οὐκ ἐν λόγοις δείξω πολλοῖς, ἀλλ' ἀρκέσουσιν ὧραι δύο ὥστε με πεῖσαι πάντας ὑμᾶς μηκέτι περὶ τῆς τῶν διδασκάλων συμφωνίας ἀμφιγνοεῖν*[3]. Οὐδαμοῦ ὁ γνήσιος Σχολάριος ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀνεγνώρισε κῦρος θεολογικῆς ἀληθείας εἰς τοὺς διαφωνοῦντας Λατίνους. Καίτοι ἱκανὸν πρὸ τῆς συνόδου μελετῶν τὰ κατὰ τὸ σχίσμα θὰ ἐδέχετο εὐ-

1. Concilium Florentinum, ser. B, τ. VIII, 1, σ. X.

2. Ἄλλως τε τοῦτο εἶναι κατὰ τὸν H.- G. Beck ἐν Handbuch der Kirchengeschichte, τ. III/2, 1973, σ. 599, ὅπερ ὡδήγησεν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ὅρου τῆς Φλωρεντίας.

3. I. Gill, Orationes Georgii Scholarii in concilio Florentino habitae, Roma 1964 [=Concilium Florentinum, series B, τ. VIII, 1], σ. 9, 13-15, 22-24, 33-35.

χαρίστως τὴν εὕρεσιν τρόπου συμφωνίας τῶν Λατίνων πρὸς τοὺς Ἀνατολικούς, ἐγκαίρως διαβλέπει τὴν ἀγεφύρωτον διαφωνίαν καὶ θεωρεῖ τὸν συμβιβασμὸν ἀνέφικτον (Λόγος πρὸς Βησσαρίωνα). Ἐγένετο λόγος ἀπὸ πλευρᾶς Ὀρθοδόξων περὶ νοθεύσεως τῶν λατινικῶν κειμένων ἀνεξελέγκτως, ὡς ἐγένετο δικαίως περὶ τῆς νοθεύσεως τῶν πρακτικῶν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλ' οὐχὶ περὶ συμβιβασμοῦ τῶν διδασκαλιῶν αὐτῶν πρὸς τὰς κατηγορηματικῶς ἀντιθέτους ῥήσεις τῶν Ἀνατολικῶν[1]. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἄλλως ὑποχωρητικῇ Ἐκθέσει αὐτοῦ πρὸς τοὺς Λατίνους ὁ Σχολάριος προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτοὺς ὁμολογίαν ὅτι διὰ τῶν δοξασιῶν των δὲν ἀποκλείουν ἐπὶ τοῦ Πατρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς πηγαίας θεότητος, ἀλλὰ δὲν λέγει ὅτι ὑπάρχει ὁμοφωνία Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἐκκλ. διδασκάλων. Εἰς (ἀνεπιτυχῆ κατὰ τὴν δήλωσιν αὐτοῦ τοῦ Σχολαρίου) ἀπόδειξιν συμφωνίας αὐτῶν ἀποβλέπουν ἀντιθέτως τοῦ Βησσαρίωνος τὰ ἔργα[2]. Ὡς εἶναι δὲ ἑπόμενον εἰς τοῦτο ἀπεσκόπει ἡ δῆθεν ὑπὸ τοῦ Σχολαρίου σύνταξις τῶν τριῶν λόγων ὑπὲρ τοῦ Λατινισμοῦ (... *ὃς καὶ λόγους τρεῖς ἐξέθετο περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης καὶ τοὺς ἁγίους ἀνατολικούς τε καὶ δυτικοὺς ἐν αὐτοῖς τοῖς λόγοις μάλα γενναίως συμφωνοῦντας ἀλλήλοις ἀπέδειξεν, χριστιανικώτατα δὲ εἶπε καὶ ἁγιώτατα τὴν εἰρήνην λέγων ἀσπάσασθαι*, κατὰ τὴν εἴδησιν τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, Ζήσης, σ. 408).

1. Πβ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Ἔκδ. Ὀρθ. πίστεως, η': *τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς λέγομεν καὶ πνεῦμα πατρὸς ὀνομάζομεν, ἐκ τοῦ υἱοῦ δὲ τὸ πνεῦμα οὐ λέγομεν, πνεῦμα δὲ υἱοῦ ὀνομάζομεν ... καὶ δι' υἱοῦ πεφανερῶσθαι καὶ μεταδεδόσθαι ἡμῖν ὁμολογοῦμεν ...*, σσ. 30, 288-31, 292 (Kotter): PG 94, 832B-833A. Πβ. καὶ τὸν πρὸς Βησσαρίωνα λόγον τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα, τ. III, σ. 108, καὶ τὸ κείμενον τῆς Μετανοίας τοῦ Συροπούλου (ἐπὶ τῇ ὑπογραφῇ τοῦ Ὅρου), ἔκδ. Ν. Γ. Πολίτου ἐν ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ', 1972-1973, σσ. 397-398.

2. Ἡ ἐπίκλησις π.χ. ὑπ' αὐτοῦ ἀσαφοῦς χωρίου τοῦ ἁγ. Ἐπιφανίου Κύπρου ἐν Oratio dogmatica (ἔκδ. Emm. Candal ἐν Concilium Florentinum, series B, vol. VII, fasc. 1, Roma 1958, σ. 57) αἴρεται ὑπ' ἄλλου σαφεστέρου σημειωθέντος ὑπὸ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ (ἔκδ. L. Petit, αὐτόθι, vol. X, fasc. 2, Roma ²1977, σσ. 52-53). Περὶ δὲ τοῦ τρόπου τούτου ἐργασίας τοῦ Βησσαρίωνος δίδει ὁ Σχολάριος ἐν τῷ πρὸς αὐτὸν λόγῳ τῷ 1440 τὴν ἑξῆς εἰκόνα : ... *εἶτα τῷ φλοιῷ τῶν δυτικῶν διδασκάλων τὰ τῶν Ἀνατολικῶν ῥητὰ διαλλάξαι βουλόμενος, παρῆκας μὲν τὰ τὴν μεγίστην ἀπορίαν ποιοῦντα, ἐσίγησας δὲ τὰ δεύτερα, τὰ δὲ δι' Υἱοῦ λέγοντα προϊέναι τὸ Πνεῦμα μόνον λαβών, οὐδενὸς ἐμνήσθης τῶν ἄλλων, ἃ καθάπερ τις ἐξήγησις ἐκείνων εἶναι δοκεῖ... προσθεὶς δ' ὅτι καὶ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῖς Ἀνατολικοῖς πᾶσι λεγόμενον αἴτιον δείκνυσι καὶ αὐτὸ τὸν Υἱόν, συμπεραίνεις ὅτι μίαν πάντη καὶ τὴν αὐτὴν περὶ τῶν προκειμένων ἔχουσι γνώμην οἱ τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλοι, καὶ πάντες τὸν Υἱὸν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τοῦ Πνεύματος εἶναι πιστεύουσιν... ὥσπερ οὖν ἐν τοῖς διδασκάλοις ἀτελῆ τινα καὶ βεβιασμένην τὴν συμφωνίαν συνέθηκας, οὕτω δὴ καὶ ἡ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπήντησεν ἕνωσις σοί τε καὶ οἷς ἐχρήσω συνεργοῖς τῶν τοιούτων* (Ἅπαντα, τ. III, σ. 109, 6-10, 15-19, 32-34).

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ θεωρούμενον ὡς μὴ γνήσιον ὑπ' ἀρ. 8 ἔργον: Λόγος ἀπολογητικὸς τοῦ Σχολαρίου κατηγορουμένου ἐπὶ λατινισμῷ (σσ. 420-421), φερόμενον ἀνεπίγραφον καὶ ἀνωνύμως ἐν τῷ κώδ. Vat. gr. 1823, φφ. 211-218, καὶ καταλαμβάνον ἔκτασιν ἑνὸς τετραδίου αὐτογράφου τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, ὅπερ ἀποδίδοται ὑπὸ τοῦ G. Mercati καὶ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Σχολαρίου εἰς τὸν κάλαμον αὐτοῦ[1], νομίζω ὅτι τὰ ὑπὲρ τῆς μὴ γνησιότητος αὐτοῦ ἐπιχειρήματα τοῦ συγγρ. εἶναι ἀσθενῆ. Θὰ ἦτο χρήσιμον κατ' ἀρχὴν ἂν παρετίθετο ἐν πανομοιοτύπῳ ἓν δεῖγμα τοὐλάχιστον τῆς γραφῆς τοῦ τετραδίου τούτου πρὸς σύγκρισιν πρὸς ἕτερον ὁμοίως παρατιθέμενον αὐτόγραφον τοῦ Σχολαρίου. Ὅσον καὶ ἂν ὁ ἐνδεχομένως χαλκεύσας ἐπιτυγχάνῃ εἰς τὴν μίμησιν τῆς γραφῆς τοῦ Σχολαρίου, ὡς δέχεται ὁ συγγρ., θὰ ἐμφανίζῃ ὁπωσδήποτε καὶ ἀκουσίας ἀποκλίσεις. Κατόπιν τὸ ὅτι φέρει τὸ τετράδιον διαγραφὰς καὶ συμπληρώσεις εἶναι τοῦτο ἰσχυρὰ μαρτυρία ὅτι εἶναι αὐτόγραφον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι στερεῖται ἐπιγραφῆς σημαίνει ὅτι εὑρίσκεται εἰσέτι εἰς τὸ στάδιον τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ συντάξεως νόθου κειμένου, καὶ αἱ μεταβολαὶ θὰ ἦσαν οἰκονομικώτεραι καὶ ὁπωσδήποτε δὲν θὰ παρελείπετο νὰ τιτλοφορηθῇ τὸ ἔργον ἠχηρῶς πρὸς ἐξαπάτησιν. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν περιέχει τι ἐπιβαρυντικὸν τοῦ Σχολαρίου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ κατηγορήθη πράγματι οὗτος ἐπὶ λατινισμῷ ψευδῶς ὑπὸ ἀνθρώπων παρεξηγησάντων τὸν σκοπόν, δι' ὃν ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Λατινικῆς, καὶ τὰς προθέσεις αὐτοῦ ἐπαινοῦντος τοὺς Λατίνους ἐπὶ κτήσει (ἑλληνικῆς) παιδείας καὶ συγγινομένου αὐτοῖς[2].

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ αἰτία τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου. Ἴσως καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς προσπαθείας, ἥτις διαφαίνεται καὶ ἐν τῇ ἐπιτιμητικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Εὐγενικοῦ, ὅπως συκοφαντηθῇ ὁ Σχολάριος καὶ ἀποδυναμωθῇ ἡ παράταξις τῶν Ὀρθοδόξων. Ἡ διδομένη διὰ τῆς παρούσης ἀπολογίας ἀπάντησις εἶναι ἀποστομωτικὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν στάσιν τοῦ Σχολαρίου: *καὶ δὴ πρῶτον ἐρωτητέον*

1. Ἔχει ἐκδοθῆ τὸ ἔργον ἐν τοῖς Ἅπασι, τ. I, σσ. 376-389, τὸ δὲ περὶ τῆς ἀποδόσεως εἰς τὸν Σχολάριον βλ. αὐτόθι, προλεγόμενα, σσ. XXXVII καὶ LV. Τὸ αὐτόγραφον τοῦ Σχολαρίου ἐδέχθη πρό τινος καὶ ὁ P. Canart, Codices Vaticani Graeci, codd. 1745-1962, τ. I, In Bibliotheca Vaticana 1970, σ. 237.

2. Τοῦ θαυμασμοῦ τῶν Ἰταλῶν δὲν ἐξέφυγεν οὐδὲ ὁ ὀρθόδοξος Ἰω. Εὐγενικός, νομοφύλαξ, ἐπαινῶν ἐν ἐκφράσεσιν («Πλάτανος» καὶ «Ῥῆγες ἐν παραδείσῳ») ἔργα τῆς δυτικῆς αἰσθησιοκρατικῆς τέχνης (βλ. J. F. Boissonade, Anecdota nova, 1844, σσ. 331-335, 340-346, καὶ Δ. Ἰω. Πάλλαν, Αἱ αἰσθητικαὶ ἰδέαι τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως (1453), ἐν ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, σσ. 320-321). Καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ φέρεται ἔκφρασις τῆς Κοιμήσεως Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, οὔσης ἰταλικῆς τεχνοτροπίας (Πάλλας, αὐτόθι, σ. 326).

αὐτούς, ὅσοι σαθροὺς ἡμᾶς περὶ τὴν πατρῴαν πίστιν καὶ οὐ παντάπασιν ἀκριβεῖς ἀποφαίνονται, ποῦ καὶ πότε παραγυμνωσάντων ἡμῶν αὐτοῖς τὴν ἰδίαν δόξαν, τοῦτο μαθόντες κατηγοροῦσιν· οὐ γὰρ ἂν μαθεῖν εἴποιεν σιγώντων ἡμῶν[1] *...συκίνην ὅ φασιν ἐπικουρίαν ζητοῦσι καὶ καλαμίνῃ βακτηρίᾳ τὸ πᾶν τοῦτο σῶμα τῆς κατηγορίας ἐρείδουσι· καὶ τί γὰρ ἄλλο, φασίν, αὐτῷ βουλομένῳ ἡ τῶν Ἰταλῶν σπουδάζεται γλῶττα*[2]*; ... ἡμεῖς δὲ τοσοῦτον ἀπέχομεν ἁμαρτάνειν ὁμολογεῖν ἐν οἷς ἐκείνους ἐπαινοῦμεν ἐν δίκῃ, μηδένων ἄλλων καθαπτόμενοι φανερῶς... δι' ἃ τοὺς μὲν παρ' ἐκείνοις ἀγροίκους σοφωτέρους ἔστιν ὁρᾶν τῶν τῇδε σπουδαίων, τοὺς δὲ παρ' ἡμῖν Ἕλληνας ὄνομα μόνον ὄντας καὶ πλὴν δυοῖν τινῶν ἢ τριῶν τοὺς ἄλλους οὐδὲ γραμματιστὰς εἶναί τε καὶ λέγεσθαι δυναμένους*[3]. Καὶ ἐν τέλει: *ἐπεὶ δ' ἐκεῖνα κατηγοροῦσιν, ἃ δήπου κεκτημένους ἢ κεκτῆσθαι δοκοῦντας καὶ Θεῷ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπάναγκές ἐστιν ἀπηχθῆσθαι* (-ῆναι ed.), *οὐ δεῖν ἡγησάμεθα σιωπᾶν ὥσπερ συνομολογοῦντες τῷ ψεύδει καὶ τοῖς τοιούτοις ὀνείδεσιν ὡς εὐεργετήμασι χαίροντες...*[4].

Ἄλλωστε κατὰ τὸ περιεχόμενον εὑρίσκει ἡ Ἀπολογία ὁμοιότητας καὶ πρὸς τὴν ἐπ. β' (Τοῖς ὁμιληταῖς) τοῦ Σχολαρίου τῆς συλλογῆς τοῦ κώδ. Laur. 74, 13[5]. Καὶ ἐνταῦθα διαμαρτύρεται οὗτος διότι ἐλαφρᾷ τῇ συνειδήσει προσάπτουν οἱ συκοφάνται αὐτῷ μομφὴν ἐπὶ λατινισμῷ, ἐπειδὴ ἐπιθυμῶν νὰ προτρέψῃ τοὺς ὁμοφύλους πρὸς κτῆσιν Ἑλληνικῆς παιδείας προβάλλει αὐτοῖς τοὺς Ἰταλούς, τοὺς ποτὲ βαρβάρους οἵτινες νῦν μελετοῦν τὴν Ἑλληνικὴν σοφίαν καὶ ἑλληνίζουν καλλίτερον τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων (παρατήρησις δυστυχῶς μὴ παύσασα καὶ σήμερον ἀφισταμένη τῆς πραγματικότητος): *καὶ γένη μὲν Ἰταλῶν ταῖς τῶν λόγων ἐπιστήμαις προσέχουσι, τὰ πρότερον ὑφ' ἡμῶν ἐν μοίρᾳ τεταγμένα βαρβάρων... καὶ οἱ μὲν τῆς ἡμετέρας φωνῆς φροντίζουσιν καὶ μεγίστων τιμῶν αὐτοῖς ἀφορμὴ τὸ δόξαι γοῦν ἑλληνίζειν, ἡμεῖς δὲ τῆς ἡμετέρας οὐ συνίεμεν γλώττης, καὶ νῦν ἐν Ἰταλοῖς Ἕλληνες τῶν ἐνταῦθα βελτίους. Ἐῶ δὲ τὴν ἄλλην ἐκείνων σοφίαν, καθ' ἣν οὐδενὸς τῶν παλαιῶν ἀπολείπονται. Ἐρῶ γὰρ τἀληθῆ, κἂν μυριάκις λατινίζειν με φῶσιν οἱ συκοφάνται, οἳ τὸ μῖσος ἄλλως οὐκ ἔχοντες καὶ τὸν φθόνον ἐκπλῆσαι ἐπὶ τὰς διαβολὰς καταφεύγουσι καὶ δυσμενὲς ἡγοῦνται τὸ φίλον καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκπολεμοῦσι τοὺς ἐπὶ καιροῦ συμμαχήσοντας* καὶ περαιτέρω διασκεδάζων τὰς διαβολὰς ἀπολογεῖται καὶ ὁμολογεῖ: *Ἀλλ'*

1. Ἅπαντα, τ. I, σ. 379, 34-38.
2. Αὐτόθι, σ. 381, 11-13.
3. Αὐτόθι, σ. 886, 13-14, 31-34.
4. Αὐτόθι, σ. 389, 21-24.
5. Ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Π.Π., τ. Β', σσ. 272-281 = Ἅπαντα, τ. IV, σσ. 403-410.

οὐδὲ τῆς τῶν λόγων ἐπιστήμης ἐκείνους θαυμάζων καὶ τῆς ἐν τοῖς δόγμασιν ἀληθείας εὐθὺς ἡγοῦμαι κυρίους, καὶ καθάπερ τῆς ἄλλης σοφίας, οὕτω καὶ τῆς περὶ τὴν πίστιν ἀκριβείας ἀποφαίνομαι τοὺς ἡμετέρους ἔλαττον ἔχειν ἐκείνων· ἡμῖν γὰρ ἄνευ σοφίας ἡστινοσοῦν ἔξεστιν ἐπὶ τὰς κοινὰς καταφεύγειν δόξας καὶ τούτῳ μόνῳ νικᾶν ὑπ' ἐκείνων ἐγκαλουμένοις καὶ κρατεῖν ὥστ' ἀσφαλῶς ἐχομένοις...[1]. Καὶ περιλαμβάνεται μὲν ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἰς τὴν συλλογὴν των 18 ἐπ., ὧν τινας ὁ συγγρ. κατατάσσει εἰς τὰ ἀμφιβόλου γνησιότητος ἔργα τοῦ Σχολαρίου (σσ. 389-392), ἀλλ' εἰδικῶς περὶ αὐτῆς οὐδὲν τεκμήριον περὶ μὴ γνησιότητος προσάγεται οὐδὲ εἶναι δυνατὸν μετὰ ἀποδεικτικότητος νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ πατρότης αὐτῆς.

Δὲν εἶναι λοιπὸν στοιχεῖον ἀμφισβητήσεως γνησιότητος ἡ ἐμπεριεχομένη ἐν τῷ Λόγῳ ἀπολογητικῷ μνεία τῆς ἀποδόσεώς ποτε ὑπὸ ἀμαθῶν εἰς τὸν Σχολάριον τῆς κατηγορίας τοῦ λατινόφρονος. Τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ἀλλαχοῦ, εἰς ἀναμφιβόλου γνησιότητος ἔργον, τὸ σωθὲν αὐτόγραφον ἀπόσπασμα τοῦ λόγου πρὸς Βησαρίωνα (Ζήσης, σσ. 107 καὶ 283-285), ὅτι ὑπέστη, οὐχὶ διότι ἁπλῶς ἐσπούδαζε τὴν Λατινικήν, ἀλλ' ἐπειδὴ πρὸ τῆς συνόδου ἐμφορούμενος πνεύματος εὐρυτέρας καὶ ἀνεπηρεάστου ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων ἐμελέτα τὰ θεολογικὰ ἔργα τῶν Λατίνων διδασκάλων πρὸς σχηματισμὸν ἰδίας ἀντιλήψεως καὶ ἐνίοτε ἀνελάμβανε καὶ ἔργον διασκεδάσεως ἀσυστάτων κατ' αὐτῶν κατηγοριῶν. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἀφορμὴ καταφορᾶς κατ' αὐτοῦ, ὡς ὁμολογεῖ: *δι' ἃ δὴ καὶ λατινόφρων ἤκουον. καὶ οἱ φθονοῦντες ἐντεῦθεν εὐφυῶς ἐπεχείρουν οὐκ ἔχοντες ὅθεν ἐπιβουλεύσουσι... τότε δὴ τὰ μὲν Λατίνων σέβων καθάπαξ, τῶν δ' ἡμετέρων καταφρονῶν καὶ σαφὴς πολέμιος ὢν ἐνομίσθην...*[2]. Ἴσως αἱ κεναὶ ἀλλὰ διατυπωθεῖσαί ποτε ὑπὸ ἀντιπάλων τοῦ Σχολαρίου συκοφαντίαι ἐπὶ λατινισμῷ ἦσαν ἡ εὐλογοφανὴς ἀφορμὴ τοῦ διασυρμοῦ αὐτοῦ διὰ τῆς ἀποδόσεως εἰς αὐτὸν τῶν νόθων καὶ παρεγγράπτων συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα οὔτε εὐρύτητα ἀντιλήψεων μαρτυροῦν οὔτε εἰλικρινῆ διάθεσιν θεολογικῆς συζητήσεως, ἀλλ' εἶναι κήρυγμα ἀνεπιφύλακτον ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῶν Λατίνων. Εἰς τοῦτο ἀσφαλῶς ὡδήγει τινὰς καὶ τὸ ὅτι διὰ λόγους ἀκαιρίας ἔλεγέ ποτε (ὁ γνήσιος Σχολάριος) ὅτι δὲν ὀνομάζει τοὺς Λατίνους αἱρετικούς, ἀλλ' ἀφήνει τοῦτο εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ[3].

Τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ κωδ. Laur. 74, 13 ἡ πατρότης ἀμφισβητεῖται ὑπὸ τοῦ συγγρ., ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ προσαγόμενα τεκμήρια δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν ἐπὶ ὅλων τῶν ἐπιστολῶν διὰ τοῦτο κατατάσσει αὐτὰς

1. Αὐτόθι, σσ. 275, 21-22, 27 - 276, 4, 10-16 (Λάμπρος) = σσ. 405, 31-32, 37 - 406, 6, 13-18. (Ἅπαντα).
2. Ἅπαντα, τ. III, σ. 116, 18-20, 26-27.
3. Ἀπολογία σύντομος, 12 : Ἅπαντα, τ. III, σ. 95, 18-30 (τῷ 1448/9).

εἰς τὰ ἀμφιβαλλόμενα καὶ οὐχὶ εἰς τὰ νόθα ἔργα. Κυρίως προσβάλλεται ἡ γνησιότης τῶν ἐπ. 5, 11 καὶ 15. Πλέον ὕποπτος ἐξ αὐτῶν θεωρεῖται ἡ ἐπ. 15 ἀπευθυνομένη τῷ πάπᾳ Εὐγενίῳ, ὡς περιέχουσα πληθὺν κολακευτικῶν ἀποστροφῶν πρὸς αὐτόν, ἂν καὶ καὶ ὁ Εὐγενικὸς αὐτός, ἀρχομένης τῆς συνόδου τῆς Φερράρας, εἰς προσφωνητικὸν λόγον πρὸς τὸν πάπαν, ἀπευθυνθέντα εἰς χρόνον ἀνύποπτον καθ' ὃν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προβλεφθῇ ἡ πορεία καὶ ἡ ἔκβασις τῶν συζητήσεων, δὲν ἐφείσθη φιλοφρονητικῶν φράσεων πρὸς αὐτόν. Ἡ ἐπ. 15 εἶναι συστατικὴ πρὸς τὸν πάπαν μοναχοῦ Λατίνου, ὅστις ὀνομάζεται *ἀδελφὸς Λοδίζιος νδε Ταρβύζιος*. Ἐπὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ *ἀδελφὸς* βασίζει ὁ συγγρ. τὴν σκέψιν μήπως καὶ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν εἶναι μοναχὸς (ὡς ὀνομάζων τὸν συνιστώμενον ἀδελφὸν) καὶ ἄρα δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Σχολαρίου, λαϊκοῦ ὄντος κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνόδου καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα. (σ. 391). Νομίζω ὅτι τὸ ἀδελφὸς ἀποδίδει τὸν ἄλλως γνωστὸν *φρέριον*, ὀνομασίαν χρησιμοποιουμένην πρὸς δήλωσιν Λατίνων μοναχῶν καὶ ὑπὸ τῶν λαϊκῶν τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Κωνστ. Ἀκροπολίτου καὶ τοῦ Δημ. Κυδώνη π.χ.

Δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ὁ ἀντιγράψας τὰς 18 ἐπιστολὰς ταύτας γραφεὺς εἶναι Λατῖνος ἑλληνομαθὴς (ἄλλως τε τοῦτο μαρτυρεῖ τὸ ὅτι μετέτρεψε τὸ ἐπώνυμον *Κουρτέσης* τῆς ἐπιγραφῆς εἰς *Κουρτέζης*, ὡς σημειοῖ ὁ συγγρ., σ. 390) καὶ διὰ τοῦτο ἠλλοίωσεν ἐπίτηδες καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐπ. 18, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγρ. ἐν σσ. 391-392. Οὐδὲ διευκρινεῖται ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῶν Oeuvres complètes τί ἐννοοῦν οὗτοι λέγοντες περὶ τοῦ κώδ. (τ. IV, σ. XXVII) ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ ὡς αὐτόγραφος. Ὑπάρχει ὁμοιότης γραφῆς πρὸς τὰ σωθέντα αὐτόγραφα τοῦ Σχολαρίου ἢ ἁπλῶς φέρει διαγραφὰς καὶ διορθώσεις χειρὸς συμπιπτούσης πρὸς τὴν τοῦ Σχολαρίου; Πάντως τὸ περὶ νοθεύσεως πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἐπὶ μιᾶς ἑκάστης ἐπιστολῆς ἰδιαιτέρως.

Τὸ φερόμενον ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ τοῦ λαυρεντιανοῦ κώδικος καὶ ἀλλαχοῦ τῆς μὴ αὐτογράφου χειρογράφου παραδόσεως σπανίως ἐπώνυμον τοῦ Σχολαρίου *Κουρτέσης*, τὸ ὁποῖον οὗτος εἰς τὰ αὐτόγραφά του οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησεν, ὀβελίζει ὁ συγγρ. ὡς τελείως ξένον πρὸς αὐτὸν καὶ ἀποδοθὲν εἰς τὸν Σχολάριον ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐπιχειρούντων νὰ δημιουργήσουν σύγχυσιν περὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ διὰ λατινικῆς προελεύσεως ἐπωνύμου νὰ φέρουν ἐγγύτερον αὐτὸν πρὸς τὸν φιλολατινισμὸν (σσ. 69-72, 390).

Νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συνδέσωμεν πρὸς λατινικοὺς κύκλους τὴν προέλευσιν τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ἄλλως σταθερῶς φέροντος τὸ οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Σχολάριος. Ἤδη εἶναι γνωστὸν ἐν τῇ βυζαντινῇ δημώδει γλώσσῃ τὸ Γαλλικῆς ἢ Ἰταλικῆς προελεύσεως *κουρτέσης* σημαῖνον τὸν κομψευόμενον[1], ἐκεῖθεν δὲ καὶ τὸ ἐπώνυμον *Κουρτέσης*, τὸ ὁποῖον φέρει πρὸ τοῦ

1. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 745.

Σχολαρίου, τῷ 1380, ἐν Πελοποννήσῳ ὁ ἱερεὺς καὶ νομικὸς Βασίλειος Κουρτέσης[1], μαρτυρεῖται δὲ καὶ ἐν Β. Ἠπείρῳ[2]. Καὶ παλαιότερον, ὥς με πληροφορεῖ ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ὃν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ, ἀπαντᾷ Κουρτέσης ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ ἔτους 1321 ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας Ἰωαννίνων[3]. Καὶ μεταγενέστερον, κατὰ τὸν αὐτόν, οἰκογένειαν Κουρτέση (1564) Κυπριακήν, ἑτέραν Κρητικὴν (1663) καὶ ἄλλην ἐκ Λεχαινῶν ὡς καὶ ἀγωνιστὴν ἐξ Ἀττικῆς πεσόντα τῷ 1826 Ἀθανάσιον Κουρτέσην γνωρίζει ὁ Λ. Χ. Ζώης, Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου, σ. 326. Ἐκ τοῦ ἐπωνύμου ἐπλάσθησαν καὶ τοπωνύμια ἐν Πελοποννήσῳ, Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ *Κουρτέσα*, ἡ καὶ *Κουρτέσι*, τό. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν πρόκειται περὶ ὀνόματος χρησιμοποιουμένου ἤδη ἐν Βυζαντίῳ καὶ ὡς προσηγορικοῦ καὶ ὡς κυριωνύμου, τὸ Κουρτέσης δὲν ἔχει πρόδηλον καὶ ἄνευ σκέψεως τὴν λατινικὴν ταυτότητα, ὥστε ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Σχολάριον νὰ ἀποσπᾷ αὐτὸν τοῦ Βυζαντίου καὶ νὰ συνδέῃ πρὸς τοὺς Λατίνους. Ἴσως ἦτο ἐπώνυμον ἀνῆκον εἰς τὸν Σχολάριον πρὸς μητρὸς ἢ ἀπεδίδετο εἰς αὐτόν, νεαρὸν καὶ εὐγενῆ, ὡς κοσμητικὴ προσωνυμία καὶ ἐπέζησε μετὰ ταῦτα.

Αἱ ἀνωτέρω ἀσήμαντοι παρατηρήσεις δὲν μειοῦν ἀσφαλῶς τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Θ. Ζήση, τὸ ὁποῖον, πέρα τῆς ἐπιστημονικῆς συμβολῆς, θὰ ἦτο ἀναμφισβήτου χρησιμότητος ὁποτεδήποτε καὶ ἂν ἐνεφανίζετο, ἀποκτᾷ ὅμως σήμερον ἰδιαιτέραν ἐπικαιρότητα, ὅτε ἀναζωπυρεῖται ἡ σκοπιμότης περὶ ἐλευθέρου διαλόγου καὶ θεολογικοῦ «ἀνοίγματος» πρὸς τοὺς Δυτικούς, πρὸς ὑπεύθυνον διαφώτισιν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῶν ἱερῶν ἀγώνων καὶ τῆς σταθερᾶς προσηλώσεως τῶν πατέρων καὶ μεγάλων διδασκάλων ἡμῶν εἰς τὰ πάτρια.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

---

1. Σ. Κουγέας, Ἑλληνικὰ Ε΄, 1932, σσ. 251-252. Ὑπετέθη καὶ ἀλβανικὴ καταγωγὴ τοῦ ὀνόματος, ἣν ἀπορρίπτει ὁ Κ. Ἠλιόπουλος, Ἀθηνᾶ ΝΒ΄, 1948, σ. 173, δεχόμενος παραγωγὴν ἐκ τοῦ προβηγκιανοῦ courtes, τοῦ δηλοῦντος τὸν ἁβρόν, φιλόφρονα, ἐράσμιον.

2. Π. Πουλίτσας, ΕΕΒΣ Ε΄, 1928, σ. 96.

3. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ ΙΒ΄, 1915, σ. 39, F. Dölger, Regesten IV, σσ. 87-88, ἀρ. 2460.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα μελέτας δημοσιευθείσας ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ γένος ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀλλοδαπῇ κατὰ τὰ ἔτη 1979-1980 καὶ σχετιζομένας πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΕΡΕΥΝΗΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΕΜ	= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΜ	= Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν (περ.), Βόλος.
Ἀθηνᾶ	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀμάλθεια	= (περ.), Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης.
Ἄνθρωπος	= Ὄργανον τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΠ	= Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
Βυζαντινὰ	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΓΠ	= Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΔΕΓΕ	= Δελτίον Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.
Διαβάζω	= Μηνιαία ἐπιθεώρηση τοῦ βιβλίου (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΙΕΕΕ	= Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.
Δίπτυχα	= Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΚΜΣ	= Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΧΑΕ	= Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι
Δωδώνη	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.
Δωδ. Χρον.	= Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ (περ.).
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΕΣΜ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΦΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

---

* Συνετάχθη ὑπὸ Στυλιανοῦ Κ. Λαμπάκη, φιλολόγου.

ΕΘ =Ἐκκλησία καὶ Θεολογία (περ.), Ἀθῆναι.
Ἐθνογραφικὰ =(περ.), Ναύπλιον.
ΕΓΔΣΧΑ =Εἰσηγήσεις τοῦ δεκάτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980 [«Ἑλληνικά», Παράρτημα 26].
ΕΙΝΣ =Ἐπετηρὶς Ἱδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΚΕΕ =Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (περ.), Λευκωσία.
Ἑλληνικά =(περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΦ =Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος (περ.), Ἀθῆναι.
ΗΕ =Ἠπειρωτικὴ Ἑστία (περ.), Ἰωάννινα.
Θεολογία =(περ.), Ἀθῆναι.
Θησαυρίσματα =(περ.), Βενετία.
Θρακικὰ =(περ.), Ἀθῆναι.
ΘΧ =Θεσσαλικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.
Ἰλισὸς =(περ.), Ἀθῆναι
Κάρπαθος =(περ.).
Κερ. Χρ. =Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ (περ.), Κέρκυρα.
ΚΛ =Κυπριακὸς Λόγος (περ.), Λευκωσία.
Κληρονομία =(περ.), Θεσσαλονίκη.
Κρητολογία =(περ.), Ἡράκλειον Κρήτης.
ΚΣ =Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.
ΚΧ =Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀργοστόλιον.
Λαογραφία =Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
ΛΔ =Λεξικογραφικὸν Δελτίον (Ἱστορ. Λεξικοῦ Ἀκαδημίας, περ.), Ἀθῆναι.
Λεσβιακὰ =Περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Λεσβιακῶν Μελετῶν, Μυτιλήνη.
ΛΣ =Λακωνικαὶ Σπουδαὶ (περ.), Ἀθῆναι.
Μακεδονικὰ =(περ.), Θεσσαλονίκη.
Μαντατοφόρος =Bulletin of Modern Greek Studies, Birmingham.
Μνημοσύνη =(περ.), Ἀθῆναι.
Μνήμων =(περ), Ἀθῆναι.
Μοναστηριολογία =(περ.), Ἀθῆναι.
ΝΕ =Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.
ΝΠ =Νέα Πορεία (περ.), Θεσσαλονίκη.
Ὁ Ἐρανιστὴς =(περ.), Ἀθῆναι.
Ὀνόματα =(περ.), Ἀθῆναι.
ΠΑΑ =Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΠΑΔΣΠΣ Α',Β' =Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1976-1978, τ. Β', αὐτόθι 1978 [=Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6].
Παρνασσὸς =(περ.), Ἀθῆναι.
ΠΑΣΗΣ =Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἠλειακῶν Σπουδῶν [=Πελοποννησιακά, Παράρτημα 7].

5 - 8 - 1981

ΠΑΣΘΣ =Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν, 1978 [=ΘΣ ΙΓ'].
ΠΑΣΜΣ =Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν [=Πελοποννησιακά, Παράρτημα 5].
Πελοποννησιακὰ =(περ.), Ἀθῆναι.
Πέταλον =Συλλογὴ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ περὶ τῆς νήσου Ἄνδρου (περ.), Ἄνδρος.
ΠΙΕΔΣΒΣ =Πρακτικὰ τοῦ ιε' Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. Ι. Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1979, τ. IV. Ἱστορία, Ἀθῆναι 1980.
Σερραϊκὰ Χρονικὰ =(περ.), Ἀθῆναι.
Σύμμεικτα =Περιοδικὴ ἔκδοσις Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀθῆναι.
ΤΑΜΚΒ =Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν, Ἀθῆναι 1980.
ΥΠ =Ὕδωρ ἐκ πέτρας. Περιοδικὴ ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις Κέντρου Μελέτης Ὀρθοδόξου Πολιτισμοῦ, Ἅγ. Νικόλαος Κρήτης.
ΦΓ =Φωκικὰ Γράμματα (περ.), Ἄμφισσα.
Φιλ.Πρωτ. =Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ (περ.), Ἀθῆναι.
Χιακὰ Χρονικὰ =(περ.), Ἀθῆναι.
AS =Abba Salama, A Review of the Association of Ethio-Hellenic Studies (περ.), Addis Abbeba.
BF =Byzantinische Forschungen (περ.), Amsterdam.
BMGS =Byzantine and Modern Greek Studies (περ.), London.
B-NJ =Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
Boll. Grott. =Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata (περ.), Roma.
BS =Balcan Studies (περ.), Θεσσαλονίκη.
Byzantinoslavica =(περ.), Πράγα.
Byzantion =(περ.), Βρυξέλλαι.
ByzSt =Byzantine Studies / Études Byzantines (περ.), Arizona.
BZ =Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
DOP = Dumbarton Oaks papers (περ.), U.S.A.
Emerita =(περ.), Madrid.
Glotta =Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache (περ.), Göttingen.
GOTR =The Greek Orthodox Theological Review (περ.), U.S.A.
GRBS =Greek, Roman and Byzantine Studies (περ.), U.S.A.
JÖB =Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (περ.), Wien.
OCA =Orientalia Christiana Analecta, Roma.
OCP =Orientalia Christiana Periodica (περ.), Roma.

RÉB =Revue des Études Byzantines (περ.), Paris.
RÉSEE =Revue des Études Sud-Est Européennes (περ.), Bucureşti.
RM =Rheinisches Museum (περ.), Γερμανία.
RSBN =Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici (περ.), Ρώμη.
Scriptorium =(περ.), Βρυξέλλαι.
SF =Südost-Forschungen (περ.), Γερμανία.
TM =Travaux et Mémoires (περ.), Paris.
VVr =Vizantijskij Vremennik (περ.), Μόσχα.
ZB =Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Γερμανία.
ZPE =Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (περ.), Γερμανία.
ZR =Zbornik Radova (περ.), Βελιγράδιον.

Α' — ΓΕΝΙΚΑ

Argyriou A., IIe colloque international des Néohellénistes des Universités Francophones (Strasbourg 28-29 avril 1978), Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 188-222.
Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. μη'+430.
Βασιλειάδη Δ., Ἁγιονόρος, Ἀθήνα 1979, 4ον, σσ. 214.
Δασκαλοπούλου Δ., Κίτσος Μακρῆς: ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἔργο καὶ τὰ ἔργα του, Διαβάζω 27, Ἰανουάριος 1980, σσ. 38-42.
Δετοράκη Θ., Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Δημ. Βικέλα στὸν Ἰωσὴφ Χατζηδάκη, Κρητολογία 9, 1979, σσ. 23-35.
Κακλαμάνη Σ. Ε., Γνήσια ἀντανάκλαση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας (Ἄνθη Εὐλαβείας. Ἐπιμέλεια Α. Καραθανάση, Ἀθήνα 1978), Διαβάζω 22, Ἰούλιος 1979, σσ. 62-65.
Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Σύνοψις πεπραγμένων 1960-1980, Ἀθῆναι 1980, 12ον, σσ.90
Κεχαγιόγλου Γ., Οἱ ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Μαντατοφόρος 15, 1980, σσ. 5-66.
Κριαρᾶ Ε., Τὸ β' διεθνὲς συμπόσιο νεοελληνιστῶν τῶν γαλλόφωνων πανεπιστημίων, ΝΕ 106, 1979, σσ. 1653-1655.
Μουρούτη-Γκενάκου Ζωῆς, Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καὶ ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν παιδείαν τοῦ γένους, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. ιε'+271.
Μπακιρτζῆ Χ., Α' Διεθνὲς Συμπόσιον «Bulgaria Pontica Medii Aevi», Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 424-426.
Νικητιάδου Ν. Ε., Τὰ ἐν Καρπάθῳ φυόμενα καὶ ἐν Ἁγίᾳ Γραφῇ ἀναφερόμενα φυτά, Θεολογία 51, 1980, σσ. 545-577, 871-917.
Ξανθουδίδου Σ., Μελετήματα. Ἐπιμέλεια Νικολάου Παναγιωτάκη - Θεοχάρη Δετοράκη, μὲ προλογικὸ σημείωμα τοῦ δημάρχου Ἡρακλείου Μανόλη Καρέλλη, Ἡράκλειο 1980, 8ον, σσ. ι' + 526 + 24 πίν.
Ξύδη Θ., Ὑμνογραφικὲς ἀπηχήσεις στὸν Παλαμᾶ, ΝΕ 107, 1980, σσ. 359 - 370.
— Τὸ Βυζάντιο στὴ θεατρικὴ δημιουργία τοῦ Ἄγγελου Τερζάκη, ΝΕ 108, Χριστούγεννα 1980, σσ. 139-147.
Παπαδοπούλλου Θ., Διαμόρφωση καὶ ἐπιστημολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου «Ἑλληνισμός», ΕΕΦΣΠΘ 17, 1978, σσ. 273-296.

Παπαδοπούλου Θ. Ι., Ἀντώνιος Κοραῆς. Ἕνας πρόγονος τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Χιακὰ Χρονικὰ 10, 1978, σσ. 89-98.
Παπαϊωάννου Α. Γ., Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Ἰω. Βελούδη στὸν Μ. Γεδεὼν καὶ στὸν Κ. Σάθα, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 299-313.
Παπασπύρου - Καραδημητρίου Ε., Ὁ Δημήτρης Λουκόπουλος καὶ τὸ ἔργο του, ΔΙΕΕ 23, 1980, σσ. 565-609.
Πλατάκη Ε., Τὸ φυτὸ *νευρίδα* τῆς Νίδας, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 95-96.
Πουρναροπούλου Κ. Γ., Ἕλληνες ἰατροὶ καὶ σοφοὶ λόγιοι ἀπὸ τὸ Βυζάντιον εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, Παρνασσὸς 21, 1979, σσ. 47-53.
Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου Γ., Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς Ἑπτανησίων πρὸς τὸν Παν. Χιώτη, ΕΙΝΣ 1, 1979-80, σσ. 171-194.
Σαββίδη Γ. Π., Βαλαωρίτης καὶ Σάθας: μιὰ γόνιμη φιλία, ΝΕ 106, Χριστ. 1979, σσ. 71-83.
Sideras A., Entwicklungsphasen der Neugriechischen Literatur, ZB 16, 1980, σσ. 186-200.
Σκλαβενίτη Τ. Ε., Σχόλιο στὴ «δεύτερη» ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Πατούσα (1710), Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 144-150 + 1 πίν.
Tillyrides A., Unpublished letters of Simos Menardos, ΚΣ 43, 1979, σσ. 181-196.
Τωμαδάκη Ν. Β., Φιλολογικὸν μνημόσυνον Ἀναστασίου Ὀρλάνδου (11.12.1980), ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 387-389.
Φασουλάκη Σ., Περὶ τὰς «Βυζαντινὰς Μελέτας»: τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀλ. Πασπάτη πρὸς τὸν Κων. Σάθαν, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 265-268.

Β' — ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀγγελίδη Χ. Γ., Ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἰωάννινα 1980, 8ον, σσ. ι' + 224.
Angelou Ath., Nicholas of Methone: The Life and Works of a Twelfth-Century Bishop, «Byzantium and the Classical Tradition», Birmingham 1981, σσ. 143-148.
Alissandratos J., The structure of the Funeral Oration in John Chrysostom's Eulogy of Meletius, ByzSt 7, 1980, σσ. 182-198.
Βασιλείου Π., Ὁ αὐτόγραφος «Θρῆνος τῆς Θεοτόκου» τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ, Ἑλληνικὰ 32, 1980, σσ. 267-287.
Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Ἀ., Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ Γρηγορίου Ἀκινδύνου πρὸς τὸν μητροπολίτην Κορινθίας Ὑάκινθον, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 91-97.
Γόνη Δ. Β., Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α', Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 378 + 46 πίν.
Demetracopoulos Ph., The exegeses of the Canons in the twelfth century as school texts, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 143-157.
Δετοράκη Θ. Ε., Κοσμᾶς ὁ μελῳδός. Βίος καὶ ἔργο [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28], Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. 260.
— Ρωμανικαὶ ἐπιδράσεις εἰς τὴν ποίησιν Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 223-230.
Δημητρίου Κυδώνη, Θωμᾶ Ἀκυινάτου: Σούμμα Θεολογικὴ ἐξελληνισθεῖσα. Τόμος δέκατος ἕκτος. Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως καὶ παρουσιάσεως ὑπὸ Φωτίου Α. Δημητρακοπούλου, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. 96 [Corpus philosophorum Graecorum recentiorum, II, 16].

Δ ρ ί τ σ α Δ. Λ., Σύντομος μορφολογική ἐπισκόπησις ἐνίων ὁμιλιῶν Ἀστερίου ἐπισκόπου Ἀμασείας, Θεολογία 50, 1979, σσ. 947-958.
Ζ ή σ η Θ. Ν., Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Δ' Μουζάλων (παράρτημα: Μουζάλωνος, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος), ΕΕΘΣΠΘ 23, 1978, σσ. 233-330·
— Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος - συγγράμματα - διδασκαλία [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30], Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 556.
T h e o d o r i d i s C h r., Die Abfassungszeit der Epimerismen zu Homer, BZ 72, 1979, σσ. 1-5.
— Zum Aristophanes - Scholion Thesm. 868, Mnemosyne 32, 1979, σσ. 162-163.
— Der Hymnograph Klemens terminus post quem für Choiroboskos, BZ 73, 1980, σσ. 341-345.
Κ α λ λ έ ρ γ η Η. Μ., Ὁ κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰώνα Θωμᾶς Τριβιζᾶνος, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. 400.
Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ Κ. Β., Συμβολαὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρεύνης τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μ. Βασιλείου, ΕΦ 61, 1979, σσ. 19-139.
Κ α λ ο κ ύ ρ η Κ. Δ., Παρατηρήσεις στὸν Κανόνα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 113 - 128.
K a m b y l i s A., Epiphyllides. Neunzig kritische Bemerkungen zu byzantinischen Prosatexten, «Kyklos. Griechisches und Byzantinisches Rudolf Keydell zum neunzigsten Geburtstag», Berlin 1978, σσ. 129-170.
— Beiläufiges zur byzantinischen Ilias des cod. Paris. Suppl. Gr. 926, JÖB 29, 1980, σσ. 263 - 273.
K a r p o z i l o s A., Seventeen letters of Gregorios Akindynos (Cod. Monac. Gr. 223), Collectanea Byzantina (OCA 204), Ρώμη 1977, σσ. 65-117.
Κ α ρ π ο ζ ή λ ο υ Α., Ἰωάννης Μαυρόπους, Ἰωάννινα 1979, σσ. 274.
C a t a f y g i o t o u - T o p p i n g E., Mary at the Cross: St. Romanos' Kontakion for Holy Friday, ByzSt 4,1, 1977, σσ. 18-37.
Κ ο μ ί ν η Α. Δ., Ἡ Ὑπαπαντὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν ποίησιν, θύραθεν καὶ λειτουργικήν, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 215 - 235 [ἐν σσ. 229 - 235 ἐκδίδεται Γεωργίου Νικομηδείας κανὼν προεόρτιος εἰς τὴν Ὑπαπαντήν].
Κ ο τ ζ ι ᾶ - Π α ν τ ε λ ῆ Π., Τὸ «περὶ τῶν σοφιστικῶν ἐλέγχων» τοῦ κώδικα Marc. Gr. XI, 22, ΕΕΦΣΠΘ 18, 1979, σσ. 207-221.
Κ ο υ ρ ο ύ σ η Σ. Ι., Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ καὶ Ἀνδρονίκου Ζαρίδου. Παρατηρήσεις χρονολογικαί, προσωπογραφικαὶ καὶ ἑρμηνευτικαί, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 291-386.
Κ υ ρ ά τ σ ο υ Δ ι ο ν υ σ ί ο υ Κ., μητροπ. Δράμας, Ἱεραὶ ἀκολουθίαι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς «Εἰκοσιφοινίσσης», ἐν Δράμᾳ 1980, 12ον.
K y r i a k i s M. J., Medieval European Society as seen in two Eleventh-century texts of Michael Psellos, ByzSt 3,2, 1976, σσ. 77-100, καὶ 4, 1977, σσ. 67-80, 157-188.
Κ υ ρ ι α κ ο π ο ύ λ ο υ Κ. Θ., Προβλήματα περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἐπισκόπου Ἄργους, (852; - 922;), Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 262 - 270.
L e m e r l e P., Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὑμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν δέκατο αἰώνα. Μετάφραση Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981, 12ον, σσ. 476.
M a t h i o p u l u - T o r n a r i t u E., Klassisches und Klassizistisches im Statuenfragment von Niketas Choniates, BZ 73, 1980, σσ. 25-40.

Μ α ν ι ά τ η Τ. Θ., Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ: Ἡ παράφραση τοῦ κανόνα στὴν Μεγάλη Πέμπτη Κοσμᾶ τοῦ Μαϊουμᾶ, Δίπτυχα 1,1979, σσ. 194-238+2 πίν.
M a r k o p o u l o s A., La vie de Saint Georges d'Amastris et Photius, JÖB 28, 1979, σσ. 75-82.
Μ α σ τ ρ ο δ η μ ή τ ρ η Π. Δ., Ἕλληνες Λόγιοι (ιε' - ιθ' αἰῶνες). Μελέτες καὶ κείμενα, τόμος Α', Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. 202 + 9 πίν.
Μ α τ ζ ώ ρ ο υ Γ. Δ., Ἡ οὐσία τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως, ΕΦ 60, 1978, σσ. 295 - 309.
Μ π α ρ τ ζ ε λ ι ώ τ η Λ. Κ., Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι ὡς ἔκφρασις τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ κατὰ τὸν ιε' αἰώνα, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 240.
Μ π ο ζ ώ ν η Γ., Ἀνέκδοτον μελέτημα τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, «Περὶ κόσμου καὶ τῆς κατ' αὐτὸν φύσεως», Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 97-103.
N i a r c h o s C o n s t., The Philosophical Background of the Eleventh - Century Revival of Learning in Byzantium, «Byzantium and the Classical Tradition», Birmingham 1981, σσ. 127-135.
Ν ι κ ο δ ή μ ο υ Ἁ γ ι ο ρ ε ί τ ο υ, Ἀπάνθισμα λίαν κατανυκτικῶν εὐχῶν, ἔκδ. β', ἐν Βόλῳ 1980, 8ον, σσ. 112.
Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Ἀ γ γ. Π., Ἐπιστολὴ Μάρκου τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιον, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979 - 1980, σσ. 331 - 344.
Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Π. Γ., Ἡ πελοποννησιακὴ γραμματεία κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεσαιωνικὴν περίοδον, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 241 - 244.
Π α π α β α σ ι λ ε ί ο υ Ἀ ν δ ρ. Ν., Εὐθύμιος - Ἰωάννης Ζυγαδηνός. Βίος - συγγραφαί, ἐν Λευκωσίᾳ ²1979, 8ον, σσ. XXXVII + 487.
Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ Σ., Μεγάλου Βασιλείου βιογραφικὸ σχεδίασμα, ΕΘ 1, 1980, σσ. 15 - 86.
— Χρονολογικὸς πίνακας τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεολογία 51, 1980, σσ. 77 - 86.
Π α π ά ζ ο γ λ ο υ Γ. Κ., Ὁ κατὰ Λατίνων δικανικὸς λόγος τοῦ Ἰωσὴφ Φιλάγρη, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 281 - 311.
— Χειρόγραφα ἔργα Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτόν, Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 183 - 187.
Π α π α θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ Μ., Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου τὰ Σχέδη τοῦ μυός, Παρνασσὸς 21, 1979, σσ. 377 - 399.
P a s c h o s P. B., Gabriel l'Hymnographe Kontakia et Canons, Θεολογία 48, 1977, σσ. 248 - 284, 489 - 525, 825 - 843, 49, 1978, σσ. 96 - 125, 528 - 563, 834 - 887, 50, 1979, σσ. 90 - 121, 320 - 348, 502 - 519 + 16 πίν. (σσ. 520 - 535), καὶ αὐτοτελῶς Paris - Athènes 1978-1979, 8ον, σσ. 341.
Π ά σ χ ο υ Π. Β., Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς καὶ Ἅγιος Παντελεήμων, Ἀθῆναι 1979, σσ. 68.
— Ἅπαντα τὰ Ὑμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἤτοι κριτικὴ ἔκδοσις πάντων τῶν κατανυκτικῶν καὶ ἀντιαιρετικῶν Στιχηρῶν καὶ Μακαρισμῶν τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (ιδ' αἰ), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν χειρογράφων κωδίκων (editio princeps), Θεολογία 51, 1980, σσ. 108 - 145, 301 - 332, 462 - 489, 748 - 781 καὶ 52, 1981, σσ. 100 - 140, 255-285 (συν.).
Π ο λ ί τ ο υ Ν. Γ., Πηγαὶ καὶ περιεχόμενον τῶν περὶ εἱμαρμένης κεφαλαίων τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. 158.
— Ἡ ἐξουσία. Σπουδὴ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοδ. Μελιτηνιώτου, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979 - 1980, σσ. 345 - 375.
Σ ά θ α Κ. Ν., Ἱστορικὸν Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν,

ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὸ Κρητικὸν Θέατρον (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως 1878 ἐν Βενετίᾳ), Ἀθῆναι 1979, 12ον, σσ. υκ'.

Σοφιανοῦ Δ. Ζ., Ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία καὶ ὁ ἀρχικὸς ἀνέκδοτος βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων († 1544, Θεσσαλονίκη), ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979 - 1980, σσ. 231 - 281 + πίν. Η'.

Spiteris G., I dialoghi di Nicolas Mesarites coi Latini: opera storica o finzione letteraria, Collectanea Byzantina (OCA 204), Ρώμη 1977, σσ. 181 - 186.

Στασινοπούλου Μ. Δ., Ἡ ποίηση Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Φιλ. Πρωτ. 38, 1981, σσ. 15-19.

Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., Ἀνέκδοτο «Ὑπόμνημα» τοῦ πατριάρχη Ἀντωνίου Γ' Στουδίτη (974 - 979), Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 179 - 191 + 2 πίν.

Τριανταφύλλου Κ., Αἱ περὶ Ἀρέθα σπουδαὶ καὶ ὁ Σωκράτης Κουγέας, ΛΣ 4, 1979, σσ. 369 - 375.

— Ὁ ἐκ Πατρῶν ποιητὴς Νικηφόρος (ιβ' αἰ). Νέα ἔκδοσις τῶν διασωθέντων στίχων του, Ἀθηνᾶ 77, 1978 - 79, σσ. 199 - 209.

Τσάμη Δ. Γ., Τὰ ἁγιολογικὰ ἔργα τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΘΣΠΘ 23, 1978, σσ. 7 - 22.

— Ἰωσὴφ Καλοθέτου συγγράμματα. [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 560.

Tsirpanlis C. N., The career and writings of Nicolas Cabasilas, Byzantion 49, 1979, σσ. 414 - 427.

Τσολάκη Ε. Θ., Κωνσταντίνου Μανασσῆ Ὁδοιπορικόν, Λόγ. Ι, στ. 125 - 145, Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 492 - 494.

— Ποικίλα [Ἅγιος Γεώργιος ὁ Γοργὸς - Γνωμικὰ ἀπὸ τὴν Σύνοψιν Χρονικὴν τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ Στίχοι παραινετικοὶ εἰς τὴν ματαίαν δόξαν τοῦ βίου (Bodl. Barocc. gr. 197., φφ. 664 r+v καὶ 669v)], ΕΕΦΣΠΘ 18, 1979, σσ. 447 - 488.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ἱερομονάχου Βενεδίκου Τζανκαρόλου κτίτορος καὶ ἡγουμένου τῆς ἱ. μονῆς Ὁδηγητρίας (Γωνιᾶς) ὑμνογράφου κλπ., Βίος καὶ ἔργον, Κρητολογία 10-11, 1980, σσ. 5 - 34.

— Ὁ ἱερομόναχος Ἀθανάσιος Βαρούχας ὁ Κρὴς ὡς διασκευαστὴς καὶ μεταφραστὴς ἱερῶν κειμένων, ΕΙΝΣ 1, 1979 - 1980, σσ. 49 - 78.

— Μελέτιος ὁ Πηγᾶς. Περὶ τῶν ἱερῶν ὀρθοδόξων εἰκόνων, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979 - 1980, σσ. 1-30, 390.

— Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ Ματθαῖος ὁ Ρήτωρ καὶ διδάσκαλος καὶ ὑμνογράφος, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979 - 1980, σσ. 117 - 140.

Tomadakis N. B., Ancora «Iconodulia» e «Iconoduli», ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 282.

Φανουργάκη Β. Δ., Αἱ ᾠδαὶ Σολομῶντος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ὑμνογραφίας τῆς ἀρχαϊκῆς ἐκκλησίας [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 29], Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. 184.

Fatouros G., Die Autoren der zweiten Sophistik im Geschichtswerk des Niketas Choniates, mit besonderer Berücksichtigung von Eunapios und Philostratos, JÖB 29, 1980, σσ. 165 - 186.

Fatouros G. - Krischer T., Libanios Briefe, München 1980 (Tusculum), 16ον, σσ. 520 (ἐπιλογὴ μετὰ γερμ. μεταφρ. καὶ σχολίων).

Philippidis-Braat A., La Captivité de Palamas chez les Turcs : Dossier et commentaire, TM 7, 1979, σσ. 109 - 222.

Φουντούλη Ι., 550 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών, (: Σεπτέμβριος 1429), ΓΠ 62, 1979, σσ. 291 - 298.

Χρηστίδη Δ. Α., Γιὰ τὴ Βυζαντινὴ μίμηση τοῦ Λουκιανοῦ στὸν κώδ. Ambrosianus Gr. 655, Ἑλληνικὰ 32, 1980, σσ. 86 - 91.

Christides V., Once again Caminiates' «Capture of Thessaloniki», BZ 74, 1981, σσ. 7 - 10.

Χρήστου Π. Κ., Ἑλληνικὴ Πατρολογία. Τόμος Β'. Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, Θεσσαλονίκη 1978, 8ον, σσ. 1004.

Ψευτογκᾶ Β. Σ., Νικηφόρου Ἰταλοῦ περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ Λόγου (εἰσαγωγὴ - κείμενο - σχόλια), ΕΕΘΣΠΘ 23, 1978, σσ. 207 - 231.

— Ἡ ψευδοχρυσοστόμεια ὁμιλία στὸν Τίμιο καὶ Ζωοποιὸ Σταυρὸ (BHG³ 415 m καὶ 415n) εἶναι τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων; ΓΠ 62, 1979, σσ. 299 - 318.

— Φιλοθέου Κοκκίνου, πατριάρχου Κωνσταντινουπολεως, ἔργα. Τόμος 3. Λόγοι καὶ ὁμιλίες [ΕΕΘΣΠΘ, Παράρτημα 26. Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς Α'], Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. 314.

The Fall of the Byzantine Empire. A Chronicle by George Sphrantzes 1401 - 1477, translated by Marios Philippides, Amherst 1980, 8ον, σσ. 174.

Γ' — ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ἀλεξίου Σ., Ἡ συμβολὴ τοῦ Ρεθύμνου στὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση, Ἀμάλθεια 10, 1979, σσ. 171 - 180.

— Ἀκριτικά. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητος τοῦ κειμένου Ε - χρονολόγηση - ἀποκατάσταση χωρίων - ἑρμηνευτικά, Ἡράκλειο Κρήτης 1979, 8ον, σσ. 134,

— Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Μαντατοφόρος 13, 1979, σσ. 4 - 11.

— Βιτσέντσου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος. Κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. ριβ' + 556 + 8 πίν.

Βαλέτα Γ., Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακὴ δημοτικὴ πεζογραφία. Λόγοι - δοκίμια - συναξάρια, Ἀθήνα 1979, 12ον, σσ. 240.

Jochalas T. P., Gemeinsame Motive in der italienisch-Albanischen und der griechischen Volksdichtung, BS 21, 1980, σσ. 57-67.

Δετοράκη Θ., Τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο στὴ δημοτικὴ ποίηση τῆς Κρήτης, ΥΠ 3 - 4, 1979, σσ. 93-106.

— Γλωσσικὲς καὶ ἑρμηνευτικὲς παρατηρήσεις σὲ κρητικὰ κείμενα, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 123 - 134.

Ἐλευθερίου Σ., Γεώργιος Χορτάτσης (1550 - 1610 περ.). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Διαβάζω 27, Ἰανουάριος 1980, σσ. 54 - 65.

Ζαχαριάδου Ε. Α., Σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγηση τοῦ Θρήνου τῆς Ἀθήνας (1329), Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 25 - 28.

Kambylis A., Zum Gedicht auf den Tod des Kaisers Konstantin VII. Porphyrogennetos im Scylitzes Matritensis, BZ 72, 1979, σσ. 297 - 305.

Καραδημητρίου Α. Κ., Τὸ σχῆμα τοῦ ἀδυνάτου στὴν ἀρχαία καὶ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία, Παρνασσὸς 21, 1979, σσ. 67 - 83.

Κεχαγιόγλου Γ., Κριτικὴ ἔκδοση τῆς ἱστορίας Πτωχολέοντος. Θέματα ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας [ΕΕΦΣΠΘ, παράρτημα 22], Θεσσαλονίκη 1978, 8ον, σσ. 604.

Κομίνη Α., Ἄγνωστον ἔργον τοῦ Κυπρίου ἀντιγραφέως κωδίκων Ἰωάννου Σανκταμαύρα, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 7 - 19 + 3 πίν.

Μαυρομάτη Γ. Κ., Ἑλληνικὰ ἔγγραφα (δωρητήριο καὶ διαθῆκες) τῆς μητέρας

τῆς κόρης καὶ τῆς ἐγγονῆς τοῦ Βιτσέντζου 'Ιακ. Κορνάρου, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 206 - 254.

Μαυρομάτη Γ. Κ., Καὶ ἄλλοι στίχοι τῆς «Ρίμας Θρηνητικῆς» τοῦ Πικατόρου ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 121 - 122.

Μητσάκη Κ., «Ἡ Θυσία τοῦ 'Αβραὰμ καὶ περὶ τοῦ Παγκάλου 'Ιωσήφ»: Ἄγνωστο νεοελληνικὸ δημῶδες κείμενο στὴ βιβλιοθήκη «Λένιν» τῆς Μόσχας, ΝΕ 108, 1980, σσ. 1835 - 1846 + 2 πίν. (σσ. 1840 - 1841).

Oikonomidès N., L'«épopée» de Digènis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, TM 7, 1979, σσ. 375 - 397.

Παναγιωτάκη Ν. Μ., Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικὸς στιχουργὸς τοῦ 16ου αἰώνα στὴ Βενετία, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 113 - 152.

— 'Ο ποιητὴς τοῦ «'Ερωτοκρίτου», 'Αθήνα 1981 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν β' τόμο τῶν πεπραγμένων τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ('Ηράκλειο, 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976)], σσ. 329 - 395.

Παπαγεωργίου Σ., 'Ο «Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος», Διαβάζω 26, Δεκέμβριος 1979, σσ. 26 - 27.

Παπαδοπούλου Θ. Ι., Ραφαὴλ Βερνάτσα, Στιχούργημα γιὰ τὴ μετάνοια τοῦ ἁμαρτωλοῦ, Χιακὰ Χρονικὰ 11, 1979, σσ. 29-43.

Παπάζογλου Γ., 'Ανέκδοτη ὁμιλία Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ περὶ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 95-124.

Παπαθωμοπούλου Μ., Διορθώσεις στὸν Πόλεμο τῆς Τρωάδος. Συμβολὴ Β', Δωδώνη 8, 1979, σσ. 355-415.

Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη Ν., 'Ο «πιστικὸς βοσκὸς» καὶ τὰ ἔργα τοῦ Χορτάτση, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 80-97.

Περάνθη Μιχαήλ, 'Η 'Ελληνοβυζαντινὴ ποίηση ὡς τὴν Ἅλωση, Παρνασσὸς ΚΒ', 1980, σσ. 50-53.

Τσαβαρῆ Ι., Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Πουλολόγου, 'Ιωάννινα 1979.

Τσελίκα Α., Παχώμιος ὁ Αἰτωλός, ἄγνωστος μεταφραστὴς ἀσκητικῶν λόγων τοῦ Μ. Βασιλείου, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 279-298.

Τσοπανάκη Α. Γ., Φιλολογικὲς παρατηρήσεις στὴν Πανώρια καὶ τὸν Στάθη, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 57-75.

— Φιλολογικὲς παρατηρήσεις στὴν Διήγησιν 'Αλεξάνδρου (Ριμάδα), 'Ελληνικὰ 32, 1980, σσ. 141-160.

Τωμαδάκη Ν. Β., 'Η σχολικὴ ζωὴ εἰς τὴν δημώδη ποίησίν μας. Α'. 'Η παιδαγωγία τῆς βέργας ἢ βίτσας. Β'. Ἅγιος Βασίλειος Καισαρείας μαθητής. Γ'. Τὸ «φανερὸ σκολειό», 'Αθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 210, 228, 387-388 ἀντιστοίχως.

Christides V., Arabic influence on the Akritic cycle, Byzantion 49, 1979, σσ. 94-109.

Δ' — ΓΛΩΣΣΑ

'Ακαδημία 'Αθηνῶν. Λεξικὸν τῆς 'Ελληνικῆς γλώσσης Α', 'Ιστορικὸν λεξικὸν τῆς Νέας 'Ελληνικῆς, τόμος 4, τεῦχος 2 (γαρδαλώνω-γεροδάσκαλος), 'Αθῆναι 1980, 4ον, σσ. λβ' + 241-370.

'Αλεξίου Σ., 'Επιστημονικὰ Λεξικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς - Νέας 'Ελληνικῆς στὸν αἰώνα μας στὴν 'Ελλάδα, Μαντατοφόρος 16, 1980, σσ. 3-12.

'Αλισανδράτου Γ. Γ., Τὰ νεοελληνικὰ λεξικά. Συνοπτικὸ διάγραμμα, Διαβάζω 34, 1980, σσ. 30-44.

'Ανδριώτη Ν. Π., Νεοελληνικὰ παρατακτικὰ σύνθετα, 'Ελληνικὰ 32, 1980, σσ. 3-31.

Αὐγερινοῦ Ε. Σ., Hesychius ex Hesychio corrigendus. Ed. K. Latte I 1953, II 1966, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 303-350.

Vayacacos D. V., Les mots χώρα (pays - ville), χωρίον (village), κώμη (bourg) et πόλις (ville) comme noms de lieu dans la languc grecque, Onoma 22, 1978, σσ. 457-466.

Βαγιακάκου Δ. Β., Αἱ γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ σπουδαὶ διὰ τὴν Πελοπόννησον, ΠΑ'ΔΣΠΣ Α', σσ. 192-240.

— Γλωσσικὸν φυσιογνωστικὸν ἐράνισμα, ΛΔ 13, 1978, σσ. 5-20.

— Τὸ Πεταλίδι, ἀποικία Μανιατῶν, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 379-97.

— Αἱ γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ σπουδαὶ διὰ τὴν Λακωνίαν, ΛΣ 5, 1980, σσ. 271-376.

Βασιλικοπούλου - 'Ιωαννίδου 'Α., Λακωνία, Λάκωνες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ΛΣ 4, 1979, σσ. 3-13.

Βελισσαρίου Π., 'Αρκαδικαὶ τοπωνυμίαι, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, σσ. 120-121.

— 'Αρκαδικαὶ τοπωνυμίαι, Πελοποννησιακὰ 14, 1980-81, σσ. 322-323.

Γιοχάλα Τ. Π. (ἐκδ.), Τὸ ἑλληνο-ἀλβανικὸν λεξικὸν τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (φιλολογικὴ ἔκδοσις ἐκ τοῦ αὐτογράφου), [Πραγματεῖαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν 46], 'Αθῆναι 1980, 4ον, σσ. 424 + 70 πίν.

Δετοράκη Θ., 'Αθησαύριστα βυζαντινά. 'Εκατοντὰς δευτέρα καὶ τρίτη, 'Αθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 211-227.

Δρανδάκη Μ., Τὸ Πάνορμο τοῦ Ρεθέμνου, 'Ονόματα 5, 1980, σσ. 47-48.

Θαβώρη Α. Ι., 'Απὸ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ λεξιλογίου, 1. (ἀ)γρυκῶ (ἀ-γρικῶ, ἀ-γροικῶ, ἐ-γροικῶ κλπ.), 2. σαράβαλο, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 213-238.

— 'Η φράση «... καὶ τώρα εἷα ποῦ φθάνω» τῶν Προδρομικῶν ποιημάτων καὶ τὸ νεοελληνικὸ μόριο γιὰ (<γειὰ < εἰὰ < ἀρχ. εἷα), 'Αφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 9-23.

Thavoris A., Greek loan-words in modern Bulgarian, BS 20, 1979, σσ. 19-53.

Θαβώρη Α. Ι., Μερικὲς ἀκόμη δάνειες ἑλληνικὲς λέξεις στὴ βουλγαρικὴ γλώσσα καὶ ἰδιαίτερα στὶς διαλέκτους της, Δωδώνη 8, 1979, σσ. 343-353.

Theodoridis Chr., Zu drei Dichterstellen aus dem Lexicon des Photios, ZPE 35, 1979, σσ. 29-31.

— Vier Bruchstücke des Apollodoros von Athen, RhM 122, 1979, σσ. 9-17.

— Zum Lexicon des Photios 111, 9 und 122, 15 Reitzenstein, Glotta 57, 1979, σσ. 228-229.

Θωμοπούλου Ι. Α., 'Ελληνικὲς λέξεις στὰ αἰθιοπικά, AS 10, 1979, σσ. 163-168.

— Ἴμβρος, 'Ονόματα 5, 1980, σσ. 23-29.

— Τὸ ὄνομα Καπαντρίτι, 'Ονόματα 5, 1980, σσ. 61-63.

Καραναστάση Α., 'Ιστορικὸν Λεξικὸν τῶν 'Ελληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω 'Ιταλίας, ΛΔ 13, 1978, σσ. 43-67.

— 'Ενδιαφέροντα φωνητικὰ καὶ μορφολογικὰ φαινόμενα τοῦ ἰδιώματος Μαρτινιάνο τῆς 'Ελληνοφώνου περιοχῆς τοῦ Salento ('Απουλίας), ΛΔ 13, 1978, σσ. 69-82.

Καραποτόσογλου Κ., 'Η ἐτυμολογία τῆς λέξεως γάϊδαρος, ΚΣ 43,1979, σσ. 95-116.

— 'Ετυμολογικὰ σὲ λέξεις τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς γλώσσας [ἀζάπης, καραμουσέλι, σουγιάς, τζάγγρα], 'Ελληνικὰ 32, 1980, σσ. 338-350.

Κατσάνη Ν. Α., Τοπωνυμικὰ Ι, ΕΕΦΣΠΘ 18, 1979, σσ. 115-124.

Κατσουλέα Σ. Γ., 'Απὸ τὸ τοπωνυμικὸ τῆς 'Αργολίδας, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 87-99.

Κατσουλέα Σ. Γ., Τὰ τοπικὰ ἐπώνυμα στὴ Λακωνία, ΛΣ 4, 1979, σσ. 310-330.
— Ἀρχαιοπινῆ τοπωνύμια Μεσσηνίας, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 348-358.
— Τρικαλινὰ βαφτιστικὰ ὀνόματα τοῦ 16ου αἰώνα, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 285-349.

Kolias T., Ζάβα - ζαβαρεῖον - ζαβαρειώτης, JÖB 29, 1980, σσ. 27-35 + 1 πίν.

Κοντοσοπούλου Ν. Γ., Νεοελληνικὰ φωνητικά. Ἀλλόφωνα τοῦ λ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τῆς Ἀνατ. Ρωμυλίας, Ἀθηνᾶ 77, 1978–79, σσ. 191-197.
— Διαλεκτικὰ φαινόμενα ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ΛΣ 4, 1979, σσ. 302-309.

Contossopoulos N., Les dialectes néo-grecs à la lumière de l'Atlas Linguistique de l'Europe, Liber Amicorum Weijnen, Assen 1980, σσ. 285-289.

Κοντοσοπούλου Ν. Γ., Διάλεκτοι καὶ ἰδιώματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθήνα 1981, 12ον, σσ. XVI + 136.

Κουμανούδη Στεφ. Ἀ., Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων [ἐπανέκδοσις], προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. LXIX + 1168.

Κουρούση Σ. Ι., Αἶνος - Αἰν(ε)ιᾶνες, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σ. 198.
— *Βοτάνη καὶ πυρῖτις βοτάνη*, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 376.

Κρεκούκια Δ., Ἀρχαιοπινῆ στοιχεῖα στὸ ἀγροτοποιμενικὸ λεξιλόγιο τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 351-365.
— Ἡ παρετυμολογία στὸ ἠλειακὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 222-228.

Κριαρᾶ Ε., Ἡ χρησιμότητα τῶν γλωσσαρίων καὶ ὁ καταρτισμός τους, ΝΕ 107, 1980, σσ. 798-801.
— Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας, 1100-1669, τόμος Ζ', (ζαβά - καταθλιμμένος), Θεσσαλονίκη 1980, 4ον, σσ. οβ' + 414.

Κωστάκη Θ. Π., Παρατηρήσεις στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Φούρνων (Ἰκαρίας), Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 420-452.

Λίτινα Σ. Τ., Γύρω ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ Β. Κορνάρου. Ἡ ἀμφισβητουμένη λέξις «ἄτιε», Κρητ. Ἑστ., τεῦχ. 248-249, 1979, σσ. 449-450.

Μαλιγκούδη, Φ., Σλαβικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ Βιθυνία, Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 494-496.

Μαυρομάτη Γ. Κ., Ποιό ἦταν τὸ τοπωνύμιο «Μερκούρι» ποὺ ἀναφέρεται στὸν «Κατζοῦρμπο» τοῦ Χορτάτση; Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 285-289.

Μαύρου Τ., Συμβολὴ στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Ἀργολίδας, Ἐθνογραφικὰ 2, 1979-80, σσ. 23-36.

Μηνᾶ Κ. Μ., Ἐτυμολογίες νεοελληνικῶν λέξεων τῆς Ἠπείρου, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 105-116.

Μητσάκη Κ., Μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ μανιάτικου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ΛΣ 4, 1979, σσ. 331-339.
— Γλωσσικὴ ἀνάλυση τοῦ «Ἀκαθίστου Ὕμνου», Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 26-36.

Mitsakis K., A Linguistic Analysis of the «Akathistos Hymn», ByzSt 5, 1978, σσ. 177-185 (= Κληρονομία 11, 1979, σσ. 253-262).

Μουνδρέα Η. Λ., Τοπωνυμικὰ τῆς Μεσσηνίας (στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας), ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 181-200.

Μπουγάτσου Ι. Δ., Πρόδρομος συλλογὴ Κυπριακοῦ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ ὑπὸ Χαραλάμπους Μάλη, ΕΙΝΣ 1, 1979-80, σσ. 87-109.

Ντίνα Δ. Κ., Τὸ τοπωνυμικὸ τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 307-342.

Οἰκονομίδη Γ. Κ., Καὶ πάλι τὸ τοπωνύμιο Ἄρτα, Σκουφᾶς 6, 1980, σσ. 284-290.

Πάντου Π. Α., Θεσσαλός, Θεσσαλία καὶ συγγενῆ ἀνθρωπωνύμια, ΑΘΜ 5, 1979, σσ. 67-94.

Παπαχριστοδούλου Χ. Ι., Νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα στὴ Ρόδο καὶ στὴν ἄλλη Δωδεκάνησο, Ὀνόματα 5, 1980, σσ. 38-46.

Πατεράκη - Γαρέφη Μ., Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου «ἀγρός», Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 149-167.

Πελαντάκη Θ. Σ., Τὸ ὄνομα τῶν χωριῶν Μιξόρρουμα καὶ Καρῆνες Ρεθύμνου, Ὀνόματα 5, 1980, σ. 52.

Πιλαβάκη Κ., Συμπλήρωμα εἰς τὰ κυπριακὰ τοπωνύμια, ΚΣ 43, 1979, σσ. 261-305.

Πλατάκη Ε., Ἁγιώνυμα (καὶ τὰ συναφῆ) σπήλαια τῆς Κρήτης, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 5-18.
— Σαμὲς καὶ βοῦλλες αἰγοπροβάτων στὴν Κρήτη. Συμβολὴ στὴ σχετικὴ ὁρολογία, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 97-104.
— Τὰ ἀπὸ σο- (ἢ σω-) ἀρχόμενα σύνθετα ρήματα καὶ ὀνόματα τοῦ κρητικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος, Κρητολογία 9, 1979, σσ. 43-52.
— Σπήλιος - σπήλιοι, σπήλιο - σπήλια, Σπήλι - Σπήλια, Κρητολογία 9, 1979, σ. 84.
— Τὸ φυτὸ ἀζόγυρος καὶ τὰ συνώνυμά του, Κρητολογία 9, 1979, σ. 134.
— Τὸ τοπωνύμιον *Δόλωνας* εἰς τὴν Κρήτην, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 141-144.

Πολέμη Δ. Ι., Παρατηρήσεις εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἄνδρου. Συμβολὴ πρώτη (Πατούρια - Ἀπατούρια, Πατρίτσα, Λυγίδι - Λύδι - Λυδαῖο, Τζέο), Πέταλον 2, 1980, σσ. 191-210.
— Ἄνδρος καὶ Ἄντρος, Πέταλον 2, 1980, σσ. 211-213.
— Ὀνόματα Ἀνδρίων ἀφιερωτῶν τῆς Μονῆς Πάτμου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 213-214.

Sideras A., Zu den Theorien über die Herkunft der unteritalienischen Gräzität, SF 38, 1979, σσ. 226-239.

Σουμελίδου Α., Συμβολὴ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν καὶ βοτανικὴν κατάταξιν φυτῶν τινων τῆς ποντιακῆς χλωρίδος, ΑΠ 36, 1980, σσ. 104-219.

Σπανοῦ Κ., Τοπωνύμια τῆς Δεσκάτης, Ὀνόματα 5, 1980, σσ. 53-60.

Συμεωνίδη Χ., Ἡ λέξη «Μπούρτζι» ὡς προσηγορικὸ καὶ ὡς τοπωνύμιο, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 463-469.

Symeonidis Ch., Die Nominalendung -άντ(οι), -άντων, -άντα im neugriechischen Dialekt des Pontos, ΑΠ 36, 1980, σσ. 97-103.

Τζιτζιλῆ Χ., Λεξιλογικοὶ ἀρχαϊσμοὶ τῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων τῆς Δράμας, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 396-400.

Τομπαΐδη Δ. Ε., Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ὀνοματικοῦ συνόλου τῆς Ποντιακῆς, ΑΠ 36, 1980, σσ. 220-237.

Τσοπανάκη Α. Γ., Λεπίδα - πατελλιὰ - πατέλλα - ζόμιθος, Κρητολογία 9, 1979, σσ. 119-133.
— Γλωσσικὴ σημείωση, Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 502-503.

Τωμαδάκη Ν. Β., Τὰ εἰς -atum > -ᾶτον τῆς βυζαντινῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐπίδοσις αὐτῶν εἰς τὴν νεοελληνικήν, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 3-55, 389.
— Λούτερος, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σ. 172.
— Ἑλληνιστὶ καὶ Ρωμαϊστί, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σ. 190.
— Ἡ κατάληξις -άδα τῆς Νέας Ἑλληνικῆς καὶ ὁ σχηματισμός αὐτῆς, «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη, Ἀθῆναι 1980, σσ. 1-21 (ἀνατ.).

Τωμαδάκη Ν. Β., 'Αθανασίου Πικροῦ (καὶ ὄχι Σκληροῦ) γεωγραφικά, Β' εὐρωπαϊκοῦ καὶ ἀσιατικοῦ χώρου, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 1-8.

— Nazione = Κοινότης (καὶ φοιτητικὸν Σωματεῖον). Rettore = Πρόεδρος. Consul καὶ Sindico = Σύμβουλοι φοιτητικῶν σωματείων, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 164.

— Τὰ εἰς -ωρ λήγοντα οὐσιαστικά, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 222.

— Ἡ ἀδόκιμος Ρωμαιοσύνη καὶ ἡ ὑπόδουλος Ρωμιοσύνη, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 330.

— Ὁ ἀναντικατάστατος Ἑλληνισμός, ΕΙΝΣ Β', 1981-1982, σσ. 83-91.

Χαραλαμπάκη Χ., Παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐπιθέτων κατὰ τὴν περιγραφὴν προσώπων εἰς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Μαλάλα, ΛΔ 13, 1978, σσ. 21-42.

— Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν Θεσσαλικῶν «γλωσσῶν», ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 367-406.

— Παρασυνδέσεις κρητικῶν λέξεων μὲ ἀντίστοιχες γλῶσσες τοῦ Ἡσυχίου, «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, 'Αθῆναι 1980, σσ. 1-15 (ἀνατύπου).

Χαραλαμποπούλου Α. Λ., Φωνολογικὴ ἀνάλυση τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου, Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. η' + 196.

Χατζιδάκι Γ. Ν., Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι, τόμος Α', ἐν 'Αθήναις 1980 (φωτοτ. ἐπανέκδ.), 8ον, σσ. η' + 642.

Ε' — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

'Αργυρίου Α., Οἱ ἑλληνικὲς ἑρμηνεῖες στὴν 'Αποκάλυψη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ΕΕΘΣΠΘ 24, 1979, σσ. 357-380.

Vafiadis J. A., L'amour: La loi nouvelle selon Nicolas Cabasilas, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 33-42.

Βασιλειάδη Ν. Π., Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου, 'Αθῆναι 1980, 8ον, σσ. 564.

Βασιλείου ἀρχιμ. καθηγ. Σταυρονικήτα, 'Αββᾶς 'Ισαὰκ ὁ Σύρος, 'Αθῆναι 1981, 12ον, σσ. 47.

Βεργωτῆ Γ. Θ., Χρόνος καὶ λειτουργικὸν ἔτος, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 63-83.

Vikentios Damodos (1679/1700-1752) Θεολογία Δογματικὴ κατὰ συντομίαν ἤτε Συνταγμάτιον Θεολογικὸν (Prolegomena - Kritische Ausgabe - Kommentar). Inaugural - Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln vorgelegt von Erzpriester Georgios D. Metallinos aus Korfu - Hellas, Athen 1980, 12ον, σσ. 114* + 200 + 5 πίν.

Βίμπου Θ., μητροπολίτου 'Αθηνῶν, Συνοπτικὸ Θεματολογικὸ εὑρετήριο Ἑλλήνων Πατέρων, 'Αθῆναι 1979, 12ον, σσ. 182 [πρόκειται περὶ ἀνατυπώσεως τοῦ Εὑρετηρίου ἐκκλησιαστικῶν διδαχῶν, ἐκδοθέντος ἐν 'Αθήναις τῷ 1896, ἐμπλουτισμένον μετ' εἰσαγωγῆς καὶ πινάκων ὑπὸ Ν. Θ. Μπουγάτσου].

Geanakoplos D. J., St. Basil, «Christian Humanist» of the «Three Hierarchs» and Patron Saint of Greek Letters, GOTR 25, 1980, σσ. 94-102.

Γιαννοπούλου Β., Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον, Θεολογία, 51, 1980, σσ. 158-185, 379-405 (συν.).

Γρηγορίου Θαυματουργοῦ, ἡ κανονικὴ 'Επιστολή. Εἰσαγωγὴ - κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου - μετάφραση - σχόλια ὑπὸ Κ. Μ. Φούσκα, ΕΦ 60, 1978, σσ. 736-798 + 11 πίν. (σσ. 799-809).

Δημητροκάλλη Γ., Παναγία ἡ Πανύμνητος, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 53-54.

Dragas G. D., The Eternal Son (an essay on Christology in the early Church with particular reference to St. Athanasius the Great), AS 10, 1979, σσ. 18-54.

— A note concerning Athanasius' Soteriology, ΕΦ 61, 1979, σσ. 210-220.

— Nature and Grace according to St. Athanasius, ΕΘ 1, 1980, σσ. 513-554.

Δρίτσα Δ. Λ., Τὸ ρητορικὸν καὶ ποιητικὸν στοιχεῖον εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱππολύτου, Θεολογία, 50, 1979, σσ. 187-204.

— Μορφολογικὴ θεώρησις τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, Θεολογία 51, 1980, σσ. 536-544.

Ζήση Θ. Ν., Σχόλια εἰς τοὺς ἀρχαίους ἀπολογητάς, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 13-57.

Ζιάκα Γ. Α., Πίστις, ἐλπὶς καὶ σωτηρία κατὰ τὸ 'Ισλάμ, ΕΕΘΣΠΘ 23, 1978, σσ. 23-206.

Kallis An., Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild Nemesios' von Emesa, Münster 1978, 8ον, σσ. XXIV + 190.

Καρμίρη Ι. Ν., Ὁ ἐθνικισμὸς ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ, ΠΑΑ 52,1977, σσ. 181-198.

— Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, Θεολογία 51, 1980, σσ. 645-691, 52, 1981, σσ. 14-45.

Κόρδα Γ. Μ., Οἱ προφῆται εἰς τὸ Χρονικὸν τῆς Ἁλώσεως τοῦ Δούκα, 'Αντίδωρον Πνευματικὸν (τιμητικὸς τόμος Ι. Κονιδάρη), 'Αθῆναι 1981, σσ. 66.

Κοσκινᾶ Σ., ἐπισκόπου 'Αμφιπόλεως, Ἡ περὶ ἐσχάτων διδασκαλία τοῦ 'Αποστόλου Παύλου, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 1-32.

Κοτσμανίδη Β., 'Ορθόδοξος σωτηριολογία εἰς τοὺς ᾀσματικοὺς κανόνας τῶν ἀκινήτων δεσποτικῶν ἑορτῶν, Θεολογία 49, 1978, σσ. 907-923, καὶ 50, 1979, σσ. 204-230, 409-423.

Κυράτσου Διονυσίου Κ., μητροπ. Δράμας, Τὸ φῶς τοῦ Θαβὼρ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί, ἐν Δράμᾳ 1981, 12ον, σσ. 16.

Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας. Μετάφραση ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν Σ. 'Αγουρίδη, Σ. Βαρτανιὰν καὶ Γ. Γρατσέα, Γ. Μαραγκοῦ, Γ. Ρηγοπούλου, Σ. Φρέρη, Κ. Χιωτέλλη, 'Αθῆναι 1980, 4ον, σσ. XXX + 1038.

Μαντζαρίδη Γ. Ι., 'Αριστοτελικὴ 'Ηθικὴ καὶ Χριστιανισμός, Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς 35, 1979, σσ. 91-103.

Μαντζουνέα Ε., Ἡ ἰδιότης τοῦ ρασοφόρου μοναχοῦ, Θεολογία 50, 1979, σσ. 869-888.

Ματθαιάκη Τ. Ε., μητροπολίτου πρ. Παραμυθίας, Φιλιατῶν καὶ Γηρομερίου, Παρομοιώσεις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ΕΦ 61, 1979, σσ. 140-200.

Matsagouras E. G., Moral Development and Education. Educational Implications of the Early Greek Patristic Anthropology and their Relation to Modern Theories of Moral Education, Θεολογία 52, 1981, σσ. 163-198, 361-389 (συν.).

Μεθοδίου, μητροπολίτου 'Αξώμης, The Homoousion, AS 10, 1979, σσ. 5-17.

Μεταλληνοῦ Γ. Δ. Ἡ ἀνάμειξις τοῦ Κων. Οἰκονόμου εἰς τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικήν, Θεολογία 50, 1979, σσ. 536-566.

Moutsoulas E. D., Les Sermons Pascaux de Grégoire de Nysse, Θεολογία 51, 1980, σσ. 333-347.

— La découverte de Toura en Égypte et son importance, Θεολογία 51, 1980, σσ. 722-733.

Bonis K. G., Gregorios Palamas, der letzte der großen Byzantinischen Theologen (1296-1359), Θεολογία 50, 1979, σσ. 7-21.

— Ἡ ἑλληνικὴ Χριστιανικὴ Γραμματεία ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Δυτικήν, Θεολογία 50, 1979, σσ. 257-296.

Μπόνη Κ. Γ., Τὸ ἐν Toronto τοῦ Καναδᾶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸν συμπόσιον εἰς μνήμην τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεολογία 50, 1979, σσ. 473-501.
Bonis K. G., Basilios von Caesarea und die Organisation der Christlichen Kirche im vierten Jahrhundert, Θεολογία 51, 1980, σσ. 7-21, 209-221, 425-435, 633-644, 52, 1981, σσ. 7-13, 209-216 (συν.).
Μπουγάτσου Ν. Θ., Κοινωνικὴ διδασκαλία Ἑλλήνων Πατέρων. Κείμενα, Ἀθῆναι 1980, 12ον, σσ. μ' + 424.
Μπούμη Π. Ι., Τὰ ἀναθέματα Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ κανονικότης τῆς ἄρσεως αὐτῶν, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 254.
Νέλλα Παν., Ζῷον θεούμενον, Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. 315.
Νίκα Α. Θ., Θεόδωρος τῆς Ραϊθοῦ. Βίος - ἔργα - διδασκαλία, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. VIII + 170.
Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ ἑρμηνεία εἰς τοὺς ρν' ψαλμοὺς τοῦ προφητάνακτος Δαβίδ, ἐκδ. β', τ. Α', ἐπιμελείᾳ μον. Νικοδήμου Μπιλάλη, Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. ις' + 747.
Νικολάου Θ. Σ., Ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 59-92.
Οἰκονομάκου Γ. Ι., Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως «Λόγος» ἐν τῷ πρώτῳ ἐδαφίῳ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ΕΦ 61, 1979, σσ. 604-619.
Ὀρφανοῦ Μ. Α., Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον, Θεολογία 50, 1979, σσ. 47-70.
Orphanos M., The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers, Θεολογία 50, 1979, σσ. 763-778 καὶ 51, 1980, σσ. 87-107, 276-299, 436-461, 739-747.
Panagopoulos J., Göttliche und menschliche Gerechtigkeit am Horizont der Patristischen Tradition. Eine Skizze, Θεολογία 50, 1979, σσ. 159-171.
Παπαδοπούλου Ἀ. Μ., Ὁ μοναχισμὸς ἔναντι τῆς αἱρέσεως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν, Θεσσαλονίκη 1980, 12ον, σσ. 239.
Παπαδοπούλου Κ. Ν., Λειτουργικὰ σημειώματα, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 3-18.
Παπαδοπούλου Σ. Γ., Ἡ ἀλληλογραφία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεολογία 50, 1979, σσ. 297-319.
Παπαχαραλάμπους Ξ. Σ., Ἡ ἀληθὴς νηστεία κατὰ τὸ Τριῴδιον, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 308.
Πατρώνου Γ. Π., Ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τῆς ὀρθοδόξου Θεολογίας, Θεολογία 51, 1980, σσ. 348-378, 493-514, 800-832, 52, 1981, σσ. 141-162, 286-318.
Ρηγοπούλου Γ. Χ., Ἰησοῦς Χριστός, «ὁ ἄρτος ὁ ζῶν», Θεολογία 50, 1979, σσ. 132-158, 374-408.
Ροδοπούλου Π., Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου, Ἐκκλησιολογικὴ θεώρησις τοῦ τριακοστοῦ τετάρτου ἀποστολικοῦ κανόνος, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 1-11.
Ρωμανίδου Ι. Σ., Ἡ σπουδαιότης τῶν περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας ἐρευνῶν τοῦ Γ. Κονιδάρη διὰ τὴν δογματικὴν καὶ ἱστορίαν τῶν δογμάτων, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 167-177.
Scouteris C., Theotokos - Panaghia, ΕΦ 60, 1978, σσ. 365-377.
Στογιάννου Β., Ἡ Πεντηκοστὴ (Πρ. 2, 1-13), ΕΕΘΣΠΘ 24, 1979, σσ. 135-323.
Σωτηροπούλου Χ. Γ., Ἡ διὰ τῶν ἀρετῶν ἀπάθεια κατὰ τὸν Ἅγιον Μάξιμον τὸν ὁμολογητήν, Θεολογία 50, 1979, σσ. 567-593.

Τιμιάδη Α., μητροπολίτου Καλαβρίας, The Centrality of the Holy Spirit in Orthodox Worship, ΕΦ 60, 1978, σσ. 317-357.
Tsirpanlis C. N., Creation and History in the Thought of Clement of Alexandria, ΕΦ 60, 1978, σσ. 310-316.
— Pneumatology in the Eastern Church, ΕΦ 61, 1979, σσ. 201-209.
— The ecclesiological and sacramental teaching of St. John Damascene, AS 10, 1979, σσ. 188-211.
— The Mariology of Nicholas Cabasilas, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 273-288.
— The concept of universal Salvation in Saint Gregory of Nyssa, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 19-35.
— Some Reflections on Philoxenus' Christology, ΕΘ 1, 1980, σσ. 87-98.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ Νικηφόρος Πρϊλιγγεὺς κατὰ Νεοφύτου Ροδινοῦ περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σ. 150.
Φούγια Π., Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος διδασκαλία τῶν ὀρθοδόξων χριστιανικῶν πηγῶν, ΕΦ 60, 1978, σσ. 105-258.
Φουντούλη Ι., Τυπολογία τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ΓΠ 61, 1978, σσ. 31-42.
Χρηστίδη Δ. Α., Ἀθηναγόρας, Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν 5, 2 (ὄψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα), ΕΕΦΣΠΘ 18, 1979, σσ. 551-564.
Χρήστου Π. Κ., Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ Νικόλαος Ματσούκας, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 193-211.

Ϛ' — ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀγγελοπούλου Α. Α., Βόρειος Μακεδονία. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Στρωμνίτσης. Τοπογραφία - Ἱστορία - Ἐκκλησία - Παιδεία - Ἐθνικὴ καὶ Κοινοτικὴ Ζωὴ - Ἀπομνημονεύματα Κ. Μπόνη. [ΙΜΧΑ 181], Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 348 + Πίνακες.
Antoniadis-Bibicou H., Mouvement de la population et villages désertés : quelques remarques de méthode, ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 19-27.
Ἀργυρίου Ἀ., Ἰδεολογικὰ ρεύματα στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Λάρισα 1980, 16ον, σσ. 46.
Ἀριστείδου Α. Χ., Ὁ Κυπριακὸς πόλεμος (1569-1573) καὶ ἡ κατάληψη τῆς Λευκωσίας καὶ τῆς Ἀμμοχώστου ἀπὸ τοὺς Τούρκους σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτες πηγὲς τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου Ραγούζας, ΚΔ 67-68, 1980, σσ. 71-107.
Ἀρχοντίδη Α. Π., Εἰδήσεις γιὰ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1592 (ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Σεβήρου), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 119-126.
Βακαλοπούλου Κ., Νέες εἰδήσεις γιὰ τὴν πτώση τοῦ Ναυπλίου στὰ 1715, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 269-277.
Βακαλοπούλου Ἀπ. Ε., Παγκαρπία Μακεδονικῆς γῆς. Μελέτες — Τιμητικὴ προσφορὰ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν πρὸς τὸν συγγραφέα, Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. κζ' + 687.
Βαλαωρίτη Ἀ., Ἡ Μεσαιωνικὴ Λευκὰς (ἀνέκδοτο κείμενο παρουσιασμένο ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη), ΝΕ 106, Χριστ. 1979, σσ. 119-125.
Βαρζοῦ Κ., Ἕνας δοὺξ Θεσσαλονίκης μὴ συνταυτισμένος μέχρι τώρα: ὁ Δαβὶδ Κομνηνὸς καὶ οἱ Θεσσαλονικιῶτες, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς (1185), Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 30-47.
Βλάσση Δ., Ὁ ἐποικισμὸς τῆς Ἀκυληΐας ἀπὸ Ἕλληνες (ιη' αἰ.) καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς Αὐστρίας - Βενετίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 177-214.

Βλαχάκη Ρ., Πληρεξούσιο τοῦ ἡγουμένου τῆς κρητικῆς Μονῆς Καβαλλαρᾶς στὸ Γαβριὴλ Σεβῆρο (1587), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 137-143.
— Καταγραφὴ ἐξόδων γιὰ ἀγορὰ καὶ μεταφορὰ ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὴ Βενετία στὰ Χανιὰ (1595), Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 307-316.
Βρανούση Ε. Λ., Byzantinoarabica: οἱ πρῶτοι ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴν Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 1-28 + 3 χάρτ.
— Ἕνας ἀνέκδοτος ἀργυρόβουλλος ὁρισμὸς τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ τὰ προβλήματά του, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 347-359 + 1 πίν.
Vryonis S., Jr., Decisions of the Patriarchal Synod in Constantinople as a source for Ottoman religious policy in the Balkans prior to 1402, ZR 19, 1980, σσ. 283-297.
— Travelers as a Source for the societies of the Middle East: 600-1600, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou - Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 284-311.
Geanakoplos D. J., Important Recent Research in Byzantine - Western Relations: Intellectual and Artistic Aspects, 500 - 1500, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou - Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 60-78.
Γερολυμάτου Ε., Σάλωνα 1204-1394, ΦΓ 1, 1979, σσ. 107-130.
Γιανναροπούλου Ἰω., Εἰδήσεις τοῦ De La Guilletière περὶ Λακωνίας (1668), ΛΣ 4, 1979, σσ. 364-368.
— Εἰδήσεις τοῦ Ἄγγλου περιηγητοῦ Leake διὰ τὴν Ἠλείαν, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 33-45.
Γιαννοπούλου Π. Γ., Ἀπόπειρα ἐξισορροπήσεως τιμῶν καὶ νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ ἐπὶ βασιλείας Ἡρακλείου, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 283-292.
Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Ε., Ἡ κερκυραϊκὴ πρεσβεία τοῦ 1572 καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῶν πολεμικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς στὴν Κέρκυρα, Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 38-46.
Γκόφα Δ. Χ., Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 54-88.
Γριτσοπούλου Τ., Τὸ κρυφὸ Σχολειό. Παιδεία Ἑλλήνων - ὀργάνωσις αὐτῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, σσ. 1-52.
— Ἡ συγγραφὴ τῆς τοπικῆς ἱστορίας, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, σσ. 115-119.
Δασκαλάκη Α. Β., Πηγοὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ΛΣ 4, 1979, σσ. 14-19.
Δετοράκη Θ., Δύο ἀνέκδοτα χρονικὰ σημειώματα, Κρητολογία 9, 1979, σ. 36.
Δημητριάδου Β., Ὁ Kanunnâme καὶ οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης γύρω στὰ 1525, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 328-395.
— Φορολογικὲς κατηγορίες τῶν χωριῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 375-462.
Δοανίδου Σ. Ι., Ἡ Φραγκοκρατία στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν (1205-1456), Ἀθῆναι 1980, 12ον, σσ. 246.
Δρούλια Λ., Ξένοι περιηγητὲς στὴν Ἑλλάδα, Διαβάζω 23, Αὔγουστος - Σεπτέμβριος 1979, σσ. 41-47.
Ζακυθηνοῦ Δ., Latinitas nostra...., Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 54-73.
Zakythinos D. A., Byzantinische Geschichte (324-1071). [Aus dem Neugriechischen übertragen von G. Fatouros. Übersetzung der Fachliteratur von Hans - Veit Beyer], Wien - Köln - Graz 1979, 8ον, σσ. XII + 446.

10 - 8 - 1981

Ζαρίδη-Βασιλείου Κ., Γράμματα ἀπὸ τὸ Δέλβινο (1753-1792) γιὰ τὸ κληροδότημα τοῦ Σπύρου Ρίζου, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 260-298.
Ζαχαριάδου Ε., Cortazzi καὶ ὄχι Corsari, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 62-65.
Zachariadou E., Trebizond and the Turks (1352-1402), ΑΠ 35, 1979, σσ. 333-358.
— The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area, ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 402-419.
Ζερβογιάννη Ν., Ἑπτὰ ἄγνωστα συμβόλαια τῆς Ἑνετοκρατίας τῆς Μονῆς Ἀρετίου Μεραμπέλλου, Ἀμάλθεια 11, 1980, σσ. 29-36, 217-224.
Θεοχαρίδου Γ. Ι., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 490.
Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος Η'. Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς - Μεσοβυζαντινοὶ χρόνοι (642-1071), Ἀθῆναι 1979, 4ον, σσ. 392 [Διεύθυνσις ἐκδόσεως: Γ. Χριστόπουλος. Γενικὴ ἐποπτεία βυζαντινῶν τόμων: Δ. Ζακυθηνός. Γράφουν οἱ: Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ν. Οἰκονομίδης, Ν. Σβορῶνος, M. Anastos, Μ. Χατζηδάκης, Σ. Βρυώνης, Α. Δικηγορόπουλος].
Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος Θ'. Βυζαντινὸς Ἑλληνισμός. Μεσοβυζαντινοὶ καὶ ὑστεροβυζαντινοὶ χρόνοι (1071-1453), Ἀθῆναι 1980, 4ον, σσ. 496 [Γράφουν οἱ: Ε. Ahrweiler - Γλύκατζη, M. Anastos, Σ. Βρυώνης, Κ. Γιαννακόπουλος, Ε. Ζαχαριάδου, Η. Κόλιας, Α. Λαΐου, Χ. Μαλτέζου, Λ. Μπενάκης, D. Nicol, Π. Νικολόπουλος, Ν. Οἰκονομίδης, Θ. Παπαδόπουλλος, Ν. Σβορῶνος, Β. Τατάκης, Σ. Φασουλάκης, Μ. Χατζηδάκης].
Κανελλοπούλου Π., Ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, Φιλ. Πρωτ. 38, 1981, σσ. 11-14.
Καρατζᾶ Σ. Κ., Ἦταν φιλοπόλεμοι ἢ ἀπόλεμοι οἱ βυζαντινοὶ Πελοποννήσιοι; ΕΕΦΣΠΘ 17, 1978, σσ. 123-138.
Κατσουλέα Σ. Γ., Ἰταλοὶ περιηγητὲς στὴν Ἠλεία τὸ 17ο αἰ., ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 174-196.
Κορρὲ Θ., Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α', Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 203-215.
Κουσκουνᾶ Ι. - Χασαπογιάννη Κ. - Κακαβούλια Ι., Θυρεᾶτις Γῆ. Ἱστορία - Ἀρχαιολογία - Λαογραφία, Ἀθῆναι 1981, 8ον, σσ. 508.
Κρεμμυδᾶ Β., Καταγραφὴ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων τοῦ Ἡρακλείου τὸ 1751, Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 12-17.
Kypriotakis A., Die Elementarschule in Byzanz, ΥΠ 3-4, 1979, σσ. 129-144 (συν.).
Κύρρη Κ. Π., Πολιτική, φιλολογικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία 1687-1828/1829 ἐκ τοῦ κώδικος 4 τῆς μητροπόλεως Κιτίου, ΕΚΕΕ 9, 1977-79, σσ. 267-325.
Constantelos D. J., Mysticism and Social Involvement in the Later Byzantine Church: Theoleptos of Philadelphia — a case Study, ByzSt 6, 1979, σσ. 83-94.
— The Term Neoterikoi (innovators) in the Exabiblos of Constantine Armenopoulos and its cultural - linguistic Implications, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou - Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 1-18.
Λαζάρου Α. Γ., Nicolae Milescu. Ὁ Λάκων «Homo Universalis», ΛΣ 5, 1980, σσ. 188-198.
Laiou A., Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes, BMGS 4, 1978, σσ. 89-99.

Λαΐου-Θωμαδάκη Α., Οἱ δύο ἐξουσίες: Ἡ διαμάχη μεταξύ παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν, ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 173-185 [= Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 106-118].

Laiou-Thomadakis A., Saints and Society in the Late Byzantine Empire, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou-Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 84-114.

Lampsidis O., La rivalité entre l'état des Grands Comnènes et celui de Nicée à propos de l'héritage de l'idée Byzantine, ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 186-191.

— La Mer Noire Byzantine, ΑΠ 35, 1979, σσ. 363-369.

Λαούρδα Β., Μακεδονικὰ 'Ανάλεκτα [ΙΜΧΑ 171], Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 120.

Λουγγῆ Τ. Κ., Διπλωματία καὶ διπλωματική. Τὸ παράδειγμα τῆς jussio, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 63-82.

Lounghis T. C., The failure of the German-Byzantine Alliance on the Eve of the first Crusade, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 158-167 [=ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 198-207].

— Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux croisades (407-1096), Athènes 1980, 8ον, σσ. XX + 516.

— L'historiographie de l'époque Macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est Européen d'après les traités de paix du IXe siècle, BS 21, 1980, σσ. 69-86.

Macrides Ruth, What's in the name «Megas Komnenos»?, ΑΠ 35, 1979, σσ. 238-245.

— The New Constantine and the New Constantinople - 1261?, BMGS 6, 1980, σσ. 13-41.

Malingoudis P., Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 51-147.

Maltézou Chr., Il quartiere veneziano di Costantinopoli (scali marittimi), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 30-61 + 3 πίν. [= ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 208-239].

Μαλτέζου Χ., Οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες τῆς Κορίνθου στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 29-51 + 5 πίν.

Maltézou Chr., Cythère. Société et économie pendant la période de la domination vénitienne, BS 21, 1980, σσ. 33-43 + 2 πίν.

— A Contribution to the Historical Geography of the Island of Kythira during the Venetian occupation, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou - Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 151-175 + 3 πίν.

Μανούσακα Μ. Ι., 'Αλληλογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας (1641-1647) μὲ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας (ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πρακτικά της), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 7-29 + 3 πίν.

— Γράμματα τῶν τελευταίων οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν (1878-1950) πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 7-38.

Markopoulos A., Le témoignage du Vaticanus Gr. 163 pour la période entre 945-963, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 83-119 + 1 χάρτ. + 2 πίν.

— La chronique anonyme du Marcianus gr. 408, ΠΙΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 240-244.

Μαυροειδῆ Φ. Δ., Κοινωνία καὶ διοίκηση στὰ Κύθηρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 141-169.

Μαυροειδῆ - Πλουμίδη Φ., Νέες εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας (1493-1499), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 66-79.

Μαυρομάτη - Κατσουγιαννοπούλου Σ., Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη στὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὲς πηγές, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 217-236.

Mavromatis L., À propos des liens de dépendance en Épire à la fin du XIVe siècle, ZR 19, 1980, σσ. 275-281.

Μέρτζιου Κ. Δ., Τὰ προνόμια τῆς συσταθείσης τὸ 1696 κοινότητος τῆς Βοστίτσας. Εἰσαγωγὴ Γ. Δ. Παναγοπούλου, ΔΙΕΕΕ 22, 1979, σσ. 451-478.

Μισίου Δ., Ἡ Εἰρήνη καὶ τὸ «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη. Συμβολὴ στὴ «συνταγματική» θέση τῆς βυζαντινῆς Αὐγούστας, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 169-177.

Μιτσοῦ Μ., Τὸ μεσαιωνικὸν Λιγουριό. Λιγουριό - Παλιγουριό, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 37-40 + 1 πίν.

Moskou L., Topographie du Magne. A' propos de la région du Tenare Κιστέρνες - Ἅγιοι 'Ασώματοι, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 45-54.

Μοσχονᾶ Ν. Γ., Πρακτικὰ Συμβουλίου κοινότητας Κεφαλονιᾶς. Βιβλίο Α' (19 Μαρτίου - 19 'Απριλίου 1593), Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 265-350 + 10 πίν.

— Ἄγνωστοι Βενετοὶ προβλεπτὲς Ἄσου, ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 287-296.

Μοσχονᾶ Π. Ν., Ἡ Κεφαλονιὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ., σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν ξένων περιηγητῶν, Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 256-263.

Μοσχοπούλου Γ. Ν., Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ σχολὴ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη στὴν Κέρκυρα (δάσκαλοι καὶ μαθητές), ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 136-163.

Μπόμπου - Σταμάτη Β., 'Αναφορὰ Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Καλλίνικο Β' γιὰ τὸ Μελέτιο Τυπάλδο (1700), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 98-105.

— Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Καλαμάτας γύρω στὰ 1700, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 259-277 + 2 πίν.

Νεράντζη - Βαρμάζη Β., Συργῆς Ντελενουζίας, ἄρχων Σερρῶν 1341-1342, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 193-202.

Νικολοπούλου Α. Π., 'Ιγνατίου τοῦ Κεμίζου λόγος ἐπιτάφιος στὸ Διαμαντῆ Ρύσιο, ΛΣ 5, 1980, σσ. 257-270.

Νικολοπούλου Π. Γ., Ἡ ἀρχαιοτέρα ἄμεσος γραπτὴ μνεία τῆς Μονεμβασίας (898 μ.Χ.), ΛΣ 5, 1980, σσ. 227-246 + 1 πίν.

Νικολουδάκη Ε., Περιγραφὴ καὶ κατάλογοι τῶν 100 πόλεων τῆς Κρήτης, 'Αμάλθεια 10, 1979, σσ. 363-370 καὶ 11, 1980, σσ. 37-54, 143-154, 233-249.

Οἰκονομίδου Δ. Β., Ἑλληνο-ρουμανικαὶ σχέσεις, 'Αθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. 57-140.

Oikonomides N., Theodora δέσποινα τῶν Βουλγάρων in a Prostagma of Michael IX (September 1318), ByzSt 5, 1978, σσ. 201-211.

Οἰκονομίδη Ν., Ἕνα πρόσταγμα τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (4 Δεκεμβρίου 1353), Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 53-62 + 5 πίν.

Oikonomides N., The chancery of the Grand Komnenoi: Imperial tradition and political reality, ΑΠ 35, 1979, σσ. 299-332.

— The Properties of the Deblitzenoi in the fourteenth and fifteenth centuries, Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, edited by A. Laiou - Thomadakis, New Brunswick, N. J., 1980, σσ. 176-198.

Πανᾶ Α. - Φ. Ν., Μία τριεθνὴς οἰκογένεια. Ὁ οἶκος Πανᾶ. Ἱσπανία - Ἑλλὰς - Ρουμανία, 1302-1980, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 75-83.

Παναγοπούλου Γ. Δ., Ἡ ἀστικὴ κοινότης τῆς Βοστίτσας κατὰ τὴν Β' Βενετοκρατίαν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Αἰγίου - Βοστίτσας, 'Αθήνα 1981, 12ον, σσ. 64.

Παπαδοπούλου Θ. Ι., Μανιᾶτες ἔποικοι στὴν Ἰταλία τὸν 17ο αἰῶνα, ΛΣ 4, 1979, σσ. 396-474 + 2 πίν.
— Μαθητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης καταγόμενοι ἀπὸ τὴν Μεσσηνία, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 305-322.
Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη Ν., Ἡ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἑλληνικὰ 32, 1980, σσ. 360-364.
Πάρδου Α., Ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν πρώτων μελῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας ἀπὸ τὸ Κατάστιχο 129 (1498-1530). Α'. Ἄντρες, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 294-386.
— Ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν πρώτων μελῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας ἀπὸ τὸ κατάστιχο 129 (1498-1530). Β'. Γυναῖκες, Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 194-205.
Patoura-Hatzopoulos S., L'œuvre de reconstitution du limes danubien à l'époque de l'empereur Justinien Ier (territoire roumain), RESE 18, 1980, σσ. 95-109.
Πατρινέλη Χ. Γ., Ἡ κεφαλονίτικη οἰκογένεια Πανᾶ καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ κλάδου Πανᾶ - Λοϊζάτου, ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 1-8 + 2 πίν.
Περάνθη Μ., Ἡ μοῖρα τῶν αὐτοεξόριστων βυζαντινῶν λογίων στὴ Δύση, ΝΕ 109, 1981, σσ. 167-173.
Πολέμη Δ. Ι., Στοιχεῖα διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ναυτικοῦ τῆς Ἄνδρου κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον, Πέταλον 2, 1980, σσ. 110-152.
Pomardi Simone, Περιηγήσεις στὴν Ἑλλάδα. Μετάφρασις Ν. Σταθᾶ. Εἰσαγωγὴ - Σχόλια Δ. Κραβαρτόγιαννου, ΦΓ 1, 1979, σσ. 91-106.
Ροντογιάννη Π. Γ., Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος. Τόμος Α', Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. Ϛ' + 688.
Runciman S., Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ. Μετάφραση Ν. Κ. Παπαρρόδου, Ἀθῆναι 1979, 12ον, σσ. 744.
Σαμσάρη Δ., Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς κώμης Νίκης, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 487-489.
Σαράντη-Mendelovici Ε., Οἱ ἐμπορικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις τῆς Πάτρας μὲ τὴ Βενετία στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 15ου αἰώνα, Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 131-148.
Saranti-Mendelovici, H., A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles, RÉB 38, 1980, σσ. 219-232.
Scoulatos B., Les premières réactions hostiles à Alexis I Comnène (1081-1083), Byzantion 49, 1979, σσ. 385-394.
— L'Auteur anonyme des Gesta et le monde byzantin, Byzantion 50, 1980, σσ. 504-532.
Sideras A., Wer war Theophylaktos Belissariotes?, JÖB 28, 1979, σσ. 121-125.
Sideris Th., The Theological Arguments of the Iconoclasts during the Iconoclastic Controversy, ByzSt 6, 1979, σσ. 178-192.
Σούλη Γ., Ἱστορικὰ μελετήματα. Βυζαντινά, βαλκανικά, νεοελληνικά, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. XVI + 408.
Σταύρου Τ., Τὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση, ΝΕ 109, 1981, σσ. 722-726.
Stratos A. N., La première campagne de l'empereur Héraclius contre les Perses, JÖB 28, 1979, σσ. 63-74.
Stylianou P., A revolutionary uprising in Cyprus in 1578: Historical conclusions from the uprising of «Jannissars» and Greek Cypriots against the Turkish administration of the island, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 108-112.

Stylianou P., The cypriot revolutionary movement of 1587 as a result of Jannissarism, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 113-115.
— Cypriot revolutionary movement of 1589 and the role of Ioannis Renesis, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 116-118.
— Revolutionary activities and suggestions of Sir Antony Sherley for liberation of Cyprus, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 119-121.
— The evaluation of the Cyprus dramatic revolutionary events of 1606 from Spanish point of view, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 122-128.
— The Cyprus revolution of 1607 with the help of Grand Duke of Toskan, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 129-130.
Στυλιανοῦ Π., Μαρτυρίες γιὰ τὴν ὕπαρξη θρησκευτικοῦ (βυζαντινοῦ) θεάτρου στὴν Κύπρο, ΚΛ 69-72, 1980, σσ. 270-275.
Τάγαρη Α., Ἀγῶνες διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ καταρρέοντος Βυζαντίου (ἐπικαὶ προσπάθειαι ἡρωϊκῶν Βυζαντίνων πρὸς διάσωσιν τῆς Αὐτοκρατορίας των), ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 152-156.
Tillyrides A., Neophytos of Philippoupolis' Visit in England, ΕΦ 60, 1978, σσ. 679-696.
Τηλλυρίδου Α., Ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος (1540-1616) καὶ οἱ Ἄγγλοι, ΕΦ 61, 1979, σσ. 402-416.
Tillyrides A., An unpublished letter of Jeremias II, Patriarch of Constantinople, Θεολογία 51, 1980, σσ. 186-190.
Τοὺλ Χ. Ι., Περὶ τῆς νοθογενείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Παρνασσὸς 21, 1979, σσ. 15-35.
Τσελέντη Ν., Οἱ καμπάνες τοῦ τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου στὴ Βενετία (1540-1693), Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 228-245.
Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Οἱ μαθητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (1576-1700). Στατιστικὲς διαπιστώσεις καὶ γενικὰ συμπεράσματα, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 23-42.
— Οἱ Μανιάτες τῆς Τοσκάνης καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Τάραντα (β' μισὸ τοῦ 17ου αἰ.), ΛΣ 4, 1979, σσ. 105-159.
— Τὸ ἔτος ἱδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν τροφίμων του καὶ ὁ λόγιος Κωνσταντῖνος Πατρίκιος, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 33-52.
— Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32], Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 936.
Tsirpanlis C. N., Studies in Byzantine History and Modern Greek Folklore, New York 1980, σσ. 180.
Τσίτσα Α. Χ., Μνεῖες μελῶν τῆς οἰκογενείας Ζανδίρη στὴν Κέρκυρα, Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 317-322 + 2 πίν.
Τωμαδάκη Ν. Β., Λουκάρεια. Νικόλαος (ἱερεύς) - Νικηφόρος (ἱερομόναχος) Ρόδιος, Κρὴς καὶ ἡ πρὸς τὸν ἐν Ἑνετίᾳ Λούκαριν ἀλληλογραφία του, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 278-293.
— Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Φραγκοκρατία εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Ἑλλάδα (γενικαὶ θεωρήσεις), ΝΕ 106, 1979, σσ. 1127-1137.
Φασουλάκη Σ., Ἡ οἰκογένεια Καβάκη, ΛΣ 5, 1980, σσ. 39-48.
Fyrigos A., Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pont. colle-

gio Greco in Roma (1576-1640), Boll. Grott. 33, 1979, σσ. 9-56, 113-158, 34, 1980, σσ. 75-103.

Φωκᾶ Κοσμετάτου Ν. Π., Οἰκογένειες Φωκᾶ καὶ Γεράκη Κεφαλληνίας, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 107-117.

Charanis P., The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi, ByzSt 5, 1978, σσ. 69-79.

— John Lydus and the question of the origin of the Vlachs in the Greek Lands, Byzance et les Slaves. Études de Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, σσ. 103-107.

— On the Demography of Medieval Greece: A Problem Solved, BS 20, 1979, σσ. 193-218.

Hatzopoulos, M., Photice. Colonie Romaine en Thesprotie et les destinées de la Latinité Épirote, BS 21, 1980, σσ. 97-105.

Hendrickx B. - Matzukis C., Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His life, reign and death (? -1204), Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 108-132.

Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., Βυζαντινὴ Ἱστορία. Τόμος Β′1 (610-867), Ἀθῆναι 1981, 8ον, σσ. 408.

Chrysos E. K., The title Βασιλεὺς in early byzantine international relations, DOP 32, 1978, σσ. 29-75.

— Der Kaiser und die Könige, Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünten und sechsten Jahrhundert, Wien 1980, σσ. 143-148.

Ψαρᾶ Ι. Δ., Γιὰ μερικὲς ἄγνωστες βενετικὲς πηγὲς τῆς ἑπτανησιακῆς ἱστορίας τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰ., Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 405-417.

Ζ′ — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀγγελοπούλου Ἀθαν. Ἀν., Ἡ ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος καὶ οἱ ἀρχιερατεύσαντες ἐν αὐτῇ, ΤΑΜΚΒ, σσ. 45-82.

Ἀντωνακάτου Ν., Περὶ τοῦ Ἱερεμία Κατσαΐτη, ἐπισκόπου Μαΐνης καὶ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Νέας Ἱερουσαλὴμ Κεφαλληνίας, ΛΣ 5, 1980, σσ. 395-402 + 3 πίν.

Ἀρχοντώνη Βαρθολομαίου, μητρ. Φιλαδελφείας, Προσπάθεια συγκροτήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸ πεντηκονταετίας, ΤΑΜΚΒ, σσ. 85-92.

Ἀτέση Β. Γ., μητρ. πρ. Λήμνου, Βραχέα τινα περὶ ἀρχιερέων τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησίας καὶ ἐπισημειώσεις εἰς ἐπισκοπικοὺς αὐτῆς καταλόγους, ΕΦ 60, 1978, σσ. 44-88.

Βαρναλίδου Σ., Ὁ φιλενωτικὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Πορφύριος Παλαιολόγος († 1643) καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτοῦ εἰς τὰς συνωμοτικὰς ἐνεργείας ἐναντίον Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 125-158 + 1 πίν.

Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Α., Ἡ ἐπισκοπὴ Ὠλένης-Βολαίνης κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ΠΑ′ΣΗΣ, σσ. 250-260.

Γλαβίνα Α., Οἱ πρῶτοι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν μητροπολῖται Θεσσαλονίκης, ΕΕΘΣΠΘ 23, 1978, σσ. 331-346.

— Ἡ ἐπισκοπὴ Λητῆς καὶ Ρεντίνης, ΕΕΘΣΠΘ 24, 1979, σσ. 325-355.

— Ἀρχιερεῖς τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀρδαμερίου, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 9-29.

Ζηζιούλα Ἰω. Δ., Ὁ συνοδικὸς θεσμός. Ἱστορικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ κανονικὰ προβλήματα, ΤΑΜΚΒ, σσ. 163-190.

Κομίνη Α. Δ., Παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Ἀργολιδοκορινθίας, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 22-27.

Κονιδάρη Γ. Ι., Παρατηρήσεις εἰς τὰ περὶ ἐπισκοπῶν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς ἕνδεκα πρώτους αἰῶνας τῆς καθολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μετ' εἰσαγωγῆς εἰς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν περὶ τῶν ἐπισκοπῶν Πελοποννήσου, ΛΣ 5, 1980, σσ. 403-434.

Κωνσταντινίδου Ἐμμ. Ἰ., Ἀνέκδοτος ἐπισκοπικὸς κατάλογος Κίτρους, ΤΑΜΚΒ, σσ. 225-230.

Μπόνη Κ. Γ., Μέγας Ἀθανάσιος, Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης καὶ Μέγας Βασίλειος ἐν θέσει καὶ ἀντιθέσει ἔναντι τῆς ἐκκλησίας σκληρῶς ἀγωνιζομένης πρὸς διασφάλισιν τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς κατὰ τὸν δ′ αἰῶνα, Θεολογία 50, 1979, σσ. 689-725.

Παπαδοπούλου Στεφ. Ἰω., Ὁ μητροπολίτης τοῦ Μ. Τιρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (τέλη 16ου - ἀρχὲς 17ου αἰ.), ΤΑΜΚΒ, σσ. 285-289.

Παπαζώτου Θ., Ὁ Ἰγνάτιος Καλόθετος ἱδρυτὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βλασίου στὴ Μεγίστη Λαύρα, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 426-429.

Pitsiounis G. K., Johannes Chrysostomus über den Vorrang des Bischofs von Rom, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 505-518.

Πολέμη Δ. Ι., Ὁ ναὸς τῆς Καταφυωτίσσης μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 46-74.

Σάθα Κ. Ν., Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β′ (1572-1594), ἐν Ἀθήναις 1870 (φωτοτ. ἐπανέκδοσις, Θεσσαλονίκη 1979), 8ον, σσ. ϛε′ + 219.

Ταβλάκη Ι., Παρατηρήσεις στὸν κατάλογο τῶν ἡγουμένων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ΓΠ 63, 1980, σσ. 45-47.

Τζεδάκη Θ. Β., μητρ. Λάμπης καὶ Σφακίων, Ἡ καθέδρα τοῦ προκαθημένου τῆς ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίας κατὰ τὴν β′ βυζαντινὴν περίοδον (961-1204 μ.Χ.), ΠΙΕ′ΔΣΒΣ IV, σσ. 365-374.

Τρωιάνου Σ., Περὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κλήρου τῆς Μ. Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ι′ αἰῶνα. Ἀνέκδοτον «ὑπόμνημα» τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Γ′, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 37-52.

Τσίτσα Α. Χ., Χριστόδουλος Βούλγαρης, μέγας πρωτοπαπᾶς Κερκύρας (1638-1693), ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 195-234.

Τσουλκανάκη Ν., ἀρχιμ., Νικηφόρος Μαρθάλης ὁ Γλυκύς, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ ἁγίου καὶ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 121-152.

Τωμαδάκη Ν. Β., Μητροπολιτικὰ Ἐφέσου. Α′. Κατάλογοι Μητροπόλεως Ἐφέσου. Β′. Ἀνύπαρκτοι Ἀρχιερεῖς Ἐφέσου. Γ′. Λεόντιος Ἡλιουπόλεως. Δ′. Τρεῖς ἐπίσκοποι Θεοδοσιουπόλεως, Α′, Β′, Γ′ Ἐπίμετρα, ΕΦ 60, 1978, σσ. 259-294 [Ἐπίμετρον Γ′ ὑπὸ Β. Φ. Τωμαδάκη].

— Κρῆτες ἐκκλησιαστικοὶ ἐξακριβούμενοι. Μητροφάνης Θεσσαλονίκης ὁ ἀπὸ Βεροίας, ὁ ἀδελφός του Ματθαῖος ὁ ῥήτωρ, Ἀρσένιος Τορνόβου καὶ Ἡσαΐας Πισάνος, Κρητολογία 8, 1979, σσ. 19-40.

— Τυπικὸν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ὁδηγητρίας (Γωνιᾶς Κισάμου) τοῦ 1668 ἔτους, συνταχθὲν μὲν ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς Ἡσαΐου τοῦ Διακοπούλου (-1670 †), ἐκδιδόμενον δὲ νῦν μεταγεγραμμένον μετ' εἰσαγωγῆς, σχολίων τε καὶ γλωσσαρίου ὑπὸ —, Κρητολογία 9, 1979, σσ. 5-22.

— Ὁ Κρὴς ἱερομάρτυς ἀρχιμανδρίτης Ἰάκωβος Ἀρχατζικάκης († 1922), Κρητολογία 9, 1979, σσ. 135-138.

Τωμαδάκη Ν. Β., Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου Ἱλαρίωνος Γραδενίγου μητροπολίτου Ἡρακλείας, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σ. 56.
— Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος καὶ τῆς μονῆς Ἁγίου Νικήτα (Φραγκοκαστέλλου). Εἰδήσεις 1196 μ.Χ., Προμηθεὺς ὁ πυρφόρος 20, Ἰούν.-Αὐγ. 1980, σσ. 163-168.
— Ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ματθαῖος (1585/6), ΤΑΜΚΒ, σσ. 351-353.
Φασουλάκη Σ., Περὶ τῆς θέσεως τῆς Μονῆς Ὀρεινοῦ, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 66-68.
Φειδᾶ Βλ. Ἰω., Αἱ περὶ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Φωτίου, ΤΑΜΚΒ, σσ. 357-375.
Φλωρεντῆ Χ. Γ., διακόνου, Βραβεῖον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. κ' + 208 + 8 πίν. [Ἑταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν. Διπτύχων παράφυλλα 1].
Χατζηφώτη Ι. Μ., Πάτμος ἡ ἱερή, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 136.
Χώρα Γ. Α., Ἀθανάσιος Σολιώτης (1784-1841), ἐκκλησιαστικὸς τοποτηρητὴς Ναυπλίου καὶ Ἄργους, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 67-83.

Η' — ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ

Ἀγγελοπούλου Ἀθ., Οἱ ιε' ἱερομάρτυρες Τιβεριουπόλεως - Στρωμνίτσης, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 463-484.
Βασιλοπούλου Ναταλίας (μετάφρασις): B. Menthon, Τὰ μοναστήρια καὶ οἱ ἅγιοι τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας, Θεσσαλονίκη 1980, 12ον, σσ. 320 + 1 χάρτ.
Vryonis Speros, The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate, «The Byzantine Saint», Birmingham 1981, σσ. 196-227.
Δεληγιαννοπούλου Χ., μητροπ. Ἀργολίδος, Οἱ δύο συνώνυμοι Ἅγιοι μὲ τὸ ὄνομα Λεωνίδης, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 15-21.
Ζήση Θ. Ν., Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ ἡ Ἐπιβατηνὴ καὶ ἄγνωστος κανὼν τοῦ Μελετίου Συρίγου εἰς αὐτήν, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 317-339.
Καριτᾶ Ε., Ἡ Μορφὴ ἑνὸς Ἁγίου. Ἰωάννης ὁ Ρῶσος. Βιογραφικὸ Διήγημα. Β' ἔκδοση, Ἀθῆναι ἄ.ἔ., 12ον, σσ. 234.
Κυράτσου Διονυσίου Κ., μητροπ. Δράμας, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Γερμανοῦ ἱδρυτοῦ ἱ. μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, ἐν Δράμᾳ 1980, 12ον.
Λαμψίδη Ο., Ἡ προβληματικὴ περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ βίου Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΛΣ 4, 1979, σσ. 99-104.
— Ἐπὶ τῇ ἐκδόσει τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος κατὰ τὸν Barber. 583, ΑΠ 37, 1980, σσ. 3-15.
Macrides Ruth, Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period, «The Byzantine Saint», Birmingham 1981, σσ. 67-87.
Μικραγιαννανίτου Γ., Ἀπολυτίκιον καὶ Μεγαλυνάριον Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, Σκουφᾶς 6, 1980, σ. 290.
Παπαηλιοπούλου - Φωτοπούλου Ε., Ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ εἰς Ἅγιον Παῦλον τὸν Νέον ἐν τοῖς Καϊουμᾶ ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων ἀθλήσαντα, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 53-96 + 2 πίν.
— Παρατηρήσεις καὶ προσθῆκες στὸ «dossier» ἑνὸς λησμονημένου ἁγίου τῆς βυζαντινῆς Μεθώνης, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 236-258 + 2 πίν. [ἐν σσ. 248-258 ἐκδίδεται ἀκολουθία εἰς Ἅγιον Ἀθανάσιον, ἐπίσκοπον Μεθώνης, ἐκ τοῦ κώδ. Vatic. gr. 2571, φφ. 202v-210, οὗ καὶ σύντομος περιγραφὴ ἐν σσ. 240-241].

Πάσχου Π. Β., «Σώφρων μεμηνώς», ἤτοι ὑμναγιολογικὰ εἰς ἅγιον Νεκτάριον τὸν Καρεώτην, μετὰ τοῦ βίου καὶ τῆς Ἀκολουθίας αὐτοῦ τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδομένων, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 239-281 + 3 πίν.
— Ὑμνολογικὰ εἰς Ὅσιον Ἱερόθεον τὸν Ἰβηρίτην, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 135-143.
Τωμαδάκη Ν. Β., Κρῆτες Νεομάρτυρες, Προμηθεὺς ὁ πυρφόρος 22, Νοέμ.-Δεκ. 1980, σσ. 323-326.

Θ' — ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΤΕΧΝΗ - ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

Ἀβραμέα Α., Ἀνέκδοτη βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ φρούριο τῆς Αἴνου, ΠΠΕ'ΔΣΒΣ IV, σσ. 39-45 + 4 πίν.
Ἀγγελοπούλου Α., Περὶ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης», Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 411-417.
Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Π., Ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις σὲ τρία χωρία τοῦ πέμπτου βιβλίου τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 263-274 + 6 πίν. (σσ. 275-280).
— Τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ΕΙ'ΔΣΧΑ, σσ. 205-281.
Ἀχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. κη' + 386.
Vamvakas D., Note sur l'ancien monastère athonite de Kaproulis, Byzantion 50, 1980, σσ. 624-627 + 6 πίν.
Βασιλείου Π. Ι., Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ Ἐπισκοπῆς τέως δήμου Ἀγραίων - Εὐρυτανίας, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 553-556.
Βελισσαρίου Π., Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 159-166.
— Τοπογραφικὴ ἐντόπισις βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς Λογγᾶ Μεσσηνίας, Πελοποννησιακὰ 14, 1980-81, σσ. 319-321.
Βλαχάκη Ρ., Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ἐπισκοπιανῆς στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ μεταφορά της στὴ Ζάκυνθο, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 255-268 + 1 πίν.
Βοκοτοπούλου Π. Λ., Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Νίκωνος, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 273-285 + πίνακες.
— Διορθωτικὰ στὶς ἐπιγραφὲς μερικῶν εἰκόνων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, Ἑλληνικὰ 31, 1979, σσ. 497-502.
— Μιὰ πρώιμη κρητικὴ εἰκόνα τῆς Βαϊοφόρου στὴν Λευκάδα, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 309-323 + 8 πίν.
— The concealed course technique: further examples and a few remarks, JÖB 28, 1979, σσ. 247-260 + 18 πίν.
Galavaris G., Mary's Descent into Hell. A note on the Psalter Oxford, Christ Church Arch. W. Gr. 61, ByzSt 4, 1977, σσ. 189-194.
— Some Aspects of symbolic Use of Lights in the Eastern Church: Candles, Lamps and Ostrich Eggs, BMGS 4, 1978, σσ. 69-78.
— The Portraits of St. Athanasius of Athos, ByzSt 5, 1978, σσ. 96-112 + 12 πίν. (σσ. 113-124).
Γκιολὲ Ν., «Πορευθέντες...» (εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις), Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 104-142 + 6 πίν.
Gouma-Peterson T., Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan program of 1303, DOP 32, 1978, σσ. 197-216+28 πίν.

Γούναρη Γ. Γ., Οἱ τοιχογραφίες τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, 8ον, σσ. 196 + 50 πίν.
— Χάλκινο παλαιοχριστιανικὸ «σταθμίον» ἀπὸ τοὺς Φιλίππους, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 209-217.
Grabar A. - Μανούσακα Μ. Ι., 'Η εἰκονογράφηση τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτζη τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης [Βιβλιοθήκη τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Ινστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - 'Αρ. 10], Βενετία 1979, 4ον, σσ. XXII + 210 + 40 πίν. + 272 εἰκ.
Γριτσοπούλου Τ., Παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς διακοσμήσεως τῆς Μονῆς 'Αγ. 'Αναργύρων, ΛΣ 4, 1979, σσ. 186-192.
— Τὸ ἁγιογραφικὸν ἔργον τῶν Μόσχων εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ Πορεστοῦ, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 269-304.
— Τρεῖς ἐπιγραφαὶ ἐξ 'Αγίας Λαύρας, Πελοποννησιακὰ 14, 1980-81, σσ. 307-312.
Δημακοπούλου Ι., Ἔρευνες στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μονῆς Σινᾶ, ΔΧΑΕ 9, 1977-79, σσ. 261-301 + 10 πίν.
Δρανδάκη Ν. Β., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 35-61 + 14 πίν.
— Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, ΛΣ 4, 1979, σσ. 160-185 + 30 πίν.
Drossoyianni P., Some observations on the Asinou Frescoes, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 51-77 + 6 πίν. (σσ. 78-84).
Θέμελη Π., Ψηφιδωτὰ τῆς Ἄμφισσας, ΦΓ 1, 1979, σσ. 7-15 + 17 πίν.
Καδιανάκη Ε., Οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίες Ἄνω Βιάννου καὶ οἱ τοιχογραφίες των, 'Αμάλθεια 7, 1976, σσ. 277-280, 8, 1977, σσ. 91-92, 10, 1979, σσ. 152-154.
Κακούρη Ι. Ι., Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Κορώνης, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 323-330 + 10 πίν.
Καλλιγᾶ Μ., Κιβωτίδιο ἀπὸ ἐλεφαντοκόκκαλο τῆς Μονῆς 'Ομπλοῦ, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 303-307 + 2 πίν.
Καλλιγᾶ Χ. Α., 'Ο νοτιοδυτικὸς πύργος τοῦ τείχους τῆς Κάτω πόλεως τῆς Μονεμβασίας, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 201-204 + πίνακες.
Kalligas H., The Church of Haghia Sophia at Monemvasia: its date and dedication, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 217-222 + 4 πίν.
Καλοκύρη Κ. Δ., Μελετήματα χριστιανικῆς ὀρθοδόξου ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. ι' + 567 + 4 πίν. + 202 εἰκ.
Καρακατσάνη Δ., 'Ο ναὸς τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Κουβαρᾶ, Θεολογία 50, 1979, σσ. 959-981 + 22 πίν. (σσ. 982-993).
Καρρὲρ Γ. Τ., 'Ερâλδικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ζάκυνθον, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 84-106 + πίνακες.
Κατσαροῦ Β., Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Βυζαντινὰ 10, 1980, σσ. 9-50 + 4 πίν.
Κίτσου Σ., μητροπ. Γυθείου καὶ Οἰτύλου, 'Ανέκδοτος κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς 'Αντρουμπεβίτσης Ἔξω Μάνης, ΛΣ 5, 1980, σσ. 391-394 + 10 πίν.
Κονιδάρη Δ. Κ., 'Ανάγλυφα βενετσιάνικα οἰκόσημα στὸ παλαιὸ φρούριο τῆς Κέρκυρας, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 63-74 + πίνακες.
Κουτσοκλένη Γ., Τὰ μοναστήρια τῆς Φωκίδας, ΦΓ 1, 1979, σσ. 131-171.
Κωνσταντινίδου Δ., Μερικὰ ἐνδιαφέροντα «προσκυνητάρια» τῆς 'Αργολίδος, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 100-110 + 4 πίν.
— Λαϊκὰ κτίσματα τῆς Λακωνίας, ΛΣ 5, 1980, σσ. 143-155 + 9 πίν.

Κωνσταντουδάκη Μ., 'Ο ζωγράφος Ματθαῖος Βιτζαμάνος καὶ ἡ διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ μὲ 'Εβραίους παραγγελιοδότες στὸ Χάνδακα, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 127-136.
Λάββα Γ., Οἱ πόλεις τῶν «Χριστιανικῶν Βασιλικῶν»: Μία συμβολὴ στὴν πολεοδομία τοῦ 'Ανατολικοῦ 'Ιλλυρικοῦ, ΕΓ'ΔΣΧΑ, σσ. 403-445.
Λεντάκη Α., 'Ο ἁγιογράφος 'Εμμανουὴλ ἱερεὺς Σκορδίλης καὶ ὁ Μανιάτης πειρατὴς Λιμπεράκης Γερακάρης, Μνημοσύνη 7, 1978-79, σσ. 151-199.
Λεωνιδοπούλου - Στυλιανοῦ Ρ., Παρατηρήσεις στὸ μοναστήρι τοῦ 'Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 223-248 + 8 πίν.
Λίβα - Ξανθάκη Θ., Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου, 'Ιωάννινα 1980, 8ον, σσ. 218 + 93 πίν.
Μαδεράκη Σ. Ν., 'Η κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολασμένων σὰν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, ΥΠ 2, 1978, σσ. 185-236 καὶ 3-4, 1979, σσ. 21-80 (+ πίν.).
Μαντοπούλου Θ. Σ., 'Ο παραθαλάσσιος ναὸς τοῦ 'Αγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 175-192.
Μαρκῆ - 'Αγγέλκου Ε., 'Ανασκαφὴ 'Αγίου Νικολάου Τρανοῦ, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 271-297 + 16 πίν.
Μαυροπούλου - Τσιούμη Χ. - Παπανικόλα - Μπακιρτζῆ Δ., Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α'. Κορινθιακὰ κιονόκρανα καὶ παραλλαγές, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 11-39 + 12 πίν.
Μέντζου - Μεϊμάρη Κ., Χρονολογημέναι βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum IV, 2, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 77-132.
Bakirtzis Ch., Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, BS 21, 1980, σσ. 147-153 + 37 πίν.
Bouras Ch., Twelfth and Thirteenth century variations of the single domed octagon plan, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 21-34 + 4 πίν.
Bouras L., Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 63-75 + 12 πίν.
— The Reliquary Cross of Leo Domesticos tes Dyses, «Byzantium and the Classical Tradition», Birmingham 1981, σσ. 179-187.
Ναυπλιώτου Ι. Α., Τὰ οἰκόσημα τῆς Καθολικῆς Μητροπόλεως Νάξου, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 172-199 + πίνακες.
Nikolaou Th., Die Kunst und ihr erzieherischer Wert bei den drei Hierarchen, Θεολογία 50, 1979, σσ. 889-911.
Ντελοπούλου Γ. Α., Δυτικὰ πρότυπα τῶν κάστρων τῆς 'Ηλείας, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 149-158.
Ξυγγοπούλου Α., Κυνοκέφαλοι, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 1-19 + πίν. 2.
— 'Η τοιχογραφία τῆς Παναγίας Λιέβισκας καὶ ἡ σαρκοφάγος τοῦ 'Αγ. Δημητρίου, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 181-184.
— Μνημειακὴ ζωγραφικὴ τοῦ 'Αγίου Ὄρους ('Ανέκδοτο μελέτημα: ἀνακοίνωση Π. Μ. Μυλωνᾶ), ΝΕ 109, 1981, σσ. 86-100, 153-162.
Ξύδη Θ., 'Ηλειακὴ Παναγία, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 219-226.
Oikonomides N., Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, DOP 30, 1976, σσ. 151-172 + 5 πίν.
'Ολυμπίου Ν. Π., Τὰ ξυλόγλυπτα τῆς Ι. Μ. Προφήτου 'Ηλιοὺ Παρνασσίδος, Θεολογία 50, 1979, σσ. 594-627 + 37 πίν. (σσ. 628-662).

Παλιούρα Α. Δ., Ἡ δυτικοῦ τύπου ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς της στὴν ὀρθόδοξη τέχνη, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 385-397 + 7 πίν.

— Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας, Θησαυρίσματα 15, 1978, σσ. 144-176 + 13 πίν.

Pallas D. I., L'Illyricum Oriental. Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne, Θεολογία 51, 1980, σσ. 62-76.

— L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum Oriental, ΕΓΔΣΧΑ, σσ. 497-570.

— Monuments et textes, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 37-116.

Παναγιωτίδη Μ., Μερικὲς παρατηρήσεις στὶς προοπτικὲς συμβάσεις μιᾶς εἰκόνας τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου, ΔΧΑΕ 9, 1977-79, σσ. 249-260 + 4 πίν.

Παπᾶ Α., μητροπ. Ἐλενουπόλεως, Μία προσωπογραφία τῆς Ι. Μητροπόλεως Χαλκηδόνος, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 43-50 + 1 πίν.

— Περὶ τὸν ἁγιογράφον Εἰρήναρχον Κόβαν καὶ τὸ λογοτεχνικὸν κυρίως ἔργον αὐτοῦ, ΕΦ 60, 1978, σσ. 667-678.

— Κεντητὴ ὡραία πύλη τῆς ἐν Χάλκῃ Ι. Μονῆς Παναγίας Καμαριωτίσσης, Θεολογία 50, 1979, σσ. 22-30 + 2 πίν.

— Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μ. Πριμικηρίου τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Θεοφάνους Σ. Θεοφανείδου, Θεολογία 50, 1979, σσ. 726-758 + 5 πίν. (σσ. 759-762).

— Ἀνέκδοτον κάλυμμα Εὐαγγελίου, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 443-448 + 2 πίν. (σσ. 449-450).

— Περὶ ἱερατικῶν καὶ λειτουργικῶν ἀμφίων, ΕΘ 1, 1980, σσ. 105-109.

— Συμπληρωματικὰ περὶ τῶν θρησκευτικῶν πινάκων τοῦ Χ. Ξανθοπούλου, Θεολογία 52, 1981, σσ. 46-57 + 5 πίν. (σσ. 58-62).

Παπαδάκη Ε., Παναγιὰ Φανερωμένη (Τράχηλα), Ἀμάλθεια 11, 1980, σσ. 253-267.

Παπαζήση Τ. Δ., Τὸ μοναστήρι τῆς Στούπαινας, ΗΕ 28, 1979, σσ. 63-70.

— Ἠπειρωτικὲς ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια. Ἐκκλησίες καὶ διαλυμένα μοναστήρια τῆς Κλειδωνιᾶς, ΗΕ 28, 1979, σσ. 649-658.

Παπαζώτου Θ., Τὸ ἔργο ἑνὸς ἀνωνύμου ζωγράφου στὴ Βέροια, Μακεδονικὰ 19, 1979, σσ. 168-194 + 12 πίν.

— Ἡ Μονὴ τοῦ Σαράβαρη στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, Κληρονομία 12, 1980, σσ. 85-92 + 2 πίν. (σσ. 93-94).

— Εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπὸ τὸ ναὸ «τοῦ Χριστοῦ» Βεροίας, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 167-174.

— Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Βέροιας, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 489-494.

Παρασκευοπούλου Γ. Γ., ἀρχιμ., Τὰ φυλακτὰ τῆς Ἠλείας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, Ἀθῆναι 1981, 8ον, σσ. 190.

Πιομπίνου Φ., Ἕλληνες ἁγιογράφοι μέχρι τὸ 1821, Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. 340.

Πύργοι καὶ κάστρα. Ἀνακοινώσεις εἰς τὴν XV Διάσκεψιν τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Διεθνοῦς Ἱδρύματος Πύργων καὶ Κάστρων, ἐπιμελείᾳ Ν. Κ. Μουτσοπούλου, Θεσσαλονίκη 1980, 12ον, σσ. η' + 266.

Σαμψὼν Α., Ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς Σκοπέλου κατὰ τὸ 19ο αἰώνα, ΑΕΜ 22, 1978-9, σσ. 123-134.

Spatharakis I., Observations on a few illuminations in Ps. - Oppian's Cynegetica Ms. at Venice, Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 22-35 + 8 πίν.

Σταμπολτζῆ Ι. Γ., Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Καλαμάτα, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 210-214 + 4 πίν.

Σταυροπούλου-Μακρῆ Α., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ μέσα Μάνη, Δωδώνη 8, 1979, σσ. 299-332 + 28 πίν.

Τσαγκαράκη Μ. Ι., Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸν τόπο γεννήσεως τοῦ Γκρέκο, Ἀμάλθεια 12, 1981, σσ. 35-66.

Τσαπαρλῆ Ε., Βυζαντινὴ ξυλογλυπτικὴ τῆς Ἠπείρου, Θεολογία 50, 1979, σσ. 231-237.

— Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἠπείρου 17ου - α' ἡμίσεος 18ου αἰ.— Πρόστυπα ξυλόγλυπτα, Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. 182 + 40 πίν.

Τσιγαρίδα Ε. — Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. 126.

Τυπάλδου-Λασκαράτου Ι. Γ., Οἱ Κεφαλονίτες σπουδαστὲς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ τὰ οἰκόσημά τους ἀπὸ τὸν ἀνέκδοτο κώδικα τοῦ dell' Ero, ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 164-180 + 25 πίν.

— Ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ οἰκόσημα τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ νεκροταφείου Κερκύρας, ΔΙΕΕ 22, 1979, σσ. 329-351.

— Οἰκόσημα κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχειακὲς ἰταλικὲς πηγές, Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 358-382.

— Οἰκόσημα κερκυραϊκῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχειακὲς ἰταλικὲς πηγές, ΔΕΓΕ 2, 1980, σσ. 9-49 + πίνακες.

— Ἐραλδικὰ μνημεῖα τῶν κερκυραϊκῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν Annunciata καὶ Duomo, ΔΙΕΕ 23, 1980, σσ. 437-458 + 11 φωτ.

Φαράντου Χ. Δ., Ξυλόγλυπτα τέμπλα στὸ μοναστήρι «Ἅγιος Γεώργιος» τῆς Βορ. Εὐβοίας, ΑΕΜ 22, 1978-9, σσ. 135-144 + 16 πίν.

— Βυζαντινὲς καὶ Μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες στὶς περιοχὲς τῶν χωριῶν: Ἀλιβέρι, Κατάκαλος, Βελούσια, Ἅγ. Λουκᾶς, Παραμερίτες, Θαρούνια, Κρεμαστός, Ὅριο, Μουρτάρι, Ὀχτώνια, Αὐλωνάρι, Ἅγ. Γεώργιος καὶ Ἀχλαδερὴ τῆς Ν. Εὐβοίας, ΑΕΜ 23, 1980, σσ. 323-380 + 32 πίν.

Χατζηδάκη Μ., Παναγία ἡ Ἐπισκοπιανή. Μία βυζαντινὴ εἰκόνα στὴ Ζάκυνθο, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 387-391 + 4 πίν.

— Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ 9, 1977-79, σσ. 143-179 + 24 πίν.

Γ' — ΔΙΚΑΙΟΝ

Ἀτέση Βασιλείου, μητροπ. πρ. Λήμνου, Νομοκάνων ἀγνώστου χρονολογίας καὶ συγγραφέως, ΤΑΜΚΒ, σσ. 95-117.

Γκόφα Δ. Χ., Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου, Θησαυρίσματα 16, 1979, σσ. 54-88.

Ζέπου Π. Ι., Τὰ νομικὰ ἔθιμα τῆς Πελοποννήσου, ΠΑ'ΔΣΠΣ Α', σσ. 73-85.

— Κειτούκειτος - Τιπούκειτος, ΝΕ 105, 1979, σσ. 8-19.

Zepos P. J., Survivances byzantines dans le Droit des Coutumes, BS 21, 1980, σσ. 5-19.

Καβαλιεράτου Π. Α., Τὸ διάταγμα τῆς Ἐνετικῆς Γερουσίας τῆς 20 Νοεμβρίου 1762 καὶ τὰ τιμάρια τῆς Κεφαλληνίας, ΔΙΕΕ 22, 1979, σσ. 82-96.

Καρανικόλα Παντελεήμονος, μητροπ. Κορινθίας, Κλεὶς ὀρθοδόξων κανονικῶν διατάξεων, Ἀθῆναι 1979, 16ον, σσ. κβ' + 381.

Καρποζήλου Α. Σ., Ἀβιωτίκιον, Δωδώνη 8, 1979, σσ. 73-80.

Κονιδάρη Ι. Μ., Τὸ δίκαιον τῆς Μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. XXVI + 294.
Konidaris J., Ein γράμμα des Patriarchen Gregorios III. aus dem Jahre 1446, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte hrsg. von D. Simon, 7 (= Fontes Minores IV), Frankfurt /M 1981, σσ. 346-356.
Μαρίου Ἀναστ. Ν., Ἡ ἀπαγόρευσις εἰσόδου γυναικῶν στὸ ἅγιον Ὄρος, ΤΑΜΚΒ, σσ. 233-258.
Μενεβισόγλου Παύλου, μητρ. Σουηδίας, Ὁ Β' κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, ΤΑΜΚΒ, σσ. 261-281.
Μπούμη Π. Ἰ., Ἡ ἔλλειψις βεβαιότητος κατὰ τὴν σύναψιν γάμου, Ἀθῆναι 1980, 12ον, σσ. 14.
Μπουρδάρα Κ. Α., Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056), Ἀθῆναι - Κομοτηνὴ 1981, 8ον, σσ. 212.
Oikonomides N., Leo VI's Legislation of 907 forbidding Fourth Marriages· An Interpolation in the Procheiros Nomos (IV, 25-27), DOP 30, 1976, σσ. 173-193.
Papastathis Ch. K., Byzantine private law and codifications among the Bulgarians during the Ottoman period (XVth - XIXth centuries), Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ιε' ἕως τὰ μέσα τοῦ ιθ' αἰ. Α' Ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1980 (ΙΜΧΑ, 188), σσ. 249-258.
Perentidis S., Les scholies juridiques des manuscrits byzantins, Revue historique de Droit français et etranger 57, 1979, σσ. 51-59.
Πολέμη Δ. Ι., Ἀβαντάρια καὶ ἄλλα προικῷα ἔγγραφα ἐξ Ἄνδρου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 30-45.
Svoronos N., Storia del diritto e delle istituzioni, La Civiltà Bizantina dal IV al IX secolo, Aspetti e problemi (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini, Bari 1977), σσ. 175-231.
Τρωϊάνου Σ., Τὰ περὶ τὴν θρησκείαν ἐγκλήματα εἰς τὰ νομοθετικὰ κείμενα τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 168-193.
— Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, hrsg. von D. Simon, 6], Frankfurt / M 1980, σσ. X + 135.
— Περὶ τὰς νομικὰς πηγὰς τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 305-329.
— Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν τυπικῶν καὶ οὐσιαστικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου καὶ τοῦ αὐτονόμου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ΤΑΜΚΒ, σσ. 337-348.
Simon D. - Troianos Sp., Ecloga privata Sinaitica, «Fontes Minores» III, Frankfurt / M 1979, σσ. 168-177.
Φειδᾶ Βλ., Κανονικὸν περιεχόμενον τῶν ἐκκλησιαστικῶν Διπτύχων, Δίπτυχα 1,1 979, σσ. 316-342.
Χριστοφιλοπούλου Α., Τὸ ἑλληνικὸν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον κατὰ τὰ ἔτη 1976 καὶ 1977, Θεολογία 50, 1979, σσ. 1011-1047.

ΙΑ' — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ - ΜΟΥΣΙΚΗ

Αἰκατερινίδη Γ. Ν., «Καλόγερος», ἕνα εὐετηρικὸ ἔθιμο τῆς Θράκης, Σερραϊκὰ Χρονικὰ 8, 1979, σσ. 195-206.
— Νεοελληνικὲς αἱματηρὲς θυσίες. Λειτουργία - μορφολογία - τυπολογία. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. 208 + 13 πίν. [περ. «Λαογραφία», παράρτημα 8].
— Ἕνας Στειακὸς σκαλιστὴς τοῦ ξύλου, Ἀμάλθεια 11, 1980, σσ. 279-284.
Α' Συμπόσιο Ποντιακῆς Λαογραφίας, Ἀθήνα, 12-15 Ἰουνίου 1981. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1981, 8ον, σσ. 16 + 60.
Ἀλεξιάδη Μ., Τὸ τραγούδι τοῦ Χριστοῦ στὴν Κάρπαθο. Δύο ἀνέκδοτες παραλλαγές, Κάρπαθος, τεῦχ. 1, 1979, σσ. 14-17.
— Ἡ λαογραφικὴ κληρονομιὰ τῆς Καρπάθου, Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ 4, 1978.
Ἀντζουλάτου - Ρετσίλα Ε., Τὰ στέφανα τοῦ γάμου στὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. 190 + 77 εἰκ.
Ἀντωνακάτου Ν., Τὸ πένθος στὴν Ἀργολίδα, ΔΙΕΕ 23, 1980, σσ. 545-559.
Βασιλάκη Ν., Δημοτικὰ τραγούδια Χαλκιδικῆς. Εἰσαγωγὴ Ντίνου Χριστιανόπουλου, Θεσσαλονίκη 1980, 12ον, σσ. 132.
Βαφειάδου Β. Γ., Ἔθιμα Σωζοπόλεως (βορειοανατολικῆς Θράκης), Θρακικὰ 2, 1979, σσ. 5-91.
— Παιδικὰ παιγνίδια καὶ τραγούδια Σωζοπόλεως, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 235-245.
Γαρούφα Δ., Ὁ λαϊκός μας πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1980, 16ον, σσ. 94.
Γεωργιάδη Μ., Εἰσαγωγὴ στοὺς χοροὺς τῆς Καρπάθου, Κάρπαθος, τεῦχ. 1, 1979, σσ. 24-36.
Γιαγκουλλῆ Κ. Γ., Ἀνθολογία Κυπριακῆς λαϊκῆς ποίησης, Λευκωσία 1980, 8ον, σσ. 244.
Γνευτοῦ Π., Τραγούδια δημοτικὰ τῆς Ρόδου, Ρόδος 1980, 12ον, σσ. 152.
Γουὴλ - Μπαδιεριτάκη Α., Τὸ γυναικεῖο παραδοσιακὸ πουκάμισο τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. 182 + 243 Εἰκ.
Δεληβορριᾶ Α., Ἑλληνικὰ παραδοσιακὰ κοσμήματα, Ἀθῆναι 1979, 4ον, σσ. 56.
Δευτεραίου Α. Ν., Ὁ ἄρτος κατὰ τὴν γέννησιν καὶ τὴν τελευτήν. Ἡ συμβολικὴ καὶ μαγικὴ χρῆσις του ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. 270.
Δημητρίου Ν., Τὸ ζύμωμα καὶ τὸ φούρνισμα τοῦ ψωμιοῦ στὴ Σάμο, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 219-234.
Δραγούμη Μ. Φ., Ἡ δυτικίζουσα ἐκκλησιαστικὴ μουσική μας στὴν Κρήτη καὶ στὰ Ἑπτάνησα, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 272-293.
— Μία ἀνέκδοτη συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Αὐλωναρίτη δάσκαλου Γιάννη Γκιζελῆ, ΑΕΜ 23, 1980, σσ. 265-311.
Ζιάκα Γ. Η., Ἔθιμα Δωδεκαημέρου τῶν πεδινῶν χωριῶν τοῦ Ν. Τρικάλων (Καραγκούνηδων), ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 69-80.
Ἠμέλλου Σ. Δ., Προβλήματα κατατάξεως παραδόσεων, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 167-173.
— Τὸ κυπαρίσσι τοῦ Μυστρᾶ, ΛΣ 4, 1979, σσ. 340-348.
— Ἡ «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅδου» ὡς πηγὴ εἰδήσεων περὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πελοποννήσου, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 245-251.
Θέμελη Χ., Λαογραφικὰ Ἱστιαίας - Ξηροχωρίου, ΑΕΜ 22, 1978-9, σσ. 95-122 [καὶ αὐτοτελῶς: Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. 31].

Θέμελη Χ., Λαογραφικὰ Ἱστιαίας - Ξηροχωρίου, ΑΕΜ 23, 1980, σσ. 31-64.
Θωμᾶ Γ., Ἡ «Καράβα» τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων, Θεσσαλικὸν Ἡμερολόγιον 1, 1980, σσ. 77-81.
Ioannidou-Barbarigou M., «La Ballade du frère mort». Les variantes du Pontos, ΑΠ 36, 1980, σσ. 83-96.
Ἰωαννίδου - Μπαρμπαρίγου Μ., Τὸ «τραγούδι τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ» στὶς πελοποννησιακὲς παραλλαγές, Ἐθνογραφικὰ 2,1979-80, σσ. 5-10.
Καβακοπούλου Π., Τρία ἀρχέγονα μουσικοχορευτικὰ μοτίβα τῆς Κρήτης, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 253-271.
— Μουσικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἤπειρο, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 359-384.
Καραπατάκη Κ., Πανάρχαια Θεσσαλικὰ ἔθιμα. Ἡ περπερούνα, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 131-137.
Κρεκούκια Δ., Ἐπιβίωση ἀρχαίων δοξασιῶν στὸ λαὸ τῆς Ἀργολίδας, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 60-66.
— Ἕνα μανιάτικο γιατροσόφι τοῦ περασμένου αἰώνα, ΛΣ 4, 1979, σσ. 355-363 + 2 πίν.
— Ἐπιβιώσεις ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν δοξασιῶν στὸ λαὸ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 139-149.
— Λαϊκοὶ τρόποι θεραπείας ἀσθενειῶν στὸ λαὸ τῆς Μεσσηνίας, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 359-374.
Κρικοπούλου Χ. Μ., Τὸ Κρυόνερο τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Λαογραφία, θρῦλοι καὶ παραδόσεις. Ἱστορικὰ βασιζόμενα σὲ πηγὲς τῆς Ἱστορίας, Θρακικὰ 2, 1979, σσ. 127-200.
Κωστάκη Θ. Π., Γεωργικὰ τῆς Τσακωνιᾶς, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 43-150.
— Ὁ Evliyâ Τσελεμπὴ στὸ Ναύπλιο, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 111-120.
— Βάτικα καὶ Χαβουτσί. Τὰ Τσακωνοχώρια τῆς Προποντίδας, Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. XXIV + 422.
Λιαλιάτση Π., Τὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα, πασχαλινὸ ἔθιμο τῆς Ἀσίνης, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 139-154 + 2 πίν.
Λουκάτου Δ. Σ., Ἀγροτικὰ σήματα βοσκοαπαγορεύσεων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 15-28, 449-450 + 4 πίν.
— Χριστουγεννιάτικα καὶ τῶν γιορτῶν, Ἀθήνα 1979, 12ον, σσ. 192.
— Πασχαλινὰ καὶ τῆς ἄνοιξης, Ἀθήνα 1980, 12ον, σσ. 176.
— Τὰ καλοκαιρινά, Ἀθήνα 1981, 12ον, σσ. 176.
Μηνᾶ Π. Κ., Λαϊκὴ ἰατρικὴ Ἐλύμπου Καρπάθου, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 246-252.
Μιχαὴλ - Δέδε Μ., Ἑρμηνευτικὲς δυσχέρειες στὸ ἀναστενάρι, Σερραϊκὰ Χρονικὰ 8, 1979, σσ. 207-230.
— Ὁ «Καλόγερος» στὴν Ἁγία Ἑλένη Σερρῶν, Θρακικὰ 2, 1979, σσ. 93-126.
— Ἡ φορεσιὰ τῆς Μεσογείτισας, 1800-1930, Ἀθήνα 1981, σσ. 80+18 πίν.
Μπίμπη-Παπασπυροπούλου Α., Λαϊκὴ ἰατρικὴ στὴν περιοχὴ τῆς Ἠλείας, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 73-80.
Νικολαΐδη Α., Λαϊκὴ ἰατρικὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, ΑΠ 36, 1980, σσ. 8-82.
Οἰκονομίδου Δ. Β., Τὸ παραμύθι καὶ ὁ παραμυθὰς ἐν Ἑλλάδι, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 29-42.
— Ἡ περὶ μετανοίας καὶ τῶν δαυλῶν τοῦ Λὼτ παράδοσις, ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 31-36.
Οἰκονόμου Κ., Δύο ἠπειρωτικὰ γιατροσόφια, Δωδώνη 7, 1978, σσ. 239-301.

10-8-1981

Παπαδάκη Δ. Λ., Μιὰ ἔκθεση κρισολογίας καὶ μιὰ λαϊκὴ παράδοση, ποὺ ἀφοροῦν τὴ Μονὴ Φανερωμένης Ἱεράπετρας καὶ τοὺς Τούρκους Ταγκαλάκηδες, Κρητ. Ἑστ., τεῦχ. 248-249, 1979, σσ. 405-417.
Παπαδάκη Μ., Ὁ κρητικὸς γάμος στὴν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας, Ἀθήνα 1980, 12ον, σσ. 40.
Παπαδοπούλλου Θ., Κυπριακὸν εὐχολόγιον τοῦ ἔτους 1785, ΚΣ 43, 1979, σσ. 1-75 + 2 πίν. (σσ. 76-77).
Παπαντωνίου Ι., Τὸ ζωνάρι στὸ Κεφαλόβρυσο τῆς Ἀργολίδας, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 84-86 + 3 πίν.
Παπατρέχα Γ. Η., Παροιμιακὰ Ξηρομέρου, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 269-278.
Παπαχαραλάμπους Γ. Χ., Κυπριακὰ οἰκοκυρικὰ σκεύη, Λαογραφία 31, 1976-78, σσ. 151-166.
Παρασκευοπούλου Γ., Τὰ μαγικὰ περάσματα «τρύπες» τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἠλείας, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 24-32.
Πιτυκάκη Μ. Ι., Ἡ ὑφαντικὴ στὴν Κρήτη, Ἀμάλθεια 11, 1980, σσ. 155-198, 201-216.
Πλατάκη Ε. Κ., Τὸ λιακόνι τῆς Κρήτης στὴ λαογραφία, Κρητολογία 9, 1979, σσ. 99-118.
— Τὸ τραγούδι τοῦ Ἀλγερινοῦ, Ἀμάλθεια 10, 1979, σσ. 305-308.
Πολίτη Α., Προσπάθειες καὶ σχέδια τοῦ Φοριὲλ γιὰ μιὰ δεύτερη ἔκδοση τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 60-83.
— Κατάλοιπα Fauriel καὶ Brunet de Presle. Α'. Τὰ «νεοελληνικὰ» τοῦ Claude Fauriel. Β'. Ἡ Συλλογὴ τραγουδιῶν τοῦ W. Brunet de Presle. Ἀναλυτικὸς κατάλογος. [Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε. 25], Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. λβ' + 102 + 5 πίν.
Πολυμέρου-Καμηλάκη Α., Θεατρικὴ παράσταση λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης στὸ Φανάρι Καρδίτσας, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 183-202 + 4 πίν. (σσ. 203-206).
— «Πανάρατος». Λαϊκὴ διασκευὴ καὶ παράσταση τῆς Ἐρωφίλης στὴ Δυτικὴ Ρούμελη, ΕΕΣΜ 6, 1976-77 (1981), σσ. 225-249 + 1 χάρτης.
Ρωμαίου Κ., Δημοτικὸ τραγούδι. Προβλήματα καταγωγῆς καὶ τεχνοτροπίας, Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. 430.
Ρωμαίου-Καρασταμάτη Ε., Ἡ ποδιὰ τῆς Καραγκούνας, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. 184.
Σαμψὼν Α., Ἡ λαϊκὴ φορεσιὰ τῆς Σκοπέλου καὶ Ἀλοννήσου, ΑΘΜ 5, 1979, σσ. 95-137.
Τρίτο Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἤπειρος - Μακεδονία - Θράκη), Ἀλεξανδρούπολη, 14-18 Ὀκτωβρίου 1976. Πρακτικά, [Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 186], Θεσσαλονίκη 1979, 8ον, σσ. 692 + πίν.
Τσαγγαλᾶ Κ. Δ., Λαογραφικὴ συμβολὴ στὴν ψυχολογικὴ ἑρμηνεία ὁρισμένων ὑδρομαντικῶν καὶ κατοπτρομαντικῶν ἐθίμων, Ἐθνογραφικὰ 2,1979-80, σσ. 11-22.
Τσουκνίδα Γ. Ι., Παραδόσεις γιὰ θυσία ἐλαφιοῦ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Θεσσαλία, ΠΑ'ΣΘΣ, σσ. 275-282.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἡ Ρίμα τοῦ Γιώργη Βέργα ἀπὸ ἕνα ἀγράμματον λυράρην, Ἀμάλθεια 11, 1980, σσ. 71-75.
Φιλιππίδη Ε., Ἡ λατρευτικὴ ἀφετηρία τῆς θρακιώτικης Σαρακατσάνικης ποδιᾶς, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 209-213.

Φλωράκη Α. Ε., Ἡ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου, Ἀθήνα 1979, 4ον, σσ. 338 + πίν.

Handman-Ξιφαρᾶ Μ. Ε., Ὁ Πουριανὸς γάμος. Μετάφρασις Χ. Γ. Χαρίτου, ΑΘΜ 5, 1979, σσ. 139-165.

Χατζησωτηρίου Γ. Δ., Τὰ λαογραφικὰ τῆς Μεσογαίας Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1980, 12ον, σσ. 414.

Χριστοδούλου Μ. Ν., Σελίδες ἀπὸ τὴν κυπριακὴ λαογραφία, ΚΛ 67-68, 1980, σσ. 219-221.

Χωρεάνθη Κ., Χιακὰ καὶ μικρασιατικὰ δημοτικὰ τραγούδια, Χίος. Ἡμερολόγιο 1979, σσ. 53-85.

ΙΒ' — ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ

Ἀραμπαντζῆ Π. Ἀ., Αἱ μεμβρᾶναι τῆς Κορίστης Εὐρυτανίας τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδόμεναι, ἐν Ἀθήναις 1978, 8ον, σσ. 220.

Argyropoulos R. P. - Karas I., Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et des ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Supplement, Paris 1980, 16ον, σσ. 84.

Ἀρχεῖο μικροταινιῶν ⟨ ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων καὶ ἐγγράφων ⟩, Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. 83.

Βασιλοπούλου Α., μητρ. Ἠλείας, Περγαμηνὸς κῶδιξ ιδ' αἰ. τῆς μονῆς Πορεστοῦ, ΠΑ·ΣΗΣ, σσ. 19-23.

Βιτάλη Φιλ., ἀρχιμ., Ὁ κῶδιξ τῆς Θεοφανείου Σχολῆς Πρεβέζης, ΗΕ 28, 1979, σσ. 611-618.

Βοκοτοπούλου Π. Λ., Τὰ ἐπίτιτλα ἑνὸς τετραευαγγέλου τῆς «ὁμάδος τῆς Νικαίας», ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 133-141 + 4 πίν.

Βρανούση Ε. Λ., Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α' - Αὐτοκρατορικά. Διπλωματικὴ ἔκδοσις - γενικὴ εἰσαγωγὴ - εὑρετήρια - πίνακες, Ἀθῆναι 1980, 4ον, σσ. XVI + *160 + 416 + 67 πίν.

Γιαννούλη Ν. Κ., Κώδικας Τρίκκης, Ἀθήνα 1980, 12ον, σσ. 142.

Δημητρακοπούλου Φ. Α., Χειρόγραφα Φουρνᾶ Εὐρυτανίας, Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 84-98 + 5 πίν.

— Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Δουσίκου, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 403-426.

— Τὸ σιγίλλιο τοῦ πατρ. Ἀντωνίου Δ' (1393) γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν: συμβολὴ στὴ διπλωματικὴ καὶ στὰ τοπωνυμικὰ τῆς Δυτ. Θεσσαλίας, Δίπτυχα 2, 1980-81, σσ. 98-119 + 2 πίν.

Groningen B. A., Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Μετάφραση Ο. Λαμψίδη. Προλεγόμενα Χ. Σ. Φλωράτου, [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν - Κέντρον ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων συγγραφέων. Σειρὰ βοηθητικῶν ἔργων 3], Ἀθῆναι 1980, 8ον, σσ. liv+142.

Θέμελη Χρυσοστόμου, μητρ. Μεσσηνίας, Ἀνέκδοτος «Μετριότης» τοῦ ἔτους 1804, ΤΑΜΚΒ, σσ. 195-209.

Καρᾶ Γ., Ἑλληνικὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα σ' ἕνα μοναστήρι τῆς Βόρειας Μολδαβίας, Ὁ Ἐρανιστής 13, 1976, σσ. 78-81.

Καραθανάση Α. Ε., Οἱ κώδικες 410 καὶ 565 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, Κληρονομία 10, 1978, σσ. 251-257 + 5 πίν. (σσ. 258-262).

Κατσαροῦ Β., Ἕνα χρονικὸ τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας (χφ. 1 Μονῆς Βαρνάκοβας), Κληρονομία 11, 1979, σσ. 347-390 + 11 πίν. (σσ. 391-402).

Κεχαγιόγλου Γ., Ἕνα χειρόγραφο τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» τοῦ Ψαλίδα, Ὁ Ἐρανιστής 13, 1976, σσ. 23-40.

Κόλια Ι., Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Περιστερεώτη (στὴν ἐπαρχία τῆς Τραπεζούντας), Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 205-221 + 2 πίν.

— Bibliothèques et manuscrits de Trébizonde, ΑΠ 35, 1979, σσ. 282-289.

Κομίνη Α., Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἀποσημειώματα, Δίπτυχα 1, 1979, σσ. 20-25.

Κουρούση Στ. Ἰω., Αἱ περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ γάμων νομικαὶ διατάξεις τοῦ κώδ. Par. gr. 1372 καὶ ὁ γραφεὺς Γεώργιος Γαλησιώτης (1278/80 - 1357;), ΕΕΒΣ ΜΔ', 1979-1980, σσ. 377-386.

Κριαρᾶ Παχυνάκη Π., Κρητικὸν χειρόγραφον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, Φιλ. Πρωτ. 38, 1981, σσ. 413-416.

Κυριακοπούλου Κ. Θ., Ὁ Νῖκος Βέης καὶ ἡ καλαβρυτινὴ ἔρευνα, Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρύτων 10-11, 1978-79, σσ. 377-385.

Constantinides E. C., The Tetraevangelion, manuscript 93 of the Athens National Library, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. 185-215 + 26 πίν.

Μαλτέζου Χ. Α., Τὸ Ἀνδεγαυϊκὸ ἀρχεῖο τῆς Νεαπόλεως καὶ τὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῆς Ζακύνθου. Ἔρευνα γιὰ τὴ μέθοδο ἀποκαταστάσεως κατεστραμμένων ἀρχειακῶν μονάδων, Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 243-255.

Μανδηλαρᾶ Β. Γ., Πάπυροι καὶ Παπυρολογία, Ἀθήνα 1980, 4ον, σσ. 136 + 70 πίν. (σσ. 139-202).

Μαύρου Τ., Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς «Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα» Ζακύνθου, ΔΙΕΕ 23, 1980, σσ. 459-544.

Μοσχοπούλου Γ. Ν., Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἠλία Α. Τσιτσέλη, Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 280-292.

Μπόμπου-Σταμάτη Β., Ὁ κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 2309 καὶ τὸ περιεχόμενό του, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 53-60.

Οἰκονομίδη Ν., Ἱερὰ Μονὴ Δοχειαρίου. Κατάλογος τοῦ ἀρχείου, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 197-263 + 4 πίν.

Oikonomidès N., Quelques remarques sur le scellement à la cire des actes imperiaux byzantins (XIIIe - XVes.), Zbornik Filoz. Fak. 14, 1 (Beograd 1979 [1980] = Melanges F. Barišić), σσ. 123-128.

Papoulidis C., Manuscripts 167 and 168 from the Russian Archaeological Institute in Constantinople, BS 20, 1979, σσ. 133-138 + 2 πίν.

Παράσογλου Γ. Μ., Δεξιὰ χεὶρ καὶ γόνυ. Some Thoughts on the Postures of Ancient Greeks and Romans when writing on Papyrus Rolls, Scrittura e civiltà 3, 1979, σσ. 5-21.

— The Archive of Aurelius Sakaon, [Papyrologische Texte und Abhandlungen 23], Bonn 1978, 8ον, σσ. XX + 263 + 15 πίν.

Πεντογάλου Γ. Η., Γεώργιος Μόσχος, νοτάριος Κέρκυρας στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ιε' αἰώνα (νεώτερα στοιχεῖα), Κερ. Χρον. 23, 1980, σσ. 293-302 + 2 πίν.

Πολέμη Δ. Ι., Ἀπὸ τὰ ἀπολεσθέντα ἀρχεῖα τῆς Ἄνδρου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 75-100.

— Τὸ ἀρχεῖον Εὐαγγέλου Δερτούζου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 162-190.

Πολέμη Δ. Ι., Ἀφιερωτικὸν ἐπὶ ἐντύπου σημείωμα τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ (1728). Ἡ ἀπόκαρσις τοῦ Ἱεραπόλεως Νεοφύτου. Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Καμπάνη εἰς Μεσαριάν. Μία ἀφιέρωσις τοῦ Βάρνης Παϊσίου, Πέταλον 2, 1980, σσ. 215-223.

Πολίτη Α., Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Προδρόμου Σερρῶν, Σερραϊκὰ Χρονικὰ 8, 1979, σσ. 31-55 + 11 πίν.

— Un centre de calligraphie dans les Principautés danubiennes au XVIIe siècle. Lucas Buzău et son cercle, Δέκατον Διεθνὲς Συνέδριον Βιβλιοφίλων, Ἀθήνα 30 Σεπτ. - 6 Ὀκτ. 1977 (Ἀθῆναι 1979), σσ. 1-11 + 4 πίν.

— Μεσσηνιακὰ χειρόγραφα, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 129-134 + 2 πίν.

Politis L., Nouveaux manuscrits Grecs découverts au Mont Sinai. Rapport préliminaire, Scriptorium 34, 1980, σσ. 5-17 + 9 πίν.

— Die Handschriftensammlung des Klosters Zavorda und die neuaufgefundene Photios-Handschrift, ἐν Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, herausgeben von Dieter Harlfinger, Darmstadt 1980, σσ. 645-656 [πρώτη δημοσίευσις: Philologus 105, 1961, σσ. 136-144].

Πρωτοπαπᾶ Ν. Ι., Ἀρχιμ., Κατάλογος ἀνεκδότων ἱστορικῶν ἐγγράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κεχροβουνίου Τήνου, Θεολογία 51, 1980, σσ. 515-535.

Σακελλαριάδη-Πολίτη Μ., Μαρκιανὸς τλήμων καὶ ἀμαθὴς γραφεὺς τῆς Μονῆς Δουσίκου, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 39-47 + 8 πίν. (σσ. 48-52).

Σκλαβενίτη Τ. Ε., Χρησμολογικὸ εἰκονογραφημένο μονόφυλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα, Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 46-59 + 3 πίν.

Spatharakis I., An Illuminated Manuscript from the Nicaean Era, Cahiers Archéologiques 28, 1979, σσ. 137-141 + 6 πίν.

Stanitsas S., Origine des manuscrits P (Parisinus Gr. 2898) et T (Taurinensis B. II. 1) de la Chronique de Morée Grecque, ΠΑ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 227-240.

Ταβλάκη Γ., Ἀποκατάσταση τοῦ χειρογράφου Α 76 τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 341-346.

Τασιοῦ Φ. Γ., Ἕνα σημειωματάριο τοῦ Μανασσῆ Ἠλιάδη, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 61-78.

Τριανταφύλλου Κ. Ν., Ἀνέκδοτα παλαιὰ πατρινὰ ἔγγραφα, ΕΕΣΜ 5, 1974-75 (1980), σσ. 247-263.

Τσελίκα Α., Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γερασίμου στὴν Κεφαλονιά, ΚΧ 3, 1978-79, σσ. 21-27 + 4 πίν.

Φασουλάκη Σ., Ὁ Στέφανος Καββάδας καὶ οἱ κώδικες τῆς Χίου, ΔΙΕΕ 23, 1980, σσ. 560-563.

Χαλλιορῆ Ι. Κ., Περιεχόμενα καὶ εὑρετήριο κωδίκων Παρπαριᾶς Χίου, Χιακὰ Χρονικὰ 11, 1979, σσ. 74-80.

Χρυσοχοΐδου Κ., Παλαιογραφικὰ Ὕδρας, Σύμμεικτα 3, 1979, σσ. 179-195 + 4 πίν.

ΙΓ' — ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀνεστίδη Α. Σ., Ἡ εὑρετηρίαση τῶν περιοδικῶν (σχεδίασμα βασικῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν), Διαβάζω 21, Ἰούνιος 1979, σσ. 32-35.

— Εὑρετήριον τόμων Α' (1946) - Λ' (1976) τοῦ περιοδικοῦ «Διδαχή», Ἀθήνα 1980, 8ον, σσ. μδ' + 176.

Βιβλιογραφία Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1976, Μνήμων 7, 1978-79, σσ. 197-301.

Βαγιακάκου Δ. Β., Γλωσσικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1971-1977, ΛΔ 13, 1978, σσ. 83-226.

Γεδεὼν Μ. Ι., Ἀποσημειώματα χρονογράφου. Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ. Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες. Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων. Εὑρετήρια. Ἐπιμέλεια Δ. Πικραμένου - Βάρφη — Χ. Σταματοπούλου - Βασιλάκου, [Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε. 24], Ἀθήνα 1979, 8ον, σσ. ιδ' + 132.

Γιανναροπούλου Ι., Πελοποννησιακὴ βιβλιογραφία (Συμβολὴ πρώτη), ΠΑ'ΔΣΠΣ Α', σσ. 243-314.

Δημοσιεύματα Λίνου Πολίτη, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. ιε' - μζ'.

Δρούλια Λ., Ὁ Λαυριώτης μοναχὸς Κύριλλος ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ ἡ βιβλιοθήκη του, Ὁ Ἐρανιστὴς 11, 1974 (1980), σσ. 456-503.

Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία. Τεῦχος πρῶτον: Βιβλιογραφία ἔτους 1977. Ἐπιμέλεια Α. Σ. Ἀνεστίδη [Παράρτημα περιοδικοῦ «Θεολογία», τόμος Ν' (1979)], Ἀθῆναι 1979, 8ον, σσ. κδ' + 294.

Ἐργογραφία Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ὁ Ἐρανιστὴς 11, 1974 (1980), σσ. α'-μ'.

Ἠλιοῦ Φ., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863. Προσθῆκες καὶ συμπληρώσεις, Ὁ Ἐρανιστὴς 13, 1976, σσ. 88-112.

Iliou Ph., Un Projet Bibliographique d'É. Legrand: La «Bibliographie Hellénique du XIXe siècle», B-NJ 22, 1977, σσ. 17-98.

Καμπᾶ Β., Βιβλιοθῆκες τοῦ λακωνικοῦ χώρου, ΛΣ 5, 1980, σσ. 247-256.

Καρποζήλου Μ., Ἡ βιβλιογράφηση τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰώνα, Διαβάζω 26, Δεκέμβριος 1979, σσ. 28-34.

Κατσιαρδῆ Ο., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθῆκες - συμπληρώσεις, Ὁ Ἐρανιστὴς 13, 1976, σσ. 130-145.

Κοντοσοπούλου Ν., Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς διαλέκτου, Μαντατοφόρος 14, 1979, σσ. 35-52.

Κορδώση Μ. Σ., Ἑλληνικὰ Παλαιότυπα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος Ἁγίου Ὄρους, Κληρονομία 11, 1979, σσ. 403-441.

Κυπριολογικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1974-1977 καὶ συμπληρώματα προηγουμένων ἐτῶν, ΕΚΕΕ 9, 1977-79, σσ. 363-489 [ὑπὸ Κ. Π. Κύρρη (σσ. 365-446) καὶ Μ. Ν. Χριστοδούλου (σσ. 446-489)].

Λαδοπούλου Διονυσίου, μητροπ. Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως, Ὁ Κίτρους Βαρνάβας (βιογραφικὰ [μετ' ἀναγραφῆς δημοσιευμάτων]), ΤΑΜΚΒ, σσ. 27-42.

Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία στὶς ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς, Μακεδονικὰ 20, 1980, σσ. 237-252.

Μανούσακα Μ. Ι., Βιβλιογραφία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας. Μέρος Α'. Γενικά. Συμπλήρωμα (1973-1980), Θησαυρίσματα 17, 1980, σσ. 7-21.

Μηλιαράκη Α., Νεοελληνικὴ Γεωγραφικὴ Φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1800-1889 γεωγραφηθέντων ὑπὸ Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1981, 8ον, σσ. δ' + 130 [ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως 1889 ἐν Ἀθήναις].

Μουρίκη Ντ., Μαρία Γ. Σωτηρίου. Μελέτες Μαρίας Γ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ 9, 1977-9, σσ. ζ' - ιβ'.

Μπακιρτζῆ Χ., Δημοσιεύματα Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου, Ἑλληνικὰ 32, 1980, σσ. 393-405.

Μπούνα Α., Μεσσηνιακὴ βιβλιογραφία, ΠΑ'ΣΜΣ, σσ. 408-432.

Νελοπούλου Γ. Α., Τὸ Ἄργος στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 179-182.

Παπαϊωάννου Α. Γ., Παλαιότυπα Κοινοτικῆς Βιβλιοθήκης Βήσσανης Πωγωνίου, Ἰωάννινα 1979, 8ον, σσ. 8.

— Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κλεόβουλου Κέδρου στὴν Τεργέστη, Παρνασσὸς 21, 1979, σσ. 481-489.

Πικραμένου-Βάρφη Δ., Προσθῆκες στὴν Bibliographie Ionienne, Ὁ Ἐρανιστὴς 13, 1976, σσ. 211-242.

Σκαρβέλη Α., Ἀργολικὴ βιβλιογραφία, Πελοποννησιακὰ 13, 1978-79, παράρτημα, σσ. 304-307.

Σκλαβενίτη Τ. Ε., Προσθῆκες στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1670-1861), Ὁ Ἐρανιστὴς 15, 1979, σσ. 115-130.

Σταυρίδου Β. Θ., Βιβλιογραφία ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν), Κληρονομία 12, 1980, σσ. 125-192.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη συμπληρωματικὴ ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων (πρβλ. Ἀθηνᾶ 73-74, 1973, σσ. κη'-ρβ') συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐτῶν, Ἀθηνᾶ 77, 1978-79, σσ. α'-ις'.

Φασουλάκη Σ., Ἄγνωστες ἀγγελίες ἐκδόσεως βιβλίων τυπωμένες στὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλλάδα. Προσθῆκες στὴν «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863», Παρνασσὸς 20, 1978, σσ. 550-560 καὶ 21, 1979, σσ. 54-66.

Φωτοπούλου Α. Θ., Ἠλειακὴ βιβλιογραφία. Συμβολὴ πρώτη, ΠΑ'ΣΗΣ, σσ. 369-407.

Χιδίρογλου Π., Τουρκικὴ Ἑλληνογραφία, Θεσσαλονίκη 1980 [ΙΜΧΑ, 172], 8ον, σσ. 204.

Χριστοδούλου Γ. Α., Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Στ. Κόντου, Πλάτων 31, 1979, σσ. 180-212.

ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis XIV, 1978 (Debrecin).
Ἀθηνᾶ, ΟΖ', 1978-1979 (Ἀθῆναι).
Ἀνάλεκτα, 25-26, 1976-1977 (Ἀλεξάνδρεια).
Analecta Bollandiana, 97, 1979 (Bruxelles).
Annales, VIII, 1977 (Budapest).
Antichthon, 12-13, 1978-1979 (Sydney).
Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΜΑ'-ΜΒ', 1979-1981 (Λευκωσία).
Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, ΚΒ', 1978-1979 (Ἀθῆναι).
Ἀρχεῖον Πόντου, ΛΔ', 1977-1978 (Ἀθῆναι).
Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, XXXIII-XXXIV, 1979-1980 (Roma).
Βυζαντινά, 9, 1977 (Θεσσαλονίκη).
Byzantinische Zeitschrift, 72-74, 1979-1981 (München).
Byzantinoslavica, XL-XLI, 1979-1980 (Prague).
Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς, 35, 1979 (Θεσσαλονίκη).
Cyrillomethodianum IV, 1977 (Θεσσαλονίκη).
Dacia, XXIII-XXIV, 1979-1980 (Bucureşti).
Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, ΚΒ', 1979 (Ἀθῆναι).
Ἑλληνικά, 31-32, 1979-1980 (Θεσσαλονίκη).
Emerita, XLVI - XLVIII, 1978-1980 (Madrid).
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, Ε', 1974-1975 (1980) (Ἀθῆναι).
Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, ΙΧ, 1977-1979 (Λευκωσία).
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ΚϚ', 1977-1978.
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 17-18, 1978-1979 (Θεσσαλονίκη).
Études Balkaniques, 15-16, 1979-1980 (Sofia).
Êtudes Byzantines, II/2, 1975 (Pittsburg).
Études byzantines et post-byzantines, I, 1979 (Bucureşti).
Greek-Roman and Byzantine Studies, 20-21, 1979-1980 (Durham).
Ἠλειακά, ΚϚ'-ΛΘ', 1978-1981 (Ἠλεία).
Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, ΚΗ'-Λ', 1979-1981 (Ἰωάννινα).
Θεολογία, Ν' - ΝΒ', 1979-1981 (Ἀθῆναι).
Θησαυρίσματα, 16-17, 1979-1980 (Βενετία).
Irénikon LII-LIV, 1979-1981 (Chevetogne).
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 28-29, 1979-1980 (Graz-Wien-Köln).
Journal of Hellenic Studies, XCVIII, 1978 (London).
Journal of Warburg and Courtauld Institutes, XL, 1977 (London).
Κληρονομία, 10-12, 1978-1980 (Θεσσαλονίκη).
Κοινωνία, 1, 1977 (Napoli).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΜΓ'- ΜΔ', 1979-1980 (Λευκωσία).

Κυπριακὸς Λόγος, 61-70, 1979-1981 (Λευκωσία).
Λαογραφία, ΛΑ', 1976-1978 ('Αθῆναι).
Μακεδονικά, ΙΘ'-Κ', 1979-1980 (Θεσσαλονίκη).
Mitteilungen des deutschen Arch. Instituts, Rom. Abt., 86-87, 1979-1980 (Rom).
Monumentet, 14-18, 1978-1979 (Tirane).
Νισυριακά, 6-8, 1978-1981 ('Αθῆναι).
Nouvelle Revue Théologique, 112-113, 1980-1981 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XLV - XLVI, 1979-1980 (Roma).
Πάνταινος, 72-73, 1980-1981 ('Αλεξάνδρεια).
Philologus, 123-125, 1979-1981 (Berlin).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 79-80, sect. C, 1979-1980 (Dublin).
Revue Bulgare d'Histoire, 7-8, 1979-1980 (Sofia).
Revue des Études Arméniennes, XII, 1977 (Paris).
Revue des Études Byzantines, 37-39, 1979-1981 (Paris).
Revue des Études Sud-est Européennes, XVII-XIX, 1979-1981 (Bucarest).
Revue Historique, 529-537, 1980-1981 (Paris).
Revue Roumaine d'Histoire, 18-19, 1979-1980 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, XV, 1978 (Bucarest).
Σκουφᾶς, ΚΔ'-ΚΕ', 1980 ("Αρτα).
Srednie Vjeka, 42-43, 1978-1980 (Μόσχα).
Starinar, XXVIII-XXX, 1977-1979 (Beograd).
Sudost-Forschungen, XXXVIII-XXXIX, 1979-1980 (München).
Vizantijskij Vremennik, 39-41, 1978-1980 (Μόσχα).
Zbornik Radova Viz. Inst., XVIII-XIX, 1979-1980 (Beograd).
Zeitschrift für Balkanologie, 14-16, 1978-1980 (München).

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΕΤΟΥΣ 1979

Κύριοι ἑταῖροι,

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἡ Ἑταιρεία μας ἐξηκολούθησε τὰς ἐργασίας της ὡς συνήθως. Τὴν 20ὴν Ἰουνίου συνεκλήθη ἡ 62α Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑταίρων κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐνεκρίθησαν τὰ πεπραγμένα καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔτους 1978 καὶ ἀπηλλάγη εὐθυνῶν τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον, ἐξελέγη δὲ νέα Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ διὰ τὸ ἔτος 1979.

Καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἠλαττώθη διὰ τῆς φυσικῆς ἐξόδου ἐκ τῆς ζωῆς πολυτίμων στελεχῶν της. Οὕτω παλαιότερον μὲν ἀπωλέσαμεν τὸν ἑταῖρον Φίλιππον Δραγούμην, θητεύοντα εἰς τὴν Ἑταιρείαν τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ διατελέσαντα ἐπὶ πολλὰ ἔτη μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Φίλιππος Δραγούμης υἱὸς τοῦ Στεφάνου, ἔγγονος τοῦ Νικολάου καὶ ἀδελφὸς τοῦ Ἴωνος, ἐξηκολούθει ὡς ἐκεῖνος τὸ μὲν ὑπηρετῶν τὰ Γράμματα, τὸ δὲ προστατεύων αὐτὰ ἰδίᾳ διὰ τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς, ἄνευ τῆς οἰκονομικῆς συμβολῆς τῆς ὁποίας θὰ ἐδυσχεραίνετο πολὺ ἡ ἔκδοσις τῆς Ἐπετηρίδος τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας. Ἐπανειλημμένως πολιτευθεὶς καὶ γενόμενος ὑπουργὸς ὑπηρέτησε καὶ ἀπὸ τῶν θέσεων ἐκείνων τὰ ἐθνικὰ δίκαια καὶ μάλιστα τὰ τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

Πλὴν τοῦ μνημονευθέντος πέρυσι ἀειμν. καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀνδρέου Ξυγγοπούλου ἀναφέρομεν τὸν θανόντα θεολόγον διδάκτορα Μιχαὴλ Γκητάκον, ἀσχοληθέντα περὶ τὴν βυζαντινὴν ἀρχαιολογίαν. Μεταξὺ τῶν παλαιῶν συνεργατῶν μας κατελέγετο καὶ ἡ θανοῦσα τὸ παρελθὸν ἔτος Μαρία Σωτηρίου, σύζυγος τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀρχαιολόγου, ἀρχαιολόγος καὶ ἡ ἰδία ἀξιόλογος. Μόλις δὲ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἡ Ἑταιρεία ἀπώλεσε καὶ τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ὁμότιμον καθηγητὴν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας Στυλιανὸν Πελεκανίδην, μελετήσαντα σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας καὶ τῶν Φιλίππων.

Ἀλλ' ὅμως τὸ ὀδυνηρότερον πλῆγμα διὰ τὴν Ἑταιρείαν ὑπῆρξεν ὁ θάνατος τοῦ περικλεοῦς προέδρου αὐτῆς Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, ἐπιτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου, ἀκαδημαϊκοῦ, Γεν. Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐκ τῶν ἱδρυτικῶν μελῶν τῆς ἡμετέρας καὶ μέλους τοῦ Διοικητικοῦ αὐτῆς

Συμβουλίου ἐπὶ δεκαετίας. Τὸ τέλος τοῦ ἀειμν. προέδρου μας ἐπῆλθε τὴν 6ην Ὀκτωβρίου 1979 κατόπιν συντόμου νόσου καὶ ἐνῷ οὗτος διετήρει πλήρη πνευματικὴν ἀκμήν, διαύγειαν καὶ δραστηριότητα εἰς ἡλικίαν 92 ἐτῶν. Ὁ Ὀρλάνδος ὑπηρέτησε τὴν πατρίδα διὰ τῶν ὅπλων, τοῦ καλάμου, τῆς σκαπάνης, τοῦ λόγου, ἐγένετο ὁ ἀναπαλαιωτὴς καὶ συγκτήτωρ τῶν περισσοτέρων βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, συνέγραψε καὶ ἐδίδαξεν, ἐτιμήθη δὲ διεθνῶς ὅσον οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ. Ἀποθανὼν κατέλιπε διὰ διαθήκης τὴν μὲν βιβλιοθήκην του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης, τὴν δὲ περιουσίαν του εἰς διάφορα ἱδρύματα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν. Κατὰ τὴν κηδείαν, τὸ τεσσαρακονθήμερον καὶ τὸ ἑξάμηνον μνημόσυνον τοῦ ἀειμνήστου παρέστη τὸ Δ.Σ., ἐξεδόθη δὲ καὶ κατάλληλον ψήφισμα δημοσιευθὲν διὰ τοῦ τύπου.

Τὴν κενωθεῖσαν διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀν. Ὀρλάνδου θέσιν τοῦ Προέδρου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας δὲν ἠθέλησε νὰ καταλάβῃ διὰ πράξεως ἀναπροσαρμογῆς τῶν ἀξιωμάτων τοῦ Δ.Σ. ὁ α' Ἀντιπρόεδρος καθηγητὴς κ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, μολονότι σήμερον εἶναι ὁ ἀρχαιότερος (ἀπὸ τοῦ 1922) ζῶν ἑταῖρος, καὶ ἠρκέσθη νὰ ἀσκῇ ὑπηρεσιακῶς τὰ χρέη τοῦ Προέδρου. Τοῦτο δὲ ἐξ εὐθιξίας καὶ ἐκ λόγων σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἀπελθόντα.

Ὁ Ὀρλάνδος κατέλιπε διὰ διαθήκης εἰς τὴν Ἑταιρείαν κατάστημα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μηλιώνη 8, τὸ δὲ Δ.Σ. καὶ ἰδίᾳ ὁ Ταμίας τῆς Ἑταιρείας κ. Θεόδωρος Γιαννακόπουλος διὰ μακρᾶς καὶ συντόνου παρακολουθήσεως τοῦ ὅλου ζητήματος τῆς δημοσιεύσεως τῆς διαθήκης κλπ. κατώρθωσε νὰ μεταγράψῃ τὸ ἀκίνητον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἑταιρείας καὶ νὰ ἐνεργήσῃ πρὸς διεκδίκησιν τῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου κέξ. μισθωμάτων.

Νέος ἑταῖρος ἐνεγράφη ὁ κ. Ἀντώνιος Χαροκόπος, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Μ.Ε., γνωστὸς ἐκ πλειόνων συγγραφῶν αὐτοῦ.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας μας πλουσιωτάτη εἰς περιοδικὰ καὶ βιβλία ἐπλουτίσθη καὶ ἐφέτος δι' εἰσαχθέντων νέων βιβλίων καὶ τόμων περιοδικῶν προερχομένων κυρίως ἐξ ἀνταλλαγῆς καὶ κατὰ μέγαν ἀριθμὸν ἐκ τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Δι' ἐπενεχθεισῶν δὲ ἐσωτερικῶν διαρρυθμίσεων εἰς τὸν χῶρον τῆς βιβλιοθήκης κατέστη οὗτος εὐρύτερος καὶ δύναται νῦν πλέον νὰ δέχεται καὶ τοὺς Ἑταίρους κατὰ τὰς συνεδρίας καὶ γενικὰς συνελεύσεις. Διεχωρίσθησαν αἱ ἀποθῆκαι ἀπὸ τῆς βιβλιοθήκης, ἐνοικιάσθη δὲ εἰς τὸν 7ον ὄροφον τοῦ κτηρίου καὶ μικρὸν δωμάτιον πρὸς ἐξασφάλισιν μείζονος χώρου πρὸς ἀποθήκευσιν τοῦ ἀποθέματος τῶν τόμων τῆς Ἐπετηρίδος.

Λόγῳ οἰκονομικῆς δυσπραγίας ἀλλὰ καὶ τῆς διαλύσεως τοῦ εὐφημοτάτου τυπογραφείου Μυρτίδη, ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἡ ἐκτύπωσις τοῦ ΜΔ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος ἐπεβραδύνθη. Θὰ ἀνατεθῇ πάντως λίαν προσεχῶς εἰς τὸ Τυπογραφεῖον Ἐμμ. Παπαδάκη, Δερβενίων 7, ἠγοράσθη δὲ ἐκ λόγων προνοίας καὶ ἡ ποσότης τοῦ ἀπαιτουμένου χάρτου. Ἡ σχετικὴ πρὸς δημοσίευσιν ὕλη συγκεντροῦται χάρις εἰς τὴν σύντονον προσπάθειαν τοῦ α' ἀντιπροέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἀλλ' ἐπὶ τούτου ἀναμένεται ἐνεργοτέρα ἡ συμμετοχὴ τῶν δυναμένων ἐκ τῶν κ. Ἑταίρων νὰ συμβάλλουν διὰ μελετῶν.

Ὡς πρὸς τὰ οἰκονομικὰ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ κίνησις ὑπῆρξεν ἱκανοποιητικὴ καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς συνεχοῦς ἀνατιμήσεως τῶν τυπογραφικῶν ἐξόδων. Καὶ τὰ μὲν ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς τὸ ποσὸν τῶν 317.450 δρχ. προερχόμενα κυρίως ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος, συνδρομῶν τῶν ἑταίρων, χορηγιῶν (τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν). Ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἐξαρθῇ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Δ.Σ. κ. Γ. Δημητροκάλλη μὴ παραλείποντος ὅπως προτρέπῃ εἰς δωρεὰς πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἀλλὰ καὶ αἱ δαπάναι συνεποσώθησαν εἰς δρχ. 329.005,90 διατεθεῖσαι κυρίως εἰς τὴν ἐξόφλησιν τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΓ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος, τὴν ἀγορὰν τοῦ χάρτου τοῦ ΜΔ' τόμου καὶ τὴν ἐξόφλησιν τῆς φωτοανατυπώσεως τοῦ ἀπό τινος ἐξαντληθέντος τόμου Γ'. Κατελείφθη δ' ἐκ τοῦ ἐνεργητικοῦ τοῦ ταμείου ὑπόλοιπον εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ 1980 ἐκ δρχ. 261.729,60. Ἀλλὰ τὴν πορείαν τῶν οἰκονομικῶν θὰ ἀναπτύξῃ ἐν συνεχείᾳ λεπτομερέστερον ὁ ταμίας τῆς Ἑταιρείας κ. Θ. Γιαννακόπουλος, ὁ ὁποῖος μετὰ ἰδιαιτέρου ζήλου ἔχει ἐπωμισθῆ τὸ βάρος τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως.

Κατ' ἔθος ἀλλὰ καὶ κατὰ καθῆκον ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἐτέλεσε τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ἀλλὰ μὴ διαθέτουσα χῶρον ἴδιον περιωρίσθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἴτε νὰ τελῇ τοῦτο συντόμως μετὰ τῆς ἐτησίας Γενικῆς συνελεύσεως τῶν ἑταίρων εἴτε ἐν συνεργασίᾳ, παραχωροῦσα τοὺς κυρίους ὁμιλητάς, μετὰ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῆς Ἐθνικῆς μουσικῆς. Οὕτω κατὰ τὸ ἐν λόγῳ ἀδάπανον δι' ἡμᾶς μνημόσυνον τὴν μὲν 29ην Μαΐου τοῦ 1979 ὡμίλησεν ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας, τὴν δὲ 29ην Μαΐου τοῦ 1980 ὁ προεδρεύων α' Ἀντιπρόεδρος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης.

Πάντας τοὺς καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐπιχορηγήσαντας τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν θερμῶς εὐχαριστοῦμεν. Χάριτας ὁμολογοῦμεν εἰς ὅσους ἐκ τῶν κ. Ἑταίρων ἀφιλοκερδῶς εἰργάσθησαν διὰ τὴν Ἑταιρείαν. Ἰδιαιτέρως δὲ πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ συμβολὴ τοῦ εἰδ. Γραμματέως κ. Σταύρου Ἰω. Κουρούση, ὁ ὁποῖος μετὰ αὐταπαρνήσεως ζηλωτῆς κινεῖ πᾶσαν προσπάθειαν καὶ συμπαρίσταται οὐσιαστικῶς εἰς τὸ καθόλου ἔργου τοῦ Δ.Σ. Χρέος θεωρῶ νὰ ἐπισημάνω ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως τὴν συμπαράστασιν, τὴν καθοδήγησιν καὶ τὴν σύνεσιν τοῦ προεδρεύοντος α' Ἀντιπροέδρου καὶ ψυχῆς τῆς Ἑταιρείας μας, ἄνευ τῆς ὁποίας τὸ ἔργον ἰδίως τοῦ Γεν. Γραμματέως θὰ ἦτο δυσχερέστερον.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις, Κύριοι Ἑταῖροι, ἔπραξε τὸ Διοικητικὸν Συμβου-

λιον τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν μέσῳ πολλῶν δυσχερειῶν. Ἤδη κατὰ τὴν παροῦσαν Γεν. Συνέλευσιν τῶν Ἑταίρων λήγει ἡ θητεία τοῦ Δ.Σ., τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς πρὸ τριετίας (5 Ἰουνίου 1977) ἐξελέξατε. Πολλὰ θέματα προωθήθησαν, ἀρκετὰ ἀφέθησαν νὰ ρυθμισθοῦν ὑπὸ τοῦ νέου Δ.Σ. (ὅπως ἡ φροντὶς τῆς ἀνανεώσεως τῶν τε ἐπιτίμων καὶ τῶν τακτικῶν ἑταίρων, τῆς διαγραφῆς τῶν μὴ ἐκπληρούντων ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὰς πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ὑποχρεώσεις των, τῆς ἀναθεωρήσεως διατάξεών τινων τοῦ Καταστατικοῦ, ἡ ὁποία πάντως πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν καταρτισμὸν τῆς Ἑταιρείας δι' ἐνεργῶν καὶ συνεπῶν ἑταίρων, τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν δαπανῶν ἐκτυπώσεως τῶν τόμων τῆς Ἐπετηρίδος κ.ἄ.), ἄλλα διὰ λόγους ἀντικειμενικοὺς παρέμειναν στάσιμα, ἄλλα, ἰδιαιτέρως τὰ περουσιακά, ἠξιοποιήθησαν κατὰ τὸ δυνατόν.

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1979

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

		Δρχ.
Α'. Ἔσοδα		
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		22.450
2. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		205.000
3. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν ἔτους 1978	20.000	
β') Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἔτους 1979	60.000	80.000
4. Ἐκ δωρεῶν		10.000
Σύνολον ἐσόδων		317.450
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκον. διαχειρίσεως ἔτους 1978		273.285,50
Σύνολον		590.735,50

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Ἐξόφλησις ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΓ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	194.900
2. Ἀγορὰ συμπληρ. χάρτου ἐκτυπώσεως καὶ ἐξωφύλλου ΕΕΒΣ, ΜΓ'	7.750
3. Ἀγορὰ χάρτου ἐκτυπώσεως ΜΔ' τόμου ΕΕΒΣ	32.686
4. Κατασκευὴ μεταλλογραφήματος ΜΓ' τόμου ΕΕΒΣ	150
5. Ἐξόφλησις φωτοανατυπώσεως ΕΕΒΣ, τόμου Γ'	30.176
6. Κοινόχρηστα μεγάρου, μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις γραφείων κλπ.	21.242,50
7. Τηλεφωνικὰ τέλη, φωτισμός, ὕδρευσις	3.999,40
8. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας ἐπισκευῶν καὶ συντηρήσεως γραφείων τῆς Ἑταιρείας, διακινήσεως τόμων ΕΕΒΣ καὶ φιλοδωρήματα	7.550
9. Ἐκτύπωσις προσκλήσεων, ἀγορὰ γαφικῶν καὶ λοιπῶν ὑλικῶν	2.836
10. Ταχυδρομικὰ ἀποστολῆς τόμων ΕΕΒΣ	2.770
11. Ἀσφάλισις ἀκινήτου Ἑταιρείας	1.888
12. Ἀμοιβὴ συμβολαιογράφου διὰ τὴν μεταβίβασιν εἰς τὴν Ἑταιρείαν κληροδοτήματος Δημ. Γκίνη	2.100
13. Δαπάνη δημοσιεύσεως διὰ τοῦ τύπου ψηφίσματος τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῷ θανάτῳ Ἀν. Ὀρλάνδου	5.958
14. Προσφορὰ εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴν Ἑταιρείαν εἰς μνήμην Ἀν. Ὀρλάνδου	15.000
Σύνολον	329.005,90
Ὑπόλοιπον εἰς τὴν νέαν χρῆσιν	261.729,60
Σύνολον	590.735,50

Ἐν Ἀθήναις τῇ 12ῃ Ἰανουαρίου 1980
ὁ Ταμίας
Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1980

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'. Ἔσοδα		Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		9.000
2. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		95.230
3. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἔτους 1980	60.000	
β') Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν ἔτους 1979	20.000	80.000
4. Ἐκ μισθωμάτων (μετὰ χαρτοσήμου) καταστήματος Ἑταιρείας		50.332
5. Ἐκ δωρεῶν:		
α') Γ. Δημητροκάλλη εἰς μνήμην Γ. Ναυπλιώτου	2.000	
β') Ν. Κουζῆ	2.000	4.000
Σύνολον ἐσόδων		238.562
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1979		261.729,60
Σύνολον		500.291,60

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΔ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	174.000
2. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων τοῦ αὐτοῦ τόμου	9.440
3. Κοινόχρηστα μεγάρου, μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις γραφείων	39.454,90
4. Ἐνοίκιον ἀποθήκης	19.860
5. Τέλη φωτισμοῦ καὶ ὑδρεύσεως	4.606
6. Ἔξοδα ἀνακαινίσεως τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	18.289
7. Ἔξοδα ἐξοπλισμοῦ τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας (κατασκευὴ βιβλιοθηκῶν, ἀγορὰ καθισμάτων κλπ.)	33.310
8. Ἀσφάλισις ἀκινήτου τῆς Ἑταιρείας	2.260
9. Ἐκτύπωσις προσκλήσεων, ἀγορὰ γραφικῶν καὶ λοιπῶν ὑλικῶν, φωτοαντίγραφα, μικροέξοδα, φιλοδωρήματα	10.179
10. Ταχυδρομικὰ ἀποστολῆς τόμων ΕΕΒΣ	2.328
11. Ἔξοδα νομιμοποιήσεως κληροδοτήματος Ἀν. Ὀρλάνδου	1.894
12. Καταβολὴ τελῶν χαρτοσήμου εἰσπραχθέντων μισθωμάτων	672
Σύνολον ἐξόδων	316.292,90
Ὑπόλοιπον εἰς μετρητὰ καὶ εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ	183.998,70
Σύνολον	500.291,60

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Ἰανουαρίου 1981

Ὁ Ταμίας

Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† Ἀρχ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ (1980-1983)

Πρόεδρος
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Ταμίας
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ΛΕΑΝΔΡΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ
ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ
ΜΑΝΑΦΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ ΜΑΝΟΥΣΟΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ
ΤΡΩΪΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι.
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π.
ΖΕΡΒΟΣ Ι.
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β.
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ.
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ.
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π.
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ.
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ.

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ.
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ-ΕΠΙΣΤ.
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† Ἀρχ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
MILLER WILLIAM
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΛΑΖΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΝΩ
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

10 - 8 - 1981

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

ANASTOS M.
BARTIKIAN M.
BECK H.-G.
CANART P.
DELVOYE CH.
FOLLIERI E.
GARZYA A.
GRABAR A.
GUILLAND R.
GUILLOU A.
HALKIN F.
HUNGER H.
† Ο ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ
IRIGOIN J.
LEMERLE P.
† Ο ΣΑΡΔΕΩΝ ΜΑΞΙΜΟΣ
SCHELTEMA H. J.
SIMON D.
ΣΤΡΑΤΟΣ Α.
THIERRY N.
THIRIET F.
TOPPING P.
TURYN A.
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ.

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Αἰκατερινίδης Γεώργιος
Ἀμαργιαννάκης Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου-Δανιὴλ Ἥβη
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανός
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Ἁγνή
Βελουδίου Μαρία
Βλάχος Παναγιώτης
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούση Ἐρασμία
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γουὴλ Ἄννα
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δρανδάκης Νικόλαος

Ζέπος Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Ἥμελλος Στέφανος

Θεοχάρη Μαρία

Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κατσάνης Μιχαὴλ
Κατσουρός Ἀντώνιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντὸς Παναγιώτης
Κορρὲς Στυλιανός
Κούκκου Ἑλένη
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινή
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κυριαζοπούλου-Μιράσγεζη Μαρία
Κωνσταντινίδης Ἐμμανουὴλ

Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λουκᾶτος Σπυρίδων
Λουπάσης Γεώργιος

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανούσακας Μανοῦσος
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μηλίγκου-Μαρκαντώνη Μαρία
Μουσούρης Σπυρίδων
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη

Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ.
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξύδης Θεόδωρος

Οἰκονομίδης Δημήτριος

Πάλλας Δημήτριος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανός
Παπαμιχαὴλ-Κουτρούμπα Ἄννα
Πέρδικας Παναγιώτης
Περιστέρης Σπυρίδων
Πιτσιούνης Γρηγόριος
Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ράμφος Ἰωάννης
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία
Σκυριανοῦ Ἀνδριανὴ
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σοφιανός Δημήτριος
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Στίκας Εὐστάθιος

Τουρτόγλου Μενέλαος
Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
Τρωϊάνος Σπυρίδων
Τσάλλη Μίνα
Τωμαδάκης Εὐτύχιος
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φάλμπος Φίλιππος
Φορόπουλος Νικόλαος

Χαιρέτη Μαρία
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζηφώτης Ἰωάννης
Χριστόπουλος Παναγιώτης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος
Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη

Ψυχογιός Κωνσταντῖνος

Β΄ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Δετοράκης Θεοχάρης

Θέμελης Χρυσόστομος

Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς
Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος

Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μπιλάλης Νικόδημος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Πατρινέλης Χρῖστος
Πολέμης Δημήτριος

Stroux Christoph

Τσολάκης Εὔδοξος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηγεωργίου Γεώργιος Ι.
Χατζηστυλλῆς Στυλιανὸς
Ψαριανός Διονύσιος

RÉSUMÉS DU VOLUME XLIV (1979-1980)

N. B. Tomadakis, Mélétius Pègas et les icônes orthodoxes, pp. 1 - 30, 390.

Parmis la correspondance si riche de Mélétius Pégas l'auteur a réperé une lettre (qu'il s'empresse de publier) adressée à un destinataire anonyme. Il est évident que la procession d'une icône sortie des mains du destinataire, mais travaillée de manière contraire aux règles artistiques traditionelles, a fourni à Mélétius Pégas le motif de la lettre. A son tour l'a. en profite pour développer les points suivants: a) les dispositions prises par l'Église à l'égard des icônes avant et après la prise de Constantinople, b) les références de M. Pégas aux icônes orthodoxes dans ses nombreux discours, c) les renseignements sur les icônes puisés dans la correspondance de M. Pégas. L'a. procède encore à une recherche sur «ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν» (forme icônographique) et «σφαλιστήριον» (triptyque). L'étude s'achève par un examen des textes de M. Pégas qui, évidemment, discernait clairement les termes Hellènes et Romains.

D. B. Économidès, La légende de la pénitence de Loth et de ses torches, pp. 31 - 36.

Une étude de feu G. Mégas sur la pénitence de Loth publiée en 1972 (Λαογραφία ΚΗ', 1972, pp. 337 - 352) devient l'objet d'un examen minutieux de la part de l'a. qui, outre sa contribution bibliographique, procède à l'éclaircissement de certains points. D'après lui il est incontestable qu'une légende populaire d'origine Crétoise (province de Mirambello) estimée inédite par G. Mégas, était déjà connue et publiée dans Λαογραφία ΙΗ', 1959, pp. 198 - 199. En surplus la légende en question s'avère très familière en Grèce comme ailleurs, apparentée aux légendes concernant la Croix du Seigneur.

Pallas D. I., Monuments et textes, pp. 37-116.

N. B. Tomadakis, Métrophanès, évêque de Salonique et Mathieu, rhéteur, maître et hymnographe. (Les Crétois en Macédoine, XVIe s.), pp. 117 - 140.

Métrophanès et Mathieu ont déjà fait l'objet d'une étude du professeur Tomadakis parue dans Κρητολογία VII, 1979, pp. 19-40. L'a. s'est encore interessé à eux.

Ainsi grâce à ses recherches Mathieu, rhéteur et maître, s'avère aussi l'auteur d'une Acolouthie composée à l'honneur du saint martyr Damien, mort en 1586. Métrophanès, son frère, occupa le siége épiscopal de Berrhoia, ensuite celui de Salonique. Des liens existant entre Mathieu et Léontius Eustratius le Philopone d'une part, et d'autre part entre Léontius et Maxime Margounios ont poussé l'a. à orienter ses recherches du côté de Léontius. Suit l'édition de trois lettres adressées à Mathieu par M. Crusius, Maxime de Péloponèse et un expéditeur anonyme. L'étude s'achève par l'eclaircissement de certains points concernant le patriarcat de Jérémie II de Constantinople, ami de deux frères.

G. Ruzsa, Medieval Russian and Hungarian relations in jewelry and fine metal industry (11-14 cc.), pp. 141-149.

N. B. Tomadakis, Nicéphore Πριλιγγεὺς contre Néophyte Rhodinos à propos de Photius, p. 150.

Néophyte Rhodinos, papiste bien connu, s'était permis, dans un de ses discours, d'insulter certains Orthodoxes éminents et notamment le patriarche Photius. Nicéphore Πριλιγγεύς, érudit Orthodoxe du XVIIe s., a prononcé contre Néophyte un discours dont l'auteur nous offre un passage des plus intéressants.

Ugo Criscuolo, Altri inediti di Manuele Karanteno o Saranteno, pp. 151-163.

N. B. Tomadakis, Nazione = Communauté (et Corporation d'étudiants). Rettore = Président. Consul et Sindico = Conseillers de corporations d'étudiants, p. 164.

L'auteur souligne l'usage erroné des termes ci-dessus tout en établissant leur interprétation exacte.

G. P. Schiemenz, Wunderkraft gegen kämpfende Widersacher, pp. 165-221.

N. B. Tomadakis, Les substantifs en -ωρ, p. 222.

Le dictionnaire inverse de G. Kourmoulis laisse à désirer au sujet des substantifs en -ωρ. L'auteur a réussi à réunir nombre de substantifs en -ωρ dont certains ont été répérés dans l'hymnographie byzantine.

Th. E. Détorakis, Influences de Romanos le mélode sur l'art poétique de Cosmas, évêque de Maïouma, pp. 223 - 230.

D'après l'auteur l'art poétique de Cosmas le Mélode, évêque de Maïouma, a été influencé non seulement par celui de Grégoire de Nazianze mais aussi bien par celui de Romanos le Mélode surtout en ce qui concerne la forme, conclusion très interessante en soi.

D. Z. Sophianos, L'Acolouthie originale et la Vie originale et inédite du néomartyr Michel d'Agrapha (†1544, Thessalonique), pp. 231 - 281 + pl. A'-H'.

L'auteur met à l'évidence que le néomartyr Michel, originaire d'Agrapha ne peut avoir aucun rapport avec Michel Mavroeidès, originaire d'Adrinople.

Michel d'Agrapha subit le martyre à Thessalonique le 21 mars 1544 et son Acolouthie est rédigée, selon l'acrostiche de son canon, par un hymnographe appelé Θεοφάνης (Théophanès), tandis que sa Vie fut probablement écrite par le métropolite de Thessalonique Métrophanès I, contemporain du néomartyr et témoin oculaire du supplice de ce dernier.

D'autre part, Michel Mavroeidès d'Andrinople subit le martyre dans sa ville natale, vers la fin du XVe siècle. Jean Moschos (mort environ 1499) composa une Acolouthie et un court synaxaire à l'honneur de ce néomartyr. Un peu plus tard, le Grand Rhéteur du Patriarcat de Constantinople, Manuel Corinthios (mort environ 1530/31) composa aussi une Acolouthie et un long éloge à l'honneur de Michel Mavroeidès.

Donc, la distinction entre les deux néomartyrs contemporains doit être considérée comme définitive et incontestable. Le surnom de «Mavroudis», attribué à Michel d'Agrapha n'était que le résultat de la confusion de deux personnages.

'A la fin de son exposé, l'auteur présente une édition critique des textes hagiographiques (Acolouthie et Vie) de Michel d'Agrapha, d'après le manuscrit 51 (daté vers le milieu du XVIe s.) du monastère thessalien de Doussikon.

N. B. Tomadakis, Ancora «Iconodulia» e «Iconoduli», p. 282.

P. G. Yannopoulos, Essai d'établissement d'équilibre entre les prix et l'inflation monétaire durant le reigne d'Héraclius, pp. 283-292.

Durant le VIIe s. la monnaie byzantine en cuivre devenant de plus en plus légère il est actuellement difficile de tirer des conclusions sur l'inflation monétaire d'après les monnaies de poids inégal parvenues jusqu'à nous. Pourtant un passage du «Paschalion Chronicon» fournit un témoignage précieux (pp. 715_{15} - 716_{5} Bonn); il s'agit en effet de l'augmentation du prix de pain dit des σχολαρίων (an. 626).

L' a. étudie à fond le passage en question et en tire la conclusion suivante : au début du VIIe s. le Gouvernement procède à l'abolition ou à la restriction de certains privilèges accordés jadis à quelques groupes sociaux qui, ainsi, obtenaient le droit de s'acheter des biens à prix réduit. Naturellement la mesure gouvernementale suscita le mécontentement des citoyens interessés qui n'hésitèrent pas à arriver jusqu'à l'insurrection.

St. Caruso, Sull'autore del Bios di s. Filareto il Giovane, pp. 293 - 304.

Sp. Trojanos, 'A propos des sources juridiques de Mathieu Blastarès, pp. 305-329.

L'auteur essaie d'identifier les sources juridiques de M. Blastarès. Consideré du point de vue de l'histoire du Droit le fait que le Syntagma de M. Blastarès comprend toute une série de passages tirés des commentaires de Théodore l'Hermopolite sur le Code Justinien acquiert un interêt particulier. D'ailleurs l'a. observe que nombre remarquable de passages du fameux Code Justinien sous forme élaborée, par ailleurs inconnue, y figurent aussi.

N. B. Tomadakis, 'A propos des termes Ρωμαιοσύνη et Ρωμιοσύνη, p. 330.

L'auteur observe que les termes Ρωμαιοσύνη ou Ρωμιοσύνη, récemment créés, actuellement en usage chez les amateurs d'histoire, n'expriment en aucune façon le sens du terme Hellénisme; d'ailleurs ils sont complètement incorrects en tant que formes grammaticales.

Ang. Nikolopoulou, *Une lettre inédite de Marc Porphyropoulos adressée à Alexandre Helladius*, pp. 331-344.

Marc Porphyropoulos, professeur et directeur de l'Académie Grecque de Bucarest entre 1702-1719(?) a expédié à Alexandre Helladius, érudit établi en Allemagne, une longue lettre, dont le texte, copié probablement par deux élèves de l'Académie de Bucarest à des fins purement éducatifs, a été répéré dans les mss gr. 1731 et 1810 du Monastère de Ste Catherine du Mont Sinai. La lettre a été écrite pobablement en 1714, dans le but noble de soutenir Helladius, accablé injustement par l'animosité de certains «philosophes» Allemands et de défendre tant l'Église Orthodoxe que la Nation Grecque, insultées par ces occidentaux peu justes et très peu charitables. Une fois de plus Porphyropoulos s'avère un Orthodoxe chevronné et un fin lettré.

N. G. Politès, *Le pouvoir; étude sur l'œuvre de Théodore Méliténiotès*, pp. 345 - 375.

L'auteur aborde le sujet du pouvoir à travers l'œuvre de Théodore Méliténiotès et notamment le VIIe discours de ce dernier. Il reconnaît que Méliténiotès ne manque pas d'originalité, sans toutesfois s'écarter de la tradition Orthodoxe; ses conceptions sur le pouvoir peuvent se résumer en ceci: les origines du pouvoir émanant de Dieu, toute contestation n'est que réfutation du pouvoir, donc acte qui mérite un châtiment puisqu'il ne fait qu'ébranler l'ordre établi par Dieu. D'autre part l'influence du pouvoir sur l'âme humaine est indéniable. Conclusion: la gloire, c'est à dire l'exercice du pouvoir selon les désirs humains engendre la mort spirituelle, tandis que la gloire émanant de Dieu octroie la vie éternelle. Donc puisque dominants et dominés ne peuvent qu'exister en même temps, et puisque le pouvoir engendre des risques, on doit préférer vivre en dehors de tout pouvoir ce qui rend le mode de vie Chrétienne plus accessible.

St. Kourousès, *Βοτάνη et πυρῖτις βοτάνη*, p. 376.

L'auteur cherche les rapports entre le terme βοτάνη qui signifie poudre (durant le XVe s.) et les temoignages des textes à ce sujet.

St. Kourousès, *Les ordonnances du cod. Paris. gr.* 1372 *sur les mariages et les degrés de parenté et le scribe Georges Galésiotès*, pp. 377-386.

Aux mss. connus sortis de la main de G. Galésiotès il faut ajouter le Paris. Gr. 1372, ff. 88-115. A la suite de l'examen codicologique du ms. l'a. procède à la recherche des origines du texte juridique transmis aux ff. 88-115; il s'agit en effet du 8e titre du «Prochiron auctum» concernant les mariages et les degrés de parenté. L'auteur signale que les ff. 65^{r}-84^{v} du même ms. qui transmettent des sujets pareils ont été copiées par un autre scribe, Jean Sgouropoulos.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ - ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 30 στ. 4 ἐκ τῶν κάτω ἀντὶ 77) γραπτέον 77
» 34 » 2 » » » » Halband » Halbband
» 125 » 12 » » » » ρήτορρς » ρήτορος
» 177 κεφαλὶς » underkraft » Wunderkraft
» 282 στ. 1 ἐκ τῶν ἄνω » Encora » Ancora
» » » 2 » » » » pei » dei
» 284 » 6 » » » Παρασκευὴν » Τετάρτην
» » » 7 » » » παραμονὴν » ἡμέραν
» 311 » 5 » » » » Πείρα » Πεῖρα
» 355 μεταξὺ τῶν στ. 18-19 ἐκ τῶν ἄνω προστεθήτω : 3. Ἡ ἐ ξ ο υ σ ί α
» 360 στ. 9 ἐκ τῶν ἄνω ἀντὶ ἐξ γραπτέον ἐν
» 389 » 3-4 » » κάτω νὰ διαγραφοῦν αἱ παρεισφρήσασαι λέξεις: , τῶν ἁπλῶν
» 390 πρόσθες καὶ τὴν μαρτυρίαν πράξεως τῆς 23ης Μαρτίου 1560 (νοτάριος Μιχ. Μαρᾶς): *ἕνα σφαλιστῆρι ὁ ἅγιος Γεώργιος δουκᾶτα κορρέντι δύο (= ὑπέρπυρα 16, σολδία 24)*, Κρητ. Χρον. 15-16, Β', 1961-1962, σ. 271.
» 455 : Εἰς τὴν πρόσφατον περὶ Βησσαρίωνος βιβλιογραφίαν πρόσθες καὶ *J. Gill*, Was Bessarion a Conciliarist or a Unionist before the Council of Florence? «Collectanea byzantina», Roma 1977 (OCA 204), σσ. 201-216.

CORRIGENDA

Quelques erreurs se sont glissées dans l'article «Monuments et textes» (pp. 37-116). Parmi les plus graves les suivantes sont à corriger :

P. 37, l. 4 du bas: Au lieu de l'endroit où elle se trouve, lire: l'éspace environnant.
P. 39, l. 2 du bas: Au lieu de a 32 m, lire: 0.32 m.
P. 39, l. 1 du bas: Au lieu servirait lire: servait.
P. 40, l. 2 du haut: Au lieu de fondés lire: commencés.
P. 52, l. 14 du haut: Au lieu de en sanctuaire lire: à sanctuaire.
P. 66, l. 13 du haut: Au lieu de les avancés lire: ceux qui sont avancés.
P. 75, l. 1 du haut: Au lieu d'un conséquent lire: une conséquence.
P. 76, l. 6 du haut: Au lieu de Se déduit lire: Découle.
P. 76, l. 9 du haut : Au lieu de doit lire: soit.
P. 97, l. 1 du bas : Au lieu de mêne lire: et même.
P. 97, même ligne : Au lieu de l'Illyricum lire: Illyricum.
P. 104, l. 5 du haut : Au lieu de Fait ... la basilique lire: Font ... les basiliques.
P. 108, l. 1 du bas : Au lieu de l'eucharistie lire: les espèces eucharistiques.
P. 112, l. 12 du bas : Au lieu de a survécu lire: a conservé.
P. 113, l. 4 du bas : Au lieu de qu'admettre lire: qu'à admettre.
P. 114, l. 9 du haut : Au lieu de eût écrit lire: a écrit.
P. 115, l. 3 du bas : Au lieu de ajutée lire: ajoutée.
P. 115, l. 1 du bas : Au lieu de cet-à-dire lire: c'est-à-dire.
P. 115, note 1, l. 4 du bas; Au lieu de opposite lire: opposée.
P. 115, même note: Ajouter à la fin: mais en fait il s'agit bien du baptistère.

D. I. PALLAS

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΜΔ' ΤΟΜΟΥ, 1979-80

Σελ.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΔΕΡΒΕΝΙΩΝ 7 – ΑΘΗΝΑΙ (144)

Ὁ ΜΔ´ τόμος τῆς Ἐπετηρίδος (1979 - 1980) ἀπετυπώθη τὴν 10ην Αὐγούστου 1981 ἐπιμελείᾳ τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς καὶ τοῦ κ. Σταύρου Ἰω. Κουρούση.